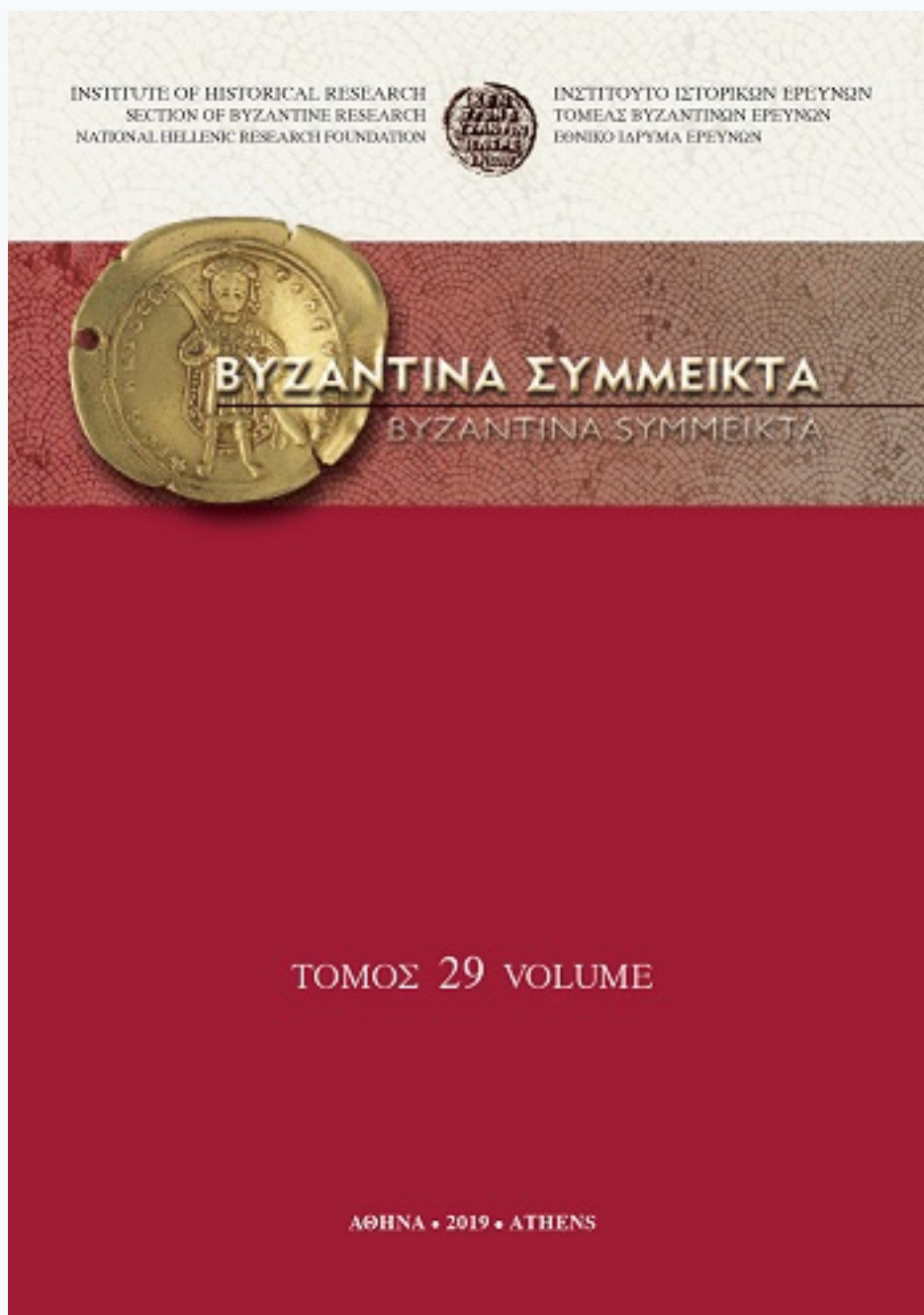

Byzantina Symmeikta

Vol 29 (2019)

BYZANTINA SYMMEIKTA 29

BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH

BYZANTINA SYMMEIKTA

VOLUME 29

ATHENS 2019

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΤΟΜΟΣ 29

ΑΘΗΝΑ 2019

Editorial Staff

Editors

Charalambos Gasparis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Maria Gerolymatou, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Stylianos Lampakis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Associate Editors

Christine Angelidi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Sophia Kalopissi-Verti, University of Athens
George Kardaras, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Marina Koumanoudi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Maria Leontsini, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Gerasimos Merianos, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Anastasia Yangaki, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Book Review Editor

Stylianos Lampakis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Principal Contact

Niki Tsironi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

International Editorial Advisory Board

Jean-Claude Cheynet, University of Paris, Sorbonne-Paris IV
Evangelos Chrysos, University of Athens
Judith Herrin, King's College, London
Johannes Koder, University of Vienna
Ljubomir Maksimović, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade
Paolo Odorico, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris
Günter Prinzing, University of Mainz
Dieter Roderich Reinsch, Free University, Berlin
Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Washington, D.C.

Εκδοτική Επιτροπή

Εκδοτική Επιτροπή

Χαράλαμπος Γάσπαρης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρία Γερολυμάτου, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνοι Έγλης

Χριστίνα Αγγελίδη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Αναστασία Γιαγκάκη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γεώργιος Καρδαράς, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρίνα Κουμανούδη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρία Λεοντίνη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Γεράσιμος Μέριανος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνος Βιβλιοκρισιών

Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Νίκη Τσιρώνη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Διεθνές Επιστημονικό Συμβούλιο

Jean-Claude Cheynet, Πανεπιστήμιο Sorbonne-Paris IV
Ευάγγελος Χρυσός, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Judith Herrin, King's College, Λονδίνο
Johannes Koder, Πανεπιστήμιο Βιέννης
Ljubomir Maksimović, Σερβική Ακαδημία Επιστημών και Τεχνών, Βελιγράδι
Paolo Odorico, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι
Günter Prinzing, Πανεπιστήμιο του Mainz
Dieter Roderich Reinsch, Ελεύθερο Πανεπιστήμιο, Βερολίνο
Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Ουάσιγκτον, D.C.

Τα *Βυζαντινά Σύμμεικτα* είναι η περιοδική έκδοση του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ και αποτελούν τη συνέχεια του περιοδικού *Σύμμεικτα*.

Η υποβολή εργασιών προς δημοσίευση γίνεται ηλεκτρονικά στον δικτυακό τόπο του περιοδικού: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz> Οδηγίες προς συγγραφείς και άλλες πληροφορίες περιλαμβάνονται στον ίδιο δικτυακό τόπο.

Διευθυντής έκδοσης: ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ
Εκδοτική Επιτροπή: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ
ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: ΔΗΜΗΤΡΑ ΡΕΓΚΛΗ

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: 210 7273629
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Byzantina Symmeikta is the periodical journal of the Institute of Historical Research / Section of Byzantine Research / NHRF and is the continuation of the journal *Symmeikta*.

Articles can be submitted electronically via the journal's website: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz> where guidelines and further information for authors are available.

Executive Editor: STYLIANOS LAMPAKIS
Editors: CHARALAMBOS GASPARI
ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Word processing-layout: DIMITRA REGLI

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens
Fax: (+ 30) 210 7273629
e-mail: bookstore@eie.gr

© The National Hellenic Research Foundation
Institute of Historical Research
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Athens - GR

ISSN: 1792-0450

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ – CONTENTS

ΑΡΘΡΑ/ARTICLES

- T. SÉNINA, (Nonne Kassia), Les motifs hellénistiques dans le poème de Léon le Philosophe «Job». 11-24
- Σ. ΣΟΛΩΜΟΥ, Η συμβολή της μελέτης των διαθηκών της παλαιολόγειας περιόδου στην έρευνα των κοσμικών αξιωμάτων, τίτλων και τιμητικών χαρακτηρισμών. 25-72
- S COSENTINO, From Gortyn to Heraklion? A Note on Cretan Urbanism During the 8th Century. 73-89
- Σ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στα Βαλκάνια. Η προπαγανδιστική χρήση της λατρείας του αγίου Δημητρίου (τέλη 12ου-13ος αι.). 99-127
- G. KARDARAS – P. CHARALAMPAKIS, A funerary inscription of Chilbudius, *magister militum per Thraciam*? 129-140
- E. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, Τεκμήρια της καθημερινής ζωής στο βενετικό Αιγαίο. Τα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών στο Επάνω Κάστρο της Ανδρού (13ος – 17ος αι.). 141-194
- E. ΠΑΝΟΥ, Colour in Byzantine Historiography (13th–15th centuries). 195-230
- Θ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ, Ο βυζαντινός στρατός των Αγγέλων, μέσα από τις περιγραφές των λατίνων αντιπάλων του. 231-247
- Δ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Γράμμα του οικουμενικού πατριάρχη Ιωακείμ Α΄ (1498, Αύγ.) για τα πατριαρχικά σταυροπήγια στη Θεσσαλία. ΕΠΙΜΕΤΡΟ: Και πάλι για την ανασύσταση της Επισκοπής Γαρδικίου. 249-271
- A.M. RAMADAN, Arab apostates in Byzantium: Evidence from Arabic sources. 273-314
- A.D. VAKALOUDI, Influences and interpretations of Byzantine history and culture in the literary work of Nikos Gabriel Pentzikis. 315-350

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ/BOOK REVIEWS

- B. DIMITROV: *Greek Alchemy from Late Antiquity to Early Modernity*, ed. by E. NICOLAIDIS, Turnhout, 2018. 353-356
- D. AGORITSAS: CH. GASTGEBER – E. MITSIOU – J. PREISER-KAPELLER – V. ZERVAN (eds.), *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison*, Wien 2017. 357-363
- K. ΧΡΥΣΟΓΕΑΟΣ: A. CAMERON, *Arguing it out. Discussion in twelfth-century Byzantium*, Budapest – New York 2016. 364-373
- M. GRUNBART: M. JEFFREYS – M.D. LAUXTERMANN (eds.), *The Letters of Psellos. Cultural Networks and Historical Realities*, Oxford 2017. 374-377
- E. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ: Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα των Παλαιохριστιανικών Ψηφιδωτών Δαπέδων της Ελλάδος. ΙΙΙ Μακεδονία-Θράκη 2. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Μακεδονίας και της Θράκης (εκτός Θεσσαλονίκης)*, Θεσσαλονίκη 2017. 378-381
- T. ΑΛΜΙΑΝΗ: A. TADDEI, *Hagia Sophia before Hagia Sophia. A study of the Great Church of Constantinople from its origins to the Nika Revolt of 532* [Saggi di storia dell' arte, 52]. Rome, 2017. 382-389

A. ΓΙΑΓΚΑΚΗ: A. CH. ANTONARAS, <i>Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki: Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence</i> , Mainz: 2016.	390-396
Θ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ: Κ. ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ, <i>Κωνσταντίνου Μανασσή Οδοιπορικών. Κριτική έκδοση-μετάφραση-σχόλια</i> , Αθήνα 2017.	397-401
E. ΚΙΑΠΙΛΟΥ: D. MARJANOVIC, <i>Creating Memories in Late 8th-century Byzantium. The Short History of Nikephoros of Constantinople</i> , Amsterdam University Press 2018.	402-408
Π.Γ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ: E. JUHASZ (Hsgb.), <i>Byzanz und das Abendland V</i> , Budapest 2018.	409-415
K. KARATOLIOS: G. THEOTOKIS, <i>Byzantine Military Tactics in Syria and Mesopotamia in the 10th Century. A Comparative Study</i> , Edinburgh 2018.	416-420
E. ΤΣΗΚΟΙΔΕ: <i>The Georgian Manuscript Book abroad</i> , N. CHKHIKVADZE (ed.), M. KARANADZE, V. KEKELIA, Z. SAMARGANISHVILI (project coordinator) and L. SHATIRISHVILI, English Translation by L. MIRIANASHVILI, Tbilisi 2018.	421-425
A.Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ: <i>Michael Panaretos, Chronicle</i> (in russian), ed. M. KRIUKOV, introd.-comment. S.P. KARPOV, R. SUKUROV, St Petersburg 2019.	426-434
M. KINLOCH: GEORGE E. DEMACOPOULOS, <i>Colonizing Christianity: Greek and Latin Religious Identity in the Era of the Fourth Crusade</i> , New York, 2019.	435-440
Γ. ΦΟΥΚΑΝΕΛΗ: R.G. OUSTERHOUT, <i>Visualizing Community, Art, Material Culture and Settlement in Byzantine Cappadocia</i> , Washington, D.C. 2017.	441-444
Γ. ΣΤΟΠΑΣ: S. BENDALL, <i>Εισαγωγή στη νομισματική της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας</i> . Μετάφραση – επιμέλεια Ελένη Μ. ΔΙΑΝΤΑ, Θεσ/νίκη 2018.	445-452
E. TOUNTA: <i>Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)</i> , ed. M. ANČIĆ, J. SHEPARD and T. VEDRIŠ, London and New York: 2018.	453-459
M. ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ: <i>Θεοδοσίου διακόνου Αλωσις της Κρήτης (960-961). Théodose le diacre, La prise de la Crète</i> , Paris 2017.	460-462
M. ΛΥΚΑΚΗ: M.-H. BLANCHET et F. GABRIEL (ed.), <i>L'Union à l'épreuve du formulaire. Professions de foi entre églises d'Orient et d'Occident (XIIIe-XVIIIe siècle)</i> , Louvain / Paris 2016.	463-468
K.N. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ: AL. BUCOSI – AL. RODRIGUEZ-SUAREZ (eds.), <i>John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son</i> , London – New York 2016.	469-474
Σ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ: <i>Eustathios of Thessalonike Commentary on Homer's Odyssey, edited by E. CULLHED. Volume I. On Rhapsodies A-B</i> , Uppsala 2016.	475-476
M. ΛΟΥΚΑΚΗ: A. Cameron – N. Gaul (eds.), <i>Dialogues and Debates from Late Antiquity to Late Byzantium</i> , Oxford – New York 2017.	477-481
Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ: <i>Eustathios von Thessalonike, Kaiserreden, eingeleitet von G. KARLA, aus dem byzantinischen Griechisch übersetzt und mit Anmerkungen versehen von K. METZLER</i> , Stuttgart 2016.	482-485
Z. ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ: <i>Κατάλογοι Ελληνικών Χειρογράφων. Ορισμένες εκδόσεις της τελευταίας δεκαετίας. Βιβλιοκρισίες</i> .	486-506
M. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ: L. BALLETO, <i>Aspetti e Momenti della Storia di Cipro (secc. XIII-XV)</i> , Λευκωσία 2018.	507-517
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ / APPENDIX	
X. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Byzantine families in Venetian context: The Gavalas and Ialinas family in Venetian Crete (XIIIth-XIVth centuries).	1-132
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS	

TATIANA SÉNINA (NONNE KASSIA)

LES MOTIFS HELLÉNISTIQUES DANS LE POÈME DE LÉON LE PHILOSOPHE «JOB»

L'héritage littéraire de Léon le Mathématicien ou Philosophe¹ avait semblé tout petit jusqu'à la découverte de son poème *Job, ou Sur l'absence de chagrins et la patience* (Ἰὼβ ἢ περὶ ἀλυπίας καὶ ὑπομονῆς). Il a été édité par L. G. Westerink en 1986² et traduit en russe récemment³. C'est la plus grande et importante œuvre poétique de Léon. L'éditeur a fait un bref résumé du contenu du poème⁴ et a découvert de nombreux parallèles avec

1. Sur Léon voir : P. LEMERLE, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris 1971, 148-176 (trad. anglaise: P. LEMERLE, *Byzantine Humanism. The First Phase. Notes and remarks on education and culture in Byzantium from its origins to the 10th century*, Canberra 1986, 171-204) ; *PmbZ* Bd. I, 4440 ; V. KATSAROS, Leo the Mathematician: his literary presence in Byzantium during the 9th century, dans : *Science in Western and Eastern civilization in Carolingian times*, eds. P. L. BUTZER - D. LOHRMANN, Basel 1993, 383-398 ; L. MONTAGNINI, Leone il matematico. Un anello mancante nella storia della scienza, *Studi sull'Oriente Cristiano* 6 (2002), 89-108 ; D. PINGREE, Leo the Mathematician, dans : *Complete Dictionary of Scientific Biography* (2008 : <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-2830902557.html>, accès 11 avril 2018) ; T. A. SÉNINA (nonne Kassia), Istoricheskii i kul'turnii kontekst tvorchestva L'va Matematika i Filosofofa, dans : *Lev Matematik i Filosof, Sochineniia*, trad. russe, comm., introd. par T. A. SÉNINA (nonne Kassia), Saint Pétersbourg 2017, 5-50 ; T. A. SÉNINA (nonne Kassia), *Ellinizm v Vizantii IX veka*, Saint Pétersbourg 2018, 44-90. Dans l'article présent, je développe plus avant quelques-unes des observations faites dans les deux dernières publications.

2. L. G. WESTERINK, Leo the Philosopher: *Job and Other Poems*, *Illinois Classical Studies* 11 (1986), 205-222. Ci-dessous je cite le poème d'après cette édition en indiquant les numéros des lignes.

3. La traduction est publiée dans : *Lev Matematik i Filosof, Sochineniia*, 77-111.

4. WESTERINK, Leo the Philosopher, 202-203.

les sources antiques. Toutefois, on peut faire encore quelques observations quant au contenu de cette œuvre et sur son auteur.

Ce poème nous montre une image de la mentalité non seulement de son auteur mais d'un Byzantin instruit en général. Malgré le titre pieux, le contenu du poème ne saurait être considéré comme tout à fait pieux et strictement orthodoxe. L'œuvre contient 638 lignes dont moins d'un tiers, 200 lignes environ, sont consacrées à Job. Au début l'auteur affirme qu'il a l'intention de donner une consolation et *un remède contre le chagrin* en se rappelant tout d'abord Job et ensuite *d'autres étoiles terrestres qui ont brillé çà et là*⁵. Le lecteur pourrait donc attendre une abondance d'exemples tirés de vies des Saints chrétiens. Rien de la sorte : excepté Job lui-même, il n'y a que 75 lignes du poème qui sont consacrées aux Saints. Le reste du texte, c'est-à-dire plus de la moitié du poème, est plein de raisonnements moralisants communs à tous les hommes, sans une intonation spécialement chrétienne, et abonde en exemples positifs et négatifs pris de l'histoire et la littérature antique. Le contexte dans lequel Léon mentionne Socrate est intéressant en particulier :

*Si la mort était terrible et insupportable,
Socrate ne se serait pas réjoui à sa boisson⁶,
Tu n'aurais pas vu un seul martyr devant les tyrans,
Aucun saint n'aurait pris sa croix aux épaules
Pour, étant mort⁷, vivre toujours comme un mort⁸.
« Mais c'est propre aux personnes dont la vie est sublime et divine ! »⁹
— Est-ce que tu veux être parmi les mauvais, méprisables ?¹⁰*

5. Ἀρχόμεθ' εὐφροσύνης καὶ γὰρ τάδε φάρμακα λύπης ...
εἶτα καὶ αὐτὸν Ἰὼβ μνησόμεθα καρτερόθυμον
γαίης Ἀραβίης κλυτὸν ἥλιον, εἶτα καὶ ἄλλους
ἀστέρας ἐγχθονίους, οἳ ἐνηύγασαν ἔνθα καὶ ἔνθα (Job 1, 5-7).

6. C'est-à-dire à la ciguë.

7. C'est-à-dire ayant pris l'habit monastique.

8. Léon entend ici que les moines meurent pour le monde en prenant la tonsure.

9. C'est une des objections de l'interlocuteur imaginaire avec qui Léon discute dans son poème.

10. Εἰ δὲ σμερδαλέον τι καὶ ἀπρόσιτον μόρος ἦεν,
οὐκ ἐπὶ τῷ γε ποτῷ ἐγεγίθηε Σωκράτεος ἴς,
οὐδ' ἓνα μάρτυρον εἶδες ὑπαντιδόντα τυράννοις,

Nous voyons que Socrate est comparé aux martyrs et saints moines comme un exemple de courage et assimilé aux hommes *sublimes et divins* par leur vie. On peut se poser la question : qui sont donc les *étoiles terrestres* mentionnées au début du poème ? — Il est évident que pour Léon ce sont non seulement les Saints reconnus par l'Église, mais aussi les philosophes antiques et d'autres personnes qui nous donnent de bons exemples. Tous les philosophes mentionnés dans le poème, excepté Héraclite, sont présentés comme d'exemples positifs : Xénophon montre une juste attitude envers la mort des proches¹¹ ; Zénon d'Élée est un modèle du courage devant la mort¹² ; Antisthène d'Athènes fait preuve du mépris de la perte de biens¹³ ; Cratès de Thèbes est un exemple du rejet de la richesse¹⁴. Léon pourrait trouver d'exemples beaucoup plus éclatants de ces vertus dans les vies des Saints chrétiens, mais il préfère de glorifier les païens antiques.

En parlant de Dieu, Léon utilise le mot Θεός ou le nomme *Très haut* (ὑψιστος), *Maître* (ἄναξ), *Créateur* (πλάστης), *Immortel* (ἀθάνατος)¹⁵. Les noms *le Christ* et *le Verbe* ne sont utilisés que trois fois¹⁶. Et Job lui-même appelle Dieu comme un païen, ce qui est frappant :

*Je n'aurais pas connu ces grandes souffrances*¹⁷,
*Je ne serais pas devenu exécration pour l'Olympien et mes amis...*¹⁸

L'Autre Monde est nommé à plusieurs reprises Hadès¹⁹ comme le royaume des morts en général, sans distinction entre le paradis et l'enfer.

οὐδέ τινες ὁσίων σταυρὸν ἀνελάμβανον ὅμοις
 θήσκοντες εἰς ἔν ἡμᾶρ, ἀειθανέες τινὲς ὄντες.
 « Ἀλλὰ τὰδ' ὑψιπετῶν καὶ θεσπεσίων πέλει ἀνδρῶν ».
 ἀλλ' ἔθελες εἶναι τῶν οὐτιδανῶν καὶ ἀγεννῶν (Job 395-401).

11. Job 292-295.

12. Job 334-338.

13. Job 598-601.

14. Job 602-608.

15. Job 18, 142, 145, 154.

16. Job 359, 631 et 493.

17. S'il n'était pas né.

18. οὐκ ἂν ἐπειρήθην ἀδινάων τῶν ὀδυνάων
 οὐδὲ προσοχθισιὸς καὶ Ὀλυμπίῳ ἦν καὶ ἐταίριος (Job 182-183).

19. Job 272, 311, 626; cf. 547-549.

Le paradis est mentionné une seule fois comme un *royaume*²⁰ ; quant à l'enfer, il n'en est point question dans le poème. Pour exprimer la joie Léon utilise les exclamations bachiques εὐοῖ, εὐάν²¹. Il y a une mention de Moire qui tisse le fil de la vie humaine²². L'échec des tentatives de Satan à ébranler Job est comparé avec la fin de Niobé²³.

La femme de Job raisonne comme une Grecque et non comme une Juive. Après la perte des enfants elle dit que l'espoir de son mari en Dieu est *un rêve irréel et désespéré* et que Job *somnole plus profondément que le célèbre Endymion*²⁴. Elle se plaint que sa vie s'est transformée en souffrance, qu'elle passe *d'une maison à l'autre, d'une place à l'autre, d'un seuil à l'autre*²⁵, tandis que

*Qu'Hypérion passe paresseusement à travers le ciel, d'autres le préfèrent
À qui la vie est agréable, pour qu'ils se réjouissent de la longueur des jours ;
Et moi, je voudrais qu'il soit souvent en visite chez Capricorne²⁶,
Pour que je puisse cesser ma dure et incessante labeur ...²⁷*

La mention du Cynosarge, un gymnase dans Athènes de l'antiquité où étaient acceptés les demi-citoyens dont l'un des parents n'est pas citoyen de la ville, est également intéressante. Léon critique les pessimistes et les misanthropes et dit :

*Bien, quand nous les avons chassés au Cynosarge,
Toi, ô vénérant Dieu, écoute avec sagesse
L'histoire de la lutte de Job avec Satan ...²⁸*

20. βασιλεία (Job 280).

21. Job 502.

22. Job 428.

23. Job 211-212.

24. ἐλπιδ' ἔχεις, ἀλλ' ἔστιν ὄναρ ἀνύπαρκτον ἄελπτον
ἧπου σοι νυστάζει ὑπὲρ κλυτὸν Ἐνδυμίωνα (Job 118-119).

25. οἶκον ἀπ' οἴκου ἰοῦσα, τόπον τόπου, οὐδὸν ἀπ' οὐδοῦ (Job 128). Cf. Job 2 : 9(4) (BGT).

26. C'est-à-dire que les jours sont plus courts : le soleil traverse la Constellation du Capricorne du 19 janvier au 15 février.

27. ἄλλοις μὲν {οὖν} φίλον ἔσθ' Ὑπερίωνα νοθρὸν ὀδεύειν,
οἷς ὁ βίος χαρίζεις, ἵν' ἐπ' ἡματα μακρὰ γάννυνται
τὸν δ' ἐγὼ ἠθέλον ἐς τὸν Αἰγοκερῆα θαμίζειν,
ὡς ταχὺ πανοίμεσθα πολυπλανέος καμάτοιο (Job 129-132).

28. Αὐτὰρ ἐπεὶ τοῦτους ἐξέώσαμεν ἐς Κυνόσαργες,

Léon laisse entendre que le pessimisme et la misanthropie ne sont pas propres aux vrais chrétiens qu'il compare, de cette façon, avec les citoyens d'Athènes. — Une image intéressante, compte tenu du fait que les pères de l'Église appelaient habituellement les chrétiens *le nouveau, spirituel Israël* ou *citoyens de la Jérusalem d'en haut*²⁹, alors qu'Athènes qui est décrite dans le Nouveau Testament comme une *ville remplie d'idoles*³⁰ ne ravissait qu'un tel amateur de sciences antiques comme Grégoire le Théologien qui l'appelait *l'Athènes d'or, la terre de l'intellect*³¹.

L'opinion sur l'origine du mal dans le poème est quelque peu équivoque. Les serviteurs de Job, en lui annonçant ses pertes, lui disent que ses bestiaux et ses enfants sont détruits par le feu et la tempête envoyés par Dieu³² ; la même chose avec la lèpre de Job³³. Dans le *Livre de Job* l'auteur immédiat des malheurs de Job est le Satan, toutefois celui-ci ne pourrait causer rien sans la permission de Dieu³⁴. De cette façon il se trouve que le vrai auteur de ces maux est Dieu lui-même, ce qui est représenté justement dans le poème. Les Pères de l'Église insistaient toujours que Dieu ne fait jamais de mal, mais le mal est avant tout le péché, alors que les maladies, les chagrins etc. sont *le mal imaginaire* parce que tout cela est utile en fin de compte pour le salut de l'âme³⁵. Néanmoins, Léon ne précise pas comment il comprend les mots θεῖος et θέσφατος par rapport à tel ou tel malheur, et nous n'en pouvons faire que des hypothèses.

Léon appelle à ne pas résister au destin :

*Mais si le vent du Destin te traîne de vive force dans l'air,
Il vaut mieux se laisser aller ; s'il faut tomber, pas de haut*³⁶.

ἀντὸς δ' ὃ Θεότιμῃ, εὖ φρονέων ἐπακούοις
ἄθλον Ἰὼβ καὶ Σατάν (Job 39-41).

29. Cf. Rom 9 : 6-8 sq., Gal 4 : 26.

30. Act 17 : 16.

31. Dans son *Homélie 43* (PG, v. 36, col. 513A).

32. Job 57 (θεσπιδαῆς πῦρ ... πάνυ θεῖον), 69 (θέσφατος ἦχος).

33. Job 108 (τὸ δέμας ἐξέξεσεν ἔλκεσι θείοις).

34. Voir Job 1 : 9-12 ; 2 : 4-7.

35. Voir, par ex., l'homélie de Basil de Césarée *Que Dieu n'est pas auteur du mal* (PG, v. 31, col. 329 sq.).

36. ἀλλ' εἰ μὲν πνοίη σε τύχης ἐπὶ αἰθέρ' ἀνέλκει,
μᾶλλον ἀποκλινέειν, εἰ δεῖ πεσέειν μὴ ἀφ' ὕψους (Job 423-424).

Ce conseil renvoie à la sentence stoïcienne d'Épictète ou de Cléanthe d'Assos que Sénèque a formulé ainsi : *Ducunt volentem fata, nolentem trahunt*³⁷.

Il est aussi intéressant de noter la mention de la sphère des étoiles fixes comme du domaine *des choses immuables*, à la différence de la mutabilité de toutes les choses terrestres :

*Partant de tout cela, comprends, mon ami : autant que les choses
Se trouvant plus haut que la Lune sont immuables et complètement fixes,
Autant les choses en bas sont variables et changent.
Mais l'âme possède une substance céleste et divine*³⁸.

Après cela suit le raisonnement sur *la raison de l'âme* et sur la lutte contre le vice — il s'agit donc de l'âme humaine. Mais sa *substance* Léon exprime par le mot ὑπόστασις ce qui rappelle l'*Ennéade* V.1 de Plotin, *Sur les trois hypostases qui ont rang de principes*, où la troisième hypostase est l'Âme du monde dans laquelle les âmes humaines prennent racine et qui les rend capables de connaître l'Un-Dieu. Certes, on peut rencontrer l'expression ἡ ὑπόστασις τῆς ψυχῆς chez Pseudo-Macaire l'Égyptien³⁹, mais c'est un assez rare exemple de l'usage dans les textes patristiques. Nous pouvons donc supposer avec prudence qu'ici Léon fait sciemment une allusion néoplatonicienne.

Léon raconte comment Dieu a récompensé Job pour sa patience et dit que nous aussi, nous recevrons les mêmes biens et même les plus grands si nous espérons la récompense pour nos chagrins et cherchons l'aide divine. Toutefois il remarque que l'affliction à cause de la mort des proches est naturelle, et on ne peut pas l'éviter complètement :

*Et que chacun souffre en supportant le mal, pleure et se désole
Ayant perdu soit sa femme, soit ses enfants, soit ses amis,
Soit sa chère mère, soit ses frères unanimes, subitement, —*

37. Voir : *Stoicorum veterum fragmenta*, ed. H. F. A. VON ARNIM, v. 1, Stuttgart 1964, 118-119, Fr. 527.

38. Τοῖσδ' ἐπὶ πᾶσιν καὶ τὸ σύνεξ, φίλε ὄσσα σελήνης
ὑψόθεν ἔστ', ἄτρεπτά τε καὶ πάγια πρόπαν ἐστίν,
ὄσσα δὲ νέρθε πέλει, τρέπεται τε καὶ ἀλλοιοῦται,
ψυχῆ δ' οὐρανίην τιν' ὑπόστασιν ἔνθεον ἴσχει (Job 615-618).

39. *Neue Homilien des Makarius / Symeon. I: aus Typus III*, ed. E. KLOSTERMANN – H. BERTHOLD, Berlin 1961, *Hom.* 25.3.32 ; cf. *Hom.* 2.1,4 dans *PG*, v. 34, 464B, 465C.

*Personne ne le discute, car chacun a la compassion naturelle,
L'un plus grande, l'autre moindre, et il arrive parfois que
L'amitié et la disposition de l'âme dépassent toutes les bornes.
C'est pourquoi Thalès demeura célibataire, en disant : « Je crains
L'amour pour les enfants qui peut se changer en un tel chagrin »⁴⁰.
Mais si quelqu'un « est né d'un chêne ou d'un roc »⁴¹,
Il juge de chaque affliction d'après ses propres sentiments⁴².*

L'apôtre Paul invitait les chrétiens à espérer la résurrection des morts et ne se chagriner pas *comme les autres, qui n'ont pas d'espérance*⁴³. Mais Léon pense que ce n'est propre qu'aux hommes pareils à Job ; pour la plupart des gens le chagrin est naturel dans tels cas, s'ils n'ont pas le cœur de roche. Toutefois on ne doit pas se désoler et dépasser les bornes dans le chagrin, car tout homme est mortel et personne n'est éternel, telle est la loi de la nature après la chute d'Adam⁴⁴. Léon offre à ses lecteurs différentes consolations: raisonnements communs à tous les hommes, réflexions philosophiques, exemples des vies des anciens. Quel profit est dans la longévité, si nous tous mourons en tout cas ? demande Léon.

*Ne restons-nous pas ici seulement jusqu'à un certain temps ?
Ne nous trouverons-nous pas chez Hadès dans une heure
ou dans quelque temps ?⁴⁵*

40. C'est une histoire des *Vies des hommes illustres Grecs et Romains* de Plutarque de Chéronée, cf. *Solon*, 6 (le parallèle est noté par Westerink).

41. Homère, *Odyssée* XIX.163 (le parallèle est noté par Westerink).

42. Ἄλλ' ὅτι μὲν κακά τις πάσχων πονέει καὶ ἀχεύει
χιρωθεὶς ἀλόχου, στερεθεὶς παίδων τε φίλων τε
μητρος τε γλυκερῆς καὶ ἀδελφειῶν ὁμοθύμων,
οὐδεὶς ἀντιλέγει φύσις ἔχει οἶκτον ἐκάστη,
ἢ μὲν ἀφαιρότερον, ἢ δὲ πλέον, ἔστι δ' ὅταν δὴ
καὶ φιλήη καὶ ἦθος ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα πηδᾶ.
καὶ διὰ ταῦτα Θαλῆς ἄγαμος μένε «Δεΐδια» φήσας
«τὸν περὶ τέκνα πόθον, λύπην ἐπὶ μᾶλλον ἔόντα».
εἰ δέ τις ἐκ δρυός ἐστι παρηγμένος ἢ ἀπὸ πέτρης,
κεῖνος τοῖς ἰδίοις τεκμαίρεται ἄλγε' ἕκαστα (*Job* 228-237).

43. 1 Thes. 4 : 13-18.

44. *Job* 245-266.

45. Ἡμεῖς δ' ἄχρι τίνος παραμείνομεν ἐνθάδ' ἔόντες;
οὐχὶ μεθ' ὄρην ἢ μετὰ τήνδ' ἐπιβείομεν ἕδου; (*Job* 310-311).

Plus d'un tiers du poème est rempli d'exhortations de ne pas pleurer trop la mort des proches et des amis⁴⁶ : l'amour pour les défunts doit être dirigé vers Dieu⁴⁷ ; si quelqu'un a vécu une courte vie, c'est la volonté de Dieu⁴⁸ ; la mort est le sort commun etc. Mais il est frappant que Léon ne dise pas un mot sur la résurrection, bien que l'attente de celle-ci doit être la consolation principale pour un chrétien qui a perdu un proche ! La vie du siècle à venir est, pour le Philosophe, l'existence céleste de l'âme qui, si l'homme a vécu vertueusement, recevra de grandes récompenses et couronnes de Dieu et habitera *dans les demeures exemptes de chagrin*, de malheurs et de changements de la vie terrestre⁴⁹. Un homme juste, de plus, goûte les fruits de ses travaux de son vivant⁵⁰, et on se souviendra de lui et le glorifiera toujours après sa mort, tandis que le destin des pécheurs est l'infamie éternelle⁵¹.

Notons que dans son homélie sur l'Annonciation Léon, bien que raconte en bref sur les grandes fêtes chrétiennes y compris le Pâques, ne parle presque pas sur la résurrection non plus : le Pâques c'est *le passage des ténèbres à la lumière de la piété et la montée vers la terre de la promesse*⁵² ; le Christ est ressuscité des morts pour que nous les croyants, ressuscitant avec lui, passions ce périssant monde et recherchons l'autre, permanent⁵³. De la sorte, Léon met en relief le sens spirituel de la résurrection ; la vivification des morts selon la chair comme telle ne l'intéresse pas trop fort.

En revanche, nous trouvons dans le poème la publicité presque ouverte des stoïciens et Platon comme maîtres de la vie vertueuse. En louant le tyran Denys le Jeune de la patience face aux dénigrement Léon dit :

46. Job 228-450.

47. Job 297.

48. Job 304-305.

49. Job 10-12, 217-220, 275, 370-372, 389, 635.

50. Job 522-528.

51. Job 481-498.

52. *τὴν ἐκ τοῦ σκότους εἰς τὸ φῶς τῆς εὐσεβείας μετάβασιν καὶ ... τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας πρόδοον καὶ ἀνάβασιν* (V. LAURENT, Une homélie inédite de l'archevêque de Thessalonique Léon le Philosophe sur l'Annonciation (25 mars 842), dans : *Mélanges E. Tisserant*, II, Città del Vaticano 1964, 297.8-10).

53. *ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Κυριακῆς ἐκ νεκρῶν ἀνέστη, ἵνα ἡμεῖς οἱ πιστεύοντες εἰς αὐτὸν καὶ συνανιστάμενοι αὐτῷ τοῦτον τὸν ἑβδοματικὸν καὶ ἀποδόροντα παραδραμόντες κόσμον ἄλλον ἐπιζητοῦμεν τὸν μένοντα* (Ibid., 298.33-36).

*Denys, chef sicilien, ayant perdu son pouvoir
Et détrôné par Dion, le supportait avec sagesse.
Mais un moqueur méchant l'offensa jurant :
« Comment t'ont aidé Platon et la Stoa dont tu t'étais vanté ? »
Il répondit : « Ils m'ont aidé beaucoup, car, tu vois, je support bien
Ce changement du sort et je me moque de tes moqueries »⁵⁴.*

Léon raconte cette histoire antique à sa manière : chez Plutarque, la Stoa n'est pas mentionné et la réplique de Denys est plus courte⁵⁵.

Un moyen de cesser le chagrin à cause des ennuis proposé dans le poème est suivant :

*S'il n'y a plus maintenant de choses chagrinantes sur lesquelles
Nous pleurions auparavant, penserons-nous de rien ? Pas du tout !
Y a-t-il un mot pour ce qui n'existe pas ? Mais c'est donc qu'à présent
Il n'existe pas de choses déprimantes, car elles aussi ne sont que rien
maintenant⁵⁶.*

C'est évidemment une version du sujet que le passé n'existe plus, le futur n'existe pas encore, il n'existe que le présent, — le point de vue qui remonte à Parménide d'Élée qui enseignait que le passé et le futur, comme ils n'existent pas *maintenant*, sont non-subsistants⁵⁷. Épicure raisonnait d'une façon semblable quand il exhortait à ne pas avoir peur de la mort :

54. Σικελικῆς ἀρχῆς Διονύσιος ἔκπεσ' ὁ πρόεδρος
Δίων τόνδε καθείλ', ὁ δ' ἐκαρτέρει ἔμφοροι θυμῷ.
καί τις κερτομέων καὶ ἐγγελοῶν ἐνένιπε
«Νῦν δὲ Πλάτων τί σ' ὄνησε καὶ ἡ Στοά, οἷσιν ἐπιύχου;»
«Πολλὰ μάλ'», εἶπε, «τύχης γὰρ ὄρα μεταβαλλομένης μοι
εὔτε φέρω καὶ ἤμιες ἐπεγγελώω γελοῶντας» (Job 468-473).

55. Cf. *Regum et imperatorum apophthegmata*, 176d3-5, dans Plutarchi *Moralia*, v. 2.1, ed. W. NACHSTÄDT, Leipzig, 1935 (le parallèle est noté par Westerink).

56. εἶτα καὶ οὐκ ὄντος τοῦ νῦν ὀλοφρομένοιο
ἐθρονοῦμεν, ἢ οὐδὲν ἐφιστάμεθ'; οὐδὲν ἀληθῶς
τίς περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἔφην λόγος; οὐκοῦν καὶ νῦν
μηδὲν ἀθυμῶμεν ὅτι καὶ νῦν οὐδαμοῦ ἐστι (Job 288-291).

57. Voir Fragment VIII du Poème de Parménide ; Ammonius, In Aristotelis *De Interpretatione* commentarium, dans : *Commentaria in Aristotelem Graeca*, éd. A. BUSSE, vol. IV, Berlin 1897, 133.16-23.

*...le plus poignant de tous les maux, la mort, n'est rien pour nous, puisque quand nous existons la mort n'est pas, et quand la mort est venue, nous sommes plus. La mort n'intéresse donc ni les vivants, ni ceux qui ont quitté la vie ; pour les premiers elle n'est pas, et les autres ne sont plus*⁵⁸. On peut se rappeler que dans son épigramme *Anth. Gr.* 15.12 Léon glorifie la Fortune pour qu'elle lui donne bien la tranquillité d'Épicure⁵⁹ ; sa philosophie semble être conforme aux vues de Léon.

La fin du poème est également très curieuse. Après toutes ses exhortations à ne pas déplorer outre mesure les défunts, à ne pas avoir peur de la mort, à être courageux dans les malheurs, à ne pas s'attacher au bonheur et aux biens terrestres, et même à se réjouir de la perte des richesses parce qu'avec celles-ci disparaissent les soucis et les craintes, Léon termine le poème par la prière suivante :

*...Ô Christ le Verbe !
Ne donne à personne aucun chagrin démesuré,
N'en blesse pas notre raison irrésistiblement,
Mais permets-nous de passer cette mer plus paisiblement
Et de nous installer là-haut dans les demeures exemptes de chagrin !
Si donc personne ne passera à travers l'Atlas⁶⁰ aride,
Permets-nous de posséder quelques fortunes et domaines
Et certaines choses qui peuvent atténuer le mal⁶¹!*

58. Diogène Laërce, *Vies et doctrines des philosophes de l'antiquité suivies de la Vie de Plotin par Porphyre*, trad. Ch. ZEVORT, t. II, Paris 1847, 298 (X.125, *Lettre à Ménoécée*).

59. Cette épigramme autobiographique est pleine d'allusions sur la littérature antique. Voir : E. M. VAN OPSTALL, *Balancing on the Tightrope of Paganism: Leo the Philosopher*, dans : *Traditions épiques et poésie épigrammatique. Actes du colloque des 7, 8 et 9 novembre 2012 à Aix-en-Provence*, édés. Y. DURBEC – F. TRAJBER (*Hellenistica Groningana* 22), Leuven – Paris – Bristol, CT 2017, 261-281 (avec une traduction anglaise de l'épigramme); T. A. SÉNINA (nonne Kassia), *Anth. Gr.* 15.12 de Léon le Philosophe comme source autobiographique, *GRBS* 57 (2017), 713-720 (avec une traduction française de l'épigramme).

60. Un massif montagneux de l'Afrique du Nord.

61. *...ὦ λόγε Χριστέ,
μηδεμίην δοῖς ὑπερήγορα μηδενὶ λύπην,
ἢ κρατερόν δάκνοσ' αὐτῆς τελέσει νόον ἡμῶν,
ἀλλὰ γαληνοτέρως ἄλλα ταύτην ἀμφιπερῆσαι
κεῖσέ τε δὴ σκηνώσαι ἀλυποτέρῃσι μονῆσιν.*

On voit ici le credo de la vie d'un intellectuel byzantin : bien qu'il faille supporter les douleurs, qu'elles soient utiles pour l'âme et que Dieu récompense la pauvreté volontaire, l'homme est cependant faible, c'est pourquoi il vaut mieux passer la mer de la vie paisiblement, sans secousses trop fortes, en possédant une fortune modérée et d'autres biens de la civilisation — par *certaines choses qui peuvent atténuer le mal* Léon pouvait entendre les bons amis et les livres.

Il semble que Léon, dans ses opinions sur la vie terrestre et posthume, se montre plutôt un platonicien chrétien qu'un chrétien sévère : c'est non sans raison que Socrate se trouve à côté des Saints dans le poème du Philosophe. Nous savons que Léon respectait Platon beaucoup et le nommait *garant et témoin* de la sagesse⁶² ; il a réalisé la correction (*διόρθωσις*) du texte de Platon⁶³, et c'est le Philosophe et ses élèves qui lisaient, commentaient et copiaient les œuvres de Platon, Procle et d'autres platoniciens, en les ayant conservées pour nous⁶⁴.

Je ne peux pas donc partager l'opinion de L. G. Westerink que dans cette œuvre du Philosophe « the philosophy is of a homely, unpretentious kind », et que « there is nothing, here or elsewhere, to indicate a metaphysician who could have played a leading part in the preservation and revival of Neoplatonic literature »⁶⁵. Dans leur amour et respect pour les philosophes antiques Léon et ses élèves étaient beaucoup plus ardents que le cercle du son grand contemporain, patriarche Photius. Je partage l'opinion de M. D. Lauxtermann que « Leo and Photios are the greatest scholars of the ninth century, but apart from their immense erudition they really have

*εἰ δ' οὐδεὶς Ἀτλαντα διαδράμοι ἄβροχον ἀνὴρ,
κτῆμασι καὶ ἀγροῖς παραχωροῖς τι γενέσθαι*

καὶ τισι τοίοις, οἷς ἀμενηνότερον κακόν ἐστιν (Job 631-638).

62. Voir son épigramme sur le livre d'Apollonios de Perga (AG IX 578.7-8).

63. Voir LEMERLE, *Le premier humanisme*, 167-169.

64. Voir les très informatifs articles : F. RONCONI, La collection brisée. Pour une étude des milieux socioculturels liés à la « collection philosophique », dans : *La face cachée de la littérature byzantine. Le texte en tant que message immédiat. Actes du colloque international, Paris, 5-7 juin 2008*, éd. P. ODORICO, Paris 2011, 137-166 ; IDEM, Le silence des livres. Manuscrits philosophiques et circulation des idées à l'époque byzantine moyenne, dans : *Il libro filosofico dall'antichità al XX secolo, Atti del Convegno internazionale, Cassino, 25-26 maggio 2011*, éd. L. DEL CORSO - P. PECERE, Turnhout-Bari 2012, 169-207.

65. WESTERINK, *Leo the Philosopher*, 203.

nothing in common »⁶⁶. Photius montrait beaucoup plus de réserve envers les auteurs profanes que Léon⁶⁷, « un véritable “homme de la Renaissance” »⁶⁸ dont un des surnoms était même *Hellène*⁶⁹. Le cercle de Léon était plus hellénique et, pour ainsi dire, plus libéral que celui de Photius qui restait toujours l'homme d'église. L'hellénisme éclairé propre à Léon le Philosophe était évidemment étranger à Photius et d'autre pieux chrétiens⁷⁰. Dans sa lettre à Léon concernant une tournure pléonastique employée dans l'Écriture Photius se montre sévère au Philosophe qui est coupable d'avoir critiqué la langue des Écritures. Photius nomme Léon et ses amis *sophistes* et appelle le Philosophe à la réserve : qu'à l'avenir Léon n'ose pas critiquer l'Écriture et débarrasse ses élèves d'une telle *ignorance*⁷¹. On peut supposer que c'était à l'École de la Magnaure dirigée par Léon que Grégoire, métropolite de Nicomédie, a appris à aimer et admirer Platon ce qui indignait Photius : le patriarche reproche au métropolite que celui-ci vénère trop Platon et

66. M. D. LAUXTERMANN, *Byzantine poetry from Pisides to Geometres. Texts and contexts*, v. I, Wien 2003, 105-106. Cf. IDEM, Ninth-century classicism and the erotic muse, dans : *Desire and Denial in Byzantium. Papers from the Thirty-first Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1997*, ed. E. JAMES, Aldershot – Brookfield 1999, 170 : « The two greatest scholars of the ninth century are Photios and Leo the Philosopher, but apart from the immense erudition they have in common, they are worlds apart ». Ce dernier article présente une étude très intéressante des épigrammes érotiques écrites par Léon et ses élèves. Le déclin de ce genre après la mort du Philosophe est lié, à l'avis de Lauxtermann, avec l'influence de Photius, « the evil genius behind the scenes, the person who rooted out what could have been the beginning of a truly Byzantine form of humanism » (ibid.).

67. En lisant la Bibliothèque de Photius, on voit que « partout la science sacrée est exaltée, la science profane rabaissée, et parfois en termes plus brutaux que nous ne l'attendrions » (LEMERLE, *Le premier humanisme*, 201-202).

68. LEMERLE, *Le premier humanisme*, 148.

69. Voir *Anth. Gr.* 15.12.

70. Voir : LEMERLE, *Le premier humanisme*, 164-165, 168-169, 201-202 ; LAUXTERMANN, *Byzantine poetry*, 106-107 ; A. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium. The transformations of Greek identity and the reception of the classical tradition*, Cambridge 2008, 181-183 ; SÉNINA, *Istoricheskie i kul'turnii kontekst*, 37-47 ; EADEM, *Ellinizm v Vizantii IX veka*, 84-90, 147-159.

71. *Ep.* 208 : *Photii patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia*, v. II, rec. B. LAOURDAS – L. G. WESTERINK, Leipzig 1984, 108.

presque l'adore pour sa force de la parole⁷². Il est aussi à noter que Léon en écrivant son poème fait au fond la même chose pour laquelle Photius critique Choricus de Gaza : *il mêle à ses écrits des fables et des récits païens ... même parfois en traitant de sujets sacrés*⁷³. Il semble que Photius serait à peine ravi du poème de Léon sur Job.

Le poème *Job* est bien sûr une œuvre chrétienne, mais en même temps, en le lisant, on éprouve le sentiment qu'il était écrit pour les gens habitués à tourner dans leur esprit des images de la culture plutôt antique que chrétienne. Ces gens-là considèrent Platon, Socrate et autres philosophes grecs comme maîtres de la vertu et semblent connaître mieux l'histoire de l'anneau de Polycrate ou les doctrines des philosophes de l'antiquité et leurs vies d'après Diogène Laërce que les vies des Saints ou les exégèses des Pères. Certes, ce n'est pas étonnant car l'enseignement à Byzance se basait presque entièrement sur les œuvres des auteurs de l'antiquité⁷⁴. Mais il est évident que Léon et ses lecteurs préféraient, consciemment ou non, l'hellénisme et l'humanisme au dogmatisme chrétien et à l'ascétisme religieux. Voilà pourquoi le poème du Philosophe représente, dans sa plus grande partie, une exhortation hellénique ou, plus précisément, commune à tous les hommes, et non strictement chrétienne.

72. *Ep.* 165 : *Ibid.*, 31.187.

73. Cod. 160 : Photius, *Bibliothèque*, éd. et trad. R. HENRY, t. II, Paris 1960, 122.32-37.

74. Voir : N. G. WILSON, *Scholars of Byzantium*, London-Cambridge MA 1996, 18-27.

HELLENISTIC THEMES IN LEO THE PHILOSOPHER'S POEM «JOB»

In his poem “Job” Leo the Philosopher mentions as models for imitation not only Job but also philosophers, poets and other historic personalities. The abundance of Hellenistic allusions in the poem makes a strong feeling that this piece of work was created for people whose mind is more used to Hellenistic rather than Christian cultural symbols. Speaking of virtues, Leo clearly prefers to take examples from the life of ancient philosophers. Plato and the Stoics are for him the teachers of virtue, and he places Socrates among the “people of a high divine life” along with Christian saints. Although the poem makes plenty of appeals to bear grief and poverty, in the end the author asks God not to send too much suffering to anyone but give a chance to lead an undisturbed life, enjoying “some of riches and properties.” In general, Leo in his poem appears more like a humanist and Hellenist, than as a Christian traditionalist.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΟΛΩΜΟΥ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΩΝ ΔΙΑΘΗΚΩΝ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΚΟΣΜΙΚΩΝ ΑΞΙΩΜΑΤΩΝ, ΤΙΤΛΩΝ ΚΑΙ ΤΙΜΗΤΙΚΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΩΝ*

Στόχος του συγκεκριμένου άρθρου είναι η κατάδειξη της συμβολής των διαθηκών που συντάχθηκαν κατά την παλαιολογία περίοδο στην έρευνα των κοσμικών αξιωμάτων και τίτλων τόσο της κεντρικής όσο και της επαρχιακής διοίκησης. Τα μαρτυρούμενα κοσμικά αξιώματα και οι παραδεδομένοι τίτλοι θα συγκριθούν με τα καταγεγραμμένα στον κατάλογο του Ψευδο-Κωδινού. Επιπλέον, θα ερευνηθεί στις διαθήκες και το αξίωμα του βασιλέα ως ανώτατο και θα ερευνηθούν τόσο οι τιμητικοί χαρακτηρισμοί όσο και οι τιμητικές προσφωνήσεις. Είναι γνωστό ότι κατά την παλαιολογία περίοδο επικρατεί μόνο μία ιεραρχία κοσμικών αξιωμάτων και τίτλων, σε αντίθεση με τις προγενέστερες περιόδους, κατά τις οποίες υφίσταται διττή ιεραρχία¹. Παρόλα αυτά, διατηρείται από τη

* Το συγκεκριμένο άρθρο προήλθε από ανακοίνωση της συγγραφέως στην Α΄ [Η] Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων (Αθήνα 18 Δεκεμβρίου 2015, «Αξιώματα και Τίτλοι σε διαθήκες της παλαιολογίας περιόδου»). Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή κύριο Αντ. Παναγιώτου για την παρότρυνσή του να συμμετάσχω στην επιστημονική συνάντηση, τότε ως υποψήφια διδάκτωρ, και για τις συμβουλές του στη σύνταξη της ανακοίνωσης. Πολλές ευχαριστίες, επίσης, οφείλονται στον καθηγητή κύριο Ταξ. Κόλια για την αμέριστη βοήθεια και την πολύτιμη καθοδήγησή του στη μεταβολή της ανακοίνωσης σε άρθρο. Ευχαριστώ ακόμη την κυρία Δάφνη Πέννα, ιστορικό του Δικαίου, για τις υποδείξεις της στην απόδοση των όρων στην αγγλική και για τη νομική της οπτική. Επίσης ευχαριστώ τους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις χρήσιμες υποδείξεις τους.

1. R. MACRIDES – J. A. MUNITIZ – D. ANGELOV, *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies* [Birmingham Byzantine and Ottoman Studies,

μέση βυζαντινή περίοδο η ορολογική διάκριση ανάμεσα στην τιμητική διάκριση και στο οφφίκιο².

Οι βυζαντινές διαθήκες, ως νομικά κείμενα, έχουν αποτελέσει αντικείμενο έρευνας των ιστορικών του δικαίου και των βυζαντινολόγων, στα πλαίσια της διοικητικής προσωπογραφίας και της εξέτασης των μοναστηριακών τυπικών. Για την ανάγκη να μελετηθούν συστηματικότερα οι βυζαντινές διαθήκες έκανε λόγο αρχικά ο Κ. Άμαντος³. Ως μοναστηριακά τυπικά οι διαθήκες έχουν ερευνηθεί από τον Κ. Μανάφη⁴, την C. Galatariotou⁵, τους J. Thomas και A. Constantinides-Hero⁶. Ιδιαίτερος, οι διαθήκες των πατριαρχών της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου έχουν μελετηθεί από τον Μ. Πατεδάκη⁷. Η νομική οπτική των διαθηκών, βασικό τους χαρακτηριστικό, έχει ερευνηθεί από την Η. Saradi⁸

τ. 15], Farnham, Surrey-Burlington 2013, 291-292. Για τη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. *Κλητορολόγιο Φιλοθέου*, έκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 83-235.

2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Listes* [σημ. 1], 295. Σε σύνολο 77 αξιωμάτων και τίτλων οι 28 έχουν απολέσει κάθε υπηρεσία, βλ. Ψευδο-Κωδινός, έκδ. J. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos, Traité des Offices*, Paris 1976, III, 167-188. J. VERPEAUX, *Hiérarchie et préséances sous les Paléologues*, *TM* 1 (1965), 421-437. MACRIDES - MUNITIZ - ANGELOV, *Pseudo-Kodinos* [σημ. 1], 306, σημ. 127.

3. Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, *Περὶ τῶν βυζαντινῶν διαθηκῶν*, στο: *Πεπραγμένα τοῦ Θ' διεθνoῦς βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 12-19 Ἀπριλίου 1953, έκδ. Σ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ - Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ - Π. ΖΕΠΟΣ, τ. 2, Αθήνα 1956, 281-287.

4. Κ. ΜΑΝΑΦΗΣ, *Μοναστηριακὰ Τυπικά - Διαθήκαι*, Αθήνα 1970, 124 κ.ε. Οι ιδρυτές ή ανακαινιστές μονῶν συχνά αντί τυπικού συνέτασσαν διαθήκες, των οποίων ο σκοπός ήταν ο ίδιος με εκείνον των μοναστηριακών τυπικών, οι διατάξεις, ὁμως, διέφεραν ως προς την ποικιλία και τον αριθμό των τυπικών (ΜΑΝΑΦΗΣ, στο ίδιο, 172). Ως *μοναστηριακό τυπικό* ορίζεται ο καταστατικός χάρτης της μονής, διατυπωμένος από τον ιδρυτή ή ανακαινιστή, ενώ ως *κτητορική (μοναστηριακή)* διαθήκη ορίζεται το έγγραφο, συνταγμένο από τον ιδρυτή ή ανακαινιστή υπό μορφή διαθήκης (στο ίδιο, 174).

5. C. GALATARIOU, Byzantine "Ktetorika Typica", *REB* 45 (1987), 77-138.

6. *Byzantine Monastic Foundation Documents*, τ. 4, έκδ. J. THOMAS - A. CONSTANTINIDES-HERO [DOS XXXV], Washington 2000 [Στο εξής: *BMFD*].

7. Μ. ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ, Οι διαθήκες των πατριαρχών της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου (1255-1309), *Θησαυρίσματα* 37 (2007), 65-86.

8. Η. SARADI, *Notai e Documenti Greci dall'età di Giustiniano al XIX secolo. Il sistema notarile bizantino (VI-XV secolo)*, Milano 1999, 231-239.

και από την Ε. Παπαγιάννη, και έχει συνεκτιμηθεί στην πραγμάτευση του θέματος⁹.

Ωστόσο, παράμετροι των διαθηκών που δεν έχουν μέχρι στιγμής ερευνηθεί και μπορούν ταυτόχρονα να αποτελέσουν κίνητρα ερευνητικής ενασχόλησης με το θέμα συνιστούν τα ακόλουθα σημεία: α) Δεν έχει αποτιμηθεί ενδελεχώς η συμβολή των διαθηκών της παλαιολογίας εποχής στο σύνολό τους, ως προς την έρευνα των κοσμικών αξιωμάτων και τίτλων, β) Οι διαθήκες, επειδή συνήθως φέρουν συγκεκριμένη χρονολόγηση ή ευχερώς αυτή συνάγεται από τον θάνατο του διαθέτη, συνιστούν έναν ασφαλή *terminus ante quem* στην μαρτυρία των αξιωμάτων και των τιμητικών τίτλων. Αντίθετα, οι διοικητικοί κατάλογοι των αξιωμάτων δεν φέρουν ακριβή χρονολόγηση, αλλά χρονολογούνται κατά προσέγγιση από εσωτερικά στοιχεία¹⁰, γ) Στις διαθήκες καταγράφεται εξίσου τόσο το όνομα του διαθέτη ή άλλων προσώπων, μαρτύρων, προγόνων, απογόνων, συγγενών, όσο και το αξίωμα ή ο τίτλος τους, ενώ στους διοικητικούς καταλόγους των κοσμικών αξιωμάτων η καταγραφή από κοινού ονόματος αξιώματος και τίτλου είναι περιορισμένη¹¹, δ) Η εγκυρότητα των διαθηκών καθιστά τα στοιχεία τους σε μεγάλο βαθμό αξιόπιστα.

9. Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου. ΙΙΙ. Κληρονομικό Δίκαιο*, Αθήνα - Κομοτηνή 2010, 61-126: εξετάζονται η ικανότητα σύνταξης της διαθήκης, ο τύπος των διαθηκών, το περιεχόμενό τους, εγκυρότητα και ερμηνεία, ανάκληση, εκτελεστές. Πρβλ. L. BÉNOU, *Pour une nouvelle histoire du droit byzantin. Théorie et pratique juridiques au XIVe siècle*, Paris 2011, 242-247, 257, 262-263. A. GOURON, *La percée du testament byzantin dans l'occident médiéval*, στο: *La transmission du patrimoine. Byzance et l'aire méditerranéenne*, έκδ: J. BEAUCAMP - G. DAGRON, Paris 1998, 111-128.

10. VERPEAUX, *Ψευδο-Κωδινός* [σημ. 2], 25-35: ως *terminus post quem* για τη σύνταξη του καταλόγου ο Verpeaux προτείνει το έτος 1366. MACRIDES - MUNITIZ - ANGELOV, *Pseudo-Kodinos* [σημ. 1], 17-18 [η συγγραφή πραγματοποιήθηκε λίγο χρόνο μετά την άνοδο του Ιωάννη Ε' στον θρόνο, μετά το 1354], και σημ. 92.

11. VERPEAUX, *Ψευδο-Κωδινός* [σημ. 2], 133-140, 167-188. R. GUILLAND, *Recherches sur les institutions byzantines*, τ. I-II, Berlin-Amsterdam 1967. MACRIDES - MUNITIZ - ANGELOV, *Pseudo-Kodinos* [σημ. 1], βλ. ιδιαίτερος τον πίνακα καταλόγων, πίνακας IV, 455 και εξής: συγκριτικά παραδίδονται τα αξιώματα της παλαιολογίας περιόδου σε οκτώ διοικητικούς καταλόγους: 1) Ψευδο-Κωδινός, 2) Παράρτημα στην *Εξάβιβλο* του Αρμενόπουλου, 3) Έμμετρος κατάλογος του μοναχού Ματθαίου, 4) Ανώνυμος έμμετρος κατάλογος, 5) Κατάλογος του κώδικα Vaticanus gr. 952 (15ος αιώνας), 6) Parisinus gr.

Όσον αφορά στην εγκυρότητα των διαθηκών, ας σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον Ιουστινιάνειο κώδικα ήταν απαραίτητο η διαθήκη να υπογραφεί και να φέρει τη σφραγίδα επτά μαρτύρων. Η διαδικασία απλοποιήθηκε από τον Λέοντα Σ' με την υπ' αριθμόν 42 Νεαρά¹². Η αρμοδιότητα της ανάγνωσης του περιεχομένου της διαθήκης (*άνοιξις / άνασφραγισμός*), είχε ανατεθεί από τον Ιουστινιανό στον *κοιαίστωρα*¹³, ενώ ο Λέων Σ' με τη Νεαρά 44 επεξέτεινε τη συγκεκριμένη αρμοδιότητα σε διάφορους δικαστές στην πρωτεύουσα και στην επαρχία¹⁴. Τόσο οι άνδρες

1783, 7) Κατάλογος Ξηροποτάμου 191 (14ος αιώνας), 8) Ιεραρχική κατάταξη του βασιλέα και των αρχόντων της Τραπεζούντας.

12. Λέων Σ', Νεαρά 42, έκδ. P. NOAILLES – A. DAIN, *Les nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944, 169,²⁰ 171,¹⁻⁴: *καὶ ἡ μὲν τῆς ἐγγράφου κύρωσις ἐν τῷ τὴν διατύπωσιν ἀπαρτισθῆναι καὶ ταῖς μαρτύρων ὑπογραφαῖς καὶ τοῖς σφραγίσμασιν ἔτι παρόντος ἐν ἀνθρώποις τοῦ διαθεμένου, ἡ δὲ τῆς ἀγράφου κύρωσις ἐν τῷ ἑ' μάρτυρας εἰς ἀξιολοπίαν οὐκ ἀμφιβόλως συνομολογήσαι*. K. E. ZACHARIA VON LINGENTHAL, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin 1892 (Aalen 1955), 158, σημ. 485. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Νεαροὶ τοῦ Λέοντος Σ' τοῦ Σοφοῦ*, Αθήνα 2007, 163-166. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ἐκκλησιαστικά δικαστήρια* [σημ. 9], 103-110. Ο όρος *δικαία βούλησις* εκφράζει τη νομιμότητα του περιεχομένου της διαθήκης, απαραίτητος όρος, για να επιβεβαιωθεί η εγκυρότητά της: στο ίδιο, 103.

13. *Dig., CIC τ. 1, 1.13, σ. 13. 29. 1, σ. 396-400. CJ, 6. 23. 21, 23, σ. 255-256, 12.6, σ. 456, CIC, τ. 2, Inst. 2.10, σ. 17. 2.11, σ. 18. Nov. τ. 3, αρ. 27, 2, σσ. 210-211. Επιτομή Αθανασίου, αρ. 9.1. 268-272, έκδ: D. SIMON – S. TROIANOS, *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 16], [=FBR], Frankfurt a. Main 1989. *Ecloga Basilicorum*, έκδ. L. BURGMANN, [FBR 15], Frankfurt a. Main 1988, 9. 1. 41, 365,²⁹ ³¹: *ἐγράφη τις κληρονόμος ἐν διαθήκῃ καὶ προκομίσας αὐτὴν εἰς τὸν κοιαίστωρα ἐξήτει τὴν τε διαθήκην ἀνοιγῆναι καὶ αὐτὸν γενέσθαι ἐν νομῇ τῶν κληρονομιῶν πραγμάτων: Βασιλικά, έκδ: H. J. SCHELTEMA – N. VAN DER WAL, *Basilicorum libri LX* [Series A volumen III], Textus Librorum XVII-XXV, Groningen 1960, 21.1: *Περὶ μαρτύρων εὐνοπολήτων καὶ ἀτίμων. 1014-1031. Προβλ. Νεαρά ζ' Κωνσταντίνου περὶ ἀνοίξεως διαθηκῶν, JGR, I. 218-221, §β 219-220: Ἐπειδὴ δὲ αἱ διαθήκαι παρὰ τῷ κοιαίστωρι ἀνοίγονται, τοῖς ὑπουργοῦσιν ἐν τῇ ἀνοίξει καγγελαρίοις ἐπὶ τε τῇ συναγωγῇ τῶν μαρτύρων: N. SVORONOS, *La synopsis major des Basiliques et ses Appendices*, Paris 1964, 36. Πρόχειρος Νόμος, JGR, τ. 2, αρ. 21: *Περὶ διαθήκης αὐτεξουσίων, 167-170, αρ. 27: Περὶ μαρτύρων, 178-182. Επιτομή Θεοδώρου Ερμουπολίτη, έκδ. K. E. ZACHARIA VON LINGENTHAL, *Ανέκδοτα, III*, Leipzig 1843 (Aalen 1969), αρ. 90: *Περὶ μαρτύρων, 89-91.*****

14. Λέων Σ', Νεαρά [έκδ. NOAILLES-DAIN (σημ. 12)], αρ. 44, 179,²¹⁻²³ 181,¹⁻³: *... ἀλλὰ καὶ τοὺς μεγαλοπρεπεστάτους ἡμῶν μαγίστρος καὶ πατρικίους καὶ τὸν τῆς πόλεως ἔπαρχον καὶ τοὺς ἄλλους, οἱ ἐπὶ τῶν κρίσεων καθεστήκασιν τοῖς ἐαυτῶν σφραγίσμασιν τὰς διατυπώσεις τῇ ἀξιολοπίᾳ σεμνύνειν. Ἄλλ' ἐν μὲν τῇ προκαθημένῃ τῶν πόλεων οὗτοι, ἐν*

όσο και οι γυναίκες ήταν δυνατό να συντάσσουν διαθήκες¹⁵. Αντίθετα, σύμφωνα με τη *Νεαρά* 5 του Ιουστινιανού Α΄, το έτος 535, απαγορευόταν οι μοναχοί να συντάξουν διαθήκη¹⁶. Όμως, ο Λέων Σ΄ με τη *Νεαρά* υπ' αριθμόν 5 επέτρεψε στους μοναχούς να διαθέτουν την περιουσία τους¹⁷. Πράγματι, στους επόμενους αιώνες¹⁸, διασώζονται διαθήκες μοναχών, στις οποίες εφαρμόζεται το δικαίωμα αυτό, και οι οποίες μετά δυσκολίας διακρίνονται από τα μοναστηριακά τυπικά, καθώς δεν περιλαμβάνουν μόνο τη διάθεση της περιουσίας των μοναχών, αλλά και πνευματικές οδηγίες, διοικητικές προβλέψεις και αυτοβιογραφικά στοιχεία¹⁹. Στα πονήματα του Δημητρίου Χωματηνού σημειώνεται ότι το νόμιμο των διαθηκών συνίσταται στη συμφωνία τους με τις κείμενες διατάξεις²⁰. Σε πατριαρχικό έγγραφο του Ισιδώρου Α΄ (1347-1350), ακριβέστερα τον Δεκέμβριο του έτους 1348, προσδιορίζονται τα κριτήρια της εγκυρότητας της διαθήκης, δηλαδή ότι πρέπει να έχει συνταχθεί σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία²¹.

δὲ ταῖς ἄλλαις χώραις καὶ πόλεσιν οἳ τε στρατηγοὶ καὶ οἱ καθ' ἑκάστην ἐπαρχίαν κριταὶ τοῦτο ἴστωσαν καὶ ποιείτωσαν. ZACHARIÄ, *Geschichte* [σημ. 12], 158. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές Λέοντος Σ΄* [σημ. 12], 169-170. Για τον κοιαιίστωρα, βλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνας). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας* [Βυζαντινά κείμενα και Μελέται 37], Θεσσαλονίκη 2004, 107-110. Η σφραγίδα του κοιαιίστωρα ήταν απαραίτητη για την εγκυρότητα των διαθηκών: στο ίδιο, 109, 185-186.

15. *Πρόχειρος Νόμος*, JGR, τ. 2, 167, I, 21. 3. Αθήνα 1931: *Περὶ διαθήκης αὐτεξουσίων. Ὁ ἄρῳην πληρώσας τὰ ιδ' ἔτη διατίθεται ἢ δὲ θηλεία τὰ ιβ': Εξάβιβλος Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου*, ἐκδ. G. E. HEIMBACH, Leipzig 1859 (1969) 590, 5. 1. 3 [=Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου *Πρόχειρον Νόμων ἢ Εξάβιβλος*, επιμέλεια Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Αθήνα 1971, 277].

16. *Nov.* τ. 3, αρ. 5. 5, σ. 32.

17. *Πρόχειρος Νόμος*, ἐκδ. JGR, τ. 2, 172, κδ' *Περὶ διαθήκης ἐπισκόπων καὶ μοναχών. Λέων Σ΄, Νεαραί* [ἐκδ. NOAILLES - DAIN (σημ. 12)], αρ. 5, 27-33: *Περὶ τοῦ διατίθεσθαι τὸν μονάσαντα εἰς τὰ ἐπικτηθέντα*: ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές Λέοντος Σ΄* [σημ. 12], 54-60.

18. Βλ. Διαθήκη οσίου Χριστοδοπούλου, Πάτιμος, 11ος αιώνας και παρακάτω, διαθήκες μοναχών.

19. ΜΑΝΑΦΗΣ, *Τυπικά* [σημ. 4], 172-173.

20. *Δημητρίου τοῦ Ἀγιωτάτου καὶ σοφωτάτου καὶ νομικωτάτου Ἀρχιεπισκόπου πάσης Βουλγαρίας τοῦ Χωματιανοῦ πονήματα διάφορα πονηθέντα αὐτῷ χαρτοφύλακι ὄντι τῆς αὐτῆς ἀγιωτάτης μεγάλης ἐκκλησίας*, ἐκδ. G. PRINZING, *Demetri Chomateni Ponemata Diaphora* [CFHB 38], Berlin 2002, αρ. 21, 83,⁹³⁻⁹⁴.

21. H. HUNGER - O. KRESTEN - E. KISLINGER - C. CUPANE (Hrsg.), *Das Register des*

Για την πληρέστερη πραγμάτευση του θέματος είναι χρήσιμο πρωτίστως να ερευνηθεί λεξικογραφικά ο όρος *διαθήκη*. Από τη διεξαχθείσα έρευνα, προκύπτουν οι ακόλουθες σημασίες: 1) συνθήκη, συμφωνία²², 2) μετωνυμικά, με θρησκευτικό περιεχόμενο ως συμφωνία του Θεού με τον άνθρωπο, επί παραδείγματι *Παλαιά και Νέα Διαθήκη*²³, 3) με τη νεότερη σημασία, ως κληροδότηση περιουσίας²⁴, 4) οι παραινέσεις, οι συμβουλές προς τους μεταγενέστερους²⁵, 5) αναφορά²⁶. Το επίθετο *διαθηκῶς* δηλώνει αυτόν που αναφέρεται στη διαθήκη και απαντά σε βυζαντινά συμβόλαια του 12ου αιώνα. Συχνά εκφέρεται από κοινού με το ουσιαστικό *γράμμα* ή *ἔγγραφον*²⁷. Στα λατινικά ο όρος *διαθήκη* αποδίδεται με τον όρο *testamentum*²⁸. Οι *διαθήκες*, όταν διατυπώνονται ως κανονισμοί μοναστηρίων ή ευαγών ιδρυμάτων,

Patriarchats von Konstantinopel II (CFHB 19/2) [=PRK], Wien 1995 II. αρ., 152, 414,²⁴⁻²⁶.
... ἐξέθετο διαθήκην ἐχομένην τῆς τῶν φιλευσεβῶν νόμων διαταγῆς, λέγομεν ἴνα ἔχη τὸ στέργον εἰ δ' οὖν, λάβη τὴν προσήκουσαν διόρθωσιν κατ' αὐτοὺς δὴ τοὺς νόμους...

22. *LSJ*, λ. *διαθήκη*, σημασία III, συμφωνία ή συνεννόηση μεταξύ των δύο μερών, 394. Στον πληθυντικό αριθμό σημαίνει τις απόρρητες, μυστικές διατάξεις, από τις οποίες εξαρτάται το κοινό καλό, σημασία II, 394. G. W. H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon* [=LAMPE], 348, σημασία 2. *LBG*, τ. 2. λ. *τὸ διαθήκιον, διαθηκοπαράδοσις, διαθηκῶς, διαθήκως, τὸ διάθημα, διαθητικός*, 358. Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας, 1100-1669* [=ΚΡΙΑΡΑΣ], Θεσσαλονίκη 1977, τ. Ε', λ. *διαθήκη*, 60, σημασία 2, 61. Ε. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods* [=SOPHOCLES], Boston 1870 (Hildesheim - New York 1975), 360-361, σημασία 1. *Ιστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῆς ὁμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων* [=IANE], Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2016, τ. 6ος, 349: αποδίδεται ως η ἔγγραφη και με νομική ισχύ δήλωση της επιθυμίας κάποιου για τη διάθεση της περιουσίας του μετά τον θάνατό του, βλ. στο ίδιο, 350, σημασία. I/α.

23. ΚΡΙΑΡΑΣ, τ. Ε', λ. *διαθήκη*, 60, σημασία. 2, 61.

24. *LSJ*, *διαθήκη*: η διάθεση περιουσίας κατά βούληση του αποθνήσκοντος, 394. LAMPE, λ. *διαθήκη*, σημασία 1. ΚΡΙΑΡΑΣ, τ. Ε', λ. *διαθήκη*, 60, σημασία. 1, 61. SOPHOCLES, 361, σημασία. 3.

25. *IANE*, τ. 6ος, 350, σημασία I/β.

26. LAMPE, λ. *διαθήκη*, 348, σημασία. 4.

27. ΚΡΙΑΡΑΣ, τ. Ε', λ. *διαθηκῶν*, 61.

28. C. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Lyon 1688, τ. 1, λ. *διαθήκη*, 291, τ. 2, λ. *τεσταμεντάριος*, 1549. H. G. HEUMANN - E. SECKEL, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena 1907 (Graz 1958), λ. *testamentum*, 584.

προσδιορίζονται ως *διατάξεις και τυπικά*²⁹. Ενόστε χρησιμοποιείται και η λέξη *ὑποτύπωσης* ή *διατύπωσης*³⁰. Συνεπώς, κρίθηκε σωστό, το παρόν άρθρο να μην εστιάσει μόνο σε διαθήκες με την αυστηρά νομική σημασία του όρου, ως αποκλειστική δηλαδή κληροδότηση περιουσιακών στοιχείων, αλλά και σε όσες εμπίπτουν στην κατηγορία των *τυπικῶν*, σε όσες έχουν συμβουλευτικό χαρακτήρα (αυτοκρατορικές, τύποις προσταγμάτων, εκπροσώπων της αριστοκρατίας, πατριαρχικές), σε όσες συνιστούν ομολογίες πίστεως (διαθήκη Ιωσήφ Γαλισιώτη) ή πολιτικές παρακαταθήκες (διαθήκη Ἀρσενίου Αυτωρειανού), οιονεί διαθήκες. Τα υβριδικά αυτά κείμενα εμπίπτουν στο είδος των διαθηκῶν τόσο λόγω αυτοπροσδιορισμού όσο και βιβλιογραφικά³¹. Το ότι οι εξεταζόμενες διαθήκες, τόσο ως αποκλειστική κληροδότηση περιουσιακῶν στοιχείων όσο και ως οιονεί, ανήκουν στο συγκεκριμένο κειμενικό είδος αποδεικνύεται από την παραδεδομένη ορολογία τους³². Προκειμένου τα

29. ΑΜΑΝΤΟΣ, Βυζαντινὲς διαθήκες [σημ. 3], 282.

30. ΑΜΑΝΤΟΣ, Βυζαντινὲς διαθήκες, 282. *BMFD*, τ. 5, General Index, 2006, λ. *testaments (diathekai) lay, testaments monastic (diathekai, diatypoiseis)*.

31. J. DARROUZÈS, *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople, Les regestes de 1410 à 1453*, Paris 1991, 168, βούλησις ἔγγραφος, *testament*, βούλησις ἐπιτελεύτιος. 169, *διαθήκη, testament spirituel*. Μ. ΡΑΤΕΔΑΚΙΣ, The testament of the patriarch Athanasios I of Constantinople (1289-93, 1303-09) στο: *Byzantine Religious Culture. [=Byz. Rel. Cult]. Studies in Honor of A. M. Talbot*, ἐκδ. D. SULLIVAN – E. FISHER – S. ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, Leiden-Boston, 2012, 439-463.

32. Ενδεικτικά: ... τὴν τελευταίαν μου βούλησιν παραδηλῶ τοῖς πᾶσιν: *Διαθήκη τοῦ ἀγιωτάτου Ἀρσενίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου*, *PG*, 140, στ. 949, §B (οιονεί διαθήκη). Για τον ὄρο βούλησις, βλ. S. ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, Anna Komnene's will, στο: *Byz. Rel. Cult.*, 99-101, ιδιαίτέρως, 112-113, σημ. 50: ..., τῷ διαθηκῶ ἔγγράφῳ... : *Διαθήκη Θεοδώρου Κεραμέως*, ἐκδ: P. LEMERLE – A. GUILLOU – N. SVORONOS – D. ΠΑΠΑΧΡΥΣΣΑΝΘΟΥ, *Actes de Lavra*, II, 2. 1 [Archives de l' Athos VIII (στο ἐξίξ: AA)], Paris 1977, αρ. 75 (1284) σ. 32,⁵⁷: *ἀλλ' οὖν περὶ τῶν ἐμῶν καὶ αὐτῶς καὶ πρὸς τοὺς ἐμοὺς ὡς βουλευτὸν ἔμοιγε διατίθειμαι: Διαθήκη [τοῦ μεγάλου λογοθέτου Κωνσταντίνου τοῦ Ἀκροπολίτου]*, ἐκδ. Μ. TREU, Νέος Κώδιξ τῶν ἔργων τοῦ Μεγάλου λογοθέτου Κωνσταντίνου τοῦ Ἀκροπολίτου, *ΔΙΕΕ*, 4, τχ. 13 (1892), 35-50, 45-49, 47, ἀνευ ἀρίθμησης στίχων: *ἀλλ' ἐγὼ μὲν ὑμῖν, τέκνα μου ποθεινὰ, τὰ μοι κτηθέντα διένεμα, ὡς ἐπέκρινα ...* : Ἐτέρα Διαθήκη, ἐκδ. Μ. TREU, Νέος Κώδιξ..., 49-50, ἐδῶ 50, ἀνευ ἀρίθμησης στίχων: ... *μὴ τὴν ἐμὴν ἀθετήσητε βούλησίν τε καὶ αἴτησιν ...* : Λόγος εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἀναστάσεως διαθητικός, ἐκδ: H. DELEHAYE, Constantini Acropolitae hagiographi byzantini epistularum manipulus, *AnBoll* 51 (1933), 263-284, 284.

συμπεράσματα σχετικά με τη συμβολή των διαθηκών στην έρευνα των αξιωμάτων και των τιμητικών τίτλων να είναι πιο ασφαλή, εξετάστηκαν όσο το δυνατό περισσότερα δείγματα τόσο των διαθηκών με την αυστηρή νομική σημασία του όρου όσο και των διαθηκών με την ευρύτερη έννοια, *οιονεί διαθήκες*.

Ως προς τη διάρθρωσή τους, οι διαθήκες φέρουν συγκεκριμένη δομή, μολονότι δεν υπάρχει κάποιο δεσμευτικό σχήμα³³. Στο σύντομο, ως είθισται, προοίμιό τους υπογραμμίζεται το εφήμερο της ζωής, ο επικείμενος θάνατος λόγω ασθένειας ή το επιθανάτιο άγχος³⁴. Το κύριο μέρος περιλαμβάνει την απαρίθμηση της ιδιοκτησίας του διαθέτη και ακολουθεί η διάθεση της περιουσίας. Στον επίλογο διατυπώνονται κατάρες σε όσους παραβλέψουν την επιθυμία του διαθέτη. Στο τέλος του κεμένου τίθενται η ημερομηνία και οι υπογραφές των μαρτύρων³⁵. Ο διαθέτης, όταν συντάσσει ο ίδιος τη διαθήκη του, σημειώνει έναν σταυρό

(οιονεί διαθήκη) : ... *εἶπερ ὁ θάνατός σε δεδιττόμενος διαθηκῶν μεμνήσθαι, ...γράφεις τὰς διαθήκας, ...* : Νικηφόρου τοῦ Χούμνου Διαθήκη καὶ πρὸ τῆς τελευτῆς ὡς ἐπ' αὐτῇ τῇ τελευτῇ τῇ διαθήκῃ Μικτὸς Συντακτῆριος, ἐκδ: J. F. BOISSONADE, *Anecdota Graeca*, τ. V, Paris 1829-1833 (Hildelsheim 1962), 316, άνευ ἀρίθμησης στίχων... : ...*εἰς ἐναντίωσιν τοῦ παρόντος διαθηκῶν ... γράμματος ...* : Διαθήκη Θεοδώρου Σαραντηνοῦ, ἐκδ: J. BOMPAIRE – J. LEFORT – V. KRAVARI – C. GIROS, *Actes de Vatopedi*, I. *Des origines à 1329* [AA XXI], τ. 1, Paris 2001, αρ. 64 (1325) σ. 360,¹⁹¹: ...*προηρέθην καὶ ἠθέλησα διαθήκην ταύτην*. Διαθήκη Δημητρίου Τζαμπλάκωνος, ἐκδ. R ESTANGÜI GÓMEZ, *Les Tzamlakōnes, grands propriétaires fonciers à Byzance au 14e siècle*, *REB* 72 (2014), 275-330, κείμενο, 324-326: ...*τὴν παροῦσαν ἐνδιάθετόν μου διάταξιν ὑποτίθεμαι...*: Πρώτη διαθήκη Χαρίτωνος, ἐκδ. P. LEMERLE, *Actes de Kulumus* [AA II.2], Paris 1988, αρ. 29 (1370), 113,⁷: ...*τὴν καθολικὴν διαθήκην...*: Δεύτερη διαθήκη Χαρίτωνος, στο ίδιο, αρ. 30 (1370) σ. 121,¹⁵⁴: ...*τὸ παρὸν ἐπιτελεύτειον ἐνυπόγραφον ἔγγραφον τίθεμαι καὶ ποιῶ ἐκουσίως...* : Τρίτη διαθήκη Χαρίτωνος, στο ίδιο, αρ. 36 (1378), σ. 135,⁵: *Testamentum quondam Georgii Godeli*: Διαθήκη Γεωργίου Γουδέλη, ἐκδ: T. GANCHOU, *L'ultime testament de Géorgios Goudèles, homme d'affaires, mézazôn de Jean V et ktétôr* (Constantinople, 4 mars 1421), *TM* 16 (2010), 346,¹⁻².

33. M. HINTERBERGER, *Autobiographische Traditionen in Byzanz* [WBS 22], Wien 1999, 202.

34. HINTERBERGER, *Autobiographische Traditionen*, 100: η ανθρώπινη θνητότητα συνιστά *τόπο* στις βυζαντινές διαθήκες, στο ίδιο, 203, 204. Για τα προοίμια των διαθηκών, βλ. H. HUNGER, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden* [WBS 1], Wien 1964, 200-203. R. BROWNING, *Notes on Byzantine Prooimia* [WBS 1 -Supplement], Wien 1966, 22, 24.

35. HINTERBERGER, *Autobiographische Traditionen*, 206.

και προτάσσει το όνομά του στην αρχή του εγγράφου³⁶. Το κείμενο της διαθήκης είτε καταγράφεται πιστά από έναν συντάκτη είτε συγγράφεται με ορισμένες τροποποιήσεις από έναν εντεταλμένο γραφέα³⁷. Ας σημειωθεί ακόμη ότι οι διαθήκες είναι στην πλειονότητά τους ιδιωτικά έγγραφα και το περιεχόμενό τους είχε εφαρμογή στο μέλλον³⁸. Για τον λόγο αυτό και επειδή οι διαθήκες συντάσσονταν αρκετό χρονικό διάστημα πριν από τον θάνατο του διαθέτη, αναφέρουν το όνομα του βασιλεύοντος αυτοκράτορα³⁹.

Για τη συγγραφή του συγκεκριμένου άρθρου μελετήθηκαν από τις πηγές, τα έγγραφα του Αγίου Όρους⁴⁰, τα έγγραφα της Πάτιμου⁴¹, ιδιωτικά, δημόσια και πατριαρχικά έγγραφα⁴², οι αφηγηματικές πηγές, όπως και οι πατριαρχικές διαθήκες. Επιπλέον, έγινε αναζήτηση στο

36. HINTERBERGER, *Autobiographische Traditionen*, 206.

37. HINTERBERGER, *Autobiographische Traditionen*, 206.

38. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ – ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Έγγραφα Πάτιμου Β'. Δημοσίων Λειτουργιών*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1980, 245-246.

39. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Έγγραφα Πάτιμου Β'*, 245-246.

40. *Actes de Chilandar I, Des origines à 1319*, έκδ. Μ. ŽIVOJINOVIĆ – V. KRAVARI – C. GIROS [AA XX], Paris 1995. *Actes de Dionysiou*, έκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ [AA IV], Paris 1968. *Actes de Docheiariou*, έκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ [AA XIII], Paris 1984. *Actes Iviron III, De 1204 à 1328*, έκδ. J. LEFORT – Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ – D. PAPACHRYSSANTHOU – V. KRAVARI – H. MÉTRÉVELI [AA XVIII], Paris 1994. *EIDEM, Actes Iviron IV. De 1328 au debut du XVIIe siècle* [AA XIX], Paris 1995. *Actes de Lavra II*, έκδ. P. LEMERLE – A. GUILLOU – Ν. SVORONOS – D. PAPACHRYSSANTHOU, *De 1204 à 1328*, II, 2. 1 [AA VIII], Paris 1977. *Actes de Lavra III*, έκδ. EIDEM, *De 1329 à 1500* [AA X], Paris 1979. *Actes du Pantocrator*, έκδ. V. KRAVARI [AA XVII], Paris 1991. *Actes de Vatopédi II*, έκδ. J. LEFORT – V. KRAVARI – C. GIROS – K. SMYRLIS, *De 1330 à 1376* [AA XXII], τ. II, Paris 2006. *Actes de Xénophon*, έκδ. D. PAPACHRYSSANTHOU [AA XV], Paris 1986. *Actes de Xéropotamou*, έκδ. J. BOMPAIRE [AA III], Paris 1986.

41. Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Έγγραφα Πάτιμου Α'. Αυτοκρατορικά*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1980. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Έγγρ. Πάτιμου Β'* [σημ. 38]. Μ. ΓΕΡΟΥΛΑΜΑΤΟΥ, *Βυζαντινά Έγγραφα της μονής Πάτιμου, Γ' Πατριαρχικά*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2016.

42. *MM*, τ. I-VI. Πρβλ. *PRK* [σημ. 21], I-III. Εξετάστηκε, επίσης, η συλλογή του F. TRINCHERA, *Syllabus graecarum membranarum*, Neapoli 1865, στην οποία εντοπίζονται συνολικά εννέα διαθήκες, μόνο, όμως, μία εμπίπτει στην παλαιολογία περίοδο, εκείνη του Λουμβάρδου Ρούσσου (1265) [σσ. 427-430], όπου σημειώνονται τα αξιώματα του *ριγός* και εκείνο του δικαστή, *iudex*. Στο *PLP*, αρ. 24439, ο Λουμβάρδος Ρούσσος προσδιορίζεται ως γαιοκτήμονας στην περιοχή της Καλαβρίας, περιοχή εκτός βυζαντινής αυτοκρατορίας.

PLP μελών «αριστοκρατικών» οικογενειών⁴³, με κριτήριο, αν οι ίδιοι έχουν συντάξει διαθήκη ή αν καταγράφονται ως μάρτυρες σε διαθήκες άλλων προσώπων⁴⁴. Έχει ήδη επισημανθεί ότι οι διαθήκες προέρχονται από ετερόκλητες πηγές⁴⁵. Συνεπώς, οι εξεταζόμενες διαθήκες δύνανται να κατηγοριοποιηθούν, με κριτήριο τόσο το περιεχόμενό τους όσο και τη μορφή τους, σε: α) αυτοτελείς διαθήκες, β) διαθήκες ενσωματωμένες σε αφηγηματικές πηγές. Ενδεικτικά, στην πρώτη κατηγορία εμπίπτουν οι διαθήκες του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, η διαθήκη του πατριάρχη Αρσενίου και εκείνη του Νικηφόρου Χούμνου, στην δεύτερη κατηγορία εντάσσεται η διαθήκη του Μανουήλ Β΄, η οποία βρίσκεται ενσωματωμένη στο *Βραχύ Χρονικό* του Γεωργίου Σφρατζή, η διαθήκη του Ιωάννη Γλυκέος, και η διαθήκη ενός μοναχού και εκείνη του μεγάλου πρωτοσύγκελλου, οι οποίες εντάσσονται στο ιστορικό έργο του Νικηφόρου Γρηγορά.

Προκειμένου να είναι όσο το δυνατό πλήρης η εικόνα για τα αξιώματα και τους τίτλους, κρίθηκε σκόπιμο να επιλεγούν διαθήκες, που εκτείνονται σε όλο το χρονολογικό φάσμα της προς έρευνα περιόδου (1259-1453) και προερχόμενες τόσο από κοσμικούς όσο και από εκκλησιαστικούς αξιωματούχους. Με κριτήριο την κοσμική ή την εκκλησιαστική ιδιότητα του διαθέτη, οι διαθήκες διαιρούνται σε κοσμικές και σε εκκλησιαστικές. Οι πρώτες περαιτέρω κατηγοριοποιούνται σε: α) αυτοκρατορικές και β) αριστοκρατικές. Στις αυτοκρατορικές ανήκουν η διαθήκη του Μιχαήλ Η΄, η διαθήκη του Μανουήλ Β΄, οι *Υποθήκαι βασιλικής άγωγής*, ενώ στις αριστοκρατικές οι δύο διαθήκες του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, η

43. Σ. ΣΟΛΩΜΟΥ, *Ο πολιτικός ρόλος των μεγάλων οικογενειών κατά την παλαιολόγεια περίοδο. Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, Αθήνα 2016 (Διδακτορική Διατριβή = <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/39415>). Ο όρος τίθεται εντός εισαγωγικών, καθώς κατά την παλαιολόγεια περίοδο διακρίνονται αρκετές υποκατηγορίες της αριστοκρατίας λόγω της αυξημένης κοινωνικής κινητικότητας. ΣΟΛΩΜΟΥ, *Πολιτικός ρόλος*, 61-260. Πβλ. K. P. MATSCHKE – F. TINNEFELD, *Die Gesellschaft im späten Byzanz. Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Köln – Weimar – Wien 2001, 99-157.

44. Οι συντασσόμενες διαθήκες στην Κρήτη, λόγω ενετοκρατίας, εξαιρέθηκαν από την παρούσα μελέτη. Η διαθήκη της Κατερίνας Λεονέσας [*PLP*, αρ. 14662], συντασσόμενη την 24η Φεβρουαρίου 1437 στην Πάτρα, δεν παραδίδει κάποιο αξίωμα ή τίτλο, παρά μόνο την τιμητική προσφώνηση *κϋρ και κυρά*. Έκδ. R. GERLAND, *Neue Quellen zur Geschichte des Lateinischen Erzbistums Patras*, Leipzig 1903, 221-222.

45. ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ, *Διαθήκες πατριαρχών* [σημ. 7], 66.

διαθήκη του Νικηφόρου Χούμνου, η διαθήκη του Θεοδώρου Σαραντηνού, η διαθήκη του Δημητρίου Τζαμπλάκωνος και εκείνη του Γεωργίου Γουδέλη. Οι εκκλησιαστικές με τη σειρά τους κατατάσσονται σε: α) Πατριαρχικές, όπως η διαθήκη του πατριάρχη Αρσενίου, του Ιωάννη Βέκκου, του Ιωάννη ΙΓ' Γλυκέος, του Νείλου Κεραμέως, του πατριάρχη Ισιδώρου, του πατριάρχη Ματθαίου Α', β) ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων, όπως εκείνη του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Θεοδώρου Κεραμέως και οι τρεις διαθήκες του μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Χαρίτωνος, και σε γ) διαθήκες μοναχών.

Στην αυτοκρατορική διαθήκη του Μιχαήλ Η', με τη μορφή προστάγματος (1272)⁴⁶, η οποία φέρει χρονολόγηση στο τέλος, διασώζεται ο μήνας και η ινδικτιώνα, τὸ μηνὶ Νοεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος πρώτης, ενώ η εγκυρότητα του κεμένου προσδιορίζεται τόσο από την ύπαρξη σταυρών στην αρχή και στο τέλος, όσο και με τη διατύπωση δι' ἔρυθρων γραμμῶν τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρὸς⁴⁷. Ορίζονται τα καθήκοντα του συμβασιλέα και σε αυτό το πλαίσιο καταγράφονται τα ακόλουθα κοσμικά αξιώματα: μέγας δομῆστικός (4ο στην ιεραρχική κατάταξη του Ψευδο-Κωδινού)⁴⁸, πρωτοστράτορας (8ο στην ιεραρχική κατάταξη του Ψευδο-Κωδινού)⁴⁹ παρακοιμώμενοι⁵⁰, ο ἐπὶ τῆς τραπέζης⁵¹ (21ο στην ιεραρχική κατάταξη του Ψευδο-Κωδινού), σκουτέριος (42ο στην ιεραρχική κατάταξη του Ψευδο-Κωδινού)⁵². Πρόκειται για αξιώματα, τα οποία σχετίζονταν με τη λειτουργία του κράτους, όπως του μεγάλου δομῆστικού, αξιώματα που συνδέονταν με την αυλή (σκουτέριος), αξιώματα που συνδέονταν με τις προσωπικές υπηρεσίες προς τον αυτοκράτορα, όπως οι παρακοιμώμενοι

46. Πρόσταγμα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, έκδ. Α. HEISENBERG, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, München 1920, 37-41.

47. Πρόσταγμα Μιχαήλ Η', 41,¹¹¹⁻¹¹²: + Εἶχε καὶ δι' ἔρυθρων γραμμῶν τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρὸς τὸ μηνὶ Νοεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος πρώτης ++.

48. Πρόσταγμα Μιχαήλ Η', 38,⁷,¹¹⁻¹²: ἀλλὰ καὶ ὁ μέγας δομῆστικός τῷ ὀφφικίῳ αὐτοῦ τῆς τραπέζης ὑπηρεσίαν.

49. Πρόσταγμα Μιχαήλ Η', 38,⁷⁻⁸: ...τις τῶν πρωτοστρατόρων...

50. Πρόσταγμα Μιχαήλ Η', 78,⁸: ...τις τῶν παρακοιμωμένων...: Δεν διευκρινίζεται αν πρόκειται για τον παρακοιμώμενο της σφενδόνης (16ο στον κατάλογο του Ψευδο-Κωδινού) ή τον παρακοιμώμενο του κοιτώνος (17ο).

51. Πρόσταγμα Μιχαήλ Η', 38,^{23, 25}.

52. Πρόσταγμα Μιχαήλ Η', 38,^{24, 27}.

και ο επί της τραπέζης⁵³. Το αξίωμα του πρωτοστράτορα στον Ψευδο-Κωδινό περιλαμβάνει υπηρεσίες τόσο προσωπικές προς τον αυτοκράτορα όσο και στρατιωτικές, ως υψηλός στρατιωτικός αξιωματούχος⁵⁴, άρα εμπίπτει τόσο στην ομάδα των αξιωμάτων που συνδέονταν με την κρατική λειτουργία όσο και σε εκείνα που συνδέονταν με την προσφορά προσωπικών υπηρεσιών προς τον αυτοκράτορα. Σημειωτέον ότι τα αξιώματα δεν συνοδεύονται από ονόματα προσώπων. Συνεπώς, τα στοιχεία, μολοντί δεν συμβάλλουν στην εξακρίβωση της προσωπογραφίας της εποχής, ωστόσο διασώζουν σημαντικά αξιώματα και μερικές από τις αρμοδιότητες αυτών, συμπληρώνοντας ως εκ τούτου τη διοικητική εικόνα των πρώιμων παλαιολόγειων χρόνων. Δηλώνεται, ακολούθως, ο προσδιορισμός του αξιώματος ως *ὄφφικίου*⁵⁵ και οι κάτοχοι των αξιωμάτων προσδιορίζονται ως *ὄφφικιάλιοι ἄρχοντες*⁵⁶. Με τον όρο *ἄρχοντες* προσδιορίζονταν οι αξιωματούχοι και οι τιτλούχοι του παλατίου⁵⁷, ενώ ο συγκεκριμένος όρος κατά την παλαιολόγεια περίοδο αναφερόταν τόσο στην αριστοκρατία και την κοινωνική ελίτ, αστικής ή έγγειας κτήσης⁵⁸. Άξια μνείας είναι και η διατύπωση *μεγάλοι ἄνθρωποι*, όσοι κρατούν *τὴν βασιλικὴν σπάθην*⁵⁹. Άρα, η οιοινεί διαθήκη παρουσιάζει

53. Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή οικονομός. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την άλωση*, Αθήνα 2007, 118-119.

54. MACRIDES - MUNITIZ - ANGELOV, *Pseudo-Kodinos* (σημ. 1), 304.

55. Πρόσταγμα Μιχαήλ Η΄ [σημ. 46], 38,²⁶.

56. Πρόσταγμα Μιχαήλ Η΄, 8,²⁰. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς* [σημ. 53], 70-71, 90, οι *ὄφφικιάλιοι* συγκροτούσαν μία κλειστή και αδιάλλακτη ομάδα εκκλησιαστικών αξιωματούχων, με γραφειοκρατικά χαρακτηριστικά, όπως και οι κοσμικοί *ἄρχοντες*.

57. MACRIDES - MUNITIZ - ANGELOV, *Pseudo-Kodinos* [σημ. 1], 292.

58. MACRIDES - MUNITIZ - ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, 293.

59. Πρόσταγμα Μιχαήλ Η΄ [σημ. 46], 38,⁹⁻¹¹. Στην κατηγορία των αυτοκρατορικών διαθηκών πιθανόν θα πρέπει να αναφερθεί και ένα ορκωμοτικό έγγραφο, για το οποίο γίνεται μνεία στην *Ιστορία* του Νικηφόρου Γρηγορά. Ο Ανδρόνικος Β΄ δεσμεύεται να μην διεκδικήσει την εξουσία, βλ. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, έκδ. I. BEKKER - L. SCHOPEN, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* [CSHB 19], Bonn, τ. I, IX.10, 446,¹²⁻¹⁴: *...καὶ πέμψας ὄρκον ἀπήτησεν ἔγγραφον ἐξ αὐτοῦ διαβεβαιούμενον, μηδέποτε μήτε ζητῆσαι βασιλεῖον κράτος, μήτε μὴν διδόμενον δέξασθαι ...*: E. VOORDECKERS, A propos de la renonciation au trone d'Andronic II Paleologue en 1330, *REB* 26 (1968), 185-188. U. BOSCH, Ein "Testament" des Kaisers Andronikos II Palaiologos?, *ZRVI* 12 (1970), 55-59: αποδεικνύεται ότι πρόκειται για πλαστή διαθήκη, η οποία εξυπηρετούσε τις βλέψεις των

ενδιαφέρον ως προς τη χρήση πολιτικής ορολογίας, προσδιοριστικής των αξιωμάτων.

Στην αυτοκρατορική διαθήκη του Μανουήλ Β΄, η οποία ενσωματώνεται στο *Βραχύ Χρονικό* του Γεωργίου Σφραντζή⁶⁰, μνημονεύονται το αξίωμα του βασιλέα⁶¹, η αυτοκράτειρα, η οποία προσδιορίζεται ως *δέσποινα*⁶² και οι *κελλιῶται*⁶³. Οι τελευταίοι επιφορτίζονταν με προσωπικές υπηρεσίες προς τον αυτοκράτορα⁶⁴. Ας σημειωθεί η επισήμανση του Γεωργίου Σφραντζή, ότι οι βασιλείς δεν διαθέτουν, αλλά προστάζουν: *οὐ γάρ διατίθενται οἱ βασιλεῖς, ἀλλὰ προστάττουσιν...*⁶⁵, για να υπογραμμίσει το αμετάκλητο της απόφασης της βασιλικής εξουσίας. Από τη μελέτη της συγκεκριμένης διαθήκης δεν προκύπτουν πολλά συμπεράσματα ως προς το εξεταζόμενο ζήτημα, καθώς ο σκοπός, για τον οποίο καταγράφεται η διαθήκη στο *Βραχύ Χρονικό*, είναι η υπογράμμιση της βούλησης του Μανουήλ Β΄, όπως και η κατάδειξη του ρόλου του Γεωργίου Σφραντζή ως επιτρόπου και εκτελεστή της διαθήκης, άρα και της εμπιστοσύνης, με την οποία τον περιέβαλλε ο ίδιος ο Μανουήλ Β΄.

Αυτοκρατορική διαθήκη συνιστούν τρόπον τινά και οι *Ύποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς*, του Μανουήλ Β΄⁶⁶, αν και εμπίπτουν, όπως εύστοχα έχει διαπιστωθεί, στο κειμενικό είδος κάτοπτρα ηγεμόνος⁶⁷. Εκτός από το ανώτατο αξίωμα του βασιλέα, το οποίο παραδίδεται στην ακροστιχίδα

Λατίων. Η διαθήκη αναφέρεται στο τελευταίο διάταγμα του Ιωάννη ΙΙ Μομφερράτου, το έτος 1372. Στη δυτική πηγή δηλώνεται ουσιαστικά μόνο η επιθυμία του Ανδρονίκου Β΄ να εμπιστευτεί στον γιο του Θεόδωρο τη Θεσσαλονίκη, το έτος 1323. *PLP*, αρ. 21465.

60. Γεώργιος Σφραντζής, *Βραχὺν Χρονικό*, έκδ: R. MAISANO, *Giorgio Sfranze Cronaca* [CFHB 29], Roma 1990, XV 2-3, 32,¹⁻²¹.

61. Σφραντζής, *Βραχὺν Χρονικό*, 32,^{1, 5, 15}.

62. Σφραντζής, *Βραχὺν Χρονικό*, 32,¹⁵. Για τον τίτλο της *δεσποίνης*, βλ. Ε. ΜΑΡΓΑΡΟΥ, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο* [Βυζαντινά κείμενα και Μελέται 29], Θεσσαλονίκη 2000, 30-41.

63. Σφραντζής, *Βραχὺν Χρονικό*, 32,^{11, 18}.

64. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς* [σημ. 53], 119.

65. Σφραντζής, *Βραχὺν Χρονικό*, 32,⁵. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς*, 117-126, αξιώματα και τίτλοι.

66. *PG* 156, στ. 320-384.

67. Κ. ΠΑΪΔΑΣ, *Τα βυζαντινά «Κάτοπτρα Ηγεμόνος» της ύστερης περιόδου (1254-1403)*, Αθήνα 2006, 44-45.

(η οποία σχηματίζεται από το αρχικό γράμμα κάθε κεφαλαίου)⁶⁸, δεν εντοπίζεται μνεία σε άλλα αξιώματα ή τίτλους. Αυτό εξηγείται από τον σκοπό που εξυπηρετεί το συγκεκριμένο κείμενο, το οποίο συνιστά ουσιαστικά μία πραγματεία για τις αρετές, που πρέπει να διέπουν τον βασιλέα⁶⁹. Η μνεία, λοιπόν, στον βασιλέα, στη συγκεκριμένη οιονει διαθήκη, συνδέεται με την ανάδειξη της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Για τους άρχοντες, οι οποίοι τον πλαισιώνουν, επισημαίνεται απλώς ότι πρέπει να είναι άριστοι και χρηστοί και ο βασιλέας να εξετάζει τη σχέση τους με το θείο, με τους συγγενείς τους, με τους φίλους τους και τους ξένους, προκειμένου να εξακριβώσει τον χαρακτήρα τους⁷⁰.

Συνοψίζοντας τα των αυτοκρατορικών διαθηκών, η έρευνα κατέδειξε ότι τα περισσότερα στοιχεία για τα κοσμικά αξιώματα και τους τίτλους παραδίδονται στο πρόσταγμα του Μιχαήλ Η΄, δεδομένο, που συνδέεται με τη γενικότερη εσωτερική πολιτική που επεδίωξε να εφαρμόσει ο ιδρυτής της δυναστείας των Παλαιολόγων και τη γενικότερη τάση του να επαναφέρει τα κομνηνεια πρότυπα. Περαιτέρω, είναι προφανές ότι το πλήθος ή η απουσία όπως και το είδος των κοσμικών αξιωμάτων και τίτλων στις αυτοκρατορικές διαθήκες εξαρτάται όχι μόνο από το είδος του κειμένου αλλά και τις προθέσεις του διαθέτη.

Από τις αριστοκρατικές διαθήκες ξεχωρίζουν οι τρεις διαθήκες του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη (*terminus ante quem* Μάιος 1324⁷¹). Στην πρώτη διαθήκη απαντά το αξίωμα του *μεγάλου λογοθέτη* (9ο στην κατάταξη των τακτικών του 14ου αιώνα), το οποίο αποδίδεται στον πατέρα του Γεώργιο (από το 1255 έως το 1282)⁷². Στη δεύτερη

68. PG 156, στ. 320. Ακροστιχίδα: Βασιλεὺς Μανουὴλ Πατὴρ Βασιλεὶ Ἰωάννη Υἱῶ,...

69. PG 156, στ. 352, § NA. Ο βασιλέας οφείλει να ασκεί με χρηστότητα τη νομοθετική εξουσία, όπως και τη δικαστική: ΠΑΪΔΑΣ, *Κάτοπτρα ηγεμόνος* [σημ. 67], 80.

70. PG 156, στ. 329, § IH. ΠΑΪΔΑΣ, *Κάτοπτρα ηγεμόνος* [σημ. 67], 149-153. Πβλ. ΚΙΟΥΣΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλείς* [σημ. 53], 189-195: σημειώνεται ότι τα συγκεκριμένα κείμενα είχαν πολιτική σκοπιμότητα και επίκαιρο πολιτικό μήνυμα.

71. Πρώτη διαθήκη Κωνσταντίνου Ακροπολίτη [σημ. 32], 45-49. Δεύτερη διαθήκη Κ. Ακροπολίτη [σημ. 32], 49-50. Λόγος Διαθητικός [σημ. 32], κείμενο 279-284. PLP, αρ. 520.

72. Πρώτη διαθήκη Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, 48, άνευ αριθμησης στίχων: *πρὸς οὓν τοῦ ἐμοῦ πατρός, ὃς μέγας μὲν τὴν ἀξίαν λογοθέτης ὠνόμαστο, μέγιστος δὲ τὴν ἐν λόγοις καὶ περὶ λόγους ἐνέργειαν ἦν καὶ πλείων τῆς κλήσεως τὴν ἀλήθειαν, ὡς καὶ πᾶς τις ἂν ὀπωσοῦν ἐπαίῳ λόγου καὶ παιδείας ξυμφήσειε, ...*: GUILLAND, *Institutions* [σημ. 11], τ. II, 236, 246. PLP, αρ. 518.

διαθήκη, η οποία είναι συντομότερη της προηγούμενης, δεν γίνεται μνεία σε κάποιο κοσμικό αξίωμα⁷³. Από τη μελέτη της διαθήκης για τη μονή της Αναστάσεως (*terminus post quem* 1295⁷⁴), δεν εντοπίστηκε κάποιο αξίωμα ή τίτλος, παρά μόνο αναφορά στους βασιλείς, Κωνσταντίνο και Ελένη, ιδρυτές του ναού της Αναστάσεως, και στην ανακαίνισή του μετά την κατάρρευσή του, λόγω της άλωσης από τους Φράγκους το 1204⁷⁵. Η μνεία στους βασιλείς συνδέεται με την ανάδειξη της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και με την προβολή τους ως ανακαινιστών ιερών ναών. Ακόμη και η αναφορά στον πατέρα του δεν προσδιορίζεται από τα αξιώματα, που κατείχε, αλλά περιορίζεται μόνο στο επίθετο περιφανής *ἐπὶ τῷ περιφανεί... πατρί*⁷⁶. Το περιεχόμενο της διαθήκης τονίζει περισσότερο τη θρησκευτική διάσταση της δωρεάς προς τη μονή⁷⁷, προσφέρει δεδομένα για την παιδεία του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη⁷⁸ και καταλήγει στον σκοπό της δωρεάς, που δεν είναι άλλος από τη μνημόνευση⁷⁹.

Στο παραδοτικό γράμμα, με το οποίο εκτελείται η διαθήκη του *τζαούσιου* Γεώργιου Μελισσηνού (ο *terminus ante quem* τοποθετείται τον Δεκέμβριο του 1284, έτος θανάτου του διαθέτη⁸⁰), ο οποίος ενδιαθήκως κληροδοτεί στη μονή Λεμβιώτισσας στη Σμύρνη την περιουσία του, δηλώνεται το αξίωμα του *τζαούσιου* και εκείνο του *δούκα*⁸¹. Στο έγγραφο απουσιάζει ο προσδιορισμός *μέγας*, τόσο από το αξίωμα *τζαούσιος* όσο και από το αξίωμα του *δούκα*. Άρα, πρόκειται για αξιώματα στα πλαίσια

73. Δεύτερη διαθήκη Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, 49-50.

74. Λόγος διαθητικός, 263-284, κείμενο, 279-284. Α. Μ. TALBOT, στο: *BMFD*, τ. IV, 1374-82.

75. Λόγος διαθητικός, 279, § 2: ... τὸν ἐπ' ὀνόματι τῆς τοῦ κυρίου καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἀναστάσεως ἐκ μὲν βάρων τὴν ἀρχὴν ὑπὸ τῆς ἐν ἀγίαις περιωνύμου Ἑλένης, τῆς τοῦ ἐν βασιλεῦσιν ἀοιδίμου καὶ ἰσαποστόλου Κωνσταντίνου μητρος, ἀνεγερθέντα νεών, ... μετὰ δέ γε τὴν τῆς Κωνσταντίνου ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἄλωσιν ἐρειπωθέντα τε καὶ καταβληθέντα σχεδὸν τέλεον ...

76.. Λόγος διαθητικός, 280, § 3.

77. Λόγος διαθητικός, 279, § 1, 281, § 5.

78. Λόγος διαθητικός, 280-281, § 4.

79. Λόγος διαθητικός, 283, § 7. Παραδίδονται επίσης προσωπογραφικά δεδομένα για τη μητέρα του Ευδοκία και τη σύζυγό του Μαρία, 282, § 6.

80. *PLP*, αρ. 17812. Για τους Μελισσηνούς βλ. Ι. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Μακάριος, Θεόδωρος και Νικηφόρος οί Μελισσηνοί (Μελισσουροί)*, Θεσσαλονίκη 1966.

81. *MM*, IV, 267-268.

της επαρχιακής διοίκησης με στρατιωτικές και φορολογικές αρμοδιότητες αντίστοιχα⁸².

Πενιχρά δεδομένα σχετικά με τα αξιώματα και τους τίτλους αντλούμε από τη σύντομη διαθήκη του Θεόδωρου Βρανά Κομνηνού, του οποίου η έγγεια περιουσία ήταν στην περιοχή της Σμύρνης⁸³. Η διαθήκη συντάχθηκε τον Ιούνιο του έτους 1285. Τόσο ο Θεόδωρος Βρανάς όσο και οι μάρτυρες του διαθηκώου εγγράφου δεν καταγράφονται ως φορείς κοσμικού αξιώματος ή τιμητικού τίτλου. Η μόνη αναφορά είναι εκείνη στο αξίωμα του βασιλέα, τόσο στις υπογραφές των μαρτύρων όσο και στις ζημίες από τη μη αθέτηση της διαθήκης, οι οποίες εγγίζονται και το βεσιτάριον του βασιλέως⁸⁴, ενώ ο ίδιος ο Θεόδωρος Βρανάς φέρεται ως δοῦλος του βασιλέα: †Ο δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Θεόδωρος ὁ Βρανᾶς†. Ας σημειωθεί ότι οι συντάκτες του *PLP* θεωρούν ότι ο προσδιορισμός είναι δηλωτικός ιδιότητας του κληροδότη, την περίοδο 1281-1285⁸⁵. Ο συγκεκριμένος τιμητικός χαρακτηρισμός επιβεβαιώνει την εγγύτητα του διαθέτη προς τον βασιλέα, τον Ανδρόνικο Β΄, και εμφανίζεται στις υπογραφές των εγγράφων του 13ου αιώνα. Αυτή η πρακτική συνεχίζεται και επί Παλαιολόγων μέχρι και τον 15ο αιώνα, αν και σε σφραγίδες οι δοῦλοι του αυτοκράτορα δεν μαρτυρούνται τον 12ο αιώνα⁸⁶. Ο όρος δοῦλος καθόλη τη βυζαντινή περίοδο υπογραμμίζει την

82. L. MAKSIMOVIĆ, *The Byzantine provincial administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, 180-182, τζαούσιος, 40-42, 111, δούξ. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos* [σημ. 1], 105, σημείωση 226 και 304, 310.

83. *MM*, IV, 114-115. Τὸ διαθηκῶον γράμμα τοῦ Βρανᾶ ἐκείνου κυροῦ Θεοδώρου. Για την οικογένεια των Βρανάδων, βλ. H. AHRWEILER, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), *TM* 1 (1965), 168. Για τον Θεόδωρο Βρανά Κομνηνό, βλ. *PLP*, αρ. 3171. Πβλ. *PRK* [σημ. 21], I, 562-566, έγγραφο της πατριαρχικής συνόδου, το οποίο δικαιώνει τον Θεόδωρο Βρανά σχετικά με την προφορική τελευταία βούληση της συζύγου του.

84. *MM*, IV, 115: ... ἀλλὰ καὶ ζημία ὑποπεσεῖται εἰς τὸ θεοφροῦρητον βεσιτάριον τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως ... Για το βασιλικόν βεσιτάριον βλ. παρακάτω, σημείωση 200.

85. *PLP*, αρ. 3171.

86. J. VERPEAUX, Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, *REB* 23 (1965), 89-99: 96. Επίσης, εμφανίζεται και σε σφραγίδες προγενέστερης εποχής, μέσα 6ου – αρχές 13ου, βλ. E. STEPANOVA, Ὁ ἄνθρωπος τοῦ βασιλέως and ὁ δοῦλος τοῦ βασιλέως on Byzantine Seals, στο: *Byzantine and Rus' Seals*. Proceedings of the International Colloquium on Rus'-

εξάρτηση ή την υποταγή ενός προσώπου σε ένα άλλο με υψηλότερη θέση, που έχει αυτοκρατορική ή θεϊκή εξουσία⁸⁷. Επίσης, σε σφραγίδες που προέρχονται από το ίδιο πρόσωπο του 12ου αιώνα χρησιμοποιείται σε μία ο όρος *δοῦλος τοῦ βασιλέως* και σε άλλη *ἄνθρωπος τοῦ βασιλέως*, γεγονός το οποίο δείχνει τη νοηματική συγγένεια των δύο χαρακτηρισμών⁸⁸. Εν τούτοις, χρονολογικά οι όροι δεν συμπίπτουν στις σφραγίδες, καθώς ο όρος *ἄνθρωπος τοῦ βασιλέως* μαρτυρείται τόσο σε σφραγίδες όσο και σε έγγραφα το β' ἡμισυ του 11ου αιώνα, ενώ σε σφραγίδες και σε έγγραφα του 12ου αιώνα αντικαθίσταται από τον όρο *δοῦλος τοῦ βασιλέως*⁸⁹. Κατά την E. Stepanova, η ομάδα των φορέων των αναφερθέντων τιμητικών χαρακτηρισμών παρουσιάζει ετερογένεια, καθώς περιλαμβάνει φορείς, οι οποίοι συχνά δεν έφεραν υψηλούς τίτλους και αξιώματα. Ακόμη, ορισμένοι από αυτούς ήταν ξένοι⁹⁰.

Στην κατηγορία των αριστοκρατικών διαθηκών, εντάσσεται και η διαθήκη του Νικηφόρου Χούμνου⁹¹. Η συγκεκριμένη διαθήκη συντάχθηκε μεταξύ του 1303-1307, κατά τους εκδότες του *PLP*, όταν ο διαθέτης, δηλαδή, ήταν ήδη *μεσάζων*. Ο Νικηφόρος Χούμνος αναφέρεται στη δομή γενικά των διαθηκών, σημειώνοντας ότι ο διαθέτης κληροδοτεί μέρος της περιουσίας του και στους βασιλείς⁹², τονίζει δηλαδή γενικά την ιδιότητα των βασιλέων ως αποδεκτών δωρεών. Ο ίδιος εφαρμόζει το αναφερθέν πρότυπο στη σύνταξη της διαθήκης του και σε αυτό το συγκεκριμένο μαρτυρείται το υπέρτατο αξίωμα του *βασιλέα*, με αφορμή την κληροδότηση χρυσών νομισμάτων στους βασιλείς, προκειμένου να

Byzantine Sigillography, Kyiv, 13-16 September 2013, έκδ. H. IVAKIN – N. KHRUPAROV – W. SEIBT, Kyiv 2015, 125-142, ιδιαιτέρως 129. G. WEISS, *Johannes Kantakuzenos. Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969, 146-147. *BMGD*, τ. 5, 1680. ΣΩΛΩΜΟΥ, *Πολιτικός ρόλος* [σημ. 43], 372-373.

87. STEPANOVA, *Δοῦλος τοῦ βασιλέως*, 125.

88. STEPANOVA, *Δοῦλος τοῦ βασιλέως*, 135.

89. STEPANOVA, *Δοῦλος τοῦ βασιλέως*, 140.

90. STEPANOVA, *Δοῦλος τοῦ βασιλέως*, 140.

91. Διαθήκη Νικηφόρου Χούμνου [σημ. 32], 314-350.

92. Διαθήκη Νικηφόρου Χούμνου, 318, άνευ αριθμησης στίχων: ... *ἀφείς τὰ κατὰ γνώμην ἐν διαθήκαις γράφειν, γράφει τὰ τῆς τυραννίδος. Εἶτα τὰ γράμματα τελευταίαν φασίν βούλησιν καὶ ἀκίνητόν τινα διαθήκην, καὶ ὡς ἔξεστιν οὐδενὶ ἀθετεῖν καὶ παραποιεῖν.*

εκφράσει την ευγνωμοσύνη του για τη γενναιοδωρία τους⁹³. Παραδίδεται ακόμη το αξίωμα της βασιλίσσας, το οποίο αποδίδεται στην Ειρήνη Μομφερρατική, σύζυγο του Ανδρονίκου Β΄, για την οποία ο μεσάζων πλέκει ένα σύντομο εγκώμιο⁹⁴. Άρα, οι βασιλείς αναδεικνύονται ως αποδέκτες δωρεών και ως συνεχιστές της γενναιοδωρίας, μία από τις αρετές από την οποία πρέπει να εμφορούνται, κατά το αυτοκρατορικό πρότυπο. Αξίζει να υπογραμμισθεί ότι ο Νικηφόρος Χούμνος δεν αυτοπροσδιορίζεται ούτε με το αξίωμα του μεσάζοντα που κατείχε, όταν συνέταξε τη διαθήκη, ούτε με όσα κατείχε πριν από αυτό, όπως του *κοιαιίστωρα* (1272/1275-1293) του *μυστικοῦ* (1293-1295), όπως, επίσης, τον τίτλο του *πανσέβαστου σεβαστοῦ*, που έφερε το διάστημα 1286-1300⁹⁵. Αντίθετα, σταχυολογούνται ορισμένα δεδομένα της νομοθεσίας τόσο για τον κληροδότη όσο και για τον κληρονόμο, όπως και για τον ρόλο των δικαστών⁹⁶. Η συγκεκριμένη διαθήκη συνιστά ένα υβριδικό κείμενο, καθώς διαπλέκει τη διάθεση περιουσίας με εγκωμιαστικές αναφορές και με έντονο ρητορικό ύφος, ανάλογο της πνευματικότητας του συντάκτη, ο οποίος στον επίλογο επιλέγει τις λέξεις, *παραίνηση, νουθεσία, παρακαταθήκη*, για να την χαρακτηρίσει⁹⁷, αποκαλύπτοντας

93. Διαθήκη Νικηφόρου Χούμνου, 334: ... *δείγματος ευγνωμοσύνης ἔνεκεν, χρυσίου νομίματα καὶ διαιρετόν ἐξ ἴσου τῷ τε πατρὶ καὶ βασιλεῖ, καὶ τῷ υἱῷ καὶ βασιλεῖ.*

94. Διαθήκη Νικηφόρου Χούμνου, 335: ... *εὐδαιμονεστάτην καὶ εὐτυχεστάτην βασιλίσσαν...* Για το εγκώμιο, βλ. στο ίδιο, 335-337.

95. Για τον Νικηφόρο Χούμνο, τα αξιώματά του και την πολιτική του δράση βλ. J. VERPEAUX, *Nicéphore Choumnos, Homme d'état et humaniste byzantin (1250/1255-1327)*, Paris 1959. *PLP*, αρ. 30961.

96. Διαθήκη Νικηφόρου Χούμνου [σημ. 32], 319: *Καὶ κράτιστόν γε τοῦτο πάντως καὶ παρὰ κριταῖς πᾶσι ψήφοις ἀπάσαις, καὶ παρ' ἀνθρώπων, ἔμοιγε δοκεῖν, τοῖς λοιποῖς ἅπασιν. Αὐτίκα γὰρ καὶ νόμοι πάντες καὶ νομοθέται τοῦθ', ὡς ἔπος εἰπεῖν, πρὸ παντὸς ἄλλου διασκοποῦνται, περὶ τοῦτου καὶ τὸν ὄλον ποιοῦνται λόγον, ἐπ' ἀκραιφνοῦς τινος τῆς τοῦ συντάττοντος γνώμης, ὡς ἐπ' ἀσφαλοῦς τινος, ἰδρῦσθαι τὰ διατάγματα. Καὶ καλῶς γε τοῦτο σὺν τοῖς νομοθέταις καὶ τοῖς δικασταῖς διεσπούδασται, ἅτε δὴ καὶ δίκαιον ὄν παντὸς μᾶλλον ὡς τοῦναντίον παντελῶς ἀνόσιον, εἴ τι δηλονότι παρὰ τοῦτο κραταιοῦν τις βιάζεται, καὶ 321: *Καὶ ἅμα δικασταῖς ἐνδίκως ... Ταῦτα δὴ νομοθέτει, καλῶς ἐπεσκεμμένος, καὶ τοῦ δικαίου μὴ μόνον, ἀλλὰ τι καὶ τοῦ συμφέροντος τῷ τε κληροδοτοῦντι καὶ τοῖς κληρονομοῦσι, ὡς εἰκόδς, προμηθοῦμενος.**

97. Διαθήκη Νικηφόρου Χούμνου, 349: *ἔχετε φίλτατοι παῖδες τὴν τελευταίαν ἐξ ἐμοῦ ἤδη παραίνεσιν καὶ νουθεσίαν καὶ φυλάσσετε μοι καλῶς τὴν καλὴν ταύτην*

και τον συμβουλευτικό σκοπό σύνταξής της. Υπό την οπτική αυτή εξηγείται και η απουσία αξιωμάτων και τίτλων.

Ένα πρόσθετο δείγμα αριστοκρατικής διαθήκης συνιστά εκείνη του Θεόδωρου Καραβά, η οποία χρονολογείται, σύμφωνα με τους εκδότες, το έτος 1314⁹⁸. Η περιουσία του διαθέτη και ο αριθμός των μαρτύρων συνηγορούν ότι ο Θεόδωρος Καραβάς ανήκε στην ομάδα των πολιτών που ζούσαν με άνεση στη Θεσσαλονίκη⁹⁹. Ο διαθέτης, παρόλα αυτά δεν φαίνεται να είναι κάποιος αξιωματούχος. Επιπροσθέτως, οι μάρτυρες δεν είναι φορείς κοσμικών αξιωμάτων¹⁰⁰. Το μοναδικό μνημονευόμενο αξίωμα είναι εκείνο του βασιλέα και μάλιστα μαρτυρείται στα πλαίσια της συνηθισμένης αναφοράς στις διαθήκες για μακροήμερευση¹⁰¹.

Ο σκουτέριος Θεόδωρος Σαραντηνός, το έτος 1325, συντάσσει τη διαθήκη του και αποφασίζει να αφιερώσει στον Θεό για τη σωτηρία της ψυχής του μέρος της κινητής και ακίνητης περιουσίας του, η οποία εκτεινόταν στην ευρύτερη περιοχή της Βέροιας¹⁰². Από το περιεχόμενο της διαθήκης είναι έκδηλο ότι ήταν πολύ πλούσιος, άρα ανήκε στην αριστοκρατία της εποχής του¹⁰³. Τα αξιώματα που απαντούν στη διαθήκη του είναι: του σκουτερίου (42η ιεραρχική θέση στον κατάλογο του Ψευδο-Κωδινού) όπως δηλώνεται στην αρχή του εγγράφου: + ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως: σκουτέριος Θεόδωρος ὁ Σαραντηνός προέταξα¹⁰⁴. Ο Θεόδωρος Σαραντηνός ορίζει εκτελεστές της διαθήκης του τους ανιψιούς του, τὸν τε πανσέβαστον οἰκείον τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως μέγαν

παρακαταθήκην.

98. Διαθήκη Θεοδώρου Καραβά, *Actes de Chilandar I* [σημ. 40], αρ. 30 (1314), 208-219, κείμενο 215-219.

99. Διαθήκη Θεοδώρου Καραβά, 211.

100. Διαθήκη Θεοδώρου Καραβά, 219,¹⁰⁸⁻¹¹⁴.

101. Διαθήκη Θεοδώρου Καραβά 218,⁹⁵. Οι μάρτυρες είναι ιερείς, φορείς εκκλησιαστικών αξιωμάτων, ένας εξ αυτών ιατρός και ένας ταβουλλάριος.

102. Διαθήκη Θεοδώρου Σαραντηνού, *A. Vatopédi I* [σημ. 32], 354,⁸²⁻⁸⁴. Για την τοπογραφία της ακίνητης περιουσίας, βλ. στο ίδιο, 350-351.

103. Διαθήκη Θεοδώρου Σαραντηνού, 349. Πρβλ. P. MAGDALINO, *The byzantine aristocratic oikos*, στο: *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, έκδ. M. ANGOLD, Oxford 1984, 92-111, εδώ, 100-101. *PLP*, αρ. 24906.

104. Διαθήκη Θεοδώρου Σαραντηνού, 353,². GUILLAND, *Institutions* (σημ. 11), τ. II, 236, 249.

έταιρειάρχη (25η ιεραρχική θέση στον κατάλογο του Ψευδο-Κωδινού) *κῦρ Γεώργιον τὸν Σαρανηνόν, τὸν πανσέβαστον σεβαστὸν οἰκείον τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως σκουτέριον κῦρ Θεόδωρον τὸν Καπαντρίτην καὶ τὸν πανευγενέστατον οἰκείον τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Παλαιολόγον κῦρ Ἀλέξιον τὸν Σουλτάνον*¹⁰⁵. Η συγγένεια μεταξύ των μελών της οικογένειας Σαρανηνῶν είναι η ακόλουθη. Ο *μέγας έταιρειάρχης* Γεώργιος Σαρανηνός ήταν πιθανόν γιος του Γεράσιμου Σαρανηνού ή του Ιωάννη Σαρανηνού, αδελφών του Θεοδώρου Σαρανηνού¹⁰⁶. Ο *σκουτέριος* Θεόδωρος Καπανδρίτης ήταν πιθανόν γιος μιας αδελφής του Θεοδώρου Σαρανηνού ή της γυναίκας του Ευδοκίας¹⁰⁷. Ο Αλέξιος Σουλτάνος ήταν γιος του πατέρα της Ευδοκίας, συζύγου του Θεοδώρου Σαρανηνού, του Αθανάσιου Σουλτάνου¹⁰⁸. Το αξίωμα του *μεγάλου έταιρειάρχη* περιλάμβανε αρμοδιότητες που συνδέονταν με την υποδοχή προσφύγων και φίλων, όπως και με την τελετουργία της αυλής¹⁰⁹. Ακολούθως του *σκουτερίου* περιλάμβανε τελετουργικές υπηρεσίες¹¹⁰. Ας σημειωθεί ότι ο τιμητικός χαρακτηρισμός *οἰκείος* εκφέρεται από κοινού με αξιώματα, όπως εκείνο του *σκουτερίου*, και άλλες τιμητικές προσφωνήσεις¹¹¹. Κατά τον G. Weiss, οι *οἰκείοι* διαφοροποιούνται από τους συγγενείς¹¹² και τον

105. Διαθήκη Θεοδώρου Σαρανηνού, 360,¹⁸⁴⁻¹⁸⁷. Για τον Αλέξιο Σουλτάνο βλ. παρακάτω, σημ. 108.

106. Διαθήκη Θεοδώρου Σαρανηνού, 348. *PLP*, αρ. 24901.

107. Διαθήκη Θεοδώρου Σαρανηνού, 349. *PLP*, αρ. 11010.

108. Διαθήκη Θεοδώρου Σαρανηνού, 349. *PLP*, αρ. 26338.

109. VERPEAUX, *Ψευδο-Κωδινός* [σημ. 2], 178,¹⁶⁻²³. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς* [σημ. 53], 108-109.

110. VERPEAUX, *Ψευδο-Κωδινός* [σημ. 2], 183,¹¹⁻²⁰.

111. Για τον θεσμό των *οἰκείων*, βλ. VERPEAUX, *Οἰκείοι* [σημ. 86]. STEPANOVA, Δούλος τοῦ βασιλέως [σημ. 86], 125-142. E. RAGIA, Social Group Profiles in Byzantium: Some Considerations on Byzantine Perceptions about Social Class distinctions, *ByzSym* 26 (2016), 309-372, 357. ΣΟΛΩΜΟΥ, *Πολιτικός ρόλος* [σημ. 43], 359-366.

112. WEISS, *Kantakuzenos* [σημ. 86], 24-26, 28, 43: *οἱ οἰκειότατοι τῶν συγγενῶν* ερμηνεύονται ως οι πιο έμπιστοι από τους συγγενείς. Ο Weiss ερμηνεύοντας την αφοσίωση του Δούκα Καβάσιλα προς τον Ιωάννη Καντακουζηνό, τον συγκαταλέγει μεταξύ των οικείων του Καντακουζηνού: *οἱ οἰκειότατοι αὐτοῦ*, εκτός από τους συγγενείς, στο ίδιο, 45. Ο προσδιορισμός *οἰκείος* εκφέρεται από κοινού με τον προσδιορισμό *δοῦλος*, για να χαρακτηριστεί ο υποστηρικτής του Καντακουζηνού, Δημήτριος Δούκας Καβάσιλας, και ο Μανουήλ Ταρχανειώτης προσδιορίζεται ως *οἰκείος*, στο ίδιο, 52. Ο δήμος της Βιζύης καθοδηγείται από τους συγγενείς και τους *οἰκείους* του Συναδηνού, στο ίδιο, 75.

14ο αιώνα δεν περιβάλλουν μόνο τον αυτοκράτορα αλλά και ισχυρούς ευγενείς¹¹³. Ο μελετητής διαχωρίζει τους όρους *οἰκείος* και *οἰκέτης*, τονίζοντας ότι οι οἰκέτες σχημάτιζαν μία υποομάδα των *οἰκείων*¹¹⁴. Πράγματι, οι *οἰκείοι* αποτελούσαν έναν κύκλο έμπιστων ανθρώπων του αυτοκράτορα, συμπεριλαμβανομένων των κατόχων κοσμικών αξιωμάτων ή τίτλων αλλά και προσώπων εκτός παλατίου. Οι *οἰκείοι* δεν ήταν συγγενείς του αυτοκράτορα, προσδιοριζόμενοι στα έγγραφα με έναν τιμητικό χαρακτηρισμό συγγένειας¹¹⁵. Η ιδιότητα του *οἰκείου* επισφράγιζε την πολιτική σχέση ενός προσώπου με τον αυτοκράτορα, άρα και την πολιτική του επιρροή¹¹⁶. Σημειωτέον ότι ο όρος *οἰκείος* προσδιορίζεται από τους μελετητές ως ημιεπίσημος χαρακτηρισμός, *semi-official epithet*¹¹⁷. Μεταξύ των μαρτύρων του εγγράφου υπογράφουν: *Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος Τορνίκης, ὁ μέγας δρουγγάριος τῆς βύβλης*, (24η ιεραρχική θέση στον κατάλογο του Ψευδο-Κωδινού)¹¹⁸. Ένα άλλο αξίωμα, που μνημονεύεται είναι του *πρωταλλαγάτορος* (55η ιεραρχική θέση στον κατάλογο του Ψευδο-Κωδινού)¹¹⁹. Πρόκειται για αξιώματα που περιλαμβάνουν στρατιωτικές υπηρεσίες¹²⁰. Μεταξύ των κληρονόμων ανιψιών συγκαταλέγεται και ένας *πρωτοἰερακάριος*¹²¹ (48η ιεραρχική θέση στον κατάλογο του Ψευδο-Κωδινού). Επίσης, δηλώνεται η προσηγορία *κῦρ* πριν από το αξίωμα του *μεγάλου ἑταιρειάρχῃ* και του *σκουτερίου*,

113. WEISS, *Kantakuzenos*, 143-145.

114. WEISS, *Kantakuzenos*, 146.

115. MACRIDES - MUNITIZ - ANGELOV, *Pseudo-Kodinos* [σημ. 1], 300.

116. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς* [σημ. 53], 120.

117. MACRIDES - MUNITIZ - ANGELOV, *Pseudo-Kodinos* [σημ. 1], 298.

118. Διαθήκη Θεοδώρου Σαραντηνού [σημ. 102], 360,¹⁹⁹⁻²⁰⁰. GUILLAND, *Institutions* [σημ. 12], τ. II, 236, 247.

119. Διαθήκη Θεοδώρου Σαραντηνού, 359,^{164, 167-168}. ... *εἰς ἃ πολλάκις μὲν ἀντεκρίθην μετὰ τοῦ πρωταλλαγάτορος Ἀσπιέτου ... ὅπερ σημείωμα ἀναδρομῶν πρὸς τὸν κραταῖον καὶ ἅγιον ἡμῶν αὐθέντην καὶ βασιλέα ἐχορηγήθην θεῖον καὶ προσκυνητὸν ἐπικυρωτικὸν μοι πρόσταγμα, διοριζόμενον ἵνα μηδὲν ἐκεῖσε ὁ πρωταλλαγάτωρ μεθέξει*. GUILLAND, *Institutions* [σημ. 12], τ. II, 237, 249. Ο HINTERBERGER, *Autobiographische Traditionen* [σημ. 33], 201-202 εντάσσει τη διαθήκη του Θεοδώρου Σαραντηνού στην κατηγορία ὄσων ἔχουν ημιτελή αυτοβιογραφικά δεδομένα.

120. VERPEAUX, Ψευδο-Κωδινός [σημ. 2], 179,¹¹⁻¹⁵, 185,⁵⁻¹⁴.

121. Διαθήκη Θεοδώρου Σαραντηνού [σημ. 102], 358,¹⁴⁷⁻¹⁴⁸: *τὸν πρωτοἰερακάριον τὸν ἀνεψιὸν μου ἀφήμι ἄλογον*. Για τον πρωτοἰερακάριο βλ. Ψευδο-Κωδινός [σημ. 2], 184,¹⁰⁻¹³ Guillard, *Institutions* [σημ. 11], τ. I, 600-601.

επιβεβαιώνοντας ότι η συγκεκριμένη προσηγορία χαρακτηρίζει και αξιωματούχους, άρα μέλη της αριστοκρατικής ομάδας¹²².

Μία άλλη διαθήκη από εκπρόσωπο μεγάλης οικογένειας είναι εκείνη του Δημητρίου Τζαμπλάκωνος, η περιουσία του οποίου προσδιορίζεται γεωγραφικά στην περιοχή των Σερρών και της Χριστούπολης¹²³. Σχετικά με τη χρονολόγηση, ο Γ. Θεοχαρίδης υποστηρίζει ότι το κληροδότημα πρέπει να συντάχθηκε από πρώτης Σεπτεμβρίου 1366 έως 31 Αυγούστου 1367¹²⁴. Ο διαθέτης δηλώνει ότι ήταν *μέγας στρατοπεδάρχης* (10η ιεραρχική θέση στον Ψευδο-Κωδινό) κατά τον χρόνο σύνταξης της διαθήκης¹²⁵. Στην αρχή του εμφυλίου πολέμου μεταξύ Ιωάννη Καντακουζηνού και Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου διέμενε στις Σέρρες στον πεθερό του, Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, ο οποίος ήταν κυβερνήτης της συγκεκριμένης πόλης¹²⁶. Επιπλέον, μνημονεύεται το αξίωμα του *πιγκέρνη* (14η ιεραρχική θέση στον κατάλογο του Ψευδο-Κωδινού) μάλλον στον πληθυντικό αριθμό, διότι το κείμενο σ' αυτό το σημείο εμφανίζει *lacuna*, συνεπώς τα συμπεράσματα δεν είναι ασφαλή. Ως φορείς του συγκεκριμένου αξιώματος προσδιορίζονται οι αδελφοί του Δημητρίου Τζαμπλάκωνος, για την ακρίβεια, όμως, ο ένας εξ αυτών είναι γαμβρός, καθώς ο Δημήτριος Τζαμπλάκων πάντρεψε μία κόρη του με τον Νικηφόρο Λάσκαρι¹²⁷. Το αξίωμα του *πιγκέρνη* περιλάμβανε προσωπικές

122. Α. ΚΟΝΤΟΠΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Η προσηγορία *κῦρ* στη βυζαντινή κοινωνία, *Βυζαντινά* 32 (2012), 209-226, κυρίως, 213-214.

123. Διαθήκη Δημητρίου Τζαμπλάκωνος, έκδ. R ESTANGÜI GÓMEZ [σημ. 32], 275-278.

124. G. THEOCHARIDES, Eine Vermächtnisurkunde des Grossstratopedarchen Demetrios Tzambalakon, στο: *Polychronion*, Festschrift F. DÖLGER zum 75. Geburtstag, έκδ. P. WIRTH Heidelberg 1966, τ. I, 486-495, ιδιαίτερος 491. Ο Θεοχαρίδης (σ. 498) προσδιορίζει χρονικά το κείμενο σε σύγκριση με άλλα έγγραφα, αναφερόμενα στον *μεγάλο στρατοπεδάρχη*, Δημήτριο Τζαμπλάκωνα. Βλ. και *Actes de Vatopédi* II [σημ. 40], αρ. 118, 291-295: † Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Δημήτριος Τζαμπλάκων ὁ μέγας στρατοπεδάρχης: † *Ευδοκίη Παλεολογινα Τζαμπλακονησα ἡ μαϊγάλη στρατωπαιδάρχησα* † (295,⁴⁵⁻⁴⁸). Διατηρείται η ορθογραφία των εκδοτών. Βλ. και GOMEZ, Διαθήκη Δημητρίου Τζαμπλάκωνος [σημ. 123], 329, που συμφωνεί με τη χρονολόγηση.

125. Διαθήκη Δημητρίου Τζαμπλάκωνος, 324,³. Για την οικογένεια Τζαμπλάκωνες, βλ. ESTANGÜI GÓMEZ [σημ. 32], 275-329.

126. ESTANGÜI GÓMEZ, [σημ. 32], 297.

127. ESTANGÜI GÓMEZ [σημ. 32], 325,³²: *ἐνώπιον Νικηφόρου τοῦ Λάσκαρι καὶ τῆς θυγατρὸς μου, τῆς αὐτοῦ γυναικὸς, καὶ τῶν δύο μου ἀδελφῶν τῶν Λασκάρων τῶν*

υπηρεσίες προς τον αυτοκράτορα¹²⁸. Η αναφορά σε δύο πιγκέρνες, εάν είναι αληθής, επιβεβαιώνει ότι η απόδοση αξιωμάτων και τίτλων μετά τα μέσα του 14ου αιώνα σε δύο πρόσωπα ήταν συνήθης τακτική, προκειμένου να κρατηθούν εντός του βυζαντινού παλατιού οι πολιτικές ισορροπίες¹²⁹. Ο μέγας στρατοπεδάρχης είχε συνάψει σχέσεις τόσο με την αυτοκρατορική οικογένεια των Παλαιολόγων όσο και με τους Λασκάρεις και την αριστοκρατική οικογένεια των Ραούλ, καθώς προσδιορίζονται *μάγιστροι και φίλτατοι*¹³⁰. Μέσω, λοιπόν, της συγκεκριμένης διαθήκης αναδεικνύεται η δικτύωση των μεγάλων οικογενειών. Στο τέλος της διαθήκης, ο μέγας στρατοπεδάρχης εκφράζει την νομιμοφροσύνη του προς τον αυτοκράτορα, τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο¹³¹ και εμμέσως την ευγνωμοσύνη του για τη λήψη του αξιώματός του¹³².

Η διαθήκη του *μεγάλου προμικηρίου* (11η ιεραρχική θέση στον Ψευδο-Κωδινό), Ιωάννη (χρονολογείται την 1η Αυγούστου 1384¹³³) μέσω της οποίας πληροφορούμαστε ότι είχε χορηγηθεί η νήσος Θάσος στον συγκεκριμένο αξιωματούχο από τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο *διὰ χρυσοβούλλου λόγου*, τον Μάρτιο του 1357¹³⁴, μνημονεύει το αξίωμα

πιγκέρνων. Κατά τον THEOCHARIDES, *Vermächtnisurkunde* [σημ. 124], 495, μαρτυρούνται δύο αδελφια *Λασκάρεις* ως πιγκέρνες. Ο Νικηφόρος Λάσκαρις (*PLP*, αρ. 14555), δεν καταγράφεται ως πιγκέρνης: αναφέρεται μόνο ότι είχε νυμφευτεί μία κόρη του μεγάλου στρατοπεδάρχη, Δημητρίου Τζαμπλάκωνος. Πρβλ. *PLP*, αρ. 14518, και αρ. 92512 (αδελφός του Λάσκαρι πιγκέρνη) και 92513, καταγράφεται ένας Λάσκαρις, χωρίς μικρό όνομα, ως πιγκέρνης και ως γαμβρός του αναφερόμενος μεγάλου στρατοπεδάρχη. Οι εκδότες του *PLP* στις καταχωρίσεις αρ. 92512 και 92513 επισημαίνουν ότι πιθανότατα ήταν γαμβροί και υποστηρικτές των Παλαιολόγων, λόγω της συγγένειας με τους Τζαμπλάκωνες.

128. GUILLAND, *Institutions* [σημ. 11], 281.

129. Για την ύπαρξη δύο προσώπων στο ίδιο αξίωμα ή τίτλο, πβλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς* [σημ. 53], 123-124: σημειώνεται η ύπαρξη δύο μεσαζόντων τον 15ο αιώνα.

130. THEOCHARIDES, *Vermächtnisurkunde* [σημ. 125], 489,¹⁶ Διαφορετική ανάγνωση από τον R. ESTANGÜI GÓMEZ, Διαθήκη Δημητρίου Τζαμπλάκωνος [σημ. 123], 325,¹⁶ ... *ἀπὸ τῶν ἁγίων μᾶς κυρίων καὶ αὐθεντῶν τῶν Ραούληδων*.

131. THEOCHARIDES, *Vermächtnisurkunde* [σημ. 125], 495.

132. Διαθήκη Δημητρίου Τζαμπλάκωνος [σημ. 124], 326,³⁷⁻³⁸.

133. Διαθήκη μεγάλου προμικηρίου Ιωάννη, *Actes de Pantocrator* [σημ. 32], αρ. 10 (1384), κείμενο, σσ. 99-102, ιδιαιτέρως 95.

134. Διαθήκη μεγάλου προμικηρίου Ιωάννη, [σημ. 133], 99,¹³⁻¹⁴. AMANTOS, Βυζαντινές διαθήκες [σημ. 3], 284. Για τη σπουδαιότητα της Θάσου στο κέντρο των θαλάσσιων οδών, βλ. H. AHRWEILER, *Byzance et la mer. La marine de guerre. La politique et les institutions*

του *μεγάλου προμικηρίου*¹³⁵ το οποίο περιλάμβανε καθήκοντα που σχετίζονταν με την τελετουργία της αυλής αλλά και στρατιωτικά¹³⁶, και του *μεγάλου στρατοπεδάρχη*, το οποίο έφερε ο αδελφός του διαθέτη Αλέξιος¹³⁷. Επιπλέον, ο επιθετικός προσδιορισμός υπερθετικού βαθμού *περιφανεστάτου* δεν αφήνει αμφιβολίες για την κοινωνική θέση και για την ευρεία αποδοχή του αδελφού του διαθέτη. Η μνεία στο ανώτατο αξίωμα του *βασιλέα* είναι αναμενόμενη, καθώς η νήσος είχε χορηγηθεί στον διαθέτη μέσω χρυσοβούλλου¹³⁸. Άρα, η αναφορά στον *βασιλέα* γίνεται στα πλαίσια της αυτοκρατορικής χορηγίας. Είναι αξιοσημείωτο

maritimes de Byzance aux VIIe - XVe siècles, Paris 1966, 346, 360, 362. Δ. ΚΑΛΑΜΑΚΗΣ, Διέλευση του Πρόχορου Κυδώνη από τη Θάσο, *Θασιακά* 9 (1994-1995), 203-210: επισημαίνεται ότι το διάστημα 1353-1354 οι χερσαίες επικοινωνίες είχαν διακοπεί, λόγω των πολεμικών ενεργειών του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου εναντίον του Ιωάννη Καντακουζηνού και η αλληλογραφία διεξαγόταν μέσω των θαλάσσιων οδών, δια της Τενέδου, την οποία ο Ιωάννης Ε΄ χρησιμοποίησε ως βάση, από το 1353 έως το 1355. Σε αυτά τα ιστορικά συμφραζόμενα θα πρέπει πιθανόν να ενταχθεί και η χορηγία της νήσου Θάσου. Σχετικά με το έτος σύνταξης της διαθήκης και τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην εσωτερική πολιτική σκηνή, βλ. Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, *Ανδρόνικος Δ΄ Παλαιολόγος. Βασιλεία και Αλληλομαχία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται], Θεσσαλονίκη 2008, 194: αναφέρεται ότι η συμφιλίωση του Ιωάννη Ε΄ και του Ανδρονίκου Δ΄ και η έγγραφη ρύθμιση της διαδοχής επικυρώθηκε με συνοδική πράξη τον Μάιο του 1381, ύστερα από ένοπλη σύρραξη δύο περιπού ετών. ΣΟΛΩΜΟΥ, *Πολιτικός Ρόλος* [σημ. 43], 232, σημ. 1358.

135. Διαθήκη μεγάλου προμικηρίου Ιωάννη [σημ. 133], 102,⁴⁹. + *Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Ἰωάννης ὁ μέγας προμικηρίου*.

136. VERPEAUX, Ψευδο-Κωδινός [σημ. 2], 174,¹⁴⁻²⁷, 175,⁷⁻¹¹. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς* [σημ. 53], 119.

137. Διαθήκη μεγάλου προμικηρίου Ιωάννη [σημ. 133], σ. 99,⁸ *Ἐπειδὴ τοίνυν πρὸ χρόνων πολλῶν, ἔτι περιόντος τοῦ μακαριωτάτου μου ἐκείνου ἀπαδέλφου, περιφανεστάτου μεγάλου στρατοπεδάρχου,...*: και για τα προσωπογραφικά, σ. 98. GUILLAND, *Institutions* [σημ. 11], τ. II, 236, 246.

138. Διαθήκη μεγάλου προμικηρίου Ιωάννη [σημ. 133], 99,¹³⁻¹⁴: *Πρότερον γὰρ θεῖοις καὶ προσκυνητοῖς χρυσοφαγίστοις λόγοις ἐπιχορηγήσαντος καὶ ἐπιβραβεύσαντος ταύτην τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου μου αὐθέντου καὶ βασιλέως, ...*: Πβλ. Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, Οθωμανικές κατακτήσεις στη βυζαντινή Μακεδονία. Η περίπτωση της Χρυσούπολης (Καβάλα), *Βυζαντινά* (2002-2003), 181-208, ιδιαίτερος 194, σε επιστολή που απηύθυνε ο μέγας προμικηριος στον δόγη της Βενετίας Ανδρέα Κονταρίνη, ζήτησε να του παραχωρηθεί τίτλος ευγενείας, επικαλούμενος το γεγονός ότι με χρυσοβούλλο του Ιωάννη Ε΄ του είχε παραχωρηθεί η περιοχή Χρυσουπόλεως, Ανακτορουπόλεως και το νησί της Θάσου. Η κίνηση αυτή αποδεικνύει την πολιτική του ισχύ.

ότι εκτός από τον διαθέτη, οι μάρτυρες που υπογράφουν είναι ηγούμενοι και ιερομόναχοι¹³⁹, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι ο μέγας πριμικήριος κατά τον χρόνο σύνταξης της διαθήκης είχε αποσυρθεί στη μονή Παντοκράτορα, αν και ήταν ακόμη κυβερνήτης της Θάσου¹⁴⁰. Παρόλα αυτά, λείπει η υπογραφή του μητροπολίτη Χριστουπόλεως, ένδειξη ότι η μητρόπολη είχε πάψει πια να υφίσταται το 1384 λόγω της οθωμανικής κατάκτησης¹⁴¹. Ο μέγας πριμικήριος αναλαμβάνει στρατιωτική δράση στα πλαίσια του αξιώματός του για την προστασία της Θάσου από την πειρατεία των Οθωμανών και εφαρμόζει μία πολιτική με τη βοήθεια των έμπιστών του, *παῖδες*, όπως τους αποκαλεί, για την προστασία της περιοχής¹⁴². Οι *παῖδες* έχαιραν ιδιαίτερης εύνοιας, χάρη στην προστασία του *μεγάλου πριμικηρίου*¹⁴³. Στη διαθήκη περιέχονται οι συνήθειες αρές εναντίον όποιου παραβεί τούς όρους της¹⁴⁴. Φαίνεται ότι το έτος σύνταξης της διαθήκης από την έγγεια περιουσία του, η οποία εκτεινόταν από το στόμιο του Στρυμόνα έως τη Χριστούπολη, είχαν απομείνει μόνο κάποια κτήματα στη Θάσο, λόγω των οθωμανικών κατακτήσεων¹⁴⁵. Ο άρχοντας της Χριστούπολης και της γύρω περιοχής δεν ήταν εκείνος που συνομολόγησε με τους κατακτητές το καθεστώς κατοχής της

139. Διαθήκη μεγάλου πριμικηρίου Ιωάννη [σημ. 133], 102,⁴⁹⁻⁵¹.

140. Διαθήκη μεγάλου πριμικηρίου Ιωάννη, 97, σ. 101,³⁸⁻³⁹. ΚΑΤΣΩΝΗ, Οθωμανικές κατακτήσεις [σημ. 138], 195.

141. ΚΑΤΣΩΝΗ, Οθωμανικές κατακτήσεις [σημ. 138], 195, υπ. 45.

142. Διαθήκη μεγάλου πριμικηρίου Ιωάννη, σ. 99,¹²⁻¹³: *Τὴν θεοφροῦρητον ταυτηνὴ καὶ περιφανὴ νῆσον τὴν Θάσον εἰς ὅσον δυστυχίας καὶ φθορᾶς παντελοῦς ὡς εἰπεῖν ὁ χρόνος καὶ τῶν πραγμάτων αἱ μεταβολαὶ καὶ αἱ συνεχεῖς τῶν Ἀχαιμενιδῶν ἐπιδρομαὶ καταντῆσαι ἐποίησαν ἅπασιν ἐστὶν φανερόν. Στο ἴδιο, 101,³⁵⁻³⁷: ... ἵνα τὰ παιδιά ... οἷς ἀνέθρεψα καὶ ἐκοπίασαν πολλὰ καὶ συνέδραμον καὶ συνήρογησαν ἡμῖν ὅσον ἦν δυνατὸν καὶ ἐφάνησαν πιστότατοί τε ὁμοῦ καὶ εὐνοῦστατοί πρὸς ἡμᾶς, προθέμενοι πολλάκις καὶ αὐτὰς ἐν διαφόροις κινδύνοις τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς... Για τους *παῖδες* βλ. Τ. G. ΚΟΛΙΑΣ, Ein zu wenig bekannter Faktor im byzantinischen Heer: die Hilfskräfte (*παῖδες*, *πάλληκες*, *ὑπουργοί* ...), στο: *Πολύπλευρος Νοῦς. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, ἐκδ. C. SCHOLZ – G. MAKRI, München – Leipzig 2000, 113-124, ιδιαιτέρως 122-123.*

143. Διαθήκη μεγάλου πριμικηρίου Ιωάννη, 98.

144. Διαθήκη μεγάλου πριμικηρίου Ιωάννη, 101,⁴⁷⁻⁴⁸.

145. Διαθήκη μεγάλου πριμικηρίου Ιωάννη, 194-195. Η συγκεκριμένη περιοχή ήταν ελεύθερη το 1374 μέχρι το 1380, οπότε διοικητής της ήταν ο μέγας πριμικήριος Ιωάννης: στο ἴδιο, 194 και σημείωση 44.

Χριστούπολης¹⁴⁶. Από τη μελέτη της διαθήκης καθίσταται εμφανές ότι ο μέγας πριμικηρός μέσω του αξιώματός του ασκεί μία αυτόνομη από την κεντρική εξουσία και επιτυχημένη στρατιωτική πολιτική¹⁴⁷, ενδεικτική του θρυμματισμού και της ρευστότητας, στην ευαίσθητη περιοχή των νησιών του Βορείου Αιγαίου, στο β' ήμισυ του 14ου αιώνα¹⁴⁸.

Ένα τελευταίο δείγμα των αριστοκρατικών διαθηκών συνιστά η διαθήκη του Γεωργίου Γουδέλη (χρονολογείται το 1421). Ο Γεώργιος Γουδέλης (1340-1423) συγκαταλέγεται μεταξύ των προσώπων, που ήταν στο προσκήνιο της πολιτικής και οικονομικής ζωής στα τέλη του 14ου αιώνα και στις αρχές του 15ου στο Βυζάντιο¹⁴⁹. Είναι γνωστός από το επιστολμαίο έργο του Δημητρίου Κυδώνη¹⁵⁰, του Ιωάννη Χορτασμένου¹⁵¹

146. Διαθήκη μεγάλου πριμικηρού Ιωάννη, 204.

147. Διαθήκη μεγάλου πριμικηρού Ιωάννη, 97.

148. C. ASDRACHA, *La region des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles* [Texte und Forschungen zu Byz.-Neugr. Philologie 49], Athen 1976, 44, 82: σημειώνεται ότι το 1327 στρατιωτικές μονάδες Κουμάνων μεταφέρθηκαν υπό τη διαταγή του Ανδρόνικου Γ' στη Λήμνο, στη Θάσο και στη Λέσβο. Οι εγκαταστάσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν από τους Βυζαντινούς λόγω των στρατιωτικών αναγκών της αυτοκρατορίας. Όπως αργότερα οι Οθωμανοί, οι Κουμάνοι δεν επεδίωκαν εδαφικές προσαρτήσεις: στο ίδιο, 98. Για τις κατακτήσεις των Οθωμανών, βλ. ΚΑΤΣΩΝΗ, *Ανδρόνικος Δ'* [σημ. 134], 198: οι κατακτήσεις τους στην Ανατολική Θράκη στο τέλος του 14ου αιώνα δύσκολα προσδιορίζονται λόγω του ρευστού καθεστώτος της κυριαρχίας των Οθωμανών και των ηγεμόνων των διαφόρων τουρκικών φύλων.

149. ΚΑΤΣΩΝΗ, *Ανδρόνικος Δ'*, 146: η οικογένεια Γουδέλη ανήκε στις αρχοντικές οικογένειες του Βυζαντίου, είχε μάλιστα συγγενέψει εξ αγχιστείας με τον οίκο των Παλαιολόγων. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς* [σημ. 53], 91, 123. GANCHOU, *Testament de Géorgios Goudélès* [σημ. 32], 282. *PLP*, αρ. 4334, 91696. Για το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας, από τον 14ο έως τον 16ο αιώνα, βλ. GANCHOU, *Testament de Géorgios Goudélès*, 354-355. Για τους φορείς του ονόματος Γουδέλη, βλ. *PLP*, αρ. 4330-4343.

150. Δημήτριος Κυδώνης, *Επιστολές*, έκδ. R. LOENERTZ, *Démétrius Cydonès Correspondance* [StT 186, 208], Città del Vaticano 1955-1960, τ. I, αρ. 75, 108,²² I, αρ. 84, 117,¹⁷ II, αρ. 357, 300. *Γουδέλη μεσάζοντι υπέρ του Κανκαδηνοῦ κυροῦ Θεοδώρου*. F. TINNEFELD, *Demetrios Kydonès: Briefe, übers. und erl.* [Bibliothek der griechischen Literatur 12], Stuttgart 1981, αρ. 0127, και τ. I/1, 139, περιγράφεται η δράση του Γεωργίου Γουδέλη στην αυλή των Παλαιολόγων από το 1382. ΚΑΤΣΩΝΗ, *Ανδρόνικος Δ'* [σημ. 134], 146, σημ. 46. F. TINNEFELD, *Die Briefe des Demetrios Kydonès. Themen und literarische Form* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 11], Wiesbaden 2010, 147, 234.

151. Ιωάννης Χορτασμένος, αρ. 8, 157, έκδ. H. HUNGER, *Johannes Chortasmenos (1370-1436/1437). Briefe, Gedichte und Kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text* [WBS VII], Wien 1969. Πρβλ. *MM* II 361-366, 400, 499, 546-549, III 172.

και από τη συγκεκριμένη διαθήκη στη λατινική. Συνεπώς, το πορτρέτο του Γεωργίου Γουδέλη σκιαγραφείται και χάρη στη λατινική διαθήκη¹⁵². ...*ego Georgius Gudeles, servus prepotentis et sancti imperatoris et regis nostri...*¹⁵³. Ήδη στον τίτλο της εν λόγω διαθήκης σημειώνεται ο συντάκτης αυτής εξ ονόματος του Γεωργίου Γουδέλη. Πρόκειται για τον Δημήτριο Φακρασΐ Παλαιολόγο, *καθολικό κριτή και δούλο του αυτοκράτορα. Demetrius Phacrasis Paleologus, servus invicti et sancti imperatoris nostri et Regis generalis iudex Romanorum*¹⁵⁴. Στο τέλος της διαθήκης σημειώνονται οι μάρτυρες: *Magnus sacelarius et generalis iudex Romanorum Demetrius Perdecas, ...*¹⁵⁵. Ευκρινέστερα, ο Δημήτριος Περδίκας προσδιορίζεται και αυτός ως καθολικός κριτής των Ρωμαίων, ο οποίος ήταν ταυτόχρονα και υψηλός αξιωματούχος της πατριαρχικής εκκλησίας, αν και δεν καταγράφεται σε άλλο έγγραφο¹⁵⁶. Άρα, μαρτυρείται στη συγκεκριμένη διαθήκη ως φορέας τόσο κοσμικού αξιώματος όσο και εκκλησιαστικού, γεγονός που μαρτυρεί τον ενισχυμένο ρόλο της εκκλησίας στην απόδοση

152. GANCHOU, Testament de Géorgios Goudèles [σημ. 32], 283.

153. GANCHOU, Testament de Géorgios Goudèles 346,⁶⁻⁷.

154. *PLP*, αρ. 2957. GANCHOU, Testament de Géorgios Goudèles, 346,¹⁻². Το συμβούλιο των καθολικών κριτών αποτελούνταν από δύο λαϊκούς και δύο εκκλησιαστικούς: στο ίδιο, 344. Για τον θεσμό των καθολικών κριτών που συστήθηκε επί Ανδρονίκου Γ' το 1329 βλ. P. LEMERLE, Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, στο: *Mémorial Louis Petit: mélanges d'histoire et d'archéologie Byzantines* [AOC 1], Bucarest 1948, 292-316. IDEM, Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, στο *Παγκάρτεια: Mélanges H. Grégoire*, 1, Bruxelles 1949, 369-384. E. SCHILBACH, Die Hypotyposis der *καθολικαὶ κριταὶ τῶν Ῥωμαίων* vom Juni 1398 (?), *BZ* 61 (1968), 44-70. ΒΕΝΟΥ, *Droit* [σημ. 9], 172-173. Μία άλλη πηγή, η οποία μνημονεύει τον Δημήτριο Φακρασΐ Παλαιολόγο, είναι η ανανέωση των βυζαντινο-ενετικών συνθηκών της 22ας Μαΐου 1406, όπου, όμως, σημειώνεται μόνο ως *οἰκεῖος* του Μανουήλ Β': GANCHOU, Testament de Géorgios Goudèles, 343. Με το αξίωμα του καθολικού κριτή από το 1414 εντοπίζεται στην *Ἐπιδημία ἐν Ἄιδου* (έκδ. J. BARRY - M. SHARE - A. SMITHIES - L. WESTERINK, *Mazaris' Journey to Hades or Interviews with dead Men about Officials of the Imperial Court: Greek text with translation, notes, introduction and Index* [Seminar Classics 609], Buffalo 1975, 18,²⁹). Ο Μάζαρις μνημονεύει τέσσερις καθολικούς κριτές μέσω λογοπαιγνίων, βλ. Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΑΔΗΣ, Τέσσερες βυζαντινοὶ καθολικοὶ κριταὶ λανθάνοντες ἐν βυζαντινῶ γνωστῶ κεμμένῳ, *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), 495-500.

155. GANCHOU, Testament de Géorgios Goudèles, 352,⁸³⁻⁸⁴. Δεν καταγράφεται από τους συντάκτες του *PLP*, καθώς δεν παραδίδεται σε άλλη πηγή.

156. GANCHOU, Testament de Géorgios Goudèles, 343.

της δικαιοσύνης στην όψιμη παλαιολόγεια περίοδο. Κατά τον Ganchou, ανήκε σε οικογένεια που είχε διαγράψει λαμπρή σταδιοδρομία στη Μεγάλη Εκκλησία τις προηγούμενες δεκαετίες¹⁵⁷. Ο Νικόλαος Νοταράς καταγράφεται ως διερμηνευτής, *Nicolaus Notaras, diermenentes*¹⁵⁸, ήταν στενός φίλος του Γεωργίου, το alter ego του στον κόσμο των επιχειρήσεων και της πολιτικής. Νεότερος κατά μία γενιά, ήταν μέλος ενός ευρύτερου κύκλου από συνεργάτες επιχειρηματίες, τους οποίους συναναστρεφόταν ο μεσάζων Γουδέλης, κατά τα έτη 1386/1390¹⁵⁹. Ένας Μανουήλ Μανικαΐτης προσδιορίζεται ως *Notarius tabellariorum et prin-ceps a secretis notarius Manouel Manicates*· δεν είναι γνωστός από άλλη πηγή¹⁶⁰. Η διατύπωση *princeps a secretis* αποτελεί εσφαλμένη απόδοση, καθώς ο ενετός μεταφραστής της διαθήκης δεν γνωρίζει το αξίωμα του *πρωτασηκρήτη*¹⁶¹. Το συγκεκριμένο αξίωμα αναβίωσε επί

157. GANCHOU, Testament de Géorgios Goudélès, 343-344. *PLP*, αρ. 22436-22440.

158. GANCHOU, Testament de Géorgios Goudélès, 352,⁸⁶.

159. GANCHOU, Testament de Géorgios Goudélès, 341 και σημ. 207. Για τη σημαντική πολιτική λειτουργία που επιτελούσε ο μεσάζων τον 15ο αιώνα και για την ισχύ του στη βασιλική αυλή κατά τον ίδιο αιώνα, βλ. J. VERPEAUX, Contribution a l'étude de l'administration byzantine: ó μεσάζων, *Bsl* 16 (1955), 270-96. Πβλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς* [σημ. 53], 123.

160. GANCHOU, Testament de Géorgios Goudélès, 352,⁹⁰. Οι ταβουλλάριοι σύμφωνα με την *Υποτύπωση* του Μανουήλ Β' (1398) υπέκειντο σε έλεγχο από τους καθολικούς κριτές, βλ. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 2011³, 380. Για το κείμενο της Υποτύπωσης, βλ. SCHILBACH, Hypotyposis [σημ. 154], 44-70, κείμενο 51-54. Για τους νοτάριους, βλ. B. NEPATZH-BAPMAZH, Οι Βυζαντινοί ταβουλλάριοι, *Ελληνικά* 35 (1994), 261-274. H. SARADI-MENDELIVICI, *Le notariat byzantin du IXe au XV siècles*, Athènes 1991, 51-60. EADEM, A history of the greek notarial system, στο: *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*, 2009, έκδ: M. SCHMOECKEL – W. SCHUBERT, Baden 2009, 531: διαπιστώνονται ριζικές αλλαγές στην επαγγελματική οργάνωση των νοταρίων, όπως μαρτυρείται στην *Υποτύπωση τῶν καθολικῶν κριτῶν* (1398) και σε έναν διορισμό ενός επικεφαλής, *έξαρχου* του 14ου αιώνα. Η πιο σημαντική αλλαγή ήταν ότι διορίζονταν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, εξαιρουμένων των εκκλησιαστικών νοταρίων, που ορίζονταν από την εκκλησιαστική αρχή. Η οργάνωση των νοταρίων στις επαρχίες παραμένει άγνωστη, στο ίδιο, 555. Οι επαγγελματίες που συνέτασσαν ιδιωτικές πράξεις ήταν οι ταβελλίονες, οι νοτάριοι, οι ταβουλλάριοι και οι νομικοί.

161. GANCHOU, Testament de Géorgios Goudélès, 342. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Η εξέλιξη του θεσμού των *άσηκρήτις* και του *πρωτασηκρήτις* στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής γραμματείας, *Βυζαντινά* 23 (2002-2003), 47-93.

Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και ετίθετο στην κορυφή της δικαστικής ιεραρχίας¹⁶². Στον κατάλογο του Ψευδο-Κωδινού καταλαμβάνει την 28η θέση¹⁶³. Η συγκεκριμένη διαθήκη, επομένως, συνιστά μία πρόσθετη μαρτυρία για την ύπαρξη του συγκεκριμένου αξιώματος στις αρχές του 15ου αιώνα¹⁶⁴. Ο Μανικαΐτης ανήκε σε μία «δυναστεία νοταρίων», της οποίας ο πιο γνωστός είναι ο Γεώργιος Μανικαΐτης¹⁶⁵. Αυτός δραστηριοποιείται μεταξύ του 1414 και 1442 και επικυρώνει τις βυζαντινο-ενετικές συνθήκες των ετών 1418, 1431, 1436, 1442 για λογαριασμό του Μανουήλ Β΄ και έπειτα του Ιωάννη Η΄¹⁶⁶.

Συμπερασματικά, από την έρευνα των διαθηκών των μελών ανώτερης κοινωνικής ομάδας διαπιστώνεται ότι συνεισφέρουν σε μεγάλο βαθμό στην καταγραφή των αξιωμάτων και τίτλων: του *μεγάλου λογοθέτη* (9η ιεραρχική θέση), του *μεγάλου στρατοπεδάρχη* (10η), του *μεγάλου προμικηρίου* (11η), του *πιγκέρνη* (14η), του *μεγάλου δρουγγαρίου της βίγλης* (24η), του *μεγάλου εταιρειάρχη* (25η), του *πρωτασηκρήτις* (28η), του *σκουτερίου* (42η), του *πρωθιερακάρου* (48η), του *πρωταλλαγάτορος* (55η). Το στοιχείο αυτό είναι δικαιολογημένο, καθώς οι ίδιοι οι διαθέτες κατείχαν τίτλους και αξιώματα, άρα η μνεία σε αυτά προσέδιδε κύρος στις διαθήκες. Επιπροσθέτως, εξυπηρετούσε τόσο την έκφραση ευγνωμοσύνης προς το πρόσωπο του βασιλέα, που τους τα είχε εκχωρήσει όσο και την προβολή της κοινωνικής τους θέσης. Φαίνεται πως οι διαθήκες, ως κείμενα τελευταίας επιθυμίας, ήταν δυνατό να επιτελέσουν τον ρόλο της κοινωνικής προβολής με τον καλύτερο τρόπο¹⁶⁷. Επιπλέον, η αναφορά άλλων αξιωματούχων, όπως στην περίπτωση της διαθήκης του Δημητρίου

162. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Ασηκρήτις, 89-90.

163. VERPEAUX, *Ψευδο-Κωδινός* [σημ. 2], 138,⁹, 178,²⁸⁻³³.

164. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Ασηκρήτις, 91 και σημ. 145-146. Σημειώνεται ότι ο θεσμός του *πρωτοασηκρήτις* διατηρήθηκε τον 14ο αιώνα και μαρτυρείται και τον 15ο αιώνα στην Ήπειρο.

165. *PLP*, αρ. 16633.

166. *MM III*, 162, 171, 173, 185, 194, 215.

167. Για την κοινωνική προβολή των διαθετών βλ. J. C. CHEYNET, *Aristocratie et héritage (XIe-XIIIe siècle)*, στο: *La transmission du patrimoine* [σημ. 9], 53-80, ιδιαίτερος, 71: «Les parents fortunés ne transmettent pas que des biens à leurs enfants, mais aussi un réseau de relations, sources de bien des avantages». ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, *Anna Komnene's Will* [σημ. 32], 110, σημ. 42: «Anna insists on her high and inherited social status, the *eugenia* so characteristic of Comnenian Constantinople».

Τζαμπλάκωνος και του Γεωργίου Γουδέλη υπογράμμισε την οικογενειακή και κοινωνική δικτύωση των διαθετών.

Από τη μελέτη των εκκλησιαστικών διαθηκών, παρατηρείται ότι στη διαθήκη του πατριάρχη Αρσενίου (α΄ πατριαρχία 1254-1260, β΄ πατριαρχία 1261-1264), συνταγμένη πριν από τον Σεπτέμβριο του 1273, το θέμα της οποίας αφορά στον ανήθικο τρόπο ανάδειξης του Μιχαήλ Η΄ και παραγκώνισης του Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι, η φράση *δύο βασιλέων*¹⁶⁸, παραπέμπει στη συμβασιλεία του Μιχαήλ Η΄ και του Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι, η οποία ήταν συνήθης πρακτική¹⁶⁹. Κατά την αφήγηση του εκβιαστικού πολιτικού κλίματος που προηγήθηκε της στέψης του Μιχαήλ Η΄, ο Αρσένιος δεν παραλείπει να μνημονεύσει και τους πολιτικούς αξιωματούχους, προσδιορίζοντάς τους ως οι *έν τέλει*¹⁷⁰. Πιθανότατα εδώ από τον τρόπο εκφοράς του όρου *σχεδόν πάντων των έν τέλει* είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι πρόκειται για το σύνολο των πολιτικών αξιωματούχων, οι οποίοι από κοινού με άλλες κοινωνικές ομάδες εξαναγκάστηκαν, σύμφωνα με τον Αρσένιο, να συνηγορήσουν στην στέψη¹⁷¹. Η συγκεκριμένη διαθήκη, αν και προέρχεται από εκκλησιαστικό άνδρα, εντάσσεται στη ομάδα των πατριαρχικών διαθηκών, μέσω των οποίων, όπως εύστοχα έχει επισημανθεί, οι πατριάρχες, επιχειρούν να προβάλουν την πολιτική τους βούληση και να επηρεάσουν την πολιτική κατάσταση της εποχής¹⁷². Σε αυτό το πλαίσιο είναι δυνατό να ερμηνευθεί

168. *PG*, 140, στ. 952, § E.

169. Για τη συμβασιλεία, βλ. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον*, *Σύμμεικτα* 2 (1970), 4-5, 83-91.

170. *PG*, 140, στ. 952, § C΄. Για την αναγόρευση και τη στέψη του Μιχαήλ Η΄ βλ. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος*, Αθήνα 1956, 182-184: η αναγόρευση πραγματοποιήθηκε την 1η Ιανουαρίου 1259 στο Νύμφαιο, παρουσία αρχιερέων, στρατιωτικών και πολιτικών αξιωματούχων, ενώ η στέψη τελέσθη στη Νίκαια. Για τους *έν τέλει* (ανώτερους αξιωματούχους) οι οποίοι σε έναν μεγάλο βαθμό ήταν και συγκλητικοί και γι' αυτό συγγέρονταν συχνά στις πηγές με τους συγκλητικούς, βλ. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Σύγκλητος εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος*, Αθήνα 1949, 31. Στην ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς* [σημ. 53], 135, οι *έν τέλει* ταυτίζονται με τους συγκλητικούς.

171. *PG*, 140, στ. 952, § C΄. *πὼς τὰς τῶν ἀρχιερέων, τὰς τῶν μεγιστάνων, τὰς τῶν ἱερέων, τὰς τῶν μοναχῶν, τὰς τῶν ἁγιορειτῶν ... σχεδόν πάντων των έν τέλει καὶ των έν ἱερωσύνη καὶ ἰδιωτεία;*

172. ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ, *Διαθήκες πατριαρχῶν* [σημ. 7], 76, 84.

η καταγραφή τίτλων και αξιωμάτων του παλατίου, όπως ο τίτλος του δεσπότη. Επιπλέον, όταν ο Αρσένιος αφηγείται την εκκλησιαστική πολιτική του διώκτη του, αναφέρει πως ο τελευταίος ήλπιζε ότι θα τον συμπεριλάβει στους *οίκειους* του, εννοώντας πιθανόν τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του και όχι τους συγγενείς του¹⁷³.

Στη διαθήκη του ανθενωτικού πατριάρχη, Ιωσήφ Γαλησιώτη (α΄ πατριαρχία 1266-1275, β΄ πατριαρχία 1282-83), η κληροδοτούμενη περιουσία ουσιαστικά είναι η ομολογία της ορθόδοξης πίστης¹⁷⁴. Συνεπώς, κατατάσσεται στις οιονεί διαθήκες. Στο τέλος της διαθήκης γίνεται μνεία στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄, όταν ο Ιωσήφ τον συγχωρεί, πιθανόν για το γεγονός ότι είχε συναινέσει να απομακρυνθεί από τον πατριαρχικό θρόνο¹⁷⁵. Στο πλαίσιο της συγχώρεσης αναφέρεται και στον βασιλέα, προτάσσοντας τον επιθετικό προδιορισμό *ἄγιος*¹⁷⁶.

173. PG, 140, στ. 953, § Z.: *ἤλπιζε δὲ καμὲ ἐντὸς τῶν οἰκείων αὐτοῦ ἀρκύων ἄξαι....*: Για τους Αρσενιάτες, βλ. Α. ΚΟΝΤΟΠΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στη μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος, *Βυζαντικά* 18 (1998), 177-235. Π. ΓΟΥΝΑΡΙΑΔΗΣ, *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999. F. TINNEFELD, Das Schisma zwischen Anhängern und Gegnern des Patriarchen Arsenios in der orthodoxen Kirche von Byzanz (1265-1310), *BZ* 105/1 (2012), 143-165.

174. Διαθήκη Ιωσήφ Γαλησιώτου, έκδ. V. LAURENT – J. DARROUZÈS, *Dossier Grec de l'Union de Lyon (1273-1277)*, Paris 1976, 511,¹⁷⁻¹⁸. ... *ἀναγκαῖον κὰν τῇ παρουσίῃ μου διαθήκη ταύτῃ ὀλίγων μνησθῆναι κανόνων, ὡς θεῖον ἐπισφράγισμα τελευταῖον.*

175. Διαθήκη Ιωσήφ Γαλησιώτου, 517,¹⁴⁻¹⁵, 517,²²⁻²³. *Ἰσαύτως καὶ τῷ κρατίστῳ καὶ ἀγίῳ μου αὐτοκράτορι κυρῷ Ἀνδρονίκῳ συγχωρῶ αὐτῷ καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι.* ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ, Διαθήκες πατριαρχών [σημ. 7], 77.

176. Διαθήκη Ιωσήφ Γαλησιώτου, 517,¹⁸. Από τη μελέτη της διαθήκης του Ιωάννη Βέκκου (1275-1282), η οποία συντάχθηκε μετά την εξορία του στην Προύσα και πιθανότατα κοντά στο έτος θανάτου του, το 1297, δεν προκύπτουν δεδομένα σχετικά με τα κοσμικά αξιώματα και τους τίτλους. ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ, Διαθήκες πατριαρχών [σημ. 7], 78. PG 141, 1028 C-1032. *Διαθήκη τοῦ Ἰωάννου Βέκκου: ... καὶ τόσον διὰ σπουδῆς ἢ ὁμολογία, ὅτι καὶ τὴν ἐπιτελεύτιον φθάνων ἀνάγκην, καὶ διατίθεται, καὶ ὁμολογῶ:* Η ἔλλειψη τέτοιων στοιχείων απορρέει από τον σκοπό σύνθεσης της διαθήκης, ο οποίος δεν είναι ἄλλος παρά η ομολογία πίστεως για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και η απολογία του Ιωάννη Βέκκου για την ενωτική του πολιτική. Βλ. ἀκόμη ΡΑΤΕΔΑΚΗΣ, Testament Patriarch Athanasios I [σημ. 31], 439-451, κείμενο 452-461. Η διαθήκη του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ (πρώτη πατριαρχία 1289-1293, δεύτερη πατριαρχία, 1303-1309), η οποία συντάχθηκε μεταξύ των ετών 1310 και 1313, συνιστά μία σειρά νουθεσιών προς τους μαθητές του,

Άρα, η μνεία στον βασιλέα εντάσσεται στο πλαίσιο των σχέσεων πολιτείας και εκκλησίας.

Από τη διαθήκη του Ιωάννη ΙΓ' Γλυκός (1315-1319), ενσωματωμένη στο ιστορικό έργο του Νικηφόρου Γρηγορά¹⁷⁷, υπάρχει μόνο μία αναφορά στους *θειότατους βασιλείς* και στις *συγκλητικές αρχές*¹⁷⁸. Η μνεία στους *θειότατους βασιλείς* γίνεται στα πλαίσια της έμπρακτης εκδήλωσης εύνοιας αυτών προς τον πατριάρχη. Μέσω της τελευταίας βούλησης υπογραμμίζεται η αγαστή σχέση κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας επί της πατριαρχίας του. Η αναφορά στις *συγκλητικές αρχές* πραγματοποιείται, όταν εξιστορείται η άνοδος του Ιωάννη Γλυκός στον πατριαρχικό θρόνο από τις *συγκλητικές αρχές*.

Τα δεδομένα από τη διαθήκη (Φεβρουάριος 1350) του παλαμίτη πατριάρχη Ισιδώρου (1347-1350)¹⁷⁹ από την οποία μαρτυρούνται στοιχεία για την αίρεση του Βαρλαάμ και του Ακίνδυνου¹⁸⁰, εκτός από τη διάθεση της κινητής φτωχής περιουσίας του, περιορίζονται κυρίως στο ανώτατο αξίωμα του *βασιλέα*¹⁸¹, ενώ δεν απουσιάζει και ο χαρακτηρισμός *αυτοκράτορι*¹⁸². Ο πατριάρχης Ισιδωρος αποδίδει τον όρο *αυτοκράτορι* στον Καντακουζηνό κατά την αφήγηση των αρετών που τον διέπουν¹⁸³. Πέρα από τον κοινό τόπο που συνιστούν οι προηγούμενες αναφορές,

άρα εμπίπτει στην κατηγορία των οιονεί διαθηκών. Λόγω του περιεχομένου της και των επιδιώξεων του συντάκτη δεν καταγράφονται αξιώματα και τίτλοι.

177. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, τ. 1, 289,¹⁻²⁹²,¹¹. Σ. Ι. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, 'Ο λόγιος οίκουμενικός πατριάρχης 'Ιωάννης ΙΓ' Γλυκός, *ΕΕΒΣ* 41 (1974), 297-405, ιδίως 385-386, 403-405 (κεείμενο).

178. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 291,¹²⁻¹³. ... *καί τιμών παρὰ τοῖς θειοτάτοις βασιλεῦσιν ἠξιῶσθαι οὔτοι γε ἐλάχιστων. ... 291,²²⁻²³... *ἐπεὶ δ' οὖν ὁμως οὕτωσὶ κάπὶ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἀπὸ τῶν συγκλητικῶν ἀρχῶν μετηνέχθημεν κὰν τοῖς αὐτοῖς αὐθις ἤμεν* [=ΕΕΒΣ 41 (1974), 404,²⁸⁻²⁹,³⁵⁻³⁶]. Πβλ. Διαθήκη του πατριάρχη Νείλου Κεραμέως (1380-1388): Κεείμενο, *ΜΜ* II, 61-64. Δεν προκύπτουν δεδομένα για τα κοσμικά αξιώματα και τους τίτλους.*

179. *Διαθήκη τοῦ αὐτοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κῦρ 'Ισιδώρου*, ἐκδ. *PRK*, II, 426-442. *PLP*, αρ. 3140.

180. Διαθήκη πατριάρχη Ισιδώρου, 432,⁸⁷⁻⁹⁰, 434,¹⁰⁰⁻¹⁰⁵, 436,¹²⁹.

181. Διαθήκη πατριάρχη Ισιδώρου, 430,^{50, 60, 65}, 432⁸⁰, 440¹⁸².

182. Διαθήκη πατριάρχη Ισιδώρου, 436,¹⁴⁵. ... *τῷ δὲ κρατίστῳ καὶ ἀγίῳ μου αὐτοκράτορι τῷ Καντακουζηνῷ* ιδίως *τάδε διαχαράττω τὰ γράμματα*.

183. Διαθήκη πατριάρχη Ισιδώρου, 436, 438,¹⁴⁸⁻¹⁵⁰.

καταδεικνύουν και τη φιλική σχέση του Καντακουζηνού με τον πατριάρχη Ισιδώρο. Έχει προηγηθεί η αναφορά στον πληθυντικό αριθμό *αὐτοκράτορσι*, η οποία γίνεται στο πλαίσιο της μνεΐας για ευημερία στους βασιλείς και της συνηθισμένης αναφοράς για άσκηση της εξουσίας με τη βοήθεια του Θεού¹⁸⁴. Ο όρος στον πληθυντικό αριθμό υποδηλώνει τη νομή της εξουσίας μεταξύ Καντακουζηνού και Παλαιολόγων μετά το τέλος του β' εμφυλίου πολέμου. Ακόμη, κατά την εξιστόρηση του Συνοδικού Τόμου για την καταδίκη της αναφερθείσας αίρεσης μνημονεύεται ο τίτλος της *δεσποΐνης*, ο οποίος προσδίδεται στην Άννα της Σαβοΐας¹⁸⁵. Η διαθήκη παρουσιάζει ενδιαφέρον και για την τιμητική προσφώνηση *κῦρ* και *κυρά*, η οποία αποδίδεται τόσο σε κοσμικά πρόσωπα, φορείς ανώτατου αξιώματος, στον *βασιλέα* και στη *βασιλίσα*¹⁸⁶, όσο και σε εκκλησιαστικούς αξιωματούχους¹⁸⁷ ακόμη και σε μοναχούς¹⁸⁸, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι η συγκεκριμένη προσφώνηση δεν αποδιδόταν αποκλειστικά σε εκπροσώπους της ανώτατης αριστοκρατίας¹⁸⁹.

Η εκτενής διαθήκη του πατριάρχη Ματθαίου Α' (1397-1410)¹⁹⁰, χρονολογημένη τον Σεπτέμβριο του έτους 1407¹⁹¹, παραδίδει μόνο το ανώτατο κοσμικό αξίωμα του *βασιλέα*, με το οποίο προσδιορίζονται τόσο ο Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος όσο και ο Ιωάννης Καντακουζηνός, στο πλαίσιο της αφήγησης της προηγούμενης εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής¹⁹². Ο διαθέτης αναφέρει ρητά ότι παραχωρεί στον βασιλέα

184. Διαθήκη πατριάρχη Ισιδώρου, 436,¹³⁵⁻¹³⁹.

185. Διαθήκη πατριάρχη Ισιδώρου, 434,⁹⁹. ... *εὐσεβεστάτης δεσποΐνης κυρᾶς Ἄννης τῆς Παλαιολογίνης*...

186. Διαθήκη πατριάρχη Ισιδώρου, 434,⁹³, 434,⁹⁹.

187. Διαθήκη πατριάρχη Ισιδώρου, 434,¹⁰⁰, 440,¹⁹⁹⁻²⁰⁰.

188. Διαθήκη πατριάρχη Ισιδώρου, 440,¹⁹⁸⁻¹⁹⁹, 442,²⁰⁶.

189. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Προσηγορία *κῦρ* [σημ. 122], 214-215, 216, 220, 224-225.

190. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ – Κ. ΜΑΝΑΦΗΣ, Ἐπιτελεύτιος βούλησις καὶ διδασκαλία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ματθαίου Α', *ΕΕΒΣ* 45 (1981-1982), 462-515, κείμενο, 472-510.

191. Στο ίδιο, 467, 496,⁸⁸⁰⁻⁸⁹⁹, 510,¹³⁴⁹⁻¹³⁵².

192. Στο ίδιο, 477,¹⁹⁹⁻²⁰³. Ὅτε γὰρ ὁ μακαρίτης καὶ ἀοίδιμος βασιλεὺς κῦρις Ἰωάννης ὁ Παλαιολόγος εἴσω τῆς μεγαλοπόλεως ἐγεγόνει τοῦ δήμου παντὸς ταραχθέντος, οἷα φιλεῖ νωτερίζεσθαι ἐν τοιαύταις καιρῶν μεταβολαῖς καὶ συγχύσεσιν, οὐδ' αὐτὸς τὴν τοῦ ὄχλου μανίαν ἐξέφυγε διὰ τὸ προσκεῖσθαι δῆθεν τῷ βασιλεῖ Καντακουζηνῷ: Στο ίδιο, 477,²¹¹⁻²¹³. Αναχώρηση Καντακουζηνού για τη μονή. Στο ίδιο, 478,²⁵¹: ... *προβλήσει τοῦ θειοτάτου βασιλέως*... : (η ανάρρηση στον πατριαρχικό θρόνο). Στο ίδιο, 478,²⁵⁸⁻²⁶⁰. Ἐπεὶ

Μανουήλ τρία υπέρπυρα ετησίως από τον καλλιεργούμενο οίνο στο μετόχι, άρα αναδεικνύεται η ιδιότητα του ανώτατου άρχοντα ως αποδέκτη δωρεών¹⁹³. Επιπροσθέτως, παραδίδεται και ο τιμητικός χαρακτηρισμός του *οικείου*, όπως και η ιδιότητα του *επιτρόπου*¹⁹⁴. Τα περιορισμένα δεδομένα σχετικά με το είδος των αξιωμάτων και των τίτλων ερμηνεύονται σε συνδυασμό με τα θέματα της συγκεκριμένης οιονεί διαθήκης¹⁹⁵. Πρόθεση του Ματθαίου ήταν η συμπλήρωση των κενών της *ύποτυπώσεως* του Μάρκου, όπως η διευθέτηση των σχέσεων της μονής προς το δημόσιο ταμείο, τη δικαιοσύνη, τη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία και τις κοσμικές υποθέσεις¹⁹⁶. Άρα, από το περιεχόμενο της εν λόγω διαθήκης αιτιολογείται η απουσία άλλων αξιωμάτων, εκτός του ανώτατου. Τέλος, η έρευνα στα πατριαρχικά έγγραφα έως το 1453 μαρτυρεί ότι δεν έχουν σωθεί διαθήκες των μετέπειτα πατριαρχών¹⁹⁷.

Συμπερασματικά, η μελέτη των διαθηκών των πατριαρχών καταδεικνύει ότι ανήκουν στις οιονεί διαθήκες, αφού η πραγμάτευση των θεμάτων τους δεν αποτελεί κληροδότηση περιουσίας. Για αυτό η συμβολή τους στη διερεύνηση του θέματος είναι περιορισμένη. Παρόλα αυτά, στην

δ' έδείσεν ύπερ τής τών χριστιανών βοηθείας τόν μὲν βασιλέα ... καὶ πρὸς τὰ τής Ἰταλίας μέρη ἀποδεδημηγμένα τούς ἐκείθεν πρὸς τὴν ἡμετέραν ἄξοντα συμμαχίαν: Στο ίδιο, 479,²⁶⁷⁻²⁶⁸ (Με αφορμή το ταξίδι του Μανουήλ Παλαιολόγου στην Ιταλία για εύρεση βοήθειας). Στο ίδιο 480,³¹²⁻³¹³: *επάνοδος του Μανουήλ στην Κωνσταντινούπολη.* Στο ίδιο, 480,³⁰⁵⁻³⁰⁶, αποτιμάται θετικά η εκκλησιαστική πολιτική του Μανουήλ.

193. Στο ίδιο, 480,³²¹⁻³²⁴.

194. Στο ίδιο, 478-479,²⁶⁰⁻²⁶³: *... τὸν δ' οἰκείον ἀνεψιόν τε καὶ βασιλέα μετὰ διαλλαγῶν προσκαλέσασθαι καὶ τούτω τὴν πόλιν ὡς ἐπιτρόπῳ καταλιπεῖν, μέχρι μὲν τινος καιροῦ καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὰ τής ἐκκλησίας εἰρήνην ἦγε τινα.*

195. Στο ίδιο, 467. Τα θέματα που περιλαμβάνει η *ἐπιτελεύτιος βούλησις* διαιρούνται σε τέσσερις ομάδες: α) σχέσεις μοναχών-μονής προς τον έξω κόσμο, όπως και προς τη Μεγάλη Εκκλησία (κεφ. β', δ', ε', ζ', η', θ', ιβ'), β) κανόνες ως προς τη διαβίωση των μοναχών, τον χρόνο δοκιμασίας των υποψηφίων κλπ.(κεφ. α', β', γ', δ', ζ', ι'), γ) τα περί τελέσεως μνημοσύνων, ακολουθιών και εορτών (κεφ. ιγ', ιδ', ιε', ιζ'), δ) Αναφέρεται στον ηγούμενο (κεφ. α', ζ', ια', ις') ό.π., 465.

196. Στο ίδιο, 465-466. Για την απόδοση φόρου στο δημόσιο ταμείο, βλ., στο ίδιο, σ. 502,¹⁰⁹²⁻¹⁰⁹³: *ὁ συνήθης ἐδίδοτο φόρος τῷ δημοσίῳ...:* Για τον όρο *δημόσιος*, βλ. LBG, τ. 2, 353. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ πολίτευμα καὶ οἱ θεσμοὶ τής βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, 324-1204*, Αθήνα 2004, 159-161.

197. DARROUZÈS [σημ. 31].

έρευνα των κοσμικών αξιωμάτων και τίτλων, συμβάλλουν η διαθήκη του πατριάρχη Αρσενίου, του πατριάρχη Ισιδώρου, του Ιωάννη Γ' Γλυκός και του πατριάρχη Ματθαίου με αναφορές στο ανώτατο αξίωμα του βασιλέα, στους *έν τέλει* και στον χαρακτηρισμό του *οίκειου*. Οι μνείες αυτές δικαιολογούνται από τον σκοπό σύνταξης των συγκεκριμένων διαθηκών.

Από τις διαθήκες ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων, ξεχωρίζει εκείνη του αρχιεπισκόπου Αχρίδας και πρώην αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Θεοδώρου Κεραμέως, ο οποίος προερχόταν από οικογένεια Θεσσαλονικέων, όπως τα περιουσιακά του στοιχεία επιβεβαιώνουν¹⁹⁸. Η διαθήκη έχει συνταχθεί δια χειρός Λέοντος του Φοβηνού, υφιστάμενου του τότε χαρτοφύλακα και ταβουλλαρίου της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, Ιωάννη του Σταυρακίου, το 1284¹⁹⁹. Ως εκτελεστής της διαθήκης φέρεται ο συμβασιλέας, Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος, αν και ανήλικος²⁰⁰. Στην επιλογή του συναυτοκράτορα ως εκτελεστή της διαθήκης, λανθάνει και ένα προσωπικό κίνητρο, καθώς σημαντικά περιουσιακά στοιχεία του διαθέτη είχαν κατασχεθεί με αυτοκρατορικό πρόσταγμα του Μιχαήλ Η' προς όφελος του βασιλικού βεστιάριου²⁰¹. Άρα, η επιλογή του συναυτοκράτορα ως επιτρόπου ενδέχεται να είναι μία προσχεδιασμένη κίνηση του αυτοκράτορα

198. Διαθήκη Θεοδώρου Κεραμέως, έκδ: *Actes de Lavra II* [σημ. 32], αρ. 75 (1284) σ. 27-33. *PLP*, αρ. 11638.

199. Στο ίδιο, 32,⁵⁴⁻⁵⁶: *ὅπερ καὶ ἐγγράφη διὰ χειρὸς Λέοντος τοῦ Φοβηνοῦ ἐκ προτροπῆς τοῦ θεοφιλεστάτου χαρτοφύλακος τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης καὶ ταβουλλαρίου κῦρ Ἰωάννου τοῦ Σταυρακίου... τοῦ Ἀπριλίου μηνὸς τῆς ιβ' ἰνδικτιῶνος...*

200. Στο ίδιο, 30,⁸⁻⁹, 31,²³⁻²⁴: *Ἐνθεν τοι καὶ ἀνατίθῃμι ταύτην τῷ κραταιῷ καὶ ἀγίῳ μοι αὐθέντῃ καὶ βασιλεῖ κῦρ Μιχαήλ Κομνηνῷ τῷ Παλαιολόγῳ*. Οι εκδότες αποδεικνύουν ότι πρόκειται για τον Μιχαήλ Θ', επτά χρονών το 1284 (στο ίδιο, 30). P. PIELER, *Das Testament des Theodoros Kerameas*, στο: *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit, Referate des Internationalen Symposions zu Ehren von Herbert Hunger* (30 November bis 3 Dezember 1994), έκδ. W. SEIBT, Wien 1996, 177-181 (Για τον όρο *ἀνατίθῃμι*, 179-180). Για το βασιλικὸν βεστιάριον, βλ. ΧΡΗΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Πολίτευμα* [σημ. 196], 232: σημειώνεται ότι περιλάμβανε πολύτιμα αντικείμενα, ευγενή μέταλλα και χρηματικά αποθέματα, στρατιωτικό υλικό για τον εφοδιασμό των εκστρατευτικών σωμάτων στη στεριά και τη θάλασσα. Η πρώτη μνεία σε πηγές ανάγεται πριν από τα μέσα του ένατου αιώνα.

201. Διαθήκη Θεοδώρου Κεραμέως [σημ. 198], σ. 32,³⁸⁻³⁹: *...ἐκ βασιλικῆς προσταγῆς κατασχέσει τῆς οἰκειάς μου, ἄνευ τοῦ εἰσκομισθέντος ἐν τῷ βασιλικῷ βεστιάριῳ ...*

Ανδρόνικου Β΄, προκειμένου να αποκαταστήσει την τιμή του διαθέτη αλλά και να εγγυηθεί μελλοντικά την πραγματοποίηση της παράκλησής του, να αφιερώσει την κατασχεθείσα περιουσία στο μοναστήρι του Σωτήρος Χριστού στη Θεσσαλονίκη²⁰². Ο εκτελεστής της διαθήκης Μιχαήλ Θ΄ φέρεται, δηλαδή, ως εγγυητής της περιουσίας του διαθέτη. Ο P. Pieler υπογραμμίζει ιδιαίτερος τη μνεία αυτή, καθώς αποδεικνύει την ύπαρξη εκτελεστών της διαθήκης στην υστεροβυζαντινή εποχή και την εφαρμογή του νόμου 66 του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού²⁰³. Επιπλέον, ως εκτελεστής της διαθήκης αναφέρεται ο αδελφός του διαθέτη, Νικόλαος Κεραμεύς, *δομέστικος τῶν δυτικῶν θεμάτων* (73η ιεραρχική θέση στον Ψευδο-Κωδινό), ο οποίος συγχρόνως έφερε τον τιμητικό χαρακτηρισμό του *πανσέβαστου σεβαστοῦ*²⁰⁴. Κατά την παλαιολόγεια περίοδο η σημασία του τίτλου του *σεβαστοῦ* (78η ιεραρχική θέση σε Ψευδο-Κωδινό) υποβαθμίζεται και μόνο τα παράγωγά του, *πανυπερσέβαστος* (5η ιεραρχική θέση σε Ψευδο-Κωδινό) και *πανσέβαστος* αποδίδουν ακόμη υψηλό κύρος. Οι *σεβαστοί* ή οι *πανσέβαστοι σεβαστοί* των παλαιολόγειων εγγράφων προσδιορίζονται ως μία ανομοιογενής κοινωνική ομάδα, η οποία περιλαμβάνει τοπικούς υπαλλήλους και επαρχιακούς άρχοντες, των οποίων η σύνδεση με την Κωνσταντινούπολη είναι σχετικά αδύναμη²⁰⁵. Ο τίτλος του *πανυπερσέβαστου* είναι ψηλά

202. Διαθήκη Θεοδώρου Κεραμέως, 31²²⁻²⁴. PIELER, Testament [σημ. 200], 181.

203. PIELER, Testament, 181. Για τους επιτρόπους στο ίδιο, 179-180. Για τους εκτελεστές της διαθήκης, οι οποίοι χαρακτηρίζονται στα κείμενα ως επίτροποι, βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Εκκλησιαστικά δικαστήρια* [σημ. 9], 115, σημ. 1, 126. Δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτο, εάν τα έγγραφα αναφέρονται σε εκτελεστές διαθήκης ή επιτρόπους των ανήλικων τέκνων του διαθέτη. Οι ιδιότητες συχνά συμπίπτουν και μάλιστα με εκείνη του κληρονόμου, στο ίδιο, 115.

204. Διαθήκη Θεοδώρου Κεραμέως, 30,⁸⁻⁹, 31,²³⁻²⁴: ... *πανσέβαστος, σεβαστός, δομέστικος τῶν δυτικῶν θεμάτων*: Για τον χαρακτηρισμό *πανσέβαστος σεβαστός*, βλ. VERPEAUX, *Oikeioi* [σημ. 86], 97: η έκφραση *πανσέβαστος σεβαστός* δηλώνεται πριν από την ένδειξη συγγένειας με τον αυτοκράτορα. L. STIERNON, *Notes de titulature et de prosopographie byzantine. Sébaste et gambros*, *REB* 23 (1965), 222-243, 231: στα επίσημα έγγραφα απαντούν οι χαρακτηρισμοί *σεβαστός* και *πανσέβαστος σεβαστός*, για να προσδιορίσουν το ίδιο πρόσωπο. Όμως, ποτέ ένας *σεβαστός* δεν υπογράφει μία πράξη θέτοντας πριν από τον τίτλο του το επίθετο *σεβαστός*. Αυτό σημαίνει ότι *πανσέβαστος σεβαστός* προσφωνείται από τους άλλους, ο ίδιος υπογράφει πάντα απλώς ως *σεβαστός*.

205. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos* [σημ. 1], 299.

στην ιεραρχία και ακολουθεί μετά από εκείνον του *σεβαστοκράτορα* και του *καίσαρα*. Αντίθετα, ο τίτλος του *σεβαστού* τίθεται στο τέλος της ιεραρχίας²⁰⁶.

Επίσης, στις διαθήκες του μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Χαρίτωνος καταγράφονται ορισμένα αξιώματα και τίτλοι. Ειδικότερα, στην πρώτη διαθήκη (Ιαν. έως Αύγ. 1370²⁰⁷) τα αξιώματα και οι τίτλοι που παραδίδονται είναι ο τίτλος του *δεσπότη*, μάλιστα τιτλοφορείται με αυτόν τον τρόπο, ο Ιωάννης Ούγκλεσης, του *καίσαρα* (3η ιεραρχική θέση σε Ψευδο-Κωδινό) και του *μεγάλου στρατοπεδάρχη* (10η θέση σε Ψευδο-Κωδινό) Αστρά²⁰⁸. Η δεύτερη διαθήκη του Χαρίτωνος (Νοέμβρ.1370) μνημονεύει και αυτή το υπέρτατο αξίωμα του *βασιλέα*, τους τίτλους του *δεσπότη* και του *καίσαρα* και το αξίωμα του *μεγάλου στρατοπεδάρχη*²⁰⁹. Στην τρίτη διαθήκη του Χαρίτωνος (Ιούλ. 1378) δεν παραδίδονται

206. Στο ίδιο, 299. Βλ. ακόμη, Дејан Целебдић, Провинцијски себасτοι од краја XII до средине XIII века, στο: *Mélanges Ljubomir Maksimović, ZRVI* 50/2 (2013), 537-548 (αγγλική περίληψη: Dejan Dželebdžić, Provincial sebastoi from the end of 12th to mid 13th century): σημειώνεται ότι την εποχή των Κομνηνών ο τίτλος του *σεβαστού* αποδιδόταν σε συγγενείς του αυτοκράτορα, ενώ μετά τα τέλη του 12ου αιώνα άρχισε να αποδίδεται σε αξιωματούχους της κεντρικής διοίκησης και αργότερα σε μέλη της επαρχιακής αριστοκρατίας. Μόνο οι πολίτες διακεκριμένων επαρχιακών πόλεων ήταν βέβαιο ότι ήταν δυνατό να αποκτήσουν τον τίτλο, οι οποίοι ήταν μέλη επιφανών βυζαντινών οικογενειών. Οι *σεβαστοί* στην αυτοκρατορία της Νίκαιας και στο κράτος της Ηπείρου ήταν συχνά θεματικοί δούκες, συνεπώς ο τίτλος και οι αρμοδιότητές τους εξαιτίας αυτού δεν μπορούσαν να προσδιοριστούν με ακρίβεια. Οι πηγές επιβεβαιώνουν ότι μερικοί *σεβαστοί* του κράτους της Νίκαιας εκτελούσαν κατώτερα καθήκοντα, στο ίδιο, 546. ΣΟΛΩΜΟΥ, *Πολιτικός ρόλος* [σημ. 43], 373-376.

207. *Actes Kutl.* [σημ. 32], αρ. 29, (1370) 110. HINTERBERGER, *Autobiographische Traditionen* [σημ. 33], 201: ανήκει στην κατηγορία των διαθηκών στις οποίες οι διαθέτες αυτοβιογραφούνται.

208. *Actes Kutl.*, αρ. 29 (1370) 114-115,⁵²⁻⁵⁴: Ἐπεὶ τὰ προσόντα νῦν τῇ ἡμετέρῃ σεβασμῖα μονῇ κτήματα, τὰ μὲν εἰσὶ δωρεὰὶ τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότη καὶ Ἰωάννου τοῦ Οὔγκλεση, τὰ δὲ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ τοῦ καίσαρος, τὰ δὲ τοῦ Βούλκου, τὰ δὲ Ῥωμαίων, οἷον τοῦ μεγάλου λέγω στρατοπεδάρχου τοῦ Ἀστρά, τοῦ Τεράκη καὶ ἐτέρων οὐκ ὀλίγων ...

209. *Actes Kutl.*, αρ. 30 (1370) σ. 120,¹⁰⁷⁻¹¹⁰: τὰ μὲν εἰσὶν εὐεργεσίαι τῶν εὐσεβεστάτων βασιλέων Ῥωμαίων καὶ σέρβων, τὰ δὲ τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότη καὶ Ἰωάννου τοῦ Οὔγκλεση καὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ τοῦ καίσαρος, τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχου τοῦ Ἀστρά ...

αξιώματα και τίτλοι, παρά μόνο ο διαθέτης επικρίνει τους φορείς των αξιωμάτων οι οποίοι ενδιαφέρονται μόνο για τα κέρδη που απορρέουν από αυτά²¹⁰.

Στη διαθήκη, επίσης, του μεγάλου πρωτοσύγκελλου από την Πελοπόννησο, η οποία ενσωματώνεται στο ιστορικό έργο του Νικηφόρου Γρηγορά, παραδίδεται τρεις φορές μόνο το αξίωμα του βασιλέα²¹¹. Η πρώτη μνεία γίνεται στο πλαίσιο της αναφοράς για την ανέγερση της μονής τονίζοντας ο διαθέτης τη συνδρομή του βασιλέα. Ακολούθως, στη δεύτερη μνεία ο βασιλέας προσδιορίζεται ως *φιλανθρωπότατος*, ενσαρκώνει δηλαδή μία εκ των αυτοκρατορικών αρετών, από τις οποίες σύμφωνα με την βυζαντινή αυτοκρατορική ιδεολογία, πρέπει να εμφορείται. Η τρίτη αναφορά συνδέεται με την απόλυση χρυσοβούλλου για την ανέγερση της μονής, μέσω του οποίου αποδεικνύεται η προστασία και η πρόνοια του ανώτατου άρχοντα για την ορθοδοξία.

Συμπερασματικά, από τις διαθήκες των ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων τα δεδομένα σχετικά με την παράδοση κοσμικών αξιωμάτων και τίτλων είναι περισσότερα σε σχέση με τα στοιχεία από τις πατριαρχικές διαθήκες. Μάλιστα, τα αξιώματα και οι τίτλοι εκτείνονται σε όλη την ιεραρχική κλίμακα από τα ανώτατα, μέχρι τα μεσαία και τα κατώτερα. Συγκεκριμένα, μαρτυρούνται οι τίτλοι του *δεσπότη*, του *καίσαρα*, τα αξιώματα του *μεγάλου στρατοπεδάρχη* και του *δομέστικων δυτικών θεμάτων*, όπως και ο τιμητικός χαρακτηρισμός *πανσέβαστος σεβαστός*.

Από την έρευνα στα έγγραφα, των οποίων οι διαθέτες είναι μοναχοί τα δεδομένα που προκύπτουν για τα κοσμικά αξιώματα και τους τίτλους είναι περιορισμένα, καθώς ο σκοπός σύνταξης των διαθηκών δεν εξυπηρετεί την αναφορά τους²¹². Μία διαθήκη, χρονολογημένη το έτος

210. *Actes Kutl.*, αρ. 36 (1378), 136,³¹⁻³²: ἴσως γὰρ ἂν τινες ὑπονοήσαιεν ὡς ἐξ ἄμφοτέρων τῶν ἀξιωμάτων καὶ τοῦ κέρδους αὐτῶν ... : Για τις διαθήκες του Χαρίτωνος βλ. G. DENNIS, στο: *BMFD*, τ. 4, 1408-1432.

211. Διαθήκη ὡς ἀπὸ τοῦ Πελοποννησίου μεγάλου πρωτοσυγγέλλου, ἐκδ. P. L. LEONE, Nicephori Gregorae Opuscula nunc primum edita, *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofias dell' Univ. di Macerata* III-IV (1970-1971) τχ. 2, 771-773. Για τη μνεία στο αξίωμα του βασιλέα, στο ίδιο, 772,^{56, 57}, 773,⁷¹.

212. *MM*, τ. IV, 74-75. Τὸ διαθηκῶν γράμμα τοῦ μοναχοῦ Μαξίμου τοῦ Πλανίτου, ὄπερ περιέχει οὕτως... *Διαθηκῶν γράμμα τοῦ Βρανᾶ ἐκείνου κυροῦ Θεοδώρου*, στο ίδιο,

1272²¹³, είναι εκείνη του ιερομονάχου Γερμανού, ηγουμένου της μονής Πάτμου²¹⁴, η οποία αποτελεί ένα είδος απολογισμού των πεπραγμένων του και παρακαταθήκης για τον διάδοχό του. Γίνεται μνεΐα, με αφορμή ένα χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Η΄, με το οποίο επικυρώνονται προηγούμενοι αυτοκρατορικοί ορισμοί, στο υπέρτατο αξίωμα του βασιλέα²¹⁵. Η μνεΐα στον βασιλέα γίνεται, λοιπόν, στο πλαίσιο της χορηγίας. Σε άλλο σημείο της διαθήκης αναφέρεται ότι ο βασιλέας Μιχαήλ Η΄ δώρισε στη μονή της Πάτμου ως *ψυχικὸν γῆ ζευγαριῶν πέντε*²¹⁶.

114-115. Τὸ διαθηκῶν γράμμα τοῦ μοναχοῦ Λουκά τοῦ Τζουρουλοῦ ... ὡς ἐπαφῆκεν εἰς τὴν μονήν, 137-138. Τὸ διαθηκῶν γράμμα τοῦ μοναχοῦ Γεροντίου χάριν τῆς μονῆς τῆς ἁγίας Μαρίνης καὶ ὧν προσέκρουσε πραγμάτων, 201-203. Πρὸβλ. Διάταξις Ἰωσήφ μοναχοῦ Βρυεννίου, ἐκδ: Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca Sacra*, St. Petersburg 1909[ανατ. Leipzig 1975], 295,²²⁻²⁸: ...ἀφήμι αὐτῷ δουκᾶτα χρυσᾶ ἕξ, ἵνα δοθῆ τὸ μὲν εἰς πεινῶντας, τὸ δὲ εἰς διὰ ζῶντας, τὸ δὲ ξένοις, τὸ δὲ γυμνοῖς, τὸ δὲ ἀσθενέσι, τὸ δὲ (τοῖς) ἐν φυλακῇ. ἀφίω τὰ βιβλία μου πάντα τῇ ἀγιωτάτῃ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ μητρὶ τῶν Ἐκκλησιῶν, τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ, τῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει...: δεν διασώζονται αξιώματα ούτε τιμητικοί τίτλοι. Στην αρχή της διαθήκης, ὅπως δηλώνεται ρητὰ ἀπὸ τον ἴδιο: ... ἐγὼ Ἰωσήφ μοναχὸς ὁ Βρυέννιος διαθήκην ποιῶμαι, παραδίδεται με ακρίβεια η χρονολογία σύνταξής της (295,^{11, 12-13}). *ODB*, τ. 1, λήμμα Joseph Bryennios (A. M. TALBOT) 330. *PLP*, αρ. 3257. Για τους φορεῖς του ονόματος, *PLP*, αρ. 3241-3262. Ο Ἰωσήφ Βρυέννιος ἀνήκε σε οικογένεια, η οποία ἀνέλαβε σημαντικές θέσεις κατὰ την ὑστερη περίοδο. Ο Γεώργιος Βρυέννιος ἦταν μέγας δρουγγάριος τὸ ἔτος 1328 καὶ ὁ Μιχαήλ Βρυέννιος διετέλεσε στρατηγὸς στο Πάμφυλο τῆς Θράκης κατὰ τὸ ἔτος 1342. Η συγκεκριμένη οικογένεια δραστηριοποιήθηκε στο διπλωματικό, πνευματικό καὶ ἐκκλησιαστικό πεδίο κατὰ την παλαιολόγεια περίοδο, *ODB*, τ. 1, λήμμα Bryennios (A. KAZHDAN), 328-329.

213. ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, *Ἐγγραφα Πάτμου* Γ΄ [σημ. 41], 166.

214. Στο ἴδιο, 166. Ο ηγουμένος Γερμανός εἶναι μία ἀπὸ τις σημαντικότερες προσωπικότητες τῆς ιστορίας τῆς μονῆς Πάτμου. Το υπόμνημα του πατριάρχῃ Ἀρσενίου Αυτρωειανού ἀναφέρεται σ’ αὐτόν με ἰδιαίτερος ἐπαινετικά λόγια βλ. στο ἴδιο, 161-171, κείμενο 163-166. Ο *terminus ante quem* για την ἀνάδειξή του στην ηγουμενία τῆς μονῆς εἶναι τὸ ἔτος 1258, ὁπότε ζήτησε ἀπὸ τον πατριάρχη Ἀρσένιο να παραχωρήσει στη μονή Πάτμου τὴ μονή τῆς Θεοτόκου των Σπονδῶν. Παρέμεινε στη θέση του ηγουμένου μέχρι τον Δεκέμβριο του ἔτους 1272 (στο ἴδιο, 166). Διαθήκη Γερμανοῦ, καθηγουμένου Πάτμου, ἐκδ: *MM*, VI, αρ. 96, 229-233. *PLP*, αρ. 3823. Πρὸβλ. καὶ τὴ διαθήκη του ηγουμένου τῆς μονῆς Πάτμου Σάββα, στην οποία ὁ διαθέτης κληροδοτεῖ τὴν κινητὴ του περιουσία, κυρίως βιβλία. Δεν ἀναφέρονται αξιώματα καὶ τίτλοι. *MM*, VI, 241-246.

215. Διαθήκη Γερμανοῦ, 231. ... καὶ ἁγίου ἡμῶν ἀυθέντου καὶ βασιλέως, κυροῦ Μιχαὴλ Κομνηνοῦ τοῦ Παλαιολόγου...

216. Στο ἴδιο, 232: ... παρὰ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν ἀυθέντου καὶ βασιλέως,

Ακόμη, από τη μελέτη των διαθηκών μοναστικών προσώπων από τα έγγραφα του Αγίου Όρους²¹⁷, συγκεκριμένα από το αρχείο της μονής Ξηροποτάμου παραδίδονται, η διαθήκη του Θεοδοσίου Σκαρανού γύρω στα 1270-1274²¹⁸, η διαθήκη της μοναχής Νυμφοδώρας (1445)²¹⁹ και μία πλαστή διαθήκη της μοναχής Αγάθης (1441)²²⁰. Στη διαθήκη του Θεοδοσίου Σκαρανού μνημονεύεται το υπέρτατο αξίωμα του βασιλέα, (όταν ο διαθέτης αναφέρει τους κληρονόμους²²¹, τον επίτροπο της διαθήκης του²²², την έγγεια περιουσία ως *ψυχικό* του βασιλέα²²³, τα κτήματα που του χάρισε²²⁴), και ο τίτλος του *δεσπότη*,²²⁵ τον οποίο έφερε ο Ιωάννης Παλαιολόγος, αδελφός του Μιχαήλ Η΄²²⁶. Ο αναφερόμενος *δεσπότης* διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην περιοχή της Θεσσαλονίκης²²⁷. Ο Ψευδο-Κωδινός αναγνωρίζει τρία είδη αυτοκρατορικής συγγένειας για τον τίτλο του *δεσπότη*, γαμβροί, γυναικάδελφοι και αδελφοί του

κυροῦ Μιχαήλ Κομνηνοῦ τοῦ Παλαιολόγου. Μνεία για τη διαθήκη του ιερομονάχου Νεοφύτου Αμπελά, κτήτορα της μονής του Σωτήρος, βλ. Παράδοσις Μιχαήλ Βασιλικιώτου, (Ιούλιος 1271), έκδ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Έγγρ. Πάπμιον Β΄ [σημ. 31], αρ. 70, 198, ιδιαιτέρως, 199. Για το εκδεδωμένο κείμενο βλ. στο ίδιο, 201,²⁸: ... καὶ τὴν διαθήκην τοῦ κτήτορος ἱερομονάχου κυροῦ Νεοφύτου τοῦ Ἄμπελά, ...: Η διαθήκη δεν σώζεται. Επίσης, στον Γαβριήλ μοναχό αποδίδεται μία διαθήκη, μέσω της οποίας διαθέτει τα βιβλία του, προς τιμή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων. Γίνεται μνεία μόνο στον βασιλέα. Βλ. S. MERCATI, Un testament inédit en faveur de Saint-Georges des Manges, *REB* 6 (1948), 36-47, κείμενο 46-47. *PLP*, αρ. 3426.

217. Στα *Actes Docheiariou*, αρ. 17 (1330/31) [σημ. 40], 133-138, κείμενο, 135-138, παραδίδεται η διαθήκη του ιδρυτή της μονής Προδρομού, με την οποία ο διαθέτης κληροδοτεί τα βιβλία του. Απουσιάζουν αξιώματα και τίτλοι.

218. *Actes Xéropotamou*, αρ. 9 (1270-1274) [σημ. 40], 71-78, κείμενο, 79-87.

219. Στο ίδιο, αρ. 30 (1445), 214-218.

220. Στο ίδιο, παράρτημα, αρ. δ΄, (1441), 236-238.

221. Στο ίδιο αρ. 9, 79,⁴⁻⁵.

222. Στο ίδιο αρ. 9 (1270-1274), 82,⁷³⁻⁷⁴: ... καὶ ἐν τούτοις πάλιν ἀφίομι ἐπίτροπον τὸν περιπόθητον αὐτάδελφον τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως καὶ κύριον μου τὸν πανευτυχέστατον δεσπότην...:

223. Στο ίδιο, 80,²⁹.

224. Στο ίδιο, 80,³⁰.

225. Στο ίδιο, 79,⁷, σ. 82,⁷⁴.

226. Στο ίδιο, 74.

227. Στο ίδιο, 76.

αυτοκράτορα, με τους τελευταίους να προηγούνται²²⁸. Επίσης, μεταξύ των κληρονόμων μνημονεύεται και ο τίτλος της *δέσποινας*, με τον οποίο προσδιορίζεται, όπως συνάγεται από το συγκεκριμένο, η γυναίκα του βασιλέα και αυτοκράτειρα, η Θεοδώρα. Ομοίως, στο αντίγραφο απαντούν το αξίωμα του *βασιλέα*²²⁹, ο τίτλος του *δεσπότη*²³⁰ και ο τίτλος της *δέσποινας*²³¹, ως κληρονόμοι και επίτροποι της περιουσίας του μοναχού²³², ως αποδέκτες της συγχώρεσής του²³³. Τόσο στη διαθήκη της μοναχής Νυμφοδώρας²³⁴ όσο και στην πλαστή διαθήκη της μοναχής Αγάθης, αναφέρεται ο τρίτος τη τάξει τίτλος, του *καίσαρα*²³⁵. Στη διαθήκη του οσίου Νείλου, του επονομαζόμενου Εριχιώτη ή Ιεριχώτη, ιδρυτή της μονής Γηρομερίου στην Ήπειρο (*terminus ante quem* 1335), στην οποία εκφράζει την ομολογία πίστεώς του στην ορθοδοξία²³⁶, διασώζεται ο

228. *Ψευδο-Κωδινός* [σημ. 2], 42,⁴ 46,^{16-48, 1, 7-8}, 262,⁷. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos* [σημ. 1], 27 σημείωση 1, 43, 430.

229. *Actes Xéropotamou*, αρ. 9, 83,⁵ 85,⁶⁹, 86,¹⁰².

230. Στο ίδιο, 83,⁶, 86,¹⁰².

231. Στο ίδιο, 83,^{6, 7}, σ. 85,⁷⁰.

232 Στο ίδιο, 83,⁵, σ. 86,¹⁰².

233. Στο ίδιο, 83,^{4, 6}.

234. Στο ίδιο, αρ. 30 (1445), 216,⁵.

235. Στο ίδιο, παράρτημα (1441), 236,⁵. Πρβλ. *MM*, I, 112-113. *Τὸ διαθηκῶν γράμμα τῆς μοναχῆς Μάρθας τῆς Θρακησίνης*. Δεν παραδίδονται αξιώματα ούτε τίτλοι, μόνο η επαγγελματική ιδιότητα στις υπογραφές των μαρτύρων, του προμμικηρίου των ταβουλλαριών. Η διαθήκη ενός μοναχού, ενσωματωμένη στην ιστορία του Νικηφόρου Γρηγορά, δεν παραδίδει κανένα αξίωμα ούτε εκείνο του βασιλέα, *Διαθήκη ὡς ἀπό τινος μοναχοῦ*, έκδ: P. L. LEONE [σημ. 211], 770. Πρβλ. *Τοῦ μακαριωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυροῦ Νείλου τοῦ λεγομένου Νταμιλᾶ διαθήκη καὶ τυπικὴ παράδοσις ἣν παρέδωκε τῶν μοναζουσῶν τῶν ἐν τῇ σεβασίᾳ μονῇ τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς παντανάσσης, τῇ παρ' ἐκείνου οἰκοδομηθεῖσῃ ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῇ λεγομένῃ Βαιοναίᾳ*, έκδ. S. PÉTRIDES, *Le typikon de Nil Damilas pour le monastère de femmes de Baëonia en Crète* (1400), *IRAIK* 15 (1911), 92-111, κείμενο 95-109. Δεν προκύπτουν δεδομένα για τους κοσμικούς τίτλους, καθώς το περιεχόμενο της ρυθμίζει θέματα λειτουργίας της μονής. Στον επίλογο της διαθήκης, προσδιορίζεται αυτή ως *παροῦσαν μου ὑποτύπων*, 109,²⁵. *BMPD*, τ. 4, αρ. 54, 1462-1482.

236. Β. ΚΡΑΥΓΗΣ, *Το μοναστήρι Γηρομερίου [= Τοῦ Ἰδιοῦ, Θεσπρωτικά*, Αθήνα, 1973², τ. 2, 328-336], κείμενο 331-335. Ο ίδιος ο διαθέτης δηλώνει ρητά ότι το συγκεκριμένο έγγραφο συνιστά διαθήκη: *τῆς παρούσης μου καθαρᾶς καὶ ἀληθοῦς διαθήκης...* Βλ. και Γ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Σταυροπήγια καὶ ἐξαρχίες σὲ σχέση ἀλληλεξάρτησης. Ἡ περίπτωση τῆς μονῆς Θεοτόκου Γηρομερίου (16ος-19ος αι.)*, [ΠΕ/ΤΝΕ 14], Αθήνα 2016, 53-59.

πρώτος τη τάξει τίτλος, εκείνος του δεσπότη, όταν γίνεται μνεία στον Ιωάννη Άγγελο Δούκα²³⁷ και της βασίλισσας, Άννας Παλαιολογίνας²³⁸. Ακόμη, παραδίδεται δις η τιμητική προσφώνηση *πανευγενέστατος*: την πρώτη φορά εκφέρεται με την προσηγορία *κῦρ* και το όνομα του προσώπου²³⁹, τη δεύτερη φορά με την ιδιότητα *καβαλλάριος*²⁴⁰. Στον επίλογο, όταν αναφέρεται στις τυχόν ογλήσεις ή ζημίες σε βάρος των μοναχών, γίνεται μνεία στους άρχοντες²⁴¹. Στη διαθήκη του μοναχού Γερασίμου, συνταγμένη το έτος 1344, μαρτυρείται ο τίτλος της *δεσποίνης* δις, όταν μνημονεύεται η βασίλισσα Άννα της Τραπεζούντας, ως δωρήτρια του μονυδρίου του μεγάλου Ευθυμίου στα Ιεροσόλυμα, στο οποίο διέμεινε ο μοναχός²⁴². Πρόκειται για την Άννα Μεγαλοκομνηνή, με το παρωνύμιο Αναχουτλού, αυτοκράτειρα της Τραπεζούντας από το 1341-1342²⁴³. Επιπροσθέτως, στις υπογραφές των μαρτύρων μαρτυρείται το αξίωμα του *λογοθέτη τῶν οἰκειακῶν*²⁴⁴ (39ο τόσο στον κατάλογο του

237. Διαθήκη Νείλου [σημ. 236].

238. Διαθήκη Νείλου, 334: *τῆ χριστιανικωτάτῃ βασιλίσῃ κυρία Ἄννη τῆ Παλαιολογίνῃ*.

239. Στο ίδιο, 334 ... *ὁ πανευγενέστατος κῦρ Ἰωάννης ὁ Ψαρᾶς*, Για την προσηγορία *κῦρ* βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Προσηγορία *κῦρ*, [σημ. 122], 209-226, ιδιαίτέρως 225.

240. Διαθήκη Νείλου, 334, ... *Τοῖς δέ γε υἱοῖς μου καὶ ἄρχουσι τοῦ τόπου τούτου, τῷ τε πανευγενεστάτῳ καβαλλαρίῳ κυρίῳ Νικολάῳ τῷ Ἀψαρᾶ...*

241. Διαθήκη Νείλου, 335. G. DENNIS, Geromeri: Testament of Neilos Erichiotos for the monastery of the Mother of God Hodegetria in Geromeri, αρ. 49, στο *BMFD*, τ. 4, 1396-1403.

242. *Ἐγγραφοῦν περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις μονυδρίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, συνταχθὲν ἔτει 1344-ω*, έκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, St. Petersburg 1894 (Bruxelles 1963), τ. 2, 256,³⁻⁴: ... *τῆς δεσποίνης ἐκείνης τῆς Τραπεζοῦντος κυρίας Ἄννης τῆς πορφυρογεννήτου ... 257,¹ ... τῆς Τραπεζουντίας ἐκείνης δεσποίνης κυρᾶς Ἄννης ...*

243. *PLP*, αρ. 12059. Σ. ΚΑΡΠΟΒ, *Ἱστορία τῆς Αυτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας*, μετ. Ε. ΚΡΙΤΣΕΦΣΚΑΠΙ – Α. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, έκδ. Μ. ΓΚΡΑΤΣΙΑΝΣΚΙ – Σ. ΚΟΡΩΣΗΣ, (ΠΕ/ΕΙΕ), Αθήνα 2017, 203, 205, 231, 240, κατά τη σύντομη διακυβέρνηση τῆς Ἄννας αποκαταστάθηκε ἡ μονή τοῦ Ἁγίου Ευθυμίου στὴν Ἱερουσαλήμ. Ἡ κίνηση ἐντάσσεται στὴ γενικότερη πολιτικὴ τῶν αυτοκρατόρων τῆς Τραπεζούντας νὰ προβάλλονται ὡς ἰδρυτὲς καὶ ἀνακαινιστὲς μοναστικῶν κέντρων ὀρθοδοξίας. Ὁ μοναχὸς Γεράσιμος ἔγραψε ἕνα ἔργο τὸ 1344 πρὸς τιμὴ τῆς Ἄννας, πιθανόν τὴ διαθήκῃ (στο ίδιο, 513, 558).

244. *Ἐγγραφοῦν περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις μονυδρίου*, 257,17-18. Ως ἀποκρισιάριος, *λογοθέτης τῶν οἰκειακῶν* καὶ *δοῦλος* προσδιορίζεται ὁ Ἰωάννης Δούκας Τριχᾶς, στο ίδιο, 257,16.

Ψευδο-Κωδινού όσο και στο κλητορολόγιο της Τραπεζούντας)²⁴⁵. Επίσης, παραδίδεται δίσ, ο τιμητικός προσδιορισμός *δοῦλος*²⁴⁶. Με αφορμή την ευχή του διαθέτη προς τους βασιλείς μνημονεύονται αυτοί, όπως και στις υπογραφές των μαρτύρων²⁴⁷. Ο ιδρυτής της Νέας Μονής στη Θεσσαλονίκη Μακάριος Χούμνος στην *ύποτύπωσή* του, συνταγμένη πριν από το 1374 (συγκαταλέγεται στις οιονεί διαθήκες, καθώς διαφοροποιείται από το πρότυπο σε πολλά σημεία²⁴⁸) με αφορμή την αναχώρησή του προς την Κωνσταντινούπολη²⁴⁹, μνημονεύει τον *μέγα προμικλήριο* (11η ιεραρχική θέση σε Ψευδο-Κωδινό) Ίσαρι, με τον οποίο τον συνέδεε δυνατή φιλία²⁵⁰.

Συμπερασματικά, από τις διαθήκες μοναστικών προσώπων στην πραγματεύση του εξεταζόμενου θέματος συμβάλλουν η διαθήκη του Θεοδοσίου Σκαρανού, η διαθήκη του οσίου Νείλου και εκείνη του Γερασίου, οι οποίες αποδεικνύουν ότι ακόμη και σε διαθήκες μοναχών, όταν επιδιώκεται να προβληθεί ο ανακαινιστής του ναού, μνημονεύονται κοσμικά αξιώματα και τίτλοι, όπως του *δεσπότη*, της *δεσποίνης*, του *καίσαρα*, του *μεγάλου προμικλήριου*, του *λογοθέτη τῶν οἰκειακῶν*. Άρα, η μοναστική ιδιότητα του διαθέτη δεν μπορεί να ληφθεί *a priori* ως περιοριστική στην έρευνα των κοσμικών αξιωμάτων και τίτλων, αλλά η μνεία σ' αυτά συνδέεται με τις επιδιώξεις του μοναχού ή της μοναχής. Μία πρόσθετη παρατήρηση είναι ότι τα στοιχεία προέρχονται και αφορούν στην περιφέρεια, Ήπειρο και Τραπεζούντα.

245. Ψευδο-Κωδινός [σημ. 2], 344-349. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos* (σημ. 1), Πίνακας IV, 458. ΚΑΡΠΟΒ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας* [σημ. 243], 190.

246. *Έγγραφον περι τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις μονυδρίου*, 257,^{15, 19}. Για την ανάλυση της διαθήκης βλ. *BMFD*, τ. 4, 1404-1407.

247. *Έγγραφον περι τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις μονυδρίου*, 255,¹⁶. *Καὶ ἐν πρώτοις μὲν ἀφίημι τοῖς κραταιοῖς καὶ ἀγίοις ἡμῶν βασιλεῦσι τὴν ἡμετέραν εὐχὴν, ὡς εὐχέτης αὐτῶν, ...* : 257,^{15, 19-20}.

248. *BMFD*, τ. 4, αρ. 52, 1434.

249. *Υποτύπωσις ἦν κατέλιπε τῇ ἀδελφότητι ὅτε πρῶτον ἀνήλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πολλὰ καὶ ὑπὸ πολλῶν βιασθεῖς*, έκδ: V. LAURENT, *Écrits spirituels inédits de Macaire Choumnos* († c. 1382) fondateur de la "Nea Moni" à Thessalonique, *Ελληνικά* 14 (1955), 40-86, κείμενο, 60-71. *BMFD*, τ. 4, αρ. 52, 1433-1454.

250. *Υποτύπωσις, ...* 68,²⁶⁰⁻²⁶¹ : *Τὴν πρὸς τὸν μέγαν προμικλήριον τὸν Ἰσαριν φιλίαν καὶ διάθεσιν καὶ καθαρὰν ἀγάπην μου...*: Γράφει και την επιτελεύτιο ομιλία του (*Le testament*, κατά LAURENT) στην οποία, όμως, δεν εντοπίζονται μαρτυρίες, βλ. LAURENT, *Écrits spirituels*, 76-85.

Εν κατακλείδι, από την έρευνα των τριάντα εννέα διαθηκών, συνάγονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Πρώτα απ' όλα, τα ευρήματα σχετικά με τα αξιώματα και τους τίτλους συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με τον σκοπό σύνταξης των διαθηκών. Ευκρινέστερα, ο σκοπός σύνταξης των διαθηκών δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις ο προφανής, δηλαδή η διάθεση της περιουσίας από τον διαθέτη, αλλά μπορεί να ταυτίζεται με παραινήσεις του βασιλέα προς τον υιό και διάδοχό του ή να έχει συγκεκριμένη πολιτική κατεύθυνση, όπως στη διαθήκη του Μιχαήλ Η', του πατριάρχη Αρσενίου, του Ιωσήφ Γαλησιώτη, του Μανουήλ Β'. Ο στόχος και οι αξιώσεις των διαθετών υπαγορεύουν το πλήθος και το είδος των αναφερόμενων αξιωμάτων και τιμητικών τίτλων. Ακριβέστερα, οι διαθήκες των κοσμικών προσώπων φαίνεται να περιλαμβάνουν περισσότερες μαρτυρίες συγκριτικά με τις διαθήκες των εκκλησιαστικών προσώπων, χωρίς, όμως, η διαπίστωση αυτή να είναι απόλυτη. Από τις εκκλησιαστικές διαθήκες, εκείνες των λοιπών αξιωματούχων παραδίδουν περισσότερα αξιώματα και τίτλους, ενώ περιορισμένα στοιχεία εντοπίζονται και σε διαθήκες μοναχών (*δεσπότης, δέσποινα, καίσαρας, μέγας προμικήριος, λογοθέτης τῶν οικειῶν*). Σε κάθε περίπτωση, οι προθέσεις των διαθετών είναι εκείνες που ενδεχομένως να επιβάλουν την αναφορά στα αξιώματα και στους τιμητικούς τίτλους.

Μία δεύτερη παρατήρηση είναι ότι στις διαθήκες καταγράφονται τα κοσμικά αξιώματα και οι τίτλοι που είναι σε χρήση και μετά τα μέσα του 14ου αιώνα, όπως η διαθήκη του Δημητρίου Τζαμπλάκωνος, οι διαθήκες του Χαρίτωνος, εκείνες του Μανουήλ Β' και η διαθήκη του Γεωργίου Γουδέλη, συμπληρώνοντας τα στοιχεία για τη διοικητική εικόνα της όψιμης παλαιολόγειας εποχής, κατά την οποία απουσιάζουν οι διοικητικοί κατάλογοι. Ιδιαίτερως, οι συντασσόμενες διαθήκες κατά τη διάρκεια του ιστοριογραφικού κενού, από τα μέσα του 14ου αιώνα έως και τους ιστορικούς της Αλώσεως, περίπου εκατό χρόνια²⁵¹, συνιστούν αρκετά σημαντική πηγή για την καταγραφή αξιωμάτων και τιμητικών τίτλων.

Τρίτον θα πρέπει να σημειωθεί ότι το είδος των μνημονευόμενων κοσμικών αξιωμάτων στις εξεταζόμενες διαθήκες, αναφέρεται σε τρεις εκφάνσεις της εξουσίας, κυβερνητική, στρατιωτική, δικαστική. Η

251. Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', Αθήνα 2015, 231.

κυβερνητική αποτυπώνεται στο ανώτατο αξίωμα του βασιλέα, στους τίτλους του δεσπότη (1ο σε Ψευδο-Κωδινό), του καίσαρα (3ο), στα αξιώματα του μεγάλου λογοθέτη (9ο) του μεγάλου έταιρειάρχη (25ο), του σκουτερίου (42ο), του δομέστικου δυτικῶν θεμάτων (73ο). Η στρατιωτική εξουσία εκπροσωπείται από τα αξιώματα του μεγάλου δομέστικου (4ο), του μεγάλου στρατοπεδάρχη (10ο), του μεγάλου δρουγγαρίου της βίγλης (24ο), του πρωταλλαγάτορος (54ο), ενώ η δικαστική απορρέει από τα αξιώματα του πρωτασηκρήτης (28ο) και του καθολικοῦ κριτῆ²⁵². Ο τίτλος ο οποίος μαρτυρείται στις περισσότερες διαθήκες είναι εκείνος του δεσπότη και το αξίωμα του μεγάλου στρατοπεδάρχη. Επίσης, μαρτυρείται ο τίτλος της δεσποίνης στην αυτοκρατορική διαθήκη του Μανουήλ Β΄ και σε δύο μοναστικές διαθήκες. Από τις διαθήκες που εξετάστηκαν, εντοπίζονται δεκαοκτώ είδη αξιωμάτων και τίτλων σε σύνολο ογδόντα δύο, που μαρτυρούνται στον Ψευδο-Κωδινό. Πρόκειται, ουσιαστικά, για ένα μικρό σχετικά ποσοστό, της τάξης του 15%. Ωστόσο, τα μνημονευόμενα αξιώματα καταλαμβάνουν όλες τις θέσεις της ιεραρχίας, ανώτερες, μεσαίες, κατώτερες, καθιστώντας ταυτόχρονα το κειμενικό είδος των διαθηκών αντιπροσωπευτικό σε ικανοποιητικό βαθμό για την παλαιολογία διοίκηση. Ευκρινέστερα, σε σύνολο δεκαοκτώ αξιωμάτων και τίτλων που μαρτυρούνται στις διαθήκες, τα έξι εμπίπτουν στις πρώτες δέκα θέσεις της διοικητικής ιεραρχίας. Στην κλίμακα από την ενδέκατη έως την τριακοστή θέση εμπίπτουν επτά αξιώματα, ενώ πέντε καταλαμβάνουν την τριακοστή πρώτη θέση έως την τελευταία, ογδοηκοστή δεύτερη. Ως προς την επαρχιακή διοίκηση από τη μελέτη των διαθηκών παραδίδονται τα αξιώματα του τζαούσιου και εκείνο του δούκα. Επομένως, η συμβολή των διαθηκών στα αξιώματα είναι τόσο οριζόντια, καθώς αφορά στις περισσότερες εκφάνσεις της διοίκησης, όσο και κάθετη, διότι μέσω των διαθηκών παραδίδονται τα αξιώματα από τα ανώτατα μέχρι τα κατώτατα. Άρα, η εξέταση των διαθηκών συμβάλλει στη μελέτη των αξιωμάτων και τίτλων συμπληρωματικά προς τους παραδεδομένους ιεραρχικά καταλόγους.

252. L. P. RAYBAUD, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)*, Paris 1968, 174-181. Για τη σχέση των αξιωμάτων με τον αυτοκράτορα και τις συνδέσεις μεταξύ αυτών, βλ. J. HALDON, *The state. Structures, administration*, στο: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, έκδ. E. JEFFREYS – J. HALDON – R. CORMACK, Oxford 2008, 551 (Διάγραμμα).

Διαπιστώνεται ακόμη ότι η συχνότητα των μνημονευομένων αξιωμάτων συνδέεται με τη σειρά την οποία καταλαμβάνουν στην ιεραρχία. Το ανώτατο αξίωμα του βασιλέα, όπως είναι εύλογο, μνημονεύεται κατά κόρον σε όλες τις κατηγορίες διαθηκών, αντικατοπτρίζοντας την αδιάλειπτη αυτοκρατορική πολιτική θεωρία σχετικά με τον ρόλο του²⁵³. Ο βασιλέας στις υπό εξέταση διαθήκες μνημονεύεται ως επίτροπος-εκτελεστής της διαθήκης (διαθήκη Θεοδώρου Κεραμέως), ως κεντρικό πρόσωπο στην περιγραφή πολιτικών και εκκλησιαστικών γεγονότων (διαθήκη Αρσενίου και Ιωσήφ Γαλησιώτου), ως ανακαινιστής ή δωρητής ναών (διαθήκη Κωνσταντίνου Ακροπολίτη για τη μονή της Αναστάσεως, διαθήκη ιερομονάχου Γερμανού, διαθήκη μοναχού Γερασίμου), ως αποδέκτης ψυχικών (διαθήκη Νικηφόρου Χούμνου), ως φορέας της αυτοκρατορικής πολιτικής ιδεολογίας (πρόσταγμα Μιχαήλ Η΄, *Ύποθήκαι βασιλικής άγωγής*, διαθήκη Νικηφόρου Χούμνου). Φυσικά, σε έναν μεγάλο βαθμό η μνεία των αξιωμάτων είναι και συμπτωματική, συνδέεται δηλαδή με τα αξιώματα του διαθέτη, των συγγενών και των μαρτύρων της διαθήκης, μέχρι τη στιγμή σύνταξης αυτής (διαθήκη του Δημητρίου Τζαμπλάκωνος, του μεγάλου προμικηρίου Ιωάννη και του Γεωργίου Γουδέλη).

Παρατηρούμε, επίσης, ότι ο τιμητικός χαρακτηρισμός του *οικείου* δηλώνεται συχνά στα διαθηκώα έγγραφα, όπως και εκείνος του *πανσέβαστου σεβαστοῦ*. Ο προσδιορισμός του *οικείου*, εντοπίζεται τόσο σε διαθήκες γόνων αριστοκρατικών οικογενειών (Θεοδώρου Σαραντηνού) όσο και σε πατριαρχικές (πατριάρχη Αρσενίου, πατριάρχη Ματθαίου Α΄), ενώ εκείνος του *πανσέβαστου σεβαστοῦ* τόσο σε διαθήκες κοσμικών (Θεοδώρου Σαραντηνού) όσο και σε διαθήκες εκκλησιαστικών αξιωματούχων (αρχιεπισκόπου Αχρίδας, Θεοδώρου Κεραμέως). Επίσης, ο χαρακτηρισμός *δοῦλος* παραδίδεται σε τέσσερις διαθήκες αριστοκρατών (Γεωργίου Μελισσηνού, Θεοδώρου Κομνηνού Βρανά, Γεωργίου Γουδέλη, μοναχού Γερασίμου). Μέσω των συχνών αναφορών των ανωτέρω όρων επιβεβαιώνεται και από τις διαθήκες η ευρύτερη καθιέρωσή τους στην παλαιολόγεια κοινωνία.

253. D. ANGELOV, *Imperial ideology and political thought in Byzantium, 1204-1330*, New-York, 200. BÉNOU, *Droit byzantine* [σημ. 9], 50-51, 63, σημ. 56, 67, 78-86.

Τέλος, από τις κοσμικές διαθήκες, προκύπτει ότι ορισμένοι από τους διαθέτες είναι μέλη μεγάλων οικογενειών της παλαιολόγιας εποχής, όπως ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, ο Θεόδωρος Βρανάς, ο Νικηφόρος Χούμνος, ο Δημήτριος Τζαμπλάκων, ο Γεώργιος Γουδέλης. Ταυτόχρονα, μέσω της καταγραφής του αξιώματος και τίτλου στις διαθήκες, αναδεικνύεται η κοινωνική θέση των μελών των οικογενειών, η οποία ενδεχομένως να αποκαλύπτει τη συνειδητοποίηση των διαθετών ότι ανήκουν στην αριστοκρατική κοινωνική ομάδα. Επιπλέον, τα μέλη των οικογενειών μέσω της καταγραφής αξιωμάτων και τίτλων ενδιαφέρονται να αναδείξουν το ατομικό στοιχείο, το οποίο αποτελεί χαρακτηριστικό της παλαιολόγιας περιόδου²⁵⁴. Η καταγραφή του αξιώματος και του τιμητικού τίτλου των προσώπων ενισχύει το κύρος των διαθηκών, καθώς τα πρόσωπα ήταν υποχρεωμένα να υπογράψουν με την ιδιότητά τους, για να επιβεβαιωθεί το *εὐυπόληπτον* των μαρτύρων. Παράλληλα, οι διαθήκες συμπληρώνουν την εικόνα της οικογενειακής δικτύωσης. Επί παραδείγματι, της οικογένειας των Τζαμπλακωνών με εκείνη των Λασκάρεων και της οικογένειας Γουδέλη με εκείνη των Παλαιολόγων και Νοταράδων. Συνεπώς, εκ των ανωτέρω διαπιστώσεων, συνάγεται ότι μέσω της μελέτης των διαθηκών αναδεικνύεται ο διοικητικός και ευρύτερα πολιτικός ρόλος των διαθετών και των καταγεγραμμένων προσώπων, άρα συμπληρώνονται πτυχές της διοικητικής, πολιτικής και κοινωνικής εικόνας της παλαιολόγιας εποχής.

254. A. LAIOU, The Byzantine aristocracy in the paleologan period: a story of arrested development, *Viator* 4 (1973), 131-151, ιδιαιτέρως, 150. D. KYRITSES, *The Byzantine aristocracy in the thirteenth and early fourteenth centuries*, Massachouset 1997 (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή), 393-394. MATSCHKE – TINNEFELD, *Gesellschaft* (σημ. 43), 18-20, 48, 54, 56, 98. D. STATHAKOPOULOS, The dialects of expansion and retraction: recent scholarship on the palaiologan aristocracy, *BMGS* 33 (2009), 92-101, ιδιαιτέρως 101.

THE CONTRIBUTION OF THE PALAIOLOGAN TESTAMENTS
TO THE STUDY OF SECULAR OFFICES, TITLES AND HONORIFIC EPITHETS.

The present article examines the secular offices, titles and honorific epithets mentioned in testaments. The term *testament* is used here not only in its strictly legal sense, the disposal of property, but also in the wider one, that of confession, advice, political direction and monastic foundation. The purpose and the demands of the testator dictate the frequency and the kind of offices and titles. They correspond to the government, army and judicial power. Both the highest offices and titles are attested as well as the lowest ones, and they crop up in testaments after the middle of 14th century, when court lists are absent. The reference to the office of *basileus* is made when the emperor, apart from holding his usual role, is called upon as guardian (trustee) of the testament, restorer or donor of monasteries and receiver of charities. The title *despot* is the one most commonly mentioned, whereas, the wide use of the honorific epithets *doulos*, *oikeios*, *pansebastos* *sebastos* is confirmed. Both the social status and the family networking of the testators are obvious.

SALVATORE COSENTINO

FROM GORTYN TO HERAKLION? A NOTE ON CRETAN URBANISM
DURING THE 8TH CENTURY

Recent scholarship on Late Antique and early Byzantine Gortyn has claimed that the turning point of its urban fabric occurred primarily in the 8th rather than the 7th century¹. The study of its cityscape during this historical period is still in progress, but the current state of research appears

* I would like to thank Yorgos Brokalakis, Sophia Didioumi and Maria Leontsini for their helpful comments on this article.

1. See I. BALDINI – S. COSENTINO – E. LIPPOLIS – G. MARSILI – E. SGARZI, *Gortina, Mitropolis e il suo episcopato nel VII e nell’VIII secolo*, *Saia. Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, ser. III, 7, 90 (2012) [2013], 239-308; E. LIPPOLIS – L. M. CALIÒ – C. GIATTI, con la collaborazione di F. GIANNELLA e C. LAMANNA, *Gortina VIII, 1. Gortina, l’isolato del Ninfeo I. La topografia, i monumenti e lo scavo (campagne 2003-2008)* [Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, XXV], Firenze 2019. In the synthesis by A. DI VITA, *Gortina di Creta. Dieci secoli di vita urbana*, Roma 2010, 65-66, 81-82 the end of the city as ‘structured entity’ (p. 82) is dated after the big earthquake of 670. Overviews of the Cretan urban history in Late Antiquity / early Byzantine period (4th to 8th century) are those by CH. TSIGONAKI, *Les villes crétoises aux VIIe et VIIIe siècles: l’apport des recherches archéologiques à Eleutherna*, *Saia. Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, ser. III, 7, 85 (2007), 263-297 and EAD., *Πόλεων ἀνεπίστοις μεταβολαῖς. Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Γόρτυνα και την Ελεῦθερα της Κρήτης (4ος – 8ος αι.)*, in *Οι βυζαντινές πόλεις, 8ος – 15ος αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, ed. T. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Rethymno 2012, 73-100. A monograph on the water supply of Gortyn has been recently published by E. GIORGI, *Archeologia dell’acqua di Gortina di Creta in età protobizantina*, Oxford 2016, while a recent synthesis on the social and economic history of Gortyn from Late Antiquity to the early Byzantine period can be found in S. COSENTINO, *Gortina dalla tarda antichità all’età bizantina*, in LIPPOLIS – CALIÒ – GIATTI, *Gortina VIII, 1*, 57-85.

to outline a specific picture. The *Praitōrion* area, as a political and public space, seems to continue to function until the early 8th century, after which it was infringed upon by agricultural installations²; its nearby western artisanal and residential quarter, the so-called ‘Byzantine houses’, expands itself eastwards by encroaching upon the main axial road that bordered the governor’s palace along its western side. The edifice identified as the episcopal church shows important hints of a protracted use until the 8th century³, while the settlement around Hagios Titos (modern dedication) probably increased in devotional, residential and demographic importance, since it was the focus of the programme of urban requalification carried out by the Metropolitan Andrew of Crete in the 720s. The Acropolis must have also gained in importance and benefitted from new fortifications built in the late 7th or early 8th century. In overall terms, it can be stated that the lower part of the city continued to exist as an organised system of districts whose distant model ascended to that of the Justinianic period until the first third of the 8th century. Only after this date does Gortyn seem to become a different town compared to how it was in Late Antiquity by changing its cityscape and transforming or reducing the nuclei of its inhabited sectors.

Along with modifications to the urban fabric of Gortyn, a major transformation in the governance of the island occurred in the 8th century. Until the 7th century, Crete had been ruled by a series of governors whose office had been qualified since the early 4th century as *ὑπατικός* (*consularis*), a classification which appears to last throughout the 4th and the 5th century⁴. In the 6th century this qualification seems to transform into that of *ἀνθύπατος* (*proconsul*), a term which presumably employed the same meaning as *ὑπατικός*⁵. The office of *ἀνθύπατος* and the functions

2. See E. BALDINI, L'inquadramento topografico, and G. MARSILI – F. FRASCA, Gli apprestamenti produttivi, in *Gortina VIII.1* (as above, n. 1), 473-478, 516-528.

3. BALDINI ET ALII, Gortina, Mitropolis e il suo episcopato (as above, n. 1).

4. The office was constituted after the separation of the former united province of Crete and Cyrenaica. Mention of it in *Notitia dignitatum, accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, edidit O. SEECK, Berolini 1876, *Or. I*, LXXV; lists of the *consulares* of Crete in Late Antiquity: *The Prosopography of the Later Roman Empire* [henceforth *PLRE*], by J. R. MARTINDALE, II, AD. 395-527, Cambridge 1980, *fasti*, 1285 (Fortunatianus Servilius, Callinicus 1); and *PLRE III*, 1488 (Helias 1).

5. The passage from *ὑπατικός* / *ἀνθύπατος* must have occurred during the early reign

connected to it continued to operate more or less during the same time frame in which the area of the *Praetōrion* began to lose its political vocation, and despite the institutional history of the island, it eventually came to assume a different character as compared to the past. This form is marked by the appearance of a new officer, whose formal title was *βασιλικὸς σπαθάριος καὶ ἄρχων Κρήτης*. He is witnessed in at least eight seals dating from the second half of the 8th to the first quarter of the 9th century⁶. Evidence about his functions is meagre, but based upon indications which denote other officers styled with the same title in Cagliari, Malta, Dyrhachion, Cyprus, Chios and Cherson, one can hypothesize that he exerted some judicial functions, supported the officers of the central administration and was entrusted with the task of controlling the commercial activities that took place on Crete⁷. The latter function would seem certainly appear to be the case of a certain Ioannes ἄρχων καὶ παραφύλαξ Κρήτης⁸, as other bullae belonging to officers bearing the same title known to have been active in Abydos, Thessalonica, Nicaea, Ephesus and Amorion confirm⁹. Moreover, it is not clear at all where the residence of this new officer was. The discovery of a seal pertaining to a certain Antiochos *κουβικουλάριος*

of Justinian: see Helias *περίβλεπτος ἀνθύπατος* quoted in a Gortynian inscription dated to 539: *Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbherr collectae*, curavit M. GUARDUCCI, I-IV, Roma 1935-1950, IV, 460 [henceforth IC]; A. BANDY, *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Athens 1970, 31 [henceforth BANDY]. Last known mention of such an officer is in a seal, still unpublished, found in the area of the cathedral of Mitropolis, which bears evidence of a certain Christodoulos. The seal has been inspected by K. Sidiropoulos, who is inclined to date it to a period ranging from 550 to 600. I thank my colleague Isabella Baldini for this communication. *Ἀνθύπατοι* are attested still in middle Byzantine period (see N. OIKONOMIDES, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 294), but their office is different from that of Late Antiquity.

6. See the quotations of sources by S. COSENTINO, in BALDINI ET ALII, *Gortina, Mitropolis e il suo episcopato* (as above, n. 1), 245, n. 37.

7. D. TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian Conquest* [Historical Monographs, 4], Athens 1988, 173-177.

8. D. TSOUGARAKIS, *The Byzantine seals of Crete*, in *SBS*, ed. N. OIKONOMIDES, 2, Washington D.C., 1990, n. 21 (= *Prosopographie der mittel-byzantinischen Zeit, Erste Abteilung (641-867)*, I-VII, Berlin-New York 1998-2002, vol. I, 3008 = henceforth *PMBZ*).

9. See the evidence quoted by S. COSENTINO, in BALDINI ET ALII, *Gortina, Mitropolis e il suo episcopato* (as above, n. 1), 246, fn. 40.

καὶ βασιλικὸς χαρτουλάριος, on Saint John's Hill, the Gortynian acropolis, made it possible to suggest that the ἄρχων moved his headquarters there¹⁰. Partial shifting of urban settlements to hilltop sites, a well-documented phenomenon during the 'dark centuries' across the empire, is known to have also occurred in Crete, as in the cases of Pyrgi (Eleutherna) and Knossos¹¹. On the other hand, there are at least two circumstances that cast doubt over the case for the continued residence at Gortyn of the Cretan ἄρχοντες. Firstly, none of their seals have been found *in situ* since for the most part they have come from the antiques market of Istanbul¹². Secondly, an episode from the eighth century *bios* of Stephen the Younger mentions a *praitōrion* that seems to be situated not in Gortyn, but in Heraklion (ἐν τῷ λεγομένῳ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου)¹³. In former literature, such information had been interpreted as a reference to a residence built by Emperor Heraclius in Gortyn¹⁴. Although today's archaeological research has indeed identified a

10. The seal has been edited (without proposing a date) by G. RIZZA – V. S. M. SCRINARI, *Il Santuario sull'Acropoli di Gortina*, I [Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, 2], Roma 1968, 118; new analysis and a tentative attribution to the 7th century by TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete* (as above, n. 7), 362, n. 165a and TSOUGARAKIS, *The Byzantine seals* (as above, n. 8), n. 30.

11. At Pyrgi (Eleutherna) the seal of a πατρίκιος καὶ ἀπὸ ὑπάτων has been found which has been dated to the 8th century: TSIONAKI, *Les villes crétoises aux VIIe et VIIIe siècles* (as above, n. 1), 280; from Knossos comes the seal of Ioannes βεστήτωρ (καὶ) πρωτονοτάριος βασιλικοῦ σακελλίου dated by its editor to the 8th / 9th century: A. DUNN, *A Byzantine fiscal official's seal from Knossos excavations and the archaeology of the dark-age cities, in Creta romana e protobizantina*, eds. M. LIVADIOTTI – I. SIMIAKAKI, I, Padova 2004, 140-141.

12. TSOUGARAKIS, *The Byzantine seals* (as above, n. 8), *passim*.

13. In this episode the Cretan ἡγούμενος Paul, after having refused to step on an icon, is tortured by the ἀρχισαυτράρης τῆς νήσου, Theophanes Lardotyros, in ἐν τῷ λεγομένῳ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου: *Vita Steph. iun.* 58 (see M.-F. AUZÉPY, *La vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre, introduction, édition et traduction*, Aldershot 1997 [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 3], 258-259).

14. See M. G. PARLAMAS, Τοπωνυμικὰ περιπέτεια τοῦ Ἡρακλείου, in *Κρητικά Χρονικά* 8/1 (1954), 273-286, part. 277-278. (challenging the assumption by N. TOMADAKES, Κρήτη = Χάνδαξ = Ἡράκλειον, *ΕΕΒΣ* 21 [1951], 235-237). N. TOMADAKES, Ἡ ἀποστολικὴ ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. Η' - Π' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, *ΕΕΒΣ* 24 (1954), part. 93-102 and TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete* (as above, fn. 7), 133-134 contests the argument of Parlamas, while it is shared by G. KIOURTZIAN, L'incident de Cnossos (fine septembre/début octobre 610), *TM* [= *Constructing the Seventh Century*, ed. by C. ZUCKERMAN], 17 (2013), 173-196: 193.

restructuring phase of the governor's residence at Gortyn during the reign of Heraclius, it has also proved beyond any doubt that when the *Life* of Saint Stephen was composed (in the second half of the 8th century) this complex had definitely ceased to function¹⁵. When Stephen the Deacon was writing the *Life* of Stephen the Younger, the *Praitōrion* of Gortyn had become an area for the production of olive oil and the storage of grain¹⁶.

Scepticism toward a possible transfer of the Cretan governors from Gortyn to Heraklion could be motivated from the widespread opinion which deems that the latter could not have been a significant settlement before the Muslim conquest of the island. The *Oxford Dictionary of Byzantium*, for instance, lists Heraklion under the entry «Chandax» and unhesitatingly attributes its foundation to the Arabs¹⁷. As a matter of fact, the *Synekdēmos* of Hierokles – a list of towns and provinces of the empire assembled early in the reign of Justinian but based upon administrative records from the time of Theodosius II (408-450) and Marcian (450-457) – mentions twenty-two towns in Crete without including Heraklion among them¹⁸. Evidently, in Late Antiquity the modern Cretan capital did not have enough institutional importance to be classified as a 'town' from an administrative point of view. However, this does not mean that it was devoid of any form of settlement. Strabo had already (*Geogr.* X 476, 7) mentioned it, describing it as the port of Knossos, and its existence as a settlement had undoubtedly continued until the early and late Roman period. This is confirmed by a fifth-century funerary inscription found in Gortyn concerning a certain Theoktistos¹⁹. The marble slab on which it is engraved is in a bad state of preservation, so that the epigraph can only be read by means of heavy integrations. At any rate, it seems to refer to an individual of high social standing that was born in Heraklion and ended his life in Gortyn. Yet even if we do not want to rely on this piece of evidence, another funerary inscription dated to the 6th or 7th century confirms the existence of a settlement in Late Antique

15. See above, n. 2

16. See above, n. 2.

17. See *ODB* I, 409 (entry by T. E. GREGORY).

18. *Συνέκδημος*, 649, 3-651, 2 (*Le Synekdēmos d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre. Texte, introduction, commentaire et cartes* par E. HONIGMANN, Bruxelles 1939, 19).

19. *IC* IV, 508; BANDY, 45.

Heraklion. In this case, the stone on which it is carved was found in the foundations of a house located near the present Historical Museum at Heraklion²⁰. Moreover, the Passion of the Ten Saints, a hagiographic text possibly written in Gortyn during the late 6th or early 7th century, lists among the martyrs Euarestos, who was a native of Heraklion²¹.

The so-called *Cosmographia* by the Anonymous of Ravenna composed towards the late 7th or early 8th century includes the *civitas* of *Eraclium* among the twenty-four towns that are described with reference to Crete²². This work is of great historical value; it is written in Latin, yet filled with Greek terms to such an extent that some scholars have presumed it was derived from an original Greek model²³. Furthermore, it makes use of sources which are not attested elsewhere, such as the Ostrogothic geographers Athanarid, Marcomir and Heldebald²⁴. Its author not only reuses former geographical and administrative materials, but he also tries to adapt them to his time. The Anonymous of Ravenna predates by nearly a century and half the first mention of Heraklion as an episcopal see, as found in the acts of the Second Ecumenical Council of Nicaea (787). I am well aware that this evidence has been evaluated with great caution or even rejected by some scholars²⁵

20. BANDY, 60.

21. *Passio Decem Martyrorum* 3, 31 (in P. FRANCHI DE' CAVALIERI, *Scritti agiografici*, II, 1900-1946, Città del Vaticano 1964 [StT, 22], 367-400: 391); S. LOGIADOU-PLATONOS, 'Ιστορική ἐπιγραφή ἐξ Ἡρακλείου, *Κρητικά Χρονικά* 15-16/2 (1961-1962) (=Πεπραγμένα τοῦ Α΄ διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, II), 47-58:54.

22. Ravennatis Anonymi *Cosmographia et Guidonis Geographica* V 21, 15-30 ed. J. SCHNETZ [Itineraria Romana, II] Lipsiae 1940. For a detailed commentary of the books II-V see H. STOLTE, *De Cosmographie van den Anonymus Ravenna. Een studie over de bronnen van boek II-V, Ph. dissertation* (in Dutch, with a summary in English), Amsterdam 1949.

23. See G. A. MANSUELLI, I geografi ravennati, in *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, 20, Ravenna 1973, 331-346, esp. 333; S. MAZZARINO, Da Lolliano et Arbetio al mosaico storico di S. Apollinare in Classe (Note sulla tradizione culturale di Ravenna e sull'Anonimo Ravennate), in Id., *Antico, tardoantico e era costantiniana*, II, Bari 1980, 313-335: 317-318 (published originally in *Helikon* 5 [1965], 45-62).

24. F. STAAB, Ostrogothic geographers at court of Theoderic the Great. A Study of some sources of the Anonymous Cosmographer of Ravenna, *Viator* 7 (1976), 27-58: 54 thinks that the abovementioned authors were active at Theoderic's court between 496/497 and 507.

25. E. LAMBERZ, *Die Bischofslisten des VII. ökumenischen Konzils (Nicaenum II)* (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Abhandlungen phil.-hist. Klasse, NF Heft 124), München 2004, p. 61, n. 271.

due to the fact that it includes three homonymous bishops who signed respectively as Theodoros ἐπίσκοπος Ἡρακλείας, Theodoros ἐπίσκοπος Ἡρακλειουπόλεως, and Theodoros ἐπίσκοπος Ἡρακλειουπόλεως ἦτοι Πιδαχθός²⁶. The see of the first, Herakleia, has effectively been difficult to determine, since there existed at least three towns with this name in the empire: in Thrace, Caria and Honorias (Pontus)²⁷. However, the see of the second and third bishops (Ἡρακλειούπολις) clearly shows a different toponymy compared to the town of the first bishop (Ἡράκλεια). Additionally, since one of the two Ἡρακλειουπόλεις has been identified as Pidachthoë, in *Armenia* II²⁸, I do not see evident reasons to doubt that the other may correspond with Heraklion. The form registered by the Anonymous of Ravenna, *civitas Heraclii*, is just a Latin translation of the Greek Ἡρακλειούπολις. Moreover, in the acts of the council of 787, his titular places his signature among the bishops of Crete, precisely between the bishops of Lampe and Knossos. The fact that Heraklion is not mentioned in the *Notitiae episcopatum* 2 and 3 should not be deemed as sufficient reason to deny the existence of a bishopric in Heraklion in the second half of the 8th century. Regarding the section concerning Crete, the *Notitia* 2 seems to be based upon the *Συνέκδημος* of Hierokles²⁹, while the data and

26. Theodoros ἐπίσκοπος Ἡρακλειουπόλεως: *Acta conciliorum oecumenicorum, series secunda*, III, *Concilium Universale Nicaenum Secundum*, edidit E. LAMBERZ, (*Concilii actiones* IV-V), III/2, Berlin - New York 2012, 508, 17 (subscription at the IV session, but with incongruous Latin translation as *episcopus Heracliuspoleos id est Pidachthoe*); 806, 25 (subscription at the VII session); Theodoros ἐπίσκοπος Ἡρακλείας: *ibid.* vol. III/3 (*Concilii actiones* VI-VII, adiuvante U. DUBIELZIG, indices confecit G. DUURSMA) Berlin - New York 2016), 800, 11 (subscription at the VII session); Theodoros ἐπίσκοπος Ἡρακλειουπόλεως ἦτοι Πιδαχθός: *ibid.*, 818, 10 (subscription at the VII session), and 836, 7 (subscription of the profession of faith). See also *PMBZ* I, respectively 7591, 7589, 7590.

27. *PMBZ* I, 7589.

28. LAMBERZ, *Die Bischofslisten* (as above, n. 25), 51.

29. J. DARROUZÈS (in *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, 15, 19; henceforth *Notitiae episcopatum*) states that the *Notitia* 2 corresponds to an evolution datable to the 8th century. E. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Η 'Εικονοκλαστική' NOTITIA 3 και το λατινικό της πρότυπο, *Σύμμεικτα* 10 (1996), pp. 35-73: 70, 71 considers the *Notitia* 2 as an earlier stage of the transformations happening in the ecclesiastical hierarchy during the reign of Leo III (which were systematized in the *Notitia* 3), while C. ZUCKERMAN, Byzantium's Pontic Policy in the *Notitiae Episcopatum*, in ID. (ed.), *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar* [Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance,

purpose of the *Notitia* 3 have been debated by scholars so much that it is difficult to ground it any solid assessment³⁰. It should be noted that *Notitia* 3 registers Hierapetra and Siteia³¹; the latter appearing here for the first time in ecclesiastical lists concerning the Cretan bishoprics, while the former is quoted with the post-Roman form of ‘Hierapetra’ and not ‘Hierapidna’, as in the *Συνέκδημος* and *Notitia* 2. Regarding Siteia in particular, it appears more logical to think that this new episcopate would have been founded during the 8th century rather than the 9th century, considering the new political situation of Crete after the 820s³². Unfortunately, in the only ecclesiastic *taxis* with an official character, namely the *Notitia* 7 (compiled between 901 and 907 under Patriarch Nicholas I and Emperor Leo VI), the ecclesiastic geography of Crete is completely lacking³³.

In the last twenty years, archaeological investigations have given a more dynamic image of Roman and post-Roman Heraklion. The excavations made in the so-called northern extension of the Archaeological Museum during the years 1993-1996 have revealed a Roman building with mosaic floors, pottery, lamps and coins (dating from Hellenistic times until the reign of Emperor Theophilus)³⁴. Furthermore, a revision of old and new

Monographies 25], Paris 2006, 201-230: 206 postpones chronologically the *Notitia* 2 to the *Notitia* 3.

30. G. I. KONIDARIS, *Αί μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκομενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ ‘τάξις’ αὐτῶν* [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie], Athina 1934, 23 followed by P. YANNOPOULOS, *Métropoles du Péloponnèse mésobyzantin: un souvenir des invasions avaro-slaves*, *Byz* 63 (1993), pp 388-400: 397 (who considers the text earlier than the VII ecumenical council); KOUNTOURA-GALAKE, *Η ‘Εικονοκλαστική’ NOTITIA 3* (as above, n. 29) and V. PRIGENT, *Les évêchés byzantins de la Calabre septentrionale au VIIIe siècle*, *Mélanges de l’École Française de Rome, Moyen Âge* 114/2 (2002), 931-953: 934-935 maintain that the *Notitia* 3 was composed during the reign of Constantin V; DARROUZÈS (*Notitiae episcopatum*, 32) thinks that it was produced in the 9th century, probably toward the end of it, while LAMBERZ, *Die Bischofslisten* (as above, n. 25) 24-25 is skeptical about its historical value; ZUCKERMAN, *Byzantium’s Pontic Policy* (as above, n. 29) 206 argues for a date between 787 and 805 “or, better, between 802 and 805”.

31. *Notitiae episcopatum* 3, 243, 2344 (p. 235).

32. Both sees are quoted no more in the episcopal *τάξεις* until *Notitia* 13, which dates to the Comnenian age.

33. *Notitiae episcopatum* 7, pp. 53-55; 270-288 (text).

34. *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης*, ed. A. IOANNIDOU-KARETSOU,

archaeological data has helped bring forth the conclusion that in the early Byzantine period Heraklion was endowed with fortifications, a walled enceinte going towards the sea which reused previous Hellenistic structures, and a system of trenches facing the hinterland³⁵. Evidence concerning the town during the 7th and 8th century also includes an inscription recently analysed by Georges Kiourtzian³⁶. The epigraph was found in Heraklion in 1960, and was an element of reuse discovered during the restoration undertaken on the northern sector of the Venetian walls³⁷. It is engraved on a white, plinth-like marble block just over a meter and a half (57 cm X 63 cm) in width and height. The front of the block displays the epigraph, while upon the left and right sides two different types of crosses are carved³⁸. The rear side of the block is undecorated, a particular that makes it possible to believe that the artefact's original position was close to a wall.

The text reads as follows:

††† ὄροι τῆς ἁγιοτάτης ἐκκλησί[ας] / ὅθεν ἀπεστράφη ὁ διάβολος ὠ[ρ]/
μήσας εἰσελθῖν καὶ φλέξε / τὴν πόλιν † συμπληρουμένου τοῦ μη(νὸς)
Ἰουνίου τοῦ ἐπὶ ἰνδικτιῶνο[ς] δι' †

Herakleio 2008, 75-100 (excavation by IOANNIDOU-KARETSOU); 151-201 (material culture by N. POULOU-PAPADIMITRIOU, where it showed a remarkable example of a bronze buckle dated to mid-7th/early 8th century); mosaics (by S. MARKOULAKI), 149-147; coins (by V. PENNA), 203-211.

35. See B. SYTHIAKAKI - E. KANAKI - CH. BILMEZI, *Οἱ παλαιότερες οχυρώσεις του Ἡρακλείου: Μια διαφορετική προσέγγιση με βάση τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα*, in *Αρχαιολογικό ἔργο Κρήτης* 3, I, eds. P. KARANASTASI - A. TZINGOUNAKI - CH. TSIGONAKI, Rethymno 2015, 395-410. Hypotheses on the shape and location of the early Byzantine fortifications are in CH. TZOMPANAKE, *Χάνδακας. Ἡ πόλη καὶ ἡ τείχη*, Heraklion 1996, 113-115 (especially map 12). I thank the anonymous reviewer of my article for having pointed out to my attention this book.

36. KIOURTZIAN, *L'incident de Cnossos* (as above, n. 14). The epigraphy has been edited for the first time by S. LOGIADOU-PLATONOS, *Ἱστορική ἐπιγραφή ἐξ Ἡρακλείου*, it (as above, n. 21), 47-58: 48 (= *Ἡράκλειο. Ἡ ἀγνωστὴ ἱστορία* [as above, n. 34], 39) and then re-edited by BANDY, 61.

37. LOGIADOU-PLATONOS, *Ἱστορική ἐπιγραφή* (as above, n. 21), 47.

38. SYTHIAKAKI - KANAKI - BILMEZI, *Οἱ παλαιότερες οχυρώσεις* (as above, n. 35) 395 question the chronology of the inscription to 671 (they do not quote the edition by Kiourtzian) on the basis of the sculptural decoration of the artifact, which, according to them, would recall artistic motifs of late 10th - early 11th century; however, the examples pointed out by them do not seem to support their inferences.

«Boundaries of the most holy church from which the devil, when he tried to enter the city for burning it, was repelled. When the month of June was coming to an end, in the 14th indiction».

I do not want to reexamine all the elements of the inscription, but simply want to touch upon the more relevant points which concern the topic being discussed in the present article. The date of 30 June worked out by Logiadou-Platonos, as has already been argued by Kiourtzian³⁹, is certainly wrong, because it is based on a defective reading of a group of letters that she interprets as ΗΜΔ, written below the frame in which the epigraph is engraved. Moreover, her reading of Δ, as Δ(ευτέρα), is inconsistent with Greek epigraphic habit, in which the numerals are normally used as letters⁴⁰. This implies that as far as the date is concerned, the only inner element of the text is the 14th indiction (7th century: 611, 626, 641, 656, 671, 686; 8th century: 701, 716, 731, 746, 761, 776, 791; 9th century: 806, 821, 836, 851, 866, 881, 896).

Now, I would like to focus attention on the locution *ἀγιωτάτη ἐκκλησία*. The premise is that it appears very unlikely that the block, due to its weight, was carried to Heraklion from the outside in order to be re-employed in the Venetian walls. This entails, as a starting point, that the inscription would have been incised in Heraklion. If the church in question is that of Knossos, as it has been supposed⁴¹, the text would confer to Heraklion a certain civic importance, for it defines it as a town (*πόλις*). If this is not the case, the conclusion is that Heraklion would have already been an episcopal see at the time the inscription was carved. The text, with its evocative language, opens the door to speculation whether the «devil» mentioned in it may be identified with Muslim raiders or internal political opponents. The meaning of «devil» is to be interpreted in a metaphoric sense, being a literary equivalent of “enemy”. In his analysis, Kiourtzian shows that narrative Byzantine sources from 7th to 10th century never use the term *ὁ διάβολος* in reference to the Muslims. This seems convincing, and I am myself sceptical

39. KIOURTZIAN, L'incident de Cnossos (as above, n. 14), 177.

40. This objection had been already raised by L. Politis in the discussion of the contribution by Logiadou-Platonos (see LOGIADOU-PLATONOS, Ἱστορική ἐπιγραφή [as above, n. 21, 36], 55).

41. KIOURTZIAN, L'incident de Cnossos (as above, n. 14), 178, 180 (the Author thinks that the *πόλις* in question is Knossos).

about the understanding of the term as an equivalent for «Muslims». A Latin inscription from Carales (Sardinia) reinforces this interpretation: *Metatu sancti Longini centurionis: hic abes a Domino diabule* («In the *metatum* of St Longinus stay away by the Lord, you devil!»)⁴². Here it is patently clear that with the term «devil» the writer of the short composition meant any transgressor of the holy space pertaining to the *metatum* of St. Longinus. The same meaning applies to our inscription, which is a ὄροϛ, indeed, a boundary mark⁴³. Contrary to the Caralitan epigraph, the Cretan one implies two different actions. Not only does it blame whoever dares to violate the sacred space of a church, but it implies that such a violation had consequences upon the whole community, for the enemy – the devil – wished to burn the entire town. Beneath the formulaic language a real military event is hidden. For the reasons explained above it is improbable that this event referenced a Muslim attack against Crete. What this event really was, it is impossible to establish. Kiourtzian framed it within the context of the clashes between the ‘Greens’ and ‘Blues’ prior to the seizure of power by Emperor Heraclius, whose fleet in its route from Africa to Constantinople

42. Edited by L. PORRU, Una caserma intitolata a s. Longino centurione nella Cagliari bizantina, in *Quaderni. Soprintendenza archeologica per le provincie di Cagliari e di Oristano* 6 (1989), 205-211, who thinks that the word ‘metatum’ refers to a military building devoted to St Longinus. In early medieval Latin, it means any kind of ‘lodging’ or ‘accommodation’ (see DU CANGE *Lat.*, s. v. *metatus, metatum*). In Greek, the verb *μητατεύω* signifies to ‘mark off’ (see LAMPE, s. v.); it is probable, therefore, that the expression used in the inscription of St Longinus refers to any ‘delimited space’ with a particular function, not necessarily connected to the military sphere. L. PANI ERMINI, Le città sarde nell’alto medioevo: una ricerca in atto, in *Materiali per una topografia urbana. Status quaestionis e nuove acquisizioni* [Mediterraneo tardoantico e medievale. Scavi e ricerche, 10], Oristano 1995, 55-67: 61 and F. VIRZI, L’iscrizione per San Longino centurione da Cagliari: osservazioni sulle intitolazioni ai santi militari, in *Città, territorio, produzione e commerci nella Sardegna medievale. Studi in onore di Letizia Pani Ermini* ed. R. MARTORELLI [Agorà, 17], Cagliari 2002, 551-557: 557 both believe that the inscription was walled in the enceinte of Caralis, which leaves me skeptical for the explicit presence of the word ‘metatum’. I would rather think it refers to a room attached to a church, such as a sacristy or a warehouse.

43. For the symbolic meaning of the ὄροι see S. COSENTINO, Boundary marks and space organization in early Byzantine epigraphy, in *Inscriptions in the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art*, ed. CH. STAVRAKOS, Wiesbaden 2016, 95-105.

may well have stopped on Crete⁴⁴. Consequently, he dates the inscription to 611⁴⁵. Its palaeography, however, displays forms of cursive writing as the article *τοῦ* in ligature or *δ* in minuscule at line 5 that seem to fit well with a later date than the early 7th century⁴⁶. As a simple suggestion, I note that 821 (better: 1 September 820 – 31 August 821) is one of the years coinciding with a fourteenth indiction. In this same year, Thomas the Slave attempted to capture Constantinople with joint forces on both land and sea. Thomas had the support of the majority of the themes of Asia Minor as well as those of Macedonia and Thrace along with the fleet of the Cibyrrhaeots⁴⁷. In his scheme, the fleet gathered as planned on Lesbos on 1 September 821⁴⁸, but hostility between Michael II and Thomas had begun before September 821, and I wonder if our text does not preserve the memory of an attack led by the Cybrrhaeots against Heraklion in June 821, considering that until 822 the theme of Hellas was on the side of Michael II⁴⁹.

In summation, a number of coherent indications in our evidence make it possible to believe that Heraklion experienced a strong institutional, geo-strategical and demographic strengthening during the 8th century. Whether this process actually involved the birth of a new episcopal see or the transfer of the *ἄρχων Κρήτης* to the town remains, at the current state of research, a hypothesis. At any rate, it is evident that this process had to mature into a framework of long-lasting modifications which affected the ties between Crete and Constantinople rather than within the immediate political contingency. The hegemonic role of Gortyn in the insular territorial organisation, still visible in the classical age, was confirmed under Roman imperialism⁵⁰. Between the 1st and the 3rd century AD, imports to the island

44. KIOURTZIAN, L'incident de Cnossos (as above, n. 14), 190-191.

45. KIOURTZIAN, L'incident de Cnossos (as above, n. 14), 190-191.

46. The comparison between the Heraklion epigraph and the honorary inscriptions concerning Emperor Heraclius, Constantine III and Fabia Eudocia engraved on marble columns (on which see L. GASPERINI, Le iscrizioni gortinie di età tardoantica e protobizantina, in *Creta romana e protobizantina* [as above, n. 11], 157-162: 161) shows a substantial palaeographic difference among the two witnesses (see for example letter υ, α, ε and ζ).

47. W. T. TREADGOLD, *The Byzantine Revival, 780-842*, Stanford 1988, 234-235.

48. TREADGOLD, *The Byzantine Revival*, 234.

49. TREADGOLD, *The Byzantine Revival*, 239.

50. D. VIVIERS, Rome face aux cités crétoises: trafics insulaires et organisation de la province, in *Creta romana e protobizantina* (as above, n. 11) 17-24: 23.

originated largely from Africa and the Aegean; Italic or Spanish goods had little role, while those coming from Syria and Palestine seem to have been negligible⁵¹. Beginning in the early 4th century, Gortyn started moving its economic gravitation from West to East. The sole western supplier remained the powerful African pottery industry; but apart from this, the Cretan metropolis, unlike the 3rd century, began importing wines, fish sauce and olive oil from the Aegean, Asia Minor, Palestine, Syria, Cilicia, Cyprus and Egypt⁵². The eastward shift of the Gortynian commercial axis was motivated by several factors, among which the administrative separation from Cyrenaica and the birth of the new capital on the Bosphorus were the most important ones⁵³. The latter – namely the rise in importance of Constantinople – had the far-reaching consequence of attracting economic resources which came from several regions of the eastern Mediterranean basin. Until the 7th century, the development of the big Constantinopolitan market did not have consequences upon the Cretan economy, since the geographical position of the island allowed it to intercept trading flows along routes that had both north-south and east-west directions. The route followed by the Alexandrian *embolē* – Palestinian and Syrian coast, Cyprus, Rhodes, Kos, Samos, Chios, Lesbos, Tenedos and Abydos – enabled Gortyn to easily connect itself with this vital commercial corridor. Moreover, the recapture of Africa by Justinian in 533-534 emphasized the importance of the landing places of the southern Cretan coast for Carthage and Constantinople, whether they took place by means of open sea navigation via Malta or via the ports of Egypt and Cyrenaica.

However, beginning with the post-Heraclian age, this geo-economic situation changed significantly⁵⁴. The loss of Egypt and the need to supply Constantinople urged the central government to undertake a long-range search for food involving Sicily, Cyprus, North Africa and Crete itself⁵⁵.

51. I. ROMEO – C. PORTALE, Gortina ed il commercio mediterraneo: le anfore da trasporto tra l'età di Augusto e la conquista araba, in *Creta romana e protobizantina* (as above, n. 11), III/1, 959-973: 962.

52. ROMEO – PORTALE (as above, n. 51), 966.

53. ROMEO – PORTALE (as above, n. 51), 972.

54. M. LEONTSINI, The Byzantine and Arab Navy in South Aegean and Crete: Shipping, Mobility and Transport, *Graeco-Arabica* 12 (2017), 170-231: 175-176.

55. For Sicily and North Africa see V. PRIGENT, Les rôle des provinces d'Occident

Hence, the Byzantine capital became the focal point of a productive hinterland surrounded by Thrace, Bithynia and the Aegean insular space. Later Cretan pottery productions (amphorae of TRC2, TRC4, TRC9 type, and perhaps LRA14, Zeest 99 / Sazanov, if the latter are of Cretan origin) have been found in the regions facing the Black Sea, where they continued to be exported until the late 7th century⁵⁶. The presence of these amphorae has been associated by archaeologists to the provisioning of the military contingents that operated on the Balkan frontier. Late Antique and early Byzantine Crete was not a militarized region, neither in its social structure nor in its landscape⁵⁷. This by no means signifies that the agricultural products of the island were not exploited by the central government to supply the army, because they were indeed. Proof of this is evident in the seal of a Ioulianos ἀπὸ ὑπάτων γενικὸς κομμερκιάριος ἀποθήκης Κρήτης. Thus, the new political framework of the 7th and 8th centuries, which entailed a concentration of military operations in the Balkans and Asia Minor, resulted in an emphasis of the geo-strategic importance of the northern coast of Crete, to the detriment of the southern one.

In fact, the Cretan towns of the north side whose later phases have been thoroughly investigated by archaeologists such as Eleutherna and, partially, Knossos, have revealed increased economic ties with the Aegean and the

dans l'approvisionnement de Constantinople (618-717): témoignages numismatique et sigillographique, *Mélanges de l'École française de Rome, Moyen Âge*, 118/2 (2006), 269-299: 290-294.

56. G. MARSILI, in BALDINI ET ALII, Gortina (as above, n. 1), 289; E. C. PORTALE, The sunset of Gortyn: Amphorae in 7th-8th centuries AD, in *LRCW 4. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry. The Mediterranean: A Market without Frontiers* eds. N. POULOU-PAPADIMITRIOU – E. NODAROU – V. KILIKOGLU [*BAR, International Series* 2616, I], Oxford 2014, 477-489: 480.

57. See the arguments provided by COSENTINO, Gortina dalla tarda antichità all'età bizantina (as above, n. 1), 69-72. In a long and interesting article E. KOUNTOURA-GALAKE, Crete and the formation of the Isaurian naval administration network, *Graeco-Arabica* 12 (2017), 95-126 argues, on the contrary, that Crete was elevated to the status of a theme more or less at the middle of the 8th century (for her, the first *στρατηγός* can be considered the Theophanes Lardotyros mentioned in the *Life of St Stephen the Younger*: p. 125). The same Author admits (p. 121) that there is no evidence of the military activity of a *στρατηγός* on the island for the most part of the 8th century. Clear signs of militarization of Crete began only in the late 8th / early 9th century.

regions of Asia Minor in the early Byzantine period⁵⁸. Eleutherna, being too far from the coast, had no chance to emerge as a new central location on the island during the 8th century. Even Knossos did not face the sea, although it was very close to it. Heraklion had the best chance for revitalization. Its port was the terminal of a road axis that directly linked the most important production area of the island, the plain of the Μεσσαρά, to the northern emporia. From Heraklion products from the Aegean could have easily been distributed to other Cretan settlements; while products from the island could have easily been shipped for transmarine trade. If the *ἄρχων Κρήτης* counted among his functions that of overseeing the trading activities that took place in the ports and emporia of Crete, Heraklion had to be the best place to carry out such an activity during the late 7th and 8th century. Such a perspective, if confirmed by future investigations, would also make it possible to better understand the phases of the Muslim occupation of the island. According to Gigourtakis, the landing of the Abū Ḥaḥṣ's troops would have occurred in the southern part of Crete, in an area comprised between Tsoutsouros and Keratokampos⁵⁹. This must have entailed, in a first phase, the conquest of the settlements situated on the southern coast,

58. On Eleutherna: *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα τομέας I* ed. P. THEMELIS, II [sic], Rethymno 2000; I, Athina 2004; CH. VOGT, Échanges et économie proto-byzantines d'Eleutherna d'après les témoins céramiques, in *Creta romana e protobizantina* (as above, n. 11) III/1, 923-944; A.C. YANGAKI, *La céramique des IVe – VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna: sa place en Crète et dans le bassin égéen*, Athènes 2005; TSIGONAKI, *Les villes crétoises aux VIIe et VIIIe siècles* (as above, n. 1); TSIGONAKI, *Πόλεων ἀνεπίστοις μεταβολαῖς* (as above, n. 1) 89-100; on Knossos: R. J. SWEETMAN, Late antique Knossos. Understanding the city: Evidence of mosaics and religious architecture, *The Annual of the British School at Athens* 99 (2004), 315-354; EAD., Roman Knossos: The nature of a globalized city, *American Journal of Archaeology*, 111/1 (2007), 61-81; EAD., Roman Knossos: Discovering the city through the evidence of rescue excavations, *The Annual of the British School at Athens* 105 (2010), 339-379. Strengthening of the northern coast sites (islet of Pseira and Itanos): N. POULOU-PAPADIMITRIOU – E. NODAROU – V. KILIKOGLOU, Transport vessels and maritime trade routes in the Aegean from the 5th to the 9th century AD. Preliminary results of the EU funded 'Pythagoras II' project: the Cretan case study, in *LRCW 4. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean* (as above, n. 56), 873-883.

59. N. GIGOURTAKIS, «Ἀκρωτηρίω τῷ Χάρακι»: Αρχαίες παρατηρήσεις για το σημείο απόβασης των Αράβων του Abu Ḥaḥṣ's Omar στην Κρήτη», *Graeco-Arabica* 11 (2011), 73-95: 81-83.

such as Gortyn, and then a northward march. An expansion departing from the south to the north, lasting a dozen years, would lend more sense to the dynamics of the military operation led by Photeinos, *στρατηγός* of the Anatolikon, and afterward by Damianos⁶⁰. The description of both operations in Byzantine sources lend credence to the belief that they had safe landing places on the northern coast of the island. On the other hand, if the Cretan governor was settled in Heraklion when the Muslims landed on the island, it is understandable that they would have chosen to disembark in an area where they expected to face minor military resistance.

60. As is well known, the precise chronology of the conquest of Crete by the Muslims is disputed. After 824 and before 829, the central government launched three expeditions to take control of the island led by Photeinos, Damianos and Crateros: V. CHRISTIDES, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Athens 1984, 85-88; ID., *The Cycle of the Arab-Byzantine Struggle in Crete (ca 824/6-961 AD)* in the Illuminated Manuscript of Skylitzes (Codex Matritensis Graecus Vitr. 26-2), *Graeco-Arabica* 11 (2011), 17-50: 22-24 (where he maintains that the conquest occurred gradually from 823 to 867); TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete* (as above, n. 7), 30-45; TREADGOLD, *The Byzantine Revival* (as above, n. 47), 251-257. In any case, the failed expedition commanded by Theoktistos in 843 seems to mark the end of the Byzantine hopes to recapture the island.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΓΟΡΤΥΝΑ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ;
ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΝ 8ο ΑΙ.

Η Γόρτυνα, παρότι είναι μια από τις πιο γνωστές αρχαίες πόλεις της Κρήτης και έχει μελετηθεί επαρκώς από αρχαιολογική άποψη, είναι αβέβαιο εάν στις αρχές του 8ου αιώνα εξακολουθούσε να είναι ακόμα η έδρα του κυβερνήτη του νησιού. Το παρόν άρθρο συνηγορεί υπέρ της πιθανότητας της μεταφοράς της έδρας του *ἄρχοντος Κρήτης*, δηλαδή του διαδόχου του παλαιού *ἀνθυπάτου*, στο Ηράκλειο (ή ίσως στην Κνωσό). Η μεταφορά αυτή θα μπορούσε να είχε πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο ενός γεωστρατηγικού μετασχηματισμού των σχέσεων μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Κρήτης, ο οποίος επήλθε μετά τη μουσουλμανική κατάκτηση της Καρχηδόνας. Το περιστατικό αυτό οδήγησε στην ενίσχυση της οικονομικής σημασίας των κέντρων που βρίσκονται στη βόρεια ακτή του νησιού, εις βάρος των νοτίων ακτών. Τούτο φαίνεται ότι είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση του οικισμού του Ηρακλείου, το οποίο, πολύ πριν από την άφιξη των Αράβων στο νησί, πρέπει να είχε λάβει ήδη κατά τον 6ο αιώνα, τον ρόλο του νέου πολιτικού κέντρου του νησιού.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΕΙΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ: Η ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΙΣΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (ΤΕΛΗ 12ΟΥ-13ΟΣ ΑΙ.)*

Ο 12ος αιώνας συνιστά για τα Βαλκάνια εποχή μετασχηματισμού και αλλαγής του *status quo* της περιοχής με την ισχυροποίηση και την επέκταση του βασιλείου της Ουγγαρίας και με την ίδρυση δύο ανεξάρτητων κρατών, του σερβικού και του βουλγαρικού¹. Το τελευταίο επανασυστάθηκε το 1185/1186 με ιδεολογικό έρεισμα την προστασία του αγίου Δημητρίου,

* Ευχαριστώ τους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις χρήσιμες υποδείξεις τους.

1. Σχετικά με την Ουγγαρία, βλ. P. ENGEL, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*, αγγλική μτφρ. T. PALOSFALVI, London-New York 2001, 49-65. P. STEPHENSON, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2004 (1st 2000), 197-211, 225-232, 251-255, 281-284. F. CURTA, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge 2006, 328-335. J. FINE, *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983, 234-246. Σχετικά με το σερβικό κράτος, βλ. STEPHENSON, *Balkan Frontier*, 267-268, 301-303, 308-309. CURTA, *Southeastern Europe*, 333-338. J. FINE, *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1994, 2-9, 25-26. Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Οι Σέρβοι και η Σερβία κατά τους μέσους χρόνους, στο: *Μεσαιωνικός Σλαβικός Κόσμος*, επιστ. επιμ. Π. ΣΟΦΟΥΛΗΣ – Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Αθήνα 2014, 147-182, κυρίως 164-167. Σχετικά με το Β' βουλγαρικό κράτος, βλ. A. MADGEARU, *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185-1280)*, Leiden-Boston 2016. A. SIMPSON, Byzantium's Retreating Balkan Frontiers during the Reign of the Angeloi (1185-1203): A Reconsideration, στο: *The Balkans and the Byzantine World Before and After the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, εκδ. V. STANKOVIĆ, Lanham 2016, 3-22. Π. ΣΟΦΟΥΛΗΣ, Η μεσαιωνική Βουλγαρία, στο: *Μεσαιωνικός Σλαβικός Κόσμος*, 57-104, κυρίως 89 κ.εξ..

τιμώμενου σε όλα τα Βαλκάνια. Παράλληλα, λίγες δεκαετίες αργότερα, ο ίδιος μεγαλομάρτυρας εντοπίζεται στα νομίσματα και τις σφραγίδες του Βούλγαρου ηγεμόνα Ιωάννη Ασάν Β΄, μετά τη νικηφόρα για τον λαό του μάχη της Klokoznitsa (1230), ως συμπαραστάτης του βουλγαρικού στρατού. Από την άλλη πλευρά, κατά τον 13ο αιώνα, παρουσιάστηκε για πρώτη φορά η απεικόνιση του αγίου ως έφιππου φονευτή του Βούλγαρου βασιλέα Ιωαννίτζη. Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να ερευνηθεί η σύνδεση μεταξύ αυτών των φαινομενικά αντικρουόμενων στοιχείων σχετικά με τη λατρεία του πολιούχου της Θεσσαλονίκης, μέσα από την αξιοποίηση τόσο των γραπτών μαρτυριών, όσο και του πλούσιου αρχαιολογικού υλικού.

Ο μεγαλομάρτυρας Δημήτριος ο μυροβλύτης αποτελεί από τον 7ο αιώνα έως σήμερα τον προστάτη άγιο και κηδεμόνα της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τα υμνογραφικά και εγκωμιαστικά κείμενα προς τιμή του, καθήκον του αγίου εμφανίζεται να είναι διαχρονικά η αποκλειστική προάσπιση της γενέτειράς του από εχθρικές επιδρομές και άλλα δεινά (λιμούς, επιδημίες), ενώ πιστευόταν ότι παρείχε ίαση σώματος και σωτηρία ψυχής σε όσους επικαλούνταν τις πρεσβείες του². Χάρη στην πληθώρα των καταγεγραμμένων θαυμάτων του –τα οποία από τον 9ο αιώνα επιτελούνταν με τη βοήθεια του μύρου που ανάβλυζε από τη λάρνακά του– ο άγιος Δημήτριος κατέστη συν τω χρόνω γνωστός σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια και το μαρτύριό του στη Θεσσαλονίκη αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα προσκνήματα του Βυζαντίου³.

2. Ε. ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ – Σ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ – Η. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ρητορικά και Αγιολογικά Κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2002, 92-95. C. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003, 90-91, 93. Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ο Άγιος Δημήτριος ως πρότυπο ανδρείας, στο: *Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους*, επιμ. έκδ. Α. ΝΤΟΥΡΟΣ – Ν. ΤΟΥΤΟΣ – Γ. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, Θεσσαλονίκη 2005, 30, 36. Ο ΙΔΙΟΣ, Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών, *ΔΧΑΕ* 20 (1998), 222, 227. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ βουλγαρικὴν παράδοσιν*, Θεσσαλονίκη 1971, 42-45, 52-56, 90. V. ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Le culte de Saint Démétrius à Byzance et aux Balkans (Problèmes d'histoire et de culture)*, στο: *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und in frühen Mittelalter*, εκδ. V. GJUZELEV – R. PILLINGER, Wien 1987, 140.

3. C. ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ, Pilgrimage to Thessalonike: The Tomb of St. Demetrios, *DOP* 56 (2002), 177, 180-183. Α. ΜΕΝΤΖΟΣ, *Το προσκνήμα του αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*, Αθήνα 1994, 120-124, 149-155. Σ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Άγιος Δημήτριος,

Προϊόντος του χρόνου, η τιμή προς το πρόσωπό του διαδόθηκε στα πέρατα του χριστιανικού κόσμου, ὥστε ἀπ' ἄκρου τῆς γῆς ἕως ἄκρου γῆς τῆ σάλπιγγι τῶν θαυμάτων αὐτοῦ διαθρυλλεῖσθαι (πρώτη δεκαετία 9ου αιώνα)⁴. Η από τον 11ο αιώνα αντικατάσταση της λέξης *Θεσσαλονίκη* με τη λέξη *Οἰκουμένη* στο απολυτίκιο του αγίου συνιστά επιβεβαίωση της οικουμενικότητας της λατρείας του, η οποία εδραιώθηκε κατά τη διάρκεια του 10ου αιώνα⁵, όταν *πᾶσα ἡ οἰκουμένη κοινὸν ἰατρεῖον καὶ προσφύγιον κέκτηται* τον ναό του στη Θεσσαλονίκη⁶. Ο άγιος Δημήτριος ετιμάτο ιδιαίτερα στα Βαλκάνια από τους Βυζαντινούς και τους (από τον 9ο αι. εκχριστιανισθέντες) σλαβικούς πληθυσμούς, αλλά και από λαούς γεωγραφικά πιο απομακρυσμένους, όπως οι Ρως (11ος αι. κ.

ο αθλοφόρος της Θεσσαλονίκης και της Οικουμένης, στο: *Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους* [σημ. 2], 20-23, 25, 28· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 90-92.

4. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιστολαί*, έκδ. G. FATOUROS, *Theodori Studitae Epistulae* [CFHB 31], τ. 1, Berlin-New York 1992, 49, αρ. 17, στ. 29-30· βλ. επίσης Νικηφόρος Γρηγοράς, *Εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα καὶ μυροβλύτην Δημήτριον*, έκδ. Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Βυζαντινά καὶ μεταβυζαντινά ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον, *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), 91, στ. 295-296, 93, στ. 403-406: *Δημήτριος ... περιηγεῖ τὴν οἰκουμένην ἀεὶ καὶ πάνν τοι προσηνοῦς καὶ γλυκέος ἐμπίπλησι τοῦ θορύβου καὶ τῆς βροντῆς τῶν θαυμάτων*, 94, στ. 420-434· Νικηφόρος Γρηγοράς, *Λόγος εἰς τοὺς ἁγίους τρεῖς μεγάλους μάρτυρας, Δημήτριον, Γεώργιον, καὶ Θεόδωρον τὸν στρατηλάτην*, έκδ. I. PARASKEVOPOULOU, An Unpublished Discourse of Nikephoros Gregoras on Saints Demetrios, George and Theodore (BHG 2427). A Critical Edition, *Παρεκβολαί* 2 (2012), 62, στ. 182-198, κυρίως 184-186: *Δημητρίου τὴν ἄθλησιν... περιβόητον δὲ γεγонуῖαν ἐν ἀπάσῃ τῇ οἰκουμένην, τὴν αὐτῷ παρὰ τοῦ θεοῦ δεδομένην δόξαν, τὴν εἴτουν ἀδαπάνητον χύσιν τῶν μύρων, καὶ σύν γε αὐτοῖς τῶν ἀπέριων θαυμάτων*. Πβλ. Η. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Το αγιολογικό και ομιλητικό ἔργο του Νικηφόρου Γρηγορά*, Θεσσαλονίκη 2013, 69· D. OBOLENSKY, The cult of St. Demetrios of Thessaloniki in the history of byzantine-slav relations, *BalkSt* 15/1 (1974), 13, 20 [= *The Byzantine inheritance of Eastern Europe* [Variorum Reprints], London 1982, αρ. 5]. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Αθλοφόρος Θεσσαλονίκης, 21-23, 25-26, 28· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 99.

5. *Μηναῖον μηνὸς Ὀκτωβρίου* [Αποστολική Διακονία Εκκλησίας της Ελλάδος], Αθήνα 2002 (1993), απολυτίκιο αγ. Δημητρίου· Κ. ΦΟΥΝΤΟΥΚΙΑΔΗΣ, Το απολυτίκιο του αγίου Δημητρίου στην εξέλιξή του από τον 9ο έως τον 15ο αιώνα με βάση την παράδοσή του στα αγιορεϊτικά λειτουργικά χειρόγραφα, *Βυζαντινά* 20 (1999), 294-295, 297-298· ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Αθλοφόρος Θεσσαλονίκης, 21.

6. Ιωάννης Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, έκδ. G. BÖHLIG, *Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae* [CFHB 4], Berlin-New York 1973, 21, στ. 39-40.

εξ.)⁷. Η μεγάλη ποικιλία της γεωγραφικής προέλευσης των πιστών του μαρτυρείται, με μια δόση υπερβολής, στο κείμενο *Τιμαρίων* (αρχές 12ου αιώνα), όπου σημειώνεται πως στην πανήγυρη του αγίου Δημητρίου, τα Δημήτρια, δεν προσέρχονταν ως προσκυνητές μόνον οι εντόπιοι, αλλά πάντοθεν καὶ παντοῖος ἀπὸ τὴν ευρωπαϊκὴ ἥπειρο: *Τοσοῦτον αὐτῷ τῆς δόξης κατὰ τὴν Εὐρώπην περίεστιν*⁸.

Εκτός από τον μυροβλύτη άγιο, στα κείμενα που αποτελούν τη σχετική με το πρόσωπό του γραμματεία (εγκώμια, ύμνους, επιγράμματα, πανηγυρικούς λόγους) εξυμνούνταν παράλληλα και η προστατευόμενη από αυτόν πόλη, με την οποία είχε αδιάσπαστα συνδεθεί. *Θεσσαλονίκη ... ἀνθοῦσα δι' αἰῶνος, ἀπειλὰς οὐ δέδιδε τροπῶν καὶ περιόδων χρονικῶν, ἀλλ' οἷον ἀθάνατος ἀεὶ τῆ τοῦ μάρτυρος γίνεται συμμαχία*, υπογραμμίζει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, όπως επίσης σε άλλο χωρίο επισημαίνει ότι αποκλειστικά η Θεσσαλονίκη τὸν πρὸς τοῦ μάρτυρος διατελεῖ φρουρουμένη χρόνον⁹, καθώς ο άγιος ήταν διαρκῶς σωματικῶς παρὼν

7. Γρηγοράς, *Εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον*, 89, στ. 236-237, 240-242: τῆς οἰκουμένης πανταχῇ τεκμήρια περιφανῆ τοῦ τοιοῦτου πρόκεινται πόθου ... εἰκόνας καὶ νεῶς τοῦ μάρτυρος καὶ ὑπομνήματα ζήλου πρὸς τὴν τοῦ μάρτυρος πόλιν καὶ πολιτείαν λαμπρῶς ἀμιλλώμενα. Πβλ. D. OBOLENSKY, *Byzantine-slav relations*, 10-17· ΤΆΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Culte de Saint Démétrius*, 142-143· Η ΙΔΙΑ, *Les légendes de Saint Démétrius dans les textes byzantins et slaves*, στο: *Les cultures slaves et les Balkans*, Sofia 1978, 162-163· Α.-Α. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων. Η πνευματική και πολιτιστική ακτινοβολία της βυζαντινῆς πόλης*, Θεσσαλονίκη 2013, 45, 62-73, 78-82, 85-98, 105-136· Δ. ΗΛΙΑΔΟΥ, Ὁ ἅγιος Δημήτριος καὶ οἱ Σλάβοι, στο: *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απρ. 1953)*, επιμ. Σ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ - Α. ΞΥΤΟΠΟΥΛΟΣ - Π. ΖΕΠΟΣ, τ. 3, Αθήνα 1958, 128, 138· Ι. ΓΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, Το σλαβικό εἶδωλο τῆς πόλης του Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, επιμ. έκδ. Κ. ΚΑΛΑΜΑΡΤΖΗ-ΚΑΤΣΑΡΟΥ - Σ. ΤΑΜΠΑΚΗ, Θεσσαλονίκη 2001, 609-610· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἅγιος Δημήτριος, 63-67.

8. *Τιμαρίων ἢ περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων*, έκδ. R. ROMANO, *La Satira Bizantina dei secoli XI-XV*, Torino 1999, 116, στ. 104-112. Πβλ. Γρηγοράς, *Εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον*, 89, στ. 235-248. Βλ. και ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεσσαλονίκη*, 19-21· ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, *Αθλοφόρος Θεσσαλονίκης*, 25-26.

9. Γρηγοράς, *Εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον*, 86, στ. 108-112, 87, στ. 158-170, κυρίως στ. 108-110, 158-159. Πβλ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Γρηγοράς*, 70· ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεσσαλονίκη*, 15, 18, 118, 160· ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, *Αθλοφόρος Θεσσαλονίκης*, 28.

με το λείψανο και το μύρο που ανέβλυξε ως δείγμα σωματικής ούσιας¹⁰. Η Θεσσαλονίκη προσδιοριζόταν μέσω της προστασίας του μεγαλομάρτυρα προς τους πολίτες της, με συνέπεια την ταύτισή τους¹¹. Παράλληλα, η πόλη συνιστούσε για τον χριστιανικό κόσμο, ιδίως τους σλαβικούς πληθυσμούς, ανίκητο φρούριο, κοιτίδα ορθοδοξίας και πολιτισμού¹².

Παρά ταύτα, επικρατούσε η αντίληψη ότι η προστασία του μεγαλομάρτυρα Δημητρίου προς τη Θεσσαλονίκη δεν ήταν δεδομένη, εξαιτίας του πλήθους των αμαρτημάτων των κατοίκων της. Όπως επισημαίνει ο Θεσσαλονίκης Ευστάθιος σε πανηγυρικό λόγο του στην εορτή του αγίου, ο Δημήτριος οὐ μὴν ἀλλ' εἰ καὶ οὕτω τὴν πατρίδα περιποιεῖται, ... ἀλλὰ φυλακτέον, μήποτε καὶ πρὸς ἀγανάκτησιν ἡμεῖς αὐτὸν ἐρεθίσωμεν, μὴ τῆς πραότητος παράγωμεν, μὴ τοῦ ὑπερμαχεῖν παραλύσωμεν. Ἐνεστιν οἴκτος, ἔστι δὲ καὶ θυμὸς μέγας¹³. Η θεϊκή οργή εκδηλώθηκε σε βάρος των Θεσσαλονικέων στην περίπτωση της νορμανδικής άλωσης της πόλης το 1185 ως τιμωρία λόγω των ανομιών τους, σύμφωνα με επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτη, μητροπολίτη Αθήνας, προς τον επιτόπιο επίσκοπο (1185-1186)¹⁴. Στη διήγηση της νορμανδικής επίθεσης *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης* του αρχιεπισκόπου Ευσταθίου, αναφέρεται ότι ο άγιος Δημήτριος εγκατέλειψε την πόλη

10. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Στίχοι*, έκδ. Α. HEISENBERG, *Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina*, Leipzig 1896, 121, στ. 69-70.

11. Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία*, Ιωάννινα 1996, 19-21. Πβλ. ΚΑΛΤΣΟΠΙΑΝΗ - ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεσσαλονίκη*, 162-163.

12. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Θεσσαλονίκη*, 79, 85-90, 95-98, 105-106, 116-117, 136. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, *Σλαβικό είδωλο*, 597-606, 612.

13. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἐγκωμαστικὸς εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον*, έκδ. Τ. ΤΑΦΕΛ, *Eustathii Metropolitae Thessalonicensis Opuscula*, Frankfurt am Main 1832 (ανατ. Amsterdam 1964), 181, στ. 32-44. Πβλ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, έκδ. Σ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *La espugnazione de Tessalonica*, Palermo 1961, 140, στ. 26-28. Βλ. και ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 73-74.

14. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολαί*, έκδ. F. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae* [CFHB 41], Berlin-New York 2001, αρ. 36, στ. 13-19. βλ. και Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, έκδ. J.-L. van DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11], τ. 1, Berlin-New York 1975, 306-307, στ. 60-66. Πβλ. F. BAUER, *Eine Stadt und ihr Patron: Thessaloniki und der Heilige Demetrios*, Regensburg 2013, 289-290. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 71, 73. ΚΑΛΤΣΟΠΙΑΝΗ - ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεσσαλονίκη*, 26.

πριν την πολιορκία¹⁵. Αυτόν τον ισχυρισμό επανέλαβε στον επιτάφιο λόγο του προς τιμήν του Ευσταθίου ο μητροπολίτης Νέων Πατρών, Ευθύμιος Μαλάκης, και τόνισε επίσης πως ο άγιος Δημήτριος δήλωσε την απουσία του με την παύση ανάβλυσής του θαυματουργού μύρου (1196/7)¹⁶.

Η βιβλική θεώρηση της ήττας ως αποτελέσματος της οργής του Θεού για τις αμαρτίες των ηττημένων αποτελούσε για τους Βυζαντινούς σύνθηρες φαινόμενο¹⁷. Λόγου χάρη, αναφορικά με την αραβική πολιορκία του 904 στο έργο *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης* του σύγχρονου των εξελίξεων και κληρικού της πόλης, Ιωάννη Καμινιάτη, υποστηρίζεται ότι οι ικεσίες του πολιούχου δεν εισακούονταν από τον Θεό εξαιτίας της αμαρτωλότητας των Θεσσαλονικέων¹⁸. Για τον ίδιο λόγο, ο προστάτης και σωτήρας της Θεσσαλονίκης *οὐκ ἐπεδείξατο τὴν συνήθη κηδεμονίαν ... καὶ τὴν ἄμυναν*, κατά τον Νικόλαο Α΄ Μυστικό, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (912-925)¹⁹. Επίσης, *δι' ἁμαρτίας ὑπερβολῆν*²⁰ των κατοίκων σημειώθηκε και η απομάκρυνση του πολιούχου της Θεσσαλονίκης από την έδρα του. Σύμφωνα με την τρίτη συλλογή των *Θαυμάτων του αγίου Δημητρίου*, ο μεγαλομάρτυρας συναντήθηκε στα Τέμπη με τον άγιο Αχιλλεῖο, αρχιεπίσκοπο και πολιούχο της Λάρισας, και του διηγήθηκε με λύπη την άλωση της *δυστυχεστάτης πατρίδος* του, η οποία *τοῖς βαρβάροις*

15. Ευστάθιος, *Ἄλωσις*, 140, στ. 18-25. Πβλ. BAUER, *Patron*, 290· STEPHENSON, *Balkan Frontier*, 290· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἄγιος Δημήτριος*, 71-73· ΤΑΪΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Quelques représentations iconographiques de Saint Démétrius et l'insurrection des Assenides - Première scission dans son culte "œcuménique"*, *BBulg* 5 (1978), 262, 266· Η ΙΔΙΑ, *Les légendes*, 163.

16. Ευθύμιος Μαλάκης, *Μονωδία τοῦ σοφωτάτου κυρίου Εὐθυμίου, ἀναγνωσθεῖσα ἐπὶ τῷ τάφῳ τοῦ ἀγιωτάτου Θεσσαλονίκης κυρίου Εὐσταθίου, μετὰ τινὰς ἡμέρας τῆς αὐτοῦ τελευτῆς*, ἐκδ. Κ. ΜΠΟΝΗΣ, *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη τὰ Σωζόμενα*, Αθήνα 1937, 79, στ. 27-31.

17. Η. AHRWEILER, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris 1975, 124.

18. Καμινιάτης, *Ἄλωσις*, 22, στ. 58-70. Πβλ. BAUER, *Patron*, 251-253.

19. Νικόλαος Α΄, *Ὁμιλῖαι*, ἐκδ. L. G. WESTERINK, *Nicholas I patriarch of Constantinople, Miscellaneous Writings* (CFHB 20), Washington D. C. 1981, αρ. 192, κυρίως στ. 86-88. Πβλ. ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεσσαλονίκη*, 8· BAUER, *Patron*, 254.

20. Ιωάννης Σταυράκιος, *Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Μυρορροῦ Μεγάλου Δημητρίου*, ἐκδ. Ι. ΙΒΗΡΙΤΗΣ, *Ἰωάννου Σταυρακίου Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Μακεδονικά* 1 (1940), 367, στ. 4.

ἐγένετο ἔκδοτος, διότι ο Θεός εἶασε τὴν τούτου κληρονομίαν βαρβαρικῆς ἀπανθρωπίας πείραν λαβεῖν²¹.

Αυτή, λοιπόν, η διαδεδομένη αντίληψη της εγκατάλειψης της Θεσσαλονίκης από τον υπέρμαχο ἀγίο της, στο πλαίσιο της βιβλικῆς-ενοχικῆς ερμηνείας της νορμανδικῆς κατάκτησης του 1185, ἀξιοποιήθηκε ἀπὸ τους ἰδρυτές του Β΄ βουλγαρικῆς κράτους, τους ἀδελφούς Θεόδωρο (μετέπειτα Πέτρο) και Ἀσάν, μεγαλογαιοκτῆμονες της περιοχῆς του Αἴμου. Οἱ ἐν λόγω ἀυτάδελφοὶ ἀπευθύνθησαν το φθινόπωρο του 1185 στον Ἰσαάκιο Β΄, ο οποίος ἀπέρριψε το αἴτημά τους για παραχώρηση προνοίας ἐναντι στρατιωτικῶν υπηρεσιῶν²². Ἡ παραπάνω πρόταση στόχευε να ἀντισταθμίσει τις οικονομικῆς

21. Ἀνώνυμος, *Θαύματα Ἁγίου Δημητρίου Γ΄*, ἐκδ. J.-P. MIGNE, *Miraculorum Liber III, Auctore Anonymo Altero*, PG 116, Paris 1864, 1388C-1393A, ἰδίως 1389C, 1392A. Πβλ. Σταυράκιος, *Λόγος*, 367, στ. 4-36· Κωνσταντίνος Ἀκροπολίτης, *Λόγος εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα καὶ μυροβλύτην Δημήτριον*, ἐκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. 1, Saint Petersburg 1891, 207, στ. 13-208, στ. 14· ΚΑΛΤΣΟΠΑΝΝΗ – ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ – ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεσσαλονίκη*, 140-141· BAUER, *Patron*, 250-251, 290· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἅγιος Δημήτριος*, 50-51· Γ. ΤΣΙΑΠΛΕΣ, *Μυθικὸ παρελθόν-χριστιανικὸ παρόν: Πρόσληψη και προβολή των πνευματικῶν σχέσεων δύο βυζαντινῶν πόλεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης και της Λάρισσας (9ος-14ος αι.)*, *ΒυζΣμ* 26(2016), 67-92, κυρίως 77-79· Σ. ΓΟΥΛΟΥΔΗΣ, *Ο ἅγιος Δημήτριος ως στρατιωτῆς εκτός Θεσσαλονίκης: Δύο ἐμφανίσεις του στην Ἑλλαδική οδὸ των προσκυνητῶν (Διηγήσεις Β6 και Γ3)*, στο: *Αφιέρωμα στον Ἀκαδημαϊκὸ Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο*, ἐπιμ. ἐκδ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ – Α. ΤΟΥΡΤΑ, Ἀθήνα 2015, 247-256, κυρίως 250-253.

22. Ἡ βιβλιογραφία για τις ἀπαρχῆς του Β΄ βουλγαρικῆς κράτους εἶναι ἀφθονότατη. Βλ. ἐνδεικτικῶς: G. PRINZING, *Demetrios-Kirche und Aseniden Aufstand. Zur chronologischen Präzisierung der frühphase des Aseniden-Aufstandes*, *ZRVI* 38 (1999-2000), 257-265· MADGEARU, *The Asanids*, 35-36, 41· M. RITTER, *Die vlacho-bulgarische Rebellion und die Versuche ihrer Niederschlagung durch Kaiser Isaakios II. (1185-1195)*, *BSI* 71 (2013), 172-173· CURTA, *Southeastern Europe*, 358-359· FINE, *Late Medieval Balkans*, 10· Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. 3/1: *1081-1204*, Ἀθήνα 2001, 191-192· Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ. 3/1: *Τελευταῖες λάμψεις (1081-1204)*, Θεσσαλονίκη ²1999 (¹1989), 289· J.-C. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, 451· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἅγιος Δημήτριος*, 70-72, 74. Για την πρόνοια βλ. Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Ο βυζαντινὸς θεσμός της πρόνοιας. Συμβολή στη μελέτη του χαρακτῆρα του*, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990 [=https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/1457]· M. BARTUSIS, *Land and Privilege in Byzantium. The Institution of Pronoia*, Cambridge 2012.

απώλειες των δύο αδελφών, εξαιτίας της έκτακτης φορολογίας που επέβαλε ο αυτοκράτορας σε διάφορες περιοχές –συμπεριλαμβανομένης αυτής του Αΐμου– για να χρηματοδοτήσει τους εορτασμούς του γάμου του με την κόρη του βασιλιά της Ουγγαρίας Βελά Γ΄, Μαργαρίτα (τέλη 1185/αρχές 1186)²³.

Η αποτυχία του Θεοδώρου και του Ασάν να εξασφαλίσουν *χωρίον τι βραχυπρόσοδον κατά τὸν Αἴμον κείμενον*²⁴ λειτούργησε ως αφορμή για να υποκινήσουν σε εξέγερση τους βουλγαρικούς και βλάχικους πληθυσμούς του Αΐμου, εκμεταλλευόμενοι τη δυσαρέσκεια των τελευταίων λόγω των πρόσφατων επιπρόσθετων φόρων. Επειδή, όμως, οι Βούλγαροι και οι Βλάχοι δίσταζαν να αποτινάξουν τη βυζαντινή κυριαρχία, τα δύο αδέρφια ανήγειραν *εὐκτῆριον οἶκον* στο Τύρνοβο, αφιερωμένο στον μεγαλομάρτυρα Δημήτριο. Με σκοπό αφενός να ενθαρρύνουν τους *ὄμογενεῖς* τους, αφετέρου να προσδώσουν ιδεολογικό υπόβαθρο στην επαναστατική τους κίνηση μέσω της θρησκευτικής πίστης, υποστήριξαν πως *τὸν Χριστομάρτυρα Δημήτριον ἀπολιπεῖν μὲν τὴν Θεσσαλονικέων μητρόπολιν καὶ νεὸν τὸν ἐκεῖ καὶ τὰς παρὰ Ῥωμαίους διατριβὰς (μετὰ τὴν κατάκτηση ἀπὸ τοὺς Νορμανδοὺς), ἐς δ' αὐτοὺς ἀφικέσθαι ὡς ἐπαρήξοντα καὶ συλλήπτορα τοῦ ἔργου ἐσόμενον· ἐπίσης ὅτι ὁ θεὸς τῶν Βουλγάρων καὶ Βλάχων γένους ἐλευθερίαν εὐδόκησε καὶ τοῦ χρονίου ζυγοῦ ἐπένευσεν ἀπαυχένισιν*²⁵. Μάλιστα, προς επίρρωση της προπαγάνδας τους εμφάνισαν πολλούς δήθεν δαμονισμένους, οι

23. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 368, στ. 38-57· Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί*, ἐκδ. J.-L. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae* [CFHB 3], Berlin-New York 1972, 35, στ. 5-44, στ. 9· Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, ἐκδ. A. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. 1, Leipzig 1903 (ανατ. με επιμέλεια P. WIRTH, Stuttgart 1978), 18, στ. 5-15, 20-22· Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονικὴ*, ἐκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη ἢ Συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τ. 7, Βενετία 1894, 370, στ. 10-19, 457, στ. 15-23· Εφραΐμ ο Αΐνιος, *Χρονικὴ Ἱστορία*, ἐκδ. Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Ephraem Aenii Historia Chronica* (CFHB 27), Αθήνα 1990, 207-208, στ. 5779-5794. Βλ. καὶ MADGEARU, *The Asanids*, 34, 36· RITTER, *Die Rebellion*, 169-171, 176· Α. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Οἱ διπλωματικοὶ γάμοι στο Βυζάντιο (6ος-12ος αἰώνας)*, Αθήνα 2006, 379-381· CURTA, *Southeastern Europe*, 358· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία*, 190, 192· ΚΑΡΑΠΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία*, 288-289· CHEYNET, *Pouvoir*, 451.

24. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 369, στ. 58-70· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονικὴ*, 370, στ. 23-371, στ. 2.

25. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 371, στ. 23-28.

οποίοι υποτίθεται πως θεραπεύθηκαν με τρόπο θαυματουργό από τον άγιο (τέλη 1185/αρχές 1186)²⁶.

Οι Βούλγαροι διεκδικώντας τον άγιο Δημήτριο και τις ευεργετικές του ιδιότητες, δημιούργησαν στο Τύρνοβο ένα νέο κέντρο λατρείας του μεγαλομάρτυρα (*translatio cultus*), το οποίο μιμούνταν και ανταγωνιζόταν την κατεξοχήν έδρα του, τη Θεσσαλονίκη (*mirror-image*)²⁷. Κατ' αυτόν τον τρόπο, για πρώτη φορά, ο άγιος συνδέθηκε με την κηδεμονία μίας άλλης κρατικής οντότητας και πόλης, εκτός της Θεσσαλονίκης, καθώς και η τιμή προς το πρόσωπό του με καθορισμένη πολιτική ιδεολογία²⁸. Ο μεγαλομάρτυρας λειτούργησε ως προστάτης του νέου βουλγαρικού κράτους, αφού η λατρεία του καθιερώθηκε επίσημα ως κρατική και συνιστούσε μέσο θεμελίωσης και νομιμοποίησης της ασανιδικής δυναστείας. Για τον λόγο αυτό, δεν εκπλήσσει η παρουσία του με στρατιωτική εξάρτηση στον οπισθότυπο σφραγίδας του Ιωάννη Ασάν Α'²⁹. Άλλωστε, τα επόμενα χρόνια ακολούθησαν και άλλες θρησκευτικού

26. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 371, στ. 15-36· Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 18, στ. 20-23· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 370, στ. 19-22, 371, στ. 29-372, στ. 17· Εφραίμ, 208, στ. 5795-5815. Πβλ. MADGEARU, *The Asanids*, 43-45· RITTER, *Die Rebellion*, 171-175· BAUER, *Patron*, 250-251, 290-292· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 71, 74-75, 162· ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Représentations iconographiques*, 262, 266-267· Η ΙΔΙΑ, *Les légendes*, 163· CURTA, *Southeastern Europe*, 359-360· FINE, *Late Medieval Balkans*, 11· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, 192· ΚΑΡΑΠΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, 289-290· STEPHENSON, *Balkan Frontier*, 290.

27. Γρηγοράς, *Εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον*, 90, στ. 274-275: *πανταχὴ τῆς οἰκουμένης τὸ τοῦ μάρτυρος πολιτεύεται κλέος καὶ τῆς πατρῴου πολιτείας ἡ μίμησις*. Πβλ. J. ERDELJAN, *Chosen Places: Constructing New Jerusalems in Slavia Orthodoxa*, Leiden-Boston 2017, 161· ΤΑΧΙΑΟΣ, *Θεσσαλονίκη*, 79-80· ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, *Σλαβικό εἶδωλο*, 607-609· ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Représentations iconographiques*, 267· Η ΙΔΙΑ, *Les légendes*, 163· OBOLENSKY, *Relations*, 5. Επίσης προσφάτως βλ. K. SOKOLOV, *Die Verehrung des hl. Demetrios von Thessaloniki im Zweiten Bulgarischen Reich anhand archäologischer Funde*, στο: *Für Seelenheil und Lebensglück. Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln*, επιμ. έκδ. D. ARIANTZI - I. EICHNER, Mainz 2018, 122.

28. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 22· ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Représentations iconographiques*, 267. Πβλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορήσεις παλληκαριών*, 227· Ο ΙΔΙΟΣ, *Πρότυπο ανδρείας*, 35.

29. BAUER, *Patron*, 292, 294, 292, ειμ. 10· SOKOLOV, *Die Verehrung*, 120-121· ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Les légendes*, 163 και Η ΙΔΙΑ, *Culte de Saint Démétrius*, 142· ERDELJAN, *Chosen Places*, 160-162· ΤΑΧΙΑΟΣ, *Θεσσαλονίκη*, 79-80, 84· L. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΙΣ, *La formation du deuxième royaume bulgare vue par les intellectuels byzantins*, *EtBalk* 21/4 (1985), 37.

χαρακτήρα δράσεις για την ενίσχυση της εικόνας της θείκης προστασίας και εύνοιας προς τους Βουλγάρους: πρόκειται για τη μεταφορά λειψάνων στη βουλγαρική πρωτεύουσα, όπως του αγίου Ιωάννη της Ρίλα (δεκαετία 1190) και της αγίας Παρασκευής της Επιβατηνής (1231), οι οποίοι απετέλεσαν έκτοτε τους πολιούχους αγίους του Τυρνόβου³⁰.

Η προβολή του αγίου Δημητρίου από τους Ασανίδες ήταν φυσικό επακόλουθο της εξαιρετικής τιμής που ο εν λόγω μάρτυρας έχαιρε στα Βαλκάνια ως θαυματουργός και μυροβλύτης³¹. Υπήρξε ικανότατος υπερασπιστής του σπουδαιότερου από εμπορικής και πολιτιστικής άποψης κέντρου στη Βαλκανική χερσόνησο και της μεγαλύτερης πόλης στην αυτοκρατορία μετά την πρωτεύουσα, της Θεσσαλονίκης, καθιστώντας την απόρθητη στα μάτια των εχθρών της³². Παράλληλα, ο άγιος Δημήτριος αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους στρατιωτικούς αγίους, μαζί με τον άγιο Γεώργιο και τον άγιο Θεόδωρο τον Στρατηλάτη. *Τὸ τρισόλβιον ὄπλον τῶν εὐσεβῶν βασιλέων ἡμῶν ... τὸ τρίξιφον κατακάρδιον ἡλῶμα τῶν δυσμενῶν πολεμίων ἡμῶν*, τους αποκαλεί ο ὄσιος Νεόφυτος ο ἔγκλειστος³³, ενώ, κατά τον Νικηφόρο Γρηγορά, *προστάται*

30. MADGEARU, *The Asanids*, 101-102, 113, 213· ERDELJAN, *Chosen Places*, 159-160, 162-163· D. POLYVIANNY, *The Cults of Saints in the Political Ideology of the Bulgarian Empire*, στο: *Fonctions sociales et politiques du culte des saints dans les sociétés de rite grec et latin au Moyen Âge et à l'époque moderne. Approche comparative*, επιμ. έκδ. Μ. DMITRIEV – Μ. DERWICH, Wrocław 1999, 401-418.

31. OBOLENSKY, *Relations*, 19· ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Les légendes*, 163· ΤΑΧΙΑΟΣ, *Θεσσαλονίκη*, 62-73· BAUER, *Patron*, 292-293· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 63-67· ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 21-22.

32. MADGEARU, *The Asanids*, 43· ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, *Σλαβικό είδωλο*, 598-600. Πβλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 21-22· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Πρότυπο ανδρείας*, 35. Σημαντικότερη είναι η θέση της εν λόγω μεγαλούπολης στην απόκρυφη και εσχολογική βουλγαρική γραμματεία. Σχετικά βλ. ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Les légendes sur Salonique –ville sainte– et la conversion des Bulgares*, στο: *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress on the Millenium of the conversion of Rus' to Christianity. Thessaloniki, 26-28 nov. 1988*, Θεσσαλονίκη 1992, 133-141· ERDELJAN, *Chosen Places*, 158.

33. Νεόφυτος ο ἔγκλειστος, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον καὶ ἔνδοξον μεγαλομάρτυρα Χριστοῦ Δημήτριον περὶ τε τῆς αὐτοῦ μαρτυρίας καὶ θαυμάτων καὶ τοῦ σεβασμίου ναοῦ αὐτοῦ*, έκδ. Ν. ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, *Αγίου Νεοφύτου Ἐγκλείστου, Συγγράμματα*, τ. 3: *Πανηγυρική Α'*, Πάφος 1999, 325, στ. 225-233, κυρίως 226-227, 229-230.

γενήσονται κράτιστοι κατὰ πάντα καιρὸν ἡμῖν καὶ χρόνον, καὶ πάντα τόπον, καὶ πᾶσαν χρείαν, καὶ πᾶσαν περίστασιν³⁴. Η απεικόνιση των τριῶν αγίων στα βυζαντινά νομίσματα από την εποχή των Κομνηνῶν και των Αγγέλων συνιστούσε αυτοκρατορική επίκληση της προστασίας και της βοήθειάς τους στις βυζαντινές στρατιωτικές επιχειρήσεις. Πρώτος εκ των τριῶν τοποθετήθηκε σε νόμισμα ο ἅγιος Δημήτριος, συγκεκριμένα στον οπισθότυπο προμεταρρυθμιστικού ιστάμενου του Αλεξίου Α΄ (1083)³⁵, ως *σύνδρομος βασιλέων πιστῶν*³⁶.

Έτσι, λοιπόν, με τον ἅγιο Δημήτριο ως συμπαραστάτη, οι Βούλγαροι και οι Βλάχοι των περιοχῶν μεταξύ Αίμου και Δούναβη εξεγέρθηκαν ενόπλιως κατὰ της βυζαντινῆς κυριαρχίας, την ἀνοίξη του 1186. Παρά τις επτά εκστρατείες ἐναντίον των επαναστατῶν ἐπὶ Ἰσαακίου Αγγέλου, η βλαχοβουλγαρική επανάσταση δεν κατεστάλη, διότι αφενός οι Βυζαντινοὶ δεν υιοθέτησαν στρατηγική προσαρμοσμένη στο ορεινό τοπίο της περιοχῆς, που ευνοούσε τον κλεφτοπόλεμο των κινήματιών, αφετέρου η φιλαρχία των επικεφαλῆς στρατηγῶν τούς οδηγούσε, μετὰ ἀπὸ νίκες σε βάρος των εξεγερθέντων, να στασιάζουν οι ἴδιοι ἐναντίον του βυζαντινοῦ αυτοκράτορα³⁷.

34. Γρηγοράς, *Εἰς τοὺς τρεῖς μεγάλους μάρτυρας*, 70, στ. 419-425, κυρίως 420-422. Πβλ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Γρηγοράς*, 78· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἅγιος Δημήτριος*, 98· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ἱστορήσεις παλληκαριῶν*, 213

35. M. HENDY, *Catalogue of the byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Washington D. C. 1999, τ. 4/1, 189-190, 205-206, τ. 4/2, πίν. 1, αρ. 5a.1-2, 5b.2-4 Ο ΙΔΙΟΣ, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Washington D. C. 1969, 41-45, 71-72· C. MORRISON, *The Emperor, the Saint and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth to the Fifteenth Century*, *DOP* 57 (2003), 174-175· Β. ΠΕΝΝΑ, Η απεικόνιση του αγ. Δημητρίου σε νομισματικές εκδόσεις της Θεσσαλονίκης: μεσοβυζαντινή και ὕστερη βυζαντινή περίοδος, στο: *Πρακτικά Β΄ Επιστημονικῆς Συνάντησης «Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο»*, επιμ. ἐκδ. Α. ΒΕΛΕΝΗΣ [Οβολός τ. 4], Αθήνα 2000, 195-196· BAUER, *Patron*, 286· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Πρότυπο ἀνδρείας*, 30· Ν. ΠΑΖΑΡΑΣ, *Εικονογραφικοί τύποι του αγίου Δημητρίου*, στο: *Ο Ἅγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους* [σημ. 2], 43· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἅγιος Δημήτριος*, 98.

36. Νεόφυτος Ἐγκλειστος, *Ἐγκώμιον*, 325, στ. 234-235. Πβλ. ΠΕΝΝΑ, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 198.

37. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 372, στ. 37-49· Χωνιάτης, *Λόγοι*, 7, στ. 27-9, στ. 9· Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 18, στ. 22-19, στ. 1· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 372, στ. 15-27, 457, στ. 26-458, στ. 4· Εφραΐμ, 208, στ. 5816-5819· Geoffroi de Villehardouin,

Το φθινόπωρο του 1187, ο Ισαάκιος εισχώρησε βορειοδυτικά στο εσωτερικό της Βουλγαρίας, καταλαμβάνοντας διάφορα φρούρια, πιθανώς και το Τύρνοβο. Σύμφωνα με επίγραμμα του Θεόδωρου Βαλσαμώνος, το οποίο συνέθεσε εκ μέρους του αυτοκράτορα, ο τελευταίος εντόπισε *εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἀποστάτου Σθλαβοπέτρου* εικόνα του αγίου Δημητρίου, την οποία απέσπασε και θα την τοποθετούσε σε περίοπτη θέση. Ο Άγγελος επικαλέστηκε τη βοήθεια του μεγαλομάρτυρα *ἐν ταῖς συμπλοκοστρατηγίαις* εναντίον των Βουλγάρων, προσπαθώντας να τον προσεταιριστεί εκ νέου ως *προστάτην του μέγαν. Οὐκ ἰδιοῦμαι τὴν χάριν ὑπὸ φθόνου*, αναφέρει ο Ισαάκιος Β΄, υπονοώντας τους Βουλγάρους, οι οποίοι ιδιοποιήθηκαν τον προστάτη της Θεσσαλονίκης και παραλληλίζονται στο επίγραμμα με το σκοτάδι:

*Εὐρὼν σε καὶ γὰρ ἐν σκότει κεκρυμμένον
οὐδ' ἐν μεδίμῳ συγκαλύπτω σε σκότους
ἀλλ' εἰς κεφαλὴν γωνίας τίθημί σε,*

τονίζει ο αυτοκράτωρ³⁸. Μέσω της συμβολικής απόσπασης της εικόνας του αγίου από την κατοχή των επαναστατών και από το επίκεντρο της λατρείας του στη Βουλγαρία – η οποία δεν γνωρίζουμε αν όντως έλαβε χώρα ή πρόκειται για λογοτεχνικό τέχνασμα του Βαλσαμώνος – επιχειρείται η επαναφορά του μεγαλομάρτυρα στο πλευρό των Βυζαντινών³⁹.

La conquête de Constantinople, έκδ. E. FARAL, τ. 1, Paris 1961, § 202. Πβλ. MADGEARU, *The Asanids*, 49-50, 55, 68-69, 73-77, 112-113· RITTER, *Die Rebellion*, 176-177, 208-209· SIMPSON, *Balkan Frontiers*, 7-9· FINE, *Late Medieval Balkans*, 13-14· ΧΡΗΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ίστορία*, 192-193· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ίστορία*, 291-293· STEPHENSON, *Balkan Frontier*, 290-293, 304-305· CHEYNET, *Pouvoir*, 450· Α. ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Η κατὰ τῶν Λατίνων ἑλληνοβουλγαρική σύμπραξις ἐν Θράκη, 1204-1206*, Αθήνα 1961, 11-12. Αναλυτικότερα περί των βυζαντινών πολεμικών επιχειρήσεων κατὰ των Βουλγάρων και των ανταρσιῶν των βυζαντινῶν στρατιωτικῶν αξιωματούχων, βλ. MADGEARU, *The Asanids*, 75-81, 98-115· RITTER, *Die Rebellion*, 180-192, 195-202, 205-207· G. CANKOVA-PETKOVA, *La liberation de la Bulgarie de la domination byzantine*, *BBulg* 5 (1978), 106-120· CURTA, *Southeastern Europe*, 360-365· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ίστορία*, 292-294, 305-306, 315-326· ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Έλληνοβουλγαρική σύμπραξις*, 11-22.

38. Θεόδωρος Βαλσαμών, *Έπιγράμματα*, έκδ. K. HORNA, *Die Epigramme des Theodoros Balsamon*, *WSI* 25 (1903), 193, αρ. 29, στ. 20-32. Πβλ. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 394, 18-36, 396, στ. 68-398, στ. 42· Χωνιάτης, *Λόγοι*, 7, στ. 7-27· Εφραάμ, 211-212, στ. 5899-5928.

39. MADGEARU, *The Asanids*, 67-68, 71, 77-79· BAUER, *Patron*, 292· CURTA, *Southeastern Europe*, 360· STEPHENSON, *Balkan Frontier*, 290· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 76-77.

Πιστεύουμε πως αυτό το επίγραμμα συνιστά την πρωιμότερη βυζαντινή προσπάθεια αναίρεσης της βουλγαρικής προπαγάνδας οικειοποίησης του αγίου Δημητρίου.

Ο αγώνας για κατανίκηση των βλαχοβουλγαρικών δυνάμεων συνεχίστηκε στα χρόνια του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1195-1203), κατά τα οποία δολοφονήθηκαν οι δύο πρωτεργάτες της επανάστασης (Ασάν 1196, Πέτρος 1197). Το 1197 η ηγεσία των εξεγερθέντων μεταβιβάστηκε στον αδελφό του Πέτρου και του Ασάν, τον Ιωαννίτζη (1197-1207). Ο τελευταίος έμεινε γνωστός στις βυζαντινές πηγές ως *Σκυλογιάννης* εξαιτίας της υπερβολικής σκληρότητας και βιαιότητας που επεδείκνυε στους Βυζαντινούς, *έχθρος ἅμα καὶ ἐκδικητὴς Ῥωμαίους δεικνύμενος*⁴⁰.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, 293-294. Πβλ. ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Représentations iconographiques*, 263, η οποία (Culte de Saint Démétrius, 142-Η ΙΔΙΑ, *Les légendes*, 163), όπως ο Κ. SOKOLOV (*Die Verehrung*, 120-121) και ο Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ (*Άγιος Δημήτριος*, 76), θεωρούν ότι η εν λόγω εικόνα ήταν το υλικό μέσο πραγματοποίησης της *translatio cultus* από τη Θεσσαλονίκη στο Τύρνοβο. Από την άλλη πλευρά, ο F. BAUER (*Patron*, 292) υποστηρίζει την πιθανότητα αυτή η εικόνα να συνιστούσε το *παλλάδιο* (εικόνα-λάβαιο προστατευτικού και αποτροπαϊκού χαρακτήρα) του στρατού των Βουλγάρων που τους συνόδευε στο πεδίο της μάχης και, μετά από συμπλοκή με τους Βυζαντινούς, περιήλθε στην κατοχή των δεύτερων. Σχετικά με τη χρήση των εικόνων στις πολεμικές επιχειρήσεις, βλ. Α. ΚΑΡΑΠΛΗ, *Κατευδόμενος Στρατού. Η οργάνωση και η ψυχολογική προετοιμασία του βυζαντινού στρατού πριν από τον πόλεμο (610-1081)*, τ. 1, Αθήνα 2010, 95-102. Αναφορικά με τη χρονολόγηση της εκστρατείας, ο M. RITTER (*Die Rebellion*, 181-182, 210) την τοποθετεί στις αρχές του 1186.

40. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 618, στ. 94-95 και 469, στ. 37-470, στ. 72, 472, στ. 20-27, 532, στ. 24-533, στ. 41· Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 20, στ. 23-21, στ. 5, 23, στ. 24-24, στ. 4· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 416, στ. 30-417, στ. 20, 418, στ. 3-10, 429, στ. 26-430, στ. 14, 458, στ. 4-6, 460, στ. 5-8· Εφραίμ, *Ιστορία*, 228-229, στ. 6405-6414, 236-237, στ. 6639-6655, 261, στ. 7365-7369, 276, στ. 7790-7792. Πβλ. MADGEARU, *The Asanids*, 109-113, 116-117· SIMPSON, *Balkan Frontiers*, 11-13· Α. ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, Η εικόνα των Βουλγάρων και της χώρας τους στις βυζαντινές πηγές του 11ου και 12ου αιώνα, στο: *Βυζάντιο και Βούλγαροι (1018-1185)*, επιμ. έκδ. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ - Κ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ [ΙΒΕ/ΕΙΕ-Διεθνή Συμπόσια τ. 18], Αθήνα 2008, 69· R. MACRIDES, *George Akropolites, The History, Introduction, Translation and Commentary*, Oxford 2007, 139, 144· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, 206-208· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, 316-317, 326· STEPHENSON, *Balkan Frontier*, 305-306, 310· CURTA, *Southeastern Europe*, 363-364· FINE, *Late Medieval Balkans*, 28-29, 31-32· G. PRINZING, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204-1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, München 1972, 59· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 77-78, 80· ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Έλληνο-βουλγαρική σύμπραξις*, 20-22.

Ο *ἀπάνθρωπος* *λέων* και *αἰμοβόρος* *Θράκιος* *θηρ* Ιωαννίτζης παρουσιάζεται με τα μελανότερα χρώματα από τους Βυζαντινούς συγγραφείς⁴¹. Μάλιστα, ο Γεώργιος Ακροπολίτης σημειώνει πως ο Βούλγαρος ηγεμόνας υιοθέτησε αυτή τη φονική διάθεση έναντι των Βυζαντινών και *Ῥωμαιοκτόνον ὠνόμαζεν ἑαυτὸν κατ' ἀντιστοιχία* προς τον Βασίλειο Β΄ τον *Βουλγαροκτόνο*, προκειμένου να εκδικηθεί τους Βυζαντινούς, περί *ᾧν εἰργάσατο πρὸς Βουλγάρων κακῶν* ο προαναφερθείς Μακεδόνας αυτοκράτωρ δύο αιώνες νωρίτερα⁴². Ουσιαστικά, ο Ιωαννίτζης με την υιοθέτηση του χαρακτηρισμού *Ῥωμαιοκτόνος* προσπάθησε να αντικρούσει τη βυζαντινή προπαγάνδα, σύμφωνα με την οποία, με αφορμή την ασανιδική επανάσταση του 1185/6, αποδόθηκε για πρώτη φορά στα τέλη του 12ου και τις αρχές του 13ου αιώνα το προσωνύμιο *Βουλγαροκτόνος* στον Βασίλειο Β΄. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι Βυζαντινοί προέβαλλαν αφενός τα πολεμικά του κατορθώματα σε βάρος των Βουλγάρων προς εμψύχωση των ιδίων και αποθάρρυνση των εξεγερθέντων, αφετέρου την επίτευξη της αποκατάστασης της βυζαντινής κυριαρχίας στη βαλκανική χερσόνησο κατά την τελευταία βουλγαρική επανάσταση και τη σκληρή τιμωρία των Βουλγάρων ως στασιαστών, επιθυμητούς στόχους των αυτοκρατορικών ενεργειών εναντίον των επαναστατών και κατά τον 12ο αιώνα⁴³. Μειώνοντας, έτσι, την κραταιά εικόνα του κράτους του

41. Νικηφόρος Χρυσοβέργης, *Λόγος προσφωνηματικὸς τῷ κρατίστῳ ἡμῶν αὐτοκράτορι κυρῷ Ἀλεξίῳ τῷ Κομνηνῷ ἀναγνωσθεὶς ἐν τοῖς ἐν τῷ Σκουταριῷ παλατίοις μετὰ παραδρομὴν οὐκ ὀλίγην τῆς ἑορτῆς τῶν φώτων*, ἐκδ. Μ. TREU, *Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres*, Breslau 1892, 19, στ. 5-6· Χωνιάτης, *Διήγησις*, 612, στ. 52-55, 618, στ. 94-2, 642, στ. 86-643, στ. 10· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 430, στ. 10-14· Εφραίμ, *Ἱστορία*, 212, στ. 5929-5930, 277, στ. 7816-7817· Ακροπολίτης, *Λόγος*, 211, στ. 7-27· Σταυράκιος, *Λόγος*, 369, στ. 34-39. Πβλ. ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, *Εικόνα Βουλγάρων*, 68-69, 76, 88.

42. Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 23, στ. 16-19. Πβλ. Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 459, στ. 30-460, στ. 1. Βλ. και P. STEPHENSON, *The legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge 2003, 90· MADGEARU, *The Asanids*, 162· MACRIDES, *Akropolites*, 143· PRINZING, *Die Bedeutung*, 58-59· MAVROMMATIS, *Royaume bulgare*, 31.

43. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 373, στ. 70· Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 179, στ. 26-30· Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 18, στ. 13-21· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 373, στ. 11-18, 457, στ. 23-26· Εφραίμ, *Ἱστορία*, 108-109, στ. 2898-2925· Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, ἐκδ. L. SCHOPEN, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* (CSHB), τ. 1, Bonn

Σαμουήλ, υποβαθμιζόταν, παράλληλα, η ισχύς της ασανιδικής κρατικής οντότητας, εφόσον η τελευταία θεωρούνταν συνέχεια αυτής των Κομητόπουλων, και κατ' επέκταση, περιοριζόνταν οι ιδεολογικές και εδαφικές διεκδικήσεις των Ασανιδών⁴⁴.

Στα τέλη του 1201-αρχές του 1202, όταν έγιναν γνωστές οι προετοιμασίες για την Δ΄ Σταυροφορία, ο Αλέξιος Γ΄ συνήψε συνθήκη ειρήνης με τους Βουλγάρους. Με αυτή τη συμφωνία το Βυζάντιο για πρώτη φορά αναγνώρισε την κρατική υπόσταση του Β΄ βουλγαρικού κράτους στην περιοχή του Αίμου⁴⁵. Ο Ιωαννίτζης ήδη από το 1199 είχε αρχίσει διαπραγματεύσεις με τη Ρώμη, προκειμένου να γίνει επίσημα αποδεκτή και να νομιμοποιηθεί η εξουσία του. Το 1204 αναγόρευσε τον εαυτό του *imperator omnium Bulgarorum et Blacorum* και λίγους μήνες αργότερα

1829, 27, στ. 10-13· STEPHENSON, *Basil the Bulgar-Slayer*, 6, 8, 25-26, 66-77, 90-96· MACRIDES, *Akropolites*, 134, 143· PRINZING, *Die Bedeutung*, 58-60· ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΙΣ, *Royaume bulgare*, 33. Η αναφερθείσα χρονολόγηση της εμφάνισης του εν λόγω προσωνυμίου αμφισβητείται από τον Α. ΝΙΚΟΛΟΒ (On Basil II's cognomen "The Bulgar-slayer", στο: *Evropejskiyat yugoiztok prez vtorata polovina na X - nachaloto na XI vek. Istoriya i kultura*, επιμ. έκδ. V. GJUZELEV - G. ΝΙΚΟΛΟΒ, Sofia 2015, 578-584), ο οποίος την τοποθετεί στις αρχές του 11ου αιώνα. Ωστόσο, ο ερευνητής στηρίζεται σε μαρτυρίες μεταγενέστερων χειρογράφων (14ου αι. κ. εξ.), στα οποία ο χαρακτηρισμός *Βουλγαροκτόνος* έχει πιθανότατα προστεθεί. Κατά τη γνώμη μας, η επιχειρηματολογία του ΝΙΚΟΛΟΒ δεν είναι πειστική, ενώ τα επιχειρήματα του P. STEPHENSON (*Basil the Bulgar-Slayer*, 66-80, 89-90) τεκμηριώνονται επαρκέστερα.

44. Ιννοκέντιος ΙΙΙ, πάπας Ρώμης, *Αλληλογραφία*, έκδ. J.-P. MIGNÉ, *Innocentius III Romanus Pontifex, Opera omnia*, PL 214, Paris 1855, βιβ. 5, αρ. 115, στ. 1112-1113, PL 215, Paris 1855, βιβ. 7, αρ. 4, στ. 287, αρ. 6, στ. 290· ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΙΣ, *Royaume bulgare*, 31· ΤΑΪΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Restauration de la Bulgarie par les Assénides (Problèmes du pouvoir)*, *EtBalk* 21/3 (1985), 32· Η ΙΔΙΑ, *L'idée byzantine de l'unité du monde et l'état bulgare*, στο: *Actes du Ier Congrès des Études balkaniques et du Sud-Est européen*, τ. 3, Sofia 1969, 296. Βλ. προσφάτως και F. DALL'AGLIO, "As it had been in the Past". The idea of national continuity in the establishment of the second Bulgarian Kingdom, στο: *Laudator Temporis Acti. Studia in memoriam I. A. Božilov*, επιμ. έκδ. I. BILARSKY, τ. 1, Sofia 2018, 282-299.

45. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 535, στ. 1-2: [Ο Αλέξιος Γ΄] τὰς πρὸς Ἰωάννην σπονδὰς ἐξέπερανεν· Χωνιάτης, *Λόγοι*, 110, στ. 8-111, στ. 10· Χρυσοβέργης, *Λόγος*, 18, στ. 36-21, στ. 19· F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden der Oströmischen Reiches von 565-1453*, τ. 2: *Regesten von 1025-1204*, München 1995, αρ. 1661b, 335· MADGEARU, *The Asanids*, 125· SIMPSON, *Balkan Frontiers*, 13· FINE, *Late Medieval Balkans*, 32· ΧΡΗΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ίστορία*, 208-209· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ίστορία*, 291· ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, *Εικόνα Βουλγάρων*, 77· ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Έλληνο-βουλγαρική σύμπραξις*, 28-29.

(Νοέμβριος 1204) ο απεσταλμένος του πάπα, καρδινάλιος Λέων, τον έστεψε «βασιλέα Βουλγάρων και Βλάχων» (*Bulgarorum et Blacorum rex*). Τον ίδιο χρόνο ο αρχιεπίσκοπος Τυρνόβου Βασίλειος αναγνωρίστηκε από τον πάπα επικεφαλής της ορθόδοξης Εκκλησίας της Βουλγαρίας με τον τίτλο του «αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας και πάσης Βλαχίας», ανεξάρτητος από το ορθόδοξο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, ενώ η βουλγαρική Εκκλησία είχε ήδη υπαχθεί στην παπική δικαιοδοσία με επίσημη κρατική απόφαση (1203)⁴⁶.

Οι πολιτικές και στρατιωτικές ικανότητες του Ιωαννίτζη τον καταξίωσαν στα μάτια των υπηκόων του, ώστε να λάβει το προσωνόμιο «Καλογιάννης». Μετά την Α΄ άλωση της Κωνσταντινούπολης (Απρίλιος 1204), εκμεταλλεύτηκε τη ρευστότητα που επικρατούσε στην περιοχή, με σκοπό να επεκτείνει τα σύνορα του κράτους του, κατακτώντας τμήματα της βυζαντινής επικράτειας. Κύριος αντίπαλός του ήταν οι Λατίνοι της νεοϊδρυθείσας λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι δεν αναγνώρισαν τον παραχωρημένο από τον πάπα βασιλικό τίτλο του, ούτε δέχθηκαν την πρότασή του για σύναψη συμμαχίας (αρχές 1204)⁴⁷.

46. Ιννοκέντιος III, *Αλληλογραφία*, PL 214, βιβ. 2, αρ. 266, στ. 825, βιβ. 5, αρ. 115-120, στ. 1112-1118, PL 215, βιβ. 7, αρ. 1-3, στ. 277-287, αρ. 6, στ. 290, αρ. 7, στ. 292-294, αρ. 12, στ. 295-296, αρ. 126, στ. 410-412, αρ. 137, στ. 427. Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, έκδ. P. LAUER, Paris 1924, § 65. Δημήτριος Χωματιανός, *Πονήματα Διάφορα*, έκδ. G. PRINZING, *Demetrii Chomateni, Ponemata Diaphora* (CFHB 38), Berlin-New York 2002, αρ. 8, στ. 100-104, 148-151, αρ. 146, στ. 25-33. J. MOORE, *Pope Innocent III (1160/61-1216). To Root Up and to Plant*, Leiden-Boston 2003, 113, 123, 126-128, 136. G. PRINZING, *Das Papsttum und der orthodox geprägte Südosten Europas 1180-1216*, στο: *Das Papsttum in der Welt des 12. Jahrhunderts*, επιμ. έκδ. E.-D. HEHL - I. H. RINGEL - H. SEIBERT, Stuttgart 2002, 167-172. I. DJURIC, *Titles of the Rulers of the Second Bulgarian Empire in the Eyes of the Byzantines*, στο: *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, επιμ. έκδ. A. LAIOU-THOMADAKIS, New Brunswick 1980, 35. MADGEARU, *The Asanids*, 48, 120-122, 126-136. ΤΑΪΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Restauration de la Bulgarie*, 35. Η ΙΔΙΑ, *L'idée byzantine*, 296. MACRIDES, *Akropolites*, 138. CURTA, *Southeastern Europe*, 379-383. STEPHENSON, *Balkan Frontier*, 309-312. FINE, *Late Medieval Balkans*, 55-56.

47. Villehardouin, *La conquête*, τ. 1, § 202, τ. 2, § 311. Clari, *La conquête*, § 64-65. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 612, στ. 56-613, στ. 63. Χωματιανός, *Πονήματα*, αρ. 146, στ. 93-98. Πβλ. Albericus Trium Fontium, *Chronica*, έκδ. P. SCHEFFER-BOICORST, *Chronica Albrici Monachi Trium Fontium*, MGH SS 23, Hanover 1874, 885.25-27. Βλ. και MADGEARU, *The*

Τον επόμενο χρόνο (Φεβρουάριος 1205), ο Ιωαννίτζης εισέβαλε στις πρόσφατα κατακτημένες από τους Λατίνους περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας, με συνέπεια να συγκρουστεί με τις λατινικές δυνάμεις στην Αδριανούπολη (14 Απριλίου 1205). Οι Φράγκοι υπέστησαν πανωλεθρία, ενώ ο Βαλδουίνος αιχμαλωτίστηκε και πέθανε ένα χρόνο αργότερα στη Βουλγαρία⁴⁸. Ακολούθησε διετής συστηματική λεηλασία της Θράκης και της ανατολικής Μακεδονίας εκ μέρους των Βουλγάρων (1205-1207), καθώς επίσης κατάκτηση των σημαντικότερων πόλεων τους (Σερρών, Φιλιππούπολης, Ορεστιάδας, Διδυμοτείχου κ.ά.), συνοδευόμενη από σφαγές και εξανδραποδισμούς Λατίνων και Βυζαντινών⁴⁹.

Τον Σεπτέμβριο του 1207, ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός, βασιλιάς της Θεσσαλονίκης, δολοφονήθηκε σε βουλγαρική ενέδρα κοντά στη Μοσυνόπολη της Θράκης⁵⁰. Αυτή η εξέλιξη άνοιξε τον δρόμο στον

Asanids, 39, 114, 139-141· F. VAN TRICHT, *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204-1228)*, Leiden-Boston 2011, 387-388· MACRIDES, *Akropolites*, 138, 141· FINE, *Late Medieval Balkans*, 81· PRINZING, *Die Bedeutung*, 10-11.

48. Villehardouin, *La conquête*, τ. 2, § 333-366, 370, 380-381· Clari, *La conquête*, § 112· Albericus, *Chronica*, 885.28-47· Χωνιάτης, *Διήγησις*, 598, στ. 4-599, στ. 40, 612, στ. 46-56, 613, στ. 64-72, 77-82, 615, στ. 11-617, στ. 66, 642, στ. 86-643, στ. 10· Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 21 στ. 6-22, στ. 2, 9-14· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 458 στ. 9-459, στ. 6· Εφραΐμ, *Ιστορία*, 256-257, στ. 7226-7240, 261-263, στ. 7358-7431, 277, στ. 7816-7824· Γρηγοράς, *Ιστορία*, 14, στ. 20-15, στ. 6· MADGEARU, *The Asanids*, 142, 144-156· VAN TRICHT, *Empire of Constantinople*, 53, 389· MACRIDES, *Akropolites*, 142· CURTA, *Southeastern Europe*, 374, 384· FINE, *Late Medieval Balkans*, 81-83· PRINZING, *Die Bedeutung*, 10-11, 45, 48-50· ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Έλληνο-βουλγαρική σύμπραξις*, 36-46, 49-52, 71-75.

49. Villehardouin, *La conquête*, τ. 2, § 392-394, 398-446, 461, 472-475· Χωνιάτης, *Διήγησις*, 618, στ. 93-619, στ. 28, 620, στ. 71-83, 621, στ. 84-17, 624, στ. 95-18, 627, στ. 76-94, 628, στ. 15-629.45, 631, στ. 17-633, στ. 56, 634, στ. 67-635, στ. 7, 645, στ. 89-646, στ. 92· Χωνιάτης, *Λόγοι*, 129, στ. 4-5· Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 23, στ. 1-16· Χωματιανός, *Πονήματα*, αρ. 48, στ. 24-26, αρ. 52, στ. 30-32· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 459, στ. 7-30· Εφραΐμ, *Ιστορία*, 277-278, στ. 7825-7842· Γρηγοράς, *Ιστορία*, 16, στ. 3-12· MADGEARU, *The Asanids*, 156-164· VAN TRICHT, *Empire of Constantinople*, 389· T. VLACHOS, *Kalojan plündert Thrakien und Makedonien*, *Βυζαντινά 2* (1970), 274-283· CURTA, *Southeastern Europe*, 384· FINE, *Late Medieval Balkans*, 83-87· PRINZING, *Die Bedeutung*, 45-46, 51-63· ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Έλληνο-βουλγαρική σύμπραξις*, 75-92.

50. Villehardouin, *La conquête*, τ. 2, § 498-500· Clari, *La conquête*, § 116· MADGEARU, *The Asanids*, 166-167· CURTA, *Southeastern Europe*, 384· FINE, *Late Medieval Balkans*, 87· PRINZING, *Die Bedeutung*, 47, 82· ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Έλληνο-βουλγαρική σύμπραξις*, 92-93.

Ιωαννίτζη για την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης. Στις αρχές του επόμενου μήνα οι βλαχοβουλγαρικές δυνάμεις στρατοπέδευσαν γύρω από την πόλη. Το βράδυ, πριν από την έναρξη της πολιορκίας, ο Ιωαννίτζης πέθανε (Οκτώβριος 1207). Πιθανότατα δολοφονήθηκε από τον Κουμάνο στρατηγό του (και εραστή της συζύγου του), Μαναστρά. Ως αποτέλεσμα, οι πολιορκητές εγκατέλειψαν το εγχείρημά τους και επέστρεψαν στο κράτος τους⁵¹.

Η απρόσμενη λύση της πολιορκίας από τους Βουλγάρους ώθησε τους κατοίκους της πόλης να αποδώσουν άλλη μια φορά τη σωτηρία της πατρίδας τους στον θαυματουργό προστάτη τους, τον άγιο Δημήτριο. Διαδόθηκε, λοιπόν, η φήμη πως ο μεγαλομάρτυς εμφανίστηκε στη σκηνή του Ιωαννίτζη, καθώς κοιμόταν, και τον τραυμάτισε θανάσιμα. Μία από τις παλαιότερες αναφορές του εν λόγω θαύματος συναντάται στο χρονικό του Ροβέρτου του Κλαρί (ca. 1170-1216) για την εξασφάλιση υπερβατικής προστασίας προς όφελος της δυτικής δυναστείας των Montferrat και τη συνεπακόλουθη νομιμοποίησή της στον θρόνο της Θεσσαλονίκης. Επίσης, έχει αναπαραχθεί συντομευμένα στο χρονικό του κιστερικιανού μοναχού Albericus Trium Fontium (β' τέταρτο 13ου αι.). Η παράδοση αυτή καταγράφηκε για πρώτη φορά σε βυζαντινό κείμενο στη *Χρονική Συγγραφή* του Γεωργίου Ακροπολίτη, ο οποίος, όμως, την αντιμετώπισε με σκεπτικισμό και απέδωσε τον θάνατο του Βούλγαρου ηγεμόνα σε πλευριτίδα⁵². Ως θαύμα απέκτησε ολοκληρωμένη μορφή

51. Clari, *La conquête*, § 116· Σταυράκιος, *Λόγος*, 372, στ. 11-31· Ακροπολίτης, *Λόγος*, 212, στ. 20-31· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 460, στ. 1-2· Εφραίμ, *Ιστορία*, 278, στ. 7843-7848· PRINZING, *Die Bedeutung*, 47, 82, 85· BAUER, *Patron*, 294· WALTER, *Warrior Saints*, 88· FINE, *Late Medieval Balkans*, 87, 91· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 79-80· ΗΛΙΑΔΟΥ, *Άγιος Δημήτριος καὶ Σλάβοι*, 133. Πβλ. I. VASÁRY, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge 2005, 53. Βλ. και MADGEARU, *The Asanids*, 167-169, 171, ο οποίος υποστηρίζει το ενδεχόμενο ο Μαναστράς να έδρασε ως όργανο του ανηψιού του Ιωαννίτζη, Βορίλου, προκειμένου ο τελευταίος να καταλάβει τον βουλγαρικό θρόνο.

52. Clari, *La conquête*, § 116: *Si avint, si comme Jehans li Blaks se gesoit une matinee en se tente, que mesires sains Dimitres vint, si le feri d'une lanche par mi le cors, si l'ochist*. Albericus, *Chronica*, 886.28-29: *De Iohannicio rege Bulgarie audivimus quod, cum iret contra Thessalonicam, a beato Demetrio fuit interfectus*. Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 23, στ. 19-23: *Μέχρι γοῦν καὶ αὐτῆς καταντήσας Θεσσαλονίκης ἐκέισε [ο Ιωαννίτζης] θνήσκει πλευριτίδι νόσῳ κατασχεθείς, ὡς δέ τινες ἔλεγον ὅτι ἐκ θεομηνίας*

σε Λόγο του Ιωάννη Σταυρακίου αφιερωμένο στα θαύματα του αγίου Δημητρίου (β' μισό 13ου αι.) και στη συνέχεια σε αντίστοιχο Λόγο του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη (λίγο προ του 1300)⁵³.

αὐτῶ ὁ θάνατος γέγονεν ἔδοξε γὰρ αὐτῶ καθ' ὕπνουσ ἔνοπλον ἄνδρα ἐπιστῆναι αὐτῶ καὶ δόρατι πληξάι οἱ τὴν πλευράν. Πβλ. Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονικῆ*, 460, στ. 1-5· Εφραίμ, *Ἱστορία*, 278, στ. 7843-7848. Βλ. και MADGEARU, *The Asanids*, 167, 169-171· MACRIDES, *Akropolites*, 143· PRINZING, *Die Bedeutung*, 82, 84-85· BAUER, *Patron*, 294· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἅγιος Δημήτριος*, 79-80· Ν. ΘΕΟΤΟΚΑ, Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ ἁγίου Δημητρίου στρατιωτικοῦ καὶ ἐφίππου καὶ οἱ σχετικὲς παραδόσεις τῶν θαυμάτων, στο: *Πεπραγμένα τοῦ Ὁ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου* [σημ. 7], τ. 1, Αθήνα 1955, 484-485· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Πρότυπο ἀνδρείας, 32-33. Ο Albericus ὑπῆρξε κιστροκιανὸς μοναχὸς τῆς μονῆς Trois Fontaines στη Châlons-sur-Marne τῆς Champagne και συγγραφεὴς ἐνὸς ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονικοῦ, που συνέθεσε τὴν περίοδο 1227-1251 και για το οποίο στηρίχθηκε, μεταξὺ ἄλλων, στη διήγηση του Ροβέρτου του Κλαυρί. Σχετικὰ βλ. Α. ANDREA, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade. Revised Edition*, Leiden-Boston 2008 (12000), 265-275.

53. Σταυράκιος, *Λόγος*, 369, στ. 19-372, στ. 31, κυρίως 371, στ. 31-36: *Τότε δὴ τότε ἀωρὶ τῶν νυκτῶν, εἰς τέλος θεὸς τὴν ἑαυτοῦ τῆς ἐκδικήσεως ρομφαίαν ἐστίλβωσε ... καὶ αἴφνης ὁ ἄγρυπνος τῶ ὄντι φύλαξ καὶ πολιοῦχος ἡμῶν καὶ μέγας τοῦ μεγάλου Βασιλέως στρατιώτης Δημήτριος, ἐφιππος ἐφ' ἵππου λευκοῦ τῶ βουλγαράνακτι φαίνεται καὶ καιρίαν ἀκοντίζει παραχρῆμα τὸν ἄθλιον Ακροπολίτη, Λόγος, 211, στ. 3-212, στ. 19, ἰδίως 212, στ. 6-9: Ἄλλ' οὕτω μέσαι νύκτες ἦσαν καὶ ὁ γενναῖος ὀπλίτης, ὁ ἀκαταγώνιστος πρόμαχος, τῶ βαρβάρῳ πρὸ τῆς κλίνης ἔνοπλος ἵππεὺς ἐπιφαίνεται, καὶ φανεὶς κατὰ γαστροὺς βάλλει, καὶ βαλὼν ἀφανὴς γίνεται.* Πβλ. MADGEARU, *The Asanids*, 167· ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΟΥΤΣΑΜΠΑΣΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεσσαλονίκη*, 144-146, 149-151· MACRIDES, *Akropolites*, 143· BAUER, *Patron*, 294· ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Culte de Saint Démétrius*, 142· Η ΙΔΙΑ, *Les légendes*, 164· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἅγιος Δημήτριος*, 79· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Πρότυπο ἀνδρείας, 32· ΘΕΟΤΟΚΑ, Εἰκονογραφικὸς τύπος, 484-485· ΗΛΙΑΔΟΥ, *Ἅγιος Δημήτριος καὶ Σλάβοι*, 133. Πβλ. ΜΕΝΤΖΟΣ, *Προσκύνημα ἁγίου Δημητρίου*, 152. Ο λόγιος Ιωάννης Σταυράκιος ἐδράσε κατὰ το β' μισό του 13ου αἰῶνα ὡς ὑμνογράφος, δημιουργὸς αἰολογικῶν κειμένων, *χαρτοφύλαξ* (γραμματεὴς και υπεύθυνος για το αρχεῖο) τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και *ταβουλάριος* (νομικὸς-συμβολαιογράφος). Σχετικὰ βλ. *PLP* 26708· Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Ιωάννης Σταυράκιος: ἓνας λόγιος στη Θεσσαλονίκη τῆς πρώιμης παλαιολόγιας ἐποχῆς, *Σύμμεικτα* 16 (2003), 379-394· ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - ΚΟΥΤΣΑΜΠΑΣΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεσσαλονίκη*, 144. Ο Κωνσταντῖνος Ακροπολίτης, γυιὸς του ιστορικοῦ Γεωργίου Ακροπολίτη και συγγραφεὴς αἰολογικῶν κειμένων, σταδιοδρόμησε ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β' (1282-1328) ὡς ὑψηλόβαθμος κρατικὸς ἀξιωματοῦχος. Σχετικὰ βλ. *PLP* 520· *ODB*, τ. 1, λήμμα Constantine Akropolites (Α.-Μ. TALBOT)· D. M. NICOL, Constantine Akropolites. A Prosopographical Note, *DOP* 19 (1965), 249-256.

Εκτός από τους Βυζαντινούς και τους Λατίνους, η ανωτέρω φήμη αξιοποιήθηκε και από τους Σέρβους στον *Βίο* του αγίου Συμεών (Στεφάνου Α΄) Νεμάνια, συντεθειμένο γύρω στα 1216 από τον γιό και διάδοχο του, Στέφανο Β΄ τον «Πρωτόστεπτο» (1196-1227)⁵⁴. Σε αυτό το κείμενο –σύγχρονο του χρονικού του Ροβέρτου του Κλαρί– συναντάται η θαυμαστή εξόντωση του Βούλγαρου ηγεμόνα Strez από τον άγιο Συμεών (1214). Ο πρώτος, αδελφός του Βούλγαρου βασιλιά Βορίλου (1207-1218), είχε καταφύγει το 1207 στον Στέφανο Β΄ της Σερβίας, ο οποίος το επόμενο έτος (1208) του παραχώρησε τη διοίκηση της περιοχής του Πρόσακου (σημ. Demir Karija). Εντούτοις, ο Strez δεν παρέμεινε πιστός στον Στέφανο· με την ανεξαρτητοποίησή του, την επεκτατική δράση του στην περιοχή του Αξιού, τη συμφιλίωσή του με τον Βορίλο (1209) και την αναγνώριση του Ερρίκου Α΄ της Κωνσταντινούπολης (1205-1216) ως επικυριάρχου του (1209-1210) έπληττε τα σερβικά συμφέροντα⁵⁵. Λίγα χρόνια αργότερα και αφού οι σερβικές προσπάθειες επαναπροσεταιρισμού του απέτυχαν, ο Strez δολοφονήθηκε από τους Σέρβους στην περιοχή του σημερινού Τέτοβο κατά τη διάρκεια εκστρατείας του κατά της Σερβίας (1214). Ωστόσο, η πράξη αποδόθηκε στον άγιο Συμεών Νεμάνια, ο οποίος παρουσιάζεται να τον λόγχισε τη νύχτα μέσα στη σπηλιά του⁵⁶.

Η προβολή του θανάτου του Strez ως ενέργειας του αγίου Συμεών μιμείται την αντιβουλγαρική παράδοση της θανάτωσης του Ιωαννίτζη από τον άγιο Δημήτριο και καταδεικνύει την εχθρική στάση του Στεφάνου Β΄ έναντι των Βουλγάρων, των κύριων εχθρών του⁵⁷. Στόχος της ενσωμάτωσης

54. MADGEARU, *The Asanids*, 169· PRINZING, *Die Bedeutung*, 94, 106. Η κριτική έκδοση του κειμένου περιλαμβάνεται στο έργο: Stefan Prvovenčani, *Sabrana dela*, έκδ. L. JUHAS-GEORGIEVSKA – T. JOVANOVIĆ, Beograd 1999, το οποίο δεν κατόρθωσα να εντοπίσω.

55. Στέφανος ο Πρωτόστεπτος, *Βίος αγίου Συμεών*, γερμανική μτφρ. S. HAFNER, *Serbisches Mittelalter. Altserbische Herrscherbiographien*, τ. 1: *Stefan Nemanja nach den Viten des hl. Sava und Stefans des Erstgekrönten*, Graz 1962, 115-116. Πβλ. Χωματιανός, *Πονήματα*, αρ. 134, στ. 6-8. Βλ. και MADGEARU, *The Asanids*, 182-183· L. MAKSIMOVIĆ, *La Serbie et les contrées voisines avant et après la IVe croisade*, στο: *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences / La IVe Croisade et ses conséquences*, επιμ. έκδ. A. LAIOU, Paris 2005, 278· FINE, *Late Medieval Balkans*, 94-98· PRINZING, *Die Bedeutung*, 100-101, 105-106· VAN TRICHT, *Empire of Constantinople*, 160, 398.

56. Στέφανος, *Βίος Συμεών*, 116-117· PRINZING, *Die Bedeutung*, 106· MAKSIMOVIĆ, *La Serbie*, 279. Πβλ. FINE, *Late Medieval Balkans*, 103-104· VAN TRICHT, *Empire of Constantinople*, 400.

57. Στα τέλη του 1213-αρχές του 1214, ο Βορίλος συμμαχούσε με τη λατινική

του εν λόγω θαύματος του μεγαλομάρτυρα στον *Βίο του Συμεών* ήταν η παρουσίαση της εκ Θεού δολοφονίας ενός ακόμα Βούλγαρου ηγέτη, αυτή τη φορά από τον ιδρυτή και προστάτη της δυναστείας των Νεμάνια και του σερβικού κράτους, το οποίο τη δεδομένη στιγμή απειλούσαν οι Βούλγαροι, όπως και τη Θεσσαλονίκη το 1207, που σώθηκε αναπάντεχα από τον πολιούχο της.

Πέρα από από την πίστη στις θαυματουργικές ιδιότητες του αγίου Δημητρίου, η παραπάνω επέμβασή του ενέχει και πολιτικό μήνυμα, εφόσον αντέκρουε την αρχική ασανιδική προπαγάνδα περί υποστήριξης των Βουλγάρων και Βλάχων από τον άγιο. Η σωτηρία, λοιπόν, της Θεσσαλονίκης από επιδρομείς συνέχιζε να αποτελεί καθήκον του χριστομάρτυρος Δημητρίου, επιβεβαιώνοντας την παραμονή ή την επιστροφή του αγίου στο πλευρό των Θεσσαλονικέων και εν γένει των Βυζαντινών. Έτσι, η δολοφονία του Ιωαννίτζη από τον μυροβλύτη συνιστά όχι μόνο απότοκο της λαϊκής ευσέβειας, αλλά και μέσο αντιπροπαγάνδας εκ μέρους της βυζαντινής αυτοκρατορίας για την ανατροπή της ιδεολογίας επί της οποίας θεμελιώθηκε το Β' βουλγαρικό κράτος⁵⁸. Άλλωστε, ο Ιωαννίτζης δεν ήταν ένας απλός Βούλγαρος βασιλιάς· υπήρξε ο θεμελιωτής της νεοπαγούς βουλγαρικής κρατικής οντότητας, διότι κατόρθωσε να αναγνωριστεί επίσημα τόσο η βασιλική ιδιότητα, όσο και η επικράτειά του⁵⁹.

Κατά τη γνώμη μας, θα πρέπει να αναζητήσουμε έναν από τους λόγους οπτικοποίησης της συγκεκριμένης δράσης του αγίου Δημητρίου στην επιδίωξη να διευκολυνθεί η διάδοση του θαύματος, αλλά και η έμμεση πολιτική του σκοπιμότητα. Ως αποτέλεσμα, προέκυψε ο εικονογραφικός τύπος του έφιππου αγίου να φονεύει με το δόρυ του

αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης. Στη συνέχεια, ο ενωμένος λατινικός και βουλγαρικός στρατός εκστράτευσε εναντίον της Σερβίας, στοχεύοντας στην ανάκτηση της περιοχής της Ναισού από τους Βουλγάρους και την επιβολή της λατινικής επικυριαρχίας στο κράτος του Στεφάνου Νεμάνια (1214). Σχετικά βλ. Στέφανος, *Βίος Συμεών*, 113-115· Clari, *La conquête*, § 116-118· Albericus, *Chronica*, 886, στ. 29-32· MADGEARU, *The Asanids*, 187-188· VAN TRICHT, *Empire of Constantinople*, 391-394, 397-399· FINE, *Late Medieval Balkans*, 100-104· PRINZING, *Die Bedeutung*, 107-110· MAKSIMOVIĆ, *La Serbie*, 279-280.

58. MADGEARU, *The Asanids*, 170· MACRIDES, *Akropolites*, 143· BAUER, *Patron*, 294· OBOLENSKY, *Relations*, 19· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 79.

59. MADGEARU, *The Asanids*, 173. Βλ. παραπάνω, 105-106.

τον Ιωαννίτζη μπροστά στην πόλη της Θεσσαλονίκης⁶⁰. Όμως, στην εικαστική παράσταση δεν ακολουθούνται πιστά οι κεμενικές αφηγήσεις· ο μάρτυρας εικονίζεται με στρατιωτική ενδυμασία, όχι να εισβάλλει στη σκηνή του Βούλγαρου ηγέτη τη νύχτα, γεγονός που αντέβαινε στον στρατιωτικό και ηρωικό χαρακτήρα του αγίου, αλλά και στα βυζαντινά ιδεώδη περί γενναιότητας και ανδρείας. Αντίθετα, μονομαχεί με τον Ιωαννίτζη, που επίσης φέρει στρατιωτική περιβολή και βρίσκεται είτε πεσμένος στα πόδια του αγίου, προσπαθώντας να αμυνθεί (εικ. 1), είτε έφιππος να τρέπεται σε φυγή. Ουσιαστικά, η παράσταση αυτή αποτελεί προσαρμογή της δρακοντοκτονίας –γνωστής από τους μεγαλομάρτυρες Θεόδωρο και Γεώργιο– στη μορφή του αγίου Δημητρίου⁶¹.

Ο συγκεκριμένος τύπος διαθέτει αρκετές παραλλαγές, όπως αυτή που προαναφέρθηκε με τον Ιωαννίτζη έφιππο να προσπαθεί να διαφύγει (εικ. 2). Αυτή η διαφοροποίηση συνιστά συμφυρμό δύο διαφορετικών θαυμάτων, της εξόντωσης του Ιωαννίτζη και του Ραδομηρού από τον άγιο Δημήτριο, τα οποία συναντώνται στα έργα του Ιωάννη Σταυρακίου και του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη⁶². Ο Ραδομηρός υπήρξε γιός του Βούλγαρου ηγεμόνα Σαμουήλ και διαδέχθηκε τον πατέρα του στην ηγεσία των επαναστατημένων Βουλγάρων, όταν ο τελευταίος πέθανε, μετά τη μάχη στο Κλειδί (1014). Σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές που αναφέρονται στο πρόσωπό του, ο Ραδομηρός φονεύθηκε το 1015 από τον εξάδελφό του, Ιωάννη Βλαδισθλάβο, προκειμένου ο δεύτερος να αναλάβει τα ηνία των Βουλγάρων. Μάλιστα, ο Σκυλίτζης υπογραμμίζει πως η δολοφονία έλαβε χώρα *εις κνηνέσιον*⁶³. Σε αντίθεση με τις ιστορικές

60. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορήσεις παλληκαριών*, 223· Ο ΙΔΙΟΣ, *Πρότυπο ανδρείας*, 33· ΠΑΖΑΡΑΣ, *Εικονογραφικοί τύποι*, 44· Μ. ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ, *Φορητές εικόνες του αγίου Δημητρίου (Άγιο Όρος-Ρωσία)*, *Βυζαντινά* 29 (2009), 287· ΘΕΟΤΟΚΑ, *Εικονογραφικός τύπος*, 484-486.

61. WALTER, *Warrior Saints*, 48-49, 88· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορήσεις παλληκαριών*, 213-215, 223· Ο ΙΔΙΟΣ, *Πρότυπο ανδρείας*, 33· ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ, *Φορητές εικόνες*, 287.

62. ΠΑΖΑΡΑΣ, *Εικονογραφικοί τύποι*, 44· ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ, *Φορητές εικόνες*, 288· ΘΕΟΤΟΚΑ, *Εικονογραφικός τύπος*, 486. Πβλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορήσεις παλληκαριών*, 222-223.

63. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, έκδ. I. THURN, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum* (CFHB 5), Berlin-New York 1973, 349, στ. 45-350, στ. 55, 353, στ. 39-43· Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος χρονική*, έκδ. I. BEKKER, *Michaelis Glycae Annales* (CSHB), Bonn 1836, 578, στ. 10-14· Ιωάννης Ζωναράς, *Έπιτομή Ιστοριών*, έκδ. I. BÜTTNER-WOBST, *Ioannis*

πηγές, ο Σταυράκιος και ο Ακροπολίτης στα έργα τους αντικατέστησαν τον δολοφόνο με τον πολιούχο της Θεσσαλονίκης, ο οποίος σκότωσε τον γιού του Σαμουήλ, καθώς κυνηγούσε έφιππος στο Σοσκό της δυτικής Μακεδονίας (σημ. Φρούριο, νοτιοδυτικά των Σερβίων), μετά από επίμονες δεήσεις των κατοίκων των περιοχών *πρὸς ἔσπερας τῆς τῶν Θεσσαλονικέων που κατείχαν οι Βούλγαροι*, επειδή ο Ραδομηρός ήταν καταδυναστευτικός προς αυτούς⁶⁴.

Κατά την άποψή μας, το θαύμα της θανάτωσης του Ραδομηρού κατασκευάστηκε από τους Βυζαντινούς τον 13ο αιώνα, για να αξιοποιήσουν προς όφελός τους την ιδεολογική και κρατική σύνδεση των Ασανιδών με τον Σαμουήλ, ο οποίος θεωρούνταν πολιτικός τους πρόγονος⁶⁵. Σκοπός τους να δημιουργηθεί ένα ιστορικό προηγούμενο σε σχέση με τον θαυμαστό θάνατο του Ιωαννίτζη από τον άγιο Δημήτριο, έτσι ώστε ο τελευταίος να συνιστά ιστορική συνέχεια. Άλλος ένας Βούλγαρος βασιλιάς, λοιπόν, γιός του ηγέτη της σημαντικότερης βουλγαρικής επανάστασης προ του 1185 –αυτής των Κομητόπουλων– είχε βρει τον θάνατο από τον *Θεσσαλονικέων προϊστάμενον*⁶⁶. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η βυζαντινή αντιπροπαγάνδα δεν στηρίχθηκε σε ένα *unicum*, αλλά η θαυματουργική επέμβαση του αγίου Δημητρίου το 1207 απέκτησε ιστορικότητα και κατ'έπείτα αυξημένη εγκυρότητα, επειδή αποτελούσε επανάληψη προϋπάρχοντος θαύματος. Ο άγιος Δημήτριος παραδοσιακά δεν υποστήριζε τους Βουλγάρους, αντιθέτως σκότωνε τους βασιλείς τους

Zonarae Epitomae Historiarum (CSHB), τ. 3, Bonn 1897, 564, στ. 8-12, 17-565, στ. 15-STEPHENSON, *Basil the Bulgar-Slayer*, 7, 27.

64. Σταυράκιος, *Λόγος*, 360, στ. 11-361, στ. 15, ιδίως 361, στ. 8-11: Ὁ δὲ ταχὺς εἰς ἀντίληψιν καὶ ὄξυς εἰς ἐπικουρίαν Μέγας Δημήτριος, φθάνει τὸν κάκιστον ὄσα καὶ ἀστραπὴ ἀνὰ μέσον ὁρῶν κυνηγετοῦντα καὶ ἵπαζόμενον, ἔφιππον, ἔφιππος, καὶ καιρίαν πλήττει τὸν δειλίαιον, τοῦ ἵππου μακρὰν ἀποσφαιρισάμενος Ακροπολίτης, *Λόγος*, 199, στ. 31-200, στ. 32, ιδίως 200, στ. 27-30: Τοῖνον καὶ ὑπαντιάζει κατὰ πρόσωπον τῷ ἀλάστορι ἔνοπλος, ἔποχος, τοῖς περὶ τὸν ἀλιτήριον πᾶσι κατάδηλος, καὶ πλήττει διὴ καιρίαν καὶ τοῦ ζῆν δικαίως μεθίστησι τὸν πλείστους ὅτι τῆς ζωῆς ἀδίκως στερήσαντα. Πβλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορήσεις παλληκαριῶν*, 222-223- ΠΑΖΑΡΑΣ, *Εἰκονογραφικοί τύποι*, 44 ΘΕΟΤΟΚΑ, *Εἰκονογραφικὸς τύπος*, 486.

65. Βλ. παραπάνω, 104-105.

66. *Μηναῖον*, δοξαστικό ὄρθρου της κστ' του μηνός.

σε βαθμό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί *βουλγαροκτόνος*, με άμεση αναφορά στο προσωνύμιο του Βασιλείου Β⁶⁷.

Το τελευταίο επιχείρημα επιβεβαιώνεται και από άλλη μία θαυμαστή παρέμβαση του μεγαλομάρτυρα τον 11ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη, στο πλαίσιο της βουλγαρικής εξέγερσης του Πέτρου Δελεάνου (1040-1041), οι Βούλγαροι πολιορκήσαν τη Θεσσαλονίκη με πολυάριθμο στράτευμα (1040). *Οί ἐπιχώριοι*, αφού τέλεσαν αγρυπνία στον ναό του πολιούχου, επιτέθηκαν κατά των Βουλγάρων *τοῦ μάρτυρος προηγουμένου τῆς Ῥωμαϊκῆς στρατιᾶς*, κατορθώνοντας να αποκρούσουν τον εχθρό και να του επιφέρουν αξιόλογες απώλειες. Για μία ακόμη φορά ο άγιος στράφηκε εναντίον των Βουλγάρων· συγχρόνως ήταν η πρώτη περίπτωση που εμφανίστηκε εκτός των τειχών της πόλης του, για να ηγηθεί της άμυνάς της⁶⁸.

Η εμφάνιση της παράστασης του αγίου Δημητρίου ως φονευτή του βασιλιά των Βουλγάρων τοποθετείται κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα⁶⁹. Αν και το θαύμα καταγράφηκε με λεπτομέρεια από βυζαντινή σκοπιά μετά τα μέσα του ίδιου αιώνα από τους Ιωάννη Σταυράκιο και Κωνσταντίνο Ακροπολίτη, η προφορική παράδοση προϋπήρξε και εντάχθηκε για πρώτη φορά σε ιστορικά κείμενα κατά το 4^ο τέταρτο του 13ου αιώνα. Πιστεύουμε, λοιπόν, πως η σκηνή είχε ήδη δημιουργηθεί έως τα τέλη της εν λόγω εκατονταετηρίδας, εφόσον έως τότε συναντάται εκτός του μακεδονικού χώρου, αφενός σε τοιχογραφίες στα επαρχιακά μνημεία του αγίου Δημητρίου (νότιος ναός) στον Πούρκο Κυθήρων (13ου αι.)⁷⁰ και του αγίου Δημητρίου Κροκεών Λακωνίας (1286)⁷¹, αφετέρου στη Σερβία:

67. Βλ. παραπάνω, 104.

68. Σκυλίτζης, *Σύνοψις*, 413, στ. 7-414, στ. 26· Πβλ. STEPHENSON, *Balkan Frontier*, 132· OBOLENSKY, *Relations*, 17· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Πρότυπο ανδρείας*, 30· ΜΕΝΤΖΟΣ, *Προσχύνημα αγίου Δημητρίου*, 120-121.

69. ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ, *Φορητές εικόνες*, 287· ΗΛΙΑΔΟΥ, *Άγιος Δημήτριος και Σλάβοι*, 133.

70. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - Ι. ΜΠΙΘΑ, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Ελλάδος: Κύθηρα*, Αθήνα 1997, 171, 175. Το 4^ο στρώμα τοιχογραφιών του νότιου ναού χρονολογείται τον 13ο αιώνα πριν τα τέλη του, οπότε τοποθετείται χρονικά το β^ο στρώμα.

71. Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου (1286) στις Κροκεές Λακωνίας και το εργαστήριο του Ανώνυμου ζωγράφου. Συμβολή στη μελέτη της πρώιμης παλαιολόγιας ζωγραφικής στη Λακωνία*, Τρίπολη 2012, 122, πίν. 20α· WALTER, *Warrior Saints*, 87, σημ. 76, 88· Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Από τις τοιχογραφίες του αγίου Δημητρίου Κροκεών*, ΔΧΑΕ 12 (1984), 232. Μεγάλο τμήμα της αρχικής παράστασης καλύπτεται

συγκεκριμένα, φορητή εικόνα στην εκκλησία του αγίου Δημητρίου στο Prizren απεικονίζει τον επώνυμο άγιο του ναού στον παραπάνω τύπο⁷². Επίσης, έως το α' τέταρτο του 14ου αιώνα είχε διαδοθεί σε επαρχιακά μνημεία εντός και εκτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως στον άγιο Δημήτριο Μακρουχωρίου Ευβοίας (1302/1303)⁷³ και στον άγιο Γεώργιο Ανυδριώτη (στο χωριό Άνυδροι), στα νοτιοδυτικά της Κρήτης (1323) (εικ. 1)⁷⁴, γεγονός που απαιτούσε βάθος χρόνου.

Κατά τη γνώμη μας, ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος εντοπίζεται σε μία εποχή επανισχυροποίησης του Β' βουλγαρικού κράτους, για να υπονομεύσει τη δύναμη και τη σθεναρή εικόνα του, αλλά και τις αξιώσεις του επί άλλων κρατών. Πιο αναλυτικά, θεωρούμε πως η παράσταση εμφανίστηκε, όχι γύρω στα 1207 (έτος θανάτου του Ιωαννίτζη), αλλά μετά την κομβική και νικηφόρα για τους Βουλγάρους μάχη της Klokotnitsa (9 Μαρτίου 1230).

Στην ανωτέρω πολεμική σύρραξη συγκρούστηκαν οι βουλγαρικές δυνάμεις υπό τον Ιωάννη Ασάν Β' (1218-1241) και τα στρατεύματα της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης με αρχηγό τον Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα. Ο τελευταίος είχε προεκτείνει τα σύνορα του δεσποτάτου της Ηπείρου, κατακτώντας τη δυτική Μακεδονία και τη Φθιώτιδα (1215-1224), ενώ το 1224 συμπεριέλαβε στα όρια του κράτους του τη Θεσσαλονίκη. Στη συνέχεια, ίδρυσε τη βυζαντινή αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης, αντικαθιστώντας το εκεί λατινικό βασίλειο και στέφθηκε αυτοκράτωρ από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Δημήτριο Χωματιανό (1227). Τα επόμενα έτη, ο Θεόδωρος συνέχισε την κατακτητική του πορεία στην ανατολική Μακεδονία και Θράκη με κύριο στόχο του την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και την ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Προκειμένου, όμως, να διασφαλίσει τα νώτα του για μία μακρόχρονη

από μεταγενέστερο στρώμα τοιχογραφίας του 18ου αιώνα με το ίδιο ακριβώς θέμα. Βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Κροκεές*, 122· ΔΡΑΝΑΑΚΗΣ, *Άγιος Δημήτριος Κροκεών*, 232, 235-236.

72. R. PETROVIC, A propos de la datation d'une icône de Prizren qui évoque saint Dimitri tuant l'empereur Kaloïan et sauvant la ville de Salonique, στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα* [σημ. 7], 422-423, 428, 424, σχέδ. 1· MADGEARU, *The Asanids*, 170.

73. Μ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Οι Τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρουχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Ευβοίας*, Αθήνα 1991, 94, πίν. 31.

74. Κ. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ, Άγιος Γεώργιος Ανυδριώτης, *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), 160-161, πίν. 29, εικ. 1.

πολιορκία της Βασιλεύουσας, αποφάσισε να επιτεθεί πρώτα εναντίον των Βουλγάρων. Ως αποτέλεσμα, ο στρατός του νικήθηκε κατά κράτος και ο ίδιος σύρθηκε στην αιχμαλωσία⁷⁵.

Η μάχη της Klokochnitsa επέφερε την αποδυνάμωση της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης και την απώλεια των εδαφών της σε Θράκη και Μακεδονία υπέρ των Βουλγάρων. Οι τελευταίοι κυριάρχησαν στα Βαλκάνια και διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στο πολιτικό και στρατιωτικό προσκήνιο. Ο Ιωάννης Ασάν Β΄, από θέση ισχύος, προσέλαβε για πρώτη φορά τον τίτλο *tsr' Bl'garom i Gr'kom*, διατρανώνοντας την πρόθεσή του για κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, κατάλυση της λατινικής αυτοκρατορίας και αντικατάσταση της πολυεθνικής βυζαντινής αυτοκρατορίας από το βουλγαρικό κράτος⁷⁶.

Ο παραπάνω τίτλος συναντάται στην εμπρόσθια όψη χρυσής σφραγίδας του τσάρου, όπου εικονίζεται με βυζαντινά αυτοκρατορικά διάσημα (σκήπτρο, σταυροφόρο σφαίρα) και ενδύματα (σάκκο, λώρο), ενώ

75. Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 33, στ. 14-34, στ. 16, 41, στ. 18-42, στ. 15· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 461, στ. 1-7, 468, στ. 22-469, στ. 11, 474, στ. 1-19· Εφραΐμ, *Ιστορία*, 272-273, στ. 7683-7726, 286, στ. 8089-8100· Γρηγοράς, *Ιστορία*, 25, στ. 22-26, στ. 9, 27, στ. 16-28, στ. 20· Χωματιανός, *Πονήματα*, αρ. 114, στ. 22-27, 37-66, 167-180· F. BREDENKAMP, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)*, Θεσσαλονίκη 1996, 65-66, 73-77, 80-85, 103-114, 123-124· D. M. NICOL, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, 48-71, 104-110· Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1991, 65-72, 77-82, 117-118· Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *The Empire of Thessaloniki (1224-1242). Political Ideology and Reality*, *Βυζαντικά* 19 (1999), 213-218 (= Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Βυζάντιο 13ος αιώνας: από την κατάρρευση στην ανασυγκρότηση. Κράτος της Ηπείρου - Αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2016, αρ. 10)· Η ΙΔΙΑ, *The Political Ideology of the State of Epiros*, στο: *Urbs Capta* [σημ. 55], 314-321· L. FUNDIC, *Art and Political Ideology in the State of Epiros during the Reign of Theodore Doukas (r. 1215-1230)*, *ByzSym* 23 (2013), 220, 230-231, 239-240· VAN TRICHT, *Empire of Constantinople*, 377-368· FINE, *Late Medieval Balkans*, 112-114, 119-124.

76. Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 42, στ. 15-43, στ. 13· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 474, στ. 25-475, στ. 7· Εφραΐμ, *Ιστορία*, 287, στ. 8105-8130· MADGEARU, *The Asanids*, 202-205, 215· DJURIC, *Titles of the Rulers*, 32-33· ΤΑΪΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *L'idée impériale à Byzance et la tradition étatique bulgare*, *Βυζαντινά* 3 (1971), 294-295· BREDENKAMP, *Empire of Thessaloniki*, 194-195, 197-198· NICOL, *Despotate*, 103-104, 111-113· ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια και Ήπειρος*, 83-84, 143, σημ. 221· ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Empire of Thessaloniki*, 219· Η ΙΔΙΑ, *Political Ideology*, 315· FINE, *Late Medieval Balkans*, 125-126.

στην άλλη πλευρά παριστάνεται ο πολιούχος της Θεσσαλονίκης καθιστός σε θρόνο, με στρατιωτική εξάρτυση, να κρατά το σπαθί του⁷⁷. Ο θρόνος του μάρτυρα παραπέμπει στο παραδείσιο μεγαλείο που απολαμβάνει από τον Χριστό ως ανταμοιβή για το μαρτύριό του, αντανακλώντας τη μεγαλοπρέπεια του θείκου θρόνου. Κατ' αντιστοιχία, εκτός από τον Θεό, ο θρόνος χρησιμοποιούνταν εικονογραφικά και για τον βυζαντινό αυτοκράτορα ως επίγειο αντιπρόσωπό του⁷⁸. Κατ' επέκταση, ο άγιος Δημήτριος παριστάνεται εδώ όχι μόνο ως μεγαλομάρτυρας του Χριστού, αλλά και ως υψηλόβαθμος στρατιωτικός αξιωματούχος του Βούλγαρου αυτοαποκαλούμενου «αυτοκράτορα», βοηθός του στις στρατιωτικές συγκρούσεις (όπως αυτή του 1230) και στην επεκτατική πολιτική του, ιδιαίτερα σε βάρος της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης⁷⁹. Την ίδια παράσταση χρησιμοποίησε πρώτος σε νομίσματά του ο Θεόδωρος της Θεσσαλονίκης (1224-1230), μετά τη στέψη του ως αυτοκράτωρ⁸⁰. Η μίμηση των νομισμάτων της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης από την πλευρά των Βουλγάρων συνιστά υπαινικτική διεκδίκηση των εδαφών της⁸¹.

Παράλληλα, ο Ιωάννης έκοψε νομίσματα με τη μορφή του αγίου Δημητρίου, του μοναδικού αγίου που εντοπίζεται στα βουλγαρικά

77. T. GERASIMOV, Sceaux bulgares en or des XIIIe et XIVe siècles, *BSI* 21 (1960), 62-64, πίν. 1· P. SCHREINER, Der thronende Demetrios. Ikonographie und politische Bedeutung eines Siegels Ivan Asens II., στο: P. SCHREINER, *Studia byzantinobulgarica*, Wien 1986, 95, 100· MORRISSON, Money in Thessalonike, 188· BAUER, *Patron*, 294, 305· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ιστορήσεις παλληκαριών, 226· Ο ΙΔΙΟΣ, Πρότυπο ανδρείας, 35· SOKOLOV, Die Verehrung, 121· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Άγιος Δημήτριος, 85.

78. A. GRABAR, Le throné des martyrs, *Cah Arch* 6 (1952), 33-34, 40-41· SCHREINER, Thronende Demetrios, 97-99· A. GRABAR, *L'empereur dans l'art byzantin*, Strasbourg 1936, 196-200. Για την αυτοκρατορική ιδεολογία βλ. ενδεικτικά: AHRWEILER, *L'idéologie*, 13, 18, 21· D. ANGELOV, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge 2007, 79-80, 85· D. M. NICOL, Byzantine Political Thought, στο: *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350-c. 1450*, επιμ. έκδ. J. H. BURNS, Cambridge 1988, 51-52, 55.

79. SCHREINER, Thronende Demetrios, 100.

80. HENDY, *Coins*, τ. 4/2, πίν. 39, αρ. 9.1-2· HENDY, *Coinage*, 270· MORRISSON, Money in Thessalonike, 181· ΠΕΝΝΑ, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 203· BAUER, *Patron*, 305· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ιστορήσεις παλληκαριών, 226.

81. BAUER, *Patron*, 305· SOKOLOV, Die Verehrung, 121.

νομίσματα⁸². Ο πρώτος νομισματικός τύπος αποτελεί χρυσό υπέρπυρο, στην οπίσθια όψη του οποίου εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος με στρατιωτική περιβολή να προτάσσει επιδεικτικά το ξίφος του και με το δεξί χέρι να στέφει τον Βούλγαρο βασιλέα, ο οποίος φέρει τη βυζαντινή αυτοκρατορική ενδυμασία και τον τίτλο *Ivan Asen tsar*⁸³. Η βυζαντινή επίδραση στο νόμισμα αυτό είναι έκδηλη, εφόσον η ενδυμασία και το στέμμα του Ασάν αναπαράγουν τα βυζαντινά αυτοκρατορικά εικονογραφικά πρότυπα⁸⁴, καθώς και η παράσταση στη πίσω πλευρά μιμείται αντίστοιχη νομισμάτων του Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα⁸⁵. Με το παραπάνω νόμισμα ο Βούλγαρος ηγεμόνας προπαγάνδιζε τον στόχο του για κατάληψη του αυτοκρατορικού θρόνου της Κωνσταντινούπολης. Επίσης, διατράνωνε τις διεκδικήσεις του επί των εδαφών της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης, καθώς ο πολιούχος της πρωτεύουσάς της τον έστεφε επίγειο άρχοντα της πόλης του, του εμπιστευόταν τη διακυβέρνησή της και, εμμέσως, όλων των εδαφών του κράτους της Θεσσαλονίκης. Ακόμα, πρόβαλε τη στρατιωτική βουλγαρική δύναμη και υπεροχή μετά τη νίκη του επί των Βυζαντινών, η οποία επιτεύχθηκε με τη συμπαράσταση του μεγαλομάρτυρα προς τους Βουλγάρους, διότι ο άγιος Δημήτριος εικονίζεται συνοδοιπόρος και προστάτης του τσάρου τους⁸⁶.

Στο πλαίσιο της ανωτέρω ιδεολογίας σημειώθηκε άλλη μία νομισματική κοπή, τραχέος από κράμα αυτή τη φορά, με τον άγιο Δημήτριο στον οπισθότυπο, στρατιωτικά ενδεδυμένο, να υψώνει στο κέντρο από κοινού με τον Ιωάννη Ασάν Β΄ σύμβολο νίκης (ράβδο που στέφεται από άστρο). Ο Βούλγαρος τσάρου αποδίδεται και πάλι με

82. H. LONGUET, *Introduction à la numismatique byzantine*, London 1961, 83· MADGEARU, *The Asanids*, 216.

83. HENDY, *Coins*, τ. 4/2, πίν. 47, αρ. 1· Ο ΙΔΙΟΣ, *Coinage*, 297· MORRISSON, *Money in Thessalonike*, 188· BAUER, *Patron*, 294· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 84. Πβλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορήσεις παλληκαριών*, 226· Ο ΙΔΙΟΣ, *Πρότυπο ανδρείας*, 35· SOKOLOV, *Die Verehrung*, 121.

84. LONGUET, *Numismatique byzantine*, 82-83· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 81-82.

85. HENDY, *Coins*, τ. 4/2, 638, 641, πίν. 39, αρ. 5a.1, 5a.3-4, 5b· Ο ΙΔΙΟΣ, *Coinage*, 269· ΠΕΝΝΑ, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 199· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 84· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορήσεις παλληκαριών*, 226· Ο ΙΔΙΟΣ, *Πρότυπο ανδρείας*, 35.

86. ΠΕΝΝΑ, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 198-199.

τη βυζαντινή αυτοκρατορική ενδυμασία: στέμμα με περπενδούλια και σταυροφόρο σκήπτρο⁸⁷. Παρόμοια παράσταση έφεραν οι οπισθότυποι άσπων τραχέων του Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα της Θεσσαλονίκης, ο οποίος μαζί με τον άγιο Δημήτριο κρατούσαν τρόπαιο με ένσταυρο μετάλλιο ως επίστεψη⁸⁸. Εκτός από τις εξόφθαλμες αυτοκρατορικές διεκδικήσεις, μέσω της πολεμικής εξάρτυσης του μάρτυρα και της τοποθέτησής του δίπλα στον Ασάν διαφαίνεται η απόδοση της νίκης της Klokotnitsa στις μεσιτείες του θαυματουργού μεγαλομάρτυρα, καθώς και η επίκληση της στρατιωτικής αρωγής του⁸⁹. Ουσιαστικά, πρόκειται για επαναφορά της αρχικής ασανιδικής ιδεολογίας περί βοήθειας του μεγαλομάρτυρα της Θεσσαλονίκης, αυτή τη φορά, όμως, με σκοπό όχι την ανεξαρτησία, αλλά την επέκταση του Β' βουλγαρικού κράτους στο μεγαλύτερο τμήμα των Βαλκανίων, κατακτώντας το κράτος της Θεσσαλονίκης, και τη μετεξέλιξή του σε πολυφυλετική αυτοκρατορία στο πρότυπο του Βυζαντίου⁹⁰.

Αναφορικά με τη χρονολόγηση τού προς συζήτηση τύπου του αγίου Δημητρίου, θεωρούμε πως η παράσταση θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά στο β' τέταρτο του 13ου αιώνα, μετά το 1230. Η συγκεκριμένη απεικόνιση του μεγαλομάρτυρα, ίσως, δημιουργήθηκε από την αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης ως ανταπάντηση στις βουλγαρικές αξιώσεις επί των εδαφών της, δια της εκ νέου οικειοποίησης του πολιούχου της πρωτεύουσάς της. Εξάλλου, ο διάδοχος του Θεόδωρου στον θρόνο της Θεσσαλονίκης, Μανουήλ Κομνηνός Δούκας (1230-1237), συνέχισε την πολιτική της αξιοποίησης του αγίου Δημητρίου στην εικονογραφία των νομισματικών του κοπών, ως υπερασπιστή της Θεσσαλονίκης και υπέρμαχου των αυτοκρατόρων της⁹¹. Συγκεκριμένα, στον οπισθότυπο τραχέων από

87. HENDY, *Coins*, τ. 4/2, πίν. 47, αρ. 2.2, 2.18· Ο ΙΔΙΟΣ, *Coinage*, 297· BAUER, *Patron*, 294· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 82. Πβλ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορήσεις παλληκαριών*, 226· Ο ΙΔΙΟΣ, *Πρότυπο ανδρείας*, 35· SOKOLOV, *Die Verehrung*, 121.

88. HENDY, *Coins*, τ. 4/2, 638, 641, πίν. 38, αρ. 4.1-3, 4.5· MORRISSON, *Money in Thessalonike*, 183.

89. PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 202.

90. ΓΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΙΜΟΒΑ, *Tradition étatique bulgare*, 294-295· SOKOLOV, *Die Verehrung*, 121· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Άγιος Δημήτριος*, 81-82. Βλ. παραπάνω, 116.

91. MORRISSON, *Money in Thessalonike*, 181, 183. Σχετικά με την εξωτερική πολιτική του Μανουήλ Κομνηνού Δούκα, βλ. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Η αυτοκρατορία της*

κράμα, ο μεγαλομάρτυρας τοποθετήθηκε παρατακτικά με τον παραπάνω ηγεμόνα, βαστάζοντας ή επίμηκες ξίφος⁹², είτε σφαίρα με πατριαρχικό σταυρό⁹³, είτε πρόπλασμα της πόλης με επάλξεις⁹⁴. Ο άγιος παρουσιαζόταν να παραμένει συμπαραστάτης της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης τόσο σε στρατιωτικό, όσο και σε πολιτικό επίπεδο, αφού εμπιστευόταν τη διοίκηση της πόλης του στον Μανουήλ, προσφέροντάς του το ομοίωμά της, ενώ ενίσχυε την αυτοκρατορική θέση και τον ηγεμονικό ρόλο του τελευταίου, υποβαστάζοντας τη σταυροφόρο σφαίρα⁹⁵.

Μία άλλη πιθανή πηγή προέλευσης αυτής της απόδοσης του αγίου είναι η αυτοκρατορία της Νίκαιας, η οποία κατέκτησε τη Θεσσαλονίκη στα 1246⁹⁶. Το κράτος αυτό είτε είχε την πρωτοβουλία για την εν λόγω εικονογραφία μετά το παραπάνω έτος, είτε συνέχισε τη διάδοσή της, εάν γίνει δεκτή η υπόθεση παραγωγής της από την αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης, με σκοπό να αντιμετωπίσει τη βουλγαρική προπαγάνδα ότι ο άγιος Δημήτριος βρισκόταν με το μέρος τους. Κατ' αυτό τον τρόπο, προκαλούνταν πλήγμα στην εικόνα του νέου βουλγαρικού κράτους, σε μία περίοδο αποδυνάμωσής του, διότι από το 1242 είχε καταστεί φόρου υποτελής στους Μογγόλους της Χρυσής Ορδής⁹⁷, ενώ αναιρούνταν τόσο η ιδεολογία ίδρυσής του, όσο και οι απαιτήσεις του επί του μακεδονικού χώρου. Άλλωστε, οι Λασκαρίδες επιδίωκαν την ανάκτηση των βαλκανικών βυζαντινών εδαφών και της Κωνσταντινούπολης,

Θεσσαλονίκης επί Μανουήλ Δούκα (1230-1237) – Η εξωτερική πολιτική, στο: *Πρακτικά ΙΓ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (Θεσσαλονίκη, 29-31 Μαΐου 1992)*, Θεσσαλονίκη 1993, 157-178 (= Η ΙΔΙΑ, *Βυζάντιο 13ος αιώνας*, αρ. 8).

92. HENDY, *Coins*, τ. 4/2, πίν. 40, αρ. 2.1-3· Ο ΙΔΙΟΣ, *Coinage*, 277· MORRISSON, *Money in Thessalonike*, 183.

93. HENDY, *Coins*, τ. 4/2, πίν. 41, αρ. 5.1· Ο ΙΔΙΟΣ, *Coinage*, 276· PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 200.

94. HENDY, *Coins*, τ. 4/2, πίν. 41, αρ. 9.1, 9.4-5· Ο ΙΔΙΟΣ, *Coinage*, 277· MORRISSON, *Money in Thessalonike*, 179· PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 201· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορήσεις παλληκαριών*, 227.

95. PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 200-202· FUNDIC, *Art and political ideology*, 229· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορήσεις παλληκαριών*, 227.

96. Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 65, στ. 27-67, στ. 25· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 496, στ. 21-497, στ. 18· Εφραίμ, *Ίστορία*, 302-304, στ. 8545-8585. Πβλ. NICOL, *Despotate*, 146-148· ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια και Ήπειρος*, 87.

97. MADGEARU, *The Asanids*, 228-235· CURTA, *Southeastern Europe*, 412-414.

στοχεύοντας στην ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας⁹⁸. Για τον λόγο αυτό, εντοπίζονται σε τραχέα από κράμα του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη της Νίκαιας (1222-1254) παραστάσεις του Θεσσαλονικέως αγίου, οι οποίες εμφανίστηκαν για πρώτη φορά σε νομισματικές κοπές του Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα, ιδρυτή της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης⁹⁹. Στόχος αυτής της μίμησης ήταν η μετάβαση της εξουσίας του κράτους της Θεσσαλονίκης και η διαδοχή των Κομνηνών Δουκών από τους αυτοκράτορες της Νίκαιας.

Γενικότερα, μετά τα μέσα του 13ου αιώνα, η λατρεία του αγίου Δημητρίου γνώρισε μεγαλύτερη ώθηση, εξαιτίας της πληθώρας των εχθρών που απειλούσαν το Βυζάντιο και την αδυναμία του τελευταίου να ανταποκριθεί στις υψηλές απαιτήσεις των καιρών. Καθώς η αυτοκρατορία επί Παλαιολόγων έπνεε τα λείψια, η μορφή του θαυματουργού και ικανού στρατιωτικού μεγαλομάρτυρα Δημητρίου προβαλλόταν όλο και περισσότερο στον βυζαντινό κόσμο και τοποθετούνταν στα αυτοκρατορικά νομίσματα ως βοηθός και υπέρμαχος των Βυζαντινών¹⁰⁰. Ο εικονογραφικός τύπος του έφιππου αγίου Δημητρίου να σκοτώνει τον Ιωαννίτζη γνώρισε ευρεία διάδοση, με αποτέλεσμα να καταστεί ο επικρατέστερος τρόπος απεικόνισης του αγίου μέχρι σήμερα¹⁰¹. Ήδη από τον 12ο αιώνα εμφανίζεται ο άγιος

98. Η. ΓΙΑΡΕΝΗΣ, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, Αθήνα 2008, 296-298, 343-344 Η. ΑHRWEILER, *L'expérience Nicéenne*, *DOP* 29 (1975), 25-32. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια και Ήπειρος*, 99-102, 199. ΑHRWEILER, *L'idéologie*, 108-111. D. ANGELOV, *Byzantine Ideological Reactions to the Latin Conquest of Constantinople*, στο: *Urbs Capta* [σημ. 55], 296-299.

99. MORRISSON, *Money in Thessalonike*, 183. PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 201, 203. Πιο αναλυτικά, ο άγιος Δημήτριος απεικονίζεται είτε καθιστός σε θρόνο να κραδαίνει το ξίφος του (HENDY, *Coins*, τ. 4/2, 607, πίν. 45, αρ. 6.4-5. PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 203), είτε στο πλευρό του Βατάτζη να σηκώνουν μαζί λάβαρο με ένσταυρο μετάλλιο στην κορυφή (HENDY, *Coins*, τ. 4/2, 611, πίν. 45, αρ. 10.1, 10.4 Ο ΙΔΙΟΣ, *Coinage*, 292) ή πατριαρχικό σταυρό (HENDY, *Coins*, τ. 4/2, 601, 609, πίν. 45, αρ. 8.1, 8.3. Ο ΙΔΙΟΣ, *Coinage*, 291) ή ομοίωμα της Θεσσαλονίκης με επάλξεις (HENDY, *Coins*, τ. 4/2, 610, πίν. 45, αρ. 9.1, 9.4 Ο ΙΔΙΟΣ, *Coinage*, 292. PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 201).

100. MORRISSON, *Money in Thessalonike*, 189. PENNA, *Απεικόνιση αγ. Δημητρίου*, 203-204.

101. ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ, *Φορητές εικόνες*, 287. ΘΕΟΤΟΚΑ, *Εικονογραφικός τύπος*, 484.

ως έφιππος στρατιωτικός με ξίφος ή δόρυ¹⁰², μία απόδοση με μεγάλη άνθηση στους παλαιολόγειους και τους μεταβυζαντινούς χρόνους, εξαιτίας του θριαμβικού και επινίκιου χαρακτήρα της. Συνήθως, ο έφιππος άγιος Δημήτριος συνδυάζεται με το θαύμα της εξόντωσης του Ιωαννίτζη¹⁰³, παραπέμποντας στην ιδιότητα του *βουλγαροκτόνου*, προσωνύμιο του Βασιλείου Β΄, μία από τις πρώτες ενέργειες της βυζαντινής αντιβουλγαρικής προπαγάνδας¹⁰⁴.

Η προτίμηση της παράστασης του αγίου Δημητρίου ως *βουλγαροκτόνου* δηλώνει την εντατική προβολή του σχετικού θαύματος και για πολιτικούς λόγους, πέραν της θρησκευτικής ευσεβείας, όπως επίσης τη διάδοσή του –και μέσω αυτής της βυζαντινής προπαγάνδας κατά των Βουλγάρων– όχι μόνο στη βυζαντινή επικράτεια, αλλά και στους Σλάβους (ιδίως στη Σερβία¹⁰⁵, τη Ρωσία¹⁰⁶) και στις φραγκοκρατούμενες και βενετοκρατούμενες περιοχές¹⁰⁷. Με την πάροδο του χρόνου ο Ιωαννίτζης συμβολοποιήθηκε και λειτούργησε ως προσωποποίηση του κακού και του οποιουδήποτε εχθρού ή κατακτητή (λ.χ. των Οθωμανών), ενώ ο συγκεκριμένος τύπος διαδόθηκε ευρέως στα χρόνια της οθωμανοκρατίας

102. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Πρότυπο ανδρείας, 33· ΠΑΖΑΡΑΣ, Εικονογραφικοί τύποι, 43-44· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ιστορήσεις παλληκαριών, 223· ΘΕΟΤΟΚΑ, Εικονογραφικός τύπος, 482-484.

103. ΠΑΖΑΡΑΣ, Εικονογραφικοί τύποι, 44-45· ΘΕΟΤΟΚΑ, Εικονογραφικός τύπος, 480. Πβλ. BAUER, *Patron*, 295.

104. Βλ. παραπάνω, 104.

105. WALTER, *Warrior Saints*, 87-89· PETROVIĆ, Icône de Prizren, 426. Η εν λόγω απεικόνιση εντάχθηκε για πρώτη φορά σε εικονογραφικό κύκλο της ζωής και των θαυμάτων του αγίου Δημητρίου στο παρεκκλήσιο του καθολικού της σερβικής μονής Dečani (1327-1335), αφιερωμένο στον ίδιο μεγαλομάρτυρα. Βλ. S. PAJČ, Ciklus sv. Dimitrija u severnom paraklisu Dečana, στο: *Stenopsis na manastir Dečani. Materiali i prouchvaniya*, εκδ. V. DJURIĆ, Beograd 1995, 353-359· J. RADOVANOVIĆ, Heiliger Demetrius - Die Ikonographie seines Lebens auf den Fresken des Klosters Dečani, στο: *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Belgrade 1987, 75-88, κυρίως 87-88, εικ. 13· BAUER, *Patron*, 308· WALTER, *Warrior Saints*, 86-88· MADGEARU, *The Asanids*, 170.

106. ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ, Φορητές εικόνες, 295, 309, εικ. 16· ΘΕΟΤΟΚΑ, Εικονογραφικός τύπος, 484· E. SMIRNOVA, Le miracle de saint Démètre et les deux vierges de Thessalonique dans l'icographie russe, *ΔΧΑΕ* 22 (2001), 300, εικ. 3.

107. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Πρότυπο ανδρείας, 33. Πβλ. ΠΑΖΑΡΑΣ, Εικονογραφικοί τύποι, 45. Βλ. παραπάνω, 114-115.

και της βενετοκρατίας λόγω της ελπίδας που δημιουργούσε για απελευθέρωση από την ξένη κυριαρχία¹⁰⁸. Γι' αυτό, υιοθετήθηκε ακόμα και από τους Βουλγάρους τον 17ο αιώνα, με το παλαιότερο δείγμα να εντοπίζεται στη μονή Bogorodica στο χωριό Dragalevci της Βουλγαρίας¹⁰⁹.

Ανακεφαλαιώνοντας, ο διαχρονικός πολιούχος και υπέρμαχος της Θεσσαλονίκης άγιος Δημήτριος, ο μυροβλύτης με τις ιαματικές ιδιότητες και τις στρατιωτικές ικανότητες, απετέλεσε κατά τα τέλη του 12ου και τον 13ο αιώνα αντικείμενο διεκδίκησης στο πλαίσιο ιδεολογικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στο Β' βουλγαρικό κράτος και τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Οι Βούλγαροι και οι Βλάχοι του Αίμου, με αφορμή τη διαδεδομένη αντίληψη εγκατάλειψης της Θεσσαλονίκης από τον άγιο το 1185, εξαιτίας της νορμανδικής άλωσης, επιχείρησαν να καθιερώσουν τη μορφή του ως προστάτη της επανάστασής τους και εγγυητή της ελευθερίας και του ανεξάρτητου κράτους τους. Έτσι, ο άγιος συνιστούσε για αυτούς σύμβολο πολιτικής και εν συνεχεία εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας¹¹⁰. Την ιδρυτική ιδεολογία του νεοπαγούς Β' βουλγαρικού κράτους προσπάθησαν να καταπολεμήσουν οι Βυζαντινοί κατ' αντίστοιχο τρόπο, αξιοποιώντας τον θάνατο του τσάρου Ιωαννίτζη μπροστά στη Θεσσαλονίκη το 1207 και αντιμετωπίζοντάς τον ως θαύμα του Θεσσαλονικέα μεγαλομάρτυρα.

Πιστεύουμε πως τη βυζαντινή αντιπροπαγάνδα τη διευκόλυνε τόσο η οπτικοποίηση της θαυματουργικής επέμβασης με τη δημιουργία νέου εικονογραφικού τύπου του αγίου, όσο και η κατασκευή ιστορικού

108. WALTER, *Warrior Saints*, 88· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Πρότυπο ανδρείας, 33· ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ, Φορητές εικόνες, 299· Α. GRABAR, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, 301. Πβλ. ΠΑΖΑΡΑΣ, Εικονογραφικοί τύποι, 45· ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ιστορήσεις παλλημαριών, 220.

109. GRABAR, *Peinture religieuse*, 291, 299-301, εικ. 51b· BAUER, *Patron*, 295· WALTER, *Warrior Saints*, 89· MADGEARU, *The Asanids*, 170-171· ΤΑΡΚΟΒΑ-ZΑΙΜΟΒΑ, Culte de Saint Démétrius, 142-143. Το μοναστήρι χρονολογείται βάσει επιγραφής στα 1476, αλλά η τοιχογραφία του αγίου Δημητρίου είναι μεταγενέστερη (17ου αι.). Βλ. GRABAR, *Peinture religieuse*, 299· WALTER, *Warrior Saints*, 89. Ακόμα, η συλλογή των θαυμάτων του αγίου Δημητρίου από τον Σταυράκιο μεταφράστηκε στα βουλγαρικά τον 15ο αιώνα (1479) και διασώζεται σε χειρόγραφο της φημισμένης βουλγαρικής μονής Ρίλα. Σχετικά βλ. V. ΤΑΡΚΟΒΑ-ZΑΙΜΟΒΑ, Les textes démetriens dans les recueils de Rila et dans la collection de Macaire, *Cyrrillomethodianum* 5 (1981), 113-120, κυρίως 113, 115· ΗΛΙΑΔΟΥ, Άγιος Δημήτριος καὶ Σλάβοι, 133, σημ. 1.

110. Παπαδόπουλος, Άγιος Δημήτριος, 74-75.

παράλληλου με τη θαυμαστή δολοφονία του Ραδομηρού από τον άγιο Δημήτριο. Σύμφωνα με την ερμηνεία μας, η εικονογραφία του βουλγαροκτόνου αγίου Δημητρίου εμφανίστηκε, πιθανώς, στο β' τέταρτο του 13ου αιώνα ως ανταπάντηση στην επαναφορά της βουλγαρικής προπαγάνδας ιδιοποίησης του μεγαλομάρτυρα Δημητρίου εκ μέρους του Ιωάννη Ασάν Β' των Βουλγάρων, μετά τη νίκη του στη μάχη της Klokoznitsa (1230) και ως προσπάθεια αποτροπής των βουλγαρικών διεκδικήσεων επί των εδαφών της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης.

Εικ. 1: Τοιχογραφία, 1323, Άγιος Γεώργιος Ανυδριώτης, Κρήτη, Λασιθιωτάκης, Άγιος Γεώργιος, πίν 29, εικ. 1 (άδεια φωτ.: Ε.Κ.Ι.Μ. & Οικογένεια Α.Γ. Καλοκαιρινού).

Εικ. 2: Φορητή εικόνα, 1800, Ι. Μονή Φιλοθέου Αγίου Όρους (άδεια φωτ.: Ι. Μονή Φιλοθέου Αγίου Όρους).

IDEOLOGICAL DISPUTES IN THE BALKANS:
PROPAGANDA AND THE CULT OF SAINT DEMETRIUS
(END 12TH-13TH CENTURY)

St. Demetrius, the patron of Thessaloniki through the ages, became the subject of an ideological dispute between the second Bulgarian state and the Byzantine Empire towards the end of the 12th century and throughout the 13th century. The Bulgarians and Vlachs of Haemus attempted to appropriate St. Demetrius as the divine protector of their revolt (1185/1186). The Byzantines challenged this founding ideology of the new Bulgarian regime by materialising tsar Ioannitzes' sudden death in front of Thessaloniki's walls (1207) and interpreting the Bulgarian king's end as one of Demetrius' numerous miracles. According to the author, the Byzantine counter-narrative was not only based on the visualization of St. Demetrius' miraculous intervention in 1207 and the new iconographical type of the martyr on horseback, spearing or unhorsing Ioannitzes, but also on Radomeros' miraculous murder presumably carried out by the same saint. This later miracle constitutes a conceived historical parallel to Ioannitzes' death.

A FUNERARY INSCRIPTION OF CHILBUDIUS,
MAGISTER MILITUM PER THRACIAM?*

The very limited information pertaining to the activity of Chilbudius, *magister militum per Thraciam* (c. 530-533), is related to the first encounters of the Byzantines with the early Slavs in the Lower Danube. The early Slavs (Sclaveni and Antes) appeared in the area most likely towards the end of emperor Anastasius' reign (491-518). The Slavic tribes that settled to the north of the Lower Danube and were conducting attacks to the south of the river were those with whom initially the Byzantines came into contact. Those first contacts resulted in mentions of the Slavs in Byzantine sources, where the image of a barbarian people is also reflected¹. The first Antic attack against Byzantium, which was intercepted by the general of Thrace Germanus, dates back to the era of Justin, in 518². According to Procopius,

* The authors would like to thank all those who helped through discussion on the issue or provided material, and especially Dr. Maria Xenaki, as well as the anonymous reviewers.

1. G. SCHRAMM, Venedi, Antes, Sclaveni, Slavi: Frühe Sammelbezeichnungen für slawische Stämme und ihr geschichtlicher Hintergrund, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 43 (1995), 172; G. KARDARAS, *Οι Άντες. Ιστορία και πολιτισμός (4ος-8ος αι.)*, Athens 2016, 47. IDEM, A re-approach of Procopius' ethnographic account on the early Slavs, *ByzSym* 27 (2017), 239; On the early Byzantine ethnography and its emphasis on the difference between Romans and barbarians see A. KALDELLIS, *Ethnography after Antiquity. Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, Philadelphia 2013, 1-25.

2. Procopius, *Wars*, 7.40.3-6, eds. J. HAURY – P. WIRTH, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, v. 2 (De Bellis libri V-VIII), Leipzig 1963, 476. The year usually mentioned in bibliography is 518: H. DITTEN, Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen, in: *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*, eds. F. WINKELMANN – H. KÖPSTEIN, Berlin 1978, 86, with fn. 2; B. FERJANČIĆ, Invasions et installation des Slaves

during the early reign of Justinian, the entire area of the Balkans suffered devastating raids of the Sclaveni, the Antes and the steppe nomads³. Frequent raids of those peoples are also recorded by Jordanes⁴.

Before the war against the Vandals in 533, Justinian tried to intercept the raids of the Sclaveni and the Antes, as well as the nomads' incursions. The emperor appointed Chilbudius general of Thrace in 530/31, in order to protect the Danube frontier⁵. In three years' time, not only did Chilbudius

dans les Balkans, in: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)*, Rome 1984, 88 (518-527); G. G. LITAVRIN, *O dvukh Khilbudakh Prokopija Kesarijskogo*, VV 47 (1986), 30 (in 527); O. M. PRIKHODNIUK, *Anti ta Vizantiia, Arkheologiia* (Kiev) 2 (1991), 135; F. CURTA, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge 2001, 75-76, fn. 7; P. M. BARFORD, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, New York 2001, 50; G. KARDARAS, *The Byzantine-Antic treaty (545/56 A.D.) and the defense of Scythia Minor*, BSl 68 (2010), 74; IDEM, *Άντες*, 83. Cf. A. SARANTIS, *Justinian's Balkan Wars: Campaigning, Diplomacy and Development in Illyricum, Thrace and the Northern World A.D. 527-65*, Prenton 2016, 84, with n. 341-342, who justified a later date for the event (between 520 and 527).

3. Procopius, *Secret History*, 18.20-21, eds. J. HAURY – P. WIRTH, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, v. 3 (Historia Arcana), Leipzig 1963, 114-115; *Idem*, *Wars*, 7.14.2, 353-354; DITTEN, *Einwanderung*, 86; FERJANČIĆ, *Invasions*, 92; PRIKHODNIUK, *Anti*, 135; CURTA, *Slavs*, 78-79; BARFORD, *Early Slavs*, 50; KARDARAS, *Treaty*, 75; IDEM, *Άντες*, 85.

4. Jordanes, *Romana (De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum)*, 388, ed. TH. MOMMSEN, *Iordanis, Romana et Getica* [MGH AA 5/1], Berlin 1882, 52: *Hi sunt casus Romanae rei publicae preter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Sclavinorum que si quis scire cupit, annales consulumque seriem revolvat sine fastidio repperietque dignam nostri temporis rem publicam tragydiae*. F. CURTA, *Hiding Behind a Piece of Tapestry: Jordanes and the Slavic Venethi*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47 (1999), 331; IDEM, *Slavs*, 79; KARDARAS, *Treaty*, 75; IDEM, *Άντες*, 85-86.

5. Following J. R. MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire (PLRE)*, v. 3A (A.D. 527-641), Cambridge 1992, 286 (Chilbudius 1), Chilbudius replaced Mundus as *magister militum per Thraciam*, but this seems to be a mistake, because Mundus was at this time *magister militum per Illyricum*; see also J. R. MARTINDALE, *PLRE*, v. 3B (A.D. 527-641), Cambridge 1992, 903-905 (Mundus). Regarding the title of Hilbudius, the scholars prefer either the form *magister militum per Thraciam* or *per Thracias*. However, both forms seem to be correct, as they attested in the sources. See *Notitia Dignitatum*, ed. O. SEECK, Berlin 1876, Or. VIII, 23-26: (*Insignia viri illustris magistri militum per Thracias*); *Marcellini Comitis Chronicon*, ed. TH. MOMMSEN [MGH, AA 11, *Chronica Minora* 2], Berlin 1894 (1961), 99 (515, 4: ... *magister militum Vitalianus per Thraciam*.)

manage to defend the frontier, but also to attack the *barbarians* north of the river, where he lost his life in 533, while fighting the Sclaveni⁶. Procopius notes that after Chilbudius' death, the Danube frontier was not a serious obstacle for the invaders who could easily attack the Byzantine territory⁷. In 533, due to Chilbudius' military successes, Justinian gave himself the title *Anticus* for first time. The title remained in use by the Byzantine emperors until 612⁸.

Procopius' evidence on the Byzantine-Antic treaty of 545/46 and his ethnographic account on the early Slavs are accompanied by the narration about the so-called episode of the phoney Chilbudius: an Antic captive of the Sclaveni⁹, also Chilbudius by name, was later sent by the Antes to the

6. Procopius, *Wars*, 7.14.2-3, eds. HAURY - WIRTH, 353-354: τοῦτον βασιλεὺς τὸν Χιλβούδιον, ὅτε δὴ τέταρτον ἔτος τὴν αὐτοκράτορα εἶχεν ἀρχὴν, Θράκης στρατηγὸν ἀνελπὼν, ἐπὶ τῆ τοῦ Ἰστρου ποταμοῦ φυλακῇ κατεστήσατο, φυλάσσειν κελεύσας ὅπως μηκέτι τοῖς ταύτη βαρβάροις ὁ ποταμὸς διαβατὸς ἔσται, ἐπεὶ αὐτοῦ τὴν διάβασιν πολλάκις ἤδη Οὔννοι τε καὶ Ἄνται καὶ Σκλαβηνοὶ πεποιημένοι ἀνήκεστα Ῥωμαίους ἔργα εἰργάσαντο. Χιλβούδιος δὲ οὕτω τοῖς βαρβάροις φοβερὸς γέγονεν ὥστε ἐς τριῶν ἐνιαυτῶν χρόνον, ὅσον ξὺν ταύτῃ δὴ τῆ τιμῇ τὴν διατριβὴν ἐνταῦθα εἶχεν, οὐχ ὅσον διαβῆναι τὸν Ἰστρον ἐπὶ τοὺς Ῥωμαίους οὐδεὶς ἴσχυσεν, ἀλλὰ καὶ Ῥωμαῖοι ἐς ἡπειρον τὴν ἀντιπέρας σὺν Χιλβουδίῳ πολλάκις ἰόντες ἔκτεινάν τε καὶ ἠνδραπόδισαν τοὺς ταύτη βαρβάρους; *Suidae Lexicon*, ed. A. ADLER, v. 4, Leipzig 1935 (Stuttgart 1971), 302/805 (Χιβούλδιος/Chibuldius); Č. BONEV, Les Antes et Byzance, *EtBalk* 19/3 (1983), 109-112; LITAVRIN, O dvukh Khilbudakh, 24; PRIKHODNIUK, *Anti*, 135-136; CURTA, *Slavs*, 76; BARFORD, *Early Slavs*, 51; A. SARANTIS, Military Encounters and Diplomatic Affairs in the North Balkans during the Reigns of Anastasius and Justinian, in: *War and Warfare in Late Antiquity*, eds. A. SARANTIS - N. CHRISTIE, Leiden - Boston 2013, 768, 771, 776, 787-788; IDEM, *Balkan Wars*, 84, 87, 109, 147, 247-249, 284 (mentioning the year 534); KARDARAS, *Άντες*, 84; see also *PLRE*, v. 3A, 286-287 (Chilbudius 1).

7. Procopius, *Wars*, 7.14.6, eds. HAURY - WIRTH, 354: καὶ τὸ λοιπὸν ὁ τε ποταμὸς ἐσβατὸς ἀεὶ τοῖς βαρβάροις κατ' ἐξουσίαν καὶ τὰ Ῥωμαίων πράγματα εὐέφοδα γέγονε, ξύμπασά τε ἡ Ῥωμαίων ἀρχὴ ἀνδρὸς ἐνὸς ἀρετῇ ἀντίρροπος γενέσθαι ἐν τῷ ἔργῳ τοῦτω οὐδαμῇ ἴσχυσε. CURTA, *Slavs*, 76; KARDARAS, *Άντες*, 84-85.

8. On the references of the title see G. RÖSCH, *Όνομα Βασιλείας. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit*, Wien 1978, 101-103, 167-168; S. A. IVANOV, Anty v titulature vizantiiskikh imperatorov, in: *Svod drevneishikh pis'mennykh izvestii o slavianakh*, v. 1, eds. L. A. GINDIN - G. G. LITAVRIN, Moscow 1994, 260-264, where a detailed record of the references; KARDARAS, *Άντες*, 163-170; SARANTIS, *Balkan Wars*, 86.

9. Procopius, *Wars*, 7.14.8, eds. HAURY - WIRTH, 354: ἐν ταύτῃ δὲ τῇ μάχῃ Σκλαβηνὸς ἀνὴρ τῶν τινα πολεμίων ἄρτι γενειάσκοντα, Χιλβούδιον ὄνομα, αἰχμάλωτον εἶλεν, ἐς τε τὰ οἰκεῖα λαβὼν ὄχετο.

Byzantines as envoy, pretending to be the already died in the battlefield *magister militum per Thraciam*¹⁰. Procopius' narration certainly demonstrates many influences from classical literature. As Florin Curta points out, "the episode of the 'phoney Chilbudius' betrays the influence of the neo-Attic comedy and, possibly, of Plautus. There is also a weak echo of Thucydides where Procopius claims that he had written about buildings which he had seen himself, or heard described by others who had seen them"¹¹. What we consider important for our topic is that Procopius explicitly refers to that captive as a native Antian. That reference led some scholars to believe that, on the basis of the common name, the Byzantine general Chilbudius too was of Antic (Slavic) descent and the name itself must be a Slavic one. Initially, P. J. Šafárik suggested the name *Chwalut*, but his theory did not convince the academic community and was evidently forgotten¹². Much later, T. Maretić was the first to suggest that the name *Χιλβούδιος* was a misspelled form of *Μιλβούδιος*, the Slavic Milbud, "which is a real Slavic name", and this latter option was adopted by several modern scholars¹³. A third suggestion

10. Procopius, *Wars*, 7.13.26; 7.14.8-21, 31, 34-36, eds. HAURY – WIRTH, 353-357, 359-360. BONEV, *Les Antes*, 110-111; LITAVRIN, *O dvukh Khilbudakh*, 24-30; CURTA, *Slavs*, 79-83, 331-332; BARFORD, *Early Slavs*, 51; B. S. SZMONIEWSKI, *The Antes: Eastern 'Brothers' of the Slavenes?*, in: *Neglected Barbarians*, ed. F. CURTA, Turnhout 2010, 65; KARDARAS, *Άντες*, 100-102; SARANTIS, *Balkan Wars*, 248-249; see also, *PLRE*, v. 3A, 287 (Chilbudius 2).

11. CURTA, *Slavs*, 36, 79, 349.

12. P. J. SCHAFFARIK, *Über die Abkunft der Slawen nach Lorenz Surowiecki*, Ofen (Budapest) 1828, 147. Cf. F. PALACKÝ, *Über die Abkunft der Slawen, nach Schaffarik*, *Monatschrift der Gesellschaft des vaterländischen Museums in Böhmen* 3 (1829), 498: "Chilbudius (Chwalut?)".

13. T. MARETIĆ, *Slaveni u davnini*, Zagreb 1889, 34-35, 253 (this name, however, despite the author's claim, is not attested in any source or dictionary); *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, v. 1, eds. F. BARISIC et al., Beograd 1955, 23; H. DITTEN, *Slawen im byzantinischen Heer von Justinian I. bis Justinian II.*, in: *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus*, eds. H. KÖPSTEIN – F. WINLELMANN, Berlin 1976, 78. Other scholars accept Chilbudius' Antic/Slavic origin (with or without reservations), but without commenting on his name; see BONEV, *Les Antes*, 109, n. 4; FERJANČIĆ, *Invasions*, 88; LITAVRIN, *O dvukh Khilbudakh*, 25, 27-30; S. A. IVANOV – L. A. GINDIN – V. L. TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, in: *Svod* [as in n.8], 215; T. ŽIVKOVIĆ, *Forging Unity. The South Slavs between East and West: 550-1150*, Belgrade 2008, 34; KARDARAS, *Άντες*, 103-104; D. A. PARNELL, *Justinian's Men: Careers and Relationships of Byzantine Army Officers*, 518-610, London 2017, 44.

came from S. Rospond, who wrote about the form *Chvalibud*, but this view found no supporters either¹⁴. Some accepted the Slavic etymology of the name (without specifying the form), but not the Slavic origin of Chilbudius himself¹⁵, while others rejected the Slavic connection in general, though without providing any further explanation or evidence for an alternative theory¹⁶. G. Schramm, on the other hand, stated that the name has no clear origin (neither Slavic, nor Germanic, nor Iranian)¹⁷.

Another hypothesis about Chilbudius' origin was promoted by those scholars who saw a Germanic element in his name and its etymology (< Hildebod or *Hil(i)būdeis). From a linguistic point of view, it seems to be more plausible. The first component is *hildi (in Gothic) or *hiltja / *hiltia (in Old High German), which means "battle". The second component comes from another word in Old High German, bodo/boto (Indo-European stem *bheudh- / *bhoudh- / *bhudh-), meaning "messenger". The earliest Germanic names which are the closest to the one mentioned above are attested in medieval Latin texts: *Hildebotus*, *Hiltbotus*, *Hildibodo* and *Hillibodus*¹⁸.

14. S. ROSPOND, Słowiańskie imiona w źródłach antycznych, *Lingua Posnaniensis* 12-13 (1968), 103-104; Cf. IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, Prokopii Kesariiskii, 215; B. STRUMINS'KYI, Were the Antes Eastern Slavs?, in: *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, eds. I. SHEVCHENKO – F. E. SYSYN, with the assistance of U. M. PASICZNYK (*Harvard Ukrainian Studies* 3/4 (1979-1980)), 790.

15. M. Iu. BRAICHEVSKII, K istorii rasselenija slavjan na vizantijskikh zemljakh, VV 19 (1961), 129.

16. CURTA, *Slavs*, 76 (see also: 36, 78-81). The author regards the episode of the phoney Chilbudius as of no historical value, yet he offers no alternative solution about the real identity of Chilbudius the magister, whose Slavic origin he apparently rejected ("Misled by Procopius' story of Chilbudius' Antian namesake, many historians believe the magister militum per Thraciam was of Slavic origin"). See also: IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, Prokopii Kesariiskii, 231-232; KARDARAS, *Ἀντίεξ*, 106. It must be stressed here that there is a difference between: a) describing a real event by using a style which imitates the classical authors, b) commenting on events that took place in Antiquity and, c) inventing imaginary stories, inspired by Classical texts. The latter does not appear in Procopius' works.

17. SCHRAMM, *Venedi*, 175-176; IDEM, *Ein Damm bricht: Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.-7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern*, Munich 1997, 182.

18. See: E. FÖRSTEMANN, *Altdeutsches Namenbuch*, v. 1, Bonn 1900, 824-825; IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, Prokopii Kesariiskii, 215; STRUMINS'KYI, Eastern Slavs, 790-791, who dates the Latin forms Hildibodo and Hillibodo in the 7th c. and suggests the reconstruction

What we see in Procopius' text is, of course, a corrupted form (Χιλβούδιος), adapted to the phonetic peculiarities of the Greek-speaking writer. We may assume, then, that the general Chilbudius had Antic origin, likely a mixed Slavic-Germanic background¹⁹. We should e.g. take into account that, according to Jordanes, both the Sclaveni and the Antes were under Ostrogothic rule from c. 370 to 375/76²⁰. Moreover, linguistic evidence shows strong Germanic influence in the anthroponymy of the Protoslavs in that period²¹, while the archaeological finds testify certain contacts of the Gothic Cherniakhov culture with the Kiev and Penkovka cultures, related to the early Slavs²².

In the year 1900 (or shortly before), a tombstone dating back to Justinian's era and mentioning a certain Χιλβούδη (Chilbudis) came to light during works at a private house in the Phanar area of Constantinople.

of the name as *Hil(i)būdeis. The editors of the electronic dictionary for medieval names (Durham University, UK), however, noted that the earliest recorded forms (Hildebotus, Hiltbodus, Hildibodo and Hillibodon, the last one in ablative case) are dated from the period between 822 and 875: "Hildebod", in: *The Dictionary of Medieval Names from European Sources*, ed. S. L. UCKELMAN (Edition 2016, no. 4) [=http://dmnes.org/2016/4/name/Hildebod (7 Oct. 2016) (access date: 8 March 2017)]. See also: SARANTIS, *Balkan Wars*, 84, with fn. 344 ("probably of Germanic descent judging by his name"), 110 ("the Thracian general Chilbudius" – this must be a typographical mistake for the general of Thrace, because he was certainly not of Thracian origin), 136 as well as A. IZDEBSKI, *The Slavs' political institutions and the Byzantine policies* (ca. 530-650), *BSI* 69 (2011), 53, who implies that Chilbudius is a Germanic name, although he does not comment further on this issue.

19. IZDEBSKI, *Political institutions*, 53.

20. Jordanes, *Getica* (*De origine actibusque Getarum*), ed. MOMMSEN (as in n. 4), XXIII, 119, 89; *ibidem*, LXVIII, 247, 121; R. WERNER, *Zur Herkunft der Anten. Ein ethnisches und sozialen Problem der Spätantike*, in: *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff*, eds. W. ECK – H. GALSTERER – H. WOLFF, Wien 1980, 577-578; C. GOEHRKE, *Frühzeit des Ostslaventums*, Darmstadt 1992, 67; M. KAZANSKI, *Les relations entre les Slaves et les Goths du IIIe au Ve siècle: l'apport de l'archéologie*, *Revue des Etudes Slaves* 65/1 (1993), 8-9, 13-14; SCHRAMM, *Venedi*, 169; CURTA, *Venethi*, 325, 331-332; M. ŠČUKIN – M. KAZANSKI – O. SHAROV, *De les goths aux huns: Le nord de la mer noire au Bas-empire et à l'époque des grandes migrations*, Oxford 2006, 152-154; SZMONIEWSKI, *Antes*, 63, n. 52; KARDARAS, *Άντες*, 56-57.

21. SCHRAMM, *Ein Damm bricht*, 182; KARDARAS, *Άντες*, 55.

22. See ŠČUKIN – M. KAZANSKI – O. SHAROV, *Mer noire*, 154-155; KARDARAS, *Άντες*, 121-122.

The discovery of the inscription was (allegedly) presented in the daily press of Constantinople, and more specifically in the French newspaper *Le Moniteur Oriental*. The Bulgarian epigraphist Jordan Ivanov was the first (and actually the only one) to notice this news and a few months (?) later, he published a short paper on that inscription²³.

Before proceeding to the historical commentary and the interpretation suggested by J. Ivanov, one should note that: a) the scholar does not mention the issue of the newspaper in which the inscription was reported or rather published; b) he provides neither photographs, nor drawings of the inscription, which most likely he had never seen and his study was based on the text presented in the newspaper²⁴; c) the fact that J. Ivanov insisted that the inscription would soon disappear means that no service or institution showed any interest in the preservation of the monument. Indeed, the inscription has not been indexed in any subsequent *corpus*, nor has any scholar ever seen it. Furthermore, it should be noted that all who eventually dealt with this inscription, cited Ivanov's article only, without any reference either to the monument itself, or to the French-speaking Constantinopolitan newspaper. Unfortunately, the only piece of information provided by Ivanov about the alleged publication in *Le Moniteur Oriental* is that the newspaper issue appeared "five months ago". Based on this and given that his article was printed in the first issue of volume 62, in 1901 (and not in 1902, as it is widely and erroneously cited throughout the relevant bibliography), we searched for the newspaper issue in question even in Ivanov's personal archive, kept today at the Bulgarian Academy of Sciences, but in vain. The text of the inscription (according to his publication) reads as follows:²⁵

23. I. IVANOV, Nadgrobniiat nadpis na Khilvuda, *Periodichesko spisanie na balgarsko knizhovno druzhestvo v Sofiia* 62/1 (1901), 63-65.

24. Of the same opinion is I. DUCHEV, Balkanskiat Iugoiztok prez parvata polovina na VI vek. Nachalni slavianski napadeniia, *Belomorski Pregled* 1 (1942), 249, fn. 2. One more explanation is that the Bulgarian epigraphist got the information not directly from the newspaper but through an informative letter sent by someone living in Constantinople. If this is the case, then we must suspect that the sender (probably a non-expert) may have provided vague information about the date of the newspaper issue or he may even have erroneously transcribed part of the inscription. The same may be true, of course, about the person who provided the newspaper with the reading.

25. IVANOV, Nadpis na Khilvuda, 64.

ΕΝΘΑΔΕ
 ΚΑΤΑ ΚΕΙΤΕ
 ΧΙΛΙΒΟΥ
 ΔΙΟΚΟΥ
 ΚΑΝΒΑΤ
 ΙΟΥ ΤΕΛΕΥΤΑ ΜΗΝΙΝΟ
 ΕΝΒΡΙΟΥ ΚΗ ΙΝΔΣΖ
 ΓΑΜΕΤΗ ΧΙ + ΛΙΒΟΥΔΙ
 ΟΥ

“Here lays Chilibudis, son of Sanbatius, (who) died in November 28, Indiction 7th. The wife of Chilibudius”.

The form ΧΙΛΙΒΟΥΔΙΟΚ presented in this inscription (ll. 3-4) is, from a phonetic point of view, closer to the Germanic one, when compared to that recorded by Procopius, because it maintains the vowel *ι* between the consonants *λ* and *β*, according to the original Germanic form (see above, especially the comments by Strumins’kij). In addition, one may notice that the suffix has not been Latinized (*-ις* / *-ης* instead of *-ιος*, in ll. 3-4), while the *d/t* of the first component has been omitted, after it had been converted to *λ*, according to the Latin form *Hillibodus* mentioned above.

The inscription offers two pieces of evidence which render a possible connection with Chilbudius the *magister militum per Thraciam*. First, the mention of ΚΑΝΒΑΤΙΟΚ (Sanbatios/Sabbatios, modern Sabbath)²⁶ as the name of his father. Ivanov interpreted this as a proof that Chilbudius was of Slavic origin, because Emperor Justinian’s father was also named Sabbatios and (according to Ivanov) was a Slav. This specific theory is rejected already in the detailed study of M.B. Petrovich, and, furthermore, never

26. About the name see: I. A. LEVINSKAYA – S. R. TOKHTAS’YEV, Jews and Jewish names in the Bosphoran Kingdom, in: *Studies on the Jewish diaspora in the Hellenistic and Roman periods*, eds. B. ISAAC – A. OPPENHEIMER, Tel-Aviv 1996, 60-63; O. MAZAL, *Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des Byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Wien 2001, 55, who relates the name with that of the Thracian Sabazios. Cf. IVANOV, *Nadpis na Khilvuda*, 64 (Old Bulgarian name). Yet another view can be seen in: ROSPOND, *Słowiańskie imiona*, 104 (Slavic name).

became popular in historiography²⁷. On the other hand, it is important to note that among Chilbudius' contemporaries, Sabbatius was the name not only of Justinian's father, but also of the Emperor Justinian himself, his full name being *Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus*²⁸. As W. Holmes points out, "as soon as young Sabbatius, for the nephew of Justin bore his father's name, had arrived at a suitable age, he was invited to the capital by his uncle ... Finally, Justin legally adopted Sabbatius; and in token of the fact, the latter assumed the derivative name of Justinian"²⁹. It is very important, thus, that Procopius notes that Chilbudius was someone *from the emperor Justinian's house* (ἐκ τῆς Ἰουστινιανοῦ βασιλέως οἰκίας). According to G. Litavrin, Chilbudius emerged in the environment of the emperor and he was loyal to the latter, himself being an Antian of a low-class descent³⁰. It is very likely, then, that in the inscription appears Justinian's name, since the emperor probably adopted Chilbudius in a case of *adoptio per arma* (adoption – in – arms), a well-known practice between Romans and barbarians³¹. About the circumstances that led Chilbudius to the court of Justinian, we may assume that the future *magister militum per Thraciam* had fallen into the hands of the Byzantines after the victory of Germanus

27. M. B. PETROVICH, How Justinian became a Slav: the story of a forgery, *BalkSt* 8/1 (1967), 1-28.

28. Procopius, *Secret History*, 12.18 ed. HAURY, 80: Λέγουσι δὲ αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα φάναι τῶν ἐπιτηδείων τισὶν ὡς οὐ Σαββατίου τοῦ αὐτῆς ἀνδρὸς οὐδὲ ἀνθρώπων τινὸς υἱὸς εἶη; Theophanes Confessor, *Chronographia*, ed. C. DE BOOR, v. 1, Leipzig 1883 (Hildesheim 1963), 183: Σαββάτης. The full name of the emperor (Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus) appears only in the consular diptychs of the year 521. See *PLRE*, v. 2, Cambridge 1980, 966; J. A. S. EVANS, *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power*, London – New York 1996, 286, fn. 2.

29. W. G. HOLMES, *The Age of Justinian and Theodora. A History of the Sixth Century A.D.*, v. 1, London 1912, 301-302.

30. Procopius, *Wars*, 7.14.1, eds. HAURY – WIRTH, 353: Χιλβούδιος ἦν τις ἐκ τῆς Ἰουστινιανοῦ βασιλέως οἰκίας ἐσάγαν μὲν δραστήριος τὰ πολέμια, ἐς τόσον δὲ χρημάτων κρείσσων ὥστε ἀντὶ μεγίστου κτήματος ἐν τῇ οὐσίᾳ τῇ αὐτοῦ εἶχε τὸ κεκτηῖσθαι μηδὲν. LITAVRIN, O dvukh Khilbudakh, 25-27, 30. See also IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 214; CURTA, *Slavs*, 76, fn. 7; KARDARAS, Ἄντες, 103-104.

31. See G. ALTHOFF, *Verwandte, Freunde und Getreue: zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im frühen Mittelalter*, Darmstadt 1990, 89; A. GILLET, *Envoys and Political Communication in the Late Antique West, 411-533*, Cambridge 2003, 253-254.

the general over the Antes in 518³², being, we believe, a young chieftain or a military commander. We note here that Chilbudius is not the only example of a high military commander of Antic origin in the imperial army. In the mid-sixth century Dabragezas is mentioned as *ταξίαρχος* (brigadier), and his son, Leontios, followed also a military career in Byzantium³³.

The second important evidence from the inscription is the date mentioned. According to the person who was dictating or writing the text, Chilbudius died on November 28 of the 7th indiction, which corresponds to the year 529 (as read by Ivanov) and not to 533, as we assume from Procopius' testimony. Ivanov had noted this difference, which he ascribed to a mistake by Procopius, because of his absence from the Balkans and his indirect information about the events through other people at that time³⁴, while other scholars, who do not identify general Chilbudius with Chilibudis of the inscription, suggested a later date in the 6th c., following the cycle of the 7th indiction (543/44, 558/59, 573/74 or 588/89)³⁵. It is very likely however that Chilbudius' last battle could have taken place on November 28. Regarding the year, it is true that in general the inscriptions are accurate. Could that be a mistake by Procopius then or in the inscription?

There are known cases in which errors happen. We could mention here that C. Mango and R. Scott have pointed out a certain dissention between Theophanes the Confessor and Ioannes Malalas about events which the first dates in 533 and the second in 529³⁶. Moreover, although Procopius is generally considered a very reliable source, it is not impossible that even he could be wrong about certain dates. This can be seen, for example, in

32. See above, n.1; cf. H. ELTON, *Military Forces*, in: *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, ed. PH. SABIN, v. 2, Cambridge 2008, 300, who considers Chilbudius as a "second-generation Roman"; KARDARAS, *Άντες*, 106.

33. See CURTA, *Slavs*, 81, n. 28; KARDARAS, *Άντες*, 92-93.

34. IVANOV, *Nadpis na Khilvuda*, 65; that view shares also L. NIEDERLE, *Slovanské Starožitnosti*, v. 2.1, Prague 1906, 196, n. 2; for Procopius and his sources, see A. KARPOZILOS, *Βυζαντινοὶ Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι*, v. 1, Athens 1997, 380-385; IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 171-172; CURTA, *Slavs*, 37-38, 71, 332.

35. Cf. IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 232; LITAVRIN, *O dvukh Khilbudakh*, 29, n. 18, who suggested that the inscription refers either to the phoney Chilbudius or to a third person, yet certainly of Antic (Slavic) origin.

36. C. MANGO – R. SCOTT, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Oxford 1997, 285-307.

the division of Armenia and Procopius' mistake which is probably due to his (Armenian?) sources³⁷. On the other hand, Byzantine inscriptions may also contain mistakes regarding the date, in *indiction* or *Anno Mundi*³⁸. Consequently, in this case the information provided by the inscription's compiler should not be taken at face value because of a possible error in the date. Yet there is another, even more plausible solution, already mentioned above: that the mistake was committed by the person who tried to read and transcribe the inscription. Although the letters INΔ for the indiction are correct, what Ivanov has given as Σ must have actually been the Latin S, used as a sign of abbreviation after the INΔ and standing for *ινδ(ικτιωνος)*. As for the Z, which Ivanov rightly interpreted as "seven", this could, in fact, have been an I. In that period, it was not uncommon to put horizontal bars above, but sometimes both above and below the letter which was indicating the number of the indiction³⁹. In this case, and if one thinks that the line of the I might not have been entirely straight, a non-experienced eye would probably see either a Z or a Ξ (the latter option being excluded because there can be no such number for an indiction). If, then, the number was I, the correct year for the tenth indiction is 532.

Our approach shows that if indeed, as we believe, the tombstone belongs to Chilbudius the general, there is some inconsistency between Procopius' testimony and the inscription regarding the date. There can be several interpretations to this: a) Procopius himself, or some official informant, confused the year 532 with 533; b) Chilbudius was killed north of the Lower Danube on the 28th of November 532 and buried in Constantinople in early

37. G. GREATREX, *The Two Fifth-Century Wars Between Rome and Persia*, *Florilegium* 12 (1993), 6.

38. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* XI, no. 113 (<http://mama.csad.ox.ac.uk/monuments/MAMA-XI-113.html>, access date: 2 March 2018). The editors suggest that the indiction is correct, while the *Anno Mundi* is wrong, but one can not know if this is true for every inscription; D. FEISSEL, *La réforme chronologique de 537 et son application dans l'épigraphie grecque*, in: *Documents, droit, diplomatique de l'Empire romain tardif*, ed. D. FEISSEL, Paris 2010, 509, n. 25 (also, 511, n. 38, for other mistakes of the engravers, as well as the comment of C. ZUCKERMAN in 517, no. 542).

39. See, for example, C. ASDRACHA, *Inscriptions protobyzantines et byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-XVe siècles)*, Athens 2003, 312, no. 137 (Panion, 4th-6th c.); G. DAGRON - D. FEISSEL, *Inscriptions de Cilicie*, Paris 1987, no. 105, pl. XLIII (536 A.D.).

533, or c) there is another issue, a case similar to that of Theophanes and Malalas mentioned above. Be that as it may, we believe that our reading of the date in the inscription, the proximity of the years 532 and 533, as well as the mention of the name Sabbatius in the funerary inscription allow the attribution of the “unknown grave” to Chilbudius, *magister militum per Thraciam*.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΧΙΛΒΟΥΔΙΟΥ, *MAGISTER MILITUM PER THRACIAM?*

Στηριζόμενοι στη σύντομη μαρτυρία του Προκόπιου για τον στρατηγό της Θράκης Χιλβούδιο (περ.530-533), η οποία διαφωτίζει τη σχέση του με τον οίκο του Ιουστινιανού και τις στρατιωτικές του ικανότητες, οι συγγραφείς εξετάζουν μία χαμένη επιτύμβια επιγραφή από την Κωνσταντινούπολη (“ΕΝΘΑΔΕ ΚΑΤΑ ΚΕΙΤΕ ΧΙΛΙΒΟΥΔΙC ΙΥΟC CΑΝΒΑΤΙΟΥ ΤΕΛΕΥΤΑ ΜΗΝΙ ΝΟΕΝΒΡΙΟΥ ΚΗ ΙΝΔΣΖ ΓΑΜΕΤΗ ΧΙ + ΛΙΒΟΥΔΙΟΥ). Δίνεται έμφαση σε γλωσσολογικά ζητήματα σχετικά με το όνομα Χιλβούδιος καθώς και τη χρονολόγηση της επιγραφής. Οι συγγραφείς αποδέχονται την αντική καταγωγή του Χιλβούδιου, αν και το όνομά του είναι μάλλον γερμανικό, και ότι υιοθετήθηκε από τον Σαββάτιο/Ιουστινιανό πριν από την άνοδο του τελευταίου στο θρόνο. Το γεγονός αυτό, σε συνάρτηση με την προτεινόμενη χρονολόγηση της επιγραφής το έτος 532/33, οδηγεί τους συγγραφείς στο συμπέρασμα ότι η επιγραφή είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται με τον Χιλβούδιο *magister militum per Thraciam*.

ΕΛΕΝΗ ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ

ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΟ ΒΕΝΕΤΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ:
ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΣΤΟ ΕΠΑΝΩ ΚΑΣΤΡΟ
ΤΗΣ ΑΝΑΡΟΥ (13ΟΣ-17ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ)*

Η μελέτη μεταλλικών αντικειμένων καθημερινής χρήσης, συνήθως από σίδηρο και κράματα χαλκού, παρουσιάζει ιδιαιτερότητες σε σχέση με άλλα ευρήματα (λ.χ. από πηλό, λίθο) που απορρέουν από την φύση του υλικού. Ο σίδηρος και ο χαλκός ανακυκλώνονταν συχνά για να ξαναχρησιμοποιηθούν και λόγω του κόστους παραγωγής και της μεγάλης χρησιμότητάς τους, εργαλεία ή μεγάλα σκεύη συνόδευαν τους μεσαιωνικούς πληθυσμούς σε κάθε μετεγκατάσταση. Κατά συνέπεια, μεγάλες ποσότητες μεταλλικών ευρημάτων δεν εντοπίζονται συχνά, τουλάχιστον στις ανασκαφές του ελλαδικού χώρου. Επιπλέον, η ανά τους αιώνες παραπλήσια τυπολογία των εργαλείων και λοιπών μεταλλικών

* Θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Ελένη Δελιγιάννη-Δωρή για την ευκαιρία που μου προσέφερε να συμμετέχω στις ανασκαφές του Επάνω Κάστρου και να μελετήσω τα μεταλλικά ευρήματα. Το υλικό ερευνήθηκε στο πλαίσιο μεταδιδακτορικής έρευνας, υπό την εποπτεία της επίκουρης καθηγήτριας Μαρίας Ξανθοπούλου (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου). Η μεταδιδακτορική έρευνα υλοποιήθηκε με υποτροφία του ΙΚΥ, η οποία εντάχθηκε στην Πράξη «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών / Ερευνητριών» και συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και το Ελληνικό Δημόσιο. Ευχαριστίες οφείλω στον Προϊστάμενο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, Δρ. Δημήτρη Αθανασούλη, για την χορήγηση άδειας μελέτης και δημοσίευσης του υλικού, στους φίλους αρχαιολόγους Σταυρούλα Παπανικολοπούλου και Γιάννη Βαξεβάνη για την παντοειδή βοήθεια, και στους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις χρησιμότερες υποδείξεις τους. Τα σχέδια του υλικού οφείλονται στην σχεδιάστρια Μένη Μπιντέρη.

εξαρτημάτων δυσχεραίνει την χρονολογική τους κατάταξη. Οι εγγενείς δυσκολίες έχουν αποτρέψει την έρευνα από την συστηματική τυπολογική και χρονική ταξινόμηση ομοειδών ευρημάτων, τουλάχιστον στον τομέα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας. Πρόκειται για ένα κενό που καλείται να συμπληρωθεί σταδιακά, με βάση καταρχήν την μεθοδική παρουσίαση των μεταλλικών ευρημάτων στις δημοσιεύσεις ανασκαφών, χωρίς να εξαιρούνται ακόμη και εκείνα που εξαιτίας της κατάστασης διατήρησής τους παραμένουν προβληματικά ως προς την αναγνώριση της χρήσης τους¹. Οι πληροφορίες που προκύπτουν από την συστηματική παρουσίαση των μεταλλικών ευρημάτων συμβάλλουν στην ολοκληρωμένη μελέτη διάφορων όψεων του υλικού πολιτισμού σε σχέση με τις οικιακές-οικοτεχνικές, επαγγελματικές δράσεις του πληθυσμού, τον βαθμό τεχνικής κατάρτισης, τις εμπορικές επαφές και την αλληλεπίδραση με άλλα οικιστικά κέντρα.

Το Επάνω Κάστρο Άνδρου και η ανασκαφική του διερεύνηση

Το Επάνω Κάστρο ή κάστρο της Φανερωμένης βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της Άνδρου και εποπτεύει την εύφορη κοιλάδα του Κορθίου και την ευρύτερη περιοχή των θαλάσσιων δρόμων προς το ανατολικό και νότιο Αιγαίο² (εικ. 1). Η θέση οχυρώθηκε για πρώτη φορά από τους Βενετούς κατά τον 13ο αιώνα, οι οποίοι κατασκεύασαν ακόμη τα κάστρα της Χώρας (Κάτω Κάστρο)³ και του Μακροτόνταλου

1. Πρωτοποριακή στον τομέα αυτόν υπήρξε η εργασία της GLADYS R. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, Princeton 1952 (Princeton 1987).

2. Για το Επάνω Κάστρο: Η. EBERHARD, *Byzantinische Burgen auf den Kykladen, ihre Rolle und Bedeutung*, *JÖB* 36 (1986), 167-177. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο της Άνδρου. Μερικές σκέψεις, *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 471-480, με προηγούμενη βιβλιογραφία. Γ. ΠΑΛΛΗΣ, Χριστιανικά γλυπτά από το Επάνω Κάστρο της Άνδρου, στο: *Εὔανδρος, τόμος εἰς μνήμην Δημητρίου Ϊ. Πολέμη*, εκδ. Δ. Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ - Π. ΠΑΛΑΙΟΚΡΑΣΣΑ-ΚΟΠΤΣΑ - Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Άνδρος 2009, 251-268. Γ. ΠΑΛΛΗΣ, Το Επάνω Κάστρο της Άνδρου και ο ναός της Φανερωμένης το 1926. Ανέκδοτες φωτογραφίες από το αρχείο του Ε.Λ.Ι.Α., *Νήσος Άνδρος* 11 (2017), 22-30.

3. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ - Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Κάτω Κάστρο. Η πρώτη φάση των ανασκαφών στο βενετικό φρούριο της Χώρας Άνδρου* (ιστορική εισαγωγή Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ) [*Ανδριακά Χρονικά* 34], Άνδρος 2003. Ν. Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ - Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΙ, *Commercial activity in the Aegean of the 13th-16th century: the ceramic evidence from Andros*, στο: *Mediterranean Crossroads*, εκδ. Σ. ΑΝΤΟΝΙΑΔΟΥ - Α. ΡΑΤΣΕ, Athens 2007, 623-641.

στο βορειότερο τμήμα του νησιού⁴. Με αυτό τον τρόπο εξασφάλισαν ένα δίκτυο αμυντικής θωράκισης και ελέγχου της Άνδρου, κρίσιμο για τα συμφέροντα της Βενετίας στους εμπορικούς δρόμους του Αιγαίου.

Το Επάνω Κάστρο αναπτύσσεται κατά μήκος ενός μακρόστενου βραχώδους πλατώματος (450x30-95 μ.) σε υψόμετρο 560 μ. (εικ. 2). Οι βασικές υποδομές του (τείχη, ακροπύργιο, συγκρότημα μεγάλων δεξαμενών) κατασκευάστηκαν με την έλευση των Βενετών στην Άνδρο, από τις αρχές δηλαδή του 13ου αιώνα⁵. Το κάστρο είχε τον χαρακτήρα οχυρής πολιτείας με διάρκεια ζωής ως το τέλος περίπου της Βενετοκρατίας στην Άνδρο, το 1566. Στην συνέχεια και ως περίπου το τέλος του 17ου αιώνα, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε πιθανόν ως προσωρινό καταφύγιο των γύρω αγροτικών πληθυσμών σε περιόδους ανασφάλειας⁶.

Κατά την διάρκεια της Βενετοκρατίας εντός των τειχών οργανώθηκε ένας άρτιος οικισμός με στενούς δρόμους και πολυάριθμες κατοικίες. Ο ναός της Φανερωμένης, μονόχωρος, επιπεδόστεγος με ογκώδη ενισχυτικά τόξα εσωτερικά και ορθογωνικό ιερό βήμα στεγασμένο με καμάρα, είναι σήμερα αρκετά μετασκευασμένος. Ήταν πιθανότατα η κεντρική εκκλησία που ανήγειραν οι Βενετοί στο κέντρο περίπου του οικισμού⁷. Ο ναός βρισκόταν επάνω στον κύριο οδικό άξονα του οικισμού, ο οποίος ξεκινούσε από την πύλη, στην βορειοδυτική πλευρά των τειχών. Στον ίδιο κεντρικό οδικό άξονα, λίγα μέτρα νοτιοανατολικά του ναού της Φανερωμένης, εντοπίζεται ένας μικρός, επιπεδόστεγος ορθόδοξος ναΐσκος, με τρεις αψίδες στο ιερό και ξεχασμένο πλέον αγιώνυμο⁸.

4. Ν. Τ. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, Το κάστρο του Μαρκοντάντουλου και η περιοχή του, *Νήσος Άνδρος* 5 (2011), 52-91. Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΙΣ, *History of Andros, With an Appendix including new data on Andros*, μετ. στα αγγλικά Δ. ΔΙΜΙΤΡΙΑΔΟΥ, Andros 2016, 79-80.

5. Για την ιστορία της Βενετοκρατίας στην Άνδρο: Μ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, Οι Λατίνοι στο Αιγαίο μετά το 1204. Αλληλεξαρτήσεις και διαπλεκόμενα συμφέροντα, *Άγκυρα* 3 (2010), 43-85. Δ. Ι. ΚΥΡΙΑΤΑΣ, Αναζητώντας τη βυζαντινή Άνδρο, στο: *Η βυζαντινή Άνδρος (4ος-12ος αιώνας). Νεότερα από την αρχαιολογική έρευνα και τις αποκαταστάσεις των μνημείων*, εκδ. Γ. ΠΑΛΛΗΣ [Ανδριακά Χρονικά 43], Άνδρος 2016, 19-43 ιδίως 26-28, με σχολιασμό της παλιότερης και πρόσφατης ιστοριογραφίας για το νησί. ΠΟΛΕΜΙΣ, *History of Andros*, 68-80. Μ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, Andros: Recent bibliography on the Frankish period, στο: ΠΟΛΕΜΙΣ, *History of Andros*, 221-223.

6. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο, 479.

7. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο, 476-477. ΠΑΛΛΗΣ, Το Επάνω Κάστρο της Άνδρου, 26-30.

8. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο, 477. Σ. Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΗ, Άνδρος - ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 29 (2019), 141-194

Ανασκαφική διερεύνηση σε επίκαιρα σημεία της καστροπολιτείας οργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, υπό την διεύθυνση της επίκουρης καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή, κατά το χρονικό διάστημα 2004-2010⁹. Ερευνήθηκε τμήμα της καστροπολιτείας ανατολικά του ναού της Φανερωμένης, που περιλάμβανε έναν διευρυμένο οικιστικό πυρήνα με τον ναΐσκο και το συγκρότημα των δεξαμενών (εικ. 2).

Μεταλλικά αντικείμενα που κάλυπταν τις ανάγκες της καθημερινότητας εντοπίστηκαν κυρίως στα οικιστικά συγκροτήματα βόρεια και ανατολικά του ναΐσκου και έως το ύψος του συγκροτήματος των δεξαμενών¹⁰. Πρόκειται κυρίως για την λεγόμενη Οικία Α, ένα μεγάλο, οικοδομικό συγκρότημα βόρεια του ναΐσκου. Μια επιγραφή με βενετικούς χαρακτήρες, που ανασκάφηκε κοντά στο κατώφλι της, αναγράφει το έτος 1552, που υποδηλώνει κατασκευή ή επισκευή της οικίας. Παρακείμενη της Οικίας Α προς βορρά βρίσκεται η μικρότερη Οικία Β με γωνιακή εστία στο ισόγειο, στην οποία έγινε επιφανειακός καθαρισμός. Ανατολικά του

Επάνω Κάστρο, η ανασκαφή του ναΐσκου, στο: *Εὔανδρος*, 177-194. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Νεότερα από τις ανασκαφές στο Επάνω Κάστρο της Άνδρου το 2008, *Άγκυρα* 3 (2010), 88-89 [στο εξής: ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Ανασκαφές* 2008]. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Νεότερα από το Επάνω Κάστρο. Οι ανασκαφές το 2009 και 2010 και ένα σύντομο οδοιπορικό, *Άγκυρα* 4 (2012), 35 [στο εξής: ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, *Ανασκαφές* 2009-2010]. Σ. Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΗ, Γυάλινη φιάλη: Ένα ιδιαίτερο ταφικό εύρημα από το Κάστρο της Φανερωμένης, *Άγκυρα* 5 (2018), 29-45, ιδίως 38-39.

9. Ανασκαφικές εκθέσεις: ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο, 471-480. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Νεότερα από το Επάνω Κάστρο Άνδρου. Η έρευνα του Σεπτεμβρίου του 2006, στο: *Εὔανδρος*, 195-205. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Ανασκαφές* 2008, 87-101. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, *Ανασκαφές* 2009-2010, 33-49. Ε. ΔΩΡΗ - Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ - Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ - Γ. ΠΑΛΛΗΣ - Γ. ΤΣΙΜΠΟΥΚΗΣ - Α. ΑΜΙΝ - Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΗ - Ε. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ - Κ. ΤΣΑΚΑ - Α. ΓΕΩΡΓΙΟΥ - Μ. ΦΩΤΟΥΧΟΥ - ΕΙΡ. ΣΤΡΑΤΗ, Έρευνα και ανασκαφή στο Επάνω Κάστρο Άνδρου, στο: *Το αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο*, εκδ. Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Μυτιλήνη 2017, τ. Β', 273-282, πίν. 7-8.

10. Για την ανασκαφή των οικιστικών συγκροτημάτων: ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ-ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Ανασκαφές* 2008, 91-92, 93, εικ. 10. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, *Ανασκαφές* 2009-2010, 35-36, εικ. 1-2, 37-38, 41, εικ. 3. ΔΩΡΗ κ.ά., Έρευνα και ανασκαφή στο Επάνω Κάστρο Άνδρου, 273-276, εικ. 5, 276, εικ. 6, πίν. 7β. Για την ανασκαφή του συγκροτήματος δεξαμενών: ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο, 476. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Ανασκαφές* 2008, 90. Ν. Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ - Σ. Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΗ, Placing «Contexts» in a Context: Minor Objects from Medieval Andros, στο: *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, εκδ. Β. BÖHLENDORF-ARSLAN - Α. RICCI [Byzas 15], Istanbul 2012, 253-257.

ναΐσκου και έως τις δημόσιες δεξαμενές αναπτύσσεται το συγκρότημα της Κάτω Γειτονιάς. Η Κάτω Γειτονιά περιλαμβάνει εφαπτόμενες οικίες αποτελούμενες από ορθογώνιους χώρους με τοιχαριάρια και φούρνο σε μια περίπτωση (Χώρος V). Ανατολικότερα και προς το ακροπύργιο εκτείνεται η Πάνω Γειτονιά. Στα ανατολικά όρια της Κάτω Γειτονιάς και νότια των δεξαμενών ανασκάφηκε οικοδομικό σύμπλεγμα με μεγάλη επίκωση, από το οποίο προέκυψαν δεκαπέντε νομίσματα εκ των οποίων τα δώδεκα είναι βενετικά *torneselli*¹¹.

Τα οικιστικά συγκροτήματα του Επάνω Κάστρου ήταν κατασκευασμένα από ντόπιο σχιστόλιθο και λασποκονίαμα, με στενά θυραία ανοίγματα που είχαν μέτωπο προς τον νότο ή προς εσωτερικές λιθόστρωτες αυλές. Ο μεγάλος όγκος της επίκωσης και το πάχος των τοίχων μαρτυρούν πως οι οικίες θα ήταν πιθανότατα διώροφες, με ισόγειους βοηθητικούς χώρους (αποθήκες, μαγειρεία) και χώρους διαβίωσης στον όροφο¹².

Τα μεταλλικά ευρήματα και η χρήση τους

Τα μεταλλικά ευρήματα από την έως τώρα έρευνα στο Επάνω Κάστρο είναι περίπου 80 στον αριθμό, χωρίς να συνυπολογίζονται τα σιδερένια καρφιά και τα χάλκινα και σιδερένια ελάσματα, που εντοπίστηκαν στην ανασκαφή κατά δεκάδες¹³. Τα αντικείμενα συνδέονται με την κάλυψη πρακτικών αναγκών των κατοίκων και τα περισσότερα από αυτά χρονολογούνται, με βάση τα ανασκαφικά συμφραζόμενα και κυρίως τα νομισματικά συνευρήματα, στην περίοδο της Βενετοκρατίας στο νησί (1205-1566). Περιλαμβάνουν: στοιχεία ένδυσης, κοσμήματα, αντικείμενα ιδιωτικής ευλάβειας¹⁴, στοιχεία επίπλωσης (κλείστρα, κλειδιά, επενδυτικά ελάσματα), εξαρτήματα φωτισμού, τμήματα σκευών, μαχαίρια, σύνεργα ραπτικής και ύφανσης, στοιχεία οπλισμού (αιχιμές

11. Ειδικότερες πληροφορίες αναμένεται να προκύψουν όταν ολοκληρωθεί η μελέτη των νομισμάτων της ανασκαφής. Για την ανασκαφή του χώρου, ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Ανασκαφές* 2008, 90.

12. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, *Ανασκαφές* 2009-2010, 36, 38. ΔΩΡΗ κ.ά., *Έρευνα και ανασκαφή στο Επάνω Κάστρο Άνδρου*, 276.

13. Τα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών στο Επάνω Κάστρο φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Άνδρου.

14. Οι τρεις πρώτες κατηγορίες μεταλλικών ευρημάτων δημοσιεύονται στο: E. BARMARITSA, *Jewellery, Items of Private Devotion and Dress Accessories from the Epáno Kastro of Andros*, ΔΧΑΕ 40 (2019), 401-416.

βελών χειροβαλλίστρας, βλήματα πυροβόλων όπλων), τμήματα πετάλων, υποδοχές και συνδέσμους. Τα περισσότερα είναι κατασκευασμένα από κράματα χαλκού και δευτερευόντως από σίδηρο. Πέντε ευρήματα είναι από μόλυβδο.

Στοιχεία επίπλωσης: Μια αρκετά μεγάλη ομάδα ευρημάτων από σίδηρο και χαλκό συνδέεται με την ασφάλεια ερμαρίων, σεντουκιών ή κιβωτιδίων και προέρχεται κατά κύριο λόγο από χώρους κατοίκησης. Στην Οικία Α αποκαλύφθηκαν δυο όμοια σιδερένια κλείστρα κιβωτίων (αρ. 1-2, εικ. 3). Τα στελέχη τους είναι τετράπλευρης διατομής και κάμπτονται για να διευκολύνεται η κίνηση του κλείστρου. Η μια τους απόληξη καταλήγει σε οπή στερέωσης σε σταθερό σημείο και αντιδιαμετρικά διαμορφώνεται τριγωνική γλωσσίδα ασφάλισης σε οπή κλειδαριάς. Με βάση το σύνολο εύρεσης μπορούν να χρονολογηθούν στον 15ο-16ο αιώνα.

Δυο ακόμη κλείστρα, ένα χάλκινο (αρ. 3, εικ. 3) και ένα σιδερένιο (αρ. 4, εικ. 3) προέρχονται από τον ναΐσκο. Το χάλκινο (αρ. 3, εικ. 3) λειτουργούσε ως στέλεχος ασφάλισης-απασφάλισης κιβωτιδίου και είναι επίμηκες με μια οπή στερέωσης στο ένα άκρο και εγκάρσια τετράπλευρη γλωσσίδα με οπή στο αντίθετο άκρο¹⁵. Οι απολήξεις του στελέχους του κοσμούνται εξωτερικά με χυτό ανάγλυφο κόσμημα σχεδόν τετράπλευρου σχήματος, του οποίου η μια πλευρά διαμορφώνει στο μέσο του μήκους αμβλεία γωνία (σαν έπαλξη). Το διακοσμητικό θέμα είναι συνηθισμένο στον ύστερο Μεσαίωνα. Απαντά για παράδειγμα στις γλωσσίδες δυο χάλκινων πορπών του τέλους του 14ου - πρώτο μισό 15ου αιώνα από ταφές στην Γλαρέντζα¹⁶.

Το σιδερένιο τμήμα κλείστρου αρ. 4 (εικ. 3) διατηρεί ίχνη ξύλου σε όλο το μήκος του στελέχους του, υποδηλώνοντας ότι το πάχος του ξύλινου κιβωτίου στο οποίο στερεωνόταν ήταν 2 εκ. Έχει κυκλική οπή ανάρτησης και στο αντίθετο άκρο διαμορφώνει αποκλίνουσες αγκιστροειδείς απολήξεις για την στερέωσή του στον ξύλινο φορέα. Το

15. Για παρόμοια κλείστρα, Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (γεν. επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Ωρες Βυζαντίου - Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2002, αρ. 272-273, αρ. 276α (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ), αρ. 655 (ως προς το κλείστρο) (Γ. Σ. ΒΙΤΑΛΙΩΤΗΣ).

16. Ε. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Η μαρτυρία των μεταλλικών αντικειμένων από τα κάστρα Χλεμούτσι, Γλαρέντζα και άλλες θέσεις της φραγκικής Ηλείας. Όψεις της ζωής των Φράγκων του προγκιπάτου της Αχαΐας* (διδ. διατρ.), Αθήνα 2014, 119-120 [=https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/40905].

εύρημα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς εντοπίστηκε σε στρώμα γυναικείας ταφής μαζί με αρκετά μεγάλο αριθμό σιδερένιων καρφιών με ίχνη ξύλου, που ασφαλώς προέρχονται από φέρετρο¹⁷. Κατά συνέπεια, το κλείστρο δεν αποκλείεται να ανήκε στο φέρετρο ή σε μικρό ξύλινο κιβωτίδιο που υπήρχε στον τάφο και τα οργανικά στοιχεία του (υλικό κατασκευής, περιεχόμενο) δεν διατηρήθηκαν. Κατά την ανασκαφή του ταφικού συνόλου, στα χέρια της νεκρής βρέθηκε μια γυάλινη βενετική φιάλη, που σε συνδυασμό με νομισματικά συνευρήματα, χρονολογεί την ταφή στα τέλη του 15ου – αρχές 16ου αιώνα¹⁸.

Ένα όμοιο σιδερένιο εύρημα, αποσπασματικά διατηρημένο, βρέθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του ναΐσκου στο ύψος της υποθεμελίωσης του δαπέδου (αρ. 52). Όμοιο σιδερένιο αντικείμενο, που διατηρεί μόνο την κυκλική οπή και τμήμα του στελέχους του, ανασκάφηκε στο οικοδομικό σύμπλεγμα που βρίσκεται στο ανατολικό όριο της Κάτω Γειτονιάς, νότια των δεξαμενών (αρ. 53). Παρόμοιοι σύνδεσμοι είναι πολύ συνηθισμένοι σε στρώματα του ύστερου Μεσαίωνα και αποτελούσαν τμήματα μηχανισμών ανάρτησης (λ.χ. φωτιστικών μέσων, κλειστρων κιβωτιδίων και σεντουκιών)¹⁹. Η ταύτιση του αρ. 4 με τμήμα κλειστρού βασίζεται στον εντοπισμό στοιχείων ξύλου κατά μήκος του στελέχους του, καθώς και στο περιβάλλον εύρεσής του (στρώμα ταφής), που περιορίζει πιθανές άλλες χρήσεις.

Δυο χάλκινα αντικείμενα από περισυλλογή, είναι επιμήκη, μικρού μεγέθους, με μικρή οπή ανάρτησης στην μια τους απόληξη. Το ένα είναι

17. Βλ. παρακάτω σελ. 163-164.

18. APBANITH, Γυάλινη φιάλη, 29-45, ιδίως 38.

19. D. PRINGLE, *The Red Tower (al - Burj al - Ahmar): Settlements in the Plain of Sharon at the Time of the Crusaders and Mamluks, A.D. 1099-1516* [British School of Archaeology in Jerusalem, Monograph Series 1], London 1986, 166 αρ. 20, εικ. 56. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 272, αρ. 276α (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ). D. ΜΙΝΙĆ – O. VUKADIN, *Srednjovekovni Stalac / Medieval Stalac*, Belgrade 2007, αρ. 98, εικ. 69.12-14, αρ. 101.1, εικ. 69.17. M. ΡΟΡΟVIĆ, *Manastir Studenica: Arheološka otkrića / The Monastery of Studenica: Archaeological Discoveries*, Belgrade 2015, εικ. 161.341. Ακόμη, G. EGAN, *The Medieval Household, Daily Living c.1150 - c.1450* [Medieval Finds from Excavations in London 6], Woodbridge 2010, αρ. 45, εικ. 32, 46.

κυκλικής διατομής²⁰ (αρ. 5) και το δεύτερο ταινιόσχημο²¹ (αρ. 6). Θα μπορούσαν να συνδέονται με την ασφάλεια μικρών κιβωτίων.

Στην Κάτω Γειτονιά εντοπίστηκε, στον πλακόστρωτο αύλειο χώρο μεταξύ δυο οικιών, ένα χάλκινο μικρό κλειδί κιβωτιδίου (αρ. 8, εικ. 4). Στο ένα άκρο του συμφύεται διάτρητη τετράπλευρη γλωσσίδα και στο αντίθετο άκρο διαμορφώνει οπή. Με βάση την τυπολογία παρόμοιων κλειδιών, που ανασκάπτονται σε διάφορες βυζαντινές θέσεις διαχρονικά, υποθέτουμε ότι από την κυκλική απόληξη του κλειδιού διερχόταν κρίκος ανάρτησης που σήμερα έχει αποκοπεί²².

Ένα ακόμη σιδερένιο κλειδί από το συγκρότημα οικιών στα ανατολικά όρια της Κάτω Γειτονιάς, νότια των δεξαμενών, συνδεόταν με την ασφάλεια κιβωτιδίων ή πιθανότερα προερχόταν από μικρό θύρωμα (λ.χ. ερμαρίου)²³, κυρίως λόγω της τυπολογίας του (αρ. 9, εικ. 4). Αποτελείται από τετράπλευρη γλωσσίδα και πεπλατυσμένη λαβή ανάρτησης²⁴. Επιπλέον, από την Οικία Α προέρχεται ένα ταινιόσχημο σιδερένιο έλασμα με πεπλατυσμένη την μια του απόληξη, που πιθανόν λειτουργούσε ως σύρτης μικρού θυρώματος / ερμαρίου (αρ. 7).

Δυο ευρήματα, ένα χάλκινο διακοσμητικό καρφίδιο (εφηλίδα) (αρ. 10) και ένα μικρό, επίπεδο σιδερένιο έλασμα με δυο χάλκινα καρφίδια προσαρμογής (αρ. 11, εικ. 5), προέρχονται από χώρους εγκατάστασης. Η διακοσμητική εφηλίδα (αρ. 10), λόγω των σχετικά μεγάλων διαστάσεων του στελέχους της, πιθανόν δεν συνδέεται με ενδύματα, αλλά αποτελούσε

20. G. PLOUG - E. OLDENBURG - E. HAMMERSHAIMB - R. THOMSEN - F. LØKKEGAARD, *Hama: Fouilles et Recherches 1931-1938. IV:3, Les petits objets médiévaux sauf les verreries et poteries* [Nationalmuseets Skrifter, Større Beretninger 7], Copenhagen 1969, 50, εικ. 19.4.

21. Βλ. για την χρήση, T. YASHAEVA - E. DENISOVA - N. GINKUT - V. ZALESSKAYA - D. ZHURAVLEV, *The Legacy of Byzantine Cherson: 185 Years of Excavation at Tauric Chersonesos*, Austin 2011, 184.

22. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, 137, αρ. 979-982, 987-999, πίν. 70. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 282-288 (Χ. ΚΟΥΤΣΙΚΟΥ). YASHAEVA κ.ά., *Cherson*, αρ. 244-247, αρ. 304. Z. KIZILTAN, επιμ., *Gün İşığında: İstanbul'un sekizbin yılı Marmaray, Metro ve Sultanahmet kazıları*, İstanbul 2007, 281 αρ. Y48.

23. Για την ασφάλεια των ερμαρίων βλ., L. BENDER - M. PARANI - B. PITARAKIS - J.-M. SPIESER - A. VUILLOUD, *Artefacts and Raw Materials in Byzantine Archival Documents / Objets et matériaux dans les documents d'archives byzantins*, <http://www.unifr.ch/go/typika>, artefacts, αρ. 4421, αρ. 3945 (τελευταία πρόσβαση: 28-3-2019).

24. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 983, πίν. 70.

διακοσμητική επένδυση σε στοιχείο του ξύλινου εξοπλισμού της οικοσκευής ή της ιπποσκευής. Αναλόγως το ταινιωτό έλασμα αρ. 11 (εικ. 5) αποτελούσε πιθανόν τμήμα επένδυσης ξύλινων επιφανειών (επίπλων, κιβωτιδίων, θυρωμάτων) με ρόλο διακοσμητικό και προστατευτικό από την φθορά²⁵.

Τα στοιχεία της επίπλωσης ενός μέσου νοικοκυριού του ύστερου Μεσαίωνα, τόσο στην ανατολική²⁶ όσο και στην δυτική Ευρώπη²⁷, ήταν στοιχειώδη και απλά. Περιλάμβαναν ένα μεγάλο, συνήθως πτυσσόμενο, τραπέζι αποτελούμενο από τρίποδες και πλατιές τάβλες, που στήνονταν και ξεστήνονταν για τα γεύματα της οικογένειας, ξύλινους ή κτιστούς πάγκους για ξεκούραση και κατάκλιση, καρέκλες και скаμινιά, σεντούκια, κιβωτίδια και ερμάρια για την φύλαξη του ρουχισμού και της οικοσκευής.

Τα ξύλινα σεντούκια ήταν σημαντικό στοιχείο της μεσαιωνικής οικοσκευής και λειτουργούσαν ως αποθηκευτικοί χώροι, καθίσματα και αποσκευές²⁸. Συχνά προσφέρονταν σε ένα νέο ζευγάρι ως δώρο γάμου

25. Επιχρυσωμένο κλείστρο κιβωτιδίου με διακόσμηση ρόδακα καθώς και τμήματα οστέινης επένδυσης κιβωτιδίου ανασκάφηκαν σε αποθήκη της Αρχαίας Κορίνθου και χρονολογούνται γύρω στο 1270, *ΑΔ* 67 (2012), 84-85, εικ. 3 (G. D. R. SANDERS). Ομοίως, τα μεταλλικά στοιχεία (επενδυτικά ελάσματα, κλειδαριά, λαβή), ενός ξύλινου κιβωτίου του 14ου αιώνα ανασκάφηκαν στην Θήβα, Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ-ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΙΔΗ, Ανασκαφές στο νέο αποχετευτικό δίκτυο Θήβας, *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών* Β.1 (1995), 519-520, εικ. 10-12.

26. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Centuries, *DOP* 44 (1990), 205-210, 212-214. Α. Κ. ΒΙΟΝΙΣ, *A Crusader, Ottoman and Early Modern Aegean Archaeology. Built Environment and Domestic Material Culture in the Medieval and Post-Medieval Cyclades, Greece (13th-20th Century AD)* [Archaeological Studies Leiden University 22], Leiden 2012, 305-306, 327-336. Μ. ΠΑΡΑΝΙ, Medieval Byzantine Furniture, στο: *Discipuli Dona Ferentes, Glimpses of Byzantium in Honour of Marlia Mundell Mango*, εκδ. Τ. ΠΑΡΑΚΟΣΤΑΣ – Μ. ΠΑΡΑΝΙ [Studies in Byzantine History and Civilisation 11], Turnhout 2017, 181-222, ιδίως 199-215.

27. PH. BENNETT OATES, *The Story of Western Furniture*, London 1981, 32-52. R. GILCHRIST, *Medieval Life: Archaeology and the Life Course*, Woodbridge 2012, 114-134.

28. Σεντούκια απαντούν με αρκετά μεγάλη συχνότητα σε μεσαιώνες οικονομικής επιφάνειας βυζαντινά και δυτικοευρωπαϊκά νοικοκυριά του 12ου-15ου αιώνα, ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, The Contents of the Byzantine House, 208-209. ΠΑΡΑΝΙ, Medieval Byzantine Furniture, 200-203. P. EAMES, *Medieval Furniture: Furniture in England, France and the Netherlands from the Twelfth to the Fifteenth Century* [Furniture history 13], London 1977, 108.

και στα ευπορότερα νοικοκυριά μπορούσαν να είναι διακοσμημένα²⁹. Στο εσωτερικό τους φυλάσσονταν συνήθως μπαχαρικά και αποξηραμένα βότανα, αλοιφές, υφάσματα, ρούχα και εργαλεία, καθώς και συμβόλαια, κώδικες, λατρευτικές εικόνες. Κιβωτίδια από ξύλο έφεραν δερμάτινη επικάλυψη και ήταν συνήθως μικρότερων διαστάσεων, κατάλληλα για την φύλαξη τιμαλφών, κειμηλίων και χρημάτων, αλλά και για τις μεταφορές ευπαθών αντικειμένων κατά τις ατομικές μετακινήσεις και το εμπόριο. Και οι δυο κατηγορίες ασφάλιζαν με σύρτες και κλείστρα και επενδύονταν με σιδερένια ή χάλκινα ελάσματα, που λειτουργούσαν ως ενισχυτικά μέσα για την στερέωση και την συνοχή της επιφάνειάς τους, αυξάνοντας παράλληλα την διακοσμητική της εντύπωση³⁰.

Φωτισμός: Λιγιστά αλλά αντιπροσωπευτικά είναι τα μεταλλικά ευρήματα που συνδέονται με τον φωτισμό. Μια μολύβδινη καντηλήθρα ανασκάφηκε στην Οικία Α, απέναντι από τον ναΐσκο (αρ. 12, εικ. 6). Το ένα άκρο της είναι αναδιπλωμένο ώστε να στερεώνεται στο χεΐλος της κανδήλας και έχει εκπέσει η αντίθετη απόληξη που θα συγκρατούσε το φτιλί με κάμψη και αναδίπλωση. Οι καντηλήθρες είναι μικρά ταινιόσχημα κεκλιμένα ελάσματα από χαλκό ή μόλυβδο που προσαρμόζονταν στο εσωτερικό των γυάλινων συνήθως κανδήλων συγκρατώντας το φτιλί και τροφοδοτώντας το με λάδι. Διακρίνονται σε δυο κατηγορίες: καντηλήθρες σε σχήμα γραμματος S ή Y ανάλογα με το εάν αποτελούνταν από μονό ή διπλό έλασμα αντίστοιχα³¹. Προέρχονται συνηθέστερα από εκκλησίες³².

29. E. WELCH, *Art and Society in Italy 1350-1500*, Oxford 1997, 283-286. PARANI, *Medieval Byzantine Furniture*, 201. Διακοσμημένα κιβώτια από την *Ρωμανία* ήταν αντικείμενα διεθνούς εμπορίου, D. DURAN I DUELT, *Icons and minor arts: a neglected aspect of trade between Romania and the crown of Aragon*, *BZ* 105.1 (2012), 38-39, 42-44.

30. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β', Άθηναι 1948, 82-85. Η ίδια πρακτική διαπιστώνεται ευρύτερα στον ευρωπαϊκό χώρο, BENNETT OATES, *Western Furniture*, 46. EGAN, *Medieval Household*, 65-81, GILCHRIST, *Medieval Life*, 129, 240-241.

31. L. BOURAS - M. G. PARANI, *Lighting in Early Byzantium*, Washington D.C. 2008, 3-4, αρ. 34. I. ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ, Ο τεχνητός φωτισμός κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, στο: *Μια ιστορία από φως στο φως / Light on Light: An Illuminated History*, εκδ. I. K. ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ - Ε. ΜΠΙΝΤΣΗ, Θεσσαλονίκη 2011, 105-110, ιδίως 109.

32. J. ROSSER, *The Small Finds*, στο: *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, III, *Dark Age and Byzantine Occupation*, εκδ. W. A. McDONALD - W. D. E. COULSON - J. ROSSER, Minneapolis 1983, 406 αρ. 513-514, εικ. 12.7-8, πίν. 12-8. C. K. WILLIAMS II - O. H. ZERVOS, *Frankish Corinth: 1995*, *Hesperia* 65.1 (1996), 23-24, αρ. 6, πίν. 6. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Μαρτυρία μεταλλικών αντικειμένων*, 164, 296-297.

Συχνά συνδέονται με την ταφική συνήθεια του αναμμένου καντηλιού πάνω από τον τάφο³³. Το εύρημα του Επάνω Κάστρου υποδηλώνει ότι πιθανόν χρησιμοποιούνταν και σε χώρους κατοίκησης.

Ένα μικρό χάλκινο άγκιστρο από έλασμα κυκλικής διατομής περισυλλέχθηκε από την δεξαμενή του ακροποργίου (αρ. 13, εικ. 6). Τα εξαρτήματα αυτά προέρχονται συνήθως από αλυσίδες πολυκάνδηλων ή από το μεταλλικό πλαίσιο ανάρτησης γυάλινης κανδήλας και χρησιμοποιούνταν σε όλη την διάρκεια της βυζαντινής περιόδου³⁴.

Από τον βορειοδυτικό χώρο του ναΐσκου και περιίπου στο ύψος του δαπέδου του ανασύρθηκε τμήμα αλυσίδας αποτελούμενης από εννέα κρίκους κυκλικής διατομής (αρ. 14, εικ. 6). Πιθανόν χρησιμοποιούνταν ως μέσο ανάρτησης κανδήλας ή πολυκάνδηλου³⁵. Δεδομένου ότι βρέθηκε πάνω από χώρο ταφής, δεν αποκλείεται να συνδέεται με την συνήθεια του αναμμένου καντηλιού πάνω από τον τάφο³⁶. Το εύρημα προέρχεται από στρώμα εγκατάλειψης πριν από την κατάρρευση της στέγης του ναΐσκου και πιθανόν ανάγεται στην τελευταία περίοδο λειτουργίας του.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια χάλκινη ταινιόσχημη επένδυση μικρού σκεύους (αρ. 15, εικ. 6). Αποτελείται από έλασμα που διαμορφώνει κυκλική υποδοχή και απολήγει σε δυο οπές, που κάμπτονται με τρόπο ώστε να συνενώνονται μέσω μικρού καρφιδιού. Αντικείμενα όμοιας μορφολογίας, γνωστά από την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο, σχετίζονται με την ανάρτηση γυάλινων κανδήλων με στενή κυλινδρική βάση³⁷.

33. T. E. GREGORY, *People and Settlements of the Northeastern Peloponnese in the Late Middle Ages. An Archaeological Exploration*, στο: *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, εκδ. Sh. E. J. GERSTEL, Washington D.C. 2013, 285.

34. R. TEMPLE (εκδ.), *Early Christian and Byzantine Art: Textiles, Metalwork, Frescoes, Manuscripts, Jewellery, Steatites, Stone Sculptures, Tiles, Pottery, Bronzes, Amulets, Coins and other items from the fourth to the fourteenth centuries*, London 1990, αρ. 45 (Α. SPIRA). Μ. ΧΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Le mobilier ecclésiastique métallique de la basilique de Saint-Tite à Gortyne (Crète centrale)*, *CahArch* 46 (1998), εικ. 29-32, και *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne* [Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 16], Turnhout 2010, 315 αρ. LU 6.023. ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ, *Τεχνητός φωτισμός*, εικ. 29. YASHAEVA κ.ά., *Cherson*, αρ. 170.

35. Βλ. για την χρήση, ΧΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Les lampes en bronze*, 312 αρ. LU 6.013.

36. Βλ. παραπάνω σελ. 146-147.

37. Βλ. για την χρήση, ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ - ΜΠΙΝΤΣΗ, *Μια ιστορία από φως*, αρ. 64-65 (Α. Χ. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ).

Όλα τα μεταλλικά ευρήματα που συνδέονται με τον φωτισμό υποδηλώνουν την χρήση κανδήλων, που χρησιμοποιούνταν τόσο σε ναούς όσο και σε χώρους εγκατάστασης. Η μελέτη της κεραμικής από την ανασκαφή στο Επάνω Κάστρο θα προσφέρει δεδομένα ως προς την παράλληλη χρήση πήλινων λυχναριών. Σε κάθε περίπτωση, η χρήση του λαδιού ως φωτιστικού μέσου ήταν διαδεδομένη, καθώς μάλιστα σε όλη την διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου το κόστος του κεριού ήταν σχετικά υψηλό³⁸.

Σκεύη: Τμήματα χάλκινων σκευών εντοπίστηκαν κυρίως σε χώρους εγκατάστασης. Πρόκειται για ελάσματα, με ή χωρίς διαμορφώσεις, που διατηρούνται αποσπασματικά και επειδή προέρχονται από αντικείμενα που χρησιμοποιούνται σε διάφορες καθημερινές δραστηριότητες, ο προσδιορισμός της χρήσης τους δεν είναι πάντα εύκολος.

Ένα αποσπασματικά διατηρημένο χάλκινο καμπύλο σκεύος με ρομβοειδείς κατά κανόνα οπές στην επιφάνειά του, βρέθηκε στην επίχωση της ανατολικότερης από τις δυο δημόσιες δεξαμενές και προβληματίζει ως προς την χρήση του (αρ. 16, εικ. 7). Πρόκειται για χυτό αντικείμενο με κανονική διαμόρφωση ρομβοειδούς πλέγματος. Καθώς οι ρομβοειδείς οπές αναπτύσσονται σε μάλλον αραιή διάταξη στην επιφάνεια του σκεύους, θα πρέπει πιθανόν να αποκλειστεί η λειτουργία του ως ηθμού³⁹. Ίσως να προέρχεται από κάλυμμα θυμιατού ή να πρόκειται για τμήμα από *κανίσκιον*, το μεταλλικό δηλαδή πλαίσιο υποδοχής της κανδήλας⁴⁰.

Τέσσερα ελάσματα χαλκού διαστάσεων 3-5 εκ., χωρίς λοιπές διαμορφώσεις, θα μπορούσαν να αποτελούν τμήματα σκευών που εξυπηρετούσαν πρακτικές ανάγκες του νοικοκυριού, κυρίως για το μαγείρεμα και την μεταφορά φαγητού (αρ. 17-20). Στην ίδια κατηγορία ανήκουν δυο λαβές που διατηρούνται αποσπασματικά (αρ. 25-26) και ένα χάλκινο πώμα μικρού κλειστού αγγείου φύλαξης και μεταφοράς υγρών, πιθανόν φαρμακευτικών ουσιών ή αρωμάτων, εξαιτίας του ιδιαίτερα μικρού μεγέθους του (αρ. 24).

Ένα μεγάλων διαστάσεων έλασμα χαλκού εντοπίστηκε παρακείμενα κτιστής εστίας (φούρνου), που ανασκάφηκε στο εσωτερικό

38. A. J. BOAS, *Domestic Settings. Sources on Domestic Architecture and Day-to-Day Activities in the Crusader States* [The Medieval Mediterranean 84], Leiden - Boston 2010, 171. Ακόμη, ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ, Τεχνητός φωτισμός, 112.

39. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 555, πίν. 51.

40. ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ, Τεχνητός φωτισμός, 106-107.

οικίας της Κάτω Γειτονιάς (αρ. 21, εικ. 7). Το αντικείμενο διατηρείται αποσπασματικά και είναι παραμορφωμένο από φθορά. Στην επιφάνειά του διακρίνεται επίθετο έλασμα σε σχήμα ασπίδας που στερεώνεται με καρφί. Θα μπορούσε να αποτελεί επιδιόρθωση στην φθαρμένη επιφάνεια του σκεύους ή γένεση λαβής. Δεν αποκλείεται το έλασμα να προέρχεται από ανοικτό μαγειρικό σκεύος / τηγάνι, καθώς μάλιστα βρέθηκε δίπλα σε μαγειρική εστία, αν και η κατάσταση διατήρησής του δεν επιτρέπει την ταύτιση με βεβαιότητα. Ωστόσο, τηγάνια για την παρασκευή στερεής τροφής, πήλινα ή από χαλκό, ανασκάπτονται αρκετά συχνά στον ελλαδικό χώρο σε στρώματα του ύστερου Μεσαίωνα⁴¹.

Ένα τμήμα χείλους κλειστού χάλκινου αγγείου μαζί με μικρό τμήμα από το σώμα του προέρχεται από την Οικία Α (αρ. 22, εικ. 7). Το σώμα διαμορφώνει κάμψη υποδεικνύοντας ότι το εύρημα προέρχεται πιθανόν από κλειστό αγγείο, είτε μεταφοράς / αποθήκευσης (υγρών, τροφίμων)⁴² ή από μικρό μαγειρικό σκεύος⁴³. Μια σημαντική συλλογή χάλκινων μαγειρικών σκευών της φραγκικής περιόδου (13ος αιώνας) προέρχεται από την Κόρινθο⁴⁴.

Μαχαίρια: Σιδερένια μαχαίρια σε ποικιλία τύπων και μεγεθών χρησίμευαν ως εργαλεία, όπλα, στις δραστηριότητες του νοικοκυριού και ως επιτραπέζια σκεύη. Πρόκειται για κοινόχρηστα αντικείμενα με

41. PLOUG κ.ά., *Hama*, 38, εικ. 13.1. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 550, εικ. 2. Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνηα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*, Αθήνα 2003, 48-50, πίν. 37β-γ. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Μαρτυρία μεταλλικών αντικειμένων*, 166-168. Πρβλ. πήλινο τηγάνι του πρώιμου 13ου αιώνα από την Νάουσα της Πάρου, VIONIS, *A Crusader, Ottoman and Early Modern Aegean Archaeology*, 303, εικ. 9.2.

42. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνηα*, 106-109, πίν. 47β.

43. Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - Α. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ εκδ., *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Κατάλογος Μόνιμης Έκθεσης*, Αθήνα 2016, αρ. 212Α (S. ΜΕΤΑΧΑΣ). Για το χάλκινο σκεύος παρασκευής υδαρών φαγητών, ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β', 99-101. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνηα*, 44-47. Μ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Τα μεταλλικά αντικείμενα και η οστέινη λαβή, στο: *Ελευθέρινα, Τομέας ΙΙ. 3. Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, εκδ. Θ. ΚΑΛΠΑΞΗΣ - Ν. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ - Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ - Μ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ - Λ. ΜΑΝΤΑΛΑΡΑ - Δ. ΜΥΛΩΝΑ, Ρέθυμνο 2008, 309-310.

44. F. O. WAAGÉ, *Bronze Objects from Old Corinth, Greece*, *AJA* 39 (1935) 86-91, εικ. 4-9. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 552-554, 559, πίν. 50-52. Πρβλ. και GILCHRIST, *Medieval Life*, 127.

σχετικά μικρή οικονομική αξία⁴⁵. Δυο σιδερένια μαχαίρια από το Επάνω Κάστρο διατηρούνται αποσπασματικά και είχαν πεπλατυσμένη λαβή που έφερε ένθετη επένδυση από οστό ή ξύλο (αρ. 27-28, εικ. 8). Εντοπίστηκαν μαζί με τμήμα λεπίδας ενός τρίτου μαχαιριού (αρ. 30) σε βοηθητικούς χώρους της Οικίας Α. Το μαχαίρι αρ. 27 διατηρεί ανέραη την λεπίδα του, που είναι επιμήκης, πεπλατυσμένη και αποστρογγυλεμένη στην απόληξή της, παρόμοια με λεπίδα μπαλτά⁴⁶. Το μαχαίρι αρ. 28 διατηρεί λεπίδα και γένεση της λαβής⁴⁷. Βρέθηκε μαζί με την πλατιά λεπίδα ενός δεύτερου εργαλείου κοπής χωρίς λαβή (αρ. 29, εικ. 8) εντός κυκλικής αποθηκευτικής κατασκευής στο ισόγειο της Οικίας Α. Το εργαλείο κοπής αρ. 29 διατηρεί τμήμα της ξύλινης θήκης του και πιθανότατα ταυτίζεται με σουγιά. Ο σιδερένιος σουγιάς είναι διαχρονικά ένα ατομικό εργαλείο με ποικιλία χρήσεων⁴⁸. Και τα δυο ευρήματα (αρ. 28 και 29) είχαν λεπίδες φθαρμένες από εκτεταμένη χρήση. Ο εντοπισμός τριών μαχαιριών και ενός σουγιά στο ισόγειο της Οικίας Α, σε συνάρτηση με τα λοιπά ανασκαφικά δεδομένα, υποδηλώνει ότι ο χώρος λειτουργούσε βοηθητικά εξυπηρετώντας βασικές αποθηκευτικές και παρασκευαστικές ανάγκες του νοικοκυριού. Με βάση τα ανασκαφικά συμφοραζόμενα και τα νομισματικά ευρήματα από την

45. M. G. PARANI, Byzantine Cutlery: an Overview, *ΔΧΑΕ* 31 (2010), 153-155.

46. V. SPINEI, La Bucovine à l'époque des grandes migrations et au haut Moyen Âge, *Dacia* 38-39 (1994-1995), 379-380, εικ. 7.4. M. BRMBOLIĆ, *Srednjovekovna oruđa od gvožđa u Vojvodini: IX - XVI vek*, Pančevo 2000, αρ. 205, εικ. 29. J. COWGILL - M. DE NEERGAÆD - N. GRIFFITHS, *Knives and Scabbards* [Medieval Finds from Excavations in London 1], London 1987 (Woodbridge 2000), αρ. 72, 80. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Μαρτυρία μεταλλικών αντικειμένων*, 174 αρ. 165.

47. S. GEORGIEVA - J. NIKOLOVA, *Carevgrad Târnov: Le palais des rois bulgares pendant le deuxième royaume bulgare (XIIe-XIVe s.) 2: Céramique, objets domestiques et armement, parures et tissus*, Sofia 1974, εικ. 34.b. COWGILL - DE NEERGAÆD - GRIFFITHS, *Knives and Scabbards*, αρ. 266, εικ. 67. ΜΙΝΙĆ - VUKADIN, *Stalac*, αρ. 219.5, εικ. 82.16.

48. N. K. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η βασιλική του Αγίου Άχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών μνημείων της περιοχής*, Θεσσαλονίκη 1989, Β', 205, πίν. 42.1. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 386β (Γ. ΚΑΤΣΟΥΓΚΡΑΚΗ). Πβλ. από τα Βαλκάνια: GEORGIEVA - NIKOLOVA, *Carevgrad Târnov*, εικ. 35. D. ΜΙΝΙĆ, *Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica* [Sirmium 11], Beograd 1980, 50 πίν. XVI.8. B. D. BORISOV, *Djadowo: Bulgarian, Dutch, Japanese Expedition: Vol. 1. Medieval Settlement and Necropolis (11th-12th Century)*, Tokyo 1989, 103, εικ. 113. BRMBOLIĆ, *Vojvodini*, αρ. 204, εικ. 28.

Οικία Α, τα μαχαίρια και ο σουγιάς μπορούν να χρονολογηθούν στον 15ο-16ο αιώνα.

Τα μαχαίρια με συμφυείς πλατιές σιδερένιες λαβές που καλύπτονται με ένθετο υλικό (ξύλο ή οστό) στερεωμένο με καρφιά, είναι γνωστά από την ρωμαϊκή περίοδο, γνωρίζουν όμως εκτεταμένη χρήση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα⁴⁹. Παραδείγματα που ανάγονται από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο. Δυο μαχαίρια της φραγκικής περιόδου βρέθηκαν στην Κόρινθο, το ένα μάλιστα διατηρεί επενδυτικά πλακίδια από οστό⁵⁰. Πέντε αντίστοιχα ευρήματα, τέσσερα του 12ου - 13ου αιώνα από την Θήβα και το Ακραίφνιο και ένα του 14ου αιώνα από το Πάνακτο, εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών⁵¹. Όμοιας τυπολογίας λεπτά μαχαίρια, πιθανόν για επιτραπέζια χρήση, προέρχονται από τον Μυστρά και ανάγονται στην υστεροβυζαντινή περίοδο⁵². Παρόμοια ευρήματα εντοπίζονται στα Βαλκάνια και την δυτική Ευρώπη⁵³. Μεγάλα μαχαίρια εικονίζονται αναρτημένα από ζωνάρια σε παραστάσεις δωρητών του ύστερου Μεσαίωνα⁵⁴.

49. P. GUEST - J. MITCHELL - E. NALLBANI - S. GONGECAL, *The small finds and coins, στο: Byzantine Butrint: Excavations and Surveys 1994-99*, εκδ. R. HODGES - W. BOWDEN - K. LAKO, Oxford 2004, αρ. 27, εικ. 16.27. COWGILL - DE NEERGAAED - GRIFFITHS, *Knives and Scabbards*, 51.

50. C. K. WILLIAMS II - O. H. ZERVOS, *Frankish Corinth: 1993*, *Hesperia* 63.1 (1994), αρ. 47, πίν. 6.47.

51. Εφορεία Αρχαιοτήτων Βοιωτίας, *Μεσαιωνική Συλλογή*, αρ. ευρ.: 5122, 5123, 6576 (Θήβα), 10775α-β (Ακραίφνιο), 1991-78 (Πάνακτο). Ακόμη, ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 102 (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ). S. E. J. GERSTEL - M. MUNN - H. E. GROSSMAN - E. BARNES - A. H. ROHN - M. KIEL, *A Late Medieval Settlement at Panakton*, *Hesperia* 72.2 (2003), αρ. 23, εικ. 12.

52. Τ. ΑΛΜΠΑΝΗ - Π. ΚΑΛΑΜΑΡΑ - Α. ΜΕΣΙΑ εκδ., *Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο, Η Πολιτεία του Μυστρά*, Αθήνα 2001, εικ. 103.

53. GEORGIEVA - NIKOLOVA, *Carevgrad Târnov*, 216-219, εικ. 33-34a-c. P. DIACONU - S. BARASCHI, *Păciul lui Soare. 2. Așezarea medievală (secolele XIII-XV)*, București 1977, εικ. 28.3-5. BORISOV, *Djadovo*, 101, 103, εικ. 112. COWGILL - DE NEERGAAED - GRIFFITHS, *Knives and Scabbards*, 26-32, εικ. 63-68.

54. G. GEROLA, *Elenco dei ritratti di offrenti, στο: Monumenti veneti nell' isola di Creta*, Venezia 1908, II, αρ. 37, πίν. 12.2, αρ. 48, πίν. 16.2-3. Ι. ΜΠΙΘΑ, *Ενδυματολογικές μαρτυρίες στις τοιχογραφίες της μεσαιωνικής Ρόδου (14ος αι. - 1523)*. Μια πρώτη προσέγγιση, στο: *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Αθήνα 2000, τ. Β', 439-440, εικ. 2.ιε, πίν. 173. M. G. PARANI, *Optional*

Ύφανση και ραπτική: Το γνέσιμο του μαλλιού για την παρασκευή νήματος, το πλέξιμο, η κεντητική και το ράψιμο, απηχούν αρχαίες παραδόσεις και χαρακτηρίζουν την οικοτεχνία του Μεσαίωνα, στην οποία η γυναίκα έπαιξε κυρίαρχο ρόλο⁵⁵. Σχετικά ευρήματα από το Επάνω Κάστρο, δυο άγκιστρα αδραχτιού, μια δακτυλήθρα και ένα φαλίδι μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο οικιακών δραστηριοτήτων για την εξυπηρέτηση άμεσων αναγκών.

Δυο χάλκινα άγκιστρα αδραχτιού περισυλλέχθηκαν από χώρους εγκατάστασης (αρ. 32-33, εικ. 9). Τα άγκιστρα αδραχτιού, επειδή εξυπηρετούσαν μια στοιχειώδη πρωτογενή διαδικασία που αποτελούσε προϋπόθεση για την κάλυψη αναγκών ένδυσης, έχουν διαχρονική τυπολογία από την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο έως τον 20ο αιώνα. Αποτελούνται από ένα χάλκινο έλασμα που αναδιπλώνεται διαμορφώνοντας ένα κυλινδρικό στέλεχος, κενό στο εσωτερικό για την προσαρμολογία του στο ξύλινο αδράχτι και με σταδιακά μειούμενο πλάτος έως την αγκιστροειδή του απόληξη. Άγκιστρα αδραχτιού, που ανάγονται στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, προέρχονται από ανασκαφές στον Άγιο Πολύευκτο Κωνσταντινούπολης⁵⁶, στις Λουλουδιές Κίτρους⁵⁷,

extras or necessary elements?, Middle and late Byzantine male dress accessories, στο: *Δασκάλα, Απόδοση τιμής στην ομότιμη καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου*, εκδ. Π. ΠΕΤΡΙΑΗΣ – Β. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Αθήνα 2014, 422.

55. B. A. HANAWALT, *Medieval English Women in Rural and Urban Domestic Space*, *DOP* 52 (1998), 19-20. M. FULGHUM HEINTZ, *The Art and Craft of Earning a Living*, στο: *Byzantine Women and Their World*, εκδ. I. KALAVREZOU – A. E. LAIOU, Cambridge, New Haven, London 2003, 140-141. CH. FRUGONI, *A Day in a Medieval City*, μετ. στα αγγλικά W. McCUAIG, Chicago 2005, 147, εικ. 122-123. M. MEYER, *An Obscure Portrait. Imaging Women's Reality in Byzantine Art*, London 2009, 153-156. Α. ΜΑΝΤΑΣ, Παραστάσεις με οικιακές εργασίες γυναικών στη βυζαντινή τέχνη. Μια πρώτη προσέγγιση, στο: *Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη*, εκδ. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ, Αθήνα 2012, 57.

56. M. R. HARRISON – M. V. GILL, *Excavations at Sarayane in Istanbul, vol. I: The Excavations, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones and Molluscs*, Princeton 1986, αρ. 404, πίν. 352.

57. Ε. ΑΓΓΕΛΟΥ, *Εργαλεία και επαγγελματικές – εμπορικές δραστηριότητες στο επισκοπικό συγκρότημα στις Λουλουδιές Κίτρους. Η μαρτυρία των αρχαιολογικών ευρημάτων (5ος-8ος αιώνας)* (διδ. διατρ.), Αθήνα 2012, αρ. 178-180 [=https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/34400].

στην Θήβα⁵⁸, στην Κόρινθο⁵⁹ και στο Άργος⁶⁰.

Τα άγκιστρα από το Επάνω Κάστρο είναι μικρών διαστάσεων (μήκος από 1,6 έως 2,3 εκ.) και πιθανόν συνδέονται με το γνέσιμο λεπτών κλωστών⁶¹. Στο οθωμανικό κτηματολόγιο της Άνδρου του έτους 1670, οι νοτιότερες περιοχές, δηλαδή η Χώρα και η περιοχή του Επάνω Κάστρου, συγκέντρωναν το σύνολο σχεδόν των λεγόμενων υφαντικών καλλιεργειών (βαμβάκι και λινάρι) όλου του νησιού. Στην ορεινότερη βόρεια Άνδρο κυριαρχούσε η παραγωγή μαλλιού⁶².

Μια χάλκινη δακτυλήθρα με κολουροκωνικό σώμα ανασκάφηκε από επιφανειακό στρώμα της Οικίας Α (αρ. 34, εικ. 9). Φέρει στικτό διάκοσμο σε όλη την εξωτερική της επιφάνεια, εκτός από μια ακόσμητη ταινία στην βάση, που οριοθετείται εγγάρακτα. Ο στικτός διάκοσμος, χαρακτηριστικός σε όλα τα δείγματα του είδους, έχει κυρίως πρακτικό χαρακτήρα καθώς εξυπηρετούσε την αποφυγή της ολίσθησης κατά την εργασία.

Οι πρωιμότερες δακτυλήθρες ήταν κυλινδρικού σχήματος από αναδιπλωμένο έλασμα χαλκού και ανοικτές στην κορυφή τους. Πρόκειται για τον πιο διαδεδομένο τύπο, που ήταν σε χρήση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και υποδήλωνε πως η πίεση κατά το ράψιμο ασκούσαν στην πλάγια πλευρά του δακτύλου⁶³. Βελτιωμένη εκδοχή αυτού του

58. Δυο χάλκινα άγκιστρα αδραχτιού ανασκάφηκαν στην θέση Αγία Τριάδα Θηβών μαζί με ένα χάλκινο χτένι αργαλειού και ανάγονται στον 12ο-14ο αιώνα (Εφορεία Αρχαιοτήτων Βοιωτίας, Μεσαιωνική Συλλογή, αρ. ευρ. 5060, 5062, 5067), ΑΔ 42 (1987), 117-118 (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ). Σήμερα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών.

59. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 1223-1228, πίν. 78. WILLIAMS II - ZERVOS, *Frankish Corinth*: 1993, 30. C. K. WILLIAMS II - L. M. SNYDER - E. BARNES - O. H. ZERVOS, *Frankish Corinth*: 1997, *Hesperia* 67.3 (1998), 250. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 434 (Α. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ - Κ. ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ).

60. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας*, αρ. 311Α-Δ (S. ΜΕΤΑΧΑΣ). S. ΜΕΤΑΧΑΣ, *Yarn spinning in Byzantine and Medieval Argos*, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο, Δεύτερη Επιστημονική Συνάντηση*, Καλαμάτα 2017, αναρτημένη ανακοίνωση.

61. Τα άγκιστρα αδραχτιού που έχουν εντοπιστεί σε θέσεις της ανατολικής Μεσογείου έχουν μήκος που κυμαίνεται από 1,6-7 εκ. και διάμετρο οπής 0,3-0,7 εκ.

62. Η. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Όπου ήν κήπος, Η μεσογειακή νησιωτική οικονομία της Άνδρου σύμφωνα με το οθωμανικό κτηματολόγιο του 1670*, Αθήνα - Άνδρος 2017, 39.

63. Ενδεικτικά: DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 1285-1298, πίν. 79. C.

τύπου, ώστε να προσφέρει περισσότερη προστασία, αποτέλεσαν οι δακτυλήθρες κλειστού κολουροκωνικού σχήματος με στικτή επιφάνεια, που εντοπίζονται πιθανόν από την μέση Βυζαντινή περίοδο⁶⁴. Οι κλειστές δακτυλήθρες γνώρισαν διάδοση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα⁶⁵ και έως την σύγχρονη εποχή. Κατασκευάζονταν με χύτευση κραμάτων χαλκού. Το στικτό κόσμημα στην επιφάνειά τους γινόταν με τρυπάνι. Η δακτυλήθρα από το Επάνω Κάστρο θα μπορούσε να χρονολογηθεί, με βάση τα ανασκαφικά συμφοραζόμενα, στον 15ο-17ο αιώνα.

Ένα μεγάλο σιδερένιο ψαλίδι ανασκάφηκε στην Κάτω Γειτονιά στο ύψος περίπου του δαπέδου οικίας με φούρνο (αρ. 35, εικ. 9). Αποτελείται από δυο επίπεδες και επιμήκεις λάμες με μυτερές απολήξεις, που διασταυρώνονται χιαστί και καταλήγουν σε μικρές κυκλικές λαβές. Όμοια παραδείγματα είναι γνωστά από τον ύστερο Μεσαίωνα⁶⁶. Το ψαλίδι με τις σταυρωτές λεπίδες εμφανίστηκε στην Ευρώπη τον 6ο/7ο αιώνα, η χρήση του όμως ήταν περιορισμένη έναντι του εργαλείου κοπής με αντικριστές λεπίδες, έως τον προχωρημένο Μεσαίωνα⁶⁷. Οι σταθερές λαβές του ψαλιδιού διευκόλυναν το κόψιμο με το ένα χέρι ενώ το άλλο χέρι συγκρατούσε το αντικείμενο κοπής. Ψαλίδια κουράς και για το

K. WILLIAMS II - E. BARNES - L. M. SNYDER, Frankish Corinth: 1996, *Hesperia* 66.1 (1997), αρ. 8, πίν. 6.8. GEORGIEVA - ΝΙΚΟΛΟΒΑ, *Carevgrad Tarnov*, εικ. 20.

64. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 449 (Α. ΝΙΚΑ).

65. B. DEAN, The Exploration of a Crusaders' fortress (Montfort) in Palestine, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 22/9.2 (1927), 39, εικ. 54f. Η. ΚΟΛΛΙΑΣ κ.ά., *Η Ρόδος από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522)*. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, Αθήνα 2004, 64 αρ. 52-55, εικ. 73. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας*, αρ. 315 (S. ΜΕΤΑΧΑΣ). Ακόμη, EGAN, *Medieval Household*, αρ. 826-831, εικ. 205, 206. GILCHRIST, *Medieval Life*, 133 εικ. 4.11.

66. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Άνασκαφή στον όχθρο βυζαντινό οικισμό της Ρεντίνας, *ΠΑΕ* 1987 (1991), 154, πίν. 103.α. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 446 (Ν. ΖΗΚΟΣ). Παρόμοια ευρήματα εντοπίζονται στα Βαλκάνια και στην Δυτική Ευρώπη, GEORGIEVA - ΝΙΚΟΛΟΒΑ, *Carevgrad Tarnov*, εικ. 21. BRMBOLIĆ, *Vojvodini*, αρ. 215, πίν. 30. MINIĆ - VUKADIN, *Stalac*, εικ. 87. ΡΟΠΟΒΙĆ, *Manastir Studenica*, εικ. 157.324. COWGILL - DE NEERGAAED - GRIFFITHS, *Knives and Scabbards*, αρ. 370, εικ. 75. Ρ. ΟΤΤΑΒΑΥ - Ν. ΡΟΓΕΡΣ, *Crafts, Industry and Everyday Life: Finds from Medieval York*, York 2002, 2741, αρ. 13741, εικ. 1347, 1354.

67. BORISOV, *Djadovo*, 99-101, εικ. 107. G. F. BASS, Personal effects, στο: *Serçe Limani. An Eleventh-Century Shipwreck. Vol. I: The Ship and Its Anchorage, Crew, and Passengers*, εκδ. G. F. BASS κ.ά., Texas 2004, 276-278 αρ. G1.2. COWGILL - DE NEERGAAED - GRIFFITHS, *Knives and Scabbards*, 60.

κόψιμο υφασμάτων θα πρέπει να διέθεταν μακριές, λεπτές και οξύληκτες λεπίδες κατάλληλες για ευθύγραμμο κόψιμο, όπως και στην περίπτωση του ψαλιδιού από το Επάνω Κάστρο⁶⁸.

Όπλισμός: Λιγοστές είναι οι πληροφορίες που προέκυψαν για την αμυντική θωράκιση των κατοίκων του Επάνω Κάστρου. Εντοπίστηκαν συνολικά τέσσερις σιδερένιες αιχμές βελών χειροβαλλίστρας και τρία βλήματα πυροβόλων όπλων, ένα μολύβδινο και δυο σιδερένια.

Τρεις αιχμές βελών χειροβαλλίστρας προέρχονται από ισόγειους χώρους της Οικίας Α και μια από οικία της Κάτω Γειτονιάς (αρ. 36-39, εικ. 10). Είναι όλες παρόμοιας τυπολογίας, επιμήκη κωνικά αντικείμενα, κενά στο εσωτερικό για την στερέωση του ξύλινου στελέχους, με μυτερή απόληξη. Το μήκος τους κυμαίνεται από 4-6,7 εκ. και η διάμετρος της υποδοχής τους είναι 1,3-1,5 εκ.

Η χειροβαλλίστρα ή τζάγ(κ)ρα, τύπος τόξου που προέρχεται από την Άπω Ανατολή και ήταν γνωστός στην λεκάνη της Μεσογείου από την ρωμαϊκή περίοδο, χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα από τους σταυροφόρους και εξελίχθηκε στο πιο ισχυρό ατομικό όπλο του στρατιώτη στον Μεσαίωνα και μέχρι την διάδοση των πυροβόλων όπλων στο τέλος της περιόδου. Καθώς ήταν όπλο με χαμηλό ρυθμό βολής αξιοποιήθηκε, ιδιαίτερα κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, στην φύλαξη των κάστρων⁶⁹. Οι αιχμές των βελών της χειροβαλλίστρας ήταν σχεδιασμένες να διατρυπούν την μεταλλική θωράκιση του αντιπάλου και εντοπίζονται συχνά σε ανασκαφές οχυρών θέσεων του ύστερου Μεσαίωνα⁷⁰.

68. COWGILL – DE NEERGAED – GRIFFITHS, *Knives and Scabbards*, 60, εικ. 36-37.

69. L. WHITE JR, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford 1962, 151-152. J. K. COULSTON, Roman Archery Equipment, στο: *The Production and Distribution of Roman Military Equipment, Proceedings of the Second Roman Military Equipment Research Seminar*, εκδ. M. C. BISHOP [BAR, International Series 275], Oxford 1985, 220-366. J. FRANCE, *Western Warfare in the Age of the Crusades, 1000-1300*, London 1999, 26-27. J. BRADBURY, *The Routledge Companion to Medieval Warfare*, London – New York 2004, 249-250. J.-D. G. G. LEPAGE, *Medieval Armies and Weapons in Western Europe. An Illustrated History*, Jefferson – London 2005, 113-116. A. BABUIN, *Τα επιθετικά όπλα των βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)* (ιδ. διατρ.), Ιωάννινα 2009, 207-240, ιδίως 234-235 [=https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/18101]. K. DEVRIES – R. DOUGLAS SMITH, *Medieval military technology, second edition*, Ontario 2012, 41-51.

70. GEORGIEVA – NIKOLOVA, *Carevgrad Târnov*, εικ. 101. DIACONU – BARASCHI, *Păcuiul lui Soare*, εικ. 105, πίν. XXI.23-30. F. CAILLAUD, *Scribla: le matériel métallique d'un site calabrais fortifié (Xe-XVe siècles)*, στο: *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge*, BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 29 (2019), 141-194

Το μολύβδινο βλήμα πυροβόλου όπλου προέρχεται από επιφανειακό στρώμα στο ύψος του κατωφλιού της Οικίας Α (αρ. 40, εικ. 10). Το σιδερένιο βλήμα προέρχεται από περισυλλογή στον χώρο του ακροποργίου (αρ. 41). Πρόκειται για σφαιρικά, συμπαγή αντικείμενα με διάμετρο που κυμαίνεται από 1 εκ. έως 2 εκ., τα οποία εκτοξεύονταν από ατομικά πυροβόλα όπλα⁷¹. Ένα ακόμη σιδερένιο συμπαγές σφαιρικό εύρημα διαμέτρου 3,5 εκ. εντοπίστηκε στην Κάτω Γειτονιά σε στρώμα κατάρρευσης της οικίας με φούρνο (αρ. 42). Δεν αποκλείεται η ταύτισή του με βλήμα και η χρήση του από πρώιμα μικρά κανόνια⁷².

Τα πυροβόλα όπλα εμφανίστηκαν στην δυτική Ευρώπη στο δεύτερο τέταρτο του 14ου αιώνα και ως τα μέσα του αιώνα εντοπίζονται στις παράλιες πόλεις της Αδριατικής και στην Ουγγαρία. Στο τέλος του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα απαντούν στις βενετικές κτήσεις της Πελοποννήσου⁷³. Μικρά μολύβδινα βλήματα γνωρίζουμε πως ήταν σε χρήση

Colloque international, II, εκδ. X. BARRAL I ALTET, Paris 1986, 311-312, εικ. 3. Μ. ΡΟΠΟΒΙĆ, *The Fortress of Ras – Tvrđava Ras*, Beograd 1999, εικ. 217.8-10, 218. Α. GREY, *The Metalwork*, στο: *Belmont Castle. The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem*, εκδ. R. P. HARPER – D. PRINGLE [British Academy Monographs in Archaeology 10], Oxford 2000, αρ. 49. GERSTEL κ.ά., *Panakton*, 222, εικ. 82. ΚΟΛΛΙΑΣ κ.ά., *Ρόδος*, εικ. 90γ. ΜΙΝΙĆ – VUKADIN, *Stalac*, εικ. 73.1-6. G. D. R. SANDERS – J. MOTYKA SANDERS – R. JANKO, *The Roman, Medieval and Modern Small Finds, Tiles and Coins*, στο: *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia, Supplementary Volume no. 44*, εκδ. W. D. TAYLOUR – R. JANKO, London 2008, αρ. 8009-8010. Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Έρευνες στον Ακροκόρινθο, *Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων* 32 (2012), 15-16. Α. CH. ANTONARAS, *Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki: Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence* [Byzanz zwischen Orient und Okzident 2], Mainz 2016, εικ. 28. Ε. ΒΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Weaponry from the Principality of Achaia (1205-1428), Τόμος προς τιμήν της καθηγήτριας Σ. Καλοπίση-Βέρτη*, υπό έκδοση.

71. Για την εξέλιξη των πρώιμων τουφεκιών βλ. ενδεικτικά, Ε. ΟΑΚΕΣΧΟΤΤ, *European Weapons and Armour, From the Renaissance to the Industrial Revolution*, London 1980 (Woodbridge 2000), 31-43. LEPAGE, *Medieval Armies*, 255-257.

72. Κ. DEVRIES, *The technology of gunpowder weaponry in Western Europe during the Hundred Years' War*, στο: *XXII. Kongreß der Internationalen Kommission für Militärgeschichte Acta 22: Von Crécy bis Mohács Kriegswesen im späten Mittelalter (1346-1526)*, Vienna 1997, 291-292.

73. D. PETROVIĆ, *Fire-arms in the Balkans on the Eve of and after the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, στο: *War, Technology and Society in the*

στην δυτική Ευρώπη και τα Βαλκάνια από το τέλος του 14ου αιώνα⁷⁴. Χυτές σιδερένιες μπάλες κανονιών εμφανίζονται από τα μέσα του 15ου αιώνα⁷⁵ και πιθανόν κατά την ίδια περίοδο απαντούν και σιδερένια βλήματα μικρής διαμέτρου⁷⁶. Στην τελευταία πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, το 1453, ο ιστοριογράφος Δούκας κάνει λόγο για βολίδας μολιβδίνιας⁷⁷ και ο Κριτόβουλος ο Ίμβριος για *τοῖς ἀπὸ τῶν μηχανῶν καὶ τουφέκων ἀφιεμένοις σιδηροῖς καὶ μολυβδίνοις βόλοις*⁷⁸, υποδηλώνοντας πιθανόν ότι σιδερένια βλήματα εκτόξευαν τα κανόνια και μολύβδινα τα τουφέκια⁷⁹.

Κατά συνέπεια επιβεβαιώνεται η χρήση χειροβαλλίστρων και πυροβόλων όπλων στο Επάνω Κάστρο πιθανόν σε χρονική ακολουθία, καθώς οι πρώτες από τα μέσα του 15ου αιώνα προοδευτικά δίνουν την θέση τους στα δεύτερα⁸⁰.

Ιπποσκευή: Αξιοσημείωτη είναι η πολύ περιορισμένη παρουσία πετάλων αλόγων και η έλλειψη λοιπών μεταλλικών στοιχείων ιπποσκευής από τα έως σήμερα ανασκαφικά ευρήματα από το Επάνω Κάστρο. Δυο μικρά ελάσματα σιδήρου, που ανασκάφηκαν στον πλακόστρωτο αύλειο χώρο μεταξύ δυο οικιών της Κάτω Γειτονιάς, μπορούν με επιφύλαξη να ταυτιστούν με τμήματα πετάλων ημικυκλικού σχήματος,

Middle East, εκδ. V. PARRY – M. YAPP, London 1975, 165, 169-171. M. C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, 334-341.

74. DEVRIES, The technology of gunpowder weaponry, 289.

75. J.-F. FINÓ, L'artillerie en France à la fin du Moyen Âge, *Gladius* 12 (1974), 24-26. J. R. PARTINGTON, *A History of Greek Fire and Gunpowder*, Cambridge 1960 (Baltimore - London 1999), 117-118. LEPAGE, *Medieval Armies*, 253.

76. T. LAZAR, *Poznosrednjeveško Topništvo na Slovenskem. Raziskave Dveh Zgodnjih Topov iz Pokrajinskega Muzeja Ptuj – Ormož / Late-Medieval Artillery in Slovenia. A Study of two Early Artillery Pieces from the Regional Museum Ptuz - Ormož*, Ljubljana 2015, 49-55, ιδίως 53.

77. Ο Δούκας ονομάζει επίσης το τουφέκι μολυβδοβόλον, Ducas, *Istoria Turco-Byzantina (1341-1462)*, εκδ. V. GRECU, Bucaresti 1958, 331, 263-265. Ακόμη, Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Τα όνόματα του πυροβόλου, του τυφεκίου και της πυρίτιδος παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, *NE* 5 (1908), 404, 411, 413.

78. *Critobuli Imbriotae, Historiae*, εκδ. D. R. REINSCH [CFHB 22], Berlin - New York 1983, 64, 66-68.

79. *Critobuli Imbriotae, Historiae*, 46. Ακόμη, BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 336.

80. Για την κοινή τους χρήση στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 338-339.

που χρησιμοποιούνταν στα άλογα. Το ένα από αυτά (αρ. 43, εικ. 11) έχει περίπου τριγωνικό επίπεδο σχήμα με παχύτερη την μια του απόληξη για την δημιουργία τακουνιού στο πίσω μέρος της οπλής⁸¹. Η παχύτερη απόληξη των πετάλων διευκόλυνε το βάδισμα του ζώου σε μαλακά ή κακοτράχαλα εδάφη, στοιχείο που σταδιακά περιορίζεται μετά τα μέσα του 15ου αιώνα⁸². Το δεύτερο εύρημα είναι καμπύλο και βαρύ έλασμα τετράπλευρης διατομής και αρκετά μεγάλου πάχους με σφηνοειδή απόληξη (αρ. 44, εικ. 11). Πιθανόν πρόκειται για απόληξη στελέχους πετάλου σχετικά μικρόσωμου αλόγου⁸³.

Ο μικρός αριθμός στοιχείων ιπποσκευής από το Επάνω Κάστρο πιθανόν είναι συγκυριακός, δεδομένου ότι η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε σε επίκαιρα σημεία της καστροπολιτείας χωρίς να εξαντλήσει το σύνολο της κατοικημένης έκτασης. Επιπλέον η χρήση όνων και ημιόνων, κυρίως ως μεταγωγικών ζώων, ήταν διαδεδομένη στην ανατολική Μεσόγειο και η παρουσία τους στο Επάνω Κάστρο θα πρέπει να υποτεθεί με αρκετή ασφάλεια. Τα ζώα αυτά δεν ήταν απαραίτητα πεταλωμένα⁸⁴.

Λοιπά ευρήματα: Πέντε χάλκινα αντικείμενα διαμορφώνουν διάχωρα υποδοχής ένθετου στελέχους (αρ. 45-49). Το μήκος τους κυμαίνεται στα 3-4,3 εκ. και διατηρούν μόνο σε δυο περιπτώσεις τον τρόπο στερέωσής τους. Στην μια περίπτωση, η υποδοχή αρ. 46 (εικ. 12) είναι τετράπλευρη και

81. GEORGIEVA – NIKOLOVA, *Carevgrad Târnov*, εικ. 122. J. ROSEN, Crusader-period Horseshoes from Ĥorbat Bet Zeneta, *‘Atiqot* 39 (2000), εικ. 30.10-11. GERSTEL κ.ά., Panakton, αρ. 25, εικ. 14. J. CLARK, *The Medieval Horse and its Equipment c. 1150-1450* [Medieval Finds from Excavations in London 5], London 1995 (Woodbridge 2004), αρ. 164, αρ. 197. MINIĆ – VUKADIN, *Stalać*, αρ. 216.3, εικ. 81.3. D. RABOVYANOV, *Archaeological Studies in the Southern Section of Trapezitsa, vol. 1. The Medieval Town, Veliko Tarnovo* 2015, πίν. 58 αρ. 1478 (βουλγαρικά).

82. CLARK, *Medieval Horse*, 81-82, 87, 89.

83. C. N. JOHNS, Excavations at Pilgrims' Castle, 'Atlit, (1932-3); Stables at the South-West of the Suburb, *The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 5 (1936), εικ. 8, 15.13, πίν. XXVI.1. POPOVIĆ, *The Fortress of Ras*, 355 αρ. 486, εικ. 223.3,5. ROSEN, Ĥorbat Bet Zeneta, εικ. 30.12. CLARK, *Medieval Horse*, αρ. 215, αρ. 231. MINIĆ – VUKADIN, *Stalać*, αρ. 216.4, εικ. 81.4.

84. CLARK, *Medieval Horse*, 77-78. H. KROLL, *Tiere im Byzantinischen Reich. Archäozoologische Forschungen im Überblick* [Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Band 87], Mainz 2010, 171-172.

προσαρμοζόταν σε σταθερό σημείο με τέσσερα καρφιά που διέρχονταν από περιμετρικές οπές. Η δεύτερη περίπτωση (αρ. 47) εισέδυε εγκάρσια στον φορέα υποδοχής. Μεταλλικές ή λίθινες υποδοχές εξαρτημένες από τοιχοποιίες οχυρώσεων, κυβερνείων, εκκλησιών και άλλων δημόσιων κτηρίων ή ακόμη και αρχοντικών οικιών, εξυπηρετούσαν την ανάρτηση σημαιών, λαβάρων ή άλλων συμβόλων και η χρήση τους ενισχύθηκε κατά τον ύστερο Μεσαίωνα στο πλαίσιο διάδοσης της εραλδικής.

Περίπου εικοσιοκτώ σιδερένια καρφιά προέρχονται από τον κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο που ανασκάφηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του ναΐσκου (εικ. 13). Τα καρφιά, με μέσο όρο μήκους 4,8-5 εκ., είχαν στελέχη τετράγωνης διατομής και πεπλατυσμένες, περίπου κυκλικές, κεφαλές. Καθώς διατηρούσαν όλα ίχνη ξύλου κολλημένα στην επιφάνειά τους και εντοπίστηκαν περιμετρικά της νεκρής, δηλώνουν την χρήση ξύλινου φέρετρου. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε σιδερένιο εξάρτημα κλείστρου (αρ. 4, εικ. 3). Η ταφή χρονολογείται στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αιώνα⁸⁵.

Η συνήθεια της ταφής σε ξύλινα φέρετρα ήταν διαδεδομένη κατά τον ύστερο Μεσαίωνα στα λατινικά κρατίδια του ελληνικού χώρου και στην βυζαντινή επικράτεια και μαρτυρείται κυρίως από τα σιδερένια καρφιά με υπολείμματα ξύλου που εντοπίζονται κατά τις ανασκαφές τάφων⁸⁶. Ωστόσο, η χρήση φέρετρου μαρτυρά οικονομική άνεση και δεν ήταν καθολική στον ελλαδικό χώρο έως τους νεότερους χρόνους⁸⁷. Ένα

85. Βλ. παραπάνω σελ. 146-147.

86. ΑΔ 44 (1989), 383-385 (Σ. ΔΑΔΑΚΗ). WILLIAMS Π - BARNES - SNYDER, *Frankish Corinth*: 1996, 21. Ι. ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ, Νεότερα στοιχεία από τις ανασκαφές του 1998 σχετικά με τα υστεροβυζαντινά κοιμητήρια της Θεσσαλονίκης, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 12 (1998), 192. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 738 (Ν. ΖΗΚΟΣ). CH. ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ, *The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessaloniki*, *DOP* 57 (2003), 63. Θ. ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ - Ε. Κ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ρόδος: Πληροφορίες για την ιστορία του τόπου μέσα από το γεγονός του θανάτου. Ταφική τοπογραφία του Νησιού από τον 4ο αιώνα μ.Χ. έως τις αρχές του 16ου αιώνα, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 39 (2006), 195. Χ. ΜΠΟΥΡΜΠΟΥ, Οι παιδικές ταφές στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής (Αλικιανός): Ταφικές πρακτικές και ανθρωπολογικά δεδομένα, στο: *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2*, εκδ. Μ. ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ - Π. ΒΑΡΘΑΛΙΤΟΥ - Ί. ΤΖΑΧΙΛΗ, Ρέθυμνο 2012, 588-589. Ε. ΚΑΝΑΚΗ - Χ. ΜΠΙΛΑΜΕΖΗ, Ανασκαφική έρευνα στον Άγιο Πέτρο των Δομηνικανών 2007-2008, στο: *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2*, 349. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Μαρτυρία μεταλλικών αντικειμένων*, 325-326.

87. C. K. WILLIAMS Π - O. H. ZERVOS, *Excavations at Corinth, 1989: The Temenos*

φέρετρο μπορούσε να αποτελείται από ένα είδος ξύλου ή από συνδυασμό διαφόρων ειδών και χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή του τουλάχιστον δεκαέξι και κατά μέσο όρο είκοσι με τριάντα καρφιά. Από τον τρόπο που διατρυπούσε το καρφί τα «νερά» του ξύλου, μπορεί να διαπιστωθεί από ποιο σημείο του φέρετρου προερχόταν, υποδηλώνοντας έτσι και τον τρόπο κατασκευής του⁸⁸. Τα καρφιά από τον τάφο του ναΐσκου φέρουν, σχεδόν στο σύνολό τους, ίχνη ξύλου κάθετα κολλημένα στα μεταλλικά στελέχη τους. Κατά συνέπεια διατρυπούσαν εγκάρσια τις ξύλινες σανίδες και θα πρέπει να στερέωναν τις γωνίες και τις μακρές πλευρές του τετράπλευρου φέρετρου.

Καρφιά και ελάσματα αποτελούν τα πιο συνηθισμένα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών στο Επάνω Κάστρο. Ειδικότερα, καταγράφηκαν περισσότερα από 240 καρφιά, όλα σιδερένια. Όλα τα καρφιά διέθεταν στελέχη τετράπλευρης διατομής και πεπλατυσμένες κεφαλές, σε όσες περιπτώσεις διατηρήθηκαν ακέραιες. Το μήκος των ακέραιων δειγμάτων κυμαίνεται από 2,8 έως 9,8 εκ., με μέσο όρο περί τα 6,3 εκ. Λόγω κυρίως των διαστάσεων και της μορφολογίας τους, τα καρφιά φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν κατά κανόνα σε ξύλινες κατασκευές και για την στερέωση των ξύλινων στοιχείων της οικοδομής⁸⁹.

Με ευρύτερες ανάγκες της καθημερινότητας στο πλαίσιο ενός οργανωμένου οικισμού συνδέονται μια σειρά συνδέσμων / εξαρτημάτων, των οποίων η χρήση δεν είναι πάντα εύκολο να προσδιοριστεί (αρ. 50-53). Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα μολύβδινο έλασμα αναδιπλωμένο κατά μήκος (αρ. 54), που εντοπίστηκε στην είσοδο της Οικίας Α και ταυτίζεται

of Temple E, *Hesperia* 59.2 (1990), 350. C. K. WILLIAMS II – O. H. ZERVOS, Corinth, 1990: Southeast Corner of Temenos E, *Hesperia* 60 (1991), 38-40. N. CONSTAS, Death and Dying in Byzantium, στο: *Byzantine Christianity. A People's History of Christianity*, vol. 3, εκδ. D. KRUEGER, Minneapolis 2006, 131.

88. P. HUSI – E. LORANS – CH. THEUREAU, Les pratiques funéraires à Saint-Mexme de Chinon du Ve au XVIIIe siècle, *Revue Archéologique du Centre de la France* 29.2 (1990), 141-143. F. HENRION – J.-Y. HUNOT, Archéologie et technologie du cercueil et du coffrage de bois, στο: *Archéologie du cimetière chrétien, Actes du 2e colloque A.R.C.H.E.A.*, εκδ. H. GALINIÉ – É. ZADORA-RIO, Tours 1996, 197-204, ιδίως 201-202. D. BILLOIN, Réflexions autour du funéraire médiéval. L'exemple du cimetière conventuel des Dominicaines de Sélestat (XIIIe-XVIIIe siècle), στο: *Archéologie des pratiques funéraires. Approches critiques. Actes de la table ronde des 7 et 9 juin 2001*, εκδ. L. BARAY, Glux-en-Glenne 2004, 145, εις. 5.

89. PRINGLE, *The Red Tower*, 169-170.

με βαρίδι που τοποθετούταν στα δίκτυα ψαρέματος⁹⁰. Απροσδιόριστη παραμένει η χρήση σαράντα τεσσάρων ελασιμάτων, από τα οποία τα τριάντα τρία ήταν από χαλκό και έντεκα από σίδηρο. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 1-10,5 εκ. με μέσο μήκος περί τα 3,2 εκ.

Σημειώνεται, τέλος, πως σε επιφανειακά στρώματα στο συγκρότημα των δεξαμενών (κυρίως μέσα και γύρω από την δυτική στέρνα) καθώς και σε επιφανειακά στρώματα της Κάτω Γειτονιάς, εντοπίστηκε σημαντική ποσότητα απορριμμάτων σιδηρουργείου (σκωρίες). Οι συγκεντρώσεις αυτές αφορούν συνολικά δεκαπέντε ασφαλώς ταυτισμένα τεμάχια, μέσης διάστασης 4-5 εκ. Οκτώ από αυτά εντοπίστηκαν στον χώρο της δυτικής στέρνας και προς νότο και επτά στην Κάτω Γειτονιά. Τα ευρήματα υποδηλώνουν την λειτουργία πρόχειρης και ενδεχομένως περιοδικής εγκατάστασης σιδηρουργείου-καμινιού για επιδιορθώσεις και πρόχειρες κατασκευές⁹¹. Καθώς πρόκειται κυρίως για επιφανειακά ευρήματα, πιθανόν το καμίνι να λειτούργησε σε νεότερη εποχή, όταν το κάστρο είχε πλέον εγκαταλειφθεί από τους τελευταίους κατοίκους του, δίπλα στις δημόσιες δεξαμενές που εξασφάλιζαν ακόμη το νερό που ήταν απαραίτητο για την λειτουργία του.

Συμπεράσματα

Με βάση τα μεταλλικά ευρήματα από το Επάνω Κάστρο και τα αρχαιολογικά δεδομένα εύρεσής τους, μερικές προόδρους παρατηρήσεις μπορούν να διατυπωθούν, με την επιφύλαξη της μελλοντικής συνολικής παρουσίας και αξιολόγησης του ανασκαφικού έργου στον οικισμό.

Τα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών στο Επάνω Κάστρο τεκμηριώνουν καταρχήν την κάλυψη βασικών αναγκών διαβίωσης (ασφάλεια, φωτισμό, διατροφή, ένδυση). Υποδηλώνουν ανάγκες

90. Μολύβδινα βαρίδια αλιείας είχαν κοινή τυπολογία κατά την αρχαιότητα και την βυζαντινή περίοδο, G. V. PIERCY – G. F. BASS, Fishing Gear, στο: *Serge Limani*, 399-421. Γ. ΜΠΡΟΚΑΛΑΚΗΣ, Δ. Γυάλινα και μετάλλινα τέχνεργα, στο: *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό*, 3: *Τα ευρήματα*, επιστ. επιμ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Αθήνα 2013, 365-368.

91. Β. ΠΙΤΑΡΑΚΙΣ, *Témoignage des objets métalliques dans le village médiéval (Xe-XIVe siècle)*, στο: *Les villages dans l'empire byzantin, I Ve-XVe siècle*, έκδ. J. LEFORT – C. MORRISON – J.-P. SODINI [Réalités byzantines 11], Paris 2005, 260-262. Β. ΠΟΛΥΖΩΗ έκδ., *Άνθρωποι και εργαλεία, Όψεις της εργασίας στην προβιομηχανική κοινωνία*, Αθήνα 2008, 147.

συστηματικής εγκατάστασης στο πλαίσιο ενός οργανωμένου οικισμού. Δεν εντοπίστηκαν αντικείμενα από πολυτελή υλικά ή στοιχεία εξοπλισμού που θα υποδείκνυαν κάποια ειδικευμένη λειτουργία ή ιδιαίτερη άνεση. Κυριαρχεί ο απλός και γερός μεταλλικός εξοπλισμός που καλύπτει το αίσθημα της ασφάλειας και βοηθά στην αντιμετώπιση των αναγκών που ικανοποιούνται στον χώρο της οικίας (κυρίως για τροφή, οικοτεχνική δραστηριότητα και ανάπαυλα).

Στα νοικοκυριά του Επάνω Κάστρου οι κύριοι αποθηκευτικοί χώροι ήταν τοιχαρμάρια, που εντοπίστηκαν σχεδόν σε κάθε εσωτερικό χώρο που ανασκάφηκε, καθώς και σεντούκια. Τιμαλφή φυλάσσονταν σε ξύλινα κιβωτίδια που ασφάλιζαν με μικρά κλείστρα και κλειδιά. Στο εσωτερικό των κτισμάτων δεν εντοπίστηκαν κτιστές περιμετρικές κατασκευές, που θα λειτουργούσαν ως χώροι εργασίας και ξεκούρασης. Ενδεχομένως οι ανάγκες αυτές καλύπτονταν από ξύλινους πάγκους και σκαμνιά.

Πριν την ανακάλυψη του γκαζιού και του ηλεκτρισμού κατά τον 19ο αιώνα, το λάδι και το κερί ήταν τα κύρια φωτιστικά μέσα. Στο Επάνω Κάστρο καντήλες και πιθανόν λυχνάρια εξυπηρετούσαν τις ανάγκες μιας ελαιοπαραγωγικής περιοχής⁹². Οι μαγειρικές εστίες θα κάλυπταν παράλληλα ανάγκες για φωτισμό και θερμότητα.

Οι διατροφικές συνήθειες καθορίζονταν από την τοπική παραγωγή σε κάθε περίοδο του έτους, καθώς η μεταφορά και συντήρηση ευπαθών ειδών διατροφής ήταν δύσκολη. Το οθωμανικό κτηματολόγιο του 1670 καταγράφει την παραγωγή δημητριακών, οσπρίων, ελιών και λαδιού, κηπευτικών, σύκων, κρασιού, μελιού και ακόμη την εκτροφή αιγοπροβάτων και χοίρων καθώς και την ενασχόληση με την αλιεία στο φορολογικό διαμέρισμα του Επάνω Κάστρου⁹³. Οι λιγοστές ενδείξεις για μεταλλικά σκεύη παρασκευής και μεταφοράς φαγητού θα πρέπει να συνεκτιμηθούν με την ύπαρξη δυο τουλάχιστον μαγειρικών εστιών (Κάτω Γειτονιά, Οικία Β) και τον εντοπισμό εκτεταμένων αποθηκευτικών χώρων στο ισόγειο της Οικίας Α. Η μελέτη της κεραμικής θα προσφέρει την δυνατότητα να αξιολογηθούν με μεγαλύτερη ακρίβεια τα δεδομένα της κατοίκησης στο κάστρο, συμβάλλοντας στην ολοκληρωμένη τεκμηρίωση των ανασκαφικών στρωμάτων και παρέχοντας λεπτομερέστερα στοιχεία

92. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Όπου ἦν κῆπος*, 34-35, 42.

93. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Όπου ἦν κῆπος*, 26-42.

για τις δραστηριότητες της καθημερινότητας και τις πιθανές εμπορικές εισαγωγές ανά αιώνα. Τέλος, σκευή από οργανικά υλικά, κυρίως ξύλο και δέρμα, θα είχαν πιθανόν διαδεδομένη χρήση, που όμως δεν άφησε υλικά κατάλοιπα⁹⁴.

Ενδειξεις υφαντικής δραστηριότητας (κυρίως τα δυο άγκιστρα αδραχτιού) αξιολογούνται στο πλαίσιο κάλυψης οικιακών αναγκών. Πρόκειται για δραστηριότητα στην οποία η γυναίκα σε κάθε ηλικιακή και κοινωνική βαθμίδα ειδικευόταν από πολύ μικρή ηλικία και έπαιζε κυρίαρχο ρόλο.

Λιγοστές είναι οι ενδείξεις για την χρήση ιπποσκευής και τα στοιχεία πολεμικού εξοπλισμού. Οι αιχμές βελών χειροβαλλίστρας και τα μεταλλικά βλήματα πυροβόλων όπλων σηματοδοτούν την μετάβαση από τα μεσαιωνικά οπλικά συστήματα σε αυτά της νεότερης εποχής, όπου κυριαρχεί η χρήση της πυρίτιδας. Η μετάβαση αυτή, που συντελέστηκε στα Βαλκάνια από τον 15ο αιώνα, εντάσσεται στο χρονικό εύρος κατοίκησης στο Επάνω Κάστρο.

Ο σχετικά αποσπασματικός χαρακτήρας των μεταλλικών ευρημάτων οφείλεται πιθανόν στην πολύ μεγάλη αξία του μετάλλου κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, με αποτέλεσμα τα διάφορα εργαλεία και εξαρτήματα να χρησιμοποιούνται συνεχώς μέχρι την οριστική φθορά και απόρριψή τους⁹⁵ ή να μεταφέρονται από τους κατοίκους σε περίπτωση μετοικεσίας. Επιπλέον, ο σίδηρος σε συνδυασμό μάλιστα με το ξύλο είναι υλικά που δεν διατηρούνται για μεγάλο χρονικό διάστημα παρά υπό ορισμένες συνθήκες⁹⁶. Πιθανόν για τους λόγους αυτούς απουσιάζουν σχεδόν από τα

94. Ενδεικτικά, J. VROOM, Early Modern Archaeology in Central Greece: The Contrast of Artefact-Rich and Sherdless Sites, *Journal of Mediterranean Archaeology* 11.2 (1998), 151-154, 159.

95. PITARAKIS, Témoignage des objets métalliques, 259. A. CUTLER, The Industries of Art, στο: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, γεν. επιμ. Α. Ε. ΛΑΙΟΥ [Dumbarton Oaks Studies 39], Washington D.C. 2002, τ. Β', 569-575. PARANI, Medieval Byzantine Furniture, 197-198. Ακόμη, για την πρόοδο της μελέτης των αγροτικών εργαλείων και γενικά του υλικού πολιτισμού στην Ελλάδα, Γ. ΜΠΡΟΚΑΛΑΚΗΣ, Πρωτοβυζαντινά γεωργικά εργαλεία: Η μαρτυρία των τέχνηρων από την Ελεύθερα, *Ευλιμένη* 12-13 (2012-2013), 46-51.

96. Για τους παράγοντες διατήρησης των σιδερένιων εργαλείων σε μια ανασκαφή, P. REIGNIEZ, *L'outil agricole en France au Moyen Age*, Paris 2002, 19-22.

ανασκαφικά ευρήματα σιδερένια αντικείμενα σχετικά μεγάλου μεγέθους, μεταξύ αυτών και αγροτικά εργαλεία, που θα ήταν αναμενόμενα σε μια αγροτική περιοχή.

Η απουσία αγροτικών εργαλείων θα μπορούσε περαιτέρω να ερμηνευτεί με κοινωνικά κριτήρια. Δεν αποκλείεται η υπόθεση οι κάτοικοι του κάστρου να ανήκαν στην τάξη των γαιοκτημόνων, που πιθανόν απολάμβαναν προσόδους από την καλλιέργεια των γειτονικών πεδινών γαιών από εξαρτημένους αγρότες που διέθεταν και τα ανάλογα εργαλεία⁹⁷. Η υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι τα μεγάλα διώροφα κτίσματα ανατολικά της Φανερωμένης αλλά και οι μικρότερων διαστάσεων διώροφες κατοικίες της Κάτω Γειτονιάς, υποδηλώνουν πιθανόν την σχετική οικονομική ευρωστία των κατοίκων της καστροπολιτείας, τουλάχιστον σε μια ορισμένη χρονική περίοδο. Οι θέσεις αυτές βρίσκονται στο κέντρο του οχυρωμένου οικισμού και πιθανότητα αξιοποιήθηκαν για κατοίκηση από τους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας. Εξάλλου, η πλειονότητα των νομισμάτων που ανασκάφηκαν από αυτά τα οικιστικά σύνολα ήταν torneselli, τα οποία έκοψε η Βενετία στα 1353 για χρήση ειδικά στην Ανατολή και η κυκλοφορία τους στην ανατολική Μεσόγειο σταμάτησε ως το τέλος του 15ου αιώνα⁹⁸.

Επιπλέον, οι γραπτές πηγές της εποχής δηλώνουν ότι τουλάχιστον κατά το πρώτο τρίτο του 15ου αιώνα, τμήμα της ευρύτερης περιοχής του Επάνω Κάστρου διαβιβαζόταν ως προσωπικό φέουδο από τους βενετικής καταγωγής κυρίαρχους του νησιού στους κληρονόμους τους⁹⁹. Την ίδια περίπου περίοδο την τύχη της Άνδρου καθόριζε ο Pietro Zen

97. G. SAINT GUILLAIN, 'Ιπότες, φεουδάρχες, αστοί και άλλοι υποτελείς'. Οι μορφές κοινωνικής υπεροχής στις δεσποτείες των Κυκλάδων (13ος-15ος αιώνας), στο: *Το Δουκάτο του Αιγαίου, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης*, εκδ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ - Μ.-Γ. ΛΙΑΥ-ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ, Αθήνα 2009, 123-135. Ακόμη, ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *The Contents of the Byzantine House*, 211. Για το γαιοκτητικό καθεστώς στην Άνδρο την περίοδο της Βενετοκρατίας, Δ. Ί. ΠΟΛΕΜΗΣ, *Οι άφεντότοποι της Άνδρου: συμβολή εις την έρευναν των καταλοίπων των φεουδαλικών θεσμών εις τας νήσους κατά τον δέκατον έκτον αιώνα*, Άνδρος 1995. Η. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο οθωμανικό πλαίσιο* [Άνδριακά Χρονικά 39], Άνδρος 2006, 95-96, 112-113.

98. A. M. STAHL, *The Venetian tornesello. Medieval Colonial Coinage* [American Numismatic Society. Numismatic Notes and Monographs 163], New York 1985, ιδίως 67-70.

99. POLEMIS, *History of Andros*, 79. Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Άπὸ τὴν ἱστορία τῆς Άνδρου στὸν 14ο καὶ 15ο αἰῶνα: Pietro Zen Domino Andre, στο: *Εὔανδρος*, 238-239.

(Geno) (1385-1423), άνθρωπος ικανός, που εξυπηρετούσε πολιτικά συμφέροντα της Βενετίας στην Ανατολή και έχαιρε εκτίμησης¹⁰⁰. Στα χρόνια του το νησί φαίνεται ότι γνώρισε οικονομική ευρωστία. Οι γραπτές πηγές της εποχής αναφέρουν ότι η Άνδρος εξήγε συστηματικά άλογα, μουλάρια, μέλι και τυρί στην Κρήτη. Σημαντικός παράγοντας οικονομικής ευμάρειας αποτελούσε η ενασχόληση με την σηροτροφία, η οποία είχε μακρά παράδοση στην Άνδρο. Η παραγωγή πρώτων υλών και υψηλής ποιότητας μεταξωτών υφασμάτων διαπιστώνεται από τον ύστερο 11ο αιώνα και εξής. Από το πρώτο μισό του 13ου αιώνα και για δυο αιώνες το νησί πιθανότατα εξήγε μεταξωτά υφάσματα στην Βενετία μέσω του Νεγροπόντε (Χαλκίδα)¹⁰¹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μεγάλη συγκέντρωση οστράκων πορφύρας, που χρησιμοποιούνταν για την βαφή μεταξωτών υφασμάτων, τα οποία ενσωματώθηκαν σε δεύτερη χρήση στο υδραυλικό κονίαμα υδατοσυλλέκτη στο Επάνω Κάστρο¹⁰². Ο υδατοσυλλέκτης εντάσσεται στο πρόγραμμα έργων υποδομής που υλοποίησαν οι Βενετοί κατά τον 13ο αιώνα. Τα όστρεα για την βαφή μεταξωτών που ενσωματώθηκαν στο κονιάμά του υποθέτουμε ότι προέρχονται από την γύρω περιοχή και χρονολογούνται σε σχετικά κοντινή χρονικά περίοδο. Γραπτές πηγές, κυρίως οθωμανικά αρχεία του 16ου-18ου αιώνα, σημειώνουν την συνέχεια στην παραγωγή του μεταξιού στο νησί και καταγράφουν μουριές¹⁰³.

Κατά συνέπεια οι βασικές υποδομές και η κύρια περίοδος κατοίκησης στο κάστρο ολοκληρώνονται μετά τα μέσα περίπου του

100. Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Άπο την ιστορία της Άνδρου, 231-239, ιδίως 236-238. POLEMIS, *History of Andros*, 70-71.

101. D. JACOBY, Silk in Medieval Andros, στο: *Captain and Scholar. Papers in memory of Demetrios I. Polemis*, εκδ. Ε. CHRYSOS – Ε. Α. ZACHARIADOU, Andros 2009, 137-150.

102. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ – ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Ανασκαφές 2008, 90-91. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Ανασκαφές 2009-2010, 39-40. Γ. ΠΑΛΛΗΣ, Μια υδραυλική κατασκευή της πρώιμης βενετικής περιόδου στο Επάνω Κάστρο της Άνδρου και αντίστοιχες εγκαταστάσεις σε μεσαιωνικούς οικισμούς, στο: *Όγδοο Επιστημονικό Συμπόσιο 'Ανασκαφή και Έρευνα, VIII: από το ερευνητικό έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας Τέχνης του Πανεπιστημίου Αθηνών', Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 2011, 86-87.

103. Δ. Ϊ. ΠΟΛΕΜΗΣ, *Άνέκδοτα άνδριακά έγγραφα του δέκατου έκτου αιώνας* [Άνδριακά Χρονικά 30], Άνδρος 2000, αρ. 65. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου*, 77, 89-90. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Όπου ήν κήπος*, 35-36. Ακόμη, Β. J. SLOT, Τα λιμάνια και η ναυτιλία της Άνδρου, 15ος-18ος αιώνας, *Άγκυρα* 3 (2010), 104, 115-116.

16ου αιώνα. Μάλιστα η διαπίστωση ότι στο Επάνω και Κάτω Κάστρο «... είχαν όπωσδήποτε εγκατασταθεί τουλάχιστον οί οικογένειες τών φεουδαρχών, τών «άφεντότοπων», καί γύρω άπό αυτά οργανωνόταν ή άγροτική κατοίκηση στα φέουδα, σε δύο διακριτά διοικητικά διαμερίσματα»¹⁰⁴, επιβεβαιώνεται έμμεσα από την έλλειψη αγροτικών εργαλείων και από την απουσία, σχεδόν, οθωμανικών νομισμάτων από τις θέσεις ανασκαφής.

Όλα τα παραπάνω συνθέτουν την εικόνα συνεχιζόμενης εγκατάστασης στο Επάνω Κάστρο σε όλη την περίοδο της Βενετοκρατίας και της σχετικής ευμάρειας που απολάμβαναν οι κάτοικοί του (καθολικοί και ορθόδοξοι) που φαίνεται πως συνδέονταν με το βενετικό καθεστώς. Τα μεταλλικά ευρήματα ενταγμένα στην πλειονότητά τους στο χρονικό εύρος της κύριας κατοίκησης στο κάστρο (13ος-16ος αιώνας), δεν ξεπερνούν τα όρια κάλυψης απλών καθημερινών πρακτικών σε νοικοκυριά που διέθεταν ορισμένη οικονομική ευχέρεια.

Μετά το τέλος του 16ου αιώνα τα δεδομένα της κατοίκησης στο Επάνω Κάστρο περιορίζονται. Η πρόσφατη έκδοση του οθωμανικού κτηματολόγιου του 1670 καταγράφει την ύπαρξη του γειτονικού οικισμού του Κοχύλου με την ενορία του Αγίου Νικολάου και 16 χανέδες/νοικοκυριά, δηλαδή περίπου 80-100 κατοίκους, ενώ δεν φαίνεται να υπάρχει ενορία με φοροδοτική ικανότητα στο Επάνω Κάστρο¹⁰⁵. «Είναι ίσως λογικό να υποθέσει κανείς ότι με την εγκατάλειψη του οικισμού στο Επάνω Κάστρο, όταν οι συνθήκες άλλαξαν κατά τους νεότερους χρόνους, (...) οι κάτοικοι έκτισαν τα σπίτια τους στο σημερινό χωριό του Κοχύλου, το πλησιέστερο στο Κάστρο, σε υψόμετρο 450 μ.»¹⁰⁶. Σε αυτή την περίπτωση, οι τελευταίοι κάτοικοι του κάστρου ασφαλώς θα φρόντισαν κατά την μετοικεσία τους για την μεταφορά του μεταλλικού εξοπλισμού της οικοσκευής τους.

104. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου*, 96.

105. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου*, 101-102. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Όπου ήν κήπος*, 138-140, 238-239 και *passim* 118-151, 230-240.

106. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, *Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο της Άνδρου*, 474.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΛΛΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ¹⁰⁷*Κλείστρα και κλειδιά*

1. Κλείστρο κιβωτίου

2009-M43: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 5

Σίδηρος

ΜΜ¹⁰⁸: 4,4 εκ., ΜΠλ γλωσσίδα: 1,1 εκ., Διάμ οπή: 1,3 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Στέλεχος τετράπλευρης διατομής που στο ένα άκρο διαμορφώνει κυκλική οπή ανάρτησης και στο αντίθετο άκρο τριγωνική γλωσσίδα.

15ος-16ος αιώνας. Βρέθηκε σε στρώμα καύσης μαζί με τους αρ. 20, αρ. 30, αρ. 50. Στο προηγούμενο ανασκαφικό στρώμα εντοπίστηκαν επτά νομίσματα εκ των οποίων τα έξι torneselli και ένα αταύτιστο (2009-N14 έως 2009-N20).

2. Κλείστρο κιβωτίου, εικ. 3

2010-M14: Οικία Α, Δωμάτιο 4, χώρος γ, ΟΜ 2

Σίδηρος

ΜΜ: 4,6 εκ., Διάμ δακτυλίου: 1,8 εκ., Πχ: 0,8 εκ., Γλωσσίδα: 2Χ2,2 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Όμοιο με τον αρ. 1.

15ος - 16ος αιώνας. Από στρώμα κατάρρευσης μαζί με δυο νομίσματα, ένα αδιάγνωστο και ένα tornesello (2010-N6, 2010-N7).

3. Κλείστρο κιβωτίου, εικ. 3

2007-M8: Ναΐσκος, Χώρος Α, Τομή ΒΔ, ΟΜ3

Χαλκός

ΜΜ: 3,5 εκ., ΜΠλ: 0,9 εκ., Πχ: 0,3 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Στέλεχος επίμηκες ημικυκλικής διατομής με οπή στην μια του απόληξη. Το αντίθετο άκρο κάμπτεται σε ορθή γωνία και είναι τετράπλευρο με διαμπερή κυκλική οπή στο κέντρο.

107. Στον κατάλογο δεν περιλαμβάνονται κοσμήματα, αντικείμενα ιδιωτικής ευλάβειας και εξαρτήματα ένδυσης από το Επάνω Κάστρο, που δημοσιεύονται στο: Ε. ΒΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Jewellery, Items of Private Devotion and Dress Accessories from the Epáno Kastro of Andros*, ΔΧΑΕ 40 (2019), 401-416.

108. Συντομογραφίες καταλόγου: ΜΜ: Μέγιστο Μήκος, ΜΠλ: Μέγιστο Πλάτος, Υ: Ύψος, Πχ: Πάχος, Διάμ: Διάμετρος, ΜΔιάστ: Μέγιστη Διάσταση.

15ος – αρχές 16ου αιώνα. Βρέθηκε στο ύψος του δαπέδου του ναΐσκου μαζί με νόμισμα του δόγη Andrea Gritti (1523-1528) (2007-N13).

4. Τμήμα κλείστρου κιβωτίου, εικ. 3

2007-M11: Ναΐσκος, Χώρος Α, Τομή ΒΔ, Τάφος, ΟΜ 4

Σίδηρος

ΜΜ: 4,4 εκ., ΜΠλ: 1,5 εκ., Πχ: 1 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Στέλεχος τετράπλευρης διατομής που κάμπτεται στο μέσο του μήκους του σχηματίζοντας οπή ανάρτησης. Στο αντίθετο άκρο διαμορφώνει αποκλίνουσες αγκιστροειδείς απολήξεις. Διατηρεί έντονα ίχνη ξύλου.

Τέλη 15ου- αρχές 16ου αιώνα. Βρέθηκε μαζί με εικοσιοκτώ σιδερένια καρφιά με ίχνη ξύλου σε στρώμα ταφής. Η ταφή χρονολογείται στα τέλη του 15ου- αρχές 16ου αιώνα, με βάση γυάλινη φιάλη που βρέθηκε στα χέρια της νεκρής, καθώς και ένα νόμισμα του δόγη Andrea Gritti (1523-1528) (2007-N13), που εντοπίστηκε στο υπερκείμενο ανασκαφικό στρώμα, ARBANITH, Γυάλινη φιάλη, 29-45, ιδίως 38.

5. Κλείστρο κιβωτίου (:)

2006-M1: Επιφανειακός καθαρισμός ανατολικά του συγκροτήματος δεξαμενών, Τομή 1, ΟΜ 2

Χαλκός

ΜΜ: 4,4 εκ., ΜΠλ: 0,7 εκ., Πχ: 0,5 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Επίμηκες, χυτό αντικείμενο κυκλικής διατομής, που στο ένα άκρο καταλήγει σε οπή ανάρτησης και στην επιφάνειά του φέρει δυο οριζόντιες παράλληλες αυλακώσεις.

Βενετοκρατία. Πρβλ., PLOUG κ.ά., *Hama*, 50, εικ. 19.4.

6. Κλείστρο κιβωτίου (:)

2006-M7: Περισυλλογή από το τείχος ανατολικά του συγκροτήματος δεξαμενών

Χαλκός

ΜΜ: 2,5 εκ., ΜΠλ: 0,7 εκ., Πχ: 0,15 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, τμήματα των απολήξεών του έχουν αποκοπεί. Ασυντήρητο.

Έλασμα επίμηκες, ταινιόσχημο με πεπλατυσμένη απόληξη που φέρει οπή

εξάρτησης. Στο αντίθετο άκρο είναι ελαφρά ανασηκωμένο.
Πιθανόν Βενετοκρατία.

7. Τμήμα σύρτη (:)

2009-M53: Οικία Α, Δωμάτιο 4, Τομή α, ΟΜ 2

Σίδηρος

ΜΜ: 6,2 εκ., ΜΠλ: 1,1 εκ.

Φθαρμένος στην μια του απόληξη. Ασυντήρητος.

Ταινιόσχημο στέλεχος τετράπλευρης διατομής με πεπλατυσμένη την μια του απόληξη.

15ος-16ος αιώνας. Βρέθηκε στο δάπεδο αποθηκευτικού χώρου της οικίας μαζί με τρία torneselli (2009-N7, 2009-N8, 2009-N9).

8. Κλειδί κιβωτίου, εικ. 4

2008-M8: Κάτω Γειτονιά, μεταξύ Χώρων V (με φούρνο) και VII, ΟΜ 3

Χαλκός

ΜΜ: 2,9 εκ., Διάμ: 1 εκ., ΜΠλ γλωσσίδας: 1,1 εκ., Γλωσσίδα: 0,6X0,8 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Κυλινδρικό στέλεχος που απολήγει σε οπή ανάρτησης και εγκάρσια γλωσσίδα περίπου τετράπλευρη, διάτρητη.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε στο ύψος του κατωφλιού του χώρου V μαζί με φθαρμένο tornesello (2008-N4), εξάρτημα μικρής πόρπης (2008-M7) και τμήμα πετάλου (αρ. 43). Από τον ίδιο χώρο δυτικότερα και στο ίδιο βάθος προέρχονται ένα αναδιπλωμένο σιδερένιο έλασμα (2008-M19), ένα διακοσμητικό καρφίδιο (αρ. 10), τμήμα πετάλου (αρ. 44) και δυο νομίσματα, ένα φθαρμένο αδιάγνωστο (2008-N6) και ένα πιθανόν tornesello (2008-N7).

9. Κλειδί, εικ. 4

2007-M10: Κάτω Γειτονιά, Τομή νότια του συγκροτήματος δεξαμενών, ΟΜ 4

Σίδηρος

ΜΜ: 4,9 εκ., ΜΠλ δακτυλίου: 2 εκ., ΜΠλ γλωσσίδας: 1,7 εκ., Πχ: 1 εκ.

Ακέραιο και απολεπισμένο. Ασυντήρητο.

Γλωσσίδα τετράπλευρη και πεπλατυσμένη λαβή ανάρτησης στην αντίθετη πλευρά.

Βενετοκρατία. Σε στρώμα κατάρρευσης κτηρίων, μαζί με δυο torneselli (2007-N14, 2007-N15), μια χάλκινη κόπιτσα (2007-M10) και έναν σύνδεσμο (αρ. 53).

Διακοσμητικά καρφίδια / επενδύσεις

10. Διακοσμητικό καρφίδιο

2008-M19: Κάτω Γειτονιά, μεταξύ Χώρων V (με φούρνο) και VII, ΟΜ 3
Χαλκός

ΜΜ: 2,2 εκ., Διάμ: 1,7 εκ., Πχ. στελέχους: 0,3 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, έχει αποκοπεί η απόληξη του στελέχους του και η κεφαλή του είναι λυγισμένη. Ασυντήρητο.

Κεφαλή κυκλικού σχήματος, μεγάλης διαμέτρου. Στέλεχος τετράπλευρης διατομής με πλάτος που ελαττώνεται σταδιακά προς την απόληξή του.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε στο πλακόστρωτο δάπεδο μεταξύ δυο χώρων μαζί με ένα αναδιπλωμένο σιδερένιο έλασμα (2008-M19), ένα τμήμα πετάλου αλόγου (αρ. 44) καθώς και δυο νομίσματα, ένα αδιάγνωστο φθαρμένο (2008-N6) και ένα πιθανόν tornesello (2008-N7). Από τον ίδιο χώρο ανατολικότερα και στο ίδιο βάθος προέρχονται ένα φθαρμένο tornesello (2008-N4), ένα εξάρτημα πόρπης (2008-M7), ένα κλειδί κιβωτιδίου (αρ. 8) και ένα τμήμα πετάλου αλόγου (αρ. 43).

11. Επενδυτικό έλασμα, εικ. 5

2007-M26: Κάτω Γειτονιά, Τομή νότια του συγκροτήματος δεξαμενών, ΟΜ 4
Σίδηρος και χαλκός

ΜΜ: 2,6 εκ., ΜΠλ: 1 εκ., Μ χάλκινου καρφιδίου: 0,5 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, οι άκρες του είναι φθαρμένες. Ασυντήρητο.

Ορθογώνιο σιδερένιο έλασμα. Στην επιφάνειά του φέρει δυο κατά μήκος οπές στις οποίες διακρίνονται επιτόπου δυο χάλκινα καρφιά με σφαιρικά στελέχη και σφαιρικές κεφαλές.

Βενετοκρατία. Στην ίδια ανασκαφική ομάδα εντάσσονται τρία χάλκινα νομίσματα, εκ των οποίων ένα αδιάγνωστο ακυρωμένο και δυο torneselli (2007-N12, 2007-N13, 2007-N14).

Φωτισμός

12. Καντηλήθρα, εικ. 6

2009-M33: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 3

Μόλυβδος

ΜΜ: 6 εκ., ΜΠλ: 0,8 εκ., Μ αναδιπλωμένου τμήματος: 0,5 εκ.

Το ένα άκρο της έχει αποκοπεί. Ασυντήρητη.

Ταινιόσχημο έλασμα. Η μια απόληξη αναδιπλώνεται ώστε να στερεώνεται

στα τοιχώματα κανδήλας. Στο αντίθετο άκρο διαμορφωνόταν η υποδοχή στερέωσης του φιτιλιού.

15ος-16ος αιώνας. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού μαζί με ένα χάλκινο διακοσμητικό καρφίδιο (2009-M21), ένα χάλκινο κουδουνάκι (2009-M16) και ένα μολύβδινο κουμπί (2009-M15). Στο ίδιο στρώμα εντοπίστηκε νόμισμα, πιθανόν tornesello (2009-N11).

13. Άγκιστρο ανάρτησης, εικ. 6

2010-M22: Δεξαμενή του ακροπυργίου, περισυλλογή

Χαλκός

ΜΜ: 2,4 εκ., Μέγιστη Διάμ: 0,5 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Άγκιστρο από έλασμα κυκλικής διατομής. Στο ένα άκρο διαμορφώνει δακτύλιο προσαρμογής και στο αντίθετο άκρο κάμπτεται σπειροειδώς.

Πιθανόν Βενετοκρατία.

14. Αλυσίδα, εικ. 6

2006-M4: Ναϊσκος, Χώρος Α, Τομή ΒΔ, ΟΜ 8

Χαλκός

ΜΜ: 5,2 εκ., Διάμ κρίκου: 0,7 εκ., Πχ κρίκου: 0,05 εκ.

Πιθανόν ακέραιη. Ασυντήρητη.

Αλυσίδα εννέα κρίκων κυκλικής διατομής.

Βενετοκρατία ή μεταγενέστερα. Βρέθηκε μαζί με το αντικείμενο αρ. 17 σε στρώμα εγκατάλειψης πριν από την κατάρρευση της στέγης του ναϊσκου.

15. Ταινιόσχημη επένδυση κανδήλας, εικ. 6

2007-M2: Κάτω Γειτονιά, Τομή νότια του συγκροτήματος δεξαμενών, ΟΜ 3

Χαλκός

ΜΜ: 3 εκ., ΜΠλ: 1,8 εκ., Πχ ελάσματος: 0,3 εκ.

Σχεδόν ακέραιη, έχει εκπέσει το καρφίδιο στερέωσης και είναι παραμορφωμένη. Ασυντήρητη.

Ταινιωτό έλασμα που κάμπτεται κυκλικά και φέρει δυο διαμπερείς οπές στα άκρα του, οι οποίες πιθανόν αρχικά συνενώνονταν μέσω καρφιδίου.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης κτηρίων με δυο νομίσματα, ένα αδιάγνωστο μεσαιωνικό (2007-N8) και ένα tornesello (2007-N9), καθώς και ένα χάλκινο διακοσμητικό καρφίδιο (2007-M5). Τμήμα λεπίδας νεότερου

μαχαιριού (αρ. 31), που εντοπίστηκε χαμηλότερα, υποδηλώνει διαταραγμένη στρωματογραφία.

Τμήματα σκευών

16. Τμήμα διάτρητου σκεύους, εικ. 7
 2005-M2: Συγκρότημα δεξαμενών - ανατολική δεξαμενή, Τομή 3, ΟΜ 2
 Χαλκός
 ΜΔιάστ: 4,7 εκ.
 Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.
 Καμπύλο σκεύος με ρομβοειδείς οπές και μια κυκλική.
 Βενετοκρατία. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης της ανωδομής της δεξαμενής.
17. Τμήμα σκεύους
 2006-M5: Ναΐσκος, Χώρος Α, Τομή ΒΔ, ΟΜ 8
 Χαλκός
 ΜΜ: 4,8 εκ., ΜΠλ: 2,6 εκ., Πχ: 0,15 εκ.
 Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.
 Ελαφρά κοίλο, βαρύ έλασμα ακανόνιστου σχήματος. Πιθανόν συνανήκει με τον αρ. 18.
 Βενετοκρατία ή μεταγενέστερα. Βρέθηκε μαζί με τον αρ. 14.
18. Τμήμα σκεύους
 2006-M6: Ναΐσκος, Χώρος Α-Β, κεντρικά, ΟΜ 6
 Χαλκός
 ΜΜ: 2,9 εκ., ΜΠλ: 1,5 εκ., Πχ: 0,15 εκ.
 Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.
 Επίπεδο, βαρύ έλασμα ακανόνιστου σχήματος. Πιθανόν συνανήκει με τον αρ. 17.
 Βενετοκρατία ή μεταγενέστερα. Βρέθηκε στο στρώμα κατάρρευσης της οροφής του ναΐσκου.
19. Τμήμα σκεύους
 2009-M10: Οικία Α, Δωμάτιο 5, Τομή κατωφλιού, ΟΜ 1
 Χαλκός
 ΜΜ: 4,2 εκ., ΜΠλ: 3,5 εκ.
 Διατηρείται αποσπασματικά και φέρει φθορές περιμετρικά. Ασυντήρητο.

Επίπεδο, περίπου τετράπλευρο έλασμα, που πιθανόν προέρχεται από ανοικτό σκεύος.

Βενετοκρατία ή λίγο μεταγενέστερα. Βρέθηκε σε επιφανειακό στρώμα μαζί με ένα tornesello (2009-N4).

20. Τμήμα σκεύους

2009-M32: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 5

Χαλκός

ΜΜ: 4 εκ., ΜΠλ: 3 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.

Επίμηκες επίπεδο έλασμα ακανόνιστου σχήματος. Πιθανόν προέρχεται από ανοικτό σκεύος.

15ος-16ος αιώνας. Σε στρώμα καύσης μαζί με τους αρ. 1, αρ. 30, αρ. 50. Στο προηγούμενο ανασκαφικό στρώμα εντοπίστηκαν επτά νομίσματα εκ των οποίων τα έξι torneselli και ένα αταύτιστο (2009-N14 έως 2009-N20).

21. Τμήμα μεγάλου ανοικτού σκεύους, εικ. 7

2007-M28: Κάτω Γειτονιά, Χώρος V (με φούρνο), 10 εκ. από τον φούρνο, ΟΜ 5

Χαλκός

ΜΜ: 19 εκ., ΜΠλ: 14 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά και έχει πιθανόν υποστεί παραμόρφωση λόγω της υπερκείμενης πίεσης από υλικό κατάρρευσης. Ασυντήρητο.

Ανοικτό και αβαθές σκεύος από λεπτό έλασμα. Στην επιφάνειά του διακρίνεται επίθετο έλασμα που στερεώνεται με καρφή.

Βενετοκρατία. Εντοπίστηκε σε στρώμα καύσης στο ύψος περίπου του δαπέδου, μαζί με τον αρ. 35.

22. Τμήμα σκεύους, εικ. 7

2009-M35: Οικία Α, Χώρος τάφρου μπροστά από την οικία, στρώμα 1, ΟΜ 3

Χαλκός

ΜΜ: 3,9 εκ., ΜΠλ χείλους: 1 εκ., Πχ ελάσματος: 0,1 εκ., Σώμα: 1,7Χ0,8 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.

Τμήμα από χείλος και σώμα σκεύους.

Βενετοκρατία. Εντοπίστηκε μαζί με ένα tornesello (2009-N2) και τα αντικείμενα αρ. 23-25.

23. Τμήμα βάσης μικρού αντικειμένου

2009-M35: Οικία Α, Χώρος τάφρου μπροστά από την οικία, στρώμα 1, ΟΜ 3 Χαλκός

Διάμ: 2,8 εκ., Υ: 0,3 εκ., ΜΠλ: 1 εκ.

Διατηρείται κατά το ήμισυ. Ασυντήρητο.

Επίπεδο ημικυκλικό έλασμα με ανασηκωμένες απολήξεις.

Βενετοκρατία. Εντοπίστηκε μαζί με ένα *tornesello* (2009-N2) και τα αντικείμενα αρ. 22, 24-25.

24. Πώμα μικρού σκεύους

2009-M35: Οικία Α, Χώρος τάφρου μπροστά από την οικία, στρώμα 1, ΟΜ 3 Χαλκός

Μέγιστη Διάμ: 0,8 εκ., Ελάχιστη Διάμ: 0,3 εκ., Υ: 0,7 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Κυλινδρικό αντικείμενο και σφηνοειδές στέλεχος κυκλικής διατομής που συμφύεται στο μέσο της μιας όψης του.

Βενετοκρατία. Εντοπίστηκε μαζί με ένα *tornesello* (2009-N2) και τα αντικείμενα αρ. 22-23, 25.

25. Τμήμα λαβής

2009-M35: Οικία Α, Χώρος τάφρου μπροστά από την οικία, στρώμα 1, ΟΜ 3 Χαλκός

ΜΜ: 3,1 εκ., ΜΠλ: 0,6 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, οι απολήξεις της έχουν εκπέσει. Ασυντήρητη.

Καμπύλο έλασμα, συμπαγές, κυκλικής διατομής.

Πιθανόν προχριστιανικών χρόνων. Πρβλ., DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 516, 520, 524, πίν. 49. Εντοπίστηκε μαζί με ένα *tornesello* (2009-N2) και τα αντικείμενα αρ. 22-24.

26. Τμήμα λαβής

2008-M2: Κάτω Γειτονιά, Χώρος V (με φούρνο), ΟΜ 6

Χαλκός

ΜΜ: 5,7 εκ., ΜΠλ: 1,3 εκ., Πχ: 0,1 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, οι απολήξεις της έχουν εκπέσει. Ασυντήρητη.

Ταινιόσχημο έλασμα που κάμπτεται έκκεντρα διαμορφώνοντας λαβή.

Βενετοκρατία. Κοντά στο κατώφλι του χώρου V και στο ίδιο ανασκαφικό στρώμα με τα αντικείμενα αρ. 21 και αρ. 35.

Μαχαίρια

27. Τμήμα μαχαιριού, εικ. 8
2009-M11: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 2
Σίδηρος
ΜΜ: 9,6 εκ., ΜΠλ: 2,3 εκ., Πχ: 1-1,3 εκ.
Διατηρείται αποσπασματικά, έχει αποκοπεί η λαβή. Ασυντήρητο.
Λεπίδα μαχαιριού, επιμήκης με καμπύλη απόληξη και τμήμα γένεσης της λαβής.
15ος-16ος αιώνας. Σε στρώμα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού.
28. Τμήμα μαχαιριού, εικ. 8
2009-M46: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 6
Σίδηρος
ΜΜ: 9,8 εκ., ΜΠλ λεπίδας: 1,7 εκ., ΜΠλ λαμιού: 1,5 εκ., ΜΠλ λαβής: 1,9 εκ., Πχ: 0,6 εκ.
Διατηρείται αποσπασματικά, έχει εκπέσει το μεγαλύτερο τμήμα της λαβής. Ασυντήρητο.
Λεπίδα και γένεση λαβής μαχαιριού.
15ος-16ος αιώνας. Εντοπίστηκε εντός κυκλικής αποθηκευτικής κατασκευής, μαζί με τα αντικείμενα αρ. 29 και αρ. 37.
29. Λεπίδα σουγιά, εικ. 8
2009-M46: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 6
Σίδηρος
ΜΜ: 8,5 εκ., ΜΠλ λεπίδας: 4 εκ., ΜΠλ. ημικυκλικής απόληξης: 2 εκ., Πχ: 0,3 εκ., Ξύλινη υποδοχή: 2,7X2,8 εκ, Πχ: 0,5 εκ.
Ακέραιη με επικαθίσεις. Ασυντήρητη.
Στην επιφάνεια της λεπίδας διατηρείται τμήμα ξύλου, που πιθανόν προέρχεται από την θήκη φύλαξης. Δεν διακρίνεται οπή ανάρτησης/αναδίπλωσης.
15ος-16ος αιώνας. Εντοπίστηκε εντός κυκλικής αποθηκευτικής κατασκευής, μαζί με τα αντικείμενα αρ. 28 και αρ. 37.
30. Τμήμα λεπίδας μαχαιριού
2009-M43: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 5
Σίδηρος
ΜΜ: 5,1 εκ., ΜΠλ: 1,8 εκ., Πχ: 0,4 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά και είναι διαβρωμένη και με επικαθίσεις. Ασυντήρητη.

Τμήμα λεπίδας μαχαριού με μυτερή απόληξη.

15ος-16ος αιώνας. Σε στρώμα καύσης μαζί με τα αντικείμενα αρ. 1, αρ. 20, αρ. 50. Στο προηγούμενο ανασκαφικό στρώμα εντοπίστηκαν επτά νομίσματα εκ των οποίων τα έξι torneselli και ένα αταύτιστο (2009-N14 έως 2009-N20).

31. Τμήμα μαχαριού

2007-M7: Κάτω Γειτονιά, Τομή νότια του συγκροτήματος δεξαμενών, ΟΜ 3 Ατσάλι

ΜΜ: 6,6 εκ., ΜΠλ: 2 εκ., Πχ: 0,1 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά και είναι διαβρωμένο. Ασυντήρητο.

Τμήμα λεπίδας με καμπύλη απόληξη.

19ος - 20ος αιώνας. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης με δυο torneselli (2007-N10, 2007-N11), ένα διακοσμητικό καρφίδιο (2007-M5) και μια χάλκινη υποδοχή (αρ. 47). Το νεότερο μαχαίρι υποδηλώνει διαταραγμένη στρωματογραφία.

Σύνεργα ραπτικής και ύφανσης

32. Άγκιστρο αδραχιού, εικ. 9

2008-M4: Κάτω Γειτονιά, περισυλλογή

Χαλκός

ΜΜ: 2,3 εκ., Διάμ: 0,5 εκ., Πχ ελάσματος: 0,05 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Κωνικού σχήματος, από αναδιπλωμένο έλασμα που διαμορφώνει χώρο υποδοχής και καταλήγει σε μικρό άγκιστρο.

Βενετοκρατία. Πρβλ. ενδεικτικά, DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 1225, 1228, πίν. 78. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας*, αρ. 311Α-Δ (S. ΜΕΤΑΧΑΣ).

33. Άγκιστρο αδραχιού

2010-M2: Πάνω Γειτονιά, δεξαμενή Γ, Τομή 2010/III, επιφανειακό στρώμα

Χαλκός

ΜΜ: 1,6 εκ., Μέγιστη Διάμ: 0,3 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Παρόμοιο με τον αρ. 32.

Βενετοκρατία. Πρβλ. ενδεικτικά, DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 1226, πίν. 78. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 434 (Α. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ, Κ. ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ).

34. Δακτυλήθρα, εικ. 9

2009-M2: Οικία Α, Δωμάτια 4 και 5, ΟΜ 1

Χαλκός

ΜΜ: 1,9 εκ., Διάμ βάσης: 1,6 εκ., Διάμ κορυφής: 1,1 εκ., Πχ: 0,05 εκ.

Ακέραιη και ασυντήρητη.

Χυτό αντικείμενο κολουροκωνικού σχήματος, καλύπτεται από στικτό κόσμημα που καταλήγει σε μικρή ακόσμητη ταινία στην βάση.

15ος-17ος αιώνας. Εντοπίστηκε σε επιφανειακό στρώμα μαζί με *tornesello* (2009-N4).

35. Ψαλίδι, εικ. 9

2007-M23: Κάτω Γειτονιά, Χώρος V (με φούρο), ΟΜ 5

Σίδηρος

ΜΜ: 18 εκ., ΜΠλ: 5 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Λεπίδες λεπτές και οξύληκτες, συμφύονται με τους κρίκους της λαβής που είναι μικρού μεγέθους και κυκλικής διατομής.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε 23 εκ. από τον φούρο, σε στρώμα καύσης στο ύψος περτίπου του δαπέδου μαζί με τον αρ. 21.

Στοιχεία οπλισμού

36. Αιχμή βέλους χειροβαλλίστρας, εικ. 10

2009-M49: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 4

Σίδηρος

ΜΜ: 5 εκ., Διάμ βάσης: 1,3 εκ., Πχ: 0,1 εκ.

Ακέραιη και ασυντήρητη.

Επίμηκες, κωνικό αντικείμενο, κενό στο εσωτερικό, με μυτερή απόληξη.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού σχεδόν πάνω στο δάπεδο του δωματίου, μαζί με ένα χάλκινο διακοσμητικό καρφίδιο (2009-M22) και με επτά νομίσματα εκ των οποίων τα έξι *torneselli* και ένα αταύτιστο (2009-N14 έως 2009-N20).

37. Αιχμή βέλους χειροβαλλίστρας
 2009-M44: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 6
 Σίδηρος
 ΜΜ: 6,7 εκ., Διάμ βάσης: 1,5 εκ., Πχ: 0,1 εκ.
 Ακέραιη και ασυντήρητη.
 Όμοια με τον αρ. 36.
 Βενετοκρατία. Εντοπίστηκε εντός κυκλικής αποθηκευτικής κατασκευής, μαζί με τα αντικείμενα αρ. 28 και αρ. 29.
38. Αιχμή βέλους χειροβαλλίστρας
 2009-M48: Οικία Α, Δωμάτιο 4, Τομή β, ΟΜ 3
 Σίδηρος
 ΜΜ: 5,1 εκ., Μέγιστη Διάμ: 1,5 εκ.
 Διατηρείται κατά το ήμισυ. Ασυντήρητη.
 Όμοια με τον αρ. 36.
 Βενετοκρατία. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης της οροφής στο δάπεδο του χώρου.
39. Αιχμή βέλους χειροβαλλίστρας
 2007-M41: Κάτω Γειτονιά, Χώρος Ιβ, επιφανειακός καθαρισμός
 Σίδηρος
 ΜΜ: 4 εκ., Διάμ βάσης: 1,5 εκ.
 Ακέραιη και ασυντήρητη.
 Όμοια με τον αρ. 36.
 Βενετοκρατία. Βρέθηκε μαζί με ένα χάλκινο εξάρτημα ζώνης (2007-M41) και καρφιά.
40. Βλήμα πυροβόλου όπλου, εικ. 10
 2009-M36: Οικία Α, Χώρος τάφρου μπροστά από την οικία, στρώμα 1, ΟΜ 3
 Μόλυβδος
 Διάμ: 1,2-1,3 εκ.
 Ακέραιο και ασυντήρητο.
 Σφαιρίδιο αποτελούμενο από δυο χυτά ημισφαίρια ατελώς συναρμοσμένα.
 Μετά τα μέσα του 15ου-19ου αιώνας. Βρέθηκε στο νότιο τμήμα της θεμελίωσης μαζί με ένα tornesello (2009-N3).

41. Βλήμα πυροβόλου όπλου

2010-M8: Ακροπύργιο, περισυλλογή

Σίδηρος

Διάμ: 2 εκ., Προεξοχή: 0,2X0,4 εκ.

Τμήμα της επιφάνειάς του έχει εκπέσει. Ασυντήρητο.

Σφαιρικό συμπαγές αντικείμενο με μικρή φθαρμένη προεξοχή.

Μετά τα μέσα του 15ου-19ος αιώνας.

42. Βλήμα πυροβόλου όπλου

2007-M35: Κάτω Γειτονιά, Χώρος V (με φούρνο), ΟΜ 6

Σίδηρος

Διάμ: 3,5 εκ.

Τμήμα της επιφάνειάς του έχει εκπέσει. Ασυντήρητο.

Όμοιο με τον αρ. 41.

Μετά τα μέσα του 15ου - 19ος αιώνας. Βρέθηκε στο δάπεδο του χώρου.

Στοιχεία ιπποσκευής

43. Τμήμα πετάλου αλόγου, εικ. 11

2008-M7: Κάτω Γειτονιά, μεταξύ Χώρων V (με φούρνο) και VII, ΟΜ 3

Σίδηρος

ΜΜ: 2,9 εκ., ΜΠλ: 1,4 εκ., Ελάχιστο Πλ: 0,8 εκ., Πχ ελάσματος: 0,3-0,5 εκ.,

Κομβιόσχημη προεξοχή: 0,7X0,8 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.

Περίπου τριγωνικό έλασμα τετράπλευρης διατομής με κομβιόσχημη προεξοχή στην πιο στενή του απόληξη.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε στο ύψος του κατωφλιού του χώρου V μαζί με ένα φθαρμένο tornesello (2008-N4), ένα εξάρτημα πόρπης (2008-M7) και ένα κλειδί κιβωτιδίου (αρ. 8). Από τον ίδιο χώρο, δυτικότερα και στο ίδιο βάθος, προέρχονται ένα αναδιπλωμένο σιδερένιο έλασμα (2008-M19), ένα διακοσμητικό καρφίδιο (αρ. 10) ένα τμήμα πετάλου αλόγου (αρ. 44) καθώς και δυο νομίσματα, ένα αδιάγνωστο φθαρμένο (2008-N6) και ένα πιθανόν tornesello (2008-N7).

44. Τμήμα πετάλου αλόγου (;), εικ. 11

2008-M19: Κάτω Γειτονιά, μεταξύ Χώρων V (με φούρνο) και VII, ΟΜ 3

Σίδηρος

ΜΜ: 3,2 εκ., ΜΠλ: 1,8 εκ., Ελάχιστο Πλ: 0,6 εκ., Πχ: 0,7 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.

Βαρύ έλασμα τετράπλευρης διατομής και αρκετά μεγάλου πάχους με σφηνοειδή απόληξη.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε στο πλακόστρωτο δάπεδο μεταξύ των δυο χώρων μαζί με ένα αναδιπλωμένο σιδερένιο έλασμα (2008-M19), ένα διακοσμητικό καρφίδιο (αρ. 10), καθώς και δυο νομίσματα, ένα αδιάγνωστο φθαρμένο (2008-N6) και ένα πιθανόν tornesello (2008-N7). Από τον ίδιο χώρο, ανατολικότερα και στο ίδιο βάθος, προέρχονται ένα φθαρμένο tornesello (2008-N4), ένα εξάρτημα πόρπης (2008-M7), ένα κλειδί κιβωτιδίου (αρ. 8) και ένα τμήμα πετάλου αλόγου (αρ. 43).

Υποδοχές και σύνδεσμοι

45. Υποδοχή

2004-M15: Συγκρότημα δεξαμενών - δυτική δεξαμενή, Χώρος 1, ΟΜ 9

ΜΜ: 4 εκ., Ελάχιστη Διάμ: 1,3 εκ.

Χαλκός

Διατηρείται αποσπασματικά, τμήμα της επιφάνειάς της έχει αποκοπεί. Ασυντήρητη.

Κολουροκωνικού σχήματος, κενή στο εσωτερικό για την υποδοχή ένθετου στελέχους. Διαμορφώνεται από αναδίπλωση ελάσματος χαλκού και διακρίνεται η ραφή του.

Μέσα 13ου-αρχές 15ου αιώνα. Βρέθηκε σε στρώμα επίχωσης της δυτικής δεξαμενής με υλικό από τον παρακείμενο μεσαιωνικό οικισμό. Η επίχωση έχει ανώτατο χρονικό όριο το διάστημα 1414-1423, με βάση tornesello του δόγη Mocenigo Gradenigo (2004-N10)¹⁰⁹.

46. Υποδοχή, εικ. 12

2004-M16: Συγκρότημα δεξαμενών - δυτική δεξαμενή, Χώρος 1, ΟΜ 9

Χαλκός

ΜΜ: 4,3 εκ., ΜΠλ: 4,1 εκ.

Σχεδόν ακέραιη (έχει εκπέσει ένα καρφίδιο) και παραμορφωμένη. Συντηρημένη.

109. Για την ανασκαφή της δυτικής δεξαμενής, ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ - ΑΡΒΑΝΙΤΙ, *Minor Objects from Medieval Andros*, 253. ΒΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Jewellery, Items of Private Devotion and Dress Accessories from the Epano Kastro of Andros*, 404 και passim.

Τετράπλευρο έλασμα με τέσσερις οπές προσαρμογής περιμετρικά. Στις τρεις από αυτές διατηρούνται καρφίδια. Στην μια πλευρά του διαμορφώνει πλαίσιο στερέωσης ένθετου αντικειμένου.

Μέσα 13ου-αρχές 15ου αιώνα. Στο ίδιο ανασκαφικό στρώμα με τον αρ. 45.

47. Υποδοχή

2007-M6: Κάτω Γειτονιά, Τομή νότια του συγκροτήματος δεξαμενών, ΟΜ 3
Χαλκός

ΜΜ: 3,4 εκ., ΜΠλ: 3,1 εκ., Πχ ελάσματος: 0,3 εκ., Διάμ οπή: 0,9 εκ.

Ακέραιη και συντηρημένη.

Έλασμα που αναδιπλώνεται κατά μήκος διαμορφώνοντας υποδοχή στην οποία διατηρούνταν ίχνη ξύλου.

Πιθανόν Βενετοκρατία. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης με δυο torneselli (2007-N10, 2007-N11), ένα χάλκινο διακοσμητικό καρφίδιο (2007-M5) και τμήμα λεπίδας νεότερου μαχαιριού (αρ. 31).

48. Υποδοχή

2008-M22: Οικία Β, Χώρος 1

Χαλκός

ΜΜ: 3,6 εκ., Διάμ: 2 εκ., Πχ: 0,4 εκ.

Ακέραιη και ασυντήρητη.

Ακανόνιστο έλασμα που αναδιπλώνεται διαμορφώνοντας υποδοχή.

Βενετοκρατία ή λίγο μεταγενέστερα. Εντοπίστηκε κατά την διάρκεια επιφανειακού καθαρισμού.

49. Κυλινδρικό εξάρτημα

2010-M7: Ακροπύργιο, περισυλλογή

Χαλκός

ΜΜ: 3 εκ., Διάμ: 2,5 εκ.

Ακέραιο με φθορές και ασυντήρητο.

Διαμπερές αντικείμενο κυλινδρικού σχήματος. Διαμορφώνεται από αναδιπλωμένο έλασμα και διακρίνεται η ραφή του.

Βενετοκρατία ή μεταγενέστερα.

50. Μικρός κρύκος

2009-M26: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 5

Χαλκός

Διάμ: 0,9 εκ., Πχ: 0,1 εκ.

Σχεδόν ακέραιος, έχει φθαρεί στο σημείο τομής των δυο άκρων του. Ασυντήρητος.

Κρίκος κυκλικής διατομής. Από αλυσίδα ανάρτησης ή αλυσιδωτή θωράκιση. 15ος-16ος αιώνας. Σε στρώμα καύσης μαζί με τους αρ. 1, αρ. 20, αρ. 30. Στο προηγούμενο ανασκαφικό στρώμα εντοπίστηκαν επτά νομίσματα εκ των οποίων τα έξι torneselli και ένα αταύτιστο (2009-N14 έως 2009-N20).

51. Έλασμα με οπή στερέωσης, πριτσίνι

2007-M13: Ναίσκος, περισυλλογή

Χαλκός

ΜΜ: 2,7 εκ., ΜΠλ: 2,3 εκ., Πχ: 0,5 εκ.

Ακέραιο και συντηρημένο.

Σχεδόν τετράπλευρο έλασμα με διαμπερή κυκλική οπή στο κέντρο. Οι δυο πλευρές του είναι αναδιπλωμένες: η μια τριγωνικά και η άλλη κυλινδρικά.

Βενετοκρατία ή μεταγενέστερα.

52. Σύνδεσμος

2008-M11: Ναίσκος, Τομή ΒΑ-ΙV, ΟΜ 7

Σίδηρος

ΜΜ: 3,5 εκ., Διάμ: 1,3 εκ., Πχ: 0,3 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, έχει αποκοπεί η μια του απόληξη. Ασυντήρητος.

Στέλεχος τετράπλευρης διατομής που αναδιπλώνεται σχηματίζοντας δακτύλιο. Παρόμοιος με τον αρ. 4.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε στο στρώμα υποθεμελίωσης του δαπέδου.

53. Σύνδεσμος

2007-M10: Κάτω Γειτονιά, Τομή νότια του συγκροτήματος δεξαμενών, ΟΜ 4

Σίδηρος

ΜΜ: 3,9 εκ., ΜΠλ δακτυλίου: 1 εκ., Πχ στελέχους: 0,9 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, έχει αποκοπεί η μια του απόληξη. Ασυντήρητος.

Στέλεχος τετράπλευρης διατομής που αναδιπλώνεται σχηματίζοντας δακτύλιο. Παρόμοιος με τον αρ. 4.

Βενετοκρατία. Σε στρώμα κατάρρευσης κτηρίων, μαζί με δυο torneselli (2007-N14, 2007-N15), μια χάλκινη κόπιτσα (2007-M10) και ένα κλειδί (αρ. 9).

54. Βαρίδι ψαρέματος

2009-M38: Οικία Α, Τάφος, ΟΜ 2

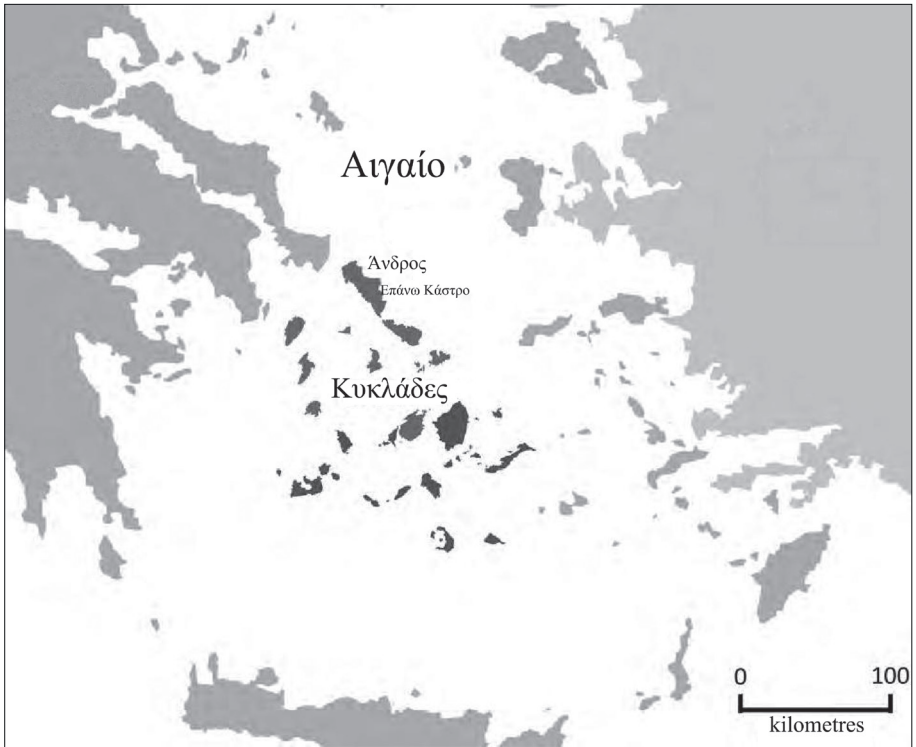
Μόλυβδος

ΜΜ: 5,9 εκ., Πλ: 1,1 εκ., Πχ: 0,5 εκ.

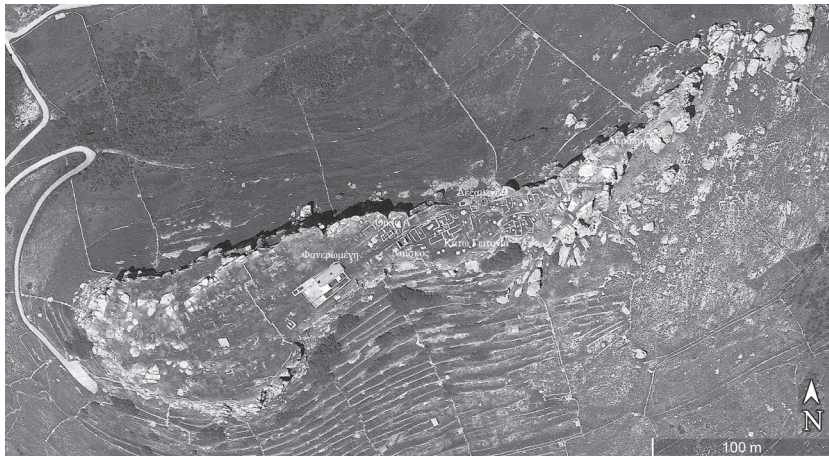
Ακέραιο και ασυντήρητο.

Επίμηκες αναδιπλωμένο έλασμα.

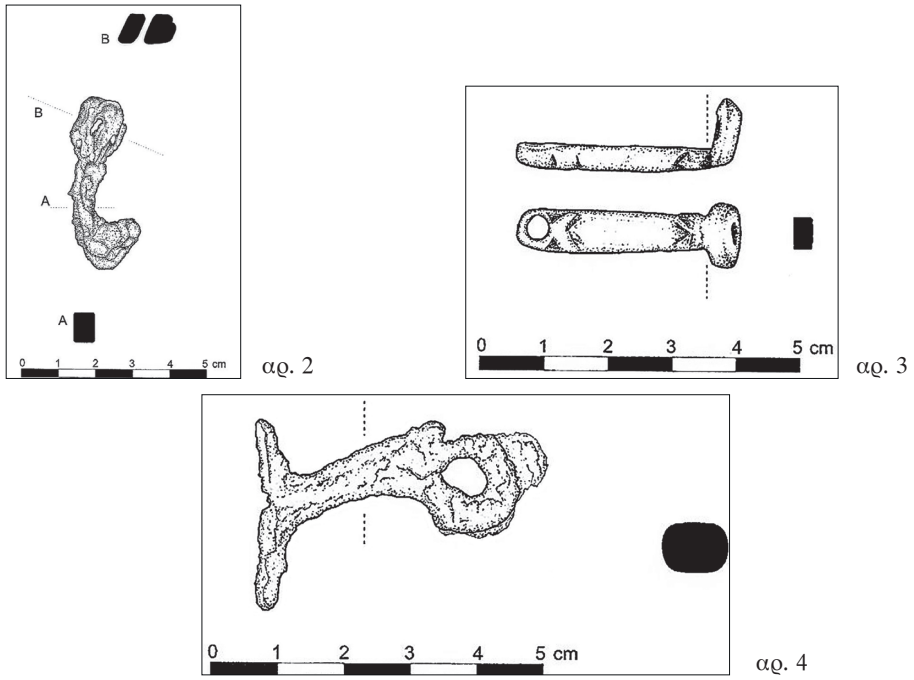
Πιθανόν Βενετοκρατία. Εντοπίστηκε σε σχετικά επιφανειακό στρώμα μαζί με ένα tornesello (2009-N1).

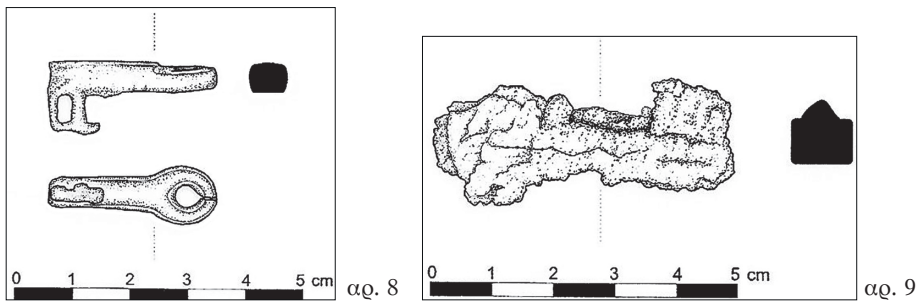
Ειχ. 1. Άποψη του Αιγαίου (προέλευση: Vionis, *A Crusader, Ottoman and Early Modern Aegean Archaeology*, ειχ. 1.1.).

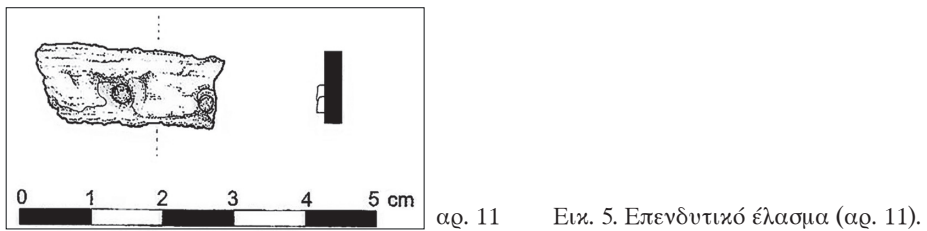
Ειχ. 2. Το Επάνω Κάστρο με τις κύριες θέσεις ανασκαφής (προέλευση: Google earth, 25.9.2018).

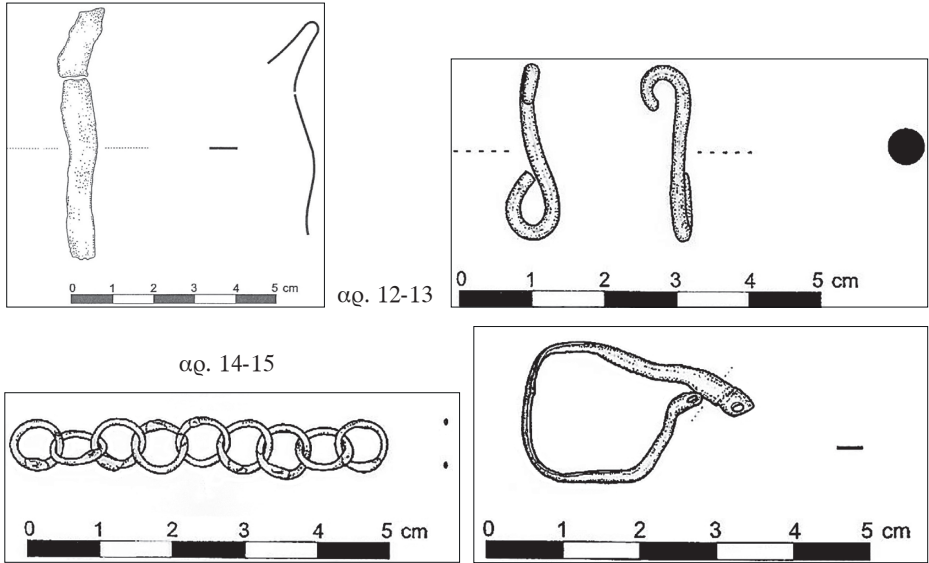
Εικ. 3. Κλείστρα (αφ. 2, 3, 4).

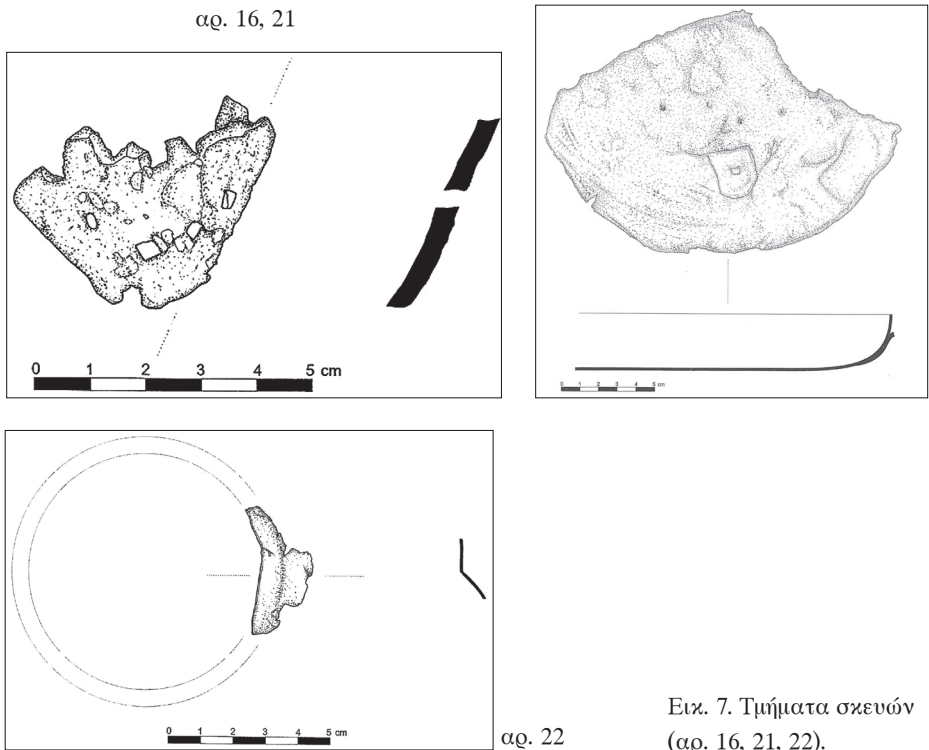
Εικ. 4. Κλειδιά (αφ. 8, 9).

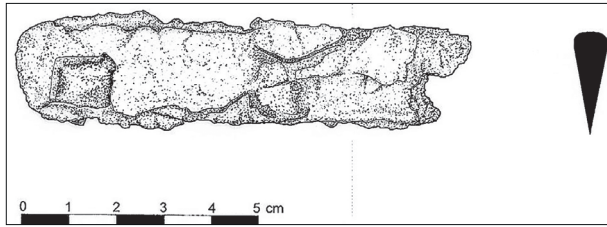
Εικ. 5. Επενδυτικό έλασμα (αφ. 11).

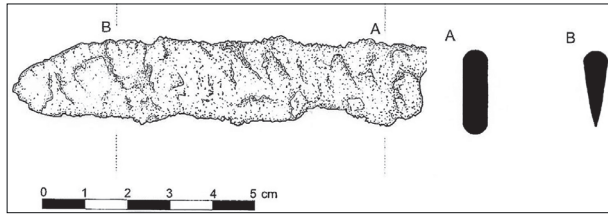
Εικ. 6. Εξαρτήματα φωτισμού (αφ. 12-15).

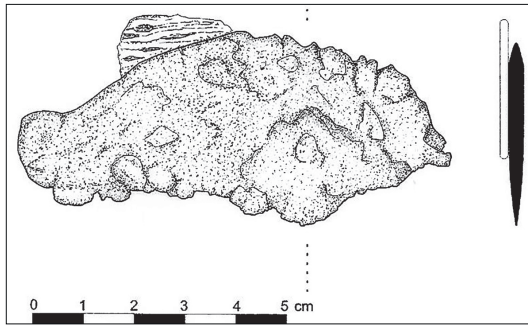
Εικ. 7. Τμήματα σκευών (αφ. 16, 21, 22).

αφ. 27

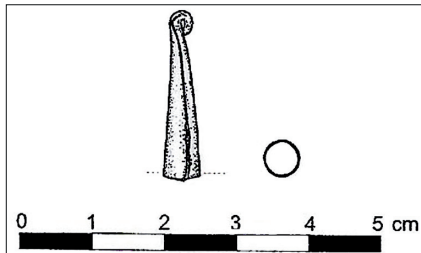

αφ. 28

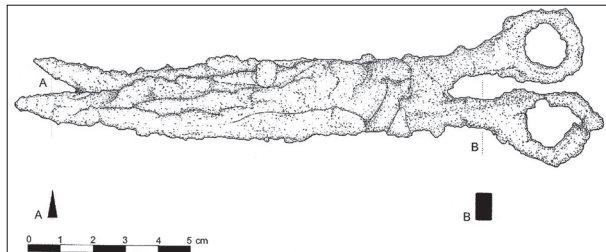
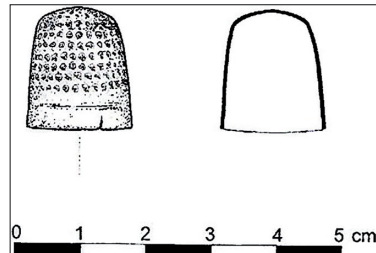

αφ. 29

Εικ. 8. Μαχαίρια (αφ. 27, 28, 29).

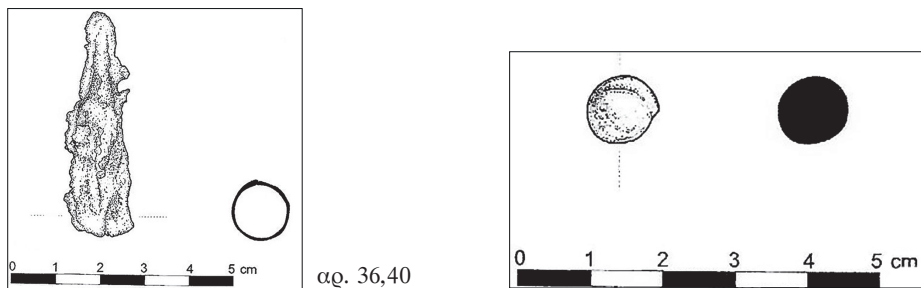

αφ. 32, 34

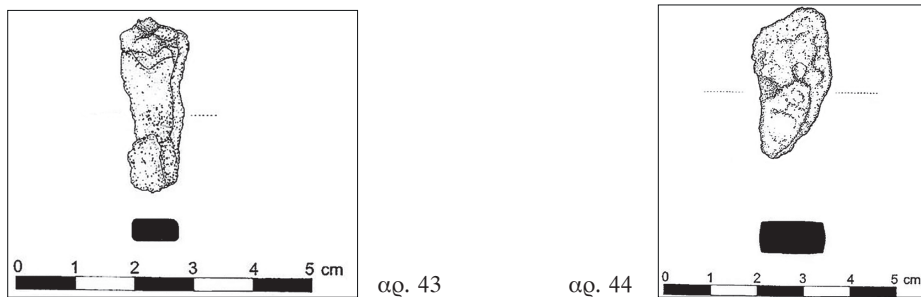

αφ. 35

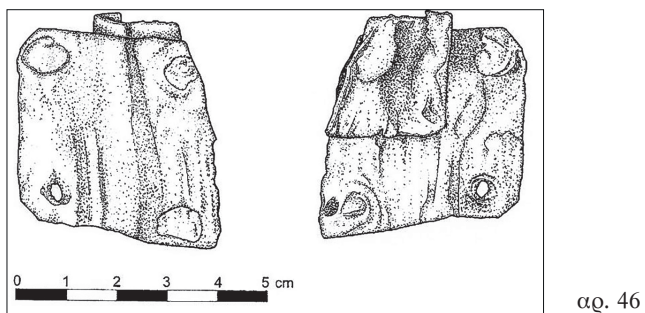
Εικ. 9. Σύνεργα ραπτικής και ύφανσης (αφ. 32, 34, 35).

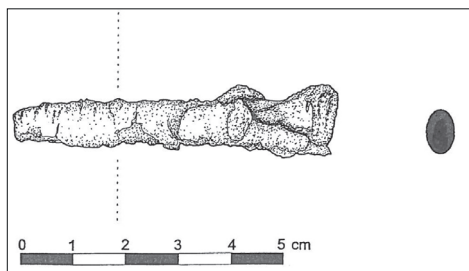
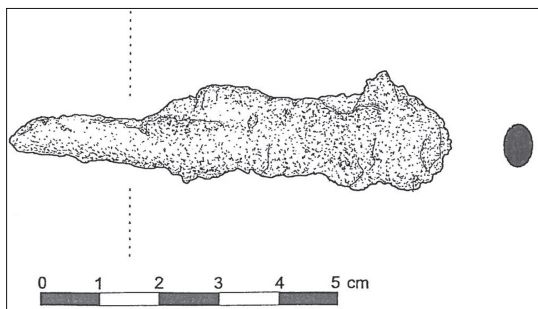
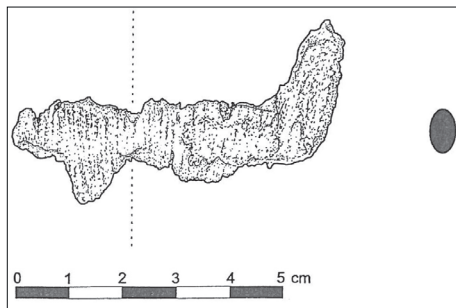
Εικ. 10. Στοιχεία οπλισμού (αφ. 36, 40).

Εικ. 11. Τμήματα πετάλων (αφ. 43, 44).

Εικ. 12. Υποδοχή (αφ. 46).

Εικ. 13. Καρφιά από την ταφή στα βορειοδυτικά του ναΐσκου.

Για το ανασκαφικό υλικό (εικ. 3-13) έχει εκδοθεί σχετική Απόφαση Μελέτης και Δημοσίευσης από το ΥΠΠΟΑ (ΑΔΑ: Ω5ΗΥ4653Π4-3ΣΣ).

EVIDENCE OF EVERYDAY LIFE IN THE VENETIAN AEGEAN:
THE METAL FINDS OF THE EXCAVATIONS
IN EPANO KASTRO OF ANDROS (13TH-15TH CENTURIES)

Epano Kastro (Upper Castle) is located on the southeastern part of the island of Andros and was built by the Venetian sovereigns after 1205 (fig. 1). During the period 2004-2010 a research excavation into preeminent parts of the castle was organized by the University of Athens and headed by Assistant Professor Eleni Deliyianni-Doris (fig. 2). The metal finds, mainly from copper alloys and iron, were serving the practical needs of the inhabitants. Based on the archaeological context and mainly on the subsidiary monetary finds, most of them date back to the period of the Venetian rule on the island (1205-1566). They include: lockers (cat.: 1-7, fig. 3), keys (cat.: 8-9, fig. 4), revetments (cat.: 10-11, fig. 5), lighting devices (cat.: 12-15, fig. 6), fragments of vessels (cat.: 16-26, fig. 7), knives (cat.: 27-31, fig. 8), utensils for spinning and sewing (cat.: 32-35, fig. 9), crossbow arrowheads (cat.: 36-39, fig. 10), firearm shots (cat.: 40-42, fig. 10), parts of horseshoes (cat.: 43-44, fig. 11), sockets (cat.: 45-49, fig. 12) and miscellaneous metal components (cat.: 50-54), including iron nails (fig. 13).

EIRINI PANOU

COLOUR IN BYZANTINE HISTORIOGRAPHY (13th-15th CENTURIES)

«Οὐκ εὐσύμβολον τὸ χρώμα τοῦτό», φησιν,
«ὦ βασιλεῦ, ἀλλὰ καὶ λίαν κατὰ τὴν
ῥῶραν τοῦ πολέμου ταῖς ἀγαθαῖς τύχαις
ἀντιπρῶττον».

(*This is not an auspicious colour, O Emperor,
but in the hour of warfare it very much militates
against good fortune*¹).

This is the second publication arising from the research conducted for the Sylvester Syropoulos conference at Birmingham University in 2009, the proceedings of which were published in May 2014². Due to the anchoring of that first publication in the proceedings of the Ferrara-Florence Council, other works of the period had to be left untouched, a state of affairs the current article will change not primarily in the selection of authors but of words. For example, having surveyed word colours of red one finds in Sylvester Syropoulos such as κόκκινος, χρυσοκόκκινος and ἡερονοκόκκινος, κοκκοβαφής, other words meaning 'red' such as ἐρυθρός are examined in the current article. Likewise, for the colour purple only the

1. *Nicetae Choniatae historia*, ed. I. L. VAN DIETEN, Berlin 1975, 189 [hereafter: *Choniates*]; H. J. MAGOULIAS (trans.), *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, Detroit 1984, 107 [hereafter: *MAGOULIAS, O City*].

2. E. PANOU, The colours Sylvester Syropoulos saw: The ideological function of colour in Byzantine histories and chronicles (13th-15th centuries), in: *Sylvester Syropoulos on Politics and Culture in the Fifteenth-Century Mediterranean*, ed. F. KONDYLI – V. ANDRIOPOULOU – E. PANOU – M. B. CUNNINGHAM, Farnham 2014, 175-184.

word *πορφυρός* had been recorded while now *φοινικοῦς*, *ὄξυς*, *δίχρους* / *δίχρωμος*, and *άλουργός* were added. Green and white have also been studied but their uses outside Syropoulos' work are offered in the current publication. As for the colours mentioned here for the first time (black, blue, yellow, orange, and grey), they complete the puzzle of colours' function in Byzantine historiographical texts from the thirteenth up until the fifteenth century, and provide an holistic view of the matter.

The idea to work on colour in the histories of the Late Byzantine period emerged during the research I conducted for the Sylvester Syropoulos publication. Having examined his approach to colour I was intrigued by the idea of how other historians of the same era approached colour. And as with the first publication, selectivity has been necessary to present such ample material. To facilitate the study of colour words in Byzantine historical accounts used by writers with the same linguistic background, other literary genres (non-historical)³, non-Greek sources, pre-thirteenth and post fifteenth-century additions to the sources discussed here⁴, have all been excluded from this study⁵. As to the method of selection and analysis of the material, colours in this article will be presented starting from the most popular to the least popular (shown in the number of words and times referenced in a text).

3. A third publication should consider how historians treat colour in their non-historical works. For example, in his treatise against Gregory Palamas, included in his *Roman History*, Nikephoros Gregoras uses black, white and gray [Nicephori Gregorae, *Byzantina Historia*, ed. L. SCHOPEN, I-III, Bonn 1829-1855, XXXIV.63: III.473 (hereafter: Gregoras): *οὔτε μὴν τῷ μέλανι πρὸς τὸ λευκὸν δραμεῖν εὐθὺς εὐχερὲς ἐν οἷς ἐπεφύκει ... ἐνταυθοῖ δὲ τοῦ φαιοῦ*], but because of the section's theological content these colours will not be considered.

4. Niketas Choniates' inclusion is justified by the fact that he is considered a thirteenth-century writer writing *on* the twelfth century rather than a historian *of* the twelfth century. See A. SIMPSON, Niketas Choniates: The Historian, in: *Niketas Choniates: A Historian and a Writer*, ed. A. SIMPSON – S. EFTHYMIADIS, Geneva 2009, 33.

5. The last centuries of the Byzantine Empire were not recorded only in Greek histories. A number of works appeared until shortly after the siege of Constantinople, but have been excluded from this article on the basis that they were not originally written in Greek, see M. PHILIPPIDES - W. K. HANAK, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military Studies*, Farnham 2011, 10-46.

The main question to address is, why is it important to know the associations made by the Byzantines with each colour⁶? On a primary level, scholarship has shown that many colour words originated in ancient Greek literature, from which Byzantine historians adopted forms of expressing their thoughts, feelings and contemporary moral values⁷. If we accept that the ‘perception of colors [...] is also a cultural phenomenon’⁸, then we can safely argue that through the reuse of colour words, the Byzantines brought new connotations into their era using the language of the past. On a secondary level, colours not only signified classification and demonstrated the degree to which the Byzantine court and army constituted ranked institutions, but they also functioned as self-referential tools revealing the peculiarities of the interaction between the Byzantines and other political and religious entities⁹. On a third level, colour is a symbolic language through which descriptions are transformed into commentary of political and religious nature. Colour, in other words, functions as concealed critic which could be decoded by the reader of the same linguistic background. Finally, and most importantly, colour safeguarded the ideals of imperial ideology despite the political, military, financial, and ecclesiastic turmoil it experiences over its last three centuries. This function of colour has been brought up in scholarship¹⁰, but no study until now has examined colour in the totality of Late Byzantine historical works.

At this point, the reader may wonder, which are the boundaries between colour use in material culture and its function as commentary¹¹? In their works, writers did include descriptions of objects either by naming

6. For the definition of ‘colour’ in Byzantium, see L. JAMES, *Light and Colour in Byzantine art*, Oxford 1996, 74-80.

7. For colour words of ancient Greek origin used in Byzantine sources, see JAMES, *Light and Colour*, 69-72.

8. M. PASTOUREAU, *Medioevo simbolico*, Bari – Roma 2005, 67.

9. PANOU, *The colours*, 175-176.

10. See later in this article.

11. The notion the Nicetas Choniates’ colours ‘are in fact almost always moral or ethical symbols’ (A. KAZHDAN – S. FRANKLIN, *Nicetas Choniates and others: Aspects of the art of literature*, in: *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries* (Past and Present Publications, Cambridge 1984, 263) should be reconsidered, as it is clearly shown in the current article.

their hue (red, blue, green) or the value of their colour (light, dark)¹². Variations in the number of these colour descriptions depend not only on literary genre (analogically to their extent, there are more colour words found in histories than in chronicles)¹³, but also on the personal style of each historian. Niketas Choniates (1155-1215/1216) quotes Homeric expressions that include colourful descriptions, and George Pachymeres (1242-1310) places colour to his wider fondness for metaphors and plays on words¹⁴. Throughout the texts examined in the current article, actual descriptions go in hand with an aesthetic approach to material culture. At the same time, these descriptions are often vested with multiple symbolisms that pin down the essence of Byzantine identity. Colour is multifunctional and this article demonstrates that it should be treated as such.

12. See for example Syropoulos' description of the interior of a Venetian galley in: *Les 'Mémoires' du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, ed. V. LAURENT, Paris 1971, 236.

13. JAMES, *Light and Colour*, 79: 'Though the vocabulary remains fairly consistent, there may perhaps be some sort of pattern as to which colours is appropriate to mention in what sort of text: the nature of a romance might allow for more colour than, say, a hagiography.' This is also related to the nature of historiographical narrative which in contrast to chronicles 'it offered significantly more opportunities [...] to indicate relations of cause and effect'. See E. C. BOURBOUHAKIS - I. NILSSON, *Byzantine Narrative: the Form of Storytelling in Byzantium*, in: *A companion to Byzantium*, ed. L. JAMES, Chichester 2010, 268.

14. Georgios Pachymeres, *Συγγραφικὰ Ἱστορικά*, ed. A. FAILLER, *Georges Pachymeres, Relations historiques*, I-IV, Paris 1984-1999 [hereafter Pachymeres] II.3: I.135; Pachymeres VI.5: II, 557; VI.36: II, 665. Gregoras also uses metaphors and contrasts, e.g. Gregoras, XIII.4: II, 652: (τὸ τοῦ ἀέρος μειδίαιμα = the wind's laughter); also, XI.11: I, 562: (σκότος δὲ βαθὺ τὸ τοῦ ἡλίου κάλλος = the beauty of the sun consisted in its deep darkness), and his relationship with colour is unique, a thorough examination of which deserves a study of its own. Apart from using the greatest number of colour words than the rest of writers included in this article Gregoras, XXIX.13: III, 232 also uses the word colour (χρῶμα) but it does not describe hue, as for example in καὶ τὸ χρῶμα τῆς γνώμης ἄστατος καὶ ἀβέβαιος (= the colour of opinion was unstable and uncertain), τὸ τῆς κακίας χρῶμα [Gregoras XVIII.4: II, 888 = the colour of spite], τὸ χρῶμα τῆς ἐγκρατείας [Gregoras, XXI.5: II, 1027 (the colour of restraint)]. Moreover, he has a variety of uses of the word χρῶμα without referring to a single colour such as in ποικίλον τοῖς χρώμασι ἱστουροῦντος χιτῶνα [Gregoras XVIII.2: II, 880] and καὶ παντοδαποῖς περιηγησιμένην τοῖς χρώμασι [Gregoras XXVIII 43: III, 204].

Ἐρυθρὸς

Ἐρυθρὸς (= red) has multiple uses, but it is particularly attached to Byzantine power¹⁵. It describes objects that are correlated to the taking up or loss of imperial power, and it appears much more regularly than any other form of red in the histories and chronicles of the period¹⁶.

Royal power

In contrast to κόκκινος¹⁷, the word ἐρυθρὸς is associated with written commands. Choniates refers to the doctrine embraced by Emperor Manuel I Komnenos (1143-1180), according to which the Father is greater than Christ¹⁸, using the phrase Ἀμέλει καὶ γραφαῖς ἐρυθραῖς ὡς φλογίνη ῥομφαία τὸ δόγμα τοῦτο διειληφώς¹⁹, meaning that Manuel I attributed imperial authority to this doctrine²⁰. Red ink conveys power, which is why Choniates, writing on the fortune of monasteries fallen into misuse, mentions that red dye can revive old commands similarly to blood²¹. Choniates' demonstration of the power of red ink is repeated by George Akropolites²²,

15. KAZHDAN – FRANKLIN, Nicetas Choniates, 260.

16. In the works examined in this article, ἐρυθρὸς appears approximately three times more than κόκκινος. For the uses of κόκκινος in histories between the thirteenth and the fifteenth century, see PANOY, *The Colours*, 176-179 and p. 201 in the present article.

17. Κόκκινος in relation to written evidence is used only once by Ephraem of Ainos (chronicle written by 1332, see *Ephraem Aenii, Historia Chronica*, ed. O. LAMPSIDES, Athens 1990, xvii [hereafter: Ephraem]) for the official documents signed by Manuel Komnenos Doukas [D. I. POLEMIS, *The Doukai*, London 1968, 90, n. 43]. See Ephraem, vv. 8142-8143: ἐχρητο μάλλον βασιλικῶς συμβόλοις, / ἐν ὑπογραφαῖς διὰ κοκκίνου γραφῶν.

18. Choniates, 212: ἀποδέχομαι μὲν καὶ τὰς περὶ τοῦ ὁ πατήρ μου μείζων μού ἐστι τῶν θεοφόρων πατέρων φωνάς, λέγω δὲ εἰρησθαι τοῦτο καὶ κατὰ τὴν ἐν αὐτῷ κτιστὴν καὶ παθητὴν σάρκα [MAGOULIAS, *O City*, 120]. For the controversy see N. ZORZI, *La storia di Niceta Coniata*, Venice 2012, 311, with further bibliography.

19. Choniates, *Historia*, 212 [MAGOULIAS, *O City*, 121: [e]mblazing this doctrine in red letters].

20. Manuel I convened a synod in 1166 for this reason, see P. MAGDALINO, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 291.

21. Choniates, 207: ὥστε καὶ τὴν νεαρὰν νομοθεσίαν [...] ἔθετο παύουσαν τὰς μονὰς ἐμπλατύνεσθαι κτήσεσι, [...] τῷ ἐρυθρῷ τῆς βαφῆς ὡς αἷματι ἀναθάλψας ἐξώωσεν [transl. MAGOULIAS, *O City*, 125].

22. *Georgii Acropolitae, Opera*, ed. A. HEISENBERG, Leipzig 1903 [=A. HEISENBERG – P. WIRTH, Stuttgart, 1978²], v.1, 43 [hereafter Akropolites]: ἐρυθροῖς δὲ γράμμασι τὰς αὐτοῦ

George Pachymeres, John Kantakouzenos, and Nikephoros Gregoras²³. On the contrary, *setting aside the red ink*²⁴ or *observing the writings in red inconsiderately*²⁵ means disregard of imperial commands, a serious offence considering the power of letters in Byzantium (*δύναμις τῶν γραμμάτων*)²⁶. *Ἐρυθρὸς* is also frequently used for signing decrees on enthronement or deposition. Gregoras uses *ἐρυθρὸς* to describe the colour of the signature of Andronikos II (1272-1328), who signed the decree of his deposition after he was forced by his grandson, Andronikos III, to retire: *ὕφ' ἑτέρου λοιπὸν τὴν χεῖρα χειραγωγούμενος ἄνω μὲν ἐρυθρὸν προὔθηκε τὸν τοῦ θεοῦ σταυροῦ τύπον, κάτω δὲ μέλανα*²⁷.

Apart from decrees, attire worn in enthronement or deposition ceremonies was also described using the colour word *ἐρυθρός*. Akropolites tells us that John Komnenos Doukas, ruler of Thessalonike (1240-1242), removed his red sandals (*τὰ μὲν γὰρ ἐρυθρὰ πέδιλα ἀπεβάλλετο*) and exchanged them for the insignia of despots²⁸. In contrast, putting on red buskins was interpreted as an acquisition of imperial power. Choniates writes

γραφὰς ἐπεκύρου (cf. George Akropolites, *The History: Introduction, Translation and Commentary*, by R. MACRIDES, Oxford 2007, 182) [hereafter: *Akropolites, The History*].

23. Pachymeres, V.13: II, 485: *πέμψας βασιλικὰς συλλαβὰς ἐνσεσημασμένας τῷ ἐρυθρῷ*; Pachymeres, IV.29: I, 415: *ἀλλὰ διεξοδικῶς γράφειν δι' ἐρυθρῶν οἰκεία χειρὶ Ἀνδρόνικος Χριστοῦ χάριτι βασιλεὺς Ῥωμαίων*; Pachymeres, I.17: I, 79: *Καὶ ἐξετίθεντο μὲν τὰ προσταττόμενα παμπληθεί, τὰς δὲ δι' ἐρυθρῶν βασιλικὰς ὑποσημάνσεις ...*. *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv*, ed. L. SCHOPEN, v. I-III, Bonn 1828 [hereafter Kantakouzenos], III.81: II, 499: *κηρὸν αὐτῷ παρεσχημένον καὶ σφραγίδα, ἄμφω ἐρυθρά*; Kantakouzenos, III.34: II, 9: *ἐρυθραῖς ὑπεσημαίνετο ὑπογραφαῖς*; Kantakouzenos, I.23: I, 116: *ὑπογραφαῖς τῆς οἰκείας χειρὸς ἐρυθραῖς*. Gregoras, IV.8: I, 109: *καὶ δι' ἐρυθρῶν ὑπογράφειν γραμμάτων προστάγματα*. See also, Gregoras, XV.3: II, 758: *Ἐκείνος μὲν οὖν ἐρυθροῖς τε καὶ οἰκειοχείροις εἰς μῆκος ἐκτείνας γράμμασι τὴν ἐπιστολήν*. For its translation, see Gregoras, *Rhomäische Geschichte*, ed. trans. J. L. van DIETEN, III, Stuttgart 1979, 151 [hereafter *Rhomäische Geschichte*].

24. Choniates, 327: *παρηγωνίσαντο ἂν τὸ ἐν τοῖς γράμμασιν ἐρυθρὸν ...* [MAGOULIAS, *O City*, 180].

25. Kantakouzenos, IV.37: III, 269: *οὐκ ἐπιστήσαι τοῖς γεγραμμένοις, ἀλλ' ἀπερισκέπτως τοῖς ἐρυθροῖς ὑποσημῆνασθαι*.

26. Syropoulos, *Les 'Mémoires'* [as in n. 12], 120.

27. Gregoras, IX. 10: I, 446. For its translation, see *Rhomäische Geschichte*, II.2, Stuttgart 1973, 232.

28. Akropolites, 67. *Akropolites, The History*, 219-220.

that during the coronation of John II Komnenos (1118–1143), the emperor put on red sandals²⁹, as Ephraem writes of John III Vatatzes³⁰, Akropolites of Theodore Komnenos Doukas (1215–1230)³¹, Pachymeres of John II Megalokomnenos³², John VI Kantakouzenos of himself³³, and Gregoras of John VI Kantakouzenos³⁴. The word κόκκινος is used in Doukas' (1400–after 1462) description of the shoes of John VI³⁵, while John VI chooses ἐρυθρός to describe the buskins during his proclamation as emperor in Didymoteichon³⁶. To the best of my knowledge, Doukas' κόκκινος is the only case in the histories of the period where buskins are described in such terms, since ἐρυθρός was the accustomed word for this particular sartorial element. It should be noted that ἐρυθρός involves loss or assumption of power but never usurpation, as is the case with κόκκινος. For example, Pachymeres writes about John Tarchaniotes (first cousin of Andronikos II) καὶ μᾶλλον βασιλειᾶν κατακριθέντος, ὥστε κἂν μιᾶ τῶν συνελεύσεων ἐς μέσον ἐμφανισθῆναι χειρίδας ἐμμαργάρους κοκκίνας καὶ ἄλλ' ἅττα ὡς δῆθεν σημεῖα βασιλικά, ἃ δὴ, παρὰ τινι τῶν αὐτοῦ εὐρεθέντα, τὴν ἀναφορὰν τῆς κατηγορίας πιστὴν ἐπ' ἐκείνῳ παρεῖχε, καὶ διὰ ταῦτα φυλακῇ καὶ πάλιν δοθέντος (*he had been primarily suspected of aspiring to sovereign power, since he appeared in an assembly wearing red gloves and*

29. Choniates, 16: πεδίλοις ἐρυθροῖς.

30. Ephraem, v. 8473: πέδιλ' ἐρυθρά.

31. Akropolites, 33–34: πορφυρίδα τε ὑπενδύεται καὶ ἐρυθρὰ περιβάλλεται πέδιλα. See also Akropolites, 61: καὶ ἐρυθροῖς πεδίλοις τοὺς πόδας ἐκείνου ὑπέδησε (On Theodore's son, John).

32. Pachymeres, VI.34: II, 657: Τὸ δ' ἐπ' ἐρυθροῖς μεταλαμβάνειν. That this phrase refers to shoes and insignia and not to garments, see Pachymeres, II, 657, n. 5.

33. Kantakouzenos, III.27: II, 166: ἐρυθραῖς κρηπίσι τοὺς πόδας κατεκόσμη; Kantakouzenos, IV 37: III, 269: καὶ τοῖς τε ποσὶν ὑπέδν κρηπίδας ἐρυθρὰς; Kantakouzenos IV 49: III: 357–358: ἔπειτα τὸ νῦν ἔχον πλὴν τῶν ἐρυθρῶν, ὁποῖας ἂν αὐτῷ δοκοῖη καινουργήσαντι κρηπίδας ἐπιτρέψας ὑποδέσθαι.

34. Gregoras, XII.16: II, 625: τὰ ἐρυθρὰ ὑποδησαμένον πέδιλα; Gregoras XII.2:II, 578: συνωθῶν τὰ ἐρυθρὰ ὑποδήσασθαι ὑποδήματα; Gregoras, III.4: I, 69: ταύτην ἐρυθραῖς ὑποδεδέσθαι κρηπίσι προσετείταται. For a translation of the last sentence, see *Rhomäische Geschichte*, I, Stuttgart 1973, 98.

35. Doukas, *Istoria Turco-Bizantina (1341–1462)*, ed. V. GRECU (Bucharest 1958) [hereafter Doukas], 6.2.4: 49: ἀμφιέννυται τὰ κόκκινα καὶ τὰ σηρικὰ πέδιλα.

36. See n. 33.

beaded other ornaments which were found [belonging to] someone of his party, and this was the reason he was imprisoned)³⁷. The correlation between colour and power is clearly illustrated in the above example. Historians and chroniclers ‘attached’ the word *έρυθρός* only to ‘genuine’ assumption of power (but not necessarily a Byzantine one), which is not always the case for the compound word *έρυθρός*, as will be shown later.

Έρυθρός is associated with objects of material culture that, broadly speaking, constitute elements of imperial display. A red marble slab is included in Choniates’ description of the tomb of Manuel I³⁸, Pachymeres refers to the red columns to the west of the naos of Hagia Sophia, where a veil depicting Michael VIII Palaiologos (1259-1282) was hung³⁹, and John VI mentions the red veils that formed part of the decoration during imperial coronations held at the Church of Hagia Sophia⁴⁰. As mentioned in the introduction, colour also denoted hierarchy, which (as Gregoras and Laonikos Chalkokondyles imply) was reflected in Byzantine or Ottoman military campaigns. Gregoras mentions the red saddle of horses that belonged to the Byzantine imperial army⁴¹, and Chalkokondyles describes coverings made of white and red felt used by *the janissaries and the rest of the (Ottoman) army* during the fall of Constantinople⁴². He also uses the same word to describe the sultan’s tent during campaigns: *Σκηνή δὲ ἐρυθρὰ αὐτῷ. Ὅτε μὲν δύο, ὅτε δὲ καὶ τρεῖς ἴδρυνται αὐτῷ τῷ βασιλεῖ, ἀπὸ πύλου ἐρυθροῦ χρυσόπαστοι, καὶ σκηναὶ ἕτεραι ἀμφὶ τὰς πεντεκαίδεκα, πᾶσαι ἐντὸς τῶν νεηλύδων*⁴³. When *έρυθρος* does not strictly pertain to royal power, it adds overall to the solemnity of imperial ceremonies and demonstrates the

37. Pachymeres, VIII.12: III, 153.

38. Choniates, 222: *προσκύνησιν δέχεται λίθος ἐρυθρὸς ἀνδρομίχης* [MAGOULIAS, *O City*, 125] and comments in ZORZI, *Coniata*, 322.

39. Pachymeres, XIII.23: IV, 677: *ἦν ἐκεῖνος βασιλεῖ Μιχαὴλ πατριαρχεῦων ἀνήρτα τῶν πρὸς τῇ δύσει μέσον ἐρυθρῶν κίωνων*.

40. Kantakouzenos, I.41: I, 197: *πέπλοις Σηρικοῖς ἐρυθροῖς*.

41. Gregoras, IX.9: I, 436: *τοὺς βασιλικοὺς ἵππους μετὰ τῶν ἐρυθρῶν ἐφεστρίδων*.

42. Laonikos Chalkokondyles, *The histories*, ed. trans. A. KALDELLIS, v. I-II, Cambridge Mass. – London 2014 [hereafter Chalkokondyles], II, 178: *στεγάσματα πύλοις λευκοῖς τε καὶ ἐρυθροῖς παρασκευασάμενοι*.

43. Chalkokondyles, I, 378: (*His tent is red. Sometimes two and sometimes three tents are pitched for the sultan himself, which are of red felt embellished with gold, and about fifteen other tents as well, all of them within the janissary encampment*).

extent to which the Byzantine and the Ottoman armies were associated with the colour red⁴⁴. Colour accentuated classification in political and military hierarchy, and Byzantine historians bore witness to this.

Emotional State

When it comes to expressing feelings, *έρυθρός* denotes humility, grief and anger, as Choniates, Gregoras, Pachymeres, and John VI tell us. More analytically, Choniates refers to eyes reddened out of wrath⁴⁵; Gregoras, Pachymeres and John VI associate it with humility⁴⁶; and Pachymeres with the ritual of removing red imperial garments during grief, as he tells us of the πορφυρογέννητος Konstantinos Palaiologos after the death of Anne, Andronikos II's wife (*ἀποβαλόντα διὰ τὸ πένθος τὰ ἐρυθρά [...] τῶν ἐρυθρῶν ἐκστάντα τῷ βασιλεῖ*)⁴⁷. In all these cases, red expresses an emotional change, which Pachymeres places within the framework of Byzantine court ceremonial. It is important to note that, apart from recording emperors' grief, when humility and anger are mentioned in relation to colour, they are never described otherwise than with *έρυθρός*.

Compound words of ἐρυθρός

Ἐρυθροβαφῆς

Unofficial-Illegitimate power

In contrast to *έρυθρός*, the addition of the suffix *-βαφῆς* to *έρυθρός* functioned similarly to *κόκκινος* and presented political power as either illegitimate in the case of enemies or unofficial in the case of short-term co-operations of the Byzantines with other political figures. Akropolites

44. Red and white colours seem, according to J. HATHAWAY (*A Tale of two Factions: Myth, Memory, and Identity in Ottoman Egypt and Yemen*, Albany 2003, 101), "to have enjoyed precedence as 'Ottoman' colors".

45. Choniates, 477: *ἀλλ' ἄρεος ὄντες τροφίμοι θυμοῦ μὲν πυρὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐρυθραίνονται* [MAGOULIAS, *O City*, 262].

46. Gregoras, XXXII.2: II, 1105: *ὄγκ ἐρυθριᾷ διαβάλλον ἐτέρους*; Gregoras, XXVI: 12: III, 80: *ὄγκ ἐρυθριῶντας*; Pachymeres, II.2: II, 461: *διὰ τοι ταῦτα ἐρυθριῶν*; Kantakouzenos, II.2: 318: *μὴ δὲ ἐρυθριῶντες*.

47. Pachymeres, VI.28: II, 629-631 referring to Konstantinos Palaiologos (PLP 21492) and Failler's comments, 630, n. 1.

and Pachymeres use this word in a single case of usurpation and one of bestowal of Byzantine power on individuals who are otherwise enemies of the empire. Akropolites refers to the manner in which the Western Church manipulated its power after the siege of the City by the Latins in 1204, whereas Pachymeres refers to the former Seljuk Sultan Azz-Ed-Din, who co-operated for a short period with Michael VIII Palaiologos⁴⁸.

Cardinal Pelagius, Bishop of Albano, arrived in Constantinople in 1214 to help persuade the Greek clergy to recognize the Pope as head of both the Eastern and the Western Church. Akropolites describes the cardinal's outfit as well as the equipment of the horse that carried him, which had been provided by the Latin emperor of Constantinople between 1206–1216, Henry of Hainault: *ἐρυθροβαφῆ καὶ γὰρ ὑπεδέδετο πέδιλα, ἐκ τῆς αὐτῆς δὲ χροιάς καὶ τὰ ἐνδύματα εἶχε, καὶ ἡ ἐφεστῶν δὲ τοῦ ἵππου καὶ τὰ χαλινὰ τῷ τοιούτῳ ἐβάπτοντο χρώματι*⁴⁹. Spyropoulos believes that this emphasis on the delegate's external appearance shows how impressive Pelagius looked to the Byzantines⁵⁰. Although this is plausible, for the reasons discussed below it seems that the impression had negative undertones for the Byzantines and that the delegate chose his colour to deliberately express the claims of papal authority over both the Eastern Church and the Byzantine emperor.

William Durandus (d. 1296), in his work *The Sacred Vestments*, writes that red garments were worn on certain feast days of the Latin Church⁵¹. In his time, popes and bishops wore red sandals, the inner parts or stripes of which were sometimes the same (red) colour *to signify the*

48. See recently A. BEIHAMMER, Defection across the Border of Islam and Christianity: Apostasy and Cross-Cultural Interaction in Byzantine-Seljuk Relations, *Speculum* 86 (2011), 597-651, mainly 643-644.

49. Akropolites, 29: Cfr. *Akropolites: The History*, 154; *For he wore red-dyed shoes and had clothes of the same hue and his horse's saddle and reins were also dyed in the same colour.*

50. S. SPYROPOULOS (ed. trans.), *Γεώργιος Ακροπολίτης, Η Χρονική Συγγραφή*, Thessalonike 2004, 564, n. 114.

51. *Durandus on the sacred vestments: an English rendering of the third book of the 'Rationale divinatorum officiorum' of Durandus, Bishop of Mende*, transl. by Th. H. PASSMORE, London 1899, 145-148.

*colour of martyrdom*⁵². Durandus refers to the Roman clerics' right by the indulgence of the Emperor Constantine, to wear shoes with socks of white linen⁵³. Durandus mentions Constantine I in the context of the *Donation of Constantine*, which pertains to the appeal of the first Byzantine emperor to the Pope to allow him to wear shoes with socks of white linen: *We also decree that the clergy of the same holy Roman church [...] be distinguished in the same way as our Senate, which makes use of shoes with felt socks – that is, with white linen*⁵⁴. Thus, the *Donation of Constantine* includes white, rather than red, shoes⁵⁵. However, while in Constantinople, Pelagius wore red shoes. As Macrides notes, Nikolaos Mesarites “was sent by Theodore I to meet Pelagius in Constantinople and Nicaea in 1214/5 [...]. Mesarites relates that Pelagius made a point of showing him his red shoes, at the start of the proceedings, claiming that the successors of St. Peter were given the right to wear them by Emperor Constantine⁵⁶”. Pelagius here states what Durandus would claim in his work a few decades later: that the Western Church had been given the right to wear red shoes by the founder of the Byzantine state. But the forged *Donation of Constantine* (as Lorenzo Valla discovered in 1440) nowhere mentions red shoes. The reference to the first Byzantine emperor and the change of colour from white to red must have

52. Durandus, transl. PASSMORE, 65-67,79; J. BRAUN, *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*, Freiburg 1907, 400, n. 3 and p. 751. See also J. GAGE, *Colour and Culture: Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction*, London 1995, 131. Eastern Christianity held red-coloured cloaks for the traditional garments of martyrs, who suffered in their blood for the Christian faith. See the so-called *καθίσματα μαρτυρικά* (Tone 4) read on Saturday matins (Orthros): *Τῶν ἐν ὄλῳ τῷ Κόσμῳ Μαρτύρων σου, ὡς πορφύραν καὶ βύσσον τὰ αἵματα, ἡ Ἐκκλησία σου στολισαμένη, δι' αὐτῶν βοᾷ σοι Χριστὲ ὁ Θεός...* (*Clothed as in purple and fine linen with the blood of your martyrs throughout the world, your Church cries out to you through them, Christ God*).

53. Durandus, transl. PASSMORE, 72.

54. Lorenzo Valla, *On the donation of Constantine*, trans. G. W. BOWERSOCK, Cambridge, Mass – London 2007, 83, 85.

55. Lorenzo Valla comments on this point that the word *sock* refers to *shoes*: *...he thought he ought to speak about the shoes. He did not call them 'lunettes' but felt socks or rather with felt socks, which, in the way of this hopeless man, he explains that is, with white linen, as if felt socks are linen*. See Lorenzo Valla, *On the donation*, 97.

56. Akropolites, *The History*, 156.

had a specific ideological function in Latin-held Constantinople. Following the Byzantine sartorial tradition, usurpers of the imperial throne wore red buskins⁵⁷. For Pelagius, however, Constantinople's occupation by the Latins was not regarded as such, but was considered to be a right given to the Latin Church by the Byzantines themselves through Constantine. His remark on his red shoes leads to the thought that the Latins used Byzantine language of sovereignty to insinuate papal claims of authority over the Eastern Church, which had been promulgated from the eighth century onwards with the forged *Donation of Constantine*. By manipulating the power of imagery, Pelagius represents the claims of the Latin Church over the Orthodox Church, which explains not only his red garments and shoes but also the red coverings of his horse⁵⁸. Gregoras refers to Pelagius riding in the imperial carriage and to the jewels that decorated it: ἐν τῶν βασιλικῶν ὀχημάτων ἀναβιβάσας, ὡς εἶχε τῶν ἐρυθροβαφῶν κοσμημάτων⁵⁹. He uses ἐρυθροβαφῶν in this case, but when he mentions the saddles of the horses of the Byzantine royal army, he writes ἐρυθρῶν⁶⁰. Gregoras' use of red shows, as was argued earlier, that ἐρυθροβαφῆς highlighted invalid claims for power and demonstrates the response of writers to the messages that colour transmits.

The semantic nuance of colour is also shown by its use in political content. Michael allowed Azz-El-Din to use (ἐχρᾶτο) red-dyed buskins, one of the symbols of Byzantine power (τοῖς τῆς ἀρχῆς συμβόλοις)⁶¹. In the cases mentioned above, Latins and Turks assumed Byzantine power that was not bestowed on them as a result of legitimate succession; colour thus encompassed the ideals of a powerful Byzantine state and Church that held the reins in the ecclesiastical and political arena.

By contrast, Doukas is the only historian to use the word κοκκινοβαφῆς to describe the red-dyed sails of an Ottoman galley⁶², and

57. The second Latin emperor of Constantinople, Baldwin II, wore red buskins, as it was accustomed in Byzantium. See Akropolites, 185-186.

58. See n. 49 above. *Akropolites, The History*, 154.

59. Gregoras IX.6: I, 425; For the translation, *Rhomäische Geschichte*, II.1, 99: *Er nahm ihn von dor mit, setzte ihn auf eines der kaiserlichen Pferde, geschmückt, wie es was, mit den rotgefärbten Decken.*

60. See n. 41 above.

61. Pachymeres, II.24: I, 185: ἐρυθροβαφῆς πέδιλον ὑποδούμενος.

62. Doukas, XLIV.4: 417: καὶ ἰδόντες τὰ ἰστία εὐρύχωρα καὶ κοκκινοβαφῆ, ὑπέλαβον

the *zarkolas* (or *zerkulah*), a hood of red colour worn by the Ottomans⁶³: Τὸ γνωριστικὸν δὲ σημεῖωμα τούτων τὸ τῆς κεφαλῆς κάλυμμα, ὃ κατὰ τὴν κοινὴν γλῶτταν Ῥωμαῖοι ζαρκολᾶν λέγουσι καὶ γὰρ κοινῇ πάντες Τοῦρκοι τὸ αὐτὸ χρώντες ὡς κεφαλῆς περιβόλαιον, οἱ μὲν πάντες, ὅσοι ἐξ ἰδιωτῶν καὶ ἐξ εὐγενῶν τυγχάνουσι, κοκκινοβαφῆς τοῦτο χρώνται ...⁶⁴. Doukas seems to attribute no special connotations to his choice of *κόκκινος* instead of *ἐρυθρός*, and it could be the result of his preference for the vernacular⁶⁵.

τὸν στρατηγὸν εἶναι καὶ ἐχάρησαν. For its translation, see H. J. MAGOULIAS (trans.), *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas: An Annotated Translation of 'Historia Turco-Byzantina'*, Detroit 1975, 253. This is probably the *bayrak*, the red banner, which was allegedly introduced by Emir Orhan, see F. BABINGER, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton, N. J. 1978, 108. For a discussion of Ottoman banners, see HATHAWAY, *A Tale of two Factions*, 99-100.

63. G. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica. Sprachreste der Turkvölker in den byzantinischen Quellen*, II, Berlin 1958, 129. The fifteenth-century chronicler Theodore Spandounes describes the *zerkulah* and its colour [Theodore Spandounes, *On the origins of the Ottoman emperors*, trans. D. M. NICOL, Cambridge 1997, 118] but his work has not been included here since it was originally written in Italian.

64. Doukas, XXIII.9. 179. For its translation, see MAGOULIAS, *Decline and Fall*, 135: *their distinctive emblem is their headdress which in the common language of the Romans is called zerkulah. All Turks usually wear this for a head covering. However, both commoners and nobles wear a red-colored headdress.* According to H. INALCIK [The Rise of the Turcman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium, and the Crusades, *BF* 11 (1985), 179-217, reprinted in IDEM, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: essays on economy and society*, Bloomington 1993, 325], it was accustomed for the naval troops *azeb* to wear red caps, and white caps were worn by the *beg* and noble Turko-Mongols. See also E. ZACHARIADOU, Holy War in the Aegean during the fourteenth century, in *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, ed. B. ARBEL – B. HAMILTON – D. JACOBY, London 1989, 224, n. 31.

65. Between the thirteenth and fifteenth century, *κοκκινοβαφής* is found in Byzantine romances such as in *Livistros and Rodamne* [where red clothes made of silk are mentioned, see T. LENDARI (ed.), *Ἀφήγησις Λιβίστρου καὶ Ροδάμνης (Livistros and Rodamne): the Vatican version*, Athens 2007, line 1982: *μετάξια κοκκινόβαφα*], and *Phlorios and Platziaphlora*, where we read about red lips burning like flame, see F. J. ORTOLA SALAS, *Florio y Platzia Flora. Una novela bizantina de epoca Paleologa*, Madrid 1998, line 818: *καὶ χεῖλη κοκκινόβαφα νὰ καίουν ὡς τὴν φλόγα*.

Ἐρυθρόδανος, ἡρυθροδανωμένη, ἐρυθροσήμαντος, ἐρυθρογράφων

Ἐρυθρόδανος, ἡρυθροδανωμένη, ἐρυθροσήμαντος and *ἐρυθρογράφων* (= writing in red) is strictly used in relation to imperial documents or to the colour of the ink used to write and sign them. *Ἐρυθρόδανος*, sometimes also referred to as *ἐρευθέδανον*⁶⁶, is a plant that produces red dye⁶⁷. *Ἐρυθρόδανος* and *ἡρυθροδανωμένη* (= rose madder dye) are attested only in Choniates and refer either to royal commands (*οἷα κατὰ κλύδωνα τοῦ κακοῦ κορυθουμένου καὶ μεταρσίως αἰτομένου καὶ τὸ βασιλικὸν ἀπαλείφοντος ἐρυθρόδανον, ὡς γράφειν ἄντικρυς τοὺς γράφοντας δοκεῖν καθ' ὑγρῶν καὶ ὑποσημαίνεσθαι μάτην τὰ οἰκεία κελεύσματα*)⁶⁸ or to the ink produced by the *ἐρυθρόδανον* (*ἐκ τοῦ τῷ Στυππειώτῃ ἐγχειρισθῆναι δοχεῖον ἐρυθροδάνου διάλιθον χρύσειον*)⁶⁹. *Ἐρυθροσήμαντος* is attested both in Choniates and Ephraem and refers either to red letters or to the action of writing in red⁷⁰. Finally, the word *ἐρυθρόγραφον* is used by Choniates to describe a letter written by Alexios III (1195-1203) in red ink⁷¹. The same word in genitive plural (*ἐρυθρογράφων*) is used by Ephraem to note that *writing in red was the custom for a [Byzantine] king*⁷². This last phrase contextualizes *ἐρυθρός* as a primary component of Byzantine political ideology, proved by the fact that it accompanied the emperors' reigns, dethronements, campaigns, and ceremonies. The legitimate user of *ἐρυθρός* enjoyed all the above and could only be God's chosen sovereign, the Byzantine king. If not, then *ἐρυθροβαφῆς* identified the usurpers.

66. E. CHRISTOPHORIDOU et alii, Το περίφημο ριζάρι (ερυθρόδανο το βαφικό) και η τεχνολογία του, *Αρχαιολογία καὶ Τέχνες* 99 (2006), 85.

67. R. J. FORBES, *Studies in ancient technology*, IV, 1987², 107-108.

68. Choniates, 326 [MAGOULIAS, *O City*, 180: *but these imperial constitutions remained a dead letter; it was as if the cresting waves of this tempestuous evil washed away the imperial red*]; Choniates, 49: *ἔτέραν ἡρυθροδανωμένην βασίλειον γραφὴν* [MAGOULIAS, *O City*, 29: *a second royal letter written in red*].

69. Choniates, 112: [MAGOULIAS, *O City*, 64: *Styppieotes was presented with an inkwell adorned with gems and gold to hold the red ink made of madder since he was the keeper of the inkstand, the imperial secretary*].

70. Choniates, 49: *γράμμα ἐρυθροσήμαντον*; Ephraem, v. 4791: *ἐρυθροσημάντω δὲ δοὺς γραφῆ*.

71. Choniates, 529: *ἐγχειρίσας γραμμάτιον ἐρυθρόγραφον* [MAGOULIAS, *O City*, 290].

72. Ephraem, v. 8524: *ἐρυθρογράφων ἐξ ἄνακτος ὡς ἔθος*.

Φοινικοῦς and its compound words

Φοινικόχρoος, φοινικοῦς, φοινικοβαφής

Words that denoted the colour purple were diverse. Since *πορφυρὸς* was examined in the 2014 publication, attention will now be drawn to the function of other words of similar hue, starting with *φοινικόχρoος*, *φοινικοῦς* and *φοινικοβαφής*, which are translated as *purple*, *purple-red* and *crimson*⁷³, and describe attire, veils and texts.

Φοινικόχρoον is used by Choniatēs for sandals⁷⁴, which Ephraem describes using the term *φοινικοῦν*⁷⁵. Ephraem's extensive use of Choniatēs' work is shown in the fact that, apart from *ἐρυθροσήμαντος* and *ἐρυθρόγραφον* – *ἐρυθρογράφων*, he employs Choniatēs' wording to describe similar objects⁷⁶. *Φοινικοῦν* is used in the realm of imperial display when John VI Kantakouzenos writes that he dreamed of young men covering him with a purple veil. Shortly after the dream, he learned that General John Vatatzes, who had abandoned John VI and had attempted to get some of his Turkish allies on his side, had been murdered by the Turks⁷⁷. When describing the fatal battle between Alexios Vranas and Conrad of Montferrat, Choniatēs also exalts Conrad's armour over that of his comrades with the word *ἐπίσημον* (= official, significant) and, what is of importance here, with his reference to its colour⁷⁸. Conrad's power, however significant, was not recognized in the eyes of the Byzantine author. Apparently, *ἐρυθρός*, *φοινικόχρoους* and *φοινικοῦς* functioned in an opposite manner to *ἐρυθροβαφής* and *φοινικοβαφής*, which is reminiscent of the common understanding of the addition of – *βαφής* to denote illegitimacy.

73. LSJ⁹, svv. For examples from texts, see MAGOULIAS, *O City*, 191: *purple dyed buskins*; *ibid.*, 274: *crimson*. For Aelius Herodianus (2nd c. AD), the *φοινικοῦν* colour is the red colour, see Aelius Herodianus, *Herodiani partitiones*, ed. J. F. BOISSONADE, London 1819 [=Amsterdam 1963²], 147: *φοινικοῦν χρωμα, τὸ κόκκινον*.

74. Choniatēs, 498: *περιέβαλες τὸ διάδημα καὶ τὸ φοινικόχρoον περιέδησας πέδιλον*.

75. Ephraem, v. 5820: *καὶ φοινικοῦν πέδιλον εἰλίσσει πόδας*.

76. A. J. SIMPSON, *Niketas Choniatēs: a historiographical study*, Oxford 2013, 117-118.

77. Kantakouzenos, III.90: II, 555: *πέπλον φοινικοῦν ἔχειν, [...] ᾧ φέροντες οἱ νεανίσκοι περιεκάλυπτον τὸν βασιλέα*. Cf. I. TAXIDIS, *Ὀνειρα, οράματα και προφητικές διηγήσεις στα ιστορικά έργα της ὑστερης βυζαντινῆς εποχῆς*, Athens 2012, 80-83.

78. Choniatēs, 346: *φοινικοβαφῆς μετὰ τῶν αὐτῶ συνόντων τὸ τῶν ὀπλων ἔχων ἐπίσημον*.

Ὄξις and its compound words

Ὄξις, ὀξύλευκος, ὀξυβαφή

Ὄξις ranges from the violet of the *πορφύρα* to dark purple⁷⁹. It is attested either on its own or as a compound word (*ὀξυβαφής*) and pertains to garments, insignia and documents. Choniates writes that *προϊὸν δὲ [Ἰσαάκιος] καὶ φάλαρα ὀξυβαφῆ αὐτῷ ἐνέδωκε ἔχειν, τοῦ ἱεροῦ σχοινίσματος ὄντι, καὶ ἐφεστρίδα τοιαύτην ἐν τῷ ἱππεύειν κεκτῆσθαι καὶ διὰ βαφῆς ὁμοίας ὑποσημαίνεσθαι τοὺς τόμους τῶν δημοσίων λόγων καὶ τὰ γραμμῆματα*⁸⁰. Here, - *βαφής* differentiates between legitimate imperial power and power delivered by the emperor himself to a person of his preference, which, however, would not have been given if it were not for the emperor himself. The chronicler John Kananos (first half of the 15th c.) refers to a legend in which, during one of Constantinople's sieges by the Turks, a woman wearing purple clothes walked fearlessly along the city walls⁸¹. In these two references, ὀξις is given imperial connotations. In the first case, it is equated with assumption of power by differentiating between two ranks; in the second, it alludes to the protection of the City, a miracle performed by the Virgin Mary (*τό πανθαύμαστον θαῦμα τῆς Παναγίας*)⁸². Finally, ὀξύλευκος is a mixture of purple and white used only by Pachymeres to describe the insignia of the *σεβαστοκράτωρ* John Doukas, who removed them to show humbleness (*τὸ ταπεινὸν*) towards his brother, Michael VIII⁸³.

79. A. CARILE, Produzione e usi della porpora nell'impero bizantino in: *La porpora. Realtà e immaginario di un colore simbolico (Atti del Convegno interdisciplinare di studio dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia, 24-25 ottobre 1996)*, Venice 1998, 249.

80. Choniates, 438 [MAGOULIAS, *O City*, 241: *Isaakios allowed him (Theodore Kastamonites, Isaakios Angelos' uncle) to have the imperial purple trappings and to wear the purple military cloak; he was allowed to sign the public decrees and rescripts in dye of the same color*].

81. See the new edition by A.M. CUOMO, *Ioannis Canani de constantinopolitana obsidione relatio* [Byzantinisches Archiv 30], Berlin 2016, 40, v. 349. For the translation of this part (*wearing violet clothes*), see Kananos, ed. CUOMO, 41.

82. Kananos, ed. CUOMO, 41.

83. Pachymeres, IV.29: II, 417: *καὶ τὰ ὀξύλευκα παράσημα ἀπεβάλετο*. See also A. FAILLER, *Les insignes et la signature du despote*, *REB* 40 (1982), 174, 177.

Δίχρους, δίχρωμος

Pachymeres and Choniates use the term *ὀξύλευκος* interchangeably with *δίχρους* or *δίχρωμος*. Both consist of a mixture of white and purple or violet⁸⁴, which seem to be juxtaposed, whereas the purple or violet took more space in the described attire⁸⁵. A visual representation of what this combination looked like is offered in a miniature in the Monastery of Sinai, showing the emperor John VIII Palaiologos (1425-1448) with a red and white crown⁸⁶.

Choniates refers to Isaakios II Angelos' cloak of two colours in his bloodstained confrontation with Stephanos Hagiochristophorites before the former's elevation to the throne in 1185⁸⁷. According to Pachymeres, *δίχροα* were worn by Byzantine emperors, who wore purple shoes, insignia and garments on their assumption of the throne. He describes despot John II Μεγαλοκομνηνός wearing *δίχροα* shoes in the absence of Michael VIII Palaiologos. John was asked to change to black ones, the accustomed colour for despots, to differentiate between the two ranks⁸⁸.

Άλουργός

Purple is also denoted by the use of the word *άλουργός*, a colour that derives from a sea product⁸⁹ and describes sartorial elements, veils and carpets, similarly to *φοινικοῦς* and its compound words. Due to the limitations of this article, the only examples where *άλουργός* is attested can be located in the work of Choniates, who uses it for veils and carpets⁹⁰, and the work of Akropolites, who uses it to describe the cloak of the Byzantine military official Melnik Dragotas⁹¹ (a reward for his services to Emperor John III Vatatzes)⁹².

84. FAILLER, *Les insignes*, 174.

85. FAILLER, *Les insignes*, 176.

86. Codex Sinaiticus gr. 2123, fol. 30v. See CARILE, *Produzione e usi*, 259.

87. Choniates, 342: τὸ δὲ σῶμα λωπίῳ διχρῶμῳ συνεῖχε περὶ τὴν ἰξὺν καταβαίνοντι.

For its translation, see MAGOULIAS, *O City*, 188: 'he wore a cloak of two colours which descended to the waist'.

88. See n. 32 above.

89. LSJ⁹, s.v.

90. Choniates, 244: τάπησι καὶ πέπλοις ἀλουργέσι; Choniates, 86: ἀλουργοῖς τάπησιν.

91. Akropolites, 75: ἀλουργὸν δὲ χλαῖναν ὁ Δραγοῦτᾶς χρυσίῳ συνυφασμένην ἐνεδέδυτο. Akropolites, *The History*, 230.

92. Akropolites, *The History*, 290.

Βύσσινος, ὑακίνθινος, ὑγινοβαφῆς

Βύσσινος derives from *βύσσος*, a herb from which linen made of flax, cotton or silk is produced⁹³. In texts, it denotes either the fabric or the colour in which it was dyed⁹⁴. Based on these two qualities, it can be translated either as linen⁹⁵ or as linen dyed in whitish (*ὑπόλευκος*) or purple hue⁹⁶. When Doukas describes the clothes of the dead Hamzas, he writes: *Φθάσας οὖν ἔν τινι τόπῳ λιβαδιαίῳ καὶ εὐθέτῳ ὄρᾳ πάλους πεφυτευμένους μυριαρίθιμους, βρίθοντας ἀντὶ καρπῶν νεκρὰ σώματα, καὶ τὸν Χαμζᾶν, ὃν προείπομεν, ἐν μέσῳ μετὰ βυσσίνων καὶ κοκκίνων ὧν ἐφόρει πεπερονημένον ἐν τῷ πάλῳ* (*He came upon a meadow where he saw countless stakes planted in the ground, laden not with fruit but with corpse, and on a stake in the middle was transfixing Hamza, still wearing his purple and red garments*⁹⁷). The information on the death of Hamzas must have been sufficient to the reader and the sentence would in no way be incomplete if it stopped with ... *transfixing Hamza*. However, the author conveys a second message with his last sentence. Considering the association of red objects with imperial power in Byzantium and the Byzantine influence of the colour red on the Ottomans⁹⁸, it is not unreasonable to argue that Doukas is insinuating that Hamza's aspirations to power were thwarted by his death⁹⁹.

93. LSJ⁹, s.v.

94. BRAUN, *Gewandung* [as in n. 52], 400.

95. Choniates, 577 refers to its fabric (silk) in the sentence Ὡ ἡ πολύγονος καὶ βύσσον καὶ πορφύραν ἡμφιεσμένη βασιλείον [o prolific City, once farbed in royal silk and purple, see MAGOULIAS, *O City*, 317].

96. A. MITSANI, Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο της Κατοπολιανῆς Πάρου, *ΔΧΑΕ* 19 (1996-1997), 320-321. That it was of red hue, see for example Cyril of Alexandria (*PG* 68, col. 737): *Βύσσος δὲ ἦν ἄρα καὶ πορφύρα ταυτὶ*; Herodianus [as in n. 74], 10: *βύσσος, τὸ κόκκινον*; and L. BACHMANN (ed.), *Anecdota Graeca*, I, Leipzig 1828, 132, s.v. *βύσσος*: *στολὴ ἢ ἔσθος πορφυροῦν*. The lexicographer Hesychius translates it as *purple* [Hesychius, *Lexicon*, ed. K. LATTE, I, Copenhagen 1953, entry 1341: *βύσσινα*: *πορφυρᾶ*] and the thirteenth-century lexicographer Pseudo-Zonaras as *red* (τὸ κόκκινον) [*Zonaras Lexicon*, ed. J. A. H. TITTMANN, Leipzig 1808, 411, s.v. *Βύσσινον*]. That it was white, see (among others) Nikolaos Mesarites' *Seditio Joannis Comneni* [A. HEISENBERG (ed.), *Die Palastrevolution des Johannes Komnenos*, Würzburg 1907, 44: *τῷ βυσσίνῳ λελευκασμένῃ*].

97. Doukas, XLV. 22. 12: 433: For its translation, see MAGOULIAS, *Decline and Fall*, 260.

98. HATHAWAY, *A Tale of two Factions*, 101.

99. For Doukas' regard of the Turks as usurpers of the Byzantine throne, see Michael Doukas, *Βυζαντινοτουρκική Ιστορία*, ed. trans. V. KARALIS, Athens 1997, 26-27.

Gregoras refers to the act of *engraving* (writing) letters and decrees in *ὑάκινθος*, a hue that ranges between blue and (dark) red¹⁰⁰. Finally, the hue of *ὑσινοβαφῆς* varies between orange and vermilion¹⁰¹, and is used by Choniates to describe the scarlet (according to Magoulias) clothes of the *ραβδοῦχοι*¹⁰², the teamsters who transported envoys, as Sylvester Syropoulos tells us¹⁰³.

White

White and black often function as two sides of the same coin in the sense that they present both sides of a situation or of a person (good–evil). They are not, however, simply an indication of contradiction, since each colour has its own distinctive use. Similarly to red and purple, white and black are often, but not exclusively, bound to the Byzantine political sphere. Through the description of objects, feelings, thoughts and animals, white and black underline the differences between the Byzantines and ‘others’, without excluding cases of no particular ideological insinuation.

Λευκός-ἄσπρος

White is denoted with the words *λευκός* and *ἄσπρος*, and is attested in compound words with *-χροια* (= hue) – as in *λευκόχροα* (= of white hue). Unlike *ἄσπρος* (mentioned below), *λευκός* describes a variety of objects that range from sartorial elements, architectural parts and naval equipment to feelings, moral values, countries, people and animals.

Λευκός is mentioned in combination with materials such as linen (*ἐπὶ λίνου λεπτοῦφοῦς καὶ λευκοῦ*)¹⁰⁴, but more usually with objects such as shoes (*καὶ λευκαῖς κρηπίσι περιστελλόμενον τοὺς πόδας*)¹⁰⁵, bands

100. Gregoras, XIV.3: II, 697: *χρώματι δ' αὖ ὑάκινθίνῳ τὰς τῶν ἐπιστολῶν καὶ ψηφισμάτων ἐγγαράττειν ἐπισημασίας.*

101. LSJ⁹, s.v.

102. Choniates, 343: *οὐχ οἱ τὰ ὑσινοβαφῆ φοροῦντες ῥαβδοῦχοι* [*Nor lictor dressed in scarlet*], see MAGOULIAS, *O city*, 189].

103. Syropoulos, *Les 'Mémoires'*, 436: *ἔλθόντες οἱ ῥαβδοῦχοι μετὰ ὀρισμοῦ βασιλικοῦ ἄγουσιν ἐμὲ καὶ τὸν πρωτέκδικον εἰς τὰ βασίλεια.*

104. Gregoras, IX.1: I, 395; *Rhömische Geschichte*, II.1, 82: *auf dünnem wießen Linnen*; Kantakouzenos, III.36: II, 218: *ὀθόνη λευκῆ.*

105. Choniates, 332: *λευκαῖς κρηπίσι* [MAGOULIAS, *O city*, 183; *his legs were covered up to the knees in white boots*]. Kantakouzenos IV.49: III, 358: *λευκαῖς κρηπίσιν.*

(λευκόλινα)¹⁰⁶, shirts (καμίσιον λευκὸν)¹⁰⁷, coverings made of white felt (στεγάσματα πύλοις λευκοῖς)¹⁰⁸, decorative marble (ἐπὶ λιθίνου λευκοῦ τετραπλεύρου)¹⁰⁹, sails (ὡς νῦν γε οὐχ ἰστίοις λευκοῖς τὰς ναῦς πτεροῦσαι ἡμῖν γενήσεται)¹¹⁰, and head covers (Ὁ δὲ Χαλίλ [...] ἐκέλευσε τὰς λευκὰς καλύπτρας ὑποκρύπτειν τὸν καθένα)¹¹¹. In the last reference, found in Doukas' work, the word καλύπτρα refers to the pyramid-shaped καλύπτρα worn both by the Ottomans and by the Byzantines¹¹². Doukas also describes the *white-colored headgear* (οὔτοι λευκόχροα φοροῦσι τὰ τῆς κεφαλῆς περιβόλαια)¹¹³, *made of whitest felt* (ἐκ πύλου λευκοτάτου)¹¹⁴, worn by the *foreigners who have succumbed to the yoke of slavery and are registered as slaves of the ruler* (καὶ πάντες ὀνομάζονται καὶ εἰσὶ τοῦ ἀρχηγοῦ δοῦλοι)¹¹⁵.

In times of grief, emperors removed their red garments and replaced them with white ones, as Gregoras¹¹⁶, Michael Panaretos (1320-1390)¹¹⁷, and

106. Choniates, 594: καὶ τὰ κατὰ νότου κειμήνια λευκόλινα [MAGOULIAS, *O city*, 326].

107. Syropoulos, *Les 'Mémoires'*, 340: εἷς ἐκ τῶν Λατίνων καμίσιον λευκὸν ἐνδεδυμένος.

108. See n. 44 above.

109. Choniates, 643 [MAGOULIAS, *O city*, 353: *four-sided white marble*]; Doukas, 13.3: λευκῶ μαρμάρῳ συνηρμοσμένῳ... [MAGOULIAS, *Decline and Fall*, 82: *white marble joined together*].

110. Choniates, 166 [MAGOULIAS, *O city*, 94. *L'et us now spread the ships' white sails*].

111. Doukas, 28.12: Halil [...] gave orders that everyone should hide his white headdress [MAGOULIAS, *Decline and Fall*, 166]. According to the fourteenth-century account of Aflaki, Mehmet I of Karaman introduced to the Turkomans in the thirteenth century the custom of wearing white hats, see Sh. Al-dīn Aḥmad-e Aflākī, *The feats of the knowers of God : Manāqeb al-ārefīn*, trans. J. O'KANE, Leiden 2002, 334. See also C. CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey : a general survey of the material and spiritual culture and history, c. 1071-1330*, New York 1968, 303-304.

112. M. BALIVET, *Les Turcs au Moyen-Age: des croisades aux Ottomans (XIe-XVe siècles)*, Istanbul 2002, 106.

113. Doukas, 23.9; MAGOULIAS, *Decline and Fall*, 135.

114. Doukas, 23.9; MAGOULIAS, *Decline and Fall*, 135.

115. MAGOULIAS, *Decline and Fall*, 135.

116. Gregoras, XII.12:II, 612: ἐκ τῆς πορφύρας ἐς τὸ λευκὸν, ὡς εἶθιστο τοὺς βασιλέας περὶ τὰς λύπας αἰεὶ ποιεῖν [...] καὶ διήρκεσεν ἐκεῖθεν λευκοῖς ἐνδύμασι χρώμενος. For its translation, see, *Rhömische Geschichte*, III, 63.

117. O. LAMPSIDES (ed.), *Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*

John Kantakouzenos tell us¹¹⁸. When Choniates refers to the *change towards the whiteness of truth* (= approaching the truth)¹¹⁹, he continues the Greco-Roman textual tradition of using white as an indication of morality¹²⁰. In the same context, Akropolites records a saying that *you cannot whiten* (λευκαίνεσθαι) an Ethiopian¹²¹, a popular derogatory reference in the ancient Greek and early Christian world¹²² to describe the untrustworthy Michael II Angelos Doukas (1230-1266/68)¹²³. Akropolites' criticism stems from the fact that, although Michael had signed a treaty with John III Vatatzes, he revolted against him¹²⁴.

Laonikos Chalkokondyles' love for ethnological and geographical observations is shown in his description of the skin colour of the tribal confederation of the White Sheep Turkomans with whom the Greeks of Trebizond intermarried¹²⁵. Most importantly, it is also shown by his division of Sarmatia (Southern Russia) into *white* and *black* according to its own populations¹²⁶. Chalkokondyles writes that those who live closer to the

[Ποντικάι Ἔρουναι 2], Athens 1958, 73: ὁ βασιλεὺς μεγάλως ἐλυπήθη ἐπιστὰς ἐν τῇ προπομπῇ τῆς ἐξόδου αὐτοῦ φορέσας καὶ λευκὰ διὰ τὴν θλίψιν, καθὼς εἶθισται τοῖς ἄναξι.

118. Kantakouzenos, III.27: II, 167: λευκὰς περιεβάλλοντο ἐσθῆτας, ὅπερ ἐστὶ τεκμήριον πενθούντων βασιλείων.

119. Choniates, 136: πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας μεταβαλέσθαι λευκότητα [MAGOULIAS, *O city*, 78].

120. B. L. GAY, *Symbolic Blackness and Ethnic Difference in Early Christian Literature*, London 2002, 37.

121. Akropolites, 89: τὸ στρεβλὸν ξύλον οὐδέποτ' ὀρθόν, καὶ ὁ Αἰθίοψ οὐκ οἶδε λευκαίνεσθαι.

122. E. L. von LEUTSCH – F. W. SCHNEIDEWIN, *Corpus paroemiographorum Graecorum*, I-II, Hildesheim 1965. I, 294, n. 92, II, 549, n. 25. GAY, *Symbolic*, 29-51.

123. For the original text, see Akropolites, 89: εἰς ἀποστασίαν γὰρ τοῦ βασιλέως ἐφώρμησε.

124. K. M. SETTON, *The Papacy and the Levant, 1204-1571: The thirteenth and fourteenth centuries*, I, Philadelphia 1976, 69-70.151 *Acropolites the history*, 252 and n. 6.

125. Chalkokondyles, II, 304: καὶ ἐπιγαμίας μὲν ποιεῖσθαι πρὸς τοὺς ὁμόρους βαρβάρους τοὺς λευκοὺς Ἀσπροπροβατάντας καλουμένους. Chalkokondyles probably refers to the leader of the White Sheep Turkomans, Uzun Hasan, who married Theodora Komnene /Despoina Chatoun, the daughter of Emperor John IV of Trebizond, see D. NICOL, *The Byzantine Lady: Ten portraits 1200-1500*, Cambridge 1994, 121 and *PLP* n. 30736.

126. Chalkokondyles, I, 212: τὰ μέντοι πρὸς Εὐξείνιον πόντον Σαρματῶν γένη [...]

Black Sea call it black, while those who live closer to the ocean under the Arctic Circle call it white¹²⁷, without justifying exactly how this division was shaped in the mind of the inhabitants¹²⁸. Nikolouides however provides a number of reasons for the division of Sarmatia into white and black. He writes that “the distinction between a white and a black Sarmatia is rather puzzling. Possible explanations suggest that it is due either to the worship of a white or black god or to the clothes of the inhabitants in certain areas or to the period when the country was occupied by the Lithuanians. According to another view, the names were due to the white and black colours of the Viking’s ensigns who had occupied them in the 9th century, or it means that white Russia is the northern free part of the country, while the black is the one still under foreign rule”¹²⁹.

Skin is described as *white* (λευκός) or *snow-white* (χιονώδης), when for example Choniates describes Manuel I Komnenos (1143-1180)¹³⁰, or only as *snow-white* in the fifteenth-century *Chronicle of the Tokkoi*¹³¹.

The final set of examples consists of animals, such as when Pachymeres describes the differences between Skythia and Ethiopia, both countries belonging to the Mameluk Sultanate¹³². One of the differences he points out is the colour of animals in both countries¹³³. He writes that in the North

ἔς τὴν μέλαιναν οὕτω ὑπὸ σφῶν αὐτῶν καλουμένην Σαρματίαν τελοῦσι and τὰ δὲ πρὸς ὠκεανὸν ὑπὸ τὴν ἄρκτον οἰκημένα γένη λευκὴν Σαρματίαν καλοῦσι.

127. See previous note.

128. Chalkokondyles, I, 214. Πρὸς μέντοι ὠκεανὸν πόλις Οὐγκράτης καλουμένη, ἔς ἀριστοκρατίαν τετραμμένη, ὄλβον τε παρέχεται καὶ αὐτὴν εὐδαιμονία ὑπερφέρουσαν τῶν ἄλλων τῆς Σαρματίας πόλεων, τῆς τε λευκῆς καὶ μελαίνης οὕτως καλουμένης.

129. N. G. NIKOLOUDES (ed. trans.), *Λαονίκου Χαλκοκονδύλη Βυζαντίου Ἄλωσις*, Athens 2005, 342, n. 44. See for example, the justification of the name by the white clothes worn by its inhabitants in Chalkokondyles, I, 214: Ἡ μέντοι πρὸς ὠκεανὸν διήκουσα Σαρματία ἐπὶ Προυσίαν καλουμένην χώραν διήκει καὶ ἐπὶ τοὺς ταύτη λευκοφόρους Ναζηραίους.

130. Choniates, 51: τὴν δὲ χροῖαν [...] λευκός ἦν καὶ χιονώδης [MAGOULIAS, *O city*, 30].

131. G. SCHIRÒ (ed.), *Cronaca dei Tocco* [CFHB 10], Roma 1975, 476, lines 3458-3459: Καὶ παρευθὺς ἐξύγιανεν, ἐγένετο ὡς λέων, / ὄμορφος, πολυφιλόχρους, λαμπρὸς καὶ χιονᾶτος.

132. A. K. PETRIDES, *Ethnography and Narrative: Συγγραφικὰ Ἱστορικά* 3.3-5, *GRBS* 49 (2009), 312.

133. PETRIDES, *Ethnography and Narrative*, 303.

(Skythia), animals have become *white* (λελεύκωται)¹³⁴. As will be shown in the next section, where black is discussed, Pachymeres' zoological references functioned as a warning to the Byzantine state, which had developed political relations with different nations, that it needed to accumulate knowledge of the population it interacted with.

Choniates and Gregoras also describe colours in animals. In his description of the approach of Alexios Vranas to the Constantinopolitan city walls to depose Isaakios, Choniates writes that Vranas, ἵππῳ ἔποχος ὦν παρὰ τοσοῦτον μὴ παντὶ μέλανι, παρ' ὅσον λευκαὶ τρίχες ἐς κύκλον σεληναίας περιαγόμεναι φνεῖσαι ἦσαν ἐπὶ τὸ μέτωπον¹³⁵. Although colour made a difference in a horse¹³⁶, the historians of the era did not go into detail when it came to horses, describing either the hue of their hair (black, white) or their attributes (red, yellow, white). In more detail, snow denoted the level of brightness, and it is in this sense that Choniates describes horsehair in the sentence quoted above, as well as in the phrase *whiter than snow*¹³⁷ (inspired by Homer's *Iliad*)¹³⁸. Horses and their coverings were white, described either with λευκός¹³⁹, or ἄσπρος (Leontios Machairas, fifteenth century)¹⁴⁰. Apart from horsehair, sheep-hair and cats were also described as white¹⁴¹.

134. Pachymeres, III.3: I, 237: βορείοις γὰρ τὰ ζῷα λελεύκωται, νοτίοις δὲ μεμελάνωται.

135. Choniates, 378 [astride a horse all black but for white horsehairs growing around the blow in a crescent shape. MAGOULIAS, *O city*, 208].

136. The eparch's horse for example was of white colour, see T. KOLIAS, *The Horse in the Byzantine World*, in: *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des Journées internationales d'étude* (Strasbourg, 6-7 novembre 2009), ed. S. LAZARIS, Turnhout 2012, 91. For the colours of horses and their attributes in Byzantine texts, see also A. BABUIN, *Ο ἵππος και η εξάρτυση του κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή*, *Βυζαντινά* 27 (2007), 126-127, 133-134, 141-145.

137. Choniates, 19: ἵπποι καλλίτριχες χιόνος λευκότεροι; Choniates, 136: λευκοτέρῳ χιόνος ἔποχος ἵππῳ.

138. *Iliad*, 10: 436-437: τοῦ δὴ καλλίστους ἵππους ἴδον ἠδὲ μεγίστους / λευκότεροι χιόνος...

139. Choniates, 158: ἵπποις λευκοῖς; Syropoulos, *Les 'Mémoires'*, 238: καθεσθεῖς δ' ἐπὶ τοῦ λευκοφόρου ἵππου.

140. R. M. DAWKINS (ed.), *Leontios Makhairas, Chronicle*, v. I, Oxford 1932, 650.

141. Gregoras VIII.11: I, 355: καὶ παρὰστασιν ποιεῖσθαι τοῦ πράγματος θέλοντες τρίχας ἐδείκνυσαν λευκάς, αἱ ἦσαν μὲν ἐκ προβάτων λευκῶν ἐδείκνυντο δ' ὡς ἐκ κεφαλῆς καὶ τῆς ὑπὴνης τοῦ γηραιοῦ βασιλέως (*Rhomäische Geschichte* II.1, 63: *Um die Sache zu*

Finally, the word *ἄσπρος* was very little used and appears particularly in the fourteenth-century *Chronicle of Morea*, where a *white-horse rider* is included in the narration¹⁴².

Black

Μέλας, μελάγχροος, μελαμβαφής, μελάνωμα, μελάνωσις, μελανειμονεῖν, ὑπομελαῖνον, καπνηρός, μαῦρον

The Greek words for black describe physical appearance, feelings, thoughts and moral values, as well as animals, natural phenomena and biological functions. More often than *white*, black is placed in the context of imperial display as it refers to royal tombs and imperial attire (buskins, garments). The various forms in which it appears (*μέλας, μελάγχροος, μελαμβαφής, μελάνωμα, μελάνωσις, μελανειμονεῖν, ὑπομελαῖνον, καπνηρός* and *μαῦρον*) make it the third most commonly used colour after purple and red.

As with white, black is used to describe human skin and facial characteristics. Influenced by Greco-Roman literature¹⁴³, Choniates, Akropolites and Ephraem use the words *μελάγχροος* or *μελάγχρους* to describe dark human skin¹⁴⁴. Elsewhere, Choniates describes the skin of Manuel I Komnenos not with the word *μελάγχροος* but with *καπνηρός* (= smokey)¹⁴⁵. Ephraem uses *μελαντέρα* (= blacker) to justify the title of

beweisen, zeigten sie weiße Haare, die freilich von weißen Schafen waren, aber für Haare vom Haupt und vom Bart des alten Kaisers ausgegeben wurden); Gregoras VII.1: I, 216: *γαλῆν ἔχων τὸ χρῶμα λευκῆν*.

142. J. SCHMITT (ed.), *The Chronicle of Morea*, London 1904, v. 4789: *εἶδαν καὶ ἔμαρτύρησαν πῶς εἶδαν καβαλλάρην / εἰς φαρί... ἄσπραλογᾶτον*. Ἄσπρος is used for Turkish coins by Doukas [22.5: *καὶ τῶν εἰσοδημάτων τοῦ Μεχεμετ τριακοσίων χιλιάδων ἄσπρων ἀριθμόν*] and Phrantzes [*Giorgio Sfranze, Cronica*, ed. R. MAISANO [CFHB 29], Roma 1975, 136: *ἀπῆρεν αὐτὰ δούς πρὸς τὸν μεραχούρην ἄσπρα χιλιάδας πολλάς*], but since it does not describe colour and not an object, it has been excluded from this study.

143. GAY, *Symbolic* 39-40.

144. Choniates, 440: *μελάγχροος*; Akropolites, 3: *μελάγχρους ἐφ' ἰκανόν*; Ephraem v. 7520: *μελάγχρους μετρίως*.

145. Choniates, 51: *οὔτε μὴν ἄγαν καπνηρός* [MAGOULIAS, *O city*, 30: *nor the color of deep black smoke*].

Anastasios I (491-518) as *Δίκωρος*, since one of his pupils was blacker than the other¹⁴⁶. As to biological functions, having described the symptoms of the monk Bardarios, whose body swelled after he did not consume food and drink for days, Gregoras writes that *blackness was poured over his face*, meaning that his face became black¹⁴⁷. Finally, the chronicler Ephraem uses *μέλαινα* to describe black-coloured gall produced during regurgitation¹⁴⁸.

When it comes to feelings, thoughts and moral values, black describes sadness, evilness, hidden thoughts and shame¹⁴⁹. Choniates, copying Homer, describes tears as a fountain of *black water* (*μελάνυδροσ*)¹⁵⁰, which originates in the thought that sadness leads to tears. Gregoras uses *μελανειμονεῖν* to describe the last hours before the death of emperors, during which they were accompanied by two boys dressed in black¹⁵¹. A hue lighter than black (*ὑπομελαῖνον*) is used metaphorically by Choniates to describe the darkness of evil (in contrast to the *whiteness of truth* mentioned earlier) and lack

146. Ephraem, v. 1059-1063: οὕτως Ἀναστάσιος ἔσχε τὸ κράτος, / ὅστις ἐπωνόμαστο «Δίκωρος» θέσιν, / οἷς οὐχ ὁμοίας ἔσχεν ὀμμάτων κόρας, / ἀλλὰ μελαντέραν μὲν αὐτῶν θατέραν.

147. Gregoras, XXIX.52: III, 260: καὶ μακρὰ τις ἐπεχύθη τῷ προσώπῳ μελάνωσις.

148. Ephraem, v. 446: χολὴν μέλαιναν ἐκπτύσας ἐξ ἐγκάτων.

149. GAY, *Symbolic*, 35-37, 43-44, 50.

150. Cf. Choniates, 7: ὡς κρήνη μελάνυδροσ τὰ δάκρυα χέουσα; *Iliad*, Π.3: δάκρυα θερμὰ χέων ὡς τε κρήνη μελάνυδροσ.

151. Gregoras, IX.14: I, 463: τὸ οὖν μελανειμονεῖν καὶ τὸ ἀσκεπεῖς εἶναι καὶ τὸ δύο τὰ μειράκια φανήναι ἐδήλου τῷ βασιλεῖ τὸ τοῦ μέλανος ῥάκουσ ἐνδύμα. The custom of having two boys related to death experiences goes back to ancient Greek necromantic rituals, where two thirteenth-year old boys prepared those who wished to consult the dead, as it was the case in the necromantic oracle of Trophonios in Leibadia, Greece. See F. SPIRO (ed.), *Pausaniae Graeciae descriptio* (Leipzig 1903; repr. 1967), 9.39.7: πρῶτα μὲν ἐν τῇ νυκτὶ αὐτὸν ἄγουσιν ἐπὶ τὸν ποταμὸν τὴν Ἑρκυναν, ἀγαγόντες δὲ ἐλαίῳ χρίουσι καὶ λούουσι δύο παῖδες τῶν ἀστῶν ἔτη τρία πού καὶ δέκα γεγονότες, οὓς Ἑρμᾶς ἐπονομάζουσι· οὗτοι τὸν καταβαίνοντά εἰσιν οἱ λούοντες καὶ ὅποσα χρὴ διακονούμενοι ἅτε παῖδες (= First, during the night he is taken to the river Hercyna by two boys of the citizens about thirteen years old, named Hermae, who after taking him there anoint him with oil and wash him. It is these who wash the descender, and do all the other necessary services as his attendant boys). The translation is provided by the Perseus Digital Library.

of clarity¹⁵². Finally, by referring to the *melanoma of shame*¹⁵³, Choniates continues the Greco-Roman textual association of the colour black with immoral behaviour¹⁵⁴.

It was mentioned earlier that Choniates referred to the red colour of Manuel's tomb, but in the same sentence used the word *μελανία* (= blackness) to tell us the colour of the tomb's lid¹⁵⁵. Karagiorgou defines *μελανία* as a mournful blackish colour, resembling the *verde antico*, the ancient green, and notes that there should be no confusion between the words green and black, since the *verde antico* can sometimes be quite dark¹⁵⁶.

Black buskins were the custom for despots and dignitaries (*πρωτοβεστιάριοι*). It has already been mentioned that Pachymeres uses the word *μελαμβαφής* (= dyed black) to describe the sandals of the despot John Komnenos Palaiologos (?-1274), who removed the insignia of sovereignty (*τὰ τῆς δεσποτείας ἀπέβαλε σύμβολα*) and, by wearing black-dyed buskins (*μελαμβαφέσι δὲ πεδίλοις*), was entitled to the title of *δεσπότης* only in name, since his headcover (*καλύπτρα*) and the colour of his horse's attributes (*καθ' ἵππον στολισμοῖς*) suggested he had no right to the title anymore¹⁵⁷. The addition of the component word - *βαφής* was meant also to differentiate between ranks¹⁵⁸, and this was another case of utilising imagery to support imperial ideology. Elsewhere, Pachymeres demonstrates the striking power of imagery in Byzantium by describing how the shoe-colour of a certain Theophylaktos proved him to be an innocent victim. Theophylaktos, one of Pachymeres' relatives, and a secretary to the *πρωτοβεστιάριος* George Mouzalon - was killed by rioters because he looked like his master

152. Choniates, 340: *ὑπομελαῖνον τὸ πολυμερὲς τὴν κακίαν νυκτινόμον δαιμόνιον*; Choniates, 211: *ὅσαι τῶν ἀποστολικῶν ῥήσεων τῇ ἀσαφείᾳ ὑπομελαίνονται*.

153. Choniates, 166: *διὰ τὸ τῆς αἰσχύνῃς μελάνωμα*.

154. GAY, *Symbolic*, 35-37, 43-44, 50; M. PASTOUREAU, *Black: The History of a Colour*, Princeton 2009, 79-81.

155. Choniates, 222: *συνέχει δὲ τοῦτον λίθος τὴν μελανίαν ὑποκρινόμενος*.

156. O. KARAGIORGOU, *Urbanism and economy in Late Antique Thessaly 3rd-7th century A.D.: the archaeological evidence*, PhD thesis, Oxford 2001, II, Appendix 6, p. 12, nos 6, 14.

157. Pachymeres, VI.1: II, 435: *Ὅθεν καὶ κοινὴν ἄλλως ἐκ χρυσοσύρματος καλύπτραν ἐνθέμενος, μελαμβαφέσι δὲ πεδίλοις καὶ τοῖς καθ' ἵππον στολισμοῖς χρώμενος μόνον τὸ δεσπότης κεκλησθαι ἀναφαίρετον εἶχε*.

158. Pachymeres, VI.1: II, 435, and I, 85, n. 3.

(προσόμοιος τῷ κυρίῳ τὰ πάντα); unfortunately for him, his killers had not noticed the colour of his black buskins (τὸ γὰρ πέδιλον ὑποφανὲν τοῦ ποδός, μέλαν ὄν), while a πρωτοβεστιάριος wore green buskins¹⁵⁹. It was mentioned earlier that the despot John Komnenos Doukas was advised to wear his black shoes again¹⁶⁰, as this was considered to be the transitional colour between the ranks of despot and emperor¹⁶¹.

Black was worn by everybody in times of grief¹⁶², except for emperors, who wore only white, as mentioned earlier. George Voustronios (fifteenth century) uses the phrase *cut black clothes* (ἐκόψεν μαῦρα = he wore black) during grief: Καὶ μανθάνοντά το ὁ αποστολὲς πως ἐπέθανεν ἡ ρήγαινα ἐπῆρεν μεγάλην πλῆξιν Καὶ ἐκόψεν μαῦρα κ' ἐκεῖνος καὶ οἱ δουλευτάδες του [on learning that the queen had died the postulant grieved greatly, and both his servants dressed in black]¹⁶³. Gregoras refers to the black garments surrounding every age, meaning that death can come anytime¹⁶⁴, and to the sorrow expressed by wearing black clothes¹⁶⁵. Choniates uses μέλινα to describe the clothes of a widow¹⁶⁶. Chalkokondyles describes the black garments worn by the people surrounding Halil Pasha, the Granz Vizir of the Ottoman Empire, who mourned him after they were informed that he had been murdered in Andrianople¹⁶⁷. He also refers to the illness called μέλαινα, which caused black secretions (hence its name) and, ultimately, death¹⁶⁸.

159. Pachymeres, 85.

160. See above, p. 200.

161. Pachymeres, II, 657, n. 5.

162. The shoe colour of the *protovestiaros* was customarily green but in times of grief it was black, see Pachymeres, I, 84, n. 3. See also Pseudo-Kodinos, *Traité des Offices-Introduction, Texte et Traduction*, ed. trans. J. VERPEAUX, Paris 1966, 153. R. MACRIDES et al., *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court*, Farnham 2013, 52-53. For green colour, see below.

163. G. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ (ed.), *Τζάορτζης Μπουστρούς Διήγησις Κρονίκας Κύπρου*, Nicosia 1997, 35, 471.

164. Gregoras, XI.11: I, 562: μελανιμονούσης ἡλικίας ἀπάσης.

165. Gregoras, XV.3: II, 752: ἀλλ' ὁμόσε πάντας ἐλέσθαι μελαιναίς ἐσθῆσι ξυνεπεπτώκει κεχρησθαι.

166. Choniates, 548: γυνή τις ἡμφιάσατο μέλινα χήτει ἀνδρός.

167. Chalkokondyles, I, 208: ἐναυθθα μὲν ὄρμηντο τῶν θεραπόντων αὐτοῦ οἱ πλεῖστοι μελανοφορεῖν καὶ τῶν ἐπιτηδείων, ...ὃς ἂν ἐσθῆτα μελαιναν φοροοίη.

168. Chalkokondyles, I, 270: ὑπενεχθεῖς ἐς τὴν μέλαιναν ὑπὸ λύπης.

Apart from death and sadness, black signified a loss of power. After the death of Anne, wife of Andronikos II, Michael VIII Palaiologos seized the opportunity to deprive his son of the right to wear purple garments (= become emperor) and attempted to remove his authority by forcing him to continue wearing black, which (as we have seen) was the colour of a despot's outfit¹⁶⁹. Pachymeres mentions that when the army of John Palaiologos surrounded John I Doukas (ruler of Thessaly, 1268-1289) in a fortress in Neopatras, the latter managed to escape by dressing in a black cloak and pretending to be a servant¹⁷⁰. Ephraem described as 'wretched' the black clothes of Michael V Kalaphates (1041-1042), who sought refuge to the monastery of Stoudion¹⁷¹, and for Ephraem and Pachymeres the phrase *to become μελαμφόρος* meant *to become a monk*¹⁷². Another use of black was Gregoras' description of a Bulgarian tribe he encountered as a Byzantine ambassador to Serbia in 1326¹⁷³. Gregoras also characterizes the second patriarchate of Athanasios I as more cruel than the first by using the Aesopian myth of a black cat, which he uses as a metaphor for *becoming a monk* (*τὸ μοναδικὸν περιέθετο σχῆμα*). He describes the fur of a white cat that turned black after falling into black dye¹⁷⁴. Now that the cat was black (like a monk's attire), its prey (mice) initially believed that it would not be hungry for meat, since monks do not consume it. However, the cat became even hungrier for mice than before, by which Gregoras insinuates that Athanasios' monastic disguise did not alter his fierce church policy. The use of black to describe animals also allowed for remarks on Byzantine political ideology. It has already been

169. Pachymeres, VI.28: II, 631: Σοφὸν δὲ ἄρα καὶ τὸ τοῦ καιροῦ ἦν, ὡς μὴ δόξαι τὰ ἐπίσημα μεταλλάττειν καί, ἅμ' ἀποβαλόντα τὰ ἐρυθρά, μεταλαμβάνειν τὰ ποικιλτά, ἀλλὰ, χρόνου ῥυέντος διὰ τὸ πένθος ἐπὶ μόνοις μέλασιν, ἀνεκτὴν τὴν μεταβολὴν δεδῶσθαι, ὡς ἐξ ἀρχῆς κοσμηθέντος τοῦ φορέσαντος τοῖς μετὰ βασιλέα λαμπροῖς. See also above, n. 47.

170. Pachymeres, IV.31: II, 423: εὐθύς τε μετασχηματίζεται καὶ γλαῖναν μὲν μέλαιναν περιτίθεται.

171. Ephraem, line 1059: μέλαν τι τριβώνιον ἐνδύς ἀθλίως.

172. Ephraem, line 2078: πέμψας τυράννω τὰ παράσημα κράτους, αὐτὸς δ' ὑπεκστὰς γίγνεται μελαμφόρος. Ephraem, v. 3452: ὁ Μιχαὴλ δὲ γίγνεται μελαμφόρος. Pachymeres, VI. 27: II, 627: ὁ δεξάμενος βουλὴν εἰσάγει τῷ κινδυνεύοντι καταφυγεῖν πρὸς τὸ μέλαν καὶ τὰ τῶν μοναχῶν ἀμφίεσασθαι.

173. Gregoras, VIII.14: I, 377: μελαίνας ἐσθῆτάς τινας περικείμενοι.

174. Gregoras, VII.1: I, 217: ἐν ἧ τὸ τὰ σκύτη μελαῖνον ὁ σκυτεὺς ἐκείνος εἶχεν ὑγρόν, καὶ μόλις ἐκείθεν ἄνεισι μέλαν ἔχουσα χρῶμα.

mentioned that Pachymeres discusses the differences between Skythia and Ethiopia. Following his observation that in the South (*Ethiopia*) animals have turned black (*μεμελάνωται*)¹⁷⁵, he describes a giraffe, a gift donated by the Mameluk Sultan of Egypt (Ethiopia) Baybars to Michael VIII¹⁷⁶. The detailed description of the giraffe, which includes the reference to a black line along the body of the animal¹⁷⁷, as Petrides argues, “may seem like vintage historiographical ἀκρισία, lack of judgment [...] on the part of Pachymeres [...]. Nonetheless, [...] this assorted beast may symbolise the very kingdom of the Mameluks, a curious blend of nations and idiosyncrasies, a τέρας in its own right. If so, such use of zoological allegory here would be extremely interesting”¹⁷⁸. Pachymeres implies that having cultural, ethnological and political information on a potential ally is always helpful for the Byzantine state to establish a fruitful relationship with it. The use of antithetical colours indicated the level of polarity between the Byzantines and their allies-to-be, which, according to Pachymeres, called for the careful examination of the people with whom the Byzantines interacted. According to Kaldellis “the light and dark colors may signify the mixed nature of the Mamluk state that prevailed in the Near East”¹⁷⁹. Popular geography reveals the relationship between geography and history in Byzantium, since the location of people influenced their way of life, language and mentality and thus their interaction with the Byzantines¹⁸⁰.

Finally, Leontios Machairas describes the colour of a horse using the word *μαῦρος*, which denotes a Byzantine vernacular origin since neither

175. See n. 135 above.

176. For this unusual gift, see N. MOSCHONAS, Η αγορά των δούλων, in: *Χρήμα καὶ ἀγορά τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων*, ed. N. MOSCHONAS, Athens 2003, 251, n. 11. For diplomatic gifts in general, see A. CUTLER, Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies, *DOP* 55 (2001), 247-278.

177. Pachymeres, III.4: I, 239: *λευκὸν τὴν κοιλίαν, καὶ ἀπὸ τραχήλου διὰ ῥάχεως πάσης καὶ ἔως οὐρᾶς μετρίως γραμμὴν ἐπὶ στάθμην μέλαιναν ἰθύντατα περικείμενον.*

178. PETRIDES, *Ethnography*, 315.

179. A. KALDELLIS, *Ethnography after Antiquity. Foreign lands and peoples in byzantine literature*, Philadelphia 2013, 159.

180. For the term *popular geography*, see D. ANGELOV, Asia and Europe commonly called East and West: Constantinople and Geographical imagination in Byzantium, in: *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space*, ed. S. BAZZAZ – Y. BATSAKI – D. ANGELOV, Boston, Mass – London 2013, 45.

has Classical origin¹⁸¹, as is the case with an *all-black horse* (*κατάμαυρον*) in the *Chronicle of the Tokkoi*¹⁸². The progressive use of *ἄσπρος* instead of *λευκός* and *μαῦρος* instead of *μέλας* marks the linguistic evolution of the Greek language towards the *koine*. Other uses of black include Michael Kritoboulos' (1410-1470) paralleling of the sun to black copper (*χαλκοῦ μέλανος*)¹⁸³, Pachymeres' description of bread made with bran (*πιτυρίας*)¹⁸⁴, and the black grains of *θηριακή* (theriac)¹⁸⁵, an antidote against the poisonous bites of animals and serious diseases¹⁸⁶. Chalkokondyles uses it for stones¹⁸⁷, Kritoboulos for machinery¹⁸⁸, and Choniates for implements of iron¹⁸⁹.

Green

In the previous article, green was examined against the framework of Syropoulos' *Memoirs*¹⁹⁰. An additional form of the same colour is the *colour of frog* used by Choniates to describe the buskins of a *πρωτοβεστιάριος* and the discoloration of a bull's body during fight (*he was turning greener than the colour of a frog*)¹⁹¹. Kantakouzenos refers to a *χλοάζουσα* (= bright

181. See n. 140 and JAMES, *Light and Colour*, 89. For the language of the chronicle of Machairas, see N. ANAXAGOROU, *Narrative and stylistic structures in the Chronicle of Leontios Machairas*, Nicosia 1998, 17-18.

182. SCHIRÒ, *Cronaca dei Tocco*, 238, line 229: Φαριν ἐκαβαλλίκεψεν κατάμαυρον...

183. See Michael Kritoboulos, *Historiae*, ed. D. R. REINSCH, Berlin 1983, 5.8.1: ὁ γὰρ ἥλιος [...] ἡμαυρώθη, καὶ τὸ εἶδος αὐτοῦ ἡμειψεν ὡς ἐς χαλκοῦ μέλανος χοριάν.

184. Pachymeres, VI.29: II, 635: τὸν σκληρὸν πιτυρίαν καὶ μέλανα.

185. Pachymeres, VII.28: III, 91: ἀλλά τινα τύπον θρυμμάτων μελάνων θηριακῆς ἢ τινος ἄλλου τοιοῦτου σκευάσματος.

186. E. LEV – Z. AMAR, *Practical materia medica from the Cairo Genizah*, Leiden 2008, 569.

187. Chalkokondyles, II, 176: τοὺς δὲ λίθους μέλανας ὄντας...

188. Kritoboulos, *Historiae*, 45: μελαίνοντος ἔνδοθεν ὠθουμένη ἢ πάσσαλος πνεύματι ξηρῷ.

189. Choniates, 41: πῆ μὲν ἐς τὰ μέλανα καὶ σίζοντα σιδήρια.

190. PANOU, *The Colours*, 182.

191. Choniates, 507: καὶ τὰ βατράχεια τὸ χρῶμα πέδιλα τοῦ πρωτοβεστιαρίου; [MAGOULIAS, *O city*, 279]; Choniates, 654: ὑπὲρ τὸ βατράχειον χρῶμα ἐχλώριζε [MAGOULIAS, *O city*, 361].

green) olive branch¹⁹², which could, however, also mean ‘fresh’. Overall, green is one of the most underrepresented colours in the historiography of the period under discussion.

Κυανὸς

Κυανὸς is translated either as blue or as the colour of *lapis lazuli*¹⁹³. Gregoras and Akropolites spot differences in decoration but not in colour between the sandals of the *σεβαστοκράτορες* John Palaiologos (brother of Michael VIII Palaiologos) and Constantine Tornikes. The emperor’s brother had eagles woven in gold attached to his blue shoes, whereas Tornikes’ blue sandals were decorated with no eagles¹⁹⁴. Hierarchy is here exalted through decoration only: both men had the same title, but, as a member of the imperial family, John Palaiologos was entitled to more elaborate attire. Syropoulos uses the word *λαζουρίον* (colour of lapis lazuli) to name one of the colours that decorated the small columns of the Doge’s Venetian galley¹⁹⁵, and Pachymeres uses the word *κυανίζειν* (= looking like dark blue) to describe the colour of the sea¹⁹⁶.

Yellow, orange, grey

Χολοβάφινος, κίρρος, ὑπόκιρρον, ὠχρός, πολιδς

Choniates mentions the colour of bile (*χολοβάφινος*)¹⁹⁷ to denote a bad omen before battle: *Οὐκ εὐσύμβολον τὸ χρώμα τοῦτο, φησιν, ὃ βασιλεῦ, ἀλλὰ καὶ λίαν κατὰ τὴν ὥραν τοῦ πολέμου ταῖς ἀγαθαῖς τύχαις ἀντιπρῶττον.*

In this incident, Gabras observed the yellowish appearance of the surcoat over the emperors’ coat of mail and remarked, ‘This is not an auspicious color, O Emperor, but in the hour of warfare it very much militates against good

192. *Καθὰπερ κλάδος χλοαζούσης ἐλαίας*, Kantakouzenos, VIII.1:II, 13.

193. JAMES, *Light and Colour*, 77, 121.

194. Gregoras, IV.1: I, 79: *ὅτι ἐν τοῖς κυανοῖς πεδίλοις καὶ χρυσοῦφεις αὐτῶ ἐνημοζοντο ἀετοί*; Akropolites, 173: *ἐν οἷς ὁ μὲν αὐτάδελφος τοῦ βασιλέως τοῖς κυανοῖς πεδίλοις ἐγκεκολλημένους εἶχε*. See also *Akropolites, The History*, 365-366.

195. Syropoulos, *Les ‘Mémoires’*, 228: *καὶ τοῖς ἐκ λαζουρίου καὶ κινναβάρεως χρώμασιν*.

196. Pachymeres, IX.28: III, 295: *θάλασσαν κυανίζειν τῷ φυσικῷ χρώματι*.

197. That it means yellow colour, see LSJ⁹, s.v.

fortune'¹⁹⁸. This is the most straightforward connection between colour and military campaigns in Late Byzantine historiography and shows the level to which colour had infiltrated Byzantine thought since similarly to an eclipse, colour could be contextualised as a malevolent sign. Alexander Kazhdan interprets the abovementioned quotation as 'the imperial gold turns out to be the colour of bile and bitter defeat' and the here Choniates 'startl[es] the reader with his unconventional interpretation'. The examination of colour use in the current article has shown that there is certainly nothing unconventional about interpreting the colour of bile since apart from the fact that yellow garments were worn by emperors during grief¹⁹⁹, it seems that compound words with *χολή* (= bile, gall) always had negative connotations. For example, Gregoras refers to the mother of Andronikos III Palaiologos (1328-1341), who *abandoned everything of yellowish colour (χολοβάφινον)*²⁰⁰. This comes after the writer contrasts roses with thorns and pure gold with fake metal, meaning that had she abandoned everything that appeared worthless to her, as power would seem to a woman who abandons everything to enter a monastery. In contrast, *κιρρός* does not have negative connotations but defines court titles. *Κιρρός* resembles yellow or orange²⁰¹, and is used by Gregoras to describe the yellow garments, sandals and horse coverings of the *πανυπερσέβαστος* (a fourteenth-century court title)²⁰² and a nephew of Andronikos II, John Palaiologos²⁰³. Pachymeres also uses *κιρρός* to describe ensigns and *ὑπόκιρρον* for chalk²⁰⁴.

198. See p. 195 with the translation.

199. Pseudo-Kodinos, *Traité des Offices*, 284. MACRIDES et al., *Pseudo-Kodinos*, 17, 263.

200. Gregoras, X. 6: I, 493: *πᾶν εἶ τι λιθαργύρινόν τε καὶ χολοβάφινον ἦν ἐκεῖ καταλελοιπυῖαν.*

201. LSJ⁹, s.v. For Gennadios Scholarios *κιρρός* means yellow, see M. JUGIE – L. PETIT – X. A. SIDERIDES (eds.), *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, VIII, Paris 1936, 457: *κιρρός, ὁ κίτριος.*

202. M. C. BARTUSIS, *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge 2012, 539.

203. Gregoras, VII.11: I, 271: *ἐνδύμασι γὰρ καὶ πεδίλοις αὐτοῦ καὶ ὅσα τὸν ἵππον τούτου κοσμεῖ κίρροῖς τοῖς ἅπασι χρῆσθαι κεχάρισται.* For its translation, see Gregoras, *Rhomäische*, I, 204-205: 'er gestattete ihm, Kleider, Schuhwerk und Pferdeschmuck in gelber Farbe zu verwenden'.

204. Pachymeres, XII.20: IV, 565: *ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐκ τῶν κίρρων παρασήμοις σεμνύνει;* Pachymeres, IX.28: III, 295: *λευκὴν τῆς κίμωλλας πλεονασίας, [...] ἀλλαχοῦ [...] ὑπόκιρρον.*

It was shown above (p. 222) that Gregoras took a critical stand towards Patriarch Athanasios I by comparing him with a greedy black cat. Pachymeres makes a similar connection, associating the word *ὠχρός* (= pale) with Patriarch Athanasios I's asceticism, reflected in the fact that his followers were barefoot (*νήλιποι*), pale (*ὠχροίαι*) and skeleton-like (*κατεσκληρότεες*)²⁰⁵. Moreover, in his narration of the murder of the Mouzalon brothers in the Sosandron monastery, Pachymeres describes the expression of fear with the phrase *ὠχρῶ τῷ προσώπῳ* (*pale in the face*)²⁰⁶, which Choniates had at an earlier period associated with emotional state²⁰⁷ and immersion into deep thought²⁰⁸. Finally, *πολιός* (= grey, grizzled, grisly)²⁰⁹ is used by Choniates and Gregoras exclusively to describe hair²¹⁰.

Conclusions

Liz James has argued that “there is no organized colour ‘symbolism’; rather the ‘meaning’ of the colour depends above all on the context in which it is used. Considering the unstable nature of manufactured colours, this should not surprise us”²¹¹. From the cases examined in this essay, we can safely argue that this view represents the largest part but not all the examples discussed. This is because in Byzantine histories from the thirteenth up until the fifteenth century, colour functions in two levels: a purely descriptive one, that pertains to objects, facial characteristics, people and animals that the Byzantines were more or less familiar with, and a semantic one, such as the identification of the colour yellow as a bad omen before war. There are colours that lie somewhere in the middle, for they are used both to describe and to convey a message. However, what challenge James’ argument are the specific semantic embeddings for

205. Pachymeres, VIII. 14: III, 161.

206. Pachymeres, I.19: I, 83: *ἅμα δὲ καὶ τὸν νεωτερισμὸν ὑποπτεύοντες, δηλοῦσι σὺν ὠχρῶ τῷ προσώπῳ τοῖς ἔνδοι.*

207. Choniates, 187: *βαπτόμενοι πρὸς ὠχρον ὑπὸ δέους* [MAGOULIAS, *O city*, 105].

208. Choniates, 480: *ὠχρός τε καὶ σύννους.*

209. LSJ⁹, s.v.

210. Choniates, 353: *ἀγέρωχος τὸν τρόπον, στικτός, πολιός* [MAGOULIAS, *O city*, 195]; Gregoras, VIII. 2: I, 292: *ἀνὴρ πολιός μὲν τὴν τρίχα*; Gregoras IV. 8: I, 107: *πολιός μὲν ἀνήρ.*

211. JAMES, *Light and Colour*, 123.

certain colour words. For example, *ἐρυθρός* is associated with imperial commands, enthronement or deposition, ‘genuine’ assumption of power, which is the case with other words such as *φοινικόχροος* and *φοινικοῦς*. This is also the case of *ἐρυθρός*, which apart from its correlation to imperial power in Byzantium, it is since antiquity strongly correlated to human emotion (e.g. shame) either as an adjective or as verb and was carried on in later centuries also in this framework by Byzantine historians. Likewise, but in the other side of the same coin we find the suffix *-βαφής* as in *ἐρυθροβαφής*, *φοινικοβαφής* or *μελαμβαφής* that all denote illegitimate access to political or/and religious power. The intellectual ramifications of colours and their hues created a layered approach to the symbolisms they are attached to. For this reason, we can safely argue for the elevated linguistic sensitivity on the part of the Byzantines and a manipulation of the language that lays on their audience’s ability to decode the underlying messages. It can be said that in Late Byzantine historiography colour clearly propagates imperial ideology as it is particularly shown in the selection of words meaning red.

On a different level can we argue that the histories of this era provide detailed information on Byzantine material culture? Certainly not, since the information we have is abrupt especially if we consider that writers excluded a rich source for colourful descriptions: religious art. This choice however should not surprise us. Colour serves the purpose of history being recorded and in this process writers benefited from attending to objects the description of which could either upscale the vividness of their descriptions if colours were used in a purely descriptive manner or to perpetuate the imperial grandeur if colours were used symbolically. What bridges the actual and the symbolic is that the use of colour in historical accounts in the Late Byzantine period often depicts the Byzantine Empire in ‘archaic’ pigments, emphasizing Byzantium’s political ideology but less often than a commentary in on-going events. Thus, colorful descriptions are transformed to bastions of imperial authority using objects of material culture. In other words, the bridging between texts and colour in Late Byzantine historiography reveals that aesthetic approaches in histories did not aim at creating a visual imprint rather to convey the principles of imperial ideology. By referring to aspects of imperial ideology it was easy for the readers to

comprehend the commentary provided through colour as the semantics was familiar to them due to their repetition from writer to writer and from their acknowledgement of the power of imagery in Byzantium²¹².

Overall, Byzantine customs and political status were fortified through colourful descriptions in times when Byzantium was transforming itself through its interaction with other ethnicities because of war, trade, and cultural exchange. Gregoras bears witness to an innovation (*καινοτομία*) that took place during the reign of Andronikos III in the fashion of headgear. What is remarkable is not the novelty itself but Gregoras' equation of new habits in attire with the *dissolution of dominion* (*κατάλυσιν [...] τῆς βασιλείας*)²¹³. Byzantine sartorial customs safeguarded the perpetuation of imperial authority, and this is also exactly the message conveyed by colour: it protected the ideals of Byzantine imperial ideology in a period marked by constant change.

212. On the role of colour as means of social critic, see KAZHDAN – FRANKLIN, Nicetas Choniates, 263.

213. Gregoras, XI.11: I, 567-568. On the understanding of *καινοτομία* in Byzantine political life, see A. SPANOS, Was innovation unwanted in Byzantium, in: *Byzantium Wanted: The Desire for a Lost Empire*, ed. I. NILSSON – P. STEPHENSON, Uppsala 2014 [Studia Byzantina Upsaliensia, v. 15], 48-50.

ΤΟ ΧΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ (13ος-15ος αι.)

Το άρθρο πραγματεύεται τη λειτουργία του χρώματος στα κείμενα της βυζαντινής ιστοριογραφίας μεταξύ του 13ου και του 15ου αιώνα. Μέσα από την ανάλυση της χρήσης των χρωμάτων και των αποχρώσεών τους γίνεται σαφές ότι το χρώμα αποτελεί μέσο με το οποίο οι συγγραφείς μεταφέρουν το πολιτικό και θρησκευτικό κλίμα της εποχής, προσφέροντας στον σημερινό αναγνώστη τη δυνατότητα διαφορετικής πρόσληψης της ιστορικής διήγησης. Για τον βυζαντινό αναγνώστη, το χρώμα εμπεριείχε ιδεολογικούς χρωματισμούς που προσδιόριζαν τη βυζαντινή ταυτότητα σε σχέση με άλλες πολιτικές και θρησκευτικές οντότητες και έτσι προάσπιζε την αυτοκρατορική ιδεολογία σε μια περίοδο έντονων αλλαγών.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ,
ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΤΩΝ ΛΑΤΙΝΩΝ ΑΝΤΙΠΑΛΩΝ ΤΟΥ*

Σε αντίθεση με την περίοδο των Κομνηνών, ελάχιστες είναι οι πληροφορίες που διασώζονται για τον βυζαντινό στρατό της περιόδου των Αγγέλων, τις τακτικές και την οργάνωσή του¹. Η σύγχρονη έρευνα, βασιζόμενη στον μοναδικό βυζαντινό συγγραφέα που παρέχει λεπτομερείς πληροφορίες για τα γεγονότα της περιόδου, τον Νικήτα Χωνιάτη, έχει καταδείξει την αναποτελεσματικότητά του και την αδυναμία του, αποτέλεσμα των οποίων ήταν η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τα στρατεύματα

* Το άρθρο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσης του γράφοντος στην Α΄ (Η΄) Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων (16-18 Δεκεμβρίου 2015) με τίτλο: Ο στρατός των Αγγέλων μέσα από τις περιγραφές των αντιπάλων του. Ευχαριστώ τους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις χρησιμότητες υποδείξεις τους.

1. Για τον στρατό των Κομνηνών βλ. J. BIRKENMEIER, *The Development of the Komnenian Army: 1081-1180*, Leiden 2002. Για τον στρατό της Νίκαιας και των Παλαιολόγων βλ. Ν. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική του βυζαντινού στρατού στην ύστερη περίοδο (1204-1461)*, Διδ. διατριβή, Παν. Θεσσαλίας, Βόλος 2010 [=https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/29081], και τα γενικά έργα των Μ. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992 και Σ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare in Late Byzantium. 1204-1453*, Leiden-Boston 2011. Ειδικά για τον στρατό των Αγγέλων κατά την Δ΄ σταυροφορία βλ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ, *Military Aspects of the Conquest of Constantinople by the Crusaders*, στο: Α. ΛΑΙΟΥ (εκδ.), *Urbs capta: The Fourth Crusade and its Consequences*, Paris 2005, 123-138. Βλ. επίσης τα γενικά έργα των Τ. ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen, ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Wien 1988 και Ν. ΖΒΙΝΔΕΝ, *Abendländische Ritter, Griechen und Türken im ersten Kreuzzug. Zur Problematik ihrer Begegnung*, Athen 1975.

της Δ΄ σταυροφορίας², και ο συνακόλουθος κατακερματισμός της αυτοκρατορίας. Η παρούσα έρευνα προσπαθεί να φωτίσει τα γεγονότα αυτά και να δώσει μια πιο καθαρή εικόνα της μαχητικής αξίας του βυζαντινού στρατού της συγκεκριμένης περιόδου, βασιζόμενη στις μαρτυρίες της αντίπαλης πλευράς, δηλαδή σε δυτικά χρονικά και ποιήματα γραμμένα στην λατινική και την γαλλική γλώσσα.

Η αναζήτηση πληροφοριών βασίστηκε σε τρεις βασικές ομάδες κειμένων, ανάλογα με την προέλευση και τα γεγονότα που αυτά περιγράφουν. Η πρώτη εξ αυτών αφορά στη συμμετοχή του γερμανού αυτοκράτορα Φρειδερίκου Α΄ στην Γ΄ σταυροφορία και στο πέραςμα του στρατού του από τα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας³. Στα σημαντικότερα κείμενα αυτής της ομάδας συγκαταλέγονται η *Historia de expeditione Friderici imperatoris (nomine Ansberti)*⁴ και τα άμεσα συσχετιζόμενα με αυτή κείμενα, το χρονικό του *Magnus* του *Reichersberg*⁵ και η *Historia Peregrinorum*⁶. Μία σειρά άλλων κειμένων που αναφέρονται

2. Για την Δ΄ σταυροφορία βλ. ενδεικτικά τα γενικά έργα των J. GODFREY, *1204: The Unholy Crusade*, Oxford 1980, F. MADDEN – D. E. QUELLER, *The Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople*, Philadelphia 1997 και J. PHILLIPS, *The Fourth Crusade and the sack of Constantinople*, New York 2004.

3. Ενδεικτική βιβλιογραφία για τον γερμανό μονάρχη: M. PACAUT, *Frederick Barbarossa*, London 1970, E. EICKHOFF, *Friedrich Barbarossa im Orient: Kreuzzug und Tod Friedrichs I*, Tübingen 1977, J. LAUDAGE, *Friedrich Barbarossa (1152-1190). Eine Biografie*, Regensburg 2009.

4. Βλ. G. A. LOUD, *The Crusade of Frederick Barbarossa*, Ashgate 2010, 1-3 (στο εξής LOUD, *Crusade*). Ο χρόνος συγγραφής εντοπίζεται στο έτος 1200 ή και λίγο νωρίτερα. Παρά την παλαιότερη απόδοση της στον μοναχό Ansbert είναι πλέον ευρέως αποδεκτό ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για έναν συγγραφέα. Δεν αποκλείεται ο Ansbert να έπαιξε ρόλο στην τελική διαμόρφωση του κειμένου. Η εκτενέστερη εκδοχή της *Historia de expeditione* βασίζεται σε τρεις γραπτές αναφορές αυτοπτών μαρτύρων των γεγονότων. Ο ανώνυμος συμπλητής, φαίνεται πως σχετιζόταν με υψηλά ιστάμενα πρόσωπα της γερμανικής εκστρατευτικής δύναμης και είχε ιδιαίτερη σχέση με το Passau.

5. Το συγκεκριμένο χρονικό βασίζεται για τη συγκεκριμένη περίοδο στο ημερολόγιο του Tageno, αρχιμανδρίτη του καθεδρικού ναού του Passau (ενός από τους αυτόπτες μάρτυρες -υποτίθεται- της διαδρομής που ακολούθησαν τα γερμανικά στρατεύματα που συμμετείχαν στην Γ΄ σταυροφορία). Για τη σχέση του χρονικού με το κείμενο της *Historia de expeditione*, τις διαφορές και τις αλληλεξαρτήσεις, βλ. LOUD, *Crusade*, 4-7.

6. Ο χρόνος συγγραφής της υπολογίζεται γύρω στο 1200. Σε αντίθεση με τα δύο πρώτα κείμενα δεν βασίζεται σε μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί πολλές φορές χωρία της *Historia de expeditione*, σχεδόν αυτολεξεί.

στην ατυχή εκστρατεία του αυτοκράτορα Φρειδερίκου έμειναν εκτός της παρούσας μελέτης επειδή παρέχουν ελάχιστες ή καθόλου πληροφορίες για τον βυζαντινό στρατό⁷.

Τη δεύτερη ομάδα αποτελεί η σειρά χρονικών που σχετίζονται με την αγγλική συμμετοχή στην Γ΄ σταυροφορία, όπως το *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*⁸ και η έμμετρη διήγηση του Ambroise, *L'Estoire de la Guerre Sainte*⁹. Τα κείμενα αυτά έχουν μεγάλη σχέση με την συνέχεια, γραμμένα στα παλαιά γαλλικά, του χρονικού του Γουλιέλμου της Τύρου (το επονομαζόμενο *Lyon Eracles*)¹⁰. Μία σειρά από χρονικά που ασχολούνται με την αγγλική συμμετοχή στην Γ΄ σταυροφορία, όπως τα *Chronica* του Roger του Howden και τα έργα των Ralph του Diceto και Ralph του Coggeshall, δεν μνημονεύονται στην παρούσα μελέτη επειδή δεν παρέχουν ιδιαίτερες πληροφορίες για τα βυζαντινά στρατεύματα της Κύπρου.

Η τρίτη ομάδα αποτελείται από τα γαλλικά χρονικά που αναφέρονται στην πολιορκία και κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης κατά την Δ΄ σταυροφορία, όπως το χρονικό του Ροβέρτου του Κλαρι¹¹, το χρονικό του

7. Αυτά τα κείμενα είναι: α) η *Epistola de morte Friderici imperatoris*, β) απόσπασμα από το χρονικό του Otto του St Blasien, γ) απόσπασμα από το χρονικό του Otto του Freising, δ) η *Narratio de itinere navali peregrinorum Hierosolymam tendentium...* καθώς και τα λίγο μεταγενέστερα χρονικά της Κολωνίας και χρονικό των Σλάβων που αποδίδεται στον Arnold του Lübeck (1209-1210). Για αυτά βλ. LOUD, *Crusade*, 8-10.

8. Η πατρότητα τουλάχιστον ενός τμήματος αποδίδεται σε έναν Ricardus, κληρικό του ναού της Αγίας Τριάδας του Λονδίνου (1220 περ.). Το υπόλοιπο φαίνεται ότι ανήκει σε κάποιον Άγγλο που πήρε μέρος στη σταυροφορία. Για τις μεγάλες δυσκολίες που αντιμετώπιζει ο σύγχρονος ερευνητής όσον αφορά στην ταύτιση του συγγραφέα με ένα συγκεκριμένο ιστορικό πρόσωπο, βλ. H. J. NICHOLSON, *The Chronicle of the Third Crusade: The Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, Ashgate 1997, 6-9 (στο εξής NICHOLSON, *Chronicle of the Third Crusade*).

9. Θεωρείται έργο του Ambroise της Νορμανδίας (1190 περ.). Το συγκεκριμένο χρονικό έχει ιδιαίτερη αξία γιατί ο Ambroise ακολούθησε τον Ριχάρδο Α΄ στην σταυροφορία και υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας.

10. Το πρώτο τμήμα του *itinerarium*, έχει ιδιαίτερες ομοιότητες με τη γαλλική συνέχεια του Γουλιέλμου της Τύρου. Το δεύτερο τμήμα (αφορά στην συμμετοχή του Ριχάρδου στη σταυροφορία) είναι σχεδόν πανομοιότυπο με τη διήγηση του Ambroise. Για τη σχέση ανάμεσα στα τρία κείμενα βλ. NICHOLSON, *Chronicle of the Third Crusade*, 3-5.

11. Το έργο, γραμμένο στην παλαιά γαλλική διάλεκτο, έχει διασωθεί σε ένα χειρόγραφο των αρχών του 14ου αιώνα, το οποίο βρίσκεται στην βασιλική βιβλιοθήκη

Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου¹² και η επιστολή-αναφορά των γεγονότων από τον Ούγο IV, κόμη του St. Pol¹³. Επίσης χρησιμοποιήθηκαν σύγχρονες πηγές μη αυτοπτών μαρτύρων, όπως η *Devastatio constantinopolitana*¹⁴, το χρονικό του κιστερκιανού μοναχού Αλβέριχου της Trois-Fontaines (Albéric ή Aubry de Trois-Fontaines)¹⁵ και η *Historia constantinopolitana* του επίσης κιστερκιανού μοναχού Günther του Pairis (στην Αλσατία)¹⁶.

Τα κυριότερα πρόβληματα που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος ερευνητής με αυτά τα κείμενα είναι παρόμοια με εκείνα που αντιμετωπίζει κάθε ερευνητής μεσαιωνικών κειμένων¹⁷. Τα χειρόγραφα που διασώζονται είναι προϊόν πολλών συγγραφέων-συμπλητών (συχνά η διάκριση είναι αδύνατη), οι οποίοι δανείζονται χωρία, συνήθως αυτούσια ή ελαφρά

της Κοπεγχάγης και τιτλοφορείται *Li Estoires de chiaus qui conquisent Constantinoble* (η *Ιστορία αυτών που κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη*). Η έκδοση, με κριτικό υπόμνημα, του χρονικού, έγινε το 1924 από τον P. LAUER (*La conquête de Constantinople* [Classiques français du moyen âge 40], Paris 1924). Η έκδοση του Lauer μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον P. CHARLOT (*La conquête de Constantinople* [Poemes et Récits de la vieille France 16], Paris 1939) και στα αγγλικά από τους E. H. McNEAL (*The Conquest of Constantinople Translated from Old French* [Columbia University Records of Civilization 23], New York 1936) και E. N. STONE (“History of Them that Took Constantinople”, *Three Old French Chronicles of the Crusades* [Washington University Publications in Social Sciences 10], Seattle 1939, 16-264).

12. Ο πλήρης τίτλος είναι: *Chronique de la conquête de Constantinople par les Francs écrite par Geoffroy de Ville-Hardoin, maréchal de Champagne et de Romanie*. Βλ. G. Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, έκδ. E. FARAL [T. I: 1199-1203], Paris 1961 (πρώτο γαλλικό χρονικό γραμμένο στη γαλλική) [στο εξής, Villehardouin, *La conquête*].

13. Hugo comes Sancti Pauli, *De expugnata per Latinos urbe Constantinopoli*. Βλ. A. J. ANDREA, *Contemporary sources for the fourth Crusade*, Leiden 2008, 177-186 [Στο εξής, Andrea, *Contemporary sources*] (υπήρχαν πολλές διαφορετικές εκδοχές της επιστολής που απευθύνονταν σε διαφορετικά, επιφανή πρόσωπα στη δυτική Ευρώπη).

14. A. J. ANDREA, “The *Devastatio constantinopolitana*”, A Special Perspective on the Fourth Crusade: An Analysis, New Edition, and Translation, *Réflexions Historiques* 19.1 (1993), 107-129, 131-149.

15. *Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata*, έκδ. P. SCHEFFER-BOICHORST, *MGH, Scriptores* 23 (1874), 674-950.

16. *Historia captae a latinis Constantinopoleos*. Βλ. A. J. ANDREA (εκδ.), *The capture of Constantinople: The ‘Historia Constantinopolitana’ of Gunther of Pairis*, Philadelphia 1997 (στο εξής ‘*Historia constantinopolitana*’).

17. Βλ. K. DeVRIES, The Use of chronicles in recreating medieval military history, *Journal of Medieval Military History* 2 (2004), 1-15.

παραλλαγμένα, από άλλους συγγραφείς. Συχνή, επίσης, είναι και η απόδοση σε αυτά πλαστής πατρότητας από μεταγενέστερους συγγραφείς που τα επεξεργάστηκαν. Συνέπεια αυτών είναι να καθίσταται σχεδόν αδύνατη η εξεύρεση της πρωτότυπης και αυθεντικής πληροφορίας. Για τη συγκεκριμένη περίπτωση, ωστόσο, τις πληροφορίες δηλαδή που παρέχουν τα κείμενα αυτά σχετικά με τον βυζαντινό στρατό, τα ανωτέρω προβλήματα δεν αποτελούν ιδιαίτερο εμπόδιο.

Ένα άλλο σημαντικό προβληματικό αφορά στις προκαταλήψεις, όλων ανεξαιρέτως, των δυτικών συγγραφέων απέναντι στους Βυζαντινούς (αντιστοίχως ανάλογες προκαταλήψεις παρουσιάζουν και οι μαρτυρίες των βυζαντινών συγγραφέων όταν αναφέρονται στους Λατίνους). Όλοι τους, άλλοι περισσότερο και άλλοι λιγότερο, χρησιμοποιούν αρνητικά στερεότυπα, τα οποία σχετίζονται κυρίως με τη δειλία, τον δόλο και την προδοσία των «Ελλήνων»¹⁸. Πρόκειται για την περίφημη *perfidia Grecorum*¹⁹.

Η πρώτη ομάδα χρονικογράφων περιέχει τις περισσότερες πληροφορίες για τα βυζαντινά στρατεύματα της περιόδου. Σε γενικές γραμμές και οι τρεις συμφωνούν μεταξύ τους, γεγονός που φανερώνει αλληλεπίδραση ως κάποιιο βαθμό. Ο στρατός του Φρειδερίκου εισήλθε σε βυζαντινά εδάφη στις 2 Ιουλίου 1189, αφού διέβη τον Δούναβη και τους παραπόταμους του. Η περιοχή του Branicevo, στα βορειοανατολικά της σημερινής Σερβίας, βρισκόταν ακόμη υπό τη διοίκηση του Βυζαντίου,

18. Βλ. H. HUNGER, *Graeculus Perfidus. Ἰταλὸς Ἰταμὸς. Il senso dell'alterità nei rapporti Greco-romani ed Italo-bizantini*, Ρώμη 1987, 35-43 και Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, Η εικόνα των Λατίνων την εποχή των Κομνηνών, *Σύμμεικτα* 9 (1994), 157-171. Επίσης, βλ. T. G. KOLIAS, Wechselseitige Einflüsse und Begegnungen zwischen Orient und Okzident im Bereich des Kriegswesens, στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Kommunikation zwischen Orient und Okzident. Alltag und Sachkultur*, Krems 6-9 Οκτωβρίου 1992 [Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte 619)], Βιέννη 1994, 251-270.

19. *Historia de expeditione Friderici imperatoris et quidam alii rerum gestarum fontes eiusdem expeditionis*, έκδ. A. CHROUST, *MGH, Script. rer. Germ. N.S.*, 5 (1928), 1-115 (στο εξής HE), ιδίως 37.13-14: *...doli et periuria Greci imperatoris*, 37.27: *...machinamentis Grecorum*, 38.8: *...Grecorum artificiiis* 72.17: *...Greci solita perfidia*. *Historia de expeditione Friderici imperatoris et quidam alii rerum gestarum fontes eiusdem expeditionis*, έκδ. A. CHROUST, *MGH Script. rer. Germ. N.S.*, 5 (1928), 116-172 (στο εξής HP), ιδίως 116.29 και 132.13: *...Grecorum perfidia*, 143.21-22: *... Greci nostri has machinabantur insidias*.

καθώς μνημονεύεται ένας δούκας επικεφαλής της περιοχής²⁰. Η διαδρομή των σταυροφόρων από τη βόρεια Σερβία ως τη βόρεια Βουλγαρία δεν είχε ιδιαίτερα προβλήματα, καθώς εκείνη ακριβώς την περίοδο ήταν σε εξέλιξη η απόπειρα των Σέρβων να καταλάβουν τα περισσότερα εδάφη στα ανατολικά μέχρι και τη Ναϊσό²¹. Τα εδάφη βόρεια από τη Σερδική ήταν ήδη εκτός βυζαντινού ελέγχου εξαιτίας της εξέγερσης των αδελφών Ασέν. Κάποιες ομάδες ατάκτων Βουλγάρων και Βλάχων παρενόχλησαν με ενέδρες τα τμήματα εφοδιασμού και τους άνδρες του γερμανικού στρατού που αναζητούσαν εφόδια.

Μετά τη Ναϊσό, οι επιθέσεις αυξήθηκαν, με τους χρονικογράφους να μνημονεύουν και τη συμμετοχή Ελλήνων²². Τα στρατεύματα αυτά φαίνεται πως αποτελούσαν κάποιο είδος πολιτοφυλακής υπό τις διαταγές του δούκα του Βρανίτσο, και όχι τακτικό στρατό²³. Η αντίσταση των Βυζαντινών άρχισε να γίνεται ισχυρότερη στα εδάφη νότια της Σερδικής, η οποία είχε εγκαταλειφθεί, λόγω της αδυναμίας υπεράσπισής της²⁴, και επικεντρώθηκε κυρίως στα ορεινά περάσματα, γνωστότερα ως πύλες του Τραϊανού (Vakerel, Succ), που οδηγούσαν στην νότια Θράκη.

Στα περάσματα αυτά, τρία στον αριθμό, υπήρχαν τεχνητές οχυρώσεις και κάποιου είδους πολιορκητικές μηχανές, οι οποίες προκάλεσαν κάποιες ελαφρές απώλειες στους Γερμανούς²⁵. Στο τρίτο πέρασμα οι Γερμανοί ήρθαν για πρώτη φορά αντιμέτωποι με ένα σώμα βυζαντινού τακτικού στρατού, δυνάμεως 500 ανδρών (υπό την ηγεσία του Μανουήλ Καμύτζη ή του Αλέξιου Γίδου, σύμφωνα με τον Χωνιάτη²⁶) το οποίο όμως απέφυγε να συγκρουστεί μαζί τους²⁷.

20. HE., 28.10, 33.20-21, HP., 133.25-26 (*ducis Brundusii*).

21. HE, 29.29, 30.21, HP., 134.29. Η πόλη είχε καταστραφεί από τους Ούγγρους και είχε περάσει στα χέρια των Σέρβων.

22. HE, 35.15-17. Πάντα στόχος ήταν οι γερμανικές εφοδιοπομπές.

23. Οι γερμανοί χρονικογράφοι τους χαρακτηρίζουν ληστές (*latrunculos*).

24. HE, 37. 10-21.

25. HP, 136-137 και LOUD, *Crusade*, 149-150 (χρονικό του Magnus του Reichersberg). Στο πρώτο πέρασμα σκοτώθηκε ένας ιπποτης από το Halle και πολλοί άλλοι τραυματίστηκαν από βέλη. Στο δεύτερο σκοτώθηκαν κάποιοι πεζοί και το γερμανικό στράτευμα, δεχόμενο την επίθεση 100 περίπου ακροβολιστών, κινδύνευσε σοβαρά. Την ημέρα έσωσε για τους Γερμανούς η έγκαιρη επέμβαση του δούκα της Μερωνίας Βερτόλδου.

26. Χωνιάτης, *Ιστορία*, έκδ. J.-L. van DIETEN [CFHB 11/1], Berlin 1975, 403,60-64.

27. HP, 139 και Magnus presbyter Reicherspergensis (Magnus von Reichersberg), έκδ. W. WATTENBACH, *MGH Scriptores* 17 (1861), 476-523, ιδιαίτ. 509.45 (*Quingentos armatos Grecos*).

Οι Γερμανοί έφθασαν στην εγκαταλελειμμένη Φιλιππούπολη στις 24 Αυγούστου²⁸ και δέχθηκαν την αιφνιδιαστική επίθεση ενός σώματος Αλανών υπό την ηγεσία του Μανουήλ Καμύτζη, την οποία απέκρουσαν εύκολα, σκοτώνοντας 50 από αυτούς και τον Έλληνα βανδοφόρο τους (σημαιοφόρο)²⁹. Ακολούθως οι Γερμανοί στράφηκαν προς την Βερόη (σημ. Σάρα Ζαγόρα), η φρουρά της οποίας αποτελούνταν από τουρκικά στρατεύματα (πιθανότατα Αλανούς), τα οποία εγκατέλειψαν την πόλη, χωρίς μάχη³⁰. Στην πορεία προς την Αδριανούπολη, όπου έφθασαν στις 22 Νοεμβρίου, οι Γερμανοί κατέλαβαν αρκετές πόλεις και κάστρα, τα περισσότερα εκ των οποίων είχαν εγκαταλειφθεί³¹. Τα στρατεύματα που αντιμετώπισαν οι Γερμανοί μόλις πέρασαν τον Αίμο αποτελούνταν από σώματα Ελλήνων και Κουμάνων και ανήκαν στον τακτικό βυζαντινό στρατό.

Φαίνεται πως υπήρξαν κάποιες προσπάθειες αντίδρασης από μέρους των Βυζαντινών, καθώς σε μάχη κοντά στην Φιλιππούπολη εμφανίστηκε για πρώτη φορά βυζαντινό βαρύ ιππικό με τη συνοδεία Κουμάνων ιππέων, το οποίο αρχικά πέτυχε μία νίκη κατά των σταυροφόρων. Αργότερα όμως οι αριθμοί και η ποιότητα των γερμανικών στρατευμάτων έδωσαν τη νίκη στους τελευταίους³². Στην Αρκαδιούπολη (σημερινό Λουλέ Μπουργκάς), η φρουρά αποτελούμενη από Κουμάνους αντιστάθηκε σε ανοικτό πεδίο και εξοντώθηκε. Οι σταυροφόροι συνέλαβαν αιχμαλώτους, βάνδα και άλογα, καθώς και μία γυναίκα πολεμίστρια η οποία είχε φοβερή ικανότητα στο τόξο³³. Έκτοτε οι βυζαντινές επιχειρήσεις περιορίστηκαν σε κάποιες ενέδρες στα περικόρα της Αδριανούπολης, οι οποίες στόχευαν κυρίως στις εφοδιοπομπές του γερμανικού στρατού³⁴.

28. *HE*, 38.27-39.2.

29. *HP*, 141.23.

30. *HE*, 44.12-26, *HP*, 141.23-31

31. Εξαίρεση αποτέλεσαν οι πόλεις Δημοσιζόν και Μονιάς (Mniak), στη Ροδόπη, οι οποίες αντιστάθηκαν και καταστράφηκαν ολοσχερώς (*HE*, 53.22-54.9 και *HP*, 146. 11-24 και 147. 3-12).

32. *HE*, 56.1-13. Κατά την πρώτη σύγκρουση έπεσαν 4 Έλληνες «ιππότες» (*milites*) και 14 Γερμανοί πολεμιστές.

33. *HP*, 147.12-26 (...*unam mulierem in virili habitu armatam mirabiliter arte et exercicio sagittandi edoctam*).

34. *HE*, 59.4-13 και 63.9-14. Στη δεύτερη περίπτωση σκοτώθηκαν 15 πεζοί ακόλουθοι (*servientes*) και ένας ιππότης (*miles*). Οι απώλειες των Βυζαντινών δεν αναφέρονται.

Στις 29 Μαρτίου 1190 ο γερμανικός στρατός διαπεραιώθηκε στη Μικρά Ασία, όπου συνάντησε μικρή αντίσταση από άτακτα σώματα Ελλήνων³⁵. Αξιοσημείωτη είναι η μνεία ενός λατινικού στρατιωτικού σώματος στην υπηρεσία των Βυζαντινών, το οποίο συνάντησαν οι σταυροφόροι στα περίχωρα της Φιλαδέλφειας: ήταν οπλισμένο με τόξα και έφερε λεπιδωτή θωράκιση στα πρότυπα του βυζαντινού στρατού. Το σώμα αυτό, πιθανότατα είχε σταλεί να πολεμήσει τον στασιαστή Θεόδωρο Μαγκαφά, βυζαντινό τοπάρχη της Φιλαδέλφειας, και εντάχθηκε στην υπηρεσία των Γερμανών³⁶.

Η δεύτερη ομάδα κειμένων περιγράφει τα σχετικά με τη συμμετοχή του Άγγλου βασιλέα Ριχάρδου Α΄ στην Γ΄ σταυροφορία και την κατάκτηση της Κύπρου το 1191. Οι δύο κύριες γραπτές πηγές που αναφέρονται στα γεγονότα αυτά, το *Itinerarium peregrinorum (et gesta Regis Ricardi)* και η ιστορία του ιερού πολέμου του Ambroise (*Estoire de la guerre sainte*), παρέχουν κάποιες, λίγες, πληροφορίες σχετικά με τα βυζαντινά στρατεύματα του Ισαακίου Κομνηνού Δούκα.

Οι Άγγλοι σταυροφόροι του Ριχάρδου κατάφεραν να αποβιβαστούν στην περιοχή της Λεμεσού, παρά τις απόπειρες του Ισαακίου να τους εμποδίσει με τη βία³⁷. Το *Itinerarium peregrinorum*, περιγράφει τους έφιππους στρατιώτες του Ισαακίου, να φέρουν λαμπρές πανοπλίες στολισμένες με πολύτιμους λίθους, πολύχρωμα ενδύματα και σημαίες³⁸. Και τα δύο κείμενα αναφέρουν την ύπαρξη βαλιστροφόρων στις τάξεις των Βυζαντινών, καθώς και την παρουσία σφενδονητών και απλών τοξοτών³⁹.

Η σημαντικότερη σύγκρουση ανάμεσα στους δύο ηγεμόνες διεξήχθη κοντά στη Λευκωσία, όταν ο Ισαάκιος, επικεφαλής 700 ανδρών,

35. HE., 72.17-24 και HP, 153.9-27.

36. HE, 74.24-29. Βλ. Χωνιάτης, *Ιστορία*, 399,54-400,73.

37. Αναφέρεται η χρήση αντιαποβατικών κωλυμάτων από τους Βυζαντινούς (Ambroise, *L'Estoire de la guerre sainte*, έκδ. G. PARIS, Paris 1897, στιχ. 1485-1494. Στο εξής *Estoire de la guerre sainte*).

38. *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, έκδ. W. STUBBS, London 1864), II §32 (στο εξής *Itinerarium peregrinorum*). Νεώτερη έκδοση: H. E. MAYER, *Das Itinerarium Peregrinorum. Eine zeitgenössische englische Chronik zum dritten Kreuzzug*, Stuttgart 1962. Πρβλ NICHOLSON, *Chronicle of the Third Crusade*, 183-185.

39. *Itinerarium peregrinorum*, II §30, 32 (NICHOLSON, *Chronicle of the Third Crusade*, 180-185) και *Estoire de la guerre sainte*, στιχ. 1479.

προσπάθησε να αιφνιδιάσει το αγγλικό στράτευμα. Και πάλι γίνεται μνεία βαλιστροφόρων (*balistarii*), ενώ επιβεβαιώνεται η χρήση δηλητηριασμένων βελών από την πλευρά των Βυζαντινών, τα οποία φέρεται να εκτόξευσε ο ίδιος ο Ισαάκιος εναντίον του Ριχάρδου ανεπιτυχώς⁴⁰.

Σε γενικές γραμμές η κατάκτηση του νησιού ήταν εύκολη υπόθεση για τον Άγγλο βασιλέα, καθώς δεν φαίνεται να υπήρχαν στην Κύπρο παραπάνω από 2-3 χιλιάδες μάχιμοι άνδρες, ανάμεσά τους και αρκετοί Αρμένιοι (*Hermeni*) από το βασίλειο της αρμενικής Κιλικίας⁴¹. Παρά τις αριθμητικές υπερβολές των δυτικών χρονογράφων, οι Άγγλοι υπερτερούσαν αριθμητικά και μόλις απεβίβασαν τα πολεμικά τους άλογα το αποτέλεσμα της σύγκρουσης ήταν προδιαγεγραμμένο⁴². Ο στρατός του Ισαακίου από την άλλη αποτελούσε ένα μείγμα αυτόχθονων και μισθοφορικών τμημάτων, τα οποία αποτελούνταν είτε από Λατίνους, όπως

40. *Itinerarium peregrinorum*, II §38, 200-201 (NICHOLSON, *Chronicle of the Third Crusade*, 191-193): *Imperator autem a latere paulatim progrediens, tanquam exploraturus, inordinate ferebatur, ut videlicet acies nostrae, eo visso gratis dissolverentur, sive ut regem sagittaret inventum. Postquam enim regem in ultima acie reperit, binas in ipsum toxicatas misit sagittas, unde rex ira vehementiori commotus, equum urgens calcaribus, ferebatur in imperatorem, ipsum lancea percussurus. Verumtamen iam imminenter imperator evadens, cursu rapidissimo fugit in castellum suum...* Επίσης, *Estoire de la guerre sainte*, στίχ.1915-1932: *E l'empereres soudement/ Sailli de son enbuchement,/ E bien set cent de sa maisnee, / Qui coardise avoit feisnee: / A l'avant garde alerent traire,/ E il les laisserent atraire. / L'emperere vint costeiante, / Com Turcoples en herdeiant, / Tant qu'il vint a la riere garde, / Dont li rois Richarz esteit garde,/ E cil traist a lui dous saietes/ Entuchiees en desheites. / Lors poinst li reis, si desrenga,/ E por un poi ne se vengat/ De l'empeur sanz buntez; / Mais il ert en Fauvel montez, / ki le portot de tel randon / Cume cerf qui curt a bandon.*

41. *Estoire de la guerre sainte*, στίχ.1552, 1650, 1760. Το *Gesta Regis Henrici Secundi*, του Ρογήρου του Howden αναφέρεται και αυτό σε Αρμένιους (*Gesta Regis Henrici Secundi Benedicti abbatis*, 2 τόμ., έκδ. W. STUBBS, Cambridge 1867, σελ. 164).

42. *Estoire de la guerre sainte*, στίχ. 1917. Σπάνια απαντούν σε μεσαιωνικά χρονικά αριθμοί στρατιωτικών σωμάτων που να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Ο αριθμός αυτός υπολογίζεται κατά προσέγγιση με βάση τις απώλειες που είχε υποστεί ο στρατός του Ισαακίου τις προηγούμενες ημέρες. Σίγουρα ο βυζαντινός στρατός ήταν αρκετά μικρότερος από το αγγλικό εκστρατευτικό σώμα. Το γεγονός αυτό καθιστά εντυπωσιακή και ιδιαίτερα παράξενη την απόφαση του Ισαακίου Κομνηνού να αντιμετωπίσει σε μάχες εκ παρατάξεως τους αντιπάλους του. Ίσως να σχετίζεται με το γεγονός ότι η Κύπρος εκείνη την περίοδο δεν διέθετε κάποιο ισχυρό κάστρο, ώστε να αντέξει πολιορκία ικανού αριθμού ξένων δυνάμεων.

παραδίδει ο Χωνιάτης, ή από Αρμένιους (1188, αποτυχημένη απόπειρα Ιωάννη Κοντοστέφανου και Αλέξιου Κομνηνού να ανακαταλάβουν την Κύπρο. Ηττήθηκαν από τον Μεγαρείτη-εξελληνισμένη εκδοχή του Margarito⁴³). Αποτελούνταν κυρίως από ελαφρύ ιππικό και ακροβολιστές, όπως και οι περισσότεροι βυζαντινοί στρατοί της περιόδου. Ο στρατός του Ισαακίου δεν διέφερε ιδιαίτερα από τον κυρίως βυζαντινό στρατό, παρά μόνο ίσως στον τύπο και στην εθνοτική ομάδα μισθοφόρων που ήταν διαθέσιμη στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή.

Τις λιγότερες πληροφορίες σχετικά με το βυζαντινό στρατό της περιόδου παρέχει απρόσμενα η τρίτη ομάδα, η οποία, ωστόσο εμπεριέχει και τον μεγαλύτερο αριθμό πηγών. Οι χρονικογράφοι της Δ΄ σταυροφορίας, παρά το γεγονός ότι ασχολούνται εκτενώς με ένα κατεξοχήν γεγονός στρατιωτικής φύσεως, την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, είναι εξαιρετικά φειδωλοί στις αναφορές τους σχετικά με τα βυζαντινά στρατεύματα που αντιμετώπισαν. Παρόλα αυτά, αν ο σύγχρονος ερευνητής κατορθώσει να θέσει στο περιθώριο τις απίστευτες εκτιμήσεις του Ροβέρτου του Κλαρί για την ύπαρξη 100.000 βυζαντινών ιππέων στην Κωνσταντινούπολη⁴⁴ ή του Βιλλεαρδουίνου για τα 600 σώματα μάχης των βυζαντινών έναντι επτά των σταυροφόρων, καθώς και τις απαξιωτικές κρίσεις τους για την ποιότητα των βυζαντινών στρατιωτών, είναι δυνατόν να καταλήξει σε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα.

Αρχικά, με την εξαίρεση μίας μικρής αψιμαχίας στο Σκούταρι, στην απέναντι πλευρά της Κωνσταντινούπολης, δεν υπάρχει καμία μνεία των Φράγκων χρονογράφων σε τακτικό βυζαντινό στρατό, πέραν των στρατευμάτων που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη. Η αψιμαχία αυτή διεξήχθη στα τέλη του Ιουνίου του 1203, κατά την α΄ φάση της πολιορκίας, και ο Βιλλεαρδουίνος αναφέρει ότι οι σταυροφόροι αντιμετώπισαν ένα μικρό σώμα βυζαντινών ιππέων, δυνάμει 500 ανδρών, το οποίο νίκησαν σε μάχη, έχοντας συντριπτικό αριθμητικό πλεονέκτημα. Παρά το γεγονός ότι ο συγγραφέας δεν παρέχει πληροφορίες σχετικές

43. Χωνιάτης, *Ιστορία*, 369, 77-370, 2.

44. Αντίθετα η πληροφορία του για την ύπαρξη ενός συνόλου 700 ιπποτών στο σταυροφορικό στράτευμα, φαίνεται αρκετά ακριβής (Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, έκδ. P. CHARLOT, Paris 1939, §44, σελ. 99. Στο εξής, Robert de Clari, *La conquête*).

με το είδος των ιππέων αυτών, το γεγονός ότι παρατάχθηκαν για μάχη συντεταγμένοι μπροστά από το στρατόπεδό τους και δεν τράπηκαν σε φυγή, όπως η πλειοψηφία των στρατευμάτων που υπερασπίζονταν την Κωνσταντινούπολη, φανερώνει ότι επρόκειτο για κάποιο είδος τακτικού στρατού⁴⁵.

Ακόμη πίο εντυπωσιακή είναι η απουσία κάθε μνείας για βυζαντινά επικουρικά στρατεύματα κατά τη διάρκεια της δεκάμηνης πολιορκίας. Φαίνεται πως δεν υπήρχαν διαθέσιμα βυζαντινά στρατεύματα στις ευρωπαϊκές κτήσεις της αυτοκρατορίας, ενώ όσα υπήρχαν στις ανατολικές περιοχές είτε πολεμούσαν τους τοπάρχες που είχαν αναδειχθεί την τελευταία δεκαετία του 12ου αιώνα, είτε αδυνατούσαν να προσεγγίσουν την Κωνσταντινούπολη, εξαιτίας της κυριαρχίας των Βενετών στη θάλασσα.

Όσον αφορά στα στρατεύματα που υπερασπίζονταν την Κωνσταντινούπολη, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το μεγαλύτερο μέρος τους αποτελούσε πρόχειρα οπλισμένη πολιτοφυλακή, πλαισιωμένη από τη φρουρά των Βαράγγων και κάποιες μονάδες σωματοφυλάκων του αυτοκράτορα. Επίσης υπήρχαν ορισμένοι Λατίνοι από την Γένουα και την Πίζα οι οποίοι πολεμούσαν ενάντια στους σταυροφόρους ένεκα κυρίως της έχθρας τους με τους Βενετούς⁴⁶.

Ο Ροβέρτος του Κλαρί παρέχει την ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι οι σταυροφόροι δίσταζαν να αναμετρηθούν με το βυζαντινό στράτευμα του Αλεξίου Γ΄ έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και ότι υπήρχε ασυνεννοησία μεταξύ τους: αν την είχε εκμεταλλευθεί ο Αλέξιος, θα τους είχε φέρει σε δύσκολη θέση⁴⁷. Σε πολλές περιπτώσεις ο Ροβέρτος χρησιμοποιεί τον όρο *chevalier* προκειμένου να περιγράψει τους βυζαντινούς ιππείς, τους οποίους θεωρούσε κάποιο είδος βαρέως ιππικού⁴⁸.

Τόσο ο Βιλλεαρδουίνος, ο Ροβέρτος αλλά και η *Devastatio constantinopolitana* μνημονεύουν την αποτυχημένη απόπειρα του Αλεξίου Ε΄

45. Villehardouin, *La conquête* §139, σελ. 140.

46. Ο Ούγος του St. Pol αναφέρει ότι τον πύργο του Γαλατά υπερασπίζονταν Βρετανοί, Δανοί (προφανώς απόσπασμα της φρουράς των Βαράγγων) και Γενουάτες (ANDREA, *Contemporary sources*, 191-192).

47. Robert de Clari, *La conquête*, §47, σελ. 105-107.

48. Αντί του όρου *sergeant* που χρησιμοποιεί συνήθως για το ελαφρύ ιππικό.

στις 2 Φεβρουαρίου 1204 να αιφνιδιάσει ένα απόσπασμα υπό την ηγεσία του Ερρίκου της Φλάνδρας που είχε σταλεί να βρει εφόδια στα περικόρα της Κωνσταντινούπολης. Εκεί, ο πρώτος φέρεται να έχασε, εκτός από την πολύτιμη εικόνα της Θεοτόκου, και είκοσι από τους καλύτερους ιπείς του (*chevaliers*)⁴⁹. Έκτοτε δεν μνημονεύεται καμία απόπειρα βυζαντινών στρατευμάτων να αντιμετωπίσουν σε ανοικτό πεδίο τα αντίστοιχα φραγκικά.

Η πιο ενδιαφέρουσα πληροφορία που παρέχουν τα κείμενα αυτά, η οποία επιβεβαιώνει τις πληροφορίες των χρονικών της πρώτης ομάδας, είναι εκείνη για την ύπαρξη σώματος βαλλιστροφόρων στις τάξεις του βυζαντινού στρατού. Η μνεία συναντάται τόσο στον Ροβέρτο του Κλαρί⁵⁰, και τον Ούγο του St. Pol⁵¹, όσο και στον Günther του Pairis⁵². Ο τελευταίος μάλιστα αναφέρει ότι η ανωτερότητα των Φράγκων σε αυτό το όπλο υπήρξε ο καθοριστικός παράγοντας για την κατάληψη της πόλης, καθώς εμπόδιζε τους υπερασπιστές να λάβουν κατάλληλες θέσεις στους προμαχώνες των τειχών και επέτρεπε σχετικά ασφαλή πρόσβαση των πολιορκητών στα τείχη, μέσω των πολιορκητικών μηχανών τους.

Τέλος, η *Devastatio*, είναι από τις λίγες πηγές που παραδέχεται την ύπαρξη σημαντικών απωλειών στο στρατόπεδο των σταυροφόρων, ιδιαίτερα κατά την αποτυχημένη επίθεση της 9ης Απριλίου 1204 (το χρονικό του Novgorod κάνει μνεία για 100 περίπου απώλειες-άγνωστη η πηγή του)⁵³. Η πληροφορία αυτή είναι σημαντική, καθώς οι απώλειες των σταυροφόρων αποσιωπούνται ή περιορίζονται σημαντικά από τις δυτικές πηγές της περιόδου.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη των δυτικών πηγών και η γνώση της κατάστασης των Βυζαντινών και των αντιπάλων τους οδηγούν στις παρακάτω διαπιστώσεις. Τα βυζαντινά στρατεύματα της εποχής των Αγγέλων αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από χαμηλής

49. Villehardouin, *La conquête*, 28. ANDREA, *Contemporary sources*, 220.

50. Robert de Clari, *La conquête*, §48, σελ. 109-111: *que li arbalestier l'empereur traioent bien en nos gents, et nostre arbalestier ensement es gens l'empereur*.

51. ANDREA, *Contemporary sources*, 197.

52. *Historia constantinopolitana*, §17, σελ. 104-105.

53. ANDREA, *Contemporary sources*, 220. Το χρονικό του Novgorod κάνει μνεία για 100 περίπου απώλειες. Η πηγή του είναι άγνωστη (*The Chronicle of Novgorod*, έκδ. R. MITCHELL - N. FORBES, London 1914, 46).

μαχητικής αξίας ατάκτους (πολιτοφυλακή) και μισθοφόρους, νομαδικής, κυρίως, και λατινικής, δευτερευόντως, προελεύσεως. Οι Κουμάνοι και Πετσενέγκοι μισθοφόροι απέδωσαν αρκετά ικανοποιητικά, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται πως υπερασπίστηκαν μέχρι τέλους τα οχυρά που τους είχαν ανατεθεί. Η απουσία μνείας ληλασιών και βιαιοπραγιών εκ μέρους τους δείχνει ότι μέχρις έναν βαθμό πρέπει να είχαν ενταχθεί στη βυζαντινή κοινωνία. Φαίνεται πως υπήρχε ένας μικρός πυρήνας γηγενούς ιππικού, το οποίο είχε καλή επίδοση στις μάχες απέναντι στους Λατίνους και έφερε ικανή σωματική θωράκιση. Ατυχώς, οι πηγές δεν διευκρινίζουν αν επρόκειτο για βαρύ ιππικό του τύπου των καταφράκτων ή άλλου, βασισμένου στα δυτικά πρότυπα. Υπήρχαν ακόμη σώματα τοξοτών που χρησιμοποιούσαν δηλητηριώδη βέλη (τακτική που απαντά και στα βυζαντινά στρατιωτικά εγχειρίδια⁵⁴) και βαλλιστροφόρων. Για τους τελευταίους δεν γνωρίζουμε αν επρόκειτο για μισθοφόρους ή για κάποια προσπάθεια να δημιουργηθεί αντίστοιχο σώμα από εγχώριους βαλλιστροφόρους. Η χαμηλή απόδοσή τους στις μάχες ενισχύει την τελευταία άποψη.

Για τους μη εξειδικευμένους, με τις βυζαντινές στρατιωτικές τακτικές και πρακτικές, χρονογράφους της περιόδου, είτε βυζαντινούς, όπως ο Χωνιάτης ή τους προαναφερθέντες δυτικούς συγγραφείς, η απόδοση των βυζαντινών στρατευμάτων της συγκεκριμένης περιόδου κυμάνθηκε σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Οι συνεχείς υποχωρήσεις μπροστά στα στρατεύματα των Σταυροφόρων και η χρήση τακτικών ανταρτοπολέμου σε συνδυασμό με την αποφυγή κάθε μάχης ανοικτού πεδίου, οδήγησαν, ευλόγως, στη διαμόρφωση μίας αντίληψης και ακολούθως ενός στερεότυπου που ήθελε τον βυζαντινό στρατό να αποτελείται από δειλούς στρατιώτες και αξιωματικούς, χαμηλής μαχητικής αξίας, τους οποίους συνεπικουρούσαν αναξιόπιστα μισθοφορικά στρατεύματα. Ως έναν βαθμό η άποψη αυτή μπορεί να θεωρηθεί δικαιολογημένη. Οι αποτυχίες των βυζαντινών όπλων έναντι των Σέρβων και των Βουλγάρων, ιδιαίτερα κατά την επανάσταση των αδελφών Ασέν, σε συνδυασμό με την αδυναμία της κεντρικής κυβέρνησης να αντιμετωπίσει τα τοπικά αυτονομιστικά κινήματα που προέκυπταν με μεγάλη συχνότητα στις βυζαντινές επαρχίες κατά το τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα, ενίσχυσε αυτή την άποψη.

54. *Τακτικά Λέοντος Στ'*, έκδ. T. DENNIS [CFHB 49], Washington 2010, 446.

Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν μπορεί να υιοθετηθεί εύκολα για μία σειρά λόγων. Πρώτον, η χρήση τακτικών ανταρτοπολέμου και η αποφυγή γενικευμένης σύγκρουσης, αποτελούσε θεμελιώδες στοιχείο της πολεμικής τακτικής των Βυζαντινών (κάτι που είναι γνωστό από όλα τα προγενέστερα τακτικά εγχειρίδια)⁵⁵. Αυτό που οι αντίπαλοι θεωρούσαν δειλία ή υποχωρητικότητα ήταν στις περισσότερες των περιπτώσεων συγκεκριμένη πολεμική τακτική. Κάτι αντίστοιχο είχε συμβεί και κατά το πέρασμα των στρατευμάτων της πρώτης και δεύτερης σταυροφορίας από τα βυζαντινά εδάφη. Ο βυζαντινός στρατός ήταν κυρίως αμυντικογενής και οι βασικές τακτικές του στόχευαν στη σταδιακή φθορά, διάσπαση του κύριου όγκου και μείωση των εφοδίων του εκάστοτε επιδρομέα, ώστε εκείνος να αναγκαστεί να υποχωρήσει. Αυτή η τακτική ήταν αρκετά επιτυχής απέναντι σε Βαλκάνιους αντιπάλους και σε νομάδες. Απέναντι σε στρατεύματα που είχαν όμως ως στόχο την μόνιμη κατάκτηση εδαφών η τακτική αυτή έπασχε. Σε αντίθεση με τα τουρκικά στρατεύματα που ακολουθούσαν τις ίδιες τακτικές μη ορθόδοξου πολέμου εναντίον των Σταυροφόρων και είχαν επιφέρει μεγάλες ήττες σε δυτικού τύπου στρατούς, οι Βυζαντινοί δεν κατόρθωσαν να πετύχουν παρόμοια αποτελέσματα. Το γεγονός αυτό δεν είχε να κάνει με ενδεχόμενη ανικανότητα του βυζαντινού στρατού. Οι τακτικές αυτές απαιτούσαν τη θυσία εδαφικών περιοχών, ιδίως παραμεθόριων, προκειμένου ο εισβολέας να διεισδύσει σε ικανό βάθος, να εξαντλήσει τα εφόδια του και ακολούθως να δεχτεί το τελειωτικό πλήγμα από τον αμυνόμενο. Οι Τούρκοι εκείνη την περίοδο στηρίζονταν σε πολύ μικρότερο βαθμό απ' ότι οι Βυζαντινοί σε αστικά κέντρα και μπορούσαν ευκολότερα να παραχωρήσουν μεγάλες εδαφικές εκτάσεις στον αντίπαλο χωρίς να υποστούν καταστροφές. Οι Βυζαντινοί αντίθετα στηρίζονταν περισσότερο σε πόλεις και μικρότερα αστικά κέντρα, τα οποία δεν μπορούσαν να θυσιάσουν το ίδιο εύκολα χωρίς να υποστούν σοβαρά οικονομικά και δημογραφικά πλήγματα. Αυτή η αδυναμία τους έγινε έκδηλη κατά το πέρασμα του στρατού

55. Διασώζονται ολόκληρα κεφάλαια στις βυζαντινές στρατιωτικές πραγματείες με τίτλους σχετικούς με «ανταρτοπόλεμο». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ξεχωριστή πραγματεία του 10ου αιώνα *Περί παραδρομής Πολέμων* (*De velitatione bellica*), η οποία αναφέρεται εξ ολοκλήρου στην τέλεση μη τακτικών, ανορθόδοξων συγκρούσεων. Βλ. G. DENNIS, *Three Byzantine Military Treatises*, Washington, DC, 1985, 137-239.

του Φρειδερίκου Α΄ από τα βυζαντινά εδάφη και πιθανότατα ενίσχυσε την πεποίθηση στη Δύση ότι η κατάληψη του Βυζαντίου ήταν πολύ ευκολότερος στόχος απ' ό,τι η ανακατάληψη των Αγίων Τόπων.

Δεύτερον, αξίζει να σημειωθεί ότι οι πιο αξιόλογοι αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών, όπως ο Αλέξιος Α΄ και ο Μανουήλ Α΄ δεν είχαν να επιδείξουν ιδιαίτερες επιτυχίες έναντι δυτικού τύπου στρατευμάτων, κατά τη διάρκεια της βασιλείας τους. Αντίθετα, ο πρώτος υπέστη μία σειρά ταπεινωτικών ηττών που τον ανάγκασαν να καταφύγει, με επιτυχία, στις δοκιμασμένες τακτικές ανταρτοπολέμου. Η μεγάλη διαφορά ήταν ότι οι αυτοκράτορες αυτοί, εκτός από μία παγιωμένη και με ισχυρά ερείσματα στην πολιτική σκηνή του Βυζαντίου δυναστεία, διέθεταν και μία σειρά ικανότατων, φίλα προσκείμενων, αυλικών συγγραφέων και εγκωμιαστών που σε μεγάλο βαθμό διαμόρφωσαν και συνεχίζουν να επηρεάζουν την άποψη των μεταγενέστερων ερευνητών της περιόδου. Αντίθετα οι αυτοκράτορες του τελευταίου τετάρτου του 12ου αιώνα είχαν την «ατυχία» να έχουν απέναντί τους την πένα ενός εκ των ικανότατων και πλέον καταρτισμένων ιστοριογράφων που ανέδειξε το Βυζάντιο, γεγονός που επίσης διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό τη σύγχρονη άποψη περί παρακμής και αποτυχημένης διακυβέρνησης.

Το πρόβλημα της εύκολης κατάρρευσης του Βυζαντίου στον στρατιωτικό τομέα είναι αρκετά σύνθετο και δεν μπορεί να απαντηθεί εύκολα. Δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι οι προαναφερθέντες Κομνηνοί αυτοκράτορες ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για αυτό. Ήταν αυτοί που άνοιξαν ουσιαστικά τις πύλες της αθρόας εγκατάστασης Λατίνων σε βυζαντινά εδάφη και της ανάπτυξης σχέσεων με τη Λατινική Δύση και Ανατολή σε όλα τα επίπεδα. Αυτό είχε κάποια αρχικά οφέλη για τους Βυζαντινούς, ιδιαίτερα σε στρατιωτικό επίπεδο, όμως στον αντίποδα φανέρωσε τις στρατιωτικές αδυναμίες και τα μειονεκτήματά τους, γεγονός που τους καθιστούσε εξαιρετικά εύάλωτους σε μία ενδεχόμενη στρατιωτική αναμέτρηση με δυτικού τύπου στρατεύματα.

Τρίτον, παρά τις υπερβολές των χρονικογράφων, γίνεται αντιληπτό ότι οι Βυζαντινοί στη συντριπτική πλειοψηφία των συγκρούσεων μειονεκτούσαν αριθμητικά (στις σοβαρότερες απαριθμήσεις τους που συμφωνούν με τις πληροφορίες και άλλων πηγών σχεδόν ποτέ δεν αναφέρονται αποσπάσματα περισσότερων από μερικές εκατοντάδες ανδρών).

Τέταρτον, τα βυζαντινά στρατεύματα έπασχαν από το χρόνιο πρόβλημα κάθε στρατού από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας: την έλλειψη ικανών ηγετών και αξιωματικών, η οποία αρκεί από μόνη της να καταστρέψει ακόμη και τον καλύτερα εκπαιδευμένο στρατό. Στο σημείο αυτό, οι απόψεις των χρονικογράφων δεν φαίνεται να απέχουν πολύ από την πραγματικότητα.

Τέλος, οφείλει να τονισθεί ότι ακόμη και την ύστατη ώρα τα βυζαντινά στρατεύματα όταν διοικούνταν από ικανούς αξιωματικούς και αναγκάζονταν να δώσουν μάχες σε ανοικτό πεδίο, μπορούσαν να αποβούν εξαιρετικά επικίνδυνα για τους δυτικούς αντιπάλους τους, όπως απέδειξαν η μάχη της Δημητρίτζας (7 Νοεμβρίου 1185) και κάποιες επιτυχίες απέναντι στους Σταυροφόρους. Παρά τους ισχυρισμούς των δυτικών χρονικογράφων, τα βυζαντινά στρατεύματα δεν αποτελούσαν τεράστιες ομάδες απόλεμων ανθρώπων οι οποίες σαρώνονταν από τους αντιπάλους τους σε κάθε μάχη. Αντίθετα, όπως διαπιστώνεται μέσα από την εμπειριστατωμένη μελέτη των ιδίων κειμένων, υπεύθυνος για την κατάρρευση του βυζαντινού στρατού ήταν ένας συνδυασμός πολλών παραγόντων, όπως η έλλειψη ικανής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας, οι μικροί αριθμοί του στρατεύματος, οι ταυτόχρονες επιθέσεις από πολλούς και διαφορετικής στρατιωτικής φιλοσοφίας αντιπάλους, η κακή οικονομική κατάσταση και η αποσταθεροποίηση των επαρχιών, καθώς και η αδυναμία του να προσαρμοστεί στις στρατιωτικές ανάγκες και απαιτήσεις της περιόδου. Όλοι αυτοί οι παράγοντες επέφεραν μία αναμενόμενη μείωση της μαχητικής αξίας και του ηθικού, προδιαγράφοντας και καθιστώντας αναπόφευκτη την καταστροφή του 1204.

THE BYZANTINE ARMY OF THE PERIOD OF THE ANGELI, ACCORDING TO THE
ACCOUNTS OF THE LATIN SOURCES

There is hardly any information available about the byzantine army under the dynasty of Angeli, about its numbers, composition and performance in battle. With the exception of Choniates no other byzantine gives any useful information. Under this prism the western European sources of the third and fourth crusades could provide valuable information, if properly read. Chronicles such as *Historia de expeditione Friderici imperatoris* and the *Historia Peregrinorum* from Germany and the *Itinerarium peregrinorum* and the *Estoire de la guerre sainte* of Ambroise from England together with the famous and much read chronicles of Robert Clari and Geoffroi Villehardouin from France give a very different account than usual about the true capabilities of the byzantine army on the eve of the fourth crusade.

The information derived from these sources picture a very grim situation for the byzantine state in general. The army was greatly outnumbered by its foes, without capable leadership and enough reserves to defend even the capital. Nevertheless, when properly handled it could still be a dangerous opponent for the superior crusader armies.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ

ΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΙΩΑΚΕΙΜ Α΄ (1498, ΑΥΓ.)
ΓΙΑ ΤΑ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΑ ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Στο αρχείο της Μονής Βαρλαάμ και ειδικότερα στον φάκελο των πατριαρχικών εγγράφων σώζεται σπάραγμα πατριαρχικού γράμματος, άγνωστο στην έως τώρα έρευνα, για τις μονές των Μετεώρων και την εκκλησιαστική ιστορία της Θεσσαλίας. Το έγγραφο, που δεν αναφέρεται στην *Ἐκθεσιν* που συνέταξε ο Ν. Α. Βέης μετά την ολοκλήρωση των ερευνών του στα Μετέωρα (1908-1909)¹, προέρχεται πιθανότατα από το αρχείο της επισκοπής Σταγών, το οποίο μεταφέρθηκε για φύλαξη στην Ι. Μονή Βαρλαάμ, περί τα τέλη του 18ου αιώνα, από τον τότε επίσκοπο Σταγών Παρθένιο (Μάρτ. 1751 - † 26 Μαρτ. 1784)².

Το έγγραφο είναι γραμμένο στην πρόσθια όψη μονόφυλλου χάρτου. Είναι ακέφαλο -έχει αποκοπεί ικανό τμήμα του χαρτιού- και δεν φέρει κάποιον αριθμό κατάταξης. Σύμφωνα με όσα αναγράφονται στο σωζόμενο τμήμα του, πρόκειται για ιδιαίτερα ενδιαφέρον έγγραφο όσον αφορά στα εκκλησιαστικά πράγματα της Θεσσαλίας κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία.

1. Ν. Α. ΒΕΗΣ, *Ἐκθεσις Παλαιογραφικῶν καὶ τεχνικῶν ἐρευνῶν ἐν ταῖς μοναῖς τῶν Μετεώρων κατὰ τὰ ἔτη 1908-1909*, Ἀθήνησι 1910. Ἄδηλο παραμένει εἰάν το ἔγγραφο ἐντοπίστηκε κατὰ τις ἐρευνητικὲς ἀποστολὲς τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κατὰ τὰ ἔτη 1961, 1962, 1965 καὶ 1966.

2. Για τὸ πρόσωπο τοῦ Παρθενίου Σταγῶν, ὁ ὁποῖος υπῆρξε δωρητὴς καὶ ἀνακαινιστὴς τῆς μονῆς, καὶ μέλος τῆς ἀδελφότητάς τῆς βλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Ὁ ἐπίσκοπος Σταγῶν Παρθένιος (Μάρτιος 1751 - 26 Μαρτίου 1784), ἀδελφὸς τῆς Ἱ. Μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, δωρητὴς καὶ κτήτορας κωδίκων, στο: *Πρακτικὰ τοῦ Β΄ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Καλαμπάκας* (10, 11 & 12-5-2002), ἐπιμ. Γρ. ΣΤΑΓΕΑΣ, Καλαμπάκα 2005, 287-301.

Το γράμμα είναι σαφώς πατριαρχικό, εάν κρίνουμε από αναφορές όπως: *σταυροπήγια τῆς μεγάλης ἐκκλησίας* (στ. 2, 4), *πατριαρχικά σταυροπήγια* (στ. 8) και *ἡ μετριότης ἡμῶν* (στ. 3, 11). Απευθύνεται στις εκκλησιαστικές αρχές της επισκοπῆς Σταγῶν (στ. 2) και της μητροπόλεως Λαρίσης (στ. 5-6), και ἀπτεται ζητημάτων σχετικῶν με τα πατριαρχικά σταυροπήγια της Θεσσαλίας, την ἀπόδοση στο Πατριαρχεῖο του οφειλομένου ἀπὸ αὐτὰ *χαρατζίου* (στ. 7), καθὼς και τη σχέση τους με τον μητροπολίτη Λαρίσης και τα δίκαια που πρόβαλλε ο τελευταῖος ἐπὶ αὐτῶν (στ. 10-11).

Στο ἔγγραφο σῶζεται μηνολόγημα: *Αὐγουστος ἀΐνδικτιῶνος* (στ. 12), και κατονομάζεται ο μητροπολίτης Λαρίσης Διονύσιος (στ. 6), στοιχεῖα που επιτρέπουν μια πρώτη, κατὰ προσέγγιση, χρονολόγησή του, εφόσον ἡ ἀΐνδικτιῶνα σε συνδυασμό με το ὄνομα του μητροπολίτη αντιστοιχεί στα ἔτη 1498 και 1588. Ὡς εκ τούτου, ο αναφερόμενος μητροπολίτης θα μπορούσε να εἶναι εἴτε ο ἅγιος Διονύσιος ο Ελεήμων (post 1490 – ca 1499) εἴτε ενδεχομένως ο Διονύσιος ο επιλεγόμενος Φιλόσοφος (ca 1593–1601)³. Στην ακριβέστερη χρονολόγηση του εγγράφου συνέβαλε ἡ εξέταση του τύπου της γραφῆς του, που παραπέμπει στο μεταίχμιο 15ου και 16ου αἰῶνα, ἀλλὰ κυρίως το μηνολόγημα, το οποίο εμφανίζει τις ίδιες ακριβῶς ιδιαιτερότητες με ἐκεῖνο σε *γράμμα* του πατριάρχη Ἰωακείμ Α΄ (ἔτ. 1499, Μάιος), επικυρωτικὸ ἀποφάσεως του Πρωτάτου του Αγίου Ὁρους⁴. Κατὰ συνέπεια το σωζόμενο σπάρραγμα ἀνήκει σε πατριαρχικὸ ἔγγραφο που ἀπολύθηκε ἀπὸ τον Ἰωακείμ Α΄ και χρονολογεῖται επακριβῶς τον Αὐγουστο του 1498.

3. Βλ. ἀντίστοιχα Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Ὁ μητροπολίτης Λαρίσης ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἐλεήμων († 1510) καὶ οἱ εἰκονογραφικὲς παραστάσεις του, στο: *Οἰκοδομὴ καὶ μαρτυρία. Ἐκφρασις ἀγάπης καὶ τιμῆς εἰς τὸν Σεβ. Μητροπολίτην Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονύσιον*, τ. Β΄, Κοζάνη 1991, 389-403, και Δ. Α. ΠΑΠΑΖΗΣ, *Διονύσιος μητροπολίτης Λαρίσης «Φιλόσοφος» ἢ «Σκυλόσοφος»* [1541(:) – 1611], Λάρισα 2016.

4. Ν. Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑΣ, *Acta Vatopedii* (μέσα 15ου-τέλη 17ου αι.) [Θρακική Βιβλιοθήκη 12], τ. Α΄, ΔΠΘ-Κομοτηνὴ²2015, 69-75. Στο σημεῖο αὐτὸ θα ἤθελα να ἐκφράσω τις θερμὲς μου ευχαριστίες στις κκ. Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου και Γιούλη Ευαγγέλου για την πρόθυμη βοήθειά τους στην ἐπίλυση ζητημάτων σχετικῶν με την ιδιαιτερότητα του εγγράφου, καθὼς και στον κ. Ζήση Μελισσάκη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του στην παλαιογραφικὴ εξέταση του κειμένου.

Ο προσδιορισμός του έτους έκδοσης και η ταυτοποίηση του παραλήπτη καθιστούν έτι μεγαλύτερη τη σημασία του *γράμματος*, καθώς αποτελεί το μόνο σωζόμενο (μέχρι στιγμής) πατριαρχικό έγγραφο του 15ου αιώνα που απευθύνεται στις εκκλησιαστικές αρχές της Θεσσαλίας, δεδομένου ότι το αμέσως προηγούμενο είναι το *σιγίλλιον* του οικουμενικού πατριάρχη Αντωνίου Δ΄ (έτ. 1393, Μάρτ.) υπέρ των δικαίων της επισκοπής Σταγών⁵. Στο *γράμμα* τίθενται ορισμένα ζητήματα ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, όπως είναι: (α) η εξακρίβωση του χρόνου αρχιερατείας του Λαρίσης Διονυσίου Ελεήμονος (β) η απόδοση στον ίδιο του *τόπου Έφεσσου* (στ. 6)· (γ) η ονομαστική μνεία για πρώτη φορά των πατριαρχικών σταυροπηγίων στη Θεσσαλία και του καθεστώτος που τα διείπε κατά την πρώιμη Οθωμανική περίοδο· (δ) η μνεία μονών της Ύστερης Βυζαντινής περιόδου, οι οποίες εξακολουθούν να υφίστανται στα τέλη του 15ου αιώνα, και (ε) οι δικαιοδοσίες του μητροπολίτη Λαρίσης επί των πατριαρχικών σταυροπηγίων της επαρχίας του.

Στην περίπτωση του μητροπολίτη Λαρίσης, Διονυσίου του Ελεήμονος, ο προσδιορισμός του χρόνου της αρχιερατείας του αποτελούσε ζητούμενο για την έρευνα, καθώς γνωρίζαμε με βεβαιότητα μόνο το έτος κοιμήσεώς του: *Έν έτει | ζιή [= 1510]· μήν μαρτ(ιος), κή ήμέρα Ε^η* (βλ. κώδ. *ΕΒΕ* 650, f. 41v)⁶. Αξιοποιώντας εικονογραφικά δεδομένα, όπως η απεικόνιση του Διονυσίου μεταξύ των μητροπολιτών Λαρίσης Βησσαρίωνος Α΄ και Μάρκου Α΄ στους ναούς των Αγίων Αναργύρων (έτ. 1627) και του Αγίου Στεφάνου στην πόλη των Τρικάλων, καθώς και άλλες γραπτές μαρτυρίες, κυρίως τα αναφερόμενα στο *Σύγγραμμα ιστορικόν* ή «Χρονικό των Μετεώρων», ο Δημήτριος Σοφιανός πρότεινε ως χρόνο αρχιερατείας του στον θρόνο της μητροπόλεως Λαρίσης το διάστημα post 1490 – ca 1499, εμβόλιμα δηλαδή στις θητείες των Βησσαρίωνος Α΄ (1489/90 – post 1490) και Μάρκου Α΄ (1499/1500 – 1526/27)⁷. Πλέον, η σαφής μνεία του Διονυσίου Λαρίσης στο πατριαρχικό γράμμα του Ιωακείμ Α΄ έρχεται

5. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Acta Stagorum*. Τὰ ὑπὲρ τῆς θεσσαλικῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν παλαιὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα (τῶν ἐτῶν 1163, 1336 καὶ 1393). Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς, *Τρικαλινὰ* 13 (1993), 54-66, καὶ τοῦ ΙΛΙΟΥ, *Ἡ Ἐπισκοπὴ Σταγῶν. Σύντομο ἱστορικὸν διάγραμμα*, Καλαμπάκα 2004, 101-110.

6. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Διονύσιος ὁ Ἐλεήμων*, 392, 394-395 (εικ. 3).

7. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Διονύσιος ὁ Ἐλεήμων*, 401-402.

να επιβεβαιώσει τα επιχειρήματα και τα πορίσματα της έρευνας του Δημητρίου Σοφιανού⁸.

Στο εξεταζόμενο έγγραφο αναφέρεται ακόμη ο Λαρίσης Διονύσιος με τον τίτλο του *ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Ἑλλάδος καὶ δευτέρας Θετταλίας* αλλά και ως *ἐπέχων τὸν τόπον τοῦ Ἐφέσου* (στ. 6). Το τιμητικό αυτό προνόμιο που χορηγεί από την Υστεροβυζαντινή περίοδο ο Οικουμενικός Πατριάρχης σε οικείους του ιεράρχες, δηλαδή να *ἐπέχουν τὸν τόπον* μιας άλλης, συνήθως ανώτερης ιεραρχικά εκκλησιαστικής έδρας (μητροπόλεως), δεν συνεπάγεται διοικητικές ή άλλες λειτουργικές αρμοδιότητες στην επιδιδόμενη εκκλησιαστική περιφέρεια. Εξασφαλίζει ωστόσο στον κάτοχό της, τιμής ένεκεν, διακεκριμένη θέση στην πατριαρχική σύνοδο και σε κάθε άλλη σύναξη της πατριαρχικής ιεραρχίας (λ.χ. κατά τη Θεία Λειτουργία)⁹. Ως εκ τούτου, η απόδοση στον μητροπολίτη Λαρίσης του *τόπου Ἐφέσου* αποτελεί σαφή εκδήλωση στήριξης του προσώπου του από μέρους του Πατριάρχη.

8. Σύγχυση στο ζήτημα της χρονολόγησης της αρχιερατείας του Διονυσίου Ελεήμονος είχε προκαλέσει ένα χωρίο στο *Σύγγραμμα ιστορικόν*, σύμφωνα με το οποίο ο Διονύσιος και ο άγιος Νήφων, τον καιρό που ο τελευταίος ήταν μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1481/82 – 1486/87), αφόρισαν κάποιον ιερομόναχο Γαλακτίωνα, επειδή είχε σφετεριστεί με δωροδοκίες το αξίωμα του ηγουμένου στη Μονή του Μετεώρου. Βλ. Α. ΡΙΓΟ, *La «Cronaca delle Meteore». La storia dei monasteri della Tessaglia tra XIII e XVI secolo* [Orientalia Venetiana 8], Firenze 1999, 128.70-77. Βάσει αυτού, η θητεία του Διονυσίου μετατίθετο κατά μια περίπου δεκαετία, στο διάστημα ca. 1482 – ca. 1489/90. Το ζήτημα απασχόλησε εκτενώς τον Δ. Δ. ΒΑΛΛΗ, *Ὁ ἅγιος Νήφων ὡς μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, στο: Ἅγιος Νήφων. Ὁ Ἅγιος Νήφων, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1508-2008). Τόμος ἐπετειακὸς ἐπὶ τῇ συμπληρώσει πεντακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τῆς κοιμήσεως αὐτοῦ*, Ἱ. Μ. Διονυσίου – Ἅγιον Ὅρος 2008, 102-107, ο οποίος αδυνατεί να καταλήξει με βεβαιότητα στο έτος αρχιερατείας του Διονυσίου και αφήνει το ζήτημα ανοιχτό στην έρευνα. Η παραπάνω χρονολόγηση είχε υιοθετηθεί και σε πρόσφατη μελέτη μας, βλ. Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, *Ἡ ἀνασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου (1541/42). Συμβολὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν πρώιμη Ὀθωμανικὴ περίοδο*, *ΒυζΣύμ* 28 (2018), 172.

9. Για το ζήτημα βλ. ΑΝΘ. ΑΛΕΞΟΥΔΗΣ, μητροπολίτης Αμασειας, *Περὶ τῶν ἐν ἀρχιερατικαῖς ὑπογραφαῖς τίτλων “προέδρου” καὶ “τόπον ἐπέχοντος”, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 13 (1893), 236-39· ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, μητροπολίτης Σμύρνης, *Παρατηρήσεις τινὲς περὶ ἐπισκοπικῆς προεδρείας καὶ τῆς φράσεως “καὶ τὸν τόπον ἐπέχων”, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 13 (1893), 277-78, και Ε. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τὸν τόπον ἐπέχων*, *Βυζαντινά* 27 (2007), 259-292.

Στις αρχές του 15ου αιώνα η Λάρισα κατείχε την 34η θέση στη σειρά των μητροπόλεων του Πατριαρχείου (*Τακτικό* 20), ενώ μετά την Άλωση του 1453 φαίνεται πως ανήλθε στην 24η θέση (*Τακτικό* 21), με την Έφεσο να παραμένει πάντοτε δευτερόθρονη¹⁰. Στη διάρκεια του 16ου αιώνα γνωρίζουμε ότι τον *τόπον Έφέσου* κατείχαν επί μακρόν οι μητροπολίτες Λαρίσης Βησσαρίων Β΄ (1527-1540), Νεόφυτος Α΄ (1540-1550) και Νεόφυτος Β΄ (1550-1567/68)¹¹. Εντούτοις, η κατοχή από τον Λαρίσης Διονύσιο του *τόπου Έφέσου* τον Αύγουστο του 1498 δηλώνει πως αυτός ήταν ήδη κενός, γεγονός που προκαλεί κάποια ερωτηματικά, καθώς ένα έτος νωρίτερα σε συνοδικό τόμο της 15ης Ιουνίου 1497 συνυπογράφει ο Χαλκηδόνας Ματθαίος *ἔχων καὶ τὴν γνώμην τοῦ Έφέσου*¹². Ο τελευταίος, που δεν κατονομάζεται, ήταν πιθανότατα ηλικιωμένος ή και ασθενής, γι' αυτό και στη σύνοδο του 1497 εκπροσωπήθηκε από τον Χαλκηδόνα¹³. Στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα φαίνεται πως εκοιμήθη, χωρίς να υπάρξει μέριμνα για πλήρωση της χηρεύουσας θέσης, η οποία στο μεταξύ αποδόθηκε τιμητικά στον Λαρίσης Διονύσιο.

Η επίδοση στον Διονύσιο του *τόπου Έφέσου* έγινε από τον πατριάρχη Νήφωνα Β΄, ο οποίος γνώριζε και προφανώς εκτιμούσε το πρόσωπο του Λαρίσης, μολονότι πολύ λίγα είναι γνωστά για τη ζωή και τη δράση του, ιδίως κατά τη βραχύβια αρχιερατεία του. Πάντως, στο *Σύγγραμμα ἱστορικὸν ἢ «Χρονικὸν τῶν Μετεώρων»* που συντάχθηκε λίγο μετά το 1529, παρά τη χρονική απόσταση που υπάρχει από τα γεγονότα

10. Βλ. J. DARROUZÈS, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, 416⁽²⁾, 417⁽³⁴⁾ και 419^(2, 24) αντίστοιχα.

11. Στον Νεόφυτο Β΄ είχε εκχωρηθεί και το δικαίωμα να φέρει σάκκο ως έκφραση ιδιαίτερης εκτίμησης και τιμής από μέρους του πατριάρχη Ιωάσαφ Β΄ (Ιουλ. 1558). Βλ. και Δ. Γ. ΚΑΛΟΥΣΙΟΣ, Δύο αξιόλογα εκκλησιαστικά έγγραφα του έτους 1558, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 68 (2015), 233-236.

12. Βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Μ. ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Οἱ Πράξεις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπιτομή - Παράδοση - Σχολιασμός. I. 1454-1498* [ΕΙΕ, ΠΕ/ΚΝΕ 136], Αθήνα 2013, 249-251, και Μ. ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐπίσημα Κείμενα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τὰ σωζόμενα ἀπὸ τὴν περίοδο 1454-1498* [ΕΙΕ, ΠΕ/ΤΝΕ 121], Αθήνα 2016, 273.

13. Τον Ιούλιο του 1488 συνυπογράφει σε συνοδική πράξη και ο Εφέσου Δανιήλ, ο οποίος δεν είναι απίθανο να διατήρησε τη θέση του έως και το 1497. Βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Πράξεις*, 221, και ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐπίσημα Κείμενα*, 234.

στα οποία αναφέρεται, διατηρείται ακόμη η ανάμνηση της συνεργασίας των δύο αγίων ιεραρχών για την επίλυση του ζητήματος του Μετεωρίτη ιερομονάχου Γαλακτίωνος¹⁴.

Βάσει του περιεχομένου του, το γράμμα του πατριάρχη Ιωακείμ Α΄ αφορά, όπως ειπώθηκε, στα πατριαρχικά σταυροπήγια στη Θεσσαλία, στην οικονομική τους υποχρέωση προς το Πατριαρχείο και στην σχέση τους ιδίως με τον μητροπολίτη Λαρίσης. Ωστόσο, στο πρώτο μέρος του εγγράφου (στ. 1-4) ο πατριάρχης αναφέρεται ειδικότερα στην επισκοπή Σταγών, χωρίς να σώζεται ή να αναφέρεται το όνομα του επισκόπου. Από σημείωμα στον μετεωριτικό κώδικα *Μεταμορφώσεως* 555 (f. 191v) γνωρίζουμε ότι επίσκοπος Σταγών το 1477 ήταν ο Διονύσιος, ο οποίος τέλεσε στις 2 Ιανουαρίου του έτους αυτού την κουρά του μοναχού Ανθίμου¹⁵. Αγνωστούμε, ωστόσο, εάν είκοσι έτη αργότερα, το 1498, τον θρόνο Σταγών κατείχε ακόμη ο Διονύσιος ή κάποιος άλλος ιεράρχης. Το σωζόμενο τμήμα του γράμματος του Ιωακείμ Α΄ δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικό ως προς το θέμα αυτό, καθώς αναφέρεται γενικά στην επισκοπή Σταγών (στ. 2, 4) αφήνοντας όμως να εννοηθεί η ύπαρξη κάποιου επισκόπου (στ. 3).

Ειδικότερα, ο πατριάρχης αναφερόμενος στις μονές της *ένορίας* της επισκοπής Σταγών και επικαλούμενος *γράμμα κάποιου*, ενδεχομένως επισκόπου Σταγών, επισημαίνει πως αυτές δεν αποτελούν σταυροπήγια της Μεγάλης Εκκλησίας, αλλά ήταν *ΐδια* του Σταγών επικυρώνει δε την *διάκρισιν ταύτην*, ορίζοντας οι μονές *ΐνα ὄσι [...]* *πάλιν τῆς ἐπισκοπῆς* και κανείς ποτέ να μην εγείρει ζήτημα σταυροπηγιακού καθεστώτος για αυτές (στ. 2-4). Από όσα αφήνονται να εννοηθούν στο πατριαρχικό γράμμα, φαίνεται πως είχε τεθεί ζήτημα για τη μεταβολή του καθεστώτος ορισμένων –ενδεχομένως σημαντικών– μοναστηριών της επισκοπής Σταγών, από επισκοπικά σε πατριαρχικά-σταυροπηγιακά, εξέλιξη που αποσοβήθηκε χάρι στην έγκαιρη παρέμβαση της τοπικής εκκλησιαστικής αρχής που επικαλέστηκε προφανώς τα παλαιγενή της δίκαια.

14. Βλ. ανωτέρω σημ. 8. Για τον χρόνο σύνταξης του *Συγγράμματος Ιστορικού* βλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ἡ Σκήτη τῶν Σταγῶν καὶ τὸ μονύδριον τῆς Παναγίας τῆς Δούπιανης στὸ Καστράκι*, Άγια Μετέωρα – Καλαμπάκα 2008, 32-33, και RIGO, *Cronaca*, 44-45.

15. Ν. Α. ΒΕΗΣ, (ἐκ τῶν καταλοίπων), *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων – Κατάλογος περιγραφικῶς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκεκμημένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων*, τ. Α΄, Ἀθῆναι 1967, 569.

Σε βυζαντινά έγγραφα του 14ου αιώνα (του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου, έτ. 1336, και του οικουμενικού πατριάρχη Αντωνίου Δ΄, έτ. 1393) αναφέρεται πως η επισκοπή Σταγών κατείχε ως μετόχια τρία μονύδρια επ' ονόματι της Παναγίας: της Θεοτόκου στη Δούπιανη¹⁶, της Θεοτόκου *έν τῷ Ἀσπροποτάμῳ ἤγουν ἡ λεγομένη Ἄσπρη Ἐκκλησία*¹⁷, και της Θεοτόκου εις το *Λυμπόχοβον*¹⁸, καθώς και άλλα δύο τιμώμενα στον Άγιο Νικόλαο: το *ἐπικεκλημένον Κνίνον* και το *ἐπικεκλημένον Πέτρα*¹⁹. Πράγματι, στο νότο του πατριαρχικού γράμματος του Ιωακείμ Α΄ έχει σημειωθεί μεταξύ άλλων πως το περιεχόμενό του είναι [...] *διὰ τὰ σ(αυ)ροπή(ια) τῆς Ἐπισ[κοπῆς]* και *δια το λημπόχοβον* (sic)²⁰. Δικαιολογείται έτσι η παρουσία του πατριαρχικού γράμματος του Ιωακείμ Α΄ στο αρχεῖο της επισκοπῆς Σταγών, καθώς με αυτό επιβεβαιώνεται η κατοχή από τον οικεῖο ἐπίσκοπο κάποιων από τα παραπάνω μονύδρια ως μετόχια.

Στο δεύτερο μέρος του εγγράφου (στ. 4-10) γίνεται πλέον λόγος για τα πατριαρχικά σταυροπήγια που βρίσκονται στην *ἐνορία* του μητροπολίτη

16. Αναφέρεται πρώτη φορά σε χρυσόβουλλον του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (έτ. 1336) βάσει παλαιότερου πρακτικοῦ του χρηματίσαντος πράκτορος και ἀναγραφέως Μανασσή. Στο σιγίλλιον του Αντωνίου Δ΄ (έτ. 1393) σημειώνεται ότι ο ἐπίσκοπος Σταγών ἐνεφάνισε στον πατριάρχη ἐγγραφο του πανσεβάστου ἐπάρχου και εις κεφαλὴν εὐρίσκομένον τῆς χώρας Βλαχίας Μιχαήλ Μονομάχου (post 1336 – ante 1342), με το οποίο αναγνωριζόταν η ἐξάρτηση των μετοχιῶν της Δούπιανης και του Λυμποχόβου, του Αγίου Νικολάου τὸ ἐπικεκλημένον Κνίνον, ἕτερο του Αγίου Νικολάου καλούμενο Πέτρα, καθώς και του μονυδρίου της Παναγίας στον Ἀσπροπόταμο. Βλ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Acta Stagorum*, 50.10, 13-14, 59.1-5, 62.1-3· πρβ. του ΙΔΙΟΥ, *Ἡ Ἐπισκοπή Σταγών*, 28-33, 93-100, και του ΙΔΙΟΥ, *Ἡ Σκῆτη τῶν Σταγῶν*, 19-22.

17. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Acta Stagorum*, 50.14, 59.7.

18. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Acta Stagorum*, 50.13-14, 59.5.

19. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Acta Stagorum*, 59.6.

20. Για τις μονές – μετόχια της επισκοπῆς Σταγών στα Μετέωρα και στην ευρύτερη περιοχή του Ἀσπροποτάμου βλ. Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, *Η συμβολή του χειρόγραφου και αρχαιακού πλούτου των μονῶν των Μετεώρων στην αποτύπωση της βλαχικής παρουσίας στη Δυτική Θεσσαλία κατά τη Βυζαντινή περίοδο*, *Θεσσαλικά Μελετήματα* 6 (2016), 61-84. Ειδικότερα για τη Μονή Λυμποχόβου βλ. Δ. Γ. ΚΑΛΟΥΣΙΟΣ, *Η Ιερά Μονή του Λυμποχόβου της Καλαμπάκας*, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 70 (2016), 129-160. Ἄς σημειωθεί πως στο ἐπάργυρο πουκάμισο της εφέστιας εικόνας της Θεοτόκου, ἔργο Μετσοβιτῶν ἀργυροχόων του ἔτους 1793, σημειώνεται: *ἡ δὲ ζωγραφία τῆς εἰκόνας <ἐν> ἔτει 1293 σωτηρίῳ* (ΚΑΛΟΥΣΙΟΣ, *Μονή Λυμποχόβου*, 134-135), πληροφορία που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης και ἀξιολόγησης.

Λαρίσης και καθορίζονται οι δικαιοδοσίες του τελευταίου επ' αυτών. Συγκεκριμένα, κοινοποιείται στον Λαρίσης πως του εκχωρείται η εποπτεία τους (ἐπίσκεψις), η μέριμνα για την οικονομική τους διαχείριση (οίκονομία), καθώς και τὰ κατὰ καιρὸν δίκαια αὐτῶν (στ. 5-7). Του δίδεται ακόμη η άδεια να ιερουργεί σε αυτά, αλλά χωρίς το δικαίωμα τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως (στ. 10), προκειμένου αυτή να μην θεωρηθεί ένδειξη της κυριαρχίας του επί των σταυροπηγίων²¹. Μόνη υποχρέωση του Λαρίσης αποτελεί η συγκέντρωση και η ετήσια απόδοση στο Πατριαρχείο -κατὰ τὸν ταχθέντα καιρὸν, την 25η Μαρτίου- τόσο του κανονικοῦ των σταυροπηγιακῶν μονῶν, δηλωτικὸ της ἐξάρτησής τους από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, όσο και του ἰδίου χαρατζίου (στ. 7)²². Για το κανονικὸν των μονῶν θα επανέλθουμε σε άλλο σημείο.

Το αναφερόμενο ετήσιο χαράτζιον, που όφειλε προσωπικά να καταβάλλει ο μητροπολίτης Λαρίσης στο Πατριαρχείο, σχετίζεται με την ανάληψη της υποχρέωσης από τον τελευταίο της απόδοσης ετήσιου φόρου στο οθωμανικό δημόσιο²³. Η φορολογική αυτή υποχρέωση

21. Βλ. Β. Κ. ΜΑΡΚΟΣ, *Το νομικό καθεστὼς των Πατριαρχικῶν και Σταυροπηγιακῶν Μονῶνστηνελληνικήεπικράτεια* [Βιβλιοθήκη Εκκλησιαστικού Δικαίου. Σειρά Β': Μελέτες 6], Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2012, 72-73. Οι παραπάνω δικαιοδοσίες του μητροπολίτη Λαρίσης επί των πατριαρχικῶν σταυροπηγίων της επαρχίας του επαναλαμβάνονται και σε ανέκδοτο γράμμα του οικουμενικού πατριάρχη Ιερεμία Α' του έτους 1541 (Οκτ.) προς τον Λαρίσης Νεόφυτο Α', που σώζεται στο αρχείο της Μονής Δουσίκου.

22. Στο χρυσόβουλλον του Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1336) για την πατριαρχική Μονή Αγίου Γεωργίου Ζαβλαντίων επισημαίνεται η υποχρέωση της μονής να αποδίδει πρὸς τὸν κατὰ καιροὺς ἀποστελλόμενον πατριαρχικὸν ἔξαρχον τὸ σύνηθες κανονικὸν καὶ μόνον δίκαιον. Βλ. Ν. Α. ΒΕΗΣ, Σερβικὰ καὶ βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου, *Βυζαντις* 2 (1910/11) [= *Serbisch - byzantinische Urkunden des Meteoronklosters*, Berlin 1912], 56.14-57.15 (αρ. 16, έτ. 1336). Αντίθετα, στην περίπτωση του χαρατζίου τα σουλτανικά βεράτια ορίζουν να καταβάλλεται: *κάθε γιορτή τῶν Χριστιανῶν*, δηλαδή την περίοδο του Πάσχα και ειδικότερα στην εορτή του Αγίου Γεωργίου. Το παραπάνω διάστημα αποτελούσε ενδεχομένως την καταληκτική προθεσμία απόδοσης του φόρου. Βλ. Ε. Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για τὴ Μεγάλη Ἐκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα 1996, 85 και 157.

23. Βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ «Ἱερὸς Κῶδιξ» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μισὸ τοῦ ΙΕ' αἰώνα. Τὰ μόνια γνωστὰ σπαράγματα [ΕΙΕ/ΚΝΕ 43], Αθήνα 1992, 91.40-41 και 95-97, όπου σχολιασμός του όρου χαράτζιον.

του Πατριαρχείου, που μας είναι γνωστή από συνοδική απόφαση του έτους 1474, εντοπίζεται πρώτη φορά στο βεράτι εκλογής του Συμεών Γ΄ Τραπεζούντιου (1483), όπου δηλώνεται η υποχρέωση του πατριάρχη να παραδίδει στο ηγεμονικό θησαυροφυλάκιο 2000 φλουριά²⁴. Το φορολογικό βάρος μετακυλίσθηκε τελικά προς τους μητροπολίτες, όπως γίνεται εμφανές και από την ύπαρξη δύο καταστίχων, το πρώτο επί Μαξίμου Γ΄: *τὸ κατάστιχον τὸ περὶ τῆς ἐκάστου τῶν ἀρχιερέων κατ' ἔτος [...]* δόσεως²⁵, και το δεύτερο επί Θεολήπτου Α΄ (1517/18), όταν αποφασίστηκε με συνοδικόν τόμον η αναπροσαρμογή στο ἐπέτειον τέλος τὸ ἀϋθεντικὸν που ὄφειλαν οι μητροπόλεις Αδριανουπόλεως και Φιλιππουπόλεως²⁶. Στην περίπτωση που οι κατά τόπους ιεράρχες αδυνατούσαν ή αρνούνταν να συγκεντρώσουν το ποσό που τους αναλογούσε, τότε απειλούνταν με την ποινή της ἐκπτώσης από το αξίωμά τους²⁷. Εν προκειμένω, το γράμμα του Ιωακείμ Α΄ αποτελεί ένα από τα πρώτα πατριαρχικά έγγραφα, όπου αναφέρεται η μετακύλιση της παραπάνω φορολογικής υποχρέωσης στους μητροπολίτες.

Όσον αφορά στα πατριαρχικά σταυροπήγια της Θεσσαλίας, στο εξεταζόμενο έγγραφο κατονομάζονται επτά συνολικά μαζί με το οφειλόμενο κανονικόν τους (στ. 8-9). Συγκεκριμένα αναφέρονται:

24. Για την έκδοση του βερατίου βλ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Δέκα τουρκικά έγγραφα*, 157-162 και ειδικότερα 157-158. Για την πολιτική σκοπιμότητα της πρωτοβουλίας αυτής βλ. Μ. ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Άφιερώματα και δωρεές τὸν 16ο αἰ. στὴ Μ. Ἐκκλησία. Θεσμικὲς ὄψεις τῆς εὐσέβειας*, Αθήνα 2002, 91-99· Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ποικίλη δράση τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν. Μιὰ ἀποτίμηση, εἴκοσι περὶπου χρόνια μετὰ τὴν Ἄλωση, στο: 1453: Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλης καὶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς στοὺς νεώτερους χρόνους. Πρακτικὰ Διεθνούς Συμποσίου, επιστ. επιμ. Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ηράκλειο 2005, 64-66, και Μ. ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μετὰ τὴν Κατάρκτηση. Στοχαστικὲς προσαρμογὲς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σὲ ἀνέκδοτη ἐγκύκλιο τοῦ 1477* [ΕΙΕ/ΚΝΕ 91], Αθήνα 2006, 33-34. Το κείμενο της απόφασης του 1474 εκδίδεται και σχολιάζεται από τον ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟ, Ὁ «Ἱερὸς Κῶδιξ», 89-97.

25. Μ. ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ θεσμὸς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, 14ος-19ος αἰώνας, Αθήνα 1995, 197-198.

26. ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Άφιερώματα και δωρεές*, 94-95.

27. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ποικίλη δράση, 68-69.

(α) η Παναγία εἰς τὸν Ἐλασσῶνα ²⁸	100 άσπρα
(β) η Παναγία εἰς τὸν Βῶλον	δεν σῶζεται το οφειλόμενο ποσό
(γ) η Παναγία εἰς τὰ Φέρσαλα	ca 30 άσπρα
(δ) η Μεγάλη Πόρτα	100 άσπρα
(ε) ο ἅγιος Δημήτριος τοῦ παπᾶ Σταμάτη	20 άσπρα
(ς) ο ἅγιος Γεώργιος εἰς τὰ Ζαβλάντια	15 άσπρα
(ξ) ο ἅγιος Νικόλαος εἰς τὸ Μέτζοβον	3 άσπρα

Η μνεία των μονών φαίνεται πως ακολουθεί μια λογική σειρά, ξεκινώντας κυκλικά από την Ολυμπιώτισσα στην Ελασσόνα και καταλήγοντας στον Άγιο Νικόλαο Μετσόβου. Όσον αφορά δε στο ύψος του κανονικοῦ, αυτό παρουσιάζει κάποιες αποκλίσεις, διαφορά που ενδεχομένως οφείλεται στην οικονομική δυνατότητα των μονών στα τέλη του 15ου αι. Έτσι, τα σταυροπήγια της Ολυμπιώτισσας και της Μεγάλης Πόρτας καταβάλλουν τη μεγαλύτερη εισφορά, ενώ τη μικρότερη αυτά του Αγίου Γεωργίου Ζαβλαντίων και του Αγίου Νικολάου Μετσόβου. Ας σημειωθεί πως λόγω της φθοράς στη δεξιά ὠα του εγγράφου και της απώλειας μικρού τμήματος του κειμένου, το αναφερόμενο ποσό του *δοσίματος* της Μονής της Παναγίας εἰς τὰ Φέρσαλα δίνεται με κάποια επιφύλαξη ως προς την ακρίβειά του. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η απόδοση πραγματικού –σε χρήμα– κανονικοῦ και όχι συμβολικού (λ.χ. *κηροδοσία*) αποτελεί και τυπικά δείγμα της εξάρτησής τους από το Πατριαρχείο²⁹.

Για ορισμένες από τις παραπάνω μονές, όπως η Παναγία εἰς τὸν Ἐλασσῶνα (Ολυμπιώτισσα), και ο Άγιος Γεώργιος Ζαβλαντίων γνωρίζουμε πως αποτελούσαν πατριαρχικά σταυροπήγια ήδη από τον 14ο αιώνα³⁰. Όσον αφορά στην τελευταία, πιθανώς κατά τη δεκαετία

28. Ο αρσενικός τύπος Ἐλασσῶνας είναι συνήθης σε έγγραφα της Ὑστερης Βυζαντινῆς περιόδου και της Τουρκοκρατίας. Βλ. ΕΥ. ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, *Ὀλυμπιώτισσα – Περιγραφή καὶ ἱστορία τῆς Μονῆς, Κατάλογος τῶν χειρογράφων, Χρονικά σημειώματα, Ἀκολουθία Παναγίας τῆς Ὀλυμπιωτίσσης, Ἐγγραφα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς Μονῆς (1336-1900)*, Ἀθῆναι 1967, 494.6, 497.

29. ΚΡ. ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ, *Τὰ οικονομικὰ τῶν ἐπισκόπων στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Γενναδίου Σερρών, Σύμμεικτα* 12 (1998), 294-297.

30. Βλ. ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, *Ὀλυμπιώτισσα*, 498-499 (αφ. 2: αντίγραφο του οικουμενικού πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ', 1342), και ΒΕΗΣ, *Γράμματα*, 56.13-14, 57.28-58.29 (αφ. 16, έτ. 1336), 75.37-38 (αφ. 20, έτ. 1366).

του 1360 η αδελφότητά της μετακινήθηκε για περισσότερη ασφάλεια στο μετόχι της, του Αγίου Νικολάου, στην πόλη των Τρικάλων³¹. Ας σημειωθεί πως πολύ αργότερα, στην οθωμανική απογραφή του έτους 1454/55 ο απογραφέας σημειώνει στο τέλος της συνοικίας του Αγίου Νικολάου Τρικάλων τα ονόματα τεσσάρων κληρικών (ενός ιερέα και τριών μοναχών), δύο εκ των οποίων διαμένουν στα χωριά Zavlanda (Ζαβλάντια) και Korina³². Τα παραπάνω αναφερόμενα σε συνδυασμό και με το γράμμα του Ιωακείμ Α΄ συνηγορούν στο ότι η μονή των Αγίων Νικολάου και Γεωργίου Ζαβλαντίων κατάφερε να επιβιώσει της οθωμανικής κατάκτησης τουλάχιστον έως και τα τέλη του 15ου αιώνα³³.

31. ΒΕΗΣ, Γράμματα, 82.24-26, 84.57 (αρ. 20, έτ. 1366). Το 1378/9 η κεφαλή της Βλαχίας, Αλέξιος Άγγελος Φιλανθρωπηνός, δώρισε στη μονή του Αγίου Νικολάου στα Τρίκαλα τον κώδ. ΕΒΕ 210, F. ΕΥΑΝΓΕΛΑΤΟΥ-NOTARA, Greek Manuscript Copying under Serbian Rule in the 14th Century, στο: *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα* [ΕΙΕ, ΙΒΕ - Διεθνή Συμπόσια 3], Αθήνα 1996, 222 και σημ. 39. Σε παραδοτικό γράμμα του έτους 1392/93 μνημονεύεται η Μονή του Αγίου Νικολάου, η οποία δεν πρέπει να βρισκόταν στα Μετέωρα, όπως υπέθεσε ο Ν. Α. ΒΕΗΣ, Γράμματα, 40-42 (αρ. 11), αλλά στην πόλη των Τρικάλων, μολονότι η ταύτισή της με την ομώνυμη μονή των Ζαβλαντίων δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

32. Βλ. Μ. DELILBAŞI – Μ. ARIKAN, *Hicri 859 Tarihli, Sûret-i Defter-i Sancak-ı Tirhala*, τ. 1, Ankara 2001, 6 (f. 6a), και Φ. ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗΣ, *Πρώμη οθωμανική πόλη*, Αθήνα 2019, 170 και σημ. 57. Στο κατάστιχο σημειώνεται ακόμη πως οι εν λόγω μοναχοί διαθέτουν σουλτανικό βεράτι, το οποίο απαλλάσσει τις γαίες και τα αμπέλια τους από τη φορολογία. Στο χωριό Ζαβλάντια κατείχαν ωστόσο δύο τσιφλίκια και ένα αμπέλι με πλήρη κυριότητα (*mülkleri*) και εισόδημα 500 άσπρα, και οι μοναχοί της Καλαμπάκας (ίσως αυτοί του Μεγάλου Μετεώρου), γεγονός που ενδεχομένως θα πρέπει να συσχετιστεί και με την ιδιαίτερη πνευματική σχέση μεταξύ των δύο μονών, αυτής των Ζαβλαντίων και του Μεγάλου Μετεώρου: DELILBAŞI – ARIKAN, *859 Tarihli*, 73 πρβ. Ν. BELDICEANU – Ρ. Ş. NÂSTUREL, *La Thessalie entre 1454/55 et 1506*, *Byz.* 53 (1983), 143-147· J. C. ALEXANDER, *The Monasteries of the Meteora during the first two centuries of the Ottoman rule*, *JÖB* 32.2 (1982), 95-96, και ΣΤ. ΓΟΥΛΟΥΗΣ, «Ἐστω δὲ μετὰ τῆς γνώμης τοῦ ἡγουμένου τοῦ Ἁγίου Νικολάου». Η διορατικότητα του οσίου Αθανασίου στην ίδρυση και οργάνωση του Μετεώρου: Νέος Οίνος σε Νέους Ασπούς, *Τρικαλινά* 14 (1994), 193-201.

33. Στις 27 Σεπτεμβρίου 1838 ο Αλέξανδρος Οικονομίδης Πέζαρος κατέγραψε έμμετρη επιγραφή ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ ναυδρίου παλαιοῦ μοναστηρίου τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου κειμένου ὑπὲρ τὸ χωριὸν Ζαυλάντεια. Την επιγραφή αναδημοσίευσε το 1949 ο Σ. ΚΟΥΓΕΑΣ, Θεσσαλὸς στηλοκόπας πρὸ ἑκατὸν εἴκοσι πέντε ἐτῶν, *ΑΕ* 1945-47 (1949), 113. Σύμφωνα με αυτή στα 1528 κάποιος μοναχὸς Γεράσιμος προέβη ἐκ τῶν εἰσοδημάτων του στην ανακαίνιση και αγιογράφηση του ναοῦ του Ἁγίου Γεωργίου, καθολικῆς της

Στην περίπτωση της *Μεγάλης Πόρτας*, το γράμμα του Ιωακείμ Α΄ δεν διευκρινίζει εάν πρόκειται για την Θεοτόκο Ακαταμάχητο των Μεγάλων Πυλών, την κοινώς λεγόμενη Πόρτα Παναγιά, ή για την Μονή του Σωτήρος των Μεγάλων Πυλών (σημ. Μονή Δουσίκου), η οποία υπήρξε η διάδοχος κατάσταση της προηγούμενης και χαρακτηρίζεται σε *σιγίλλιον* του πατριάρχη Αντωνίου Δ΄ (έτ. 1393) ως *βασιλική και πατριαρχική μονή*³⁴. Η αναφερόμενη Παναγία *εις τὸν Βῶλον* ταυτίζεται προφανώς με τη Μονή της Θεοτόκου Οξείας Επισκέψεως, γνωστής και ως Μακρινίτισσας, η οποία δηλώνεται σε *ὑπόμνημα* του πατριάρχη Αρσενίου (έτ. 1256) ως πατριαρχική ήδη από τον καιρό του πατριάρχη Γερμανού Β΄ (1222-1240)³⁵.

Η Παναγία *εις τὰ Φέροσαλα* (sic) δεν μας είναι γνωστή από αλλού. Στο έγγραφο, ωστόσο, του Ιωακείμ Α΄ μνημονεύεται μεταξύ των μονών της Θεοτόκου Μακρινίτισσας και της Μεγάλης Πόρτας. Θα ήταν, συνεπώς, εύλογο να δεχθούμε πως πρόκειται πιθανότατα για τη Μονή της Θεοτόκου Ελεούσας, την κοινώς επικαλούμενη Λυκουσάδα, στις υπώρειες των Αγράφων, νοτίως του Φαναρίου Καρδίτσας. Η μνεία των Φαρσάλων και όχι του Φαναρίου οφείλεται ίσως σε λάθος του συντάκτη του πατριαρχικού γράμματος. Εξάλλου, το 1383, με *σιγίλλιον* του ο πατριάρχης Νείλος επικυρώνει προγενέστερο γράμμα του Φιλοθέου Κοκκίνου (1353-1354, 1364-1376) για τη σταυροπηγιακή αξία της μονής Λυκουσάδας και ονομάζει τον ηγούμενό της, Ευθύμιο, *ἀρχιμανδρίτην και πρωτοσύγκελλον τῶν περὶ τὴν Βλαχίαν μοναστηρίων*, δίνοντάς του επιπλέον *άδεια τοὺς ἐπὶ σταυροπηγίῳ πατριαρχικῶ ἀνεγειρομένους*

ομώνυμης μονής των Ζαβλαντίων. Σε πρόσφατη μελέτη αντιπροτείνεται η ταύτιση του αναφερόμενου στην επιγραφή ναού του Αγίου Γεωργίου με το ναῦδριο του Αγίου Αχιλλίου στο σημερινό χωριό Παλαιόπυργος (Ζαβλάντια) βλ. Π. ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ - Γ. ΤΣΙΟΥΡΗΣ, Μία «άγνωστη» κτητορική επιγραφή (1528) και οι τοιχογραφίες του Αγίου Αχιλλίου Παλαιόπυργου Τρικάλων, στο: *Λεπέτυμνος. Μελέτες Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη του Γεωργίου Γούναρη. Ὑστερη Ρωμαϊκή, Βυζαντινή, Μεταβυζαντινή περίοδος*, έκδ. Α. ΣΕΜΟΓΛΟΥ - Ι. Π. ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ - Ε. Γ. ΓΟΥΝΑΡΗ, Θεσσαλονίκη 2018, 111-133.

34. Φ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχη Ἄντωνίου Δ΄ (1393) γιὰ τὴ Μονὴ τοῦ Σωτήρος τῶν Μεγάλων Πυλῶν. Συμβολὴ στὴ διπλωματικὴ καὶ στὰ τοπωνυμικὰ τῆς Δυτ. Θεσσαλίας, *Δίπτυχα* 2 (1980-81), 106.2, 6-7, 107.38, 108.48-49 πρβ. και τη μελέτη του Στ. ΓΟΥΛΟΥΔΗ, Η «δίδυμη» μονή Πόρτα Παναγιάς και Δουσίκου, Μεγάλων Πυλών, *Ιστοριογεωγραφικά* 5 (1995), 179-121.

35. Βλ. ΜΜ. τ. 4, 353-357 (αφ. 9).

ναούς κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν συνήθειαν καθιεροῦν³⁶. Λίγες δεκαετίες νωρίτερα τα οφίγια του ἀρχιμανδρίτου και πρωτοσυγγέλλου κατείχε ο Μακάριος, καθηγούμενος της ἐπίσης πατριαρχικῆς μονῆς του Αγίου Γεωργίου Ζαβλαντίων³⁷. Η απονομή των παραπάνω οφικίων αποτελεί σαφὴ ἐνδειξὴ της ἀμεσης ἐξάρτησης του κατόχου τους ἀπὸ το Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ἐνὼ ἡ προσθήκη του γεωγραφικοῦ προσδιορισμοῦ δηλώνει πως ο ηγούμενος της Λυκουσάδας, Ευθύμιος, ἦταν προφανῶς υπεύθυνος για τα πατριαρχικά σταυροπήγια στα ὄρια της Μεγάλης Βλαχίας³⁸, δηλαδή στην ἐνορία του μητροπολίτη Λαρίσης.

Επιπλέον, ὅπως και στην περίπτωση του Αγίου Γεωργίου Ζαβλαντίων, ἔτσι και ἐδῶ, ἡ μαρτυρία του ἐγγράφου του Ιωακείμ Α΄ εἶναι πολύτιμη καθὼς, στην περίπτωση που ἡ αναφερόμενη Παναγία εἰς τὰ Φέρσαλα ταυτίζεται με τὴ Μονὴ της Θεοτόκου Ἐλεούσας Λυκουσάδας, ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἀδιατάρακτη συνέχιση του βίου της μονῆς κατὰ τὴν πρώτη περίοδο της οθωμανικῆς κυριαρχίας³⁹.

36. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Τὰ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Λυκουσάδας τοῦ Φαναρίου Καρδίτσας παλαιὰ βυζαντινὰ (Π΄ καὶ ΙΔ΄ αἰ.) ἔγγραφα (χρυσόβουλλα κ.ἄ.). Διπλωματικὴ ἔκδοση, *ΕΕΒΣ* 52 (2004-2006), 511.7-10, 512.28-30· βλ. και του ΙΔΙΟΥ, Τὰ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Λυκουσάδας τοῦ Φαναρίου Καρδίτσας βυζαντινὰ ἔγγραφα (Π΄-ΙΔ΄ αἰ.) καὶ τὰ προβλήματα χρονολόγησής καὶ ταύτισής τους, *Βυζαντινὰ* 21 (2000), 123-135.

37. ΒΕΗΣ, Γράμματα, 61.28-29 (αρ. 17, ἐτ. 1348). Κατὰ τὴν Ὑστερη Βυζαντινὴ περίοδο τα οφίγια του ἀρχιμανδρίτου και πρωτοσυγγέλλου ἀπονέμονται συνήθως στους ηγουμένους των βασιλικῶν ἢ πατριαρχικῶν μονῶν, ιδιότητες που κατέχουν τόσο ἡ Μονὴ Ζαβλαντίων (πατριαρχικὴ) ὅσο και ἡ Μονὴ Λυκουσάδας (βασιλικὴ και πατριαρχικὴ). Ἐξάλλου, ὅπως σημειώνεται και στον κῶδ. *Βατοπεδίου* 754 (f. 202v) ο πρωτοσύγγελλος (μέγας ἢ μικρός) συγκαταλέγεται στα καλογερικὰ ὀφίγια. Βλ. J. DARROUZES, *Recherches sur les Ὄφια de l'Église Byzantine* [Archives de l'Orient Chrétien 11], Paris 1970, 575. Για τὴν ἐξουσία του ἀρχιμανδρίτου πάνω σε μικρότερα μοναστικά ἰδρύματα, στην Κάτω Ἰταλία και Σικελία τον 12ο αἰ. και στη Μ. Ἀσία τον 13ο αἰ., βλ. J. THOMAS - A. CONSTANTINIDES-HERO, *Byzantine Monastic Foundation Documents* [DOS 35], Washington, D.C. 2000, 638, 1237.

38. Βλ. σχετικὰ Γ. Χ. ΣΟΥΛΗΣ, Βλαχία - Μεγάλη Βλαχία - ἡ ἐν Ἑλλάδι Βλαχία. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν τῆς Μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας, στο: *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*, Ἀθήναι 1953, 489-497.

39. Σημειωτέον ὅτι σε ζήτητά του ἐτους 1654 πρὸς τον τσάρο της Ρωσίας Ἀλέξιο Mikhailovich ἀναφέρεται και ο ηγούμενος της Μονῆς Λυκουσάδας. Βλ. V. TCHENTSOVA, *Le scribe grec Nicolas de Rhodes et l'archimandrite Jacob de Mélos: résultats préliminaires des recherches sur les documents relatifs au séjour du patriarche Macaire d'Antioche en Russie en*

Προβληματική παραμένει η περίπτωση της Μονής του Αγίου Δημητρίου τοῦ παπᾶ Σταμάτη, η οποία είναι αδιάγνωστη, καθώς δεν απαντά σε άλλες πηγές και μνημονεύεται άπαξ στο πατριαρχικό έγγραφο του Ιωακείμ Α΄. Εάν ο συντάκτης του πατριαρχικού γράμματος τήρησε με συνέπεια τη σειρά μνείας των σταυροπηγίων, τότε η Μονή του Αγίου Δημητρίου, που αναφέρεται μεταξύ των μονών της Μεγάλης Πόρτας και του Αγίου Γεωργίου Ζαβλαντίων, θα πρέπει να αναζητηθεί στην ευρύτερη περιοχή των Τρικάλων. Κατά τον 14ο αιώνα είναι γνωστά τέσσερα μονύδρια του Αγίου Δημητρίου περί τα Τρίκαλα: (α) του Ῥαξῆ⁴⁰, (β) τὸ οὔτω πως κεκλημένον Λεσιανά⁴¹, (γ) εὐκτήριος οἶκος του Αγίου Δημητρίου στην περιοχή τοῦ Πυργητοῦ⁴² και (δ) ένα ακόμη ἀπὸ προσενέξεως τῆς μοναχῆς Μιγιαρίνης⁴³. Για κανένα ωστόσο από αυτά δεν αναφέρεται πως αποτέλεσε σταυροπήγιο, τουλάχιστον ἔως τα τέλη του ίδιου αιώνα. Εξαίρεση αποτελεί η μονή του Αγίου Δημητρίου Μαρμαριανών στην Ανατολική Θεσσαλία, την οποία αναφέρει ὑπομνηματώδες σημείωμα του πατριάρχη Ιωάννη Γ΄ Γλυκέος (έτ. 1318) ως βασιλικὴν οὔσαν ἅμα καὶ πατριαρχικὴν, ἀλλὰ περί τα τέλη του ίδιου αιώνα παύει πλέον να αναφέρεται⁴⁴. Σταδιακά θα αναδιοργανωθεί μια ἄλλη μονή ἐπ' ονόματι του Αγίου Δημητρίου, αυτή στο Οικονομείον, πάνω από τις εκβολές

1654-1656, στο: Καπετάνιος και Λόγιος. Μελέτες στη μνήμη του Δημήτρη Ι. Πολέμη, επιμ. Ε. Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ – Ε. ΧΡΥΣΟΣ, Άνδρος 2009, 306, 312, 327-328 (εικ. 6-7).

40. ΒΕΗΣ, Γράμματα, 74.18-19 (αφ. 19, έτ. 1359), και J. KODER – P. SOUSTAL, *Hellas und Thessalia* [TIB 1], Wien 1976, 251.

41. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Τὸ χρυσοβούλλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1336) ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Μεγάλων Πυλῶν (Πόρτα-Παναγιᾶς), *Τρικαλινά* 9 (1989), 25.8-9. Το ίδιο μονύδριο αναφέρεται και στο σιγίλλιον του πατριάρχη Αντωνίου Δ΄ (1393) ως μετόχι πλέον της Μονῆς του Σωτήρος των Μεγάλων Πυλῶν βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Σιγίλλιο, 106.11-12, και KODER – SOUSTAL, *Hellas und Thessalia*, 201.

42. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Τὸ συνοδικὸ γράμμα (1381, Νοέμ.) τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Νεΐλου ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Μεγάλων Πυλῶν (Πόρτα-Παναγιᾶς), *Τρικαλινά* 10 (1990), 28.46-47, και ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Σιγίλλιο, 107.27-28. Βλ. και KODER – SOUSTAL, *Hellas und Thessalia*, 248.

43. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Σιγίλλιο, 107.27-28, 33-34 βλ. και PLP, αφ. 19839.

44. H. HUNGER – O. KRESTEN, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel* [CFHB 19.1], τ. 1, Wien 1981, 382.19-22, 89-90 (αφ. 60). Βλ. και ΣΤ. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ, Η βυζαντινή μονή του Αγίου Δημητρίου Μαρμαριανών Λαρίσης: προσπάθεια εντοπισμού, *Ιστορικογεωγραφικά* 7 (2000), 121-138.

του Πηνειού (τέλη 15ου – αρχές 16ου αι.)⁴⁵. Η αβεβαιότητα των πηγών δεν επιτρέπει την ταύτιση του Αγίου Δημητρίου του *παπᾶ Σταμάτη* στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης και συνεπώς το ζήτημα παραμένει ανοιχτό για περαιτέρω έρευνα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, τέλος, το πατριαρχικό σταυροπήγιο του Αγίου Νικολάου *εἰς τὸ Μέτζοβον*, η μνεία του οποίου στο έγγραφο του Ιωακείμ Α΄ αποτελεί την πρώτη βεβαιωμένη γι' αυτό μαρτυρία⁴⁶. Σημειωτέον πως η ευρύτερη περιοχή Μετσόβου ανήκε κατά την Ύστερη βυζαντινή περίοδο στην επισκοπή των Σταγών, εξάρτηση που επιβεβαιώνεται και από την οθωμανική απογραφή της Θεσσαλίας του 1454/55, όπου το Μέτσοβο μαζί με άλλους έξι συνοικισμούς προσγράφεται στο *σαντζάκι των Τρικάλων*⁴⁷.

Προβαίνουμε ακολούθως –κατόπιν αυτοψίας– στη διπλωματική έκδοση του πατριαρχικού γράμματος του Ιωακείμ Α΄ προς τον μητροπολίτη Λαρίσης Διονύσιο Ελεήμονα. Διατηρούμε την ορθογραφία και τη στίξη⁴⁸, κεφαλαιογραφούμε μόνο, για την καλύτερη κατανόηση, τα

45. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ, Άγιος Δημήτριος, 138-141, και ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ – ΣΤ. ΣΔΡΟΛΙΑ, Το αρχικό καθολικό και ο παλαιός περιβόλος της Μονής Στομίου, στο: *Άγιος Δημήτριος Στομίου. Ιστορία – τέχνη – ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, επιμ. ΣΤ. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ – ΣΤ. ΣΔΡΟΛΙΑ, Λάρισα 2010, 93-106.

46. Στο *Σύγγραμμα Ιστορικόν* –το λεγόμενο «Χρονικό των Ιωαννίνων»– αναφέρεται πως περί το 1380 ο Σέρβος δεσπότης των Ιωαννίνων Θωμάς Preljubović κακοποίησε τον *τιμιώτατον Ἡσαΐαν, τὸν καθηγούμενον τοῦ Μετζόβου*. Λ. Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Τὸ Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημῶδη ἐπιτομήν*, *ΕΜΑ* 12 (1962), 91. Δεν υπάρχει, ωστόσο, καμία βεβαιωμένη σχέση μεταξύ του *καθηγούμενου Ἡσαΐα* και της μονής του Αγίου Νικολάου, ούτε σώζονται άλλες έγγραφες μαρτυρίες του ύστερου 14ου αιώνα σχετικές με τη μονή. Βλ. Μ. Ι. ΤΡΙΤΟΣ, *Ἡ πατριαρχικὴ Ἐξαρχία Μετσόβου (1659-1924). Ἡ θρησκευτικὴ καὶ κοινωνικὴ της προσφορά*, Ιωάννινα 1991, 68' πρβ. ωστόσο Δ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στο Μέτσοβο. Γεγονότα και αποσιωπήσεις, *Αρχαιολογία* 18 (1986), 77-79, και Θ. Γ. ΔΑΣΟΥΛΑΣ, *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου κατά την οθωμανική περίοδο. Ο γεωργικός οικισμός της «χώρας Μετζόβου» (18ος-19ος αι.)*, αδ. διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2009, 61-62.

47. DELILBAŞI – ARIKAN, 859 *Tarihli*, 26' βλ. και Μ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ, *Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)* [ΕΙΕ / ΚΝΕ 74], Αθήνα 2003, 180-181, και σημ. 271).

48. Σεβάσματα και θεριμές ευχαριστίες οφείλονται στον καθηγούμενο της Ι. Μονής Αγίων Πάντων (Βαρλαάμι), πανοσιολογιώτατο κ. Ισίδωρο Τσιατά, για την άδεια μελέτης και έκδοσης του εγγράφου.

κύρια ονόματα και τα *nomina sacra*, ενώ στο κριτικό υπόμνημα δίνουμε, όπου χρειάζεται, τη σωστή γραφή.

ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ

- αβγ γράμματα δυσδιάκριτα με αμφίβολη ανάγνωση
 [αβγ] γράμματα σβησμένα, που συμπληρώνονται στην έκδοση
 <αβγ> γράμματα που παρέλειψε ο γραφέας
 (αβγ) ανάλυση συντομογραφίας
 [...] γράμματα σβησμένα, που είναι αδύνατο να διαβαστούν
 [...⁶...] γράμματα σβησμένα, που ο αριθμός τους υπολογίζεται κατά προσέγγιση

«γράμματα»
 (στ. 12)

ινδ. α' [Αύγουστος 1498]
 Ιωακείμ Α'

ΚΕΙΜΕΝΟ – Πρωτότυπο (Αρχείο Ιεράς Μονής Βαλαάμ), χαρτί, 240x170 mm. Διατήρηση του εγγράφου μέτρια. Είναι ακέφαλο με φθορές (εκτενή σχισίματα) περιμετρικά στις ώες και μικρή απώλεια στη δεξιά ώα. Υπάρχουν οπές σε διάφορα σημεία και φθορές στις διπλώσεις. Το έγγραφο είναι διαποτισμένο από την υγρασία. Κείμενο γραμμένο με καστανή μελάνη, ενώ το μηνολόγημα με μαύρη μελάνη· γραφή σταθερή, δεξιοκλινής, ευανάγνωστη, συντομογραφίες από τις συνήθειες. Έκταση κεμένου σε 12 στίχους, συμπεριλαμβανομένου και του μηνολογήματος. Επί του νότου (*verso*) εγράφησαν με άλλο μελάνι τα ακόλουθα σημειώματα: (α) † π(ατ)ριαρχικὸν γρ [...] (β) [...]τερα διο[νυ]σίου τού μ(ητ)ροπολίτου διὰ τὰ σ(αυ)ροπή(ια) τῆς Ἐπισ[κοπῆς] και (γ) † δια το λημπόχοβον. Βλ. πίν. 1.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ: Ανέκδοτο.

Γράμμα του οικουμενικού πατριάρχη Ιωακείμ Α' προς τον μητροπολίτη Λαρίσης Διονύσιο Α', με το οποίο καθορίζονται οι δικαιοδοσίες του εν λόγω μητροπολίτη επί των πατριαρχικών σταυροπηγίων της επαρχίας του και ορίζεται το ποσό της εισφοράς τους στο Πατριαρχείο. Ειδική αναφορά –πλην όμως ελλιπώς σωζομένη– γίνεται στην αρχή του εγγράφου για την επισκοπή Σταγών.

[...^{ca 34}...] αρο αμ[...^{ca 3}...] ρια [...^{ca 4}...] λαο[...^{ca 2}...] π[...^{ca 4}...] ων ου μ[...^{ca 13}...] λομ[...^{ca 12}...]
 |² ποτάμιον ὅπως ὑπ[...^{ca 18}...] Σταγῶν ἴδια καὶ οὐ σ(α)υροπήγια τῆς μ[εγάλης]
 ἐκκλησ(ίας)· καὶ πάλιν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν ταύτην ἐπαν[α]³ γραφῆναι μετὰ
 τοῦ ἐκεῖν[ου] γραμμ(α)τ(ος)· καὶ ἡ μετριότης ἡμῶν ἐπικυροῦσα τὴν διάκρισιν
 ταύτην παρακελεύεται ἵνα ὅσι ταῦτα τα |⁴ μοναστήρια πάλιν τῆς ἐπισκοπῆς
 καὶ μηδεὶς μηδέποτε περὶ τούτου λόγον ὡς σ(α)υροπηγί(ων) ποι[εῖται]·
 τὰ δὲ λοιπὰ τῆς μεγάλης ἐκκλη[σίας] |⁵ σ(α)υροπήγια τὰ εἰς τὴν ἐνορίαν
 εὐρισκόμενα τῆς ἀγιωτάτης μ(η)τροπόλ(εως) Λαρίσης· παραγγέλομεν τὴν
 ἐπίσκεψιν καὶ τὴν οἰκονομίαν αὐτῶν, τῶ [...^{ca 2}...] |⁶ ἱερωτ(ά)τ(ω) μ(η)τροπολίτη
 Λαρίσης, ὑπερτίμω καὶ ἐξάρχω πάσης Ἑλλάδος καὶ δευτέρ(ας) Θεσσαλί(ας),
 καὶ τὸν τόπον ἐπέχροντι τοῦ Ἐφέσου κῆρ Διονυσίω [ἔτι] |⁷ δὲ, καὶ τὰ κ(α)τ(ὰ)
 καιρὸν δίκαια αὐτῶν καὶ στήλη ταῦτα ἡμῖν μετὰ τοῦ ἰδίου χαρατξίου, κ(α)τ(ὰ)
 τὸν ταχθέντα καιρὸν, τῇ εἰκοστῇ πέμπτῃ τοῦ Μαρτί[ου] |⁸ εἰσὶ δὲ τὰ π(ατ)-
 ριαρχικὰ σ(α)υροπήγια ταῦτα ἡ Παναγία εἰς τὸν Ἐλασσῶνα ἄσπρ(α) ρ´ ἡ
 Παναγία εἰς τὸν Βῶλον ασπρ(α) [...] ἡ Παναγία εἰς τὰ Φέροσαλα ἄσπρ(α) λ |⁹
 ἡ Μεγάλη Πόρτα ἄσπρ(α) ρ´ ὁ ἅγιος Δημήτρ(ιος) τοῦ πατᾶ Σταμάτη ἄσπρ(α)
 κ´ ὁ ἅγιος Γεώργι(ος) εἰς τὰ Ζαβλάντ(ια) ἄσπρ(α) ιε´ ὁ ἅγιος Νικόλ(αος) εἰς
 τὸ Μέτζοβον ἄσπρ(α) γ |¹⁰ διδόμεν αὐτῶ ἄδειαν ἱερουργεῖν ἐν αὐτοῖς, ὅπταν
 αὐτῶ γίνηται χρεῖαν, ἄνευ τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρούσ(εως)· καὶ εἰς
 τὴν περὶ τούτου |¹¹ δῆλωσιν ἀπολέλυται αὐτῶ τὸ παρὸν γράμμα τῆς ἡμ(ῶν)
 μετριότη[ητος].]

|¹² [Εν] Μηνὶ Αὐγούστ(ω) ἰνδ(ικτιῶνο)ς α΄

7 στήλη: lege στείλη | 8 ασπρ(α): lege ἄσπρα | 9 ἄσπρ(α): lege ἄσπρα

ΕΠΙΜΕΤΡΟ
ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΓΑΡΔΙΚΙΟΥ

Το *γράμμα* του οικουμενικού πατριάρχη Ιωακείμ Α΄ (έτ. 1498, Αύγ.) που δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο των *Βυζαντινών Συμμείκτων* θίγει αρκετά θέματα που άπτονται των εκκλησιαστικών πραγμάτων στον θεσσαλικό χώρο, φθίνοντας του 15ου αι., όπως είναι τα πατριαρχικά σταυροπήγια στη Θεσσαλία και η σχέση τους με τον επιχώριο μητροπολίτη Λαρίσης Διονύσιο, ο οποίος είναι και ο αποδέκτης του *γράμματος*.

Πρόκειται, όπως έχει ήδη επισημανθεί, για την πρώτη έγγραφη μαρτυρία περί της αρχιερατείας του Λαρίσης Διονυσίου του Ελεήμονος, η θητεία του οποίου μπορεί να προσδιοριστεί πλέον με βεβαιότητα στο διάστημα post 1490 – ca 1499. Το γεγονός αυτό επιτρέπει ορισμένες διορθωτικές επισημάνσεις και στο ζήτημα της αρχιερατείας ενός άλλου μητροπολίτη Λαρίσης, του Θεοδοσίου, ο οποίος αναφέρεται στο *Ίσον άπαράλλακτον γράμματος* του Λαρίσης Νεοφύτου Α΄ (1541/42) για την επανασύσταση της επισκοπής Γαρδικίου⁴⁹. Σύμφωνα με αυτό, ο Θεοδόσιος *μεταθέσατο τὸν ἐπίσκοπον Γαρδικίου τὸν Κρίμπαβον εἰς τὸ Φανάρι*. Ως εκ τούτου η περίοδος της θητείας του Θεοδοσίου στον θρόνο Λαρίσης θα πρέπει να οριστεί μετά από εκείνη του Κυπριανού (*post* 1466/67) και πριν από αυτή του Βησσαρίωνος Α΄ (1489/90 – ;), πιθανότατα στη δεκαετία του 1480 και όχι του 1470, όπως είχαμε παλαιότερα υποστηρίξει⁵⁰. Η χρονική μετάθεση της συνένωσης της επισκοπής Γαρδικίου με τη μητρόπολη Λαρίσης κατά μια δεκαετία ενισχύει την εγκυρότητα της μαρτυρίας του Σίμωνος, αδελφού του Λαρίσης Θεοδοσίου, ο οποίος βρισκόταν ακόμη εν ζωή το 1541/42, όταν ανασυστάθηκε η επισκοπή.

49. Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Ἡ ἀνασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου (1541/42). Συμβολή στην ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν πρώην Ὀθωμανικὴ περίοδο, *ΒυζΣύμ.* 28 (2018), 188.57-60, και του ΙΔΙΟΥ, Διὰ τὴν στενότητα τοῦ καιροῦ τοῦ πρώην. Επανεξετάζοντας τὴν ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς Τρίκκης κατὰ τοὺς 14ο-16ο αἰῶνες, *Θεσσαλικά Μελετήματα* 8 (2018), 64, σημ. 59.

50. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Ἀνασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, 173.

Η ανασύσταση της επισκοπής Γαρδικίου προέκυψε, όπως ήδη ειπώθηκε σε προηγούμενη μελέτη μας, όταν διάφοροι κύκλοι, προφανώς εκκλησιαστικοί που όμως δεν κατονομάζονται, αμφισβήτησαν τη δικαιοδοσία του Λαρίσης επί της επισκοπής, *ὡς δῆθεν οὕσαν μητρόπολιν*⁵¹. Η απώλεια της ενορίας του Γαρδικίου είχε σαφώς άμεση επίπτωση στα έσοδα της μητροπόλεως, όπως έχει ορθώς επισημανθεί σε σχετικές μελέτες⁵², μολοντί οι ακριβείς διαστάσεις της δεν δύνανται να υπολογιστούν.

Πλην των αναμφισβήτητων οικονομικών συνεπειών που είχε για τη μητρόπολη Λαρίσης η ανασύσταση της επισκοπής Γαρδικίου, ένα καίριο ζήτημα που χρήζει περαιτέρω διευκρίνησης αποτελεί ο ρόλος του Λαρίσης Νεοφύτου Α΄ στην παραπάνω πρωτοβουλία και στην απόφαση που ελήφθη ως λύση για το πρόβλημα που ανέκυψε στη μητρόπολή του κατά το προηγούμενο διάστημα.

Συγκεκριμένα στο *ἴσον ἀπαράλλακτον του γράμματος του Νεοφύτου Α΄* (έτ. 1541/42) επισημαίνεται η σύγχυση που προκλήθηκε στα εκκλησιαστικά πράγματα της Θεσσαλίας, πιθανώς κατά τη δεκαετία του 1530, *παρὰ θέλημα τοῦ πατριάρχου. Ἐνεκεν τούτου ἡ ταπεινότης ἡμῶν* (i.e. Νεόφυτος Α΄) *μὴ δυνάμενος τί ποιῆσαι τὴν τοιαύτην σύγχυσιν ἐδεήθημεν τῷ παναγιωτάτῳ ἡμῶν αὐθέντῃ, καὶ δεσπότη οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ κυρῷ Ἱερεμία εἰς ἀντίληψιν, καὶ βοήθειαν ἡμῶν. Αὐτὸς δὲ θεία νεύσει ὁδηγηθεὶς ἐκ Θεοῦ συνοδικῶς διακρινόμενος, ἀπεφάνθη κοινῇ συγγνώμῃ, καὶ ἀπεστάλθη ἐξ αὐτοῦ τίμιον γράμμα βεβαιωτικὸν τῆς συνόδου ταύτης πρὸς τὴν ἡμῶν ταπεινότητα, ὁμοῦ καὶ τῶν ἡμετέρων ἐπισκόπων*⁵³. Η αναφορά αυτή, καθώς και η μνεία σε γράμμα του πατριάρχη Ιωάσαφ Β΄ (1557/58) πως ο *ἱερώτατος μητροπολίτης Λαρίσης, ἄκων καὶ μὴ βουλόμενος ἐκείσε ἐπίσκοπον κεχειροτόνιστε* (sic)⁵⁴ προκαλούν ορισμένα ερωτηματικά ως προς το ζήτημα της

51. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Άνασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, και ειδικότερα σ. 175 όπου και ἄλλη βιβλιογραφία.

52. Βλ. Β. Κ. ΣΠΑΝΟΣ, Η Επισκοπή του Γαρδικίου των Τρικάλων», στο: *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμοῦ της Θεσσαλίας (Λάρισα, 9-11 Νοεμβρίου 2006)*, έκδ. Περιφέρειας Θεσσαλίας, Λάρισα 2009, τ. ΙΙ, 724· του ΙΔΙΟΥ, *Οι οικισμοί της Βορειοδυτικῆς Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία (από τον 14ο ἔως τον 19ο αἰῶνα)*, Θεσσαλονίκη 2004, 67-68.

53. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Άνασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, 186.13-187.23.

54. Β. Κ. ΣΠΑΝΟΣ, Συμβολή στην ιστορία της επισκοπῆς Περιστερᾶς. Η εκλογή των

ταυτότητας του ατόμου που έλαβε την πρωτοβουλία για την επανίδρυση της επισκοπής.

Το γεγονός οδήγησε στην άποψη πως: «[...] ο πατριάρχης Ιερεμίας Α΄ ανασυστήνει την Επισκοπή Γαρδικίου, παρά την αντίθετη άποψη του μητροπολίτη Λαρίσης Νεοφύτου Α΄, ο οποίος διέβλεπε μείωση των εσόδων του»⁵⁵, καθώς και ότι «η ανασύσταση της Γαρδικίου έγινε το 1542, παρά την αντίθεση του Νεοφύτου Α΄ [...] και παρά το γεγονός ότι, στη συνοδευτική επιστολή ανασύστασης της Επισκοπής της Τρίκκης (Απρίλιος 1739), αναφέρεται πως, σε παλαιότερη επιστολή [...] γίνεται λόγος για παροχή αδείας από τον πατριάρχη στον μητροπολίτη Λαρίσης, ώστε αυτός να χειροτονήσει επίσκοπο Γαρδικίου»⁵⁶. «Αφού λοιπόν ο πατριάρχης προέβη στην επανασύσταση της Επισκοπής, έστειλε τη σχετική επιστολή στον Νεόφυτο της Λάρισας, ο οποίος εξέλεξε επίσκοπο του Γαρδικίου και συνέταξε την προμνημονευθείσα επιστολή του 1542»⁵⁷.

Η παραπάνω θεμιτή ερμηνεία της διαδικασίας που οδήγησε στην ανασύσταση της επισκοπής Γαρδικίου, κυρίως όμως ο προσδιορισμός του θεσμικού προσώπου (ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ή ο μητροπολίτης Λαρίσης) που έλαβε την πρωτοβουλία αυτή, παραμένει μια πιθανότητα: ωστόσο, κατά την άποψή μας, αυτή δεν βρίσκει επαρκή τεκμηρίωση στις προαναφερθείσες πηγές.

Επί του θέματος, περισσότερο σαφής είναι η μαρτυρία *γράμματος* του οικουμενικού πατριάρχη Ιερεμία Α΄ προς τον Λαρίσης Νεόφυτο Α΄ (1542/43), όπου σημειώνεται πως, λόγω της αμφισβήτησης του γεγονότος ότι η επισκοπή Γαρδικίου ανήκε στο κλίμα της μητροπόλεως Λαρίσης, ο Νεόφυτος Α΄: *φοβηθείς [...] σκέπτεται· και δὴ σύνοδον τῶν θεοφιλεστάτων αὐτοῦ ἐπισκόπων συναθροίσας καὶ ψήφους κανονικῶς ποιήσαντες, τὸν ἐκλεγέντα παρ’ αὐτῶν τῆ ἐπικλήσει τοῦ παναγίου Πνεύματος ἐπίσκοπον Γαρδικίου κεχειροτόνισε πρὸς τὸ ἐμφραγῆναι τὰ στόματα τῶν διωκόντων [...] ἐρωτήσας ἡμᾶς προλαβόν, καὶ γνώμην συνοδικὴν ἡμῶν ἔχων· ἐνταῦθα τοίνυν τοῦ ἔργου προβάνας, ἵνα μὴ*

ἐπισκόπων Παΐσιου (1800) καὶ Καλλινίκου (1807) *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 33 (1998), 254.

55. ΣΠΑΝΟΣ, Επισκοπή Γαρδικίου, 723.

56. ΣΠΑΝΟΣ, Επισκοπή Γαρδικίου, 724.

57. ΣΠΑΝΟΣ, Επισκοπή Γαρδικίου, 724.

πάλιν ἕτερον τι λυπηρὸν συμβῆ αὐτῷ ἀναδραμῶν, ἠξίωσεν ἐκπόνως τὴν ἡμῶν μετριότητα, ἵνα ὁ χειροτονηθεὶς ἐπίσκοπος εἰς τὸ Γαρδικίον ἀρτίως, ἔχει τὸ βέβαιον καὶ ἀμεταποίητον⁵⁸.

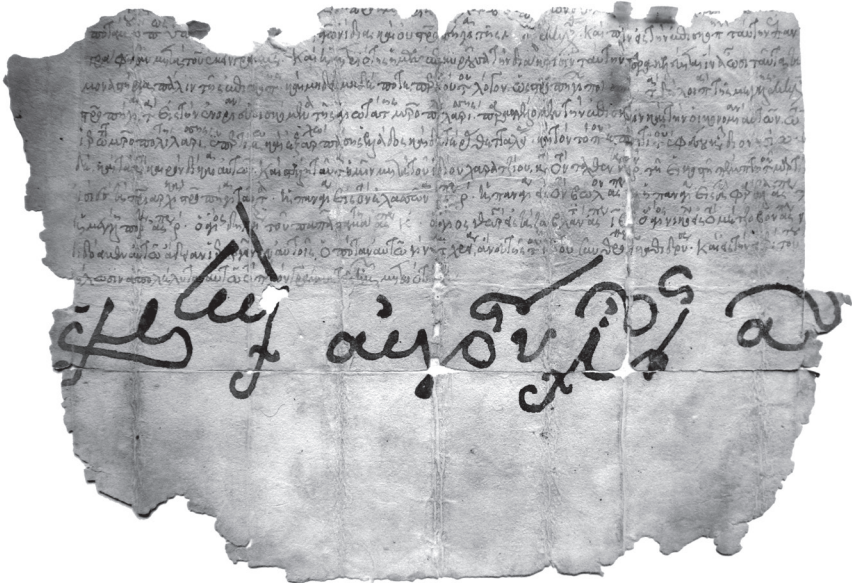
Τα ἴδια επαναλαμβάνονται ἓνα ἔτος αργότερα σε γράμμα του Ἱερεμία Α΄ πρὸς τον Λαρίσης (Οκτ. 1543), στο οποίο αναφέρεται και πάλι πως ο Νεόφυτος Α΄: ἀποκαμῶν (sic) ταῖς καθημεριναῖς ὡς εἰπεῖν ἐνοχλήσεσί τε καὶ ζημίαις, δεῖν ἔγνω ἀσφαλῶς χειροτονησάτω γνήσιον ἐπίσκοπον Γαρδικίου, δι' οὗ καὶ παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος ἐζήτησε γράμματος ἐπιτυχεῖν ὁμογνωμονικοῦ αὐτῆς, καὶ τετύχηκεν αὐτοῦ γε ὡς εὐλόγου ἔνθεν τοι καὶ εὐρών, ἐχειροτόνησεν εὐθύς [...] νόμιμον καὶ γνήσιον ἐπίσκοπον Γαρδικίου⁵⁹. Παρόμοια αναφέρονται, τέλος, και σε γράμμα του πατριάρχη Διονυσίου Β΄ (1547, Φεβρ.), σύμφωνα με το οποίο ο Λαρίσης Νεόφυτος Α΄: ἀποκαμῶν ταῖς καθημεριναῖς ὡς εἰπεῖν ἐνοχλήσεσί τε καὶ ζημίαις, δεῖν ἔγνω ἀσφαλῶς χειροτονησάτω γνήσιον ἐπίσκοπον Γαρδικίου· δι' ὃν καὶ παρὰ τοῦ πρὸ ἡμῶν ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Ἱερεμίου, καὶ γράμματος ὁμογνωμονικοῦ ἐπὶ τοῦτο τετύχηκεν, ὡς εὐλόγου ὄντος τοῦ πράγματος· τῷ τοι καὶ εὐρών ἐχειροτόνησεν αὐτίκα [...] νόμιμον ἀρχιερέα καὶ γνήσιον ἐπίσκοπον Γαρδικίου⁶⁰.

Από την εξέταση, συνεπώς, των παραπάνω εγγράφων, καθίσταται σαφές πως ἦταν ο Λαρίσης Νεόφυτος Α΄ αὐτός που ἔλαβε τὴν πρωτοβουλία για τὴν ανασύσταση τῆς επισκοπῆς Γαρδικίου, ζητώντας για τὸ θέμα αὐτὸ τὴ γνώμη και τὴν ἐγγραφὴ στήριξη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄. Στὴ δύσκολη αὐτὴ ἀπόφαση ὁ μητροπολίτης Λαρίσης ὠδηγήθηκε ἐκὼν ἄκων, καθὼς ἀποτελοῦσε τὸν μόνον τρόπο προκειμένου να θέσει τέρμα στις ἀβάσιμες διεκδικήσεις ἐπὶ τῆς επισκοπῆς Γαρδικίου και να ἀρει τις ὅποιες ἀμφισβητήσεις ἐπὶ τοῦ καθεστώτος τῆς, μολονὶτι ἀντιλαμβανόταν τὴν ἀρνητικὴ ἐπίπτωση που θα εἶχε ἡ συγκεκριμένη ἐπιλογή στα οἰκονομικὰ τῆς μητροπόλεως Λαρίσης.

58. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Ἀνασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, 192.19-193.25.

59. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Ἀνασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, 196.16-19.

60. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Ἀνασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, 200.14-16.

Εικ. 1. Πατριαρχικό γράμμα του οικουμενικού πατριάρχη Ιωακείμ Α΄, έτ. 1498
(© Ιερά Μονή Βαρυλάμ).

LETTER OF THE ECUMENICAL PATRIARCH JOACHIM I (1498, AUG.) CONCERNING
THE PATRIARCHAL *STAUROPEGIA* IN THESSALY.
(with an appendix on the Bishopric of Gardikion)

In this article an unknown letter of Patriarch Joachim I, concerning the patriarchal *stauropedia* in Thessaly, is published and commented. The letter is addressed to the ecclesiastical authorities of the Bishopric of Stagoi and the Metropolis of Larissa. It deals with issues related to the patriarchal *stauropedia* of Thessaly, the payment to the Patriarchate of the so called *charatzion*, as well as their relations with the Metropolitan of Larissa. The afore-mentioned document is of particular importance as it identifies the time when Dionysios I was metropolitan of Larissa and mentions by name seven patriarchal *stauropedia* in Thessaly.

ABDELAZIZ RAMAḌĀN
King Khalid University-Saudi Arabia

ARAB APOSTATES IN BYZANTIUM:
EVIDENCE FROM ARABIC SOURCES*

Islamic-Byzantine relations have attracted close attention of many scholars specialized in the history of the two worlds. Several studies have appeared on various political, diplomatic, and other cultural aspects of these relations. However, there are still some aspects that need to be further highlighted, including the status of the minorities of each side on the territory of the other.

In 1998, S. Reinert published an article dealing with the Muslim presence in Constantinople from the 9th century until the 15th century, which he opened by saying: “The subject I am treating here, namely, the Muslim populations in the Byzantine Empire, is a topic on which extremely little has been written. The bulk of our scholarship linking Byzantines with Muslims focuses on their interactions as military and religious antagonists, or their diplomatic and commercial exchanges. Nonetheless, at the margins of this corpus, one finds a smattering of discussion and fragments of evidence pertinent to our theme”¹. In this study, Reinert has suggested that the evidence for such a topic consists of ‘scattered snapshots’ that relate to two main groups: captives and merchants².

* I would like to express my sincere thanks and gratitude to the anonymous reviewers, as well as to my good friend and colleague Dr. Hesham M. Hassan, for their useful comments and suggestions.

1. S. W. REINERT, The Muslim Presence in Constantinople, 9th-15th Centuries: Some Preliminary Observations, in: *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. H. AHRWEILER – A. E. LAIOU, Washington, DC 1998, 125-150, esp.125.

2. REINERT, Muslim Presence, 126.

The titles of subsequent studies seem to harmonize with Reinert's approach, although they deal only with one group, the captives³. The content of these studies may challenge the assumption that these two groups are permanent and stable Muslim populations in Constantinople. It is logical that most of the merchants or captives did not settle permanently in Byzantium, but their stay was tied to a temporary circumstance and ended either by a commercial deal or redemption. Perhaps this was the basis upon which Gustave von Grunebaum relied in his hypothesis that Byzantium "did not tolerate a Muslim organization on its soil"⁴. On the other hand, these studies may pose another more important challenge with regard to the extent to which the 'scattered snapshots' available can be used to trace Muslim minorities that have permanently settled in Byzantium and achieved a degree of integration within its society.

A number of scholars have examined mechanisms of Byzantines' policy to integrate foreign elements. R. Lopez argued that a foreigner, whatever his origin, could become a real citizen if he has his home within the Empire, intermarry with citizens, and accept the Byzantine way of life⁵. D. Nicol

3. L. SIMEONOVA, In Depths of Tenth-Century Byzantine Ceremonials: The Treatment of Arab Prisoners of War at Imperial Banquets, *BMGS* 22 (1998), 75-104; A. KOLIA-DERMITZAKI, Some Remarks on the Fate of Prisoners of War in Byzantium (9th-10th Centuries), in: *La Liberazione dei 'Captivi' tra Cristianità e Islam, Atti del Congresso Interdisciplinare di Studi Storici* (Roma, 16-19 Settembre 1998), Città del Vaticano 2000, 583-620; A.M.A. RAMADĀN, The Treatment of Arab Prisoners of War in Byzantium, 9th-10th Centuries, *Annales Islamologiques* 43 (2009), 155-194; S. PATOURA, Arab and Byzantine Prisoners in the Reign of Leo VI the Wise: Images from Contemporary Byzantine Sources, *Graeco-Arabica* 11 (2011), 399-413; EADEM, Οι αιχμάλωτοι και η εξημέρωση του πολέμου: το παράδειγμα των βυζαντινο-αραβικών σχέσεων, in: A. KRALIDES - A. GKOUTZIOUKOSTAS (eds.), *Βυζάντιο και Αραβικός κόσμος. Συνάντηση Πολιτισμών*, Thessaloniki 2013, 383-404; EADEM, Ο ρόλος των αιχμαλώτων στις αραβο-βυζαντινές σχέσεις (8ος-10ος αι.). Πόλεμος και διπλωματία, *Θέματα Αρχαιολογίας* 2/1 (2018), 48-63; S. WIERZBINSKI, Prospective Gain or Actual Cost? Arab Civilian and Military Captives in the Light of Byzantine Narrative Sources and Military Manuals from the 10th Century, *Studia Ceranea* 8 (2018), 253-283. See also S. PATOURA, *Οί αιχμάλωτοι ως παράγοντες έπικοινωνίας και πληροφόρησης (4ος-10ος αι.)*, Athens 1994, 71-77.

4. G. E. VON GRUNEBaum, *Medieval Islam*, Chicago 1964, 181.

5. R. LOPEZ, Foreigners in Byzantium, *Bulletin de l'institut historique belge de Rome* 44 (1974), 341-352, esp. 342-343. In a different context, A. KALDELLIS (*Ethnography after Antiquity: Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, Philadelphia 2013, 126-127),

studied the case of the integration of some Latin elements during the 11th to 13th centuries and concluded that the full integration could have been achieved only with three conditions: conversion to Orthodoxy, adoption of Greek, and intermarriage with Byzantine families⁶. Y. Rotman has adopted the same approach when dealing with the absorption of Arab captives in Byzantium. As he points out, “ceux-ci ont la possibilité d’être affranchis s’ils sont prêts à se convertir, à épouser des femmes byzantines et à s’installer dans les territoires byzantins. Les trois actes, la conversion au christianisme, le mariage et la libération, transforment les captifs arabes en sujets byzantins”⁷. From his side, Ch. Brand also demonstrated the possibility of applying this model of integration to some Turkish elements during the 11th and 12th centuries. More importantly, he revealed the possibility of finding evidence related to other Muslim minorities, rather than captives and merchants, able to integrate into the social structure of Byzantium, having converted to Christianity and formed mixed families that had achieved tangible success in the service of the empire⁸.

In general, these studies have shown a Byzantine policy to integrate Latins and Turks and benefit from them in conflict with enemies, at a time when Byzantium was looking for a safe place on the map of the new world of Turkish-Latin expansion since the late 11th century.

Given that Muslims had remained for about four centuries a powerful neighbor and opponent of the empire since the middle of the 7th century, it is more likely that Byzantines adopted a similar policy with different mechanisms that conformed to the nature of the Muslim context. As

has analyzed the image of foreign Christian peoples in Byzantine sources. He played down the importance of Christianity in transforming the foreigner to being Byzantine on the basis that Byzantines “had an exclusive sense of identity predicated in their being Romans, not only Christians, and, while it was possible for foreigners to become Byzantines, this process required them to conform to national Roman standards that were beyond the acceptance of Christianity”.

6. D. M. NICOL, *Symbiosis and Integration: Some Greco-Latin Families in Byzantium in 11th to 13th Centuries*, *BF* 7 (1979), 113-135, esp. 118-119.

7. Y. ROTMAN, *Byzance face à l’Islam arabe, VIIe-Xe siècle. D’un droit territorial à l’identité par la foi*, *Annales HSS, juillet-août* 4 (2005), 767-788, esp. 778. See also RAMADĀN, *Treatment*, 179f.

8. CH. M. BRAND, *The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Century*, *DOP* 43 (1989), 1-25.

J. Hussey has pointed out, Byzantines could not have predicted the success of an explicit Christianization policy toward Muslims, as in other regions, and thus they sought to achieve individual and group conversions based on utilitarianism⁹. In the context of such an endeavor, it appears that captives and populations of borderlands and dissidents of the official Islamic authorities have provided a fertile environment for Christianization and assimilation.

The conversion from Islam to Christianity within Muslim territories and the punishments involved are one of the most common topics in modern studies¹⁰. Scholars rarely speak of the apostates who have moved to live in Byzantium, and if this happens, it usually comes casually and briefly in the context of their discussion of other topics, in particular when dealing with Byzantine-Arab cultural or diplomatic exchange¹¹, or with the phenomenon of Turks' apostasy and defection to Byzantium from the 12th century onwards¹². In his survey of apostasy from Islam to other religions

9. J. M. HUSSEY, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford 1990, 114. Hussey also emphasizes that "In general, the failure of the Orthodox Church to make genuine conversions on any large scale among Muslims was a feature of Byzantine history (in contrast to its success with the South Slavs and Russia)". B. Z. KEDAR, *Crusade and Mission: European Approaches toward the Muslims*, Princeton 1984, 13, also points out that while the Byzantines were able to practice successful missionary activities among pre-Islamic Arabs, the rise of Islam made them reluctant to send such missionaries to the Muslims.

10. U. SIMONSOHN, Conversion, Apostasy, and Penance: The Shifting Identities of Muslim Converts in the Early Islamic Period, in: A. PAPAConstantinou – N. MCLYNN – D. L. SCHWARTZ (eds.), *Conversion in Late Antiquity: Christianity, Islam and Beyond*, Farnham 2015, 197-217. On the Christian legend of the Caliph al-Ma'mūn's apostasy see M. N. SWANSON, The Christian al-Ma'mūn Tradition, in: D. THOMAS (ed.), *Christians at the Heart of Islamic Rule: Church Life and Scholarship in 'Abbasid Iraq*, Leiden 2003, 63-92. On the legend of apostasy and martyrdom of the caliph's cousin, Pachomios, in the first half of the 8th century, see D. J. SAHAS, What an infidel saw that a faithful did not: Gregory Dekapolites (d. 842) and Islam, *GOTR* 31 (1986), 47-67.

11. M. CANARD, Les relations politiques et sociales entre Byzance et les Arabes, *DOP* 18 (1964), 35-56, esp.42-3; A. D. BEIHAMMER, Muslim Rulers Visiting the Imperial City: Building Alliances and Personal Networks between Constantinople and the Eastern Borderlands (Fourth/Tenth-Fifth/Eleventh Century), *Al-Masaq* 24/2 (2012), 157-177, esp.161-162.

12. The phenomenon of the Turks' apostasy is a subject of many studies. A. D. BEIHAMMER [Defection across the Border of Islam and Christianity: Apostasy and Cross-Cultural Interaction in Byzantine-Seljuk Relations, *Speculum* 86/3 (2011), 597-651], provides a survey of cases of Byzantine-Seljuk apostasy during 12th and 13th centuries.

during the Middle Ages, D. Cook recorded few cases of the apostates who moved to Byzantium, showing that “few studies have dealt with the far more complicated question of Muslims converting to other faiths”¹³. Cook appeared to explain this in light of the difficulty of the source material. According to his words “The material culled from the sources is very fragmentary and does not create a complete picture; neither does it lead to clear-cut conclusions”¹⁴. Ch. Sahner, in the context of his use of the *abundant* hagiographical sources to understand why Muslim undertook the surprising journey from ‘mosque to church’ in the early centuries after Islamic conquests, also refers to the supposed problem of the Arabic source material, saying that “Muslim historical texts contain scattered references to true apostasy, often in the context of warfare, captivity, and enslavement. Evidence of voluntary conversion, however, is hard to come by”¹⁵.

The purpose of this article is to retrieve the available evidence, whatever vague, of the justifications that led some Arabs to conversion, the position of Byzantine authorities towards this, and the mechanisms adopted for their integration into society, the extent of integration achieved by these apostates, and finally the attitude of Byzantine society towards them. I seek as much as possible to avoid dealing with captives since, as a recent study of mine has shown in detail¹⁶, they lacked free will; their conversion, and of course their stay in Byzantium, has often been linked to coercion and/or physical and moral pressures.

He suggests that “the history of Byzantine-Muslim contacts from the 7th century onwards provides a long list of prominent apostates”. However, he refers only, in passing, to the two famous historical cases of Naṣr/Theophobus and Samonas. See also R. SHUKUROV, *The Byzantine Turks 1204-1461*, Leiden 2016, 179, 226-231; A. D. BEIHAMMER, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca.1040-1130*, London, New York, 2017, 170, 172, 313-315, 339; A. JOVANOVIĆ, *Imagining the Communities of Others: The Case of the Seljuk Turks*, *ByzSym* 28 (2018), 239-273, esp.268-269; BRAND, *Turkish Element*, 12, 16, 17.

13. D. COOK, *Apostasy from Islam: A Historical Perspective*, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 31 (2006), 248- 288, esp. 248.

14. COOK (*Apostasy*, 251), relies on this explanation to justify the purpose of his study: “Consequently, this paper can only probe the subject and classify the few examples found”.

15. CH. C. SAHNER, ‘Swimming against the Current’. *Muslim Conversion to Christianity in the Early Islamic Period*, *Journal of the American Oriental Society* 136/2 (2016), 265-284, esp. 265, 269-270.

16. RAMADAN, *Treatment*, 166-171, 179-190.

Residents of borderlands:

In his introduction to *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity*, F. Curta shows that the shift in modern scholarship from the concept of ‘frontier-as-barrier’ towards that of ‘frontier as a permeable zone’, allows us to see interactions and exchanges rather than impermeable boundaries¹⁷. Curta’s approach seems an appropriate embodiment of the trend adopted by recent studies dealing with Byzantine-Islamic borders. As these studies have shown, despite the military nature of the borderlands, its cities in times of peace served as a local market and trade centers. The long-term persistence of these borders has imposed a state of peaceful coexistence between their people on the economic and social levels and created, according to A. Papaconstantinou, a specific ‘frontier culture’¹⁸. As J. Haldon and H. Kennedy have pointed out, these regions were very different from those behind, for, on their soil, distinct cultural and social and economic characteristics grew¹⁹. This made its inhabitants, as noted by C. Galatariotou, not interested in the hostile propaganda between the two sides on both official and religious levels²⁰; undoubtedly, the special nature of the borderlands made them a fertile environment for Byzantine policy to convert and assimilate elements from their population. It seems that these areas served not only as a bridge of passage for ambassadors, traders, and

17. F. CURTA (ed.), *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity*, Turnhout 2005, 1-9, esp. 2-4.

18. A. PAPACONSTANTINO [Confrontation, Interaction, and the Formation of the Early Islamic Oikoumene, *REB* 63(2005), 167-181, esp. 171-172] criticizes the perception of M. BONNER (ed.), *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, Aldershot 2005, xxvii, for the frontier district “as an ideologically charged place where people came, not to mix those different from themselves, but rather to fight them and to stake out more securely their own territory of self.” She borrowed from E. K. FOWDEN, *The Barbarian Plain: Saint Sergius between Rome and Iran*, Berkeley 1999 on the frontier cult of St Sergius which promoted a specific form of interaction and cultural integration between Muslims and Christians.

19. J. F. HALDON – H. KENNEDY, *The Arab-Byzantine Frontier in the 8th and 10th Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands*, *ZRVI* 19 (1980), 79-116, esp. 105-106. See also CANARD, *Relations*, 41-45.

20. C. GALATARIOTOU, *Structural Oppositions in the Grottaferrata Digenes Akrites*, *BMGS* 11 (1987), 29-68, esp. 33.

captives, as K. Durak has shown, but also for the transfer of religiously converts from both sides²¹.

Arab and Byzantine literature, especially epics, reflect a vibrant picture of the border society and its mixed families scattered across both sides' territories. The Byzantine epic of the 'twyborn' hero Digenis Akritis, relates the story of his father, the emir Mousour, and presents him as a religious oscillator who sacrificed his religion, country and people to marry a Byzantine general's daughter named Irene, who later gave birth to the epic hero, Basil²². It also includes other stories about the conversion of Panthia, Mousour's mother²³, and a girl called Aisha, who was seduced by a Byzantine man to escape with him to Byzantium²⁴. The frequent stories of apostasy at the borderlands prompted N. Oikonomides to suggest that the epic in its entirety expresses the aspirations of these Arabs to get a

21. K. DURAK, Traffic across the Cilician Frontier in the Ninth and Tenth Centuries: Movement of People between Byzantium and the Islamic Near East in the Early Middle Ages, in: KRALIDES – GKOUTZIOUKOSTAS (eds.) [as in n.3], 141-154. In the latest study on the nature of Byzantine-Islamic border and its religious and tribal composition, A. A. EGER (*The Islamic-Byzantine Frontier: Interactions and Exchange among Muslim and Christian Communities*, London – New York 2015, 254, 291-292) has dealt with the conversion, notably to Islam, among the local border communities through an ethno-religious perspective and concluded that "The ethno-religious hypothesis shows processes of accommodation and adaptation among groups, although it does not take into account acculturation and assimilation processes (such as conversion), which would have occurred gradually over time. Nevertheless, all of these processes suggest that interaction on the frontier was not simply a matter of Muslim fighting against Christian in a holy war." Eger has recorded some cases of apostasy on both sides. Unfortunately, however, she did not address the religious characteristics of the borderlands that provided a fertile ground for apostasy.

22. *Digenes Akrites*, ed. & trans. J. MAVROGORDATO, Oxford 1956, 20-23; *Digenis Akritis: The Grottaferrata and Escorial Versions*, ed. & trans. E. JEFFREYS, Cambridge 1998, 36-40, 250-252. See also, T. M. MUHAMMAD, The Conversion from Islam to Christianity as viewed by the Author of Digenes Akrites, *Collectanea Christiana Orientalia* 7 (2010), 121-140. For other editions see, among others, E. TRAPP, *Digenes Akrites: Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen*, Vienna 1971; S. ALEXIOU, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης*, Athens 1990. Studies related to the epic are so abundant that it is difficult to enumerate, yet for an extensive bibliography see F. H. MOORE, *Digenes Akrites: The Scholarly History and Literary Analysis of a Lost Byzantine Poem*, PhD Dissertation, Stanford University 2001.

23. *Digenes Akrites*, ed. MAVROGORDATO, 52-54; ed. JEFFREYS, 59-65.

24. *Digenes Akrites*, ed. MAVROGORDATO, 156.

place in the new society, and to have a new identity within their alternative Christian homeland²⁵.

On the Arab side, the vernacular prose epic of Princess Dhāt al-Himma²⁶, is filled with stories about persons resulting from such mixed marriages. It tells, for example, the story of Zālim's departure with his son al-Ḥārith, the husband of Dhāt al-Himma, across the border to the Byzantium, where they married Byzantine women and gave birth to mixed-blood children²⁷. And the story of the *amīr* 'Abd al-Wahāb, the son of al-Ḥārith and Dhāt al-Himma, who captured a Byzantine girl and gave birth to a child, but Byzantines succeeded in saving and returning her with the child to Byzantium to be raised according to Christianity²⁸. There is also the story of Maymūnah, the wife of the *amīr* 'Abd al-Wahāb, who fled to Byzantium and married the emperor Romanos (Armānūs) and converted her Arab servants to Christianity²⁹.

25. N. OIKONOMIDES, L' épopée de Digénis et le frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles, *TM* 7 (1979), 375-397, esp. 394.

26. *Dhāt al-Himma* is the most important and longest extant prose epic cycle in Arabic. It seems as a tribal epic that starts with a rivalry between the two Arab tribes, the Banū Kilāb and the Banū Sulaym, who were partly brought by the Umayyads from Arabia to settle in Syria and to lead the Islamic troops into Byzantine territory. As a frontier epic, its main focus revolves around Arab-Byzantine conflicts between the reigns of the Umayyad Caliph 'Abd al-Malik (65-86/685-705) and the Abbasid Caliph al-Wāthiq (227-232/842-847). It includes references dating back to the period of the Crusades. M. CANARD [Dhūl Himma, *EI*² and IDEM, Delhemma, épopée arabe de guerres arabo-Byzantines, *Byz* 10(1935), 283-300] suggests that it is formed of two different cycles of different periods and origin and that "it is impossible to give an exact date for the composition of the romance". For general information and secondary literature see: U. STEINBACH, *Dāt al-Himma: Kulturgeschichtliche Untersuchungen zu einem arabischen Volksroman*, Wiesbaden 1972; C. OTT, *Metamorphosen des Epos: Sīrat al-Muğāhidīn (Sīrat al-Amīra Dāt al-Himma) zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit*, Leiden 2003. English summary of the contents in M. C. LYONS, *The Arabian Epic: Heroic and Oral Story-telling*, Cambridge 2005, 2: 151-211 and 3: 301-504.

27. *Sīrat al-Amīra Dhāt al-Himma*, Beirut 1981, I, 630-40. Later (*Dhāt al-Himma*, I, 689), the author tells that 'Abd al-Wahāb, the son of Dhāt al-Himma and al-Ḥārith, captured the Byzantine wives of his father and grandfather: *Each had given birth to a boy named in the name of Christianity. One was 'Abd al-Masīḥ (slave of Christ), and the other was 'Abd al-Sayyid (slave of the Lord).*

28. *Dhāt al-Himma*, II, 98.

29. *Dhāt al-Himma*, V, 256.

Like *Digenis Akritis*, *Dhāt al-Himma* often shows that these mixed children are oscillators in their faith, such as Sayf al-Naṣrānīyah (the Sword of Christianity), the son of the *amīr* ‘Abd al-Wahāb, who was converted to Islam by his father and named Sayf al-Ḥanīfiyah (the Sword of Islam). Then he returned to the camp of the Byzantines and fought in their ranks against the Muslims³⁰. Also, Bahrūn, the son of al-Baṭṭāl from a Byzantine girl, who entered into a polemic dialogue with his father, and yet remained reluctant to enter Islam and eventually escaped from captivity with his mother to Byzantium³¹.

While it is recognized that literature, especially epics, have their own language and standards which do not necessarily correspond to actual reality, they at least reflect the popular imagination of the border society and may have connotations consistent with historical reality. If *Digenis Akritis* and *Dhāt al-Himma* indicate that mixed marriages produced ethnically mixed and religiously volatile offspring, and that these marriages were sometimes performed in abnormal conditions and without the desire of Byzantine girls³², Arabic evidence may have hinted at this in their account of the invasion of Ṭarsūs (354/965) by Nikephoros II Phocas (352-359/963-969),

30. *Dhāt al-Himma*, III, 187-8.

31. *Dhāt al-Himma*, V, 190, 214-15, 232-3.

32. *Dhāt al-Himma* shows many marriages between Muslims and Byzantine girls without the will of the latter. It also refers to frequent escape incidents of these girls with their children to Byzantium whenever they have the opportunity. The Byzantine woman, Maymūnah, the wife of Prince ‘Abd al-Wahāb, fled with her son to Byzantium to raise him according to Christianity. Other similar stories indicate that Byzantines imposed re-baptism on Byzantine women who had previously been baptized in Muslim lands. For example, when the Byzantine emperor offered Christianization to a Byzantine girl who had been a prisoner of the Muslims, she responded: *I was only a Christian and one of the people of baptism. I was in the service of one of the most ugliest men. A fat old man with a miserable condition.* The emperor rejoiced in her speech and made her a wife to his son, after he immersed her in the water of baptism and was cleansed by the priest. He said to her: *Now I have purified you from the religion of the people of al-Ḥanīfiyah (Islam)* [*Dhāt al-Himma*, IV, 595-596; V, 232-233]. While this story is consistent with the Byzantines’ keenness to re-baptize their natives returning to Christianity, Greek sources refer to another ritual related to the Arab new converts to Christianity. A ritual that includes, in addition to baptism, the abjuration formula: ἀναθεματίζω τὸν θεὸν τοῦ Μωάμεδ περὶ οὗ λέγει ὅτι αὐτός ἐστι θεὸς εἷς θεὸς ὁλόσφυρος, [ὄς] οὐκ ἐγέννησεν οὐδὲ ἐγεννήθη οὐδὲ ἐγένετο ὁμοίος αὐτῷ τις: PG 140, 133-134. On this ritual, see E. MONTENT, Un rituel d’abjuration des musulmans dans l’église grecque, *Revue de l’histoire des religions* 53 (1906), 145-163; D. J. SAHAS, Ritual of Conversion from Islam to the Byzantine Church, *GOTR* 36 (1991), 57-69.

where the reaction of Byzantine women married to Muslims was described as follows: *When the mothers of the sons of the Muslims saw their people, they left their homes and said to their husbands: ‘We are free now and we do not need to you’. Some of them left their children, while others took them to be brought up according to Christianity. The Muslim fathers came to the Rūm soldiers to bid farewell to their children with tears and cries. Then they left in the worst case, to the extent that the Rūm soldiers have been very sympathetic to them*³³.

The suffering of Muslim fathers from the loss of their children and Byzantine wives seems to have motivated many to join them when they were given the choice. When the *δομέστικος* John Kourkouas peacefully took over Melitene in 322/934, he erected two tents and placed the cross on one of them, giving its population the choice of leaving the city or converting to Christianity and retaining their properties and families. According to Arabic evidence, *the great part of Muslims went to the side of the tent overtopped with the cross to keep their families and moveable property*³⁴.

These two incidents seem to be consistent with an interesting Byzantine text that confirms these mixed marriages. In the letter to Leo, archbishop of Catania, Patriarch Photius emphasizes the need to re-baptize children resulting from such marriages³⁵. N. Oikonomides interpreted this in the light of what he described as a familiar tradition adopted by Byzantine wives in the Islamic world to baptize their children, a tradition that existed until the twelfth century³⁶. However, it seems difficult to accept Oikonomides’

33. At-Tanūkhī [327-384/939-994, *Nishwār al-Muḥaḍara wa Akhbār al-Mudhākarah*, ed. A. SHALJI, Beirut 1972, IV, 52-53; Yāqūt-Al-Hamawī [574-626/1179-1229], *Mu‘jam al-Buldān*, ed. H. HABASHI, Beirut 1986, IV, 29.

34. Ibn Al-Athīr [555-630/1160-1233], *Al-Kāmil fī al-Tārīkh*, ed. A. Al-QADI, Beirut, 1995, VII, 106. H. M. ḤASSAN [Ο εκχριστιανισμός των Αράβων και ο εξισλαμισμός των Βυζαντινών: η εικόνα του «άλλου» στις αραβοβυζαντινές πηγές του 7ου και 10ου αιώνα, in: A. KRALIDES – A. GKOUTZIOUKOSTAS (eds., as in n.3), 167-194, esp.174], relying only on the Egyptian modern scholar al-‘Adawī’s *ad-Dawla al-Islamiyyah wa Imbrāṭūriyat ar-Rūm*, attributes this incident to Stefanos, the son of co-emperor Romanos I Lekapenos.

35. *Photius Epistulae et Amphilochia*, edd. B. LAOURDAS – L. G. WESTERINK, v. III, Leipzig 1985, 162-166, esp. 165.

36. N. OIKONOMIDES, The Turks in the Byzantine Rhetoric of the 12th Century, in: C. E. FARAH, *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Northeast Missouri State University 1993, 149-155, esp. 151.

assumption that the baptism rites of these children have been carried out against will or under the silence of their fathers³⁷. It is not easy for Muslims living under Islamic control to allow this, especially if it would expose them to harsh penalty by the law. It is likely that this baptism was carried out secretly and in a limited range within the borders³⁸. Although Arabic evidence has documented some individual cases of mixed marriages³⁹, and has sometimes hinted at their potential religious influence on the resulting offspring, it did not provide one case of baptism of a child by his Byzantine mother in the territory under Islamic rule.

Undoubtedly, the overlap and interaction of the border society provided an ideal environment for Byzantine policy of Christianization and assimilation. This is reflected in the Byzantine attempt to convert large numbers of border inhabitants during the 10th century Byzantine military expansion. As S. Ivanov has pointed out, as a result of Empire's restoration of many territories that had been taken from it three centuries before, "the Islamicized population of these territories immediately became the subject of Christian preaching"⁴⁰. If Judge 'Abd al-Jabbār (359-415/969-1025) has greatly exaggerated the estimate of the apostates' numbers by about 2,000,000, attributing their conversion to means of coercion or seduction⁴¹, there are other evidence for the voluntary conversion of many border inhabitants.

In her dealing with the 10th century economic importance of the new territories regained by the Byzantines in the eastern borderlands, C. Holmes has shown that in some cases the price of the Muslim residence in these territories was conversion to Christianity⁴². However, as Arabic evidence

37. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, Turks, 151.

38. In this context, there may be merit to Ḥassan's suggestion (Ο εκχριστιανισμός, 177) that «η διαδικασία του εκχριστιανισμού εκτός των συνόρων του Χαλιφάτου δεν ήταν η ίδια με εκείνη εντός των συνόρων. Οι Χριστιανοί, που ζούσαν στις αραβοκρατούμενες περιοχές, φοβούνταν μήπως η μεταστροφή ενός Μουσουλμάνου γίνει γνωστή στους υπόλοιπους Μουσουλμάνους Άραβες, οπότε σε αυτή την περίπτωση θα κινδύνευαν».

39. In the 9th and 10th centuries, Byzantine concubines were important members in the Abbasid harem, and gave birth to many caliphs: N. M EL-CHEIKH, *Women, Islam, and Abbasid Identity*, Cambridge, Mass.-London 2015.

40. S. A. IVANOV, *'Pearls before Swine': Missionary Work in Byzantium*, trans. D. HOFFMAN, Paris 2015, 125.

41. 'Abd Al-Jabbār, *Tathbīt Dalā'il al-Nubuwwah*, ed. A. 'UTHMĀN, Beirut, 1966, I, 182-183.

42. C. HOLMES, 'How the east was won' in the reign of Basil II, in: A. EASTMOND (ed.),

points out, the approach adopted by John Kourkouas when he peacefully took Melitene in 324/935 was a typical policy during the 10th century. When Nikephoros Phocas peacefully conquered Tarsus in 354/965, the terms of reconciliation with its people included the free choice between leaving the city or living there with the payment of *al-jizya* tax or converting to Christianity. As Arabic evidence records, the later would have *the privilege and dignity and blessings of his grace*. Two banners were erected, one for those who favored Christianity and move to Byzantium and the other for those who wanted to leave. Accordingly, *Many Muslims, who chose Christianity or who had the ability to pay al-jizya, turned to the banner of the Rūm*⁴³.

The choice of Christianity as one of the basic terms of reconciliation may reflect the 10th century Byzantine superiority which was explicitly expressed in the truce of Ṣafar (359/970) between the Hamdanids and Byzantium. It guaranteed freedom and safety of the apostates from Islam⁴⁴. The consent of the Muslims to such a term can be interpreted in the light of the necessities of the *status quo*. It can also be regarded as a vital item that the Byzantines sought to include as a new mechanism in their Christianization policy. On the one hand, it guarantees freedom and safety for those who have already apostatized, while at the same time provides motivation or perhaps a justification for those who wish to abandon Islam and move to Byzantium⁴⁵.

Eastern Approaches to Byzantium, Papers from the Thirty-Third Spring Symposium of Byzantine Studies, Aldershot [u.a.] 2001, 41-56, esp. 44.

43. Ibn Miskawayh [320-421/932-1030], *Kitāb Tajārūb al-Umam*, ed. H. F. AMEDROZ, Cairo 1915, II, 210-213; At-Tanūkhī, IV, 52; Yāqūt Al-Ḥamawī, IV, 28-29; Ibn Al-Athīr, VII, 287; Ibn Kathīr [700-774/1301-1373], *Al-Bidāya wa al-Nihāya*, ed. A.M. AL-BAJĀWĪ, Beirut 1992, XI, 255. Bar Hebraeus [1226-1286] *Chronographia*, Arab. trans. I. ARMALEH, Beirut 1991, 64, appears more specific about the apostasy of the people of Tarsus. He says: *Many of its Arab people were baptized, and some remained as they were, but all their children were baptized*. See also C. E. BOSWORTH, The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle 'Abbāsīd Times, *Oriens* 33 (1992), 268-286, esp. 278-279.

44. Ibn Al-'Adīm [588-660/1192-1262], *Zubdat al-Ḥalab min Tārīkh Ḥalab*, ed. S. AL-DAHAN, Damascus 1951, I, 163-8. See also W. A. FARAG, *The Truce of Safar*, Birmingham 1977; K. A. TAKIRTAKOĞLU, Οι πόλεμοι μεταξύ του Νιζηφόρου Φωκά και των Αράβων, *ByzSym* 25(2015), 57-114, esp. 110-12.

45. Arabic sources record stories of people killed because of their conversion within the Islamic territories. A Christian spice dealer was killed and burned because he converted

By contrast, Arabic evidence indicates that evacuation of the population and displacement of large numbers of them to Byzantium, especially children and women, are components of a different approach adopted by the Byzantines in dealing with the border cities that were taken by force. It seems that Nikephoros Phocas was the most prominent in adopting such a policy. According to Arabic evidence, when he seized Mopsuestia in 354/965 after a siege, he transferred all its population, who were about 200,000, to Byzantium⁴⁶. The historian Ibn Kathīr estimates numbers of the transferred people from Tripoli and Hems in 358/969 by about 100,000 boys and girls. He adds that *many of them converted to Christianity by the Rūm hands*⁴⁷. Similarly, the geographer Ibn Ḥawqal (d.367/977) mentions that when Nikephoros Phocas seized Ma ‘arat al-Nu ‘mān in the same year, he carried with him *35,000 women, boys, and adult men*⁴⁸. Also, when he attacked Antioch in 358/969, *about 20,000 boys, young men and women were moved to territories of the Rūm*⁴⁹. These figures may seem exaggerated, but Byzantine evidence itself confirms that these wars brought large numbers of captives to Byzantium⁵⁰.

to Islam and then wanted to return to Christianity (Ibn Al-Athīr, VII, 81). Another Qurayshi Muslim, named Rwayih, converted to Christianity and was killed after two years of unsuccessful attempts to persuade him to return to Islam (Bar Hebraeus, *Chronographia*, 40).

46. Ibn Al-Athīr, VII, 278; Ibn Miskawiyh, II, 211. Bar Hebraeus, *Chronographia*, 64, mentions that Nikephoros *captured 200,000 men, women and boys and sent them to the land of the Rūm*, while the Christian historian Yahya Ibn Sa ‘id al-Anṭākī [d. 458/1066], *Annales*, ed. L. CHEIKHO, Beirut 1905, 123, mentioned that Nikephoros carried with him all the people of Mopsuestia.

47. Ibn Kathīr, XI, 268-9. He describes Nikephoros Phocas as: *one of the harshest people on the Muslims. He took many cities by force, such as Ṭarsūs and Aḍana and Mopsuestia and others. He killed and captured a countless number of Muslims that only God knows. All or most of them converted to Christianity*. Ibn al-‘Adīm, I, 149, records that the number of Muslim prisoners reached 100 thousand before the capture of Antioch. For a detailed discussion of Nikephoros Phocas’ eastern campaigns as presented by the Arabic sources, see TAKIRTAKOGLU, *Oι πόλεμοι*, 57-114.

48. Ibn Ḥawqal, *Kitāb Surat al-Arḍ*, Cairo n.d., 164.

49. Bar Hebraeus, *Chronographia*, 66. Arabic sources also record that when Nikephoros Phocas attacked Aleppo in 351/962, he moved 10,000 young women and men to Byzantium (Ibn Al-Athīr, VII, 274; Ibn Miskawiyh, II, 193; Ibn Al-‘Adīm, I, 132,134; Bar Hebraeus, *Chronographia*, 62). He moved 1200 from Ma ‘rat Maṣrīn to Byzantium (Yahya Al-Anṭākī, 131).

50. Theophanes Continuatus, *Chronographia, Libri I-IV*, ed. & trans. M. FEATHERSTONE-

In light of this, it can be said that Byzantine Christianization policy towards the Muslims, especially in the borderlands, reached a peak in the 10th century. The shift in the balance of power to the Byzantines' own advantage and their successive victories have made the Muslims incapable of dealing with such a policy. This is reflected in the semi-official recognition of the free apostasy, as described in the terms of peace settlements mentioned above, and also in the Arabic poem attributed to Nikephoros Phocas, in which he explicitly declares his intention to spread Christianity in Muslim lands⁵¹, and in the poem written by the theologian al-Qaffāl as-Shāshī (291-365/904-976) to respond to him, in which he implicitly admits that there are many cases of apostasy among the Muslims⁵².

J. S. CODOÑER, Boston-Berlin 2015, 164 [hereafter: Theophanes Continuatus (FEATHERSTONE-CODOÑER)], refers to about 25,000 prisoners from Theophilos' expedition at Charsianon in 216/831. Leo the Deacon [*Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem ...*, ed. C. B. HASE (CSHB), Bonn 1828, 23-24 = *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, trans. A-M. TALBOT – D. F. SULLIVAN, Washington, D. C. 2005, 76] describes the victory of Leo Phokas over Sayf al-Dawla Ibn Ḥamadān (333-356/945-967) at Adrassos in November 329/960, and his arrival at Byzantium with myriads of captives: ὁ δὲ κατελιγφῶς τὸ Βυζάντιον, ἐπεὶ μετὰ πλείστης ὅτι λείας καὶ μυρίων δορυαλώτων Ἀγαρηνῶν εἰσήει ... Skylitzes (*Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. THURN, CFHB 5, Berlin, 1973, 250 [hereafter: Skylitzes]), records that, after Leo Phokas' return, τῶν δὲ ἀλότων καὶ ἐν τῇ πόλει πεμφθέντων τοσοῦτον ἦν τὸ πλῆθος, ὡς πληρῶσαι δούλων καὶ τὰς ἀστικὰς οἰκίας καὶ τοὺς ἀγροὺς [the number of prisoners of war in this city was so great as to fill the urban households and the farms with slaves, trans. J. WORTLEY, *A Synopsis of the Byzantine History 811-1057*, Cambridge 2010, 241].

51. This poem was sent to the Abbasid caliph al-Muṭṭī' (334-363/946-974). Ibn Kathīr points out that it was written by *one of his writers who had abandoned Islam and its people*. It includes: *I will open the land of God in east and west, and spread the religion of the Cross with my sword*: S. AL-MUNJID, *Qaṣīdat Imbrāṭūr al-Rūm Niqfūr Fūqās fī Hijā' al-Islām wa al-Muslimīn wa Qaṣīdatā al-Imāmyn al-Qaffāl al-Shāshī wa Ibn Ḥazm al-Andalusī fī al-Rad 'Alayhu*, Beirut 1982, 7, 22. See also: N. HERMES, *The Byzantines in Medieval Arabic Poetry: Abu Firas' 'Al-Rumiyyat' and the Poetic Responses of al-Qaffal and Ibn Hazm to Nikephore Phocas' "Al-Qasida al-Arminiyya al-Ma'una"* (The Armenian Cursed One), *ByzSym* 19(2009), 35-61, esp. 53; G. GRÜNEBAUM, *Eine poetische Polemik zwischen Byzanz und Bagdad in X. Jahrhundert*, *Analecta Orientalia* 14(1937), 43-64; IVANOV, *'Pearls before Swine'*, 125.

52. *If some Arabs lose their sight, or many of them, like cattle, deny their religion*, he said (Al-Munjid, *Qaṣīdat*, 31, 33).

Finally, It should also be noted that there are indications that Byzantine armies included Christian clergy for missionary purposes. Judge ‘Abd al-Jabbār refers to the presence of the Patriarch himself, in addition to monks, among the ranks of Byzantine armies, and to the Byzantines’ claim that their success in converting large numbers from the Syrian borderlands (*al-thughūr al-Shāmīyah*) was a result of their miracles⁵³. The same is confirmed by the Hagiographer of St. Nikon when referring to the saint’s departure with the Byzantine armies to attack Crete in 350/961, and tells how he stayed among its inhabitants and was able to miraculously convert many Muslims⁵⁴. *Dhāt al-Himma* is also filled with many references to the presence of clerks and monks among the Byzantine armies in the borderlands to carry out explicit Christianization activities⁵⁵.

Apostates for personal motives:

There is evidence that a number of Arab dignitaries moved to Byzantium for personal reasons, such as rebellion against the authority of the Caliphate, impunity, or revenge for personal dignity against insults or injustice by a leader or caliph. One of the Prophet companions, the prominent Umayyad Rabī’a ibn Umayya, is said to have *fled to Damascus and then to the king of the Rūm and converted to Christianity*, because caliph ‘Umar ibn al-Khaṭṭāb (13-23/634-644) decided to sign on him the penalty of drinking alcohol, or that he fled after committing adultery with a woman⁵⁶. A Qurayshī noble, known as al-Wābiṣī, was said to be *disgruntled and fled to the Rūm lands*,

53. ‘Abd al-Jabbār I, 182-3, attacks Byzantines’ claims that the success of their Christianization policy among the Arabs is due to the miracles of the patriarchs and saints: *You claimed that the nations did not respond to Christianity except with the signs and miracles that appeared by Paul, George, Mark, and others. You also claimed that the Patriarch came from the land of the Rūm, took down his army and raised their dead from the graves and that the Monk Michael came to the people of Mopsuestia, turned water running to oil, and all their sheep to horses, so they all went on their own and headed to the Rūm territories, as did the people of Samosata and Hiṣn Manṣūr.*

54. O. LAMPSIDIS, Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (Κείμενα-σχόλια), Athens 1982, 46- 50 (text) and 415-418 (comments). *The Life of St. Nikon*, ed. & trans. D. SULLIVAN, Massachusetts 1987, 83-87. See also IVANOV, ‘*Pearls before Swine*’, 125.

55. *Dhāt al-Himma*, I, 839, 895; II, 100, 521; III, 194, 699; IV, 489; V, 254.

56. Ibn Ḥajar Al- ‘Asqalānī (773-852/1372-1449), *Al-Iṣāba fī Tamyīz al-Sahāba*, ed. A.M. AL-BAZAWĪ, Beirut 1992, II, 521. See also COOK, *Apostasy*, 261.

converted and died there as a Christian. One of the given reasons for his defection is the decision of caliph ‘Umar ibn ‘Abd al- ‘Azīz (99-101/717-720) to punish him for drinking alcohol⁵⁷.

Most importantly, Arabic evidence suggests that the status of the apostate and his leadership of a group or clan can lead to a mass conversion and transition to Byzantium⁵⁸. The alleged personal insult or abuse of the royal status of the last Ghassanid king in Syria (632-638), al-Mundhir ibn al-Ḥārith⁵⁹, led him with 30,000 of his people to rebel against caliph ‘Umar ibn al- Khaṭṭāb, convert and flee to Byzantium⁶⁰. The harsh defeat of Naṣr, a commander of the Khurramite rebellious religious sect of Babek, by caliph al-Mu‘taṣim (218-227/833-842) in late 833 drove him and 14,000 of his men to Byzantium and Christianity⁶¹. Change of political power

57. Abū Al-Faraj Al-Iṣfahānī, *Kitāb al-Aghānī*, ed. I. ‘ABBĀS *et al.*, Beirut 2008, VI, 86. The historian Ibn ‘Asākir (d. 571/1175) *Tārīkh Madīnat Dimashq*, ed. M. AL- ‘UMRUWĪ, Cairo 1995, VIII, 387 does not mention the reason for the Caliph’s decision to punish him, but he adds that al-Wābiṣī was then a governor of Medina. Al-Iṣfahānī (*Kitāb al-Aghānī*, VI, 86-87) and Ibn ‘Asākir VIII, 385 give another account stating that he was captured and tortured by Byzantines until entered into their religion. See also COOK, *Apostasy*, 260-1.

58. EGER, *Islamic-Byzantine Frontier*, 293, suggests that this happened mostly on the basis of tribal allegiance.

59. Arabic sources usually refer to him after the Islamic conquest as Jabala Ibn al-Ayham Ibn al-Ḥārith al-Ghassānī. He converted from Christianity to Islam after successive Islamic victories over Byzantines in Syria. On the biography of Jabala and his portrait in Arabic sources, see J. A. BRAY, *The Damnation of Ġabala, A Ḥabar in Context*, in: U. VERMEULEN – J. M. F VAN REETHI (eds.), *Law, Christianity and Modernism in Islamic Society*, Leuven 1998, 111-24; IDEM, *Christian king, Muslim apostate: depictions of Jabala Ibn al-Ayham in early Arabic sources*, in: A. PAPAConstantinou – M. DEBIÉ – H. KENNEDY (eds.) *Writing «true stories»: Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East*, Turnhout 2010, 175-203. I. SHAḤĪD, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, v. 2, Part 2, Washington D.C. 2009 125-126 et passim.

60. One of these accounts indicates that he was angry with caliph ‘Umar Ibn al-Khaṭṭāb because he refused to punish a Damascene man for slapping him on the face because Jabala put his foot on his robe. Another story says that he smashed a nose of a man who inadvertently put foot on his robe while circling around the Ka’ba. The caliph then punished him by ordering the man to do the same thing with him: Ibn Kathīr, VIII, 64-5; Al-Balādhurī, *Futūḥ al-Buldān*, ed. R. M. RAḌWĀN, Beirut 1982, 142.

61. The historian Al-Ṭabarī [224-310/839-923], *Tārīkh al-Rusul wa al-Mulūk*, ed. M. A. IBRAḤĪM, Beirut 1986, V, 235, points to the escape of Naṣr with a large group of the

after the overthrow of caliph al-Muqtadir (295–320/908–932) led his close confidant, Bunnay ibn al-Nafīs, with many of his people to the same fate⁶². After 941, the harshness of the Hamdanids of Mosul and their arbitrariness in obtaining heavy taxes forced 10,000 knights of the clan Banū Ḥabīb, with their wives and slaves, to leave their areas near Nisibis for adjacent Byzantine regions, where they declared their submission to the emperor and conversion to Christianity⁶³. In 235/849-50, the oppression of the Sicilian ruler Khalīl Ibn Ishāq led to flight of many Muslims to Byzantium: most of

Khurramites to Byzantium when talking about the participation of thousands of them in the attack of Theophilos on Sozopetra in 223/837. The historian Al-Mas‘ūdī [283-346/957-896], *Murāj al-Dhahab wa Ma‘ādin al-Jawhar*, Cairo 1966, II, 276 adds that Theophilos was almost killed on the battlefield, but that *he was saved by a Christianized named Nuṣayr with a number of his followers*. Bar Hebraeus, *Chronographia*, 31, 33-34 is more informative when referring to Nāsīr who, after his defeat by the caliphate army, was forced to resort to Byzantium *with many of his followers, all of them converted to Christianity*. He also points to the participation of Nāsīr and his men in the imperial wars against the caliphate until his death and many of his followers in one of these wars. Michael the Syrian [1126-1199], *Chronique*, trans. J. B. CHABOT, Paris 1899-1910, III, 88 states that the followers of Babek along with the general Naṣr, after suffering a harsh defeat by the Abbasids, went to the Byzantine emperor and apostatized. Notably, Byzantine sources are ambiguous on their conversion to Christianity. See L. BRUBAKER – J. F. HALDON, *Byzantium in the Iconoclast Era c. 680-850: A History*, Cambridge 2001, 408 and n.160.

62. According to these sources, Ibn al-Nafīs *was one of the closest people to al-Muqtadir. He rode a horse and fled from Baghdad disguised. He entered Mosul and then Armenia and then moved to Constantinople where he apostatized* (Ibn Kathīr, XI, 160; Ibn Al-Athīr, VII, 53). At the end of the tenth century, the fall of the Hamdanid dynasty in Aleppo led its last emir Abū al-Hayjā’ Ibn Sa’d ad-Dawla to resort to Byzantium. As CANARD, Relations 42, suggests “Il y vécut sans doute à la cour de l’empereur et entra dans l’armée byzantine, en se convertissant, car nous connaissons un sceau de lui avec une légende arabe sur une face et sur l’autre une effigie de Saint Théodore (Stratilate?)”. On this seal see KH. EDHEM, *Catalogue des sceaux de plomb arabes et arabo-byzantins et turcs*, Constantinople 1904, 42, no. 31. It also seems that changing the course of battles has sometimes been a motive for apostasy. According to Matthew of Edessa (*The Chronicle of Matthew of Edessa*, trans. A. E. DOSTOURIAN, New York, London 1993, 30), the imminent capture of Damascus by John Tzimisce in 975 prompted a certain Turk of Baghdad with 500 of his horsemen to apostatize and enter the Byzantine service.

63. Ibn Ḥawqal, *Ṣūrat al-Ard*, 191-192.

them converted to Christianity⁶⁴. The mass apostasy was also a minor theme in *Dhāt al-Himma*, almost identical in content to historical evidence. As in the case of al-Mundhir ibn al-Ḥārith, two of the main characters in the epic, Zālīm and his son al-Ḥārith, moved to Byzantium with 12,000 of their clan, the Banū Kilāb, as a result of being subjected to a humiliating punishment by the caliph⁶⁵.

Arabic evidence also presents the physical attractiveness, *fitna*, of Byzantine women as one of the personal reasons that can lead a Muslim to apostasy⁶⁶. It provides stories of male Arab lovers who have been dominated by an irresistible desire for Byzantine girls to the point that they easily sacrificed everything, land, religion, and homeland, to win these girls. Usually conversion to Christianity and going to live in Byzantium were a recurring requirement of the girls to accept the association with them, to the extent that it can be said that it became a common pattern in all the stories of love relations between the two sides. The Arab side is always represented by the male, while it is very difficult to find one story of an Arab girl in love with a Byzantine man. Such stories, despite very rare, can only be found in the epics⁶⁷.

The love of Byzantine girls is one of the most frequent motivations of apostasy in *Dhāt al-Himma*, which has always focused on the beauty of these girls as a major reason that has incited many Arabs to apostatize. Among its characters is that of the fighter ‘Arqūb al-Khayām, who loved the Byzantine princess Nūra, and whose *soul inclined to disbelief and made him abandon Islam*⁶⁸. And that of the fighter Ṣabbāḥ ibn ‘Amir al-Kilābī, who was fond of a female slave of a Byzantine nobleman. A monk called Shūmudras promised him that he would persuade her master to give her

64. Ibn ‘Idhārī (d. c. 695/1295), *Al-Bayān al-Mughrab fī Akhbār al-Andalus wa al-Maghrib*, ed. E. LEVI-PROVENÇAL, Cairo 1948, I, 215.

65. *Dhāt al-Himma*, I, 637.

66. On the Arab obsession with the beauty and attractiveness of Byzantine women see: N. M. EL-CHEIKH, Describing the Other to Get at the Self: Byzantine Women in Arabic Sources (8th-11th Centuries), *Journal of Economic and Social History of the Orient* 40/2 (1997), 239-250, esp. 239-240.

67. In *Dhāt al-Himma*, and the story of Maymūnah, see above, p. 280, n. 29. In *Digenis Akritis*, and the case of the Arab girl Aisha, see above, p. 279.

68. *Dhāt al-Himma*, II, 278-9.

up to him if he apostatized, saying that: *I will crown you in the church, and the wedding will be at my expense, and after that both of you will become one spirit and body until one of you dies. This is Christianity*⁶⁹. *Dhāt al-Himma* also relates the story of Abū Yūkhluḥ al-Maghribī who accompanied al-Baṭṭāl to Constantinople, disguised as merchants, to liberate captives. The beauty of one *patrician's* daughter seized him and eventually led him to baptism⁷⁰. On the Byzantine side, *Digenis Akritis* also presents love as the only motive which incited one of its heroes, *amīr* Mousour, to apostasy⁷¹.

Although love as a motive for apostasy appears as an epic treatment, we can find similar stories in Arabic sources. The *adab* writer Abū al-Faraj al-Iṣḫānī (284-356/897-967) tells a story of a young Muslim ascetic, *zāhid*, who could not resist the temptation of a Christian slave girl from Amorium and immediately fell in love with her. He gave up his companions and continued to chase her despite severe beatings from her family. The girl finally required him to apostatize in order to marry her, but he refused. However, the man continued his attempt with the girl, which led to his beating severely by the neighbors. This time, the injuries led to his death⁷².

Another most famous story is attributed to a very devout and faithful man who preserves the Qur'ān in his mind. When he was fighting in the borders, he saw a beautiful girl and fell in love with her, then apostatized to marry her. Many years later, some Muslims, in a prisoner exchange mission, met him in Constantinople and asked what he still remembered from the Qur'ān. He replied that he forgot all of it except the verse: *Those who disbelieve may wish if they were Muslims* [Qur'ān 15:2]. They offered him to return with them but he refused. This story was repeated frequently in Arabic sources in various details and attributed to many people, but it has the following common denominators: 1) All its heroes before apostasy

69. *Dhāt al-Himma*, II, 344-348.

70. *Dhāt al-Himma*, III, 232-234, 383-391. The epic also presents hatred as a motive that could lead to conversion and resort to Byzantium, such as the case of a girl who rejected her father's attempts to force her to marry her cousin. She threatened: *If you force me to do so, I will kill myself, or enter the land of the Rūm and be with them as they want. I will worship the religion of the cross.* *Dhāt al-Himma*, IV, 704.

71. See n. 22 above.

72. Abū Al-Faraj Al-Iṣḫānī, *Al-Dayārāt*, ed. J. Al-'ATTYEH, London 1991, 49-50.

were pious and faithful, memorizer of the Qurʾān, and *mujāhidūn* against Byzantium for a long time. 2) They easily abandoned Islam and homeland to win their female lovers. 3) They refused an offer to return to their homeland. 4) All of them forgot the Qurʾān except the same verse⁷³.

However, whether the story is related to one person in different forms and details, or to various people, it reflects the Arab view of one of the reasons why a Muslim may abandon his religion and prefer to live in Byzantium. It is interesting to note that these sources did not attribute the story to a person who is oscillator in belief⁷⁴. Forgetting the Qurʾān, with the exception of a certain verse, despite the obvious exaggeration, seems to reflect the Arab view of the grave consequences for those who seek to do so⁷⁵. The refusal to return to Muslim lands, the preference for Christianity and Byzantium may also reflect the break from their former life. Al-Wābiṣī has rejected an offer made by ʿUmar ibn ʿAbd al-ʿAzīz’s envoy to Constantinople to take him to the Islamic lands. He said: *How can I return to Islam while I have a wife and two boys, and if I enter the city, they will mock me by saying: ‘O Christian’*⁷⁶.

Assimilation of apostates:

Perhaps the most obvious link between Arabic epics and historical sources regarding the Byzantine policy to absorb the apostates is clear

73. Al-İṣfahānī, *Kitāb al-Aghānī*, VI, 86-87; Ibn ʿAsākir, VIII, 385-386; Ibn Kathīr, XI, 64; Ibn Al- Jawzī, *Al- Muntaẓam fī Tārīkh al-Mulūk wa al-Umam*, ed. M. A. ʿATĀ, Beirut 1992, V, 120. This story also found its way into the *ḥadīth* collection of Al-Bayhaqī (384-458/994-1066), *Shu ʿab al-Īmān*, ed. M. ZAGHLŪL, Beirut 2000, 54-5. For an English translation of this text, see COOK, *Apostasy*, 266-267.

74. In his literary book *Zhamm al-Hawā*, i.e. ‘Hatred of Love’, Ibn al-Jawzī (508-597/1116-1200) embodies the concept of Arab culture of love as one of the dangers that can threaten the true believer and led him to grave consequences such as adultery, murder and above all infidelity. In chapter 43, entitled ‘for those who disbelieved because of romantic love’, he tells a number of stories about male lovers, from Baghdad and other cities, who apostatized to win their Christian girls. These stories, however, do not relate to Byzantine girls and are not accompanied by migration to Byzantium: *Zhamm al-Hawā*, ed. KH. AL-ʿALAMI, Beirut 1998, 408-409 (stories 1017-1021) See also COOK, *Apostasy*, 266.

75. It is more likely that the citation of this Qurʾānic verse was to present a warning message rather than, as COOK, *Apostasy*, 267, suggests, mere humorous touch.

76. Al-İsfahānī, *Kitāb al-Aghānī*, VI, 86-87; Ibn ʿAsākir, VIII, 386.

in their consensus on the success of this policy in attracting and linking some of them to Byzantium using means of seduction. Arabic evidence usually presents money, power and the female beauty, i. e. *fitna*, as basic temptations. However, some historical sources adopt the epic approach and record exaggerated and unrealistic offers of temptation, such as sharing of the emperor's throne or marrying his daughter⁷⁷. Other accounts are more realistic and almost match what was recorded by Byzantine sources.

The common denominator of these accounts is the image of prosperity enjoyed by the apostates in Byzantium. A comparison is often made between the flourishing and comfortable new life in Byzantium and the harsh living conditions in the former homeland. As Skylitzes points out, when Samonas' father came to Constantinople in a diplomatic mission and saw the life his son enjoyed, *he would have preferred to stay with his son and forsake his home town, Melitene*⁷⁸. Life difficulties are presented as a motive for the apostasy of the Banū Ḥabīb⁷⁹ and the Khurramite soldiers⁸⁰. Perhaps Genesisios meant to compare the previous harsh life of the Khurramites with their new reality in Byzantium when he referred to the Persians *who formerly dwelled in tents and wrapped themselves with leather*⁸¹. The

77. Arabic sources point out that emperor Herakleios tried to seduce the captive 'Abdullah Ibn Ḥudhāyfah al-Sahmī to conversion by offering to marry his daughter and share the throne (Ibn Ḥajar, IV, 58; Ibn Al- Jawzī, IV, 320; VIII, 329). Ibn al-Athīr IV, 102, refers to the escape of the Arab noble al-Jahāf from caliph 'Abd al-Malik Ibn Marwān (65-86/685-705) to Byzantium and his return again after he received a promise of safety. The reason of his return is that *the emperor honoured him and asked him to convert versus anything that he wishes. Al-Jahāf replied: I did not come to you hatred in Islam*. These exaggerated offers may reflect the Arab perception of how much Byzantines wanted to attract and baptize them, and what the apostates could achieve in Byzantium. Moreover, I think it was an advanced justification to explain the motives that incited many Arabs to favour Byzantium and Christianity.

78. Ὁ δὲ τοῦ Σαμωνᾶ πατὴρ τὴν παρρησίαν, ἣν ὁ τούτου υἱὸς εἶχε πρὸς βασιλέα, καὶ τὴν τιμὴν θεασάμενος καὶ τὴν δόξαν, ἠρετίσατο συνεῖναι τῷ υἱῷ, Μελιτηνὴν τὴν πατρίδα ἀπαρρησάμενος. Skylitzes, 189 (trans. WORTLEY, 183-184).

79. Ibn Ḥawqal, 192. As Genesisios [*Iosephi Genesisii Regum Libri Quattuor*, ed. A. LESMUELLER-WERNER & I. THURN (CFHB 14), Berlin, 1978 38-39 (hereafter: Genesisios). Eng. Trans. KALDELLIS, *On the Reigns of the Emperors*, Canberra 1998, 52] also points out, Theophobos' father left his homeland and entered Byzantium in great poverty.

80. Michael the Syrian, III, 88.

81. ὄθεν καὶ τοῦ Περσικοῦ ἔθνους, πάλαι μὲν τὸν σκηνίτην βίον περιπεποιημένου

contrast between the Arab *tenda* and the Byzantine *οἶκος*, as a symbol of the difference between the nomadism and urbanization, is also a recurring literary theme in *Dhāt al-Himma* and *Digenis Akritis*⁸². According to Ibn Ḥawqal, the Byzantine emperor honored the clan Banū Ḥabīb, supplied its members with cattle, allocated them the best land and amenities and left them free to choose villages and houses⁸³. He adds that the prosperous life of the clan in Byzantium made them correspond with other Arabs, especially the relatives who left behind in al-Jazīra, encourage them to join them in Byzantium, describing the extent of care they enjoy. Thus, *Many of their relatives and others who did not belong to them joined them*⁸⁴.

Byzantine evidence, though confusing the Khurramites and Persians⁸⁵, provides important details of the extent to which Theophobus/Naṣr and

καὶ δέρορεσι κατὰ περιστολήν τὴν ἀπορίαν ἢ τὸ γενναῖον ἐπιδεικνυμένων. Genesius, 37 (trans. KALDELLIS, 50).

82. *Dhāt al-Himma*, I, 897-898 presents the volatile and opportunistic character of Abū al-Hazāhiz, describing him at first as “ignorant and nomadic” in behaviour, but after baptism and settling in a Byzantine home, he became more urbanized. *Digenis Akrites* often compares the noble and comfortable life of the Byzantine *οἶκος* with the harsh life of the Arab *tenda*. In his account about the apostasy of the *amīr* Mousour and his relatives, he illustrates Arabs as people use to live in transit, but when they turn to Christianity and move to Byzantium they become more “civilized”: GALATARIOTOU, *Structural Oppositions*, 37-38.

83. Ibn Ḥawqal, 192.

84. Ibn Ḥawqal, 192 also states that *They sent to those who were left behind and to those who knew to lure them to what they reached and received. They told them how the king generously gave, supported and established them. This made the latter covet what they received.*

85. A. KALDELLIS, *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium*, Cambridge Mass., London 2019, 127, 128, suggests that the Khurramites were mostly Iranians from Azerbaijan, and that the Byzantines (accurately) called them ‘Persians’. However, some Arabic sources attribute the leader of the sect itself, Babek, to an Arab origin, and that his father, ‘Abdullah, is an Arab from Iraq who immigrated to Azerbaijan and committed adultery with a woman who gave birth to Babek. Ibn Al-Nadīm (d. c. 995AD.), *Kitāb al-Fihrist*, ed. A.F. Al-SAYYĪD, London 2009, 417; Tāhir Al-Muqadīsī (d. 966 AD.), *Al-Bad’ wa al-Tārīkh*, Cairo n.d., VI, 114-15. Other sources mention that Babek is a son of Muṭṭahar b. Fāṭima, the daughter of Abū Muslim al-Khurasānī. Al-Dīnawīrī (828-896 AD.), *Kitāb al-Akhbār al-Ṭiwāl*, ed. V. GUIRGAS, Leiden 1888, 397. According to the most comprehensive study (H. Q. Al-‘AZĪZ, *Al-Babekīyah: al-Intifāḍah qida al-Dawlah al-‘Abbāsīyah* [Babekism: The Uprising against the Abbasid State], Damascus 2000, 172-81), the sect included followers of various races: Persians, Arabs, Kurds and Armenians.

his men received warm hospitality and imperial generosity. According to this evidence, after the defeat of Babek, perhaps in early 834⁸⁶, Theophobus came over to Byzantium and made submission for himself and his 14,000 men to the emperor. For this reason Theophilus gave him his own sister in marriage and raised him to the rank of a *πατρικίος*⁸⁷, along with *the illustrious of both retinue and honors, of a luxurious life style most adequate to his attendance*⁸⁸. As for his men, Theophilus *made it legal for any Persian to marry Romans and to be joined and united in wedlock, causing many of them to be distinguished by imperial dignities*⁸⁹. He also gave them ‘ranks and *στρατεῖαι*’⁹⁰, inscribed them in the lists of the army and established a so-called Persian regiment, and commanded that *they should be numbered*

86. For an extensive discussion of the date, see J. S. CODONER, *The Emperor Theophilus and the East, 829-842: Court and Frontier in Byzantium during the Last Phase of Iconoclasm*, Rutledge 2014, 147.

87. Theophanes Continuatus (FEATHERSTONE-CODONER), 162; Genesisius, 38 (trans. KALDELLIS, 52). Ps. – Symeon (in: Theophanes Continuatus, *Chronographia...*, ed. I. BEKKER, CSHB, Bonn, 1838, 625-626 [hereafter Theophanes Continuatus (Bonn)] = *Symeonis Magistri et Logothetae, Chronicon*, ed. S. WAHLGREN [CFHB 44/1], Berlin–New York 2006, 218 [hereafter: Symeon Magister (WAHLGREN)]), points out that he married Empress Theodora’s sister. Some scholars tend to adopt this on the grounds that the Byzantine sources did not mention any sisters of Theophilus. J. B. BURY, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. A. D. 802-867*, New York 1965, 253 n. 3; W. TREADGOLD, *The Byzantine Revival A.D.780-842*, Stanford 1988, 282.

88. *ὡς ἐντεῦθεν παρὰ τῷ βασιλεῖ πλεῖστα στεργόμενος εὐμοιρῆσαι πατρικιότητα, δορυφορίας τε καὶ σεβασμότητος περιδόξων, ἀλλὰ μὴν καὶ τῆς κατὰ θεραπείαν πολυτελοῦς καὶ ἰκανωτάτης ...*: Genesisius, 4 (trans. KALDELLIS, 53).

89. *συναρμόζεσθαί τε ἕκαστον τῶν Περσῶν νομοθετεῖ τοῖς Ῥωμαίοις καὶ κατ’ ἐπιγαμίαν ἄπτεσθαί τε καὶ συνείρεσθαι, πολλοὺς τούτων τοῖς βασιλικοῖς ἐμπρέπειν ἀξιώμασι πεποικηκώς* [Theophanes Continuatus (FEATHERSTONE-CODONER), 162]. According to al-Ṭabarī, V, 235, *the Byzantine emperor provided them generously, arranged for them to marry Byzantine women and enrolled them as soldiers on whom he depend in his most important tasks*.

90. Genesisius, 38 (trans. KALDELLIS, 52). A *στρατεία* was almost the Byzantine equivalent of a modern military ‘commission’. It referred to the obligations imposed upon its holder and the financial arrangements made by the state to support him. See J. F. HALDON, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c.550-950: A Study on the Origins of the Stratiotika Ktemata*, Wien 1979, 36, 41ff.

amongst the Romans who went out to war against the Hagarenes⁹¹. As in the case of the Banū Ḥabīb, the imperial lavish privileges seem to have spurred other Khurramites to join the regiment, whose number has grown in a few years to as many as 30,000⁹².

Theophilos's arrangement for his new soldiers to marry Byzantine women was certainly seen an essential step in their assimilation process. As A. Kaldellis points out, it is more likely that this arrangement was to "facilitate, or even coerced, marriages with newly converted but essentially still foreign men, who did not yet speak Greek or understand Roman custom, and whose Christianity would have been skin-deep"⁹³. This arrangement seems to be associated with an imperial edict mentioned in the *Life of St. Athanasia of Aegina*, who lived in the first half of 9th century⁹⁴, which states that unmarried women and widows should be given in marriage to foreign men⁹⁵.

Arabic sources confirm the keenness of the Byzantine authorities to give the daughters of the Byzantine families as wives to the apostates. Judge 'Abd al-Jabbār quotes from an Arab apostate that: *the emperor gave me generously, and said to his entourage: 'Look for wealthy women as wives for those converts to improve their conditions'*⁹⁶. In one of the stories of *Dhāt al-Himma*, the emperor addressed his πατριόκιοι: *Know that these people*

91. ἀλλὰ μὴν καὶ κώδιξι στρατιωτικοῖς αὐτοῖς ἀναγράφεται, καὶ τάγμα οὕτως καλούμενον Περισκιδὸν ἐγκατέστησε, καὶ τοῖς κατὰ πόλεμον ἐξιοῦσι 'Ρωμαίοις κατὰ τῶν Ἀγαρηνῶν ἐναριθμεῖσθαι προσέταξε. Theophanes Continuatus (FEATHERSTONE-CODOÑER), 163.

92. Theophanes Continuatus (FEATHERSTONE-CODOÑER), 180. Naṣr/Theophobos, had been appointed as *τουρμάρχης* of the *φοιδεράτοι* and commander of the Persian troops. On this and for the growing size of the Khurramite regiment in 838 see CODOÑER, *Theophilos*, 151; C. ZUCKERMAN, Emperor Theophilos and Theophobos in Three Tenth-Century Chronicles. Discovering the 'Common Source', *REB* 75 (2017), 101-150.

93. KALDELLIS, *Romanland*, 129.

94. TREADGOLD, *Byzantine Revival*, 283, suggests a connection between this decree and the imperial desire to encourage the absorption of the Khurramites.

95. Athanasia herself had to marry a foreign man, whom she eventually persuaded to join a monastery: L. CARRAS (ed.), *The Life of St Athanasia of Aegina*, in: *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, Canberra 1984, 199-224, esp. 212-213 (= *Life of St. Athanasia of Aegina*, trans. L. F. SHERRY, in: *Holy Women of Byzantium. Ten Saints' Lives in English Translation*, ed. A.-M. TALBOT, Washington, D. C. 1996, 137-158, esp. 139, 143 and n. 22).

96. 'Abd Al-Jabbar, I, 171.

wanted our religion, and I have given them money until they become patrikioi like you. I advise you to share them in your wealth and to give your daughters as wives to them so that you will have the pleasure of Christ⁹⁷. Perhaps such accounts match with other Byzantine evidence that hint at a change in the conditions of Arab apostates when marrying rich Byzantine women. Genesisios records a marriage between a poor Saracen apostate and a rich Byzantine woman. He was working at her tavern, and after a long time she fell in love with him and gave birth to a boy, Theophobos⁹⁸. Among the cases considered by the 11th century court of Eustathios Romaios was a complaint by a Byzantine widow against her deceased husband, the πατρικιος Nasar, who violated his former obligation to increase her dowry⁹⁹.

Other evidence suggests that such marriages did not confine to upper class, but extended to other classes in all over the Empire, in the capital, provinces and frontiers. As al-Iṣfahānī records, the envoy of the Caliph ‘Umar ibn ‘Abd al-‘Azīz to the Byzantine court met an apostate, al-Wābiṣī, who had a wife and two sons in Constantinople¹⁰⁰. Another apostate, according to Yāqūt al-Ḥamawī, had a family in Constantinople when Maslama ibn ‘Abd al-Malik attacked it in 717¹⁰¹. Outside the capital, the *Life of St. Theodora of Thessalonike* (812-892) narrates a story of priests and laymen of Myriophytos, one of the villages subjected to Thessalonike, who tried to compel of Elias, who was of Arab extraction, to anathematize the iconoclast heresy, but he denied. Later, of course, realizing the remarkable miracles of St. Theodora, he anathematized *the religion handed down to him by his ancestors*¹⁰². This story, and of course the Christian name of Elias,

97. *Dhāt al-Himma*, IV, 282-3.

98. Genesisios, 37 (trans. KALDELLIS, 39).

99. J. CHEYNET, L'apport arabe à l'aristocratie byzantine des Xe-XIe siècles, *BSI* 16/1 (1995), 137-146, esp. 145. Nasar's accession to the high title of πατρικιος and his marriage to a Byzantine lady, perhaps from the aristocracy, seems to be in line with *Dhāt al-Himma*.

100. AL-IṢFAHĀNĪ, *Kitāb al-Aghānī*, V, 126.

101. Yāqūt AL-ḤAMAWĪ, II, 44.

102. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Ὁ βίος τῆς ὁσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ, Thessaloniki 1991, 178 (*Life of St. Theodora of Thessalonike*, trans. A-M. TALBOT, in: *Holy Women of Byzantium*, 159-237, esp. 212-213). On christianization of the Arabs after a spiritual experience or a saint's miracle see H. M. HASSAN, Η εικόνα των Αράβων στη βυζαντινή γραμματεία του 7ου και 8ου αιώνα, Ph.D Dissertation, University of Athens 2012, 109-110.

suggests that he is a member of an Arab family that had been converted and intermarried to village families at least during the ninth century.

Practically, Byzantine authorities sought to provide privileges and facilities to encourage families to approve such marriages. A short text in the *De Ceremoniis* of Constantine Porphyrogenitus, entitled *Περὶ τῶν αἰχμαλώτων Σαρακηνῶν τῶν ἐπὶ θέματι βαπτιζομένων*, points to tax-free land for three years, money, grains, seeds and oxen given to the new apostate captive, as well as tax exemptions for the family, whether military or civil, which accept to take him as son-in-law¹⁰³. The comparison of the privileges mentioned in this text with those related to the cases of the Khurramites and Banū Ḥabīb suggests that the Byzantines distinguished in their dealings with the apostates between the individual and mass apostasy, the class background from which the apostate came, and more importantly the usefulness of these apostates.

However, regardless the kind or size of the privileges offered to the apostate, it is most likely that the Byzantines were not to present any advantages without expecting a return. M. Canard has suggested that “les Arabes ont fourni à l’empire de nouveaux serviteurs, fonctionnaires de palais, officiers, soldats”. However, he found a difficulty to answer the question “Cela représentait-il un enrichissement pour Byzance?”¹⁰⁴. In his dealing with the Arab elements in Byzantine aristocracy during 10th and 11th centuries, J. Cheynet suggested that many of these elements served on the eastern frontier, a region which, apart from major operations, “n’est pas

103. Constantine Porphyrogenitus, *De Ceremoniis aulae Byzantinae. Libri Duo*, ed. J. J. REISKE, CSHB, Bonn 1829, I, 694-695 (trans. E. MCGEER, *Sowing the Dragon’s Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Washington, D. C. 1995, 366-367). It is also likely that the division of the Khurramites by Theophilos, after his growing suspicion of their intentions, into small units and their distribution to the *θέματα* under the command of local *στρατηγού*, led to move of many of their wives, probably from the capital and other regions. Genesius, 41 (trans. KALDELLIS, 55). As the above-mentioned evidence of the capture of Melitene by John Kourkouas in 324/935 and of Ṭarsūs in 354/965 by Nikephoros Phocas suggests, some of these marriages occurred originally between Muslims and Byzantine women, possibly captives, in the border cities. The desire of husbands not to give up their wives and children led to their conversion and move to live with them in Byzantium. Although these wives are likely to have been captured from borderlands, there is a possibility, though weak, that some of them belong to other areas at the heart of the empire.

104. CANARD, *Relations*, 43.

au centre des interest des chroniqueurs byzantins”. He suggested that some of the names of the 11th and 12th centuries, such as Yaḥya of Antioch and Loulou, may refer to an Arab origin¹⁰⁵. However, it may be difficult to assert that these names are of apostates, since the possibility exists that Yaḥya was an Arab Christian, or that Loulou (Lū'lū') was of a Turkish origin. According to A. Kazhdan and A. Epstein, the representation of both Turks and Arabs in the ranks of the Byzantine nobility during the 11th and 12th century makes it difficult to identify the origin of some families, whether Arab or Turkish¹⁰⁶. For other reasons, it may be appropriate to deal with the general approach of Cheynet with some caution, and therefore, it may be safe to deal only with the cases that their Arab origin has been confirmed¹⁰⁷.

105. CHEYNET, *Apport*, 138.

106. A. P. KAZHDAN – A.W. EPSTEIN, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley, Los Angeles, London 1985, 180.

107. Cheynet also relied on the similarity of names of some people, whose Arab origin was confirmed by Byzantine sources, with others to suggest their Arab origin. This approach seems risky as evident in the case of Samonas. Cheynet assumes a connection between him and a tenth century judge in Thessaloniki of a same name. However, the fact that Samonas was an eunuch without potential offspring, and that he refused his father's request to remain in Constantinople, when the latter visited him, left Cheynet only a narrow space to propose that “plus vraisemblablement il s'agit d'un homonyme venu, lui aussi, du monde arabe”. However, the Arabic derivation of the name 'Samonas' itself seems dubious. 'Samonas' is a name of an ancient Minoan colony, a thousand-year-old olive tree in Crete and the famous Greek traditional villas. Cheynet's approach also seems inappropriate for the case of Michael Bourtzes, a leading general of Nikephoros Phokas and Basil II. According to CHEYNET, *Apport*, 139, the origin of his name is uncertain, however, as he suggests, “la meilleure hypothèse le fait venir de l'arabe *Bourdj* (provenant du grec πύργος): l'homme de la tour”. The name can be proposed as deriving from the place name Bourtzo or Soterioupolis near Trebizond. P. CHARANIS (*The Armenian in the Byzantine Empire*, Lisbon 1963, 45) and N. ADONTZ (Les Tarronites en Arménie et a Byzance, in: IDEM, *Etudes armeno-byzantines*, Lisbon 1965, 197-263, esp. 234) advocated an Armenian origin for Bourtzes and his clan. CHEYNET, *Apport*, 139-140, also takes the Arabic word “amīr” and the Greek one “σαρακηνός” as a firm evidence on the Arab origin of both John Amiropoulos, the πατρίκιος and στρατηγός of Euxeinos Pontos under Basil II, and Leo Sarakinopoulos, who occupied different high positions in Bulgaria after 971. However, this approach cannot be confirmed from Byzantine sources. It is also difficult to assert the Arab origin of Abu l-Aswār/Aplephares, the ruler of the city of Dvin from 1022 to 1049. CHEYNET (*Apport*, 144) himself admits that “l'origine des Aplepharai est inconnue”. In fact, there is no evidence to confirm whether Aplephares is of Arab, Armenian, or Turkish descent. In another case, he is also forced not to rule out

Arabic and Byzantine evidence often emphasizes the role of these apostates in the Imperial service against Muslims, especially as mercenary fighters. A major motivation on the part of the Byzantines from encouraging the mass-apostasy, notably of a border tribe or clan, was to use them for this purpose¹⁰⁸. Undoubtedly, the inclusion of 10,000 knights from the Banū Ḥabīb in the army was not random or without a goal. According to Ibn Ḥawqal, the clan raided Islamic lands habitually every year during the harvest. They mainly raided in the Diyār Muḍar, taking several of the frontier forts, such as Hiṣn Ziyād and Hiṣn Manṣūr¹⁰⁹. The Khurramite regiment of 30,000 fighters participated in attacking al-Jazīra in 223/837¹¹⁰. In 315/927 the Abbasid summer raid (*al-ṣā'ifah*) that Thamāl led out from Ṭarsūs surprised a Kurdish chieftain named Ibn al-Ḍaḥāk who had taken service with the Byzantines after apostatizing from Islam¹¹¹. Bunayy ibn al-Nafīs and his people joined a campaign led by the *δομέστικος* Malīḥ against Samosata and Melitene in 319/931¹¹². Finally, Mu'nīs al-Khādīm, the most influential leader of the Abbasids, resorted to ibn al-Nafīs to convince the Byzantines to withdraw from Melitene¹¹³.

that some of those who bore the name Chasan/Ḥassan had an Armenian origin. Indeed, the risk of Cheynet's approach lies in, for example, the possibility of including the βέστις Pharasmanios Apokapes as person of a probable Arab origin if Michael Attaleiates, *Historia*, ed. E. TSOLAKIS, [CFHB 50], Athens 2011, 91 (trans. A. KALDELLIS – D. KRALLIS, Cambridge, Mass., London 2012, 211) did not explicitly refer to his Armenian origin.

108. EGER, *Islamic-Byzantine Frontier*, 292, suggests that this was to gather manpower with a degree of control and semblance of loyalty on the frontier.

109. Ibn Ḥawqal, 192-193.

110. Genesisius, 37 (trans. KALDELLIS, 50); Al-Ṭabarī, V, 235; Bar Hebraeus, *Chronographia*, 33-34. Most likely, TREADGOLD, *Byzantine Revival*, 282 is right in his hypothesis: 'Naturally Theophilos was delighted at the prospect of this mass conversion of infidels and of increasing the Byzantine army by almost a sixth with loyal soldiers who hated Arabs'. Like the Khurramite regiment, Cedrenus, *Historiarum Compendium*, II, ed. I. BEKKER, CSHB, Bonn, 1839, 602, points out that Constantine IX Monomachos (1042-1055) recruited a large number of foreign mercenaries, Franks, Varangians and Arabs. He enrolled them in their own *τάγματα*, each consisting of the same race and sent them to the northern and eastern borders. It can safely be suggested that the Arab *τάγματα* were sent to the eastern border.

111. Ibn Al-Athīr, VII, 63.

112. Ibn Kathīr, XI, 167; Ibn Al-Athīr, VII, 70.

113. 'Arīb Ibn Sa'īd Al-Qurtūbī (d. 369/980), *Ṣilat Tārīkh al-Ṭabarī*, ed. M. A. IBRĀHĪM, Beirut, n.d., 320.

Also, it seems that the Byzantines benefited from the apostates in the acts of espionage and military intelligence¹¹⁴. Nikephoros Phocas explicitly refers to the Armenian incompetence in the *theme of Ἀρμενιάκοι* to carry out acts of guarding and espionage, and therefore he recommended to use Arab spies and rely on them to obtain information about the movements of Muslims¹¹⁵. ‘Abd al-Jabbār also points out that the Byzantines were interested in employing Arab apostates as spies because their appearance and language enable them to *mix with Muslims without being suspicious, so they could convey their news to the Rūm, as well as reports about their soldiers, leaders, and princes*¹¹⁶. In practical terms, the Byzantines exploited the knowledge of the Banū Ḥabīb in Arabic, pathways of Islamic lands and Muslim fighting methods to inflict the greatest harm on them¹¹⁷.

Byzantine evidence also provides numerous references to the apostates who held important military posts. Theophanes refers to Eumathios, an Arab highly skilled in engineering, who had accepted baptism and whom Nikephoros I (186-196/802-811) enrolled in imperial service and established at Adrianople¹¹⁸. Theophanes Continuatus points to Nasar, the *δρογγάριος τοῦ πλωΐμου* under Basil I (867-886), who was sent against Aghlabids since 879 and achieved victories that were crucial to the restoration of Byzantine control over southern Italy¹¹⁹. Skylitzes mentions Constantine, the *κόμης*

114. On Byzantine-Arab espionage in general see G. THEOTOKIS, *Byzantine Military Tactics in Syria and Mesopotamia in the 10th Century: A Comparative Study*, Edinburgh 2018, Ch. 6. On the Byzantine use of envoys and captives as spies see N. KOUTRAKOU, Spies and Prisoners of War. Diplomacy and Espionage. Their Role in Byzantine Foreign Relations, 8th-10th Centuries, *Graeco-Arabica* 6 (1995), 125-144; EADEM, ‘Spies of Towns’: Some Remarks on Espionage in the Context of Arab-Byzantine Relations (VII-Xth Centuries), *Graeco-Arabica* 7-8 (2000), 243-66.

115. Nikephoros II, Skirmishing, in: *Three Byzantine Military Treatises*, ed. trans. G. T. DENNIS [CFHB 25], Washington, D.C. 1985, 144-239, esp.153.

116. ‘Abd Al-Jabbar, II, 326, 335.

117. Ibn Ḥawqal, 192-193.

118. Theophanes, *Chronographia*, ed. C. DE BOOR, Leipzig 1883, 485 (Trans. C. MANGO & R. SCOTT, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD.284-813*, Oxford 1997, 665).

119. Theophanes Continuatus, *Chronographia, Liber V: Vita Basilii Imperatoris*, ed. & trans. I. ŠEVČENKO, [CFHB 42], Boston-Berlin 2011, 220 f. (For the details see V. VLYSSIDOU, in *Βυζαντινά Στρατεύματα στη Δύση (5ος-11ος αι.)*. Athens 2008, 313-316). Nasar’s father Christopher held the supreme court position of μάγιστρος and he had a brother named

BYZANTINA SYMMEIKTA 29 (2019), 273-314

τῆς ἐταιρείας, who was *an eunuch of Saracen origin*, and who served Constantine IX Monomachos and *never wavered in his fidelity to him*¹²⁰.

Constantine VII Porphyrogenitus provides important reference to an Arab family that has achieved a successful career in military service on the eastern front, acquired leadership positions and, most importantly, received a distinction from emperor Alexander (912-913). One of this family is Chase the son of Ioube (Ayyūb)¹²¹ who, although *remained a true Sarakēnos in thought and manners and religion*, was raised to be a *protospatharios* and had *great freedom of intercourse with the emperor*¹²². According to other chroniclers, he held a fiscal position in the theme of Ἑλλάς thereafter¹²³. His brother the *πρωτοσπαθάριος* Niketas, whose name implies his conversion, was appointed as military governor of the Kibyrrhaiotai. Constantine

Barsanes. Under Michael III (842-867), Nasar was appointed *στρατηγός* of the Bucellarian Theme and participated in the Battle of Lalakaon in 863, where the Byzantines inflicted a crushing defeat on ‘Umar al-Aqṭa’, the emir of Melitene. See the comments of T. LOUNGHIS in *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, Athens 1998, 252-254.

120. Κωνσταντῖνος ὁ τῆς μεγάλης ἐταιρείας ἄρχων, εὐνοῦχος ἄνθρωπος, ἐκ Σαρακηνῶν ἔλκων τὸ γένος καὶ τῷ βασιλεῖ ὑπηρετήσας πρὸ τῆς βασιλείας καὶ πίστιν τηρῶν ἐς αὐτόν. Skylitzes, 438 (trans. WORTLEY, 412). Attaleiates, 27 (trans. KALDELLIS – KRALLIS, 59), refers to the eunuch Konstantinos the *πραιπόσιτος* who led the Byzantines during the Pecheneg war (ca. 1047-1053). Most likely, Skylitzes and Attaleiates talk about the same person.

121. Chase’s father name is recorded by other chroniclers. Theophanes Continuatus (Bonn) 388; *Symeon Magister* WAHLGREN, 303-304; Georgius Monachus, in: Theophanes Continuatus (Bonn), 880; Leo Grammaticus, *Chronographia*, ed. I. BEKKER, CSHB, Bonn 1842, 294. CHEYNET, Apport 139, holds a link between the name of Chase’s father and Ioubas, whose name appears on a 9th century seal as *Ἰουβᾶ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ ἐκ προσώπου τῶν Κιβυρραιωτῶν*. G. ZACOS & J. NESBITT, *Byzantine Lead Seals*, Berne 1984, II, 167; However, Constantine Porphyrogenitus’ reference (see next note) to Chase as ὁ τοῦ πατρικίου Δαμιανοῦ δοῦλος is completely contrary to Cheynet’s suggestion that he was the son of a *πρωτοσπαθάριος*. Furthermore, as A.-K. WASSILIOU (Beamte der Kibyrraioten, in TIB 8/1, 410), suggests, the name of the holder probably is Loukas and not Ioubas.

122. ὁ γὰρ Χασὲ ἐκεῖνος, ὁ ἐκ Σαρακηνῶν τῷ γένει ὁρμώμενος, Σαρακηνὸς δὲ τῷ ὄντι τῇ γνώμῃ καὶ τῷ τρόπῳ καὶ τῇ λατρείᾳ διατελῶν, ...ἐπεὶ πολλὴν παρρησιάν εἶχεν τῷ τότε καιρῷ ὁ πρωτοσπαθάριος οὗτος Χασὲ πρὸς τὸν κύριον Ἀλέξανδρον, τὸν βασιλέα... Constantine Porphyrogenitus’ *De Administrando Imperio*, ed. G. MORAVCSÍK, trans. R. J. H. JENKINS [CFHB 1], Washington, D. C. 1967, 243 [hereafter: DAI].

123. See n. 121.

Porphyrogenitus indicates his strong influence on emperor Alexander who accepted his request to make his son, the *σπαθαροκανδιδάτος* Aberkios, a captain-general of the Mardaïtes of Attaleia¹²⁴.

Other Byzantine evidence provides many instances of Arab apostates who were able to achieve success and influence in the Byzantine court and civil administration. Theophanes refers to the *πατριίκιος* Beser who was honoured by Leo III, and attributes to him a key role in the outbreak of the Iconoclasm¹²⁵. Skylitzes also points to Ioannikios of Arab origin who warned Romanos II of the plot against him by Basil Peteinos¹²⁶.

Perhaps the most famous apostate figure who has attained a prominent position in the imperial service is the eunuch Samonas, the *πατριίκιος* and *παρακοιμώμενος* of Leo VI, who was presented by Constantine VII Porphyrogenitus in his *De Administrando Imperio* as a good adviser on economic affairs¹²⁷. Byzantine sources provide ample information on his career in the imperial palace, and attribute to him a major role in its political scene¹²⁸. He began as a servant in the house of Stylianos Zaoutzes,

124. *DAI*, 243.

125. Theophanes, ed. DE BOOR, 402 (trans. MANGO & SCOTT, 555). Scholars differ about the historicity of Beser. G. OSTROGORSKY, *Les débuts de la querelle des images*, in: *Mélanges Charles Diehl*, Paris 1930, I, 235, thinks that he is a fictional character fabricated by Theophanes. A. A. VASILĪEV, *The Iconoclastic Edict of caliph Yazid II, A. D. 721*, *DOP* 9 (1956), 23-47, esp. 30, suggests that he is the same Jewish magician Tessarakontapechos whose name was linked with Iconoclasm in other Byzantine sources. S. GERO, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III. With Particular Attention to the Oriental Sources*, Louvain 1973, 59ff believes that he is a real person who is not only mentioned in Theophanes but also in an Arab historical source, still a manuscript preserved in Leiden, where he is presented as the son of a noble Byzantine family, captured by Arabs in his youth and converted to Islam and educated in the court of caliph ‘Abd al-Malik. He succeeded in escaping to Byzantium, returned to Christianity, and received a great honor and abundant property from the emperor.

126. Skylitzes 251, Cf. Cedrenus, II, §42.

127. *DAI*, 245.

128. For the biography of Samonas, see Σ. Kougeas, *Κώδιξ τοῦ πατριίκιου Σαμωνᾶ*, *BNJ* 5 (1926-7), 198-204; R. JANIN, *Un Arabe ministre à Byzance, Samonas (IXe-Xe siècle)*, *EO* 34 (1935), 307-18; SH. TOUGHER, *The Reign of Leo VI (886-912): Politics and People*, Leiden 1997, 208-210; L. RYDÉN, *The Portrait of the Arab Samonas in Byzantine Literature*, *Graeco-Arabica* 3 (1984), 101-108.

the father of Empress Zoe¹²⁹. After he revealed the plans of the Zaoutzes family to remove the emperor, he was granted as reward one-third of the property of this family and raised to be a *κουβικουλάριος*. Samonas soon became the right-hand man of Leo VI. Later, he was granted the title of *πρωτοσπαθάριος*, and in 906 he became *πατριίκιος* and raised to be *παρακοιμώμενος*¹³⁰.

This splendid career led L. Rydén to conclude his article dedicated to Samonas by saying: ‘To sum up: the Arabs were regarded as enemies, and their religion was repugnant to the Byzantines. But if an Arab became Christian and served the Christian empire loyally, there was no end to his possibilities. In theory, he could even become emperor’¹³¹. This hypothesis is based on a suggested relationship between Samonas and two 10th century Jewish and Byzantine apocalyptic texts indicating that at the end of time an Arab would be the Last Roman Emperor¹³². It should be noted, however, that the evidence has already claims that some apostates, through their influence in the empire, sought to take over the throne, or that some emperors actually of an Arab origins. Byzantine evidence points out the attempt of the Khurramite soldiers to proclaim their leader Theophobos as emperor after the defeat of Theophilus in Amorium in 223/838¹³³. There was also a Byzantine tradition that ascribed an Arab, or ‘Syrian’, ancestry to Leo V¹³⁴. On the other hand, Arabic evidence refers to Nikephoros I as the

129. *Vita Euthymii Patriarchae CP*, ed. P. KARLIN-HAYTER, Brussels 1970, 49.

130. *Vita Euthymii*, 49; Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, 245; Skylitzes, 179 (trans. WORTLEY, 174, 180); Leo Grammaticus, 271, 279.

131. RYDÉN, Samonas, 108.

132. RYDÉN, Samonas, 107-108.

133. Genesisius, 40 (trans. KALDELLIS, 54); Skylitzes 74; Theophanes Continuatus (Bonn), 124; Georgius Monachus [as in n. 121], 803. For a detailed discussion of this rebellion, see J. ROSSER, Theophilus’ Khurramite Policy and its Finale: The Revolt of Theophobos’ Persian Troops in 838, *Βυζαντινὰ* 6 (1974), 265-71. See also D. LETSIOS, Theophilus and his “Khurramite” Policy. Some reconsiderations, *Graeco-Arabica* 9-10 [= *Festschrift in Honour of V. Christides*] (2004) 249-271]. Genesisius, 42 (trans. KALDELLIS, 55, 56) repeatedly refers to Theophilus’ suspicions that Theophobos and his men were ambitious to seize the imperial throne.

134. Genesisius, 8 (trans. KALDELLIS, 11). Ps.-Symeon [as in n. 87, 603]. See also D. TURNER, The Origins and Accession of Leo V (813-820), *JÖB* 40 (1990), 171-203, esp. 172-3. According to other evidence, Emperor Leo III, originally called Conon, was himself of North

grandson of al-Mundhir ibn al-Ḥārith¹³⁵, and to Nikephoros Phocas as *one of the descendants of a Muslim named Ibn al-Faqās, who was one of the dignitaries of Tarsūs, but he apostatized*¹³⁶. In *Dhāt al-Himma*, Baḥrūn, the son of al-Baṭṭāl from a Byzantine girl, became king of the *Rūm*¹³⁷. Although this evidence is not based on a tangible historical reality, it at least reflects a common Arab-Byzantine vision that there were no limits to the power that the apostate or his descendants could achieve in Byzantium.

Although it is difficult to estimate the extent to which these apostates are integrated into Byzantium, it can be said that the Byzantine sources did not provide sufficient evidence that the Apostate family, with few exceptions, could extend for many generations. The family of al-Nu‘mān/Anemas, the son of the *amīr* of Crete who was captured in 350/961, may be one of these exception¹³⁸. Anemas became a loyal subject and was appointed an imperial bodyguard and army commander, and subsequently appeared in the narratives fighting prominently against the *Rūs*¹³⁹. His name appears again after more than a century with his grandsons Michael and Leo, who took part, with two other unnamed brothers, in a conspiracy against Alexios

Syrian origin, born at Germaniceia (Mar‘ash). See HUSSEY, *Orthodox Church*, 34; GERO, *Leo III*, 141-2.

135. Ibn Al-Athīr , V, 333; Al-Mas‘ūdī, *Al-Tanbīh wa al-Ishrāf*, Damascus 2000, 285; Al-Dhahabī (673-748/1274-1348), *Al-Ibar fi Khabar man Ghabar*, ed. S. Al-MUNJID, Kuwait 1948, 194; Al-Dhahabī, *Syar A ‘lām al-Nubalā’*, ed. SH. AL-ARNĀ’ŪT, Beirut 1993, IX, 293. It seems that this evidence prompted some scholars to argue that ‘there are many indications that certain noble families in Byzantium were in fact descendants of Arabs. These very likely included the dynasty of the Isaurians, and possibly Nikephoros I.’ I. SHAHĪD, Ghassān post Ghassān, in: C. E. BOSWORTH (ed.) *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, Princeton 1989, 323-36. The quotation from COOK, *Apostasy*, 262.

136. Ibn Al-Athīr , VII, 320; Ibn Kathīr, XI, 268; Ibn Al-Jawzī, IV, 56.

137. *Dhāt al-Himma*, V, 187.

138. Anemas’ father, ‘Abd al-‘Azīz Ibn Shu‘ayb Ibn ‘Umar al-Qurtubī, was the last *amīr* of Crete, ruling from 949 to the Byzantine reconquest of the island in 961. He was called Kouroupas in the Byzantine Sources. See G. C. MILES, A Provisional Reconstruction of the Genealogy of the Arab Amirs of Crete, *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1963), 59-73. N. M. ΠΑΝΑΠΩΤΑΚΗΣ, *Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ “Ἄλωσις τῆς Κρήτης”* [Κρητικὴ Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη 2], Herakleion 1960, 73. PmbZ II, # 20009.

139. Leo the Deacon, CSHB 148-149 (translation TALBOT 192); Skylitzes, 304, 308 (trans. WORTLEY, 289-290, 292).

I Komnenos in 1105¹⁴⁰. Other names of the Anemas descendants appear in seals and documents until the late 12th century¹⁴¹.

Byzantine evidence suggests that much of the history of the Arab apostates in Byzantium was no more than a history of individuals, not families. S. Patoura has convincingly shown that many Arab immigrants “ἐντάχθηκαν εὐκολότερα στὴ νέα κοινωνία καὶ προσαρμόσθηκαν σ’ ἓνα *modus vivendi* μὲ ἄγνωστα σ’ ἐκείνους ἦθη καὶ ἔθιμα. Ὡστόσο, ἡ ἔνταξη αὐτὴ δὲν ἐπέφερε κατ’ ἀνάγκη καὶ τὴν πλήρη ἀφομοίωσὴ τους ἀπὸ τὸ νέο περιβάλλον ἢ τὴν ἀπάρνηση τοῦ παρελθόντος τους”¹⁴². However, it seems that some of these apostates did not plan from the outset for a long-term establishment, or that the future of some apostate in Byzantium ended as a result of the authorities’ fear of growing influence or a conspiracy to eliminate it. Byzantine sources record cases of desertion of apostates from the military service and their joining the camp of enemies. In his narrative about an Arab engineer, Theophanes suggests that failing to receive the proper financial appreciation from Nikephoros I was a reason for his defection to the hostile camp of the Bulgarians¹⁴³. The betrayal and defection of many of the Khurramites to the Abbasid army before the battle of Amorium¹⁴⁴ may be one of the reasons that their leader, Theophobos, was accused of *lèse-majesté*, and later executed by Theophilos¹⁴⁵. There is also the case of Samonas’s attempt to escape from Byzantium to Syria¹⁴⁶

140. Anna Komnena, *Alexias*, XII.6.2, ed. REINSCH – KAMBYLIS [CFHB 40], Berlin–New York 2001, 373–374.

141. For the references to the Anemas family, see the webpage of Byzantine Nobility-Foundation for Medieval Genealogy, http://fmg.ac/Projects/MedLands/BYZANTINE_NOBILITY.htm.

142. PATOURA, *Oi aichmalotoi*, 145.

143. Theophanes ed. DE BOOR, 498, attributes to him the most prominent role in the victory of the Bulgarians and their occupation of Mesembria in 812: *καὶ ἐδίδαξεν αὐτοὺς πᾶσαν μαγγανικὴν τέχνην* (*he taught them the whole art of making engines*, trans. MANGO & SCOTT, 682). It is not clear whether he was the same as Eumathios mentioned earlier by Theophanes, see n. 118 above and MANGO – SCOTT, 687 n. 8.

144. Theophanes Continuatus (FEATHERSTONE-CODOÑER), 184–186; Genesisius 45–46 (trans. KALDELLIS, 58).

145. Genesisius, 42 (trans. KALDELLIS, 55–6).

146. Samonas tried to escape to Syria before 906, but was arrested near Halys River and was brought back to Byzantium. Skylitzes, 184 (trans. WORTLEY, 178); Theophanes Continuatus, Bonn edition, 369.

which, whatever its reason, may suggest that he was not entirely happy to live in Byzantium¹⁴⁷. According to Byzantine evidence, four years after this attempt, his father visited Constantinople in a diplomatic mission, and when he expressed his desire to convert and stay at Constantinople, Samonas *would not agree to this, demanding that he go back home, retain his own religion and wait for his return at the first opportunity*¹⁴⁸.

In fact, anti-Arab sentiment within Byzantium seems to have been a psychological barrier preventing the full integration of the apostates. Byzantine society may accept apostates to the extent that some could be raised to the highest status of Sainthood¹⁴⁹, but it certainly did not like the idea of the presence of elements occupying a position and influence in the imperial service. The insistence of Byzantine sources to emphasize the humble origin of some apostates suggests a certain discontent with the status and influence they have achieved¹⁵⁰. This seems to have interacted with the Byzantine superiority complex, as opposed to the inferiority of the others in general¹⁵¹, and produced hostile feelings for which the apostates

147. R. J. H. JENKINS, *The Flight of Samonas*, *Speculum* 23(1948), 217-235, esp. 218 thinks that it was not a flight at all but a mission in disguise to obtain intelligence of Arab military plans, and “there is no suggestion of motive to induce the *cubicularius* to desert”. RYDÉN, *Samonas*, 103 approves this suggestion considering it an “ingenious theory”. On the other hand, TOUGHER, *Leo VI*, 215 recommends that “Samonas simply wanted to return to his own people”, and “There seems to be no reason to doubt that this was the real motive”.

148. *Σαμωνάς δὲ οὐ συνεχώρει, παρήνει δὲ μᾶλλον εἰς τὰ οἰκεῖα ὑπονοσῆσαι καὶ τῆς ἰδίας ἔχασθαι πίστewς, προσμένειν δὲ καὶ αὐτόν, εἰ καιροῦ λάβοιτο. ἐκεῖσι γενέσθαι*. Skylitzes, 189 (trans. WORTLEY, 183-184). SH. TOUGHER *Leo VI*, 215, suggests that the flight probably occurred in the same year of the Arab advance on Constantinople and the sack of Thessalonike in 904, and Samonas “might fear the anti-Arab sentiment within Byzantium”.

149. On this see D. J. SAHAS, *Hagiological Texts as Historical Sources for Arab History and Byzantine-Muslim Relations: The Case of a Barbarian Saint*, *ByzSt* n.s. 1-2 (1996-1997), 50-59; IDEM, *What an Infidel Saw* [as in n. 10], esp. 50-62; I. DICK, *La Passion de S. Antoine Ruwah néo-martyr de Damas (+25 déc. 799)*, *Le Muséon* 74 (1961), 109-113; A. A. VASILIEV, *The Life of Theodore of Edessa*, *Byz* 16 (1942/1943), 165-225, esp. 207ff; J. V. TOLAN, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, New York 2002, 55-56; RAMADĀN, *Treatment*, 188 n. 176.

150. The negative portrait of Samonas and Chase for their inferior origin can be compared with the positive portrait of Theophobos presented by Genesius 38 (trans. KALDELLIS, 52), who seems very sympathetic to him and was keen to emphasize his royal origin.

151. AS KALDELLIS, *Ethnography*, 138 noted, foreign peoples, even when being
BYZANTINA SYMMEIKTA 29 (2019), 273-314

had a considerable share. This, of course, partially contradicts with the view of some modern scholars that “Ἡ βυζαντινὴ κοινωνία ἦταν κατ’ ἀρχὴν ἀντιρατσιστικὴ καὶ ἀνοικτὴ πρὸς ὄλους.”¹⁵², and that “Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ποὺ υποχωροῦσε ἡ θρησκευτικὴ διαφορευτικότητα, τὸ άτομο μποροῦσε νὰ ἀφομοιωθεῖ στὴ βυζαντινὴ κοινωνία καὶ νὰ ικανοποιήσῃ τὶς φιλοδοξίες τοῦ· σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο οὔτε τὸ χρῶμα οὔτε ἡ γλῶσσα στέκονταν ἐμπόδιο στὴν ἐξέλιξη ἐνὸς Ἀραβὰ στὴ Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία”¹⁵³.

The privilege of Chasi family led Constantine Porphyrogenitus to criticize his uncle, Emperor Alexander, because *he superseded all who had been appointed to any commands by the emperor his brother, of blessed memory, being thereto persuaded by malicious and foolish men*¹⁵⁴. Arethas, in his *Ἐπιτάφιος* for Patriarch Euthymios, points out that Alexander handed over the imperial matters to the *Barbaroi*. Karlin-Hayter regards this criticism as a kind of defense mechanism from aristocratic families against the policy of favouring Slavs and Arabs in the senior positions¹⁵⁵. This mechanism appears to be more pronounced in the case of Samonas. Byzantine sources certainly intend to criticize Leo VI himself when they attribute all evil traits to his right-hand man, Samonas¹⁵⁶. L. Rydén

Christians, never ceased being barbarians in the eyes of the Byzantines, irreducible different and inferior. In his words, the Byzantines “considered Christian barbarians as little better than animals (at best tame rather than wild)”.

152. PATOURA, *Οἱ αἰχμάλωτοι*, 73.

153. ḤASSAN, *Ο ἐκχριστιανισμός*, 178, and n.75, 76. Ḥassan did not provide evidence to support his hypothesis. He did not deal with cases of apostates who migrated and settled in Byzantium, but merely referred incidentally to the models of Samonas and Anemas. Long before Ḥassan and Patoura, CANARD, *Relations*, 43 had also suggested that “L’intégration à la société byzantine qui ne connaissait pas de discriminations raciales se faisait sans trop de difficultés. La conversion, favorisée par des gratifications, l’octroi de titres et des mesures financières prises par le gouvernement, était le résultat final. Ces Arabes finissaient par devenir [Romain]”.

154. *ὡς πάντα τοὺς ὑπὸ τοῦ μακαρίου βασιλέως καὶ ἀδελφοῦ αὐτοῦ προβληθέντας ἔν τισιν ἀρχαῖς διεδέξατο, χαιρεκάκοις καὶ κακοβούλοις ἀνδράσιν πεισθείς*. DAI, 243.

155. *Arethae Scripta Minora*, ed. L. G. WESTERINK, v. 1, Leipzig 1968, 82-93. P. KARLIN-HAYTER, *The Emperor Alexander’s Bad Name*, *Speculum* 44 (1969), 585-596, esp. 591.

156. *Vita Euthymii* 91 describes him as a Satan in disguise (*σατανώνυμος*). Skylitzes, 185 (Trans. WORTLEY, 180) criticized him as *the emperor’s most artful collaborator in all things wicked and illegal: πρὸς πᾶσαν παρανομίαν καὶ κακίαν συνεργὸς αὐτῷ καθεστῶς*

convincingly assumes that this attack was not directed against the person of Samonas, but it was an expression of resentment of the aristocratic class of Arab influence in the imperial court¹⁵⁷. The author of the *Andreas Salos apocalypse*, which appears to have been composed before the 11th century¹⁵⁸, did not only present the devil in form of an Arab merchant dressed in a black garment and walking freely in the streets of Constantinople around the area of the *Forum Bovis*¹⁵⁹, but also seemed expressing his displeasure when predicted that ἐν τῇ πόλει ταύτη Ἰσμηλίτης οὐχ εὐρεθήσεται¹⁶⁰.

δεξιότατος. Zonaras III 453 describes him as ὁ μυσσάρως Σαμωνᾶς; See also RYDÉN, Samonas, 103.

157. RYDÉN, Samonas, 105. It is also possible that this negative image was partly influenced by general Byzantine views of Arabs during Middle Byzantine period, whose sources are filled with similar perceptions. See E. JEFFREYS, The Image of the Arabs in Byzantine Literature, *The 17th International Congress of Byzantine Studies*. Washington 1986. Major Papers, New York 1986, 305-323; N. A. ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, The Image of the Arabs in Middle-Byzantine Politics: A Study in the Enemy Principle (8th-10th Centuries), *Graeco-Arabica* 5(1993), 213-24.

158. C. MANGO, The Life of Saint Andrew the Fool Reconsidered, *RSBS II. Miscellanea A. Pertusi*, Bologna 1982, 297-313, esp. 299-308, believes that the apocalypse was produced sometime between the end of the 7th and the middle of the 8th century; J. WORTLEY, The Literature of Catastrophe, *Byzantine Studies/Études byzantines* 4 (1977), 1-17, esp. 4 dates it to the late 9th century. P. J. ALEXANDER, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, ed. D. F. ABRAHAMSE, Berkeley, CA 1985, 123 suggests the early 10th century. P. MAGDALINO, The Year 1000 in Byzantium, in IDEM (ed.), *Byzantium in the Year 1000*, Leiden – Boston 2003, 256 endorses a mid-10th century date. L. RYDÉN [The Andreas Salos Apocalypse. Greek Text, translation, and Commentary, *DOP* 28 (1974), 197-261, esp. 199, 260; IDEM, The Date of the 'Life of Andreas Salos', *DOP* 32 (1978), 127-155] and P. GURAN, Historical Prophecies from Late Antique Apocalypticism to Secular Eschatology, *RÉSEE* LII, 1-4 (2014), 47-62, esp.55 date it to the second half of the 10th century. Finally, A. KRAFT, The Last Roman Emperor *Topos* in the Byzantine Apocalyptic Tradition, *Byz* 82 (2012), 213-57, esp.241-2 assumes a tentative date of the 9th-10th centuries.

159. A. KRAFT, Constantinople in Byzantine Apocalyptic Thought, *Annual of Medieval Studies at CEU* 18 (2012), 25-36, esp. 28, 29 and n.19. It seems that the reference to the freedom of movement of the Arab merchant/the devil in the same place of the predicted invasion indicates the desire of the author to show the presence of the Arabs in Constantinople as an occupation of it.

160. Vita S. Andreae Sali, *PG* 111, 856B. Trans. L. RYDÉN, *The Life of St Andrew the Fool*, Uppsala 1995, II: 72, 262; IDEM, Andreas Salos Apocalypse. Greek Text, 251; See also ALEXANDER, *Apocalyptic Tradition*, 156 and n. 17; P. CESARETTI, *The Life of St Andrew the*

Anti-Arab sentiment within Byzantium sometimes exploded in the form of physical violence. Around 915, Chasēs financial policies have brought him hatred of the local inhabitants. According to Byzantine evidence, angry Athenians rebelled against him and stoned him to death before the altar of a church¹⁶¹. In 1044, the angry inhabitants of Constantinople demonstrated in front of the Imperial Palace to protest the growing influence of foreigners in the city. Constantine IX Monomachos was forced to issue an order to foreigners who had lived in the city for thirty years to leave within three days or will be blinded. Thus, about 100,000 people were forced to leave, and no more than 12,000 people were allowed to stay because the Byzantines trusted them¹⁶². Most likely, the company of Ἀγαθηνοὶ from the imperial bodyguard, that participated in putting down the revolt of Leo Tornikios in 1047, was some of those reliable¹⁶³.

Conclusion

In the latest study on Byzantine politics to accommodate the various ethnic elements, A. Kaldellis has suggested that “Byzantium was capable of absorbing groups and individuals whose ancestry was partly or even wholly foreign and treating them as fully Roman”¹⁶⁴. This judgment is of course based on the holistic approach of the various ethnic elements that inhabited Byzantium without distinction between one element and another, or between the official position and society. Kaldellis takes the Khurramites as a ‘textbook case’ to rule that the Byzantines “could absorb thousands of men from a group that was initially so different from the mainstream of its own culture, who initially shared no common traits, whether in ethnicity, language, or religion”¹⁶⁵. Based on Genesisios, he also goes far to assume that

Fool by Lennart Rydén: *vingt ans après*, *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (2016), 31-51, esp. 42.

161. See n. 121.

162. According to Ibn al-Athīr, VIII, 262, these foreigners were from Muslims, Christians, and others. Bar Hebraeus, *Chronographia*, 94, records that they were Armenians, Arabs, and Jews.

163. Attaleiates, 20-21 (trans. KALDELLIS – KRALLIS, 43).

164. KALDELLIS, *Romanland*, 72.

165. KALDELLIS, *Romanland*, 128. This ‘textbook case’ can be used to prove the other side of the premise. At the grassroots level, the girl Athanasia of Aegina was reluctant to

these Khurranites “ceased to exist as Khurramites, or ‘Persians’”, and that “If the Persians’ descendants retained any affective memory of their ancestors, they did not express it in ways that reached our sources”¹⁶⁶.

The reader of Genesisios may come out with a completely different impression. His narrative draws two very distinct images, his ‘hero’ Theophobos, the pious and loyal¹⁶⁷, who rejected the rebellion of his followers against Theophilos to proclaim him an emperor, and his contingents whom led by the spirit of rebellion *hoping thus to revive the past customs of the Persians*¹⁶⁸. This never reflects the assimilation or ‘acculturation’ proposed by Kaldellis¹⁶⁹. On the one hand, the affective memory of the ancestors’ past does not reflect the Khurramites’ predisposition for Romanization. On the other hand, Genesisios himself does not leave any implicit impression that the Khurramites exhibited the requisite cultural traits of Romanization, but pointedly refers to them as only ‘Persians’ whose foolish acts aroused the Emperor’s suspicions and gave some envious Byzantines the opportunity to get rid of Theophobos¹⁷⁰. In fact, unlike Kaldellis’ approach, the Khurramites can be used as a ‘textbook case’ to reach a different judgment on the criteria that formed the official positions of the Byzantines towards apostates and the extent to which they could accept the other as ‘Roman’.

The pragmatic policy of the empire was undoubtedly aimed at converting and absorbing some Arabs to use against its most important neighboring enemy, the Muslims. However, the peculiarity of this enemy lies in the fact that they follow a monotheistic religion that makes any explicit missionary activity very difficult. It seems that the best solution to

marry a foreigner and was forced to do so by an imperial decree. On the official level, the end of the Persian contingents and their leader in the imperial service does not refer to such assimilation.

166. KALDELLIS, *Romanland*, 128.

167. Genesisios, 43 (trans. KALDELLIS, 57).

168. *ὡς ἐκ τούτου καὶ τὰ Περσῶν καινίζεσθαι ἔθιμα*, Genesisios, 40 (trans. KALDELLIS, 54).

169. KALDELLIS, *Romanland*, 72 suggests that Byzantines treated foreigners as fully Roman “so long as they adopted and exhibited the requisite cultural traits, so long as they become Roman through acculturation”.

170. Genesisios, 40, 42 (Trans. KALDELLIS, 54, 55-56). These suspicions drove Theophobos to take a select group of his followers and flee to the city of Amastris. Genesisios, 43 (trans. KALDELLIS, 56).

this dilemma was to resort to individual and group conversions on the basis of mutual utilitarianism. The Byzantines exploited the religious volatility of some Arabs, especially in the borderlands, along with their diverse needs: family reunification, freedom from oppression, the desire for a more just and desirable life, escape from punishment for breaking the law or violating a caliph's authority, or even for winning a mistress.

In order to benefit from these apostates, the empire had to first verify their allegiance, and of course this can only be achieved by integrating them into society. Marriage, after apostasy, was the most effective mechanism. Evidence suggests that these marriages took place in the capital, provinces and borderlands, and included various classes, even the aristocracy. The quality of the marriage is likely to depend on the status of the apostate and the amount of benefit he can perform. Theophobos, as leader of the Khurramites, married the imperial family, while his men were more likely to marry lower classes. Unfortunately, the sources do not provide sufficient evidence on the extent to which the Byzantine families accepted the idea of such marriages. However, the refusal of St. Aegina's to marry a foreigner, as well as the imperial privileges granted to the families in the *θέματα* to urge them to give their daughters as wives to apostates, may indicate that the idea was not palatable¹⁷¹.

There is no doubt that the provision of a post for the apostate was another mechanism adopted by the Byzantines to secure his career within the society, which may help him to adapt, and ensure the empire to achieve its goals from him. However, the quality of this post also has been based on the status and usefulness of apostate. Evidence suggests that the empire has distinguished in the granting of the function and associated privileges between mass and individual apostasy. Privileges granted to the leader of the clan or group are unlikely to be comparable to those accorded to his followers. It is quite different for the individual apostasy. The eunuch Samonas and Chasi began their careers as servants in aristocratic houses, and Theophobos' father was working as a servant in a tavern for a rich woman. These cases in themselves hint at the assumption that other

171. Judge 'Abd Al-Jabbar, I, 171-2 also tells the story of an Arab apostate, recruited for the Byzantine army, whose Byzantine wife hated him to the extent that she used to make sexual intercourses with her male friends during his absence in campaigns.

apostates, who held high positions in the imperial administration and whose conditions before the apostasy are not recorded by the sources, benefited from the availability of social mobility within the empire.

Evidence suggests that the majority of apostates, especially newcomers, were employed against the Muslim enemies, as mercenaries, spies, or even as holders of high military posts in the eastern *θέματα*. While the *πρωτοσπαθάριος* Chase, for his skill in finance, had a fiscal position in the *theme* of Ἑλλάς, his family seemed more connected to the eastern frontier, in particular to the Kiberrhaiotai and Attalia. Both the Banū Ḥabīb, the Khurramites, Bunayy ibn al-Nafis' people played an important role in espionage and campaigns on Islamic lands. Nasar, the *δρογγάριος τοῦ πλωΐμου* in the reign of Basil II, led the war against Aghlabids since 879.

However, few of these apostates appeared in the imperial military service on other fronts, perhaps for certain skills or experiences. Eumathios, for his skills in engineering, was established at Adrianople against the Bulgars. Anemas seemed to be more useful in fighting against the Rus rather than Muslims. It seems that the most reliable apostates were relied upon to serve within the Imperial Palace. Samonas was the *παρακοιμώμενος* of Leo VI's court, and Constantine was the *κόμης τῆς ἐταιρείας* under Constantine Monomachos. The fact that these two were eunuchs suggests that they grew up in Byzantium, perhaps as servants of aristocratic families closely related to the Imperial Palace, as is certain in the case of Samonas, and gained the confidence and reputation to enter this palace. This may also apply to the case of Chase.

High positions and dignities acquired by apostates indicate that the path of social mobility was open to them. However, this too was a double-edged sword. The continuation of such privilege has been linked to the degree of imperial satisfaction with the performance of these apostates and their commitment to remain under control. The end of Theophobos and his men is a clear example. On the other hand, this privilege aroused the resentment of many Byzantines, especially among the aristocracy who, no matter how receptive they were to the other, expressed their anger in word and deed. In theory, the negative image of apostates drawn by some chroniclers and, in practice, the end of Theophobos and his men, and the attempt of Samonas to escape and reject his father's request to stay in Byzantium, physical violence against Chase, the Byzantine protest against the Arab presence in

1044, as well as the reference to the desire of some apostates not to continue in Byzantium¹⁷², are all evidence that the matter of assimilation of the Arab apostates in Byzantium needs further discussion.

ΑΡΑΒΕΣ ΑΠΟΣΤΑΤΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ:
ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΑΡΑΒΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Το άρθρο πραγματεύεται το θέμα της παρουσίας Μουσουλμάνων Αράβων «αποστατών» στο Βυζάντιο βάσει των ιστοριογραφικών αραβικών πηγών και σε σύγκριση με τις βυζαντινές πηγές. Εξετάζει εξονυχιστικά εάν υπήρχε δυνατότητα παρουσίας μίας μόνιμης αραβικής μειονότητας, η οποία θα είχε τις προϋποθέσεις για ένταξη στη βυζαντινή κοινωνία. Ως εκ τούτου, η εν λόγω δημοσίευση επιδιώκει να αντιμετωπίσει πολλά θέματα όπως: οι συνοριακές κοινότητες ως ένα πρόσφορο περιβάλλον για την αποστασία, τα προσωπικά κίνητρα της αποστασίας, μέχρι ποιο βαθμό οι Βυζαντινοί αποδέχθηκαν αυτούς τους αποστάτες, είτε σε επίσημο είτε σε καθημερινό επίπεδο σχέσεων. Τέλος, αναλύει πώς καθορίστηκε ο βαθμός αφομοίωσής τους στην βυζαντινή κοινωνία.

172. According to this evidence, some apostates did not wish to remain in Byzantium, but they rejected offers to return to Islamic lands for fear of ridicule because their wives and children became Christians. Al-İşfahānī, *Kitāb al-Aghānī*, V, 126; Yāqūt Al-Ḥamawī, II, 44.

ANASTASIA D. VAKALOUDI

INFLUENCES AND INTERPRETATIONS OF BYZANTINE HISTORY AND CULTURE
IN THE LITERARY WORK OF THE MODERN GREEK WRITER
NIKOS GABRIEL PENTZIKIS

Introduction

Thessaloniki is an historical palimpsest, containing layer upon layer of history: at the lowest level lie the ancient Greek monuments, a little higher up, the Roman monuments appear. Above them are the Byzantine monuments which bear witness to the profound importance of Thessaloniki as a Byzantine city. Finally, at the top, we see the modern monuments. The city has: a) a particular topography (the sea – the Thermaikos Gulf, the hill – the upper town); b) a characteristic geometric shape of land (semicircle – sea, butterfly-shaped city); c) a historical center with perimeter walls; d) many monuments that function as landmarks¹. Thessaloniki's historical profile, an uninterrupted course from the Hellenistic era to this day bears more than anything the marks of its Byzantine period. The walled city with its monuments can reasonably be described as an open Byzantine museum.

Although time changes everything, the traces of the illustrious past are not easily erased. Some modern Thessalonian writers chose the role of the *Φύλακας Ερειπίων* (Guardian of the Ruins), believing that many of the “ruins”, for example the monuments and the history of Thessaloniki, are valuable and make this role enviable². According to Pericles Sphyridis, these writers developed the narrative techniques of associating ideas and

1. N. TSINIKAS, Προς μια βιώσιμη πόλη, in: *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου ‘Ποια Ελλάδα?’*, ed. M. VLACHOU, Aristotle University of Thessaloniki 2014, 312-316; 312.

2. G. B. RITZOULIS, *Λογοτεχνία και αλήθεια. Πώς ήταν η πραγματική Θεσσαλονίκη;*, *Ένεκεν* 17 (2010, July-August-September). <https://nigromont.wordpress.com>. Accessed 24 November 2018.

the stream of consciousness, “combining the modernist and introverted European style of the interwar period with the Byzantine mystical tradition of the city”, thus creating a unique style³.

Nikos Gabriel (Gavriil) Pentzikis (1908–1993) is one of these “Guardians of the Ruins”. His work stands between concrete reality and a mythical or metaphysical imaginary world. He writes: *Τὰ κατακείμενα μάρμαρα τῶν ἐρειπίων, δὲν τὰ ζωντανεύει ὁ ἐπιστήμων ἐρευνητής, ἀλλ’ ὁ ταπεινὸς ἀρχαιοφύλαξ, ποὺ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἔμαθε νὰ τ’ ἀγαπᾷ καὶ μάλιστα ἐπὶ πολλῶν ὄσων θεμάτων, τυφλά*⁴. And elsewhere *Ὁ ἑλληνικὸς λόγος καὶ ἡ διάρκειά του δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἄπτεται ἐρειπίων. Στὶς ἐπιστρωματώσεις τῶν ἐρειπίων ὑπάρχουν ὅλες οἱ κινήσεις τῶν ἀνθρωπίνων χειρῶν. Ὀλόκληρη ἡ δουλειά σου δὲν εἶναι παρὰ ἡ προσπάθεια νὰ ἔχεις κάποια αἴσθηση τῆς αἰωνιότητος μέσα στὸ φθαρτὸ καὶ ἐφήμερο...*⁵. Pentzikis’ sense of loss finds its cure in the “ruins”; the narrator eventually resolves to examine human weakness more objectively and find some solution to his problem within the wider spectrum of his city, the traditions of his land and religion. The tension that results from these two opposing views of the world, the objective and the mythical, and the need to harmonize them occupied Pentzikis’s intellect all his life⁶. Ancient Thessaloniki emerges through the mythological traditions that Pentzikis uses selectively, while the significance of the city during the byzantine era is extolled in most of his works⁷. The author’s work, distinguished by a rare openness to

3. P. SPHYRIDIS, Η λογοτεχνική ζωή της Θεσσαλονίκης, *Διαβάξω* 356 (1995, October), 48-52; 48. IDEM, Ἐσωτερικὸς μονόλογος’ καὶ ‘νέο-ρεαλιστικὴ πρόζα’, *Ὀδὸς Πανός. Η λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης* 133 (2006, July-September), 34-37; 37. K. ZACHAROPOULOU, *Μακεδονικὲς Ημέρες (1932-1939, 1952-1953): ἡ διαμόρφωση τοῦ νεωτερικοῦ λόγου στην πρωτεύουσα τοῦ βορρᾶ καὶ οἱ μεσοπολεμικὲς πνευματικὲς ἀναζητήσεις*, Master Thesis, University of Patras 2011, 13, 33, 57 [=https://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/4644/1]

4. N. G. PENTZIKIS, *Σημειώσεις ἐκατὸ ἡμερῶν*, Athens 1973, 134 [hereafter: PENTZIKIS, *Σημειώσεις*].

5. PENTZIKIS, *Σημειώσεις*, 71.

6. G. THANIEL, *Homage to Byzantium. The Life and Work of Nikos Gabriel Pentzikis*, Toronto 1983, 17-19, 22.

7. T. H. ΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ – Α. ΚΑΡΑΚΙΤΣΙΟΣ, Thessaloniki: Landscapes and Memory – the City’s Poetic in Prose, in: *Identités culturelles en Méditerranée*, ed. A. DAGKAS, Thessalonique 2013, 143-167; 154.

diverse ideologies and traditions, is also a sample of the Greek modernist enterprise⁸.

Pentzikis stands out among the important prose writers of the 30's. His work reflects James Joyce's experiments, in that he is one of the main exponents of the "interior monologue", while also endeavoring to bring together Eastern and Western legacies through the blending of the ancient Greek and the Orthodox Christian Byzantine worlds with contemporary European thought⁹. Pentzikis' mysticism and religiosity follow in the footsteps of the Great Fathers of Orthodoxy, the ancient Greek Mystery religions, Neoplatonic theosophy, and the works of Byzantine scholars. Thus, he tries to find ways and means to survive the dissolution of the 'daily contradictions' of life. On the one hand, Pentzikis believes in the plain and unalloyed faith of the simple man, the faith which he sees as the main thrust behind the Christian monuments and traditions of his land. On the other hand, he has sensed that the primary function of the artist today is to dig deep into the areas of the human soul which lie beneath ordinary consciousness and to discover or rediscover some unifying myth. Pentzikis rediscovered and reembraced Greek Orthodoxy, the myth that nourished both his youth and, for many centuries, his entire nation¹⁰.

Pentzikis was influenced above all by Orthodoxy and he gradually accepted the Greek Orthodox Church as the spiritual treasure without which he could not live. His relation with Orthodoxy has a special and complex character: on the one hand, he finds there a refuge from the dissolution of

8. SPHYRIDIS, *Η λογοτεχνική ζωή*, 48. IDEM, *Εσωτερικός μονόλογος*, 37. ZACHAROPOULOU, *Μακεδονικές Ημέρες*, 54-55.

9. P. MOULLAS, 'Ο παλίμψηστος κώδικας του Ν. Γ. Πεντζίκη, *Έντευκτήριο*, nr. 5, Dec. 1988, 24-35 [= IDEM, *Παλίμψηστα και μή. Κριτικά δοκίμια*, Athens 1992, 165-199]. E. VOYIATZAKI, *The Body in the Text: James Joyce's Ulysses and the Modern Greek Novel*, Lanham- Boulder-New York-Oxford, 101. EADEM, *Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, Ο άνθρωπος και τα σύμβολα*, Athens 2004, 25-28.

10. N. G. PENTZIKIS, 'Ο κόσμος των Βυζαντινών, in: *Λογοτεχνικό ταξίδι στο Βυζάντιο*, ed. S. PASCHALIS, Athens 2003, 249. THANIEL, *Homage*, 94. T. KAZANTZIS, *Η πεζογραφία της Θεσσαλονίκης (1912-1991)*, Thessaloniki 1991, 75. N. KARATZAS, *Η Θεσσαλονίκη των συγγραφέων*, Thessaloniki 1996, 9. P. SPHYRIDIS, *Παραφύδες II. Κείμενα λογοτεχνίας και βιβλιοκρισίες 1999-2008*, ed. S. STAVRAKOPOULOU, Athens 2008, 147. A. D. VAKALOUDI, *Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη μέσα από το έργο των σύγχρονων Θεσσαλονικέων λογοτεχνών*, Thessaloniki 2018, 30.

the modern world, and, on the other hand, he shapes a system of ideas that links ancient Greek civilization to Byzantium, and the modern tradition of scholarship to popular tradition¹¹. Pentzikis believes that Christianity is not a restricted revelation received through a single channel, but a movement which has united and enlarged during its own existence other channels of inspiration previously present in the ancient world¹². He justifies his theory with the following arguments: a) Ἐπὶ τὸν χορὸν τῶν ἀνθρωπόμορφων θεῶν, ποὺ μελετήθηκε ἡ προέλευση καὶ ἡ ἐξέλιξή τους, ὁ χορὸς τῶν πόλεων ποὺ γίνονται ἀγάλματα, στὰ μέτρα τῆς μορφῆς τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἕνας χαρακτήρας ποὺ θὰ παραμείνει βασικὸς στὴ διαμόρφωση τῆς ἐλληνικῆς σκέψης¹³. b) Στὴν ἐποχὴ μας ὅμως ἐξερευνᾶται καὶ ἀναγνωρίζεται ἡ πρωταρχικῆς σημασίας συμβολὴ τῆς ἀρχαίας θρησκείας, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνάπτυξη καὶ διαμόρφωση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁμολογεῖται δὲ εὐρύτερα ἢ βαθύτερα σχέση, μεταξὺ ἀρχαίων ἐλληνικῶν μύθων καὶ χριστιανικῶν μυστηρίων, ἰδιαζόντως μάλιστα τῶν τοιούτων τῆς Ὀρθοδοξίας¹⁴. c) Οἱ παρομοιασθέντες μὲ Κόρη καὶ Κοῦρο νέοι. Ἐμὲ λένε Ἀπόλλωνα ἀκούστηκε νὰ λέει τὸ παλληγάρι. Ἡ σύντροφός μου ὀνομάζεται Ἀπολλινάρια, πὼς καὶ οἱ δύο μας ὁμολογοῦμε, τὴν πίστη μας στὸ Χριστό, παρὰ τὰ εἰδωλολατρικά μας ὀνόματα ... Ὅταν ὁ Παρθενὼν γίνεται ἐκκλησία τῆς Παναγίας τότε εἶναι θαυμάσιος. Στὸ φῶς τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν τῷ γλυκασμῷ τῆς ὥραιότητός του τὸ Βυζάντιο παραμένει ἀθάνατο¹⁵. The attenuation of the plot and the abstract presentation of thoughts characterize the above passages. The author ignores the linear narration and verisimilitude. Instead, he focuses on his argumentation that copying, imitating a tradition, and responding with trust to forms handed down through generations do not negate the true nature of humanity but instead uphold it. Pentzikis retains his high regard

11. N. G. PENTZIKIS, *Ἐδάτων ὑπερεκχείλιση. Ἀνάλεκτα*, Thessaloniki 1990, 340-341 [hereafter PENTZIKIS, *Ἐδάτων ὑπερεκχείλιση*].

12. S. J. CASE, Christianity and the Mystery Religions, *The Biblical World* 43 (1) (1914), 3-16; 4. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdfplus/10.1086/474965>. Accessed 6 December 2018.

13. N. G. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, Athens 1970, 63 [hereafter: PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*].

14. PENTZIKIS, *Σημειώσεις*, 31.

15. PENTZIKIS, *Ἐδάτων ὑπερεκχείλιση*, 102, 159, 200.

for the ancient Greek religion in that he is convinced that since the ancient Greeks had been enlightened by the Logos, later encapsulated perfectly in the person of Christ, they themselves were in some ways predecessors of Christianity. He believes that items appropriated from other religions had been rescued from a false setting and restored to their divinely intended position in the new faith¹⁶.

According to Pentzikis, man is obliged to reconcile his personal and national past through his contemporary reflections to understand the cyclical movement of time and, at the same time, liberated from his ego, to harmonize himself mystically with the universe as a divine creation. In the same vein, elsewhere the author writes: *Τὸ ἴδιο ἱστορικὸ αἴσθημα συναντᾶμε στοὺς χρονογράφους τοῦ Βυζαντίου, σὰν κοινὴ ἀντίληψη τῆς Ὀρθόδοξης Χριστιανοσύνης, τὸν καιρὸ ποὺ ἀποτελοῦσε πανίσχυρη καὶ ἐκτεταμένη αὐτοκρατορία. Σήμερα ἐν ὀνόματι τῆς ἀτομιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, ἀπὸ τὰ στερνὰ κατάλοιπα τοῦ οὐμανισμοῦ, ποὺ ἔχει ἐντελῶς πιὰ ξεφλουδίσει, ἐν ὀνόματι μιᾶς πολὺ περιορισμένης σ' ἔκταση λογικῆς, μάθαμε ν' ἀποκαλοῦμε τερατολόγους καὶ παραμυθᾶδες αὐτοὺς ποὺ στέκουν σάμπως θεμελιωτές τοῦ Γένους*¹⁷. All these wanderings unfold as regressive journeys to past memories, personal and collective, stimulated by the random impingement of a detailed solid world which imparts to Pentzikis' work the trivia of mundanity¹⁸.

The Byzantine Thessaloniki through the literary work of Nikos Gabriel Pentzikis

During the Byzantine era, many scholars who were either born in Thessaloniki or lived in it, wrote an encomium for the city¹⁹. Ioannes

16. THANIEL, *Homage*, 22. NT. CHRISTIANOPOULOS, *Η λογοτεχνία στη Θεσσαλονίκη (1850-1950)*, Thessaloniki 1999, 22. N. PHILIPPAIOS, *Σύγκριση των δύο εκδόσεων του πεζογραφήματος "Πραματογνώσια" του Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη*, Volos 2014, 2-3. <https://www.academia.edu>. Accessed 25 November 2018. Cf. CASE, *Christianity*, 4.

17. PENTZIKIS, *Σημειώσεις*, 190-191.

18. E. VOYIATZAKI, Greek Modernism and Inner-Oriented Art, in: *Modernism*, ed. A. EYSTEINSSON - V. LISKA, Amsterdam/Philadelphia 2007, 991-1007; 1003.

19. See H. HUNGER, *Laudes Thessalonicenses*, in: *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Εορταστικός τόμος, 50 χρόνια, 1939-1989*, Thessaloniki 1992, 99-113. F. TINNEFELD, *Intellectuals in Late Byzantine Thessalonike*, *DOP* 57 (2003), 153-172; 154.

Caminiates, in the chronicle *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, which refers to the city's siege and sacking by the Saracen pirates led by Leo of Tripoli in the 10th century (904), describes a great city, well-fortified, with a safe harbor, which, due to a long-standing peace, flourished. According to Caminiates, education and arts also flourished in Thessaloniki²⁰. Eustathius, archbishop of Thessaloniki during the city's siege by the Normans (1185), describes the city as a paradise which no visitor could forget (*Οὐ γὰρ πόλις ἦν ἡ ἀπλῶς, ἀλλὰ μακάρων γῆ, ὅποιαν ὁ μαθὼν οὐκ ἂν ἔχοι λαθέσθαι αὐτῆς*)²¹. Demetrios Kydonis, in the 14th century, in his work *Μονωδία ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκη πεσοῦσι* includes an encomium to Thessaloniki²², which begins with the praise of the position and the climate of the city. He also refers to the multitude of the city's churches and its famous market, which attracts many traders and visitors from all over the world. Kydonis also mentions the city's harbor, which he describes as an embrace for the city²³. Kydonis actually attributes

20. Ioannis Caminiatae, *De expugnatione Thessalonicae (Ἰωάννου κληρικοῦ καὶ κουβουκλειοῦ τοῦ Καμινιάτου εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης)* [hereafter Caminiata], ed. G. BÖHLIG [CFHB 4], Berlin 1973, 4.1-12.6 [pp. 4-12]. Cf. *Ἰωάννης Καμινιάτης, Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Ἰωάννης Αναγνώστης. Χρονικά Αλώσεων τῆς Θεσσαλονίκης*, ed. Ch. MESSIS – P. ODORICO, Athens 2005, 3-12 (pp. 71-87) [hereafter MESSIS – ODORICO]. G. MICHAEL, *Πηγές των τριῶν Αλώσεων τῆς Θεσσαλονίκης. Συγκριτικὴ Μελέτη*, Master Thesis, Aristotle University of Thessaloniki 2014, 57-58 [=https://ikee.lib.auth.gr/record/270181/files/GRI-2015-14837.pdf]. On the doubting of the authenticity of the whole text or a part of it, see A. P. KAZHDAN, *Some Questions Addressed to the Scholars Who Believe in the Authenticity of Kaminiates' Capture of Thessalonica*, *BZ* 71 (1978), 303-314. A. KONSTANTAKOPOULOU, *Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη. Χῶρος καὶ Ἰδεολογία*, Ioannina 1996, 83-85. A. KARPOZELOS, *Βυζαντινοὶ Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι*, v. 2, (8th-10th c.), Athens 2002, 253-280. P. ODORICO, in MESSIS – ODORICO, 20-24, 25 ff. accepts the authenticity of the text.

21. Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης *Συγγραφὴ ἀλώσεως* [hereafter Eustathios], ed. ST. KYRIAKIDIS, *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica* [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi 5], Palermo 1961, 146, 6-7. MESSIS – ODORICO, 298.19-22. MICHAEL, *Πηγές*, 59.

22. Δημητρίου Κυδωνίη, *Μονωδία ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκη πεσοῦσι* [hereafter Kydonis], *PG* 109, 639-652.

23. Kydonis 641B3-5; B5-8; B9-12; B12-C5; C5-8; 641-644. E. KALTSOGIANNI – S. KOTZABASI – I. PARASKEVOPOULOU, *Ἡ Θεσσαλονίκη στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ρητορικὰ καὶ αγιολογικὰ κείμενα*, Thessaloniki 2002, 54-55. E. MARKI, *Τὸ Κωνσταντίνειο λιμάνι καὶ ἄλλα βυζαντινὰ λιμάνια τῆς Θεσσαλονίκης*, in: *Proceedings of the International Symposium*

to the landscape of Thessaloniki qualities that are beneficial for the residents of Thessaloniki and its visitors²⁴. Nicephorus Choumnos has also written a paean for his city Thessaloniki, which is included in his treatise *Θεσσαλονικεῦσι συμβουλευτικός. Περὶ δικαιοσύνης*. He begins by addressing the Thessalonicians who live in this “great and marvelous city” and then continues by praising the city. According to Choumnos, the landscape around the city is breathtaking and the city’s economy is flourishing²⁵. Choumnos thereafter marvels at the size and magnificence of the city, the spacious acropolis, the public buildings, the large and luxurious temples and the lofty houses²⁶. Choumnos makes special mention of the Patron Saint of Thessaloniki, Saint Demetrios, who always supports, protects and defends Thessaloniki and its inhabitants²⁷.

As a fervent Orthodox Christian, born in Thessaloniki, Pentzikis believes that his city is the arc of Orthodoxy and the most beautiful city in the world. In his works, the history of the city is selectively regenerated and its legend welded through the glorifying mythological and ancient traditions in which both the Christian and the Byzantine character of the city are harmoniously interwoven. Pentzikis seeks, besides introducing the city as a woman and a mother, to bind it irrevocably to the divine essence at a transcendental level beyond its human figure²⁸. In *Σύννεφα*

‘*Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East*’, ed. F. KARAGIANNI, Thessaloniki 2013, 174-180; 175.

24. Kydonis, 641C 5-8. KALTSOGIANNI, et al., *Η Θεσσαλονίκη*, 55.

25. Νικηφόρου Χούμνου, *Θεσσαλονικεῦσι συμβουλευτικός* [hereafter Choumnos], ed. J. Fr. BOISSONADE, *Anecdota Graeca e codicibus regis*, v. 2, Paris 1830, 137-187; 140. Cf. A. ΛΑΙΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη, η ενδοχώρα της και ο οικονομικός της χώρος στην εποχή των Παλαιολόγων*, in: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου ‘Βυζαντινή Μακεδονία, 324-1430 μ.Χ. [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 82]*, Thessaloniki 1995, 183-194; 183.

26. Choumnos, 141-143. Cf. KALTSOGIANNI et al. *Η Θεσσαλονίκη*, 36-47. ΛΑΙΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη*, 183.

27. Choumnos, 148-151. KALTSOGIANNI et al., *Η Θεσσαλονίκη*, 45. A. D. ΚΑΤΣΟΧΗΣ, *Ιστορία και Θεολογία στη Θεσσαλονίκη του 14ου αι. Πρόσωπα και τάσεις*, Master Thesis, Aristotle University of Thessaloniki 2009, 84 [https://ikee.lib.auth.gr/record/115937/files/GRI-2010-4788.pdf].

28. S. ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Θεσσαλονίκη στο πεζογραφικό έργο των Ν. Γ. Πεντζίκη, Γ. Ιωάννου και Αλ. Ναφ*, in: *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών ‘Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)’*, v. 1, ed. K. DEMADIS,

καὶ ἀναπολήσεις he calls Thessaloniki the *Μητέρα Πόλη*²⁹, τοῦ ἐνδόξου μας *Βυζαντινισμοῦ*³⁰, *Μητέρα Νύμφη* μὲ τὸν *Θεσμαϊκὸ κόλπο*³¹. Pentzikis' comment about Thessaloniki as a woman and the title of his more well-known book *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, seem to be imbued by Byzantine notions. They bring to mind a comment of his 15th-century fellow-Thessalonian Andronikos Kallistos (c. 1400-1476), who described Constantinople as *κοινὴν πατρίδα τε καὶ τροφόν* (a common homeland and a nurse)³². Pentzikis, like Kavafy, had a thorough knowledge of Byzantine culture. He feels proud of his native city and, following the Byzantine literary tradition, he writes a warm tribute for Thessaloniki describing the city as heaven on earth³³. Elsewhere the author repeats a passage from the aforementioned work of the Byzantine scholar Demetrios Kydonis³⁴. There, Kydonis considers Thessaloniki as a new Helicon and compares it with Athens of the classical period; he praises the spiritual development of the city during the 14th century, and he assures his readers of the continuity of the city's spiritual tradition (*Ἄλλὰ τὸν ἅπαντα δὴ χρόνον Ἐλικῶν ἦν ἡ πόλις, καὶ νενίκηκεν ἐνταῦθα τὰ τῶν μουσῶν δι' αἰῶνος ἀκμάζειν, ὥσπερ φασι τὴν Ἥβην οἱ ποιηταί. Οὕτως Ἀθήνησιν ἄν τις εἶποι μετὰ Δημοσθένους καὶ Πλάτωνος διατριβεῖν αὐτόθι γενόμενος*)³⁵. Likewise, Pentzikis combines Christianity with the city's ancient Greek heritage when he mentions that:

Athens 2011, 87-103; 99 [=EADEM, *Ἐπ' ἀφορμῇ. Μελετήματα για τη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης*, Athens 2011, 120-135]. ΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΑΡΑΚΙΤΣΙΟΣ, Thessaloniki, 156-157.

29. N. G. PENTZIKIS, *Πραγματογνωσία καὶ ἄλλα ἐπτὰ κείμενα μυθοπλασίας γεωγραφικῆς*, Thessaloniki 1977, 128 [hereafter PENTZIKIS, *Πραγματογνωσία*].

30. PENTZIKIS, *Πραγματογνωσία*, 110. IDEM, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 76. The influence of K. P. ΚΑΒΑΦΙΣ's poem, Στὴν Ἐκκλησία (ὁ νοῦς μου παῖνει σὲ τιμὲς μεγάλης τῆς φυλῆς μας, / στὸν ἐνδοξὸ μας Βυζαντινισμό) [in: K. P. ΚΑΒΑΦΥ, *Ποιήματα Α' (1896-1918)*, ed. G. P. ΣΑΥΒΙΔΙΣ, Athens, 1980 (13th ed.), 48], is evident.

31. PENTZIKIS, *Σημειώσεις*, 129.

32. Andronikos Kallistos, Μονωδία κῦρ Ἀνδρονίκου τοῦ Καλλίστου ἐπὶ τῇ δυστυχεῖ Κωνσταντινουπόλει, in: *Μονωδαίαι καὶ θρηνοὶ ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ed. S. ΛΑΜΠΡΟΣ, *NE* 5 (1908), 109-269; 217. Cf. E. RUSSELL, *Literature and Culture in Late Byzantine Thessalonica*, London-New York 2013, 6.

33. N. G. PENTZIKIS, *Ὁ πεθαμένος καὶ ἡ Ἀνάσταση* (1st edition Athens 1944), 2nd edition Thessaloniki 1970, 152 [hereafter PENTZIKIS, *Ὁ πεθαμένος*].

34. PENTZIKIS, *Σημειώσεις*, 131.

35. Kydonis, 644B9-13.

Ὁ Ὅσιος Δαβίδ ... σὰν πτηνὸ ... μετήλλαξε τὴ θλίψη σὲ χαρὰ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῶν προαστείων τῆς Θεσσαλονίκης, Νέου Ἐλικῶνος ὡς ἐχαρακτηρίσθη κατὰ τὴν Βυζαντινὴν Περίοδον³⁶.

P. A. Agapitos comments that the work of some of the Greek authors who were inspired by Byzantine history is characterized by a purely Hellenic and nationalist perspective. Byzantium appears as a mixture of radiant greatness and mournful decline, in many cases serving as a background for depicting the birth of modern Hellenism³⁷. Pentzikis belongs to an intellectual and cultural movement (Neo-Orthodox) which has attempted to promote Neo-Byzantinism, to formulate an Orthodox identity for contemporary Greece in the face of the social chaos that has left the Orthodox rootless in a post-Cold War era. In particular, the retrieval of Orthodox ascetic theology combined with a particular understanding of Greek identity, the *Ρωμοσύνη*, has provided the theological basis for the Neo-Orthodox political ideology. However, as D. P. Payne and E. Voyiatzaki stress, we are not dealing with the outcome of a chauvinistic 'Hellenocentric' project, a matter of ethnonationalism or even ethno-religious nationalism, but instead a religious culture that transcends nationalist categories. This religious culture is found in all Orthodox countries in the form of a culture of Hesychasm, rooted in Orthodox monasticism³⁸. Indeed Pentzikis' aesthetic project is a constant attempt at bridging the gap between Western and Eastern civilization, by associating Christianity, Byzantine Orthodox tradition and ancient myth with the modernist European sensibility³⁹. Pentzikis embraces the ideology of the continuity of the Greek nation. Therefore, he does not mention that Thessaloniki was under the Turkish occupation for 482 years. Moreover, according to Pentzikis, if the monuments of Athens refer to the ancient past of the nation, which will fade during the Roman occupation, the nation will

36. PENTZIKIS, *Σημειώσεις*, 131.

37. P. A. AGAPITOS, 'Metamorphoseon permulti libri': Byzantine literature translated into modern Greek, in: *Byzantium and the Modern Greek Identity*, ed. D. RICKS - P. MAGDALINO, Aldershot, UK 1998, 63-74; 65.

38. D. P. PAYNE, *The Revival of Political Hesychasm in Greek Orthodox Thought: A Study of the Hesychast Basis of the Thought of John S. Romanides and Christos Yannaras*, PhD diss., J. M. Dawson Institute of Church-State Studies, Baylor University 2006, 6. VOYIATZAKI [as in n. 18], 992.

39. VOYIATZAKI [as in n. 18], 1001.

continue its life through Orthodoxy and Byzantium, and it will be ‘resurrected’ by the city of Thessaloniki into the new Greek state. Pentzikis states clearly in *Θεσσαλονίκη και Ζωή: Τò δράμα τοῦ θανάτου και τῆς ἀνάστασης τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὁλόκληρο περιλαμβάνεται μέσα στήν ἐκκλησία μας*. Ὄταν σκεφτοῦμε ἔτσι, βλέπουμε ποιά μπορεῖ νά ’ναι ἡ αἰσθητική πειθαρχία ποῦ χρειάζονται τὰ μάτια μας γιά νά δοῦνε. Νά δοῦμε τήν πόλη τῶν πολλῶν και ὠραίων ναῶν, ὅπως συνήθως χαρακτηρίζεται, τήν πόλη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅπως ἐπίσης ἡ Θεσσαλονίκη ὀνομάζεται⁴⁰. According to G. Thanief⁴¹, «Pentzikis stresses, above all, the rhythm that pervades and guides Byzantine art and architecture, but also religious rituals – a rhythm and a symmetry which spring from a mistrust of complete symmetry in the classical sense”.

Several Byzantine scholars of Thessaloniki wrote encomiums for its Patron Saint Demetrios⁴². At the beginning of the 10th century, the archbishop of the city Plotinus states that the “glorious city” Thessaloniki owes its fame and glory rather to the martyrdom of its Patron Saint than to its founders⁴³. The aforementioned Ioannes Caminiates (10th c.) considers Saint Demetrios second only to the Apostle Paul and attests that the Saint saved Thessaloniki many times from its enemies and assured it victory⁴⁴. Characteristic is also the way that famous scholars of the 14th and 15th centuries, Thessalonian or no, express their adoration to Saint Demetrios. Demetrios Kydonis

40. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 64.

41. THANIEL, *Homage*, 42.

42. KALTSOGLIANNI et al., *Η Θεσσαλονίκη*, 87-212. Σ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, *Ἡ Γραμματεία τῶν Δημητρίων Β: Μαρτύρια, Συλλογές Θανάτων και Ἐγκώμια στὸν Ἅγιο Δημήτριο. Πρωτοβυζαντινὴ - Μεσοβυζαντινὴ Περίοδος* [Κέντρον Ἀγιολογικῶν Μελετῶν 5], Thessaloniki 2005. TINNEFELD, *Intellectuals*, 154.

43. Πλωτίνου Θεσσαλονίκης, Ἐγκώμιον εἰς τὸν πανένδοξον τοῦ Χριστοῦ μάρτυρα Ἅγιον Δημήτριον, ed. TH. IOANNOU, *Μνημεῖα ἀγιολογικά νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενα*, Venice 1884 (repr. Leipzig 1973), 41.26-42.2. A. STAVRIDOU-ZAFRAKA, Πολιτικές και πνευματικές σχέσεις της Θεσσαλονίκης με την Κωνσταντινούπολη στα χρόνια του Λέοντα Στ΄, *Βυζαντικά* 30 (2012-2013), 133-147; 134. G. TSIAPLES, *Πολιορκίες και αλώσεις πόλεων στα βυζαντινά ρητορικά και αγιολογικά κείμενα*, PhD diss., Aristotle University of Thessaloniki 2014, 146 [=http://hdl.handle.net/10442/hedi/35295].

44. Caminiata, 3.65-67 [p. 5]; 8.52-54 [p. 10]. MESSIS – ODORICO, 3 [p. 72.7-15]; 8 [p. 81.10-20].

(14th c.)⁴⁵, Symeon, archbishop of Thessaloniki (1416/17-1429)⁴⁶, Gregory Palamas, archbishop of Thessaloniki⁴⁷, Nicephorus Gregoras⁴⁸, Nicephorus Choumnos, Constantine Armenopoulos⁴⁹, all declare that Saint Demetrios is the city's savior and benefactor and it is because of him Thessaloniki has become a heaven on earth⁵⁰. Pentzikis, following in the footsteps of Byzantine scholars, writes his own paean for Saint Demetrios: Ὁ Ἅγιος μεγαλομάρτυς Δημήτριος ὁ Μυροβλύτης μαζί με τὴν πικρὴ φάλαγγα τῶν ἄλλων ἁγίων, ποὺ διήνυσαν ἐδῶ στὴ Θεσσαλονίκη τὸν βίο τους, μαζί δὲ μετὰ τὴν Θεοτόκο Μητέρα-Κόρη, μεσολαβώντας βοηθοῦσαν στὴν ἀναγωγή τῶν ἀμέσων, προβάλλοντας τὸ παθητικὸ σχῆμα τους γι' ἀχνάρι, ὅπου ὁ καθένας μετὰ τὰ ἰδιαίτερα δικά του φτάνοντας, ἐννοοῦσε τὴ λαμπρότερη τῆς πόλεως ἄποψη⁵¹, because Τῆς πόλης τὸ πρόσωπο ... σκεπάζουν ... σύννεφα γεμάτα ὄνειρα, ποὺ μπορεῖς νὰ ταξιδέψεις πρὸς ὅλες τὶς διαστάσεις σὲ κάθε ἀπόσταση⁵²; also Στὸν κόλπου τῆς Θεοτόκου Μητέρας βρίσκεται ἡ πραγματικότητα τῆς Θεσσαλονίκης ὁλόκληρη⁵³; and elsewhere Στὴν ἄκρη τῆς θάλασσας καρδιά, κοιτίδα τοῦ ἑνδοξοῦ Μυροβλύτη Μεγαλομάρτυρα

45. Kydonis, 644A4-15. KALTSOGIANNI et al., *Η Θεσσαλονίκη*, 56.

46. Συμεών, Λόγος ἱστορικός, in D. BALFOUR (ed.), *Politico-Historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429). Critical Greek Text with Introduction and Commentary* [WBS 13], Wien 1979, 19-21. Ἅγιου Συμεὸν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἔργα Θεολογικά, ed. D. BALFOUR [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 34], Thessaloniki 1981 [hereafter Συμεὸν Ἔργα Θεολογικά], 61, 30-32; 106. Κανὼν προεόρτιος εἰς τὸν αὐτὸν [Δημήτριον], Ὡδὴ θ', ed. I. FOUNTOULIS, *Συμεὸν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τὰ λειτουργικὰ συγγράμματα I, Εὐχαὶ καὶ ἕμνοι*, Thessaloniki 1968, 203, footnote 33. G. A. POULIS, *Οι ἀπόψεις τοῦ Ἁγίου Συμεών, Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀδικήματα*, Ph.D. diss., Aristotle University of Thessaloniki 1998, 154-155, 157. G. TSIAPLES, *Πολιορκίες*, 188-193.

47. Γρηγορίου Παλαμά, Homilia XLIII. Εἰς τὸν ἑν ἁγίους μεγαλομάρτυρα καὶ θαυματουργὸν καὶ μυροβλύτην Δημήτριον, PG 151, Paris 1865, 536B-548D; 548A-B. B. LAOURDAS, Ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, *ΕΕΒΣ* 24 (1954), 275-290; 283-285. KATSOCHIS, *Ιστορία*, 111-112.

48. B. LAOURDAS, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον, *Μακεδονικά* 4 (1) (1960), 47-162; 134-145. KATSOCHIS, *Ιστορία*, 100-101.

49. KALTSOGIANNI et al., *Η Θεσσαλονίκη*, 171-173. KATSOCHIS, *Ιστορία*, 134-135.

50. VAKALOU DI, *Η βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, 38-40.

51. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 59.

52. PENTZIKIS, Ὁ πεθαμένος, 152.

53. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 140.

*Αγίου Δημητρίου, ἡ Θεσσαλονίκη*⁵⁴. The narrative unfolds through dreams, phantasmagoric metamorphoses and hallucinations. In one of his dreams, the narrator conflates the ancient myth of Demeter-Persephone (Mother-Daughter) with the Virgin Mary. The act of salvation and life is related to the polymorphous and multidimensional employment of myth. Pentzikis, influenced by Freudian ideas, uses dream as an essential device to uphold the development of the narrative⁵⁵.

Pentzikis believes in miracles, the miracle of Thessaloniki⁵⁶. Through this miracle, the Byzantine city of Thessaloniki is resurrected, allowing people's actions and historical events to unfold before our eyes in the most eloquent of terms⁵⁷. Pentzikis writes: *Ἡ πολυάνθρωπη Θεσσαλονίκη, ὄχι σὰν ἀδελφή τοῦ Μέγ' Ἀλέξανδρου, παρὰ σὰν ὄρφανὸ τῆς εὐγενικιάς Νικασίπολης ποὺ πέθανε πάνω στὴ γέννα, κάθεται κάτω ἀπ' τὸν Οὐρανό, στὴν ἄκρη τοῦ γαλοῦ ζητώντας παρηγοριά. Εὐθὺς προστρέχει στὴν προσευχὴ τῆς τὸ τέκνο τῆς, τῶν Οὐρανῶν πολίτης ὁ Ἅγιος Δημήτριος, ποὺ γιὰ χάρι τῆς μάννας του ἐγκαταλείπει τὰ επουράνια, γιὰ νὰ κατοικήσει μέσα τῆς, φέροντας τὴ δικαιοσύνη. 'Αγαλλιᾶσθω', λοιπόν 'γὴ πᾶσα Θεσσαλονίκη', μὲ τὸ παιδί σου ποὺ κι' ἂν τὸ σκεπάζουν τὰ χῶματα, ἀπὸ τὴν εὐωδιά του γεμίζει ὁ κόσμος*⁵⁸.

The above passage is reminiscent of a passage from a Speech of Constantine Armenopoulos, which he gave on the eve of Saint Demetrios' Day, that is October 25, in the Church of Acheiropoietos, in Thessaloniki. In his speech, Armenopoulos describes in detail an image which was in the Church of Acheiropoietos. On that image, Saint Demetrios was depicted as an armed official with Holy Mary standing next to him depicted in prayer. He concludes his description by saying that everyone who praises Saint Demetrios and Holy Mary and asks for their mercy will be rewarded⁵⁹.

54. N. G. PENTZIKIS, *Συνοδεία*, 23. *Πεζογραφήματα 1936-1968*, Thessaloniki 1970, 23 [hereafter PENTZIKIS, *Συνοδεία*].

55. VOYIATZAKI, *The Body*, 19.

56. N. G. PENTZIKIS, *Ποιήματα (Παλαιοντολογικά)*, Thessaloniki 1988, 36. IDEM, *Υδάτων Ὑπερεκχείλιση*, 329 ff.

57. VAKALOUDI, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, 282.

58. PENTZIKIS, *Πραγματογνωσία*, 59.

59. O. TAFRALI, *Thessalonique, des origines au XIe siècle*, Paris 1919, 143, footnote 1. A. XYNGOPOULOS, *Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης*, Thessaloniki 1949, 19 and footnote 1.

In Pentzikis' text, Holy Mary appears to identify with Thessaloniki, who is in prayer and Saint Demetrios is rushing to protect her from any danger. The ancient past of the city converges with its Christian existence. The supremacy of Saint Demetrios and the transcendental essence of the city under his protection bestow a metaphysical status on Thessaloniki; thus, the miracle that Pentzikis mentions occurs. Just as in Byzantine texts, the miraculous powers of Saint Demetrios prevail in Pentzikis, being totally interwoven with Thessaloniki. *Μεγαλύνει την πόλη και την σώζει από τις προσβολές των ἐναντίων, στρατηλάτης ἐνάντια στα σίφη των ἐχθρῶν, ζωντανὸ ταμείο ἀπ' ὅπου ἀναβλύζουν ἰάσεις γιὰ ὅλα τὰ πάθη*⁶⁰ and *Ἀγαλλιάσθω γῆ πᾶσα Θεσσαλονίκη ... ὑπαινισσόμενος (τήν) ἐκ τῶν Μύρων τοῦ Δημητρίου εὐωδιά πὸν κατακλύζει την οἰκουμένη*⁶¹. In his work, Pentzikis highlights the timeless grandeur of Christian Byzantine Thessaloniki by personification as an essential component in mythologization and thereby 'constructing' the mythical character of the city, imbuing it at the same time with metaphysical qualities. Thus, his native city is introduced as having a human figure⁶².

As in Byzantine texts⁶³, the Patron Saint of Thessaloniki is present in Pentzikis at every difficult moment of his city; he is the one *πὸν ἔσωσε τοὺς κατοίκους (της) ἀπὸ λιμὸ καὶ λοιμὸ, ὀδηγώντας χειμῶνα καιρὸ, μὲ χιόνι καὶ κακοκαιρία, καρᾶβια φορτωμένα σᾶρι στὸ λιμάνι της*⁶⁴. Regarding his hometown, Pentzikis writes: *Μητέρα πόλη εὐλαβεστάτη, μὴν ἀθυμεῖς στὴ δυστυχία, ἔχοντας τὴν πίστη τριαντάφυλλα, νὰ προσφέρεις ὀλοκαύτωμα, ὄργια τῆς ἀνοιξης, τοὺς τάφους. Μύρα ὁ Πολιοῦχος σου ἀπ' τὸ μνημα του ἀνάβρυξε. Ἄν τὰ στέρεψε ἡ σκλαβιά καὶ τὸ χῶμα εἶναι ἴαμα θανμάσιο καὶ μέγα τοῦ τάφου ... Γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη ἀρμενίζοντας, στὸ μητρικὸ μέσα κόλπο, νὰ πιστεύετε στὴν Ἀνάσταση*⁶⁵. Here we trace an exceptional resemblance to Joyce's work. As in Joyce's heroes in *Ulysses*, Pentzikis arrives at the seashore preoccupied with his fantasies and the

60. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 113.

61. PENTZIKIS, *Πραγματογνωσία*, 127.

62. ΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΑΡΑΚΙΤΣΙΟΣ, *Thessaloniki*, 156.

63. ΤΣΙΑΠΛΗΣ, *Πολιορκίες*, 146 ff., 189 ff.

64. N. G. PENTZIKIS, *Ὀμιλήματα. Πλησίασμα πέντε πεζῶν κειμένων παρεμφερῶν*, Athens 1972, 57 [hereafter PENTZIKIS, *Ὀμιλήματα*].

65. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 116.

frustration of his life. He constructs in *Μητέρα Θεσσαλονίκη* his aesthetics around the concept of epiphany, as Joyce does in *Stephen Hero*. The mythical archetypes which swarm around the central concepts of reincarnation and transubstantiation are superimposed on a kind of vitalism reflected in the liquid element of the narrative, mostly pertaining to the birth-death-rebirth motif close to Jung's archetypes. Jung, in his study of religion, has showed that rebirth into a new way of life has been recognized and organized by religions throughout history. Pentzikis (like Joyce) associates the archetype of the regenerative sea with the biological concept of evolution as an unconscious desire to return to earlier stages, preceding the ego, relating to the mother. It is this retracing backwards of the ego, in critical moments of friction with the outer world that generates a yearning for the maternal, for a preconscious biological symbiosis in the womb. J. Piaget calls this state "protoplasmic consciousness"⁶⁶. Besides its spiritual form, Thessaloniki is also the paragon of sensuality and sexuality, the fleshy earth mother who gives life, like the ancient goddesses Demeter and Persephone who helped the believers to return, metaphorically, to the womb of Mother-Earth, experience the "ecstasy" (the spiritual uplift), and finally rise to the domain of heroes and become *ἀγαθοὶ δαίμονες* who accompanied gods. Likewise, in Plato's *Phaedrus*, the initiatives, pure, and not imprisoned in the body (that living tomb), like an oyster in his shell (*ὀστρέου τρόπον δεδεσμευμένοι*), they are able to see apparitions innocent and simple and calm and happy, and finally, the beauty shining in brightness (*κάλλος δὲ τότ' ἦν ἰδεῖν λαμπρὸν*)⁶⁷. Accordingly, for Pentzikis, Mother-Earth, the eternal woman, is the flesh which becomes the Logos. By identifying the Virgin Mary with Mother-Earth, Pentzikis reveals his secular idea about the corporeal role of the Virgin Mary. Here we trace another influence from Joyce, the theme of Mariolatry, the overt allusions to the Virgin Mary and the Church. The suggestion is also that the writer's identity is formed in a process of becoming through his art-making, which occurs in terms of the death-rebirth motif entangled with the questing voyager archetype⁶⁸. In another text, Pentzikis compares the frescoes of Saint Catherine's Church

66. VOYIATZAKI, *The Body*, 54, 69, 71, 75-76, 154.

67. Plato, *Phaedrus* 250 BC.

68. VOYIATZAKI, *The Body*, 121, 128.

with those of the Church of Panagia Chalkeon and detects many interesting similarities: *Τὰ ἐντελῶς παρομοιάζοντα πρὸς τὴν Βαυβῶ πιθάρια, τῆς τοιχογραφίας τοῦ γάμου ἐν Κανᾶ στὸν ἱερὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης ἐν Θεσσαλονίκη ἔχουν τὸ αὐτὸ σχῆμα μὲ τὶς οὐράνιες δυνάμεις (μόνο κεφάλι, πόδια, φτερά) σμιὰ στὸ θρόνο τοῦ Κριτοῦ στὴν ἀπεικόνιση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὴν Παναγία Χαλκέων⁶⁹ and Ταυτόχρονα ... οἱ πῆλινες στάμνες ... μοιάζουν μὲ φτερὰ τῶν ἄσωμάτων μορφῶν, ποὺ ἐν Οὐρανοῖς ὑπηρετοῦν τὸν Κύριο. Κοιτώντας τὰ πιθάρια μιὰ μέρα στὴν Ἁγία Αἰκατερίνη, θυμῆθηκα τὰ ἐξαπτέρυγα ... κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία, στὴν τοιχογραφία τοῦ Νάρθηκα τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων, τῆς Μητέρας Πόλεως Θεσσαλονίκης⁷⁰. In the Church of Panagia Chalkeon, in the arch of the narthex, to the southern portico of its eastern side, and to the north portico of the west wall, various scenes of the great synthesis of the Second Coming are depicted. These frescoes are found on the older layer and belong to the original decoration of the 11th century⁷¹.*

“Τὰ παρομοιάζοντα πρὸς τὴν Βαυβῶ πιθάρια”, and “οἱ στάμνες μὲ τὸ σχῆμα μήτρας ποὺ ὑπογραμμίζουν τὴν ἔννοια τῆς γονιμότητος ποὺ ὑπάρχει στὸ γάμο καὶ μοιάζουν μὲ φτερὰ τῶν ἄσωμάτων μορφῶν”⁷², mentioned by Pentzikis, remind us of the myths and ceremonies of ancient Mystery religions. In addition, in *Μητέρα Θεσσαλονίκη II* Pentzikis writes: *Γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη ἀρμενίζοντας, στὸ μητρικὸ μέσα κόλπο, νὰ πιστεύετε στὴν Ἀνάσταση⁷³. The word Βαυβῶ is found in the work of Empedocles⁷⁴, who lived during the 5th century B.C.E. and managed to justify in writing why some people had supernatural powers and had the ability to perform*

69. N. G. PENTZIKIS, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό* [1st edition Thessaloniki 1970], Athens 2007, 188 [hereafter PENTZIKIS, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό*].

70. PENTZIKIS, *Σημειώσεις*, 200.

71. A. ΧΥΝΓΟΡΟΥΛΟΣ, Αἱ ἀπωλεσθεῖσαι τοιχογραφίαι τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 4 (1960) 1-19; 1-2. E. N. TSIGARIDAS, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς Λατόμου Θεσσαλονίκης καὶ ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12ου αἰ.*, Thessaloniki 1986, 152. VAKALOUDI, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, 141.

72. PENTZIKIS, *Σημειώσεις*, 200. IDEM, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό*, 98.

73. See n. 65.

74. Empédocle, *Les Origines, Commentaire* 2 [hereafter Empédocle], ed. J. BOLLACK, vol. III, Paris 1969, 150 [153].

miracles⁷⁵. *Βαυβὼ* is a difficult word to fully understand, being either the goddess Demeter's nurse, or meaning the "abdomen", as Empedocles uses it. Empedocles, probably a follower of the Eleusinian mysteries, posits that a sacred object was used in the cult of Demeter that symbolized the female abdomen. At the same time, this object represented Demeter's nurse, who sang and cradled her to sleep. For Empedocles, *Βαυβὼ* probably represents the cavity of the earth, where the four eternal and unchanging elements of nature, fire, air, water, and earth, struggle to form the material world and the Cosmic Man⁷⁶. In this case Pentzikis creates a link between the Christian religion and art and the ancient Mystery religions because he believes that they have a common purpose. Pentzikis is eager and zealous in his search for religious experience. Like the initiations into the Eleusinian mysteries who had shared Demeter's grief for the loss of her daughter and welcomed the return of Persephone with all the joy that the returning life of vegetation might kindle, Pentzikis finds the moment of supreme joy in death and the resurrection of Christ. Therefore, he believes that Eleusinianism was not blotted out by Christianity. On the contrary many of its forms and some of its old content has been perpetuated in Christianity⁷⁷.

Following the example of the Byzantine scholars, Pentzikis refers to the famous city's feast of Saint Demetrios in his works: *Μόνη της στήν ἐκκλησία παρακολούθησε τὴ σύγκληση γιὰ τὴν παγκόσμια σημερινὴ πανήγυρη τοῦ Ἀθλοφόρου Ἁγίου...*⁷⁸; and *Σ' ὅλο τὸ μάκρος τῶν ὁδῶν ποὺ ἀκολουθοῦσαν ἄλλοτε οἱ περιλάμπρες Λιτανεῖες, τὴν παραμονὴ τῆς Μνήμης τοῦ Πολιοῦχου, πεποικιλμένες μὲ χρυσοκέντητα ἄμφια ἱερέων καὶ ἱεραρχῶν...*⁷⁹. Pentzikis also reminds us of the "Demetria", the large

75. A. D. VAKALOUDI, *Η γένεση του θεϊκού ανθρώπου στις αρχαίες θρησκείες*, Athens 2002, 100.

76. Empédocle, 480 [B 153], 401-402. Clément d'Alexandrie, *Le Protreptique*, ed. C. MONDÉSERT [SChr. 2] (1949, 2nd ed.), 20. VAKALOUDI, *Η γένεση*, 58, 60, 135-136. EADEM, *Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 142-143.

77. Cf. M. L. KING, Jr., The Influence of the Mystery Religions on Christianity, in: *The Papers of Martin Luther King, Jr., I: Called to Serve*, ed. C. CARSON – R. LUKER – P. A. RUSSELL (January 1929-June 1951). <https://kinginstitute.stanford.edu/king-papers/documents/influence-mystery-religions-christianity>. Accessed 5 December 2018.

78. PENTZIKIS, *Σημειώσεις*, 47.

79. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 76.

inter-regional and international fair which took place during the feast and is described in the 12th century's anonymous text *Τιμαρίων*⁸⁰.

Pentzikis is a deeply religious man; thus, he sees Thessaloniki as the continuation of the Orthodox tradition and he wants to communicate this belief through his work: *Νιώθω ἀφάνταστα νέος καὶ καινούριος, σὰ νὰ ζῶ πρώτη φορά, τοῦτο εἶναι τὸ νόημα τῆς ἀφιξίης μου στὴν πόλη. Ἄν δὲν εἶχαμε πλοηγὸ τὴν Ὁρθόδοξή μας κληρονομημένη πίστι, δὲν ξέρω ἂν στὸ τέλος θὰ παρακάμπτουμε τὸν σκόπελο ... Ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι βρίσκομαι σήμερα στὴν πόλη μας, ... εἶναι ἓνα προσκύνημα*⁸¹. The secret wish of Pentzikis is to win the obliteration of his tormented self by escaping from the earthly humanity governed by the world senses, and reach, beyond the senses, the world of objective reality⁸². Arrival at his city will help him to fulfill his wish.

Symeon, the archbishop of Thessaloniki during the last sack of the city by the Turks (1430), writes about the Thessaloniki – Constantinople relationship, stressing Thessaloniki's inclusion in God's plan for the *Βασιλεύουσα* ("Queen of Cities"): *Ἡ πόλις αὕτη κεφάλαιον τῆς εὐσεβείας ἀπ' ἀρχῆς ἐστὶ μετὰ τὴν πρώτην καὶ βασιλίδα ... βοηθεῖ καὶ τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων καὶ τῆς ὀρθοδοξίας χεῖρ ἐστὶ καὶ ἀγαθὴ καὶ συνεργός...*⁸³. (*God*) οὐ παρεῖδε (*Thessaloniki, but*) μεσιτεῖαις τοῦ Δημητρίου, οὐδ' ἀφήκεν εἰς χεῖρας πολεμίων ἐλθεῖν, οὐδὲ καταδουλωθῆναι τοῖς ἀσεβέσι· ἦ γὰρ τῶν Θεσσαλονικέων ὡς ἀκρόπολις τις καὶ φρουρὸς τῶν περὶ ταύτην ἐστὶ καὶ τῆς βασιλίδος αὐτῆς πόλεως ἔρεισμα τε καὶ συνεργός ... δι' ἣν οἴμαι αἰτίαν μὴ ἐγκαταλειφθῆναι ταύτην ἔτι ὑπὸ Θεοῦ καὶ τοῦ ἐν αὐτῇ πολιούχου⁸⁴.

Accordingly, for Pentzikis, after the fall of Constantinople, Thessaloniki with its Roman and Byzantine past as well as its Byzantine churches wears the crown of Orthodoxy⁸⁵. Pentzikis frequently refers to the Arch of Galerius

80. Pseudo-Luciano Timarione, ed. R. ROMANO [*Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana* 2], Napoli 1999, 49-92; 53, 114 ff. [=R. ROMANO, *La satira bizantina dei secoli XI-XV* (Classici Graeci) Torino 1999, 99-175]. KALTSOGIANNI et al., *Θεσσαλονίκη*, 19-22.

81. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 124, 126.

82. THANIEL, *Homage*, 33.

83. Συμεών, *Ἔργα θεολογικά*, 89, 32-90, 1.

84. Συμεών, *Ἔργα θεολογικά*, 63, 22-34.

85. PENTZIKIS, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό*, 144. IDEM, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 68-69, 138. STAVRAKOPOULOU, *Ἡ Θεσσαλονίκη*, 90.

as one of the most notable monuments of Thessaloniki and one of the most characteristic of late antiquity⁸⁶. The walls of Thessaloniki are also one of the most important landmarks of the city⁸⁷. Thus, they play an important role in Pentzikis' work. The author writes: *Προσέξτε ιδίως πόση χάρη προσδίδουν στὸ κάστρο, οἱ διαγραφόμενοι μέσα στὰ κενά, ἀνάμεσα στὰ ἐπάλληλα τόξα τῶν πλίνθων μεγάλοι Σταυροί ... Σ' ἓνα μέρος ὅπου τὸ τεῖχος γκρέμισε, φαίνονται λευκὰ μάρμαρα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ ἡ ἐπιγραφή: 'ΚΛΑΥΔΙΑΝΟΣ ΤΟΙΣ ΓΟΝΕΥΣΙΝ'. Τοῦτο φανερώνει ὅτι τὸ Βυζαντινὸ κάστρο, ἀγκάλιασε καὶ περιτύλιξε παλαιότερο ὀχρωματικὸ κτίσμα, τῶν πρώτων αἰώνων τῆς ἀκμῆς τῆς Θεσσαλονίκης⁸⁸. The city's walls and "leaden" cloud cover remind him of Domenicos Theotokopoulos' painting *Τὸ Τολέδο με καταιγίδα*⁸⁹. Elsewhere, he mentions: *Οἱ περισσότεροι ζωγράφοι μας προτιμοῦν νὰ εἰκονίζουν τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιτειχίσματος, μὲ τὴν τάπια, ἀπ' ὅπου ρίχνει τὸ κανόνι κατὰ τὶς ἐπίσημες ἐορτές, παρ' ὅλο ὅτι ἡ Ἱστορία μᾶς πληροφορεῖ ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ μᾶλλον εὐάλωτη πλευρὰ καὶ ὅτι ἀπ' αὐτοῦ πατήθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὰ 1430 ἡ Θεσσαλονίκη⁹⁰. The timelessness of the White Tower (probably on the site of the "eastern tower by the sea" mentioned by Byzantine authors) as one of the symbols of Thessaloniki's history is highlighted in Pentzikis' work. The author links the monument with other Byzantine landmarks such as the "Golden Gate" and the walls: *Ἀπὸ τὴν τάπια ἀπ' ὅπου σήμερα ρίχνονται πανηγυρικοὶ καὶ χαιρετιστήριοι κανονιοβολισμοί, τὸ κάστρο δίχως διακοπὴ κατέβαινε σὲ εὐθεία γραμμὴ μέχρι τὸ Λευκὸ Πύργο, καθορίζοντας πρὸς τὰ Ἀνατολικά τὸ σχῆμα τῆς***

86. CH. MAUROPOULOU-TSIOUMI, *Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, Thessaloniki 1992, 31-32. A. PAPAGIANNOPOULOS, *Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης*, Thessaloniki 1995, 50-51. A. STAVRIDOU-ZAFRAKA, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη: Πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ οικονομικὴ ἐξέλιξη*, in: *Θεσσαλονίκη τοῖς ἀγαθοῖς βασιλεύουσα. Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς*, ed. I. K. CHASIOTIS, v. 1, Thessaloniki 1997, 114-135; 115.

87. G. I. THEOCHARIDIS, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354)* [Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 55], Thessaloniki 1980, 84. N. K. MOUTSOPOULOS, *Οἱ εβραϊκὲς συνοικίες τῶν Βρόχθων, Rogos καὶ Ομφαλοῦ*, *Μακεδονικά* 30 (1996), 1-41; 14-15. MARKI, *Τὸ Κωνσταντίνειο λιμάνι*, 174-175.

88. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 78-80, 122.

89. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 55-56, 75, 122.

90. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 41-43.

πόλης⁹¹, and *Μοῦ δῶκαν τὴ δυνατότητα νὰ ἐπεξεργαστῶ ὑλικώτερα, τὸν πέριξ τῆς κυρίαρχης μορφῆς Λευκὸ Πύργο τῆς συμπρωτεύουσας Θεσσαλονίκης, τὸν ἐπὶ Τουρκοκρατίας λεγόμενο Μπέας Κουλέ ἢ Κανλή Κουλέ, ποὺ θὰ πεῖ Πύργος Αἵματος*⁹². The “Golden Gate”, where Dimokratias Square (Vardaris district) now lies, is often mentioned in Pentzikis’ work⁹³. All the aforementioned monuments constitute an ‘other’ world for Pentzikis, away from the external world of decay, because they are preserved in their position for thousands of years, as a reminder of the greatness of the city and its uninterrupted existence from antiquity to the contemporary era. Pentzikis goes beyond the material world and its imperfections by spiritualizing them⁹⁴. The nostalgia of infinite distances, of eternity, overwhelms him. In this metaphysical world everything is intense, it makes no difference if you are dead or alive, if you forget or remember, because everything is as simple as a thought, as a walk in a primordial paradise, the Promised Land, where every wish is immediately fulfilled. The author tries to analyze the most ‘mystical’ essences of the human soul with ‘earthly instruments’⁹⁵. Pentzikis comments extensively and with admiration on the Byzantine churches of his city, referring warmly and at length to them. For him nothing in the decoration of its Byzantine churches is irrelevant. Every small brush stroke, every shape, the placement of every fresco or mosaic in the temple serve a deeper purpose: to send a message of ‘salvation’ to the faithful⁹⁶.

*Στὴ Θεσσαλονίκη ιδιαίτερα τότε (14ος αἰ.) κτίζονται πολλές ἐκκλησίες*⁹⁷. While wandering in the Church of the Holy Apostles, Pentzikis

91. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 84.

92. PENTZIKIS, *Υδάτων Ὑπερεκχείλιση*, 132.

93. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 65, 84.

94. K. MALATOS, Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης: Περιδιάβαση στις εκκλησίες της Θεσσαλονίκης, in: *Greek Research in Australia: Proceedings of the [3rd] Annual Conference of Flinders University Department of Languages - Modern Greek*, ed. E. CLOSE – M. TSANIKAS – G. FRAZIS, Adelaide 2001, 354-372; 365, 368.

95. MALATOS, Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, 371.

96. M. TSANIKAS, *Éloge des larmes: Με λογισμό και δάκρυα*, in: *Greek Research in Australia: Proceedings of the Sixth Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University 2005*, ed. E. CLOSE – M. TSANIKAS – G. COUVALIS, Adelaide 2007, 527-542; 537, 538.

97. PENTZIKIS, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό*, 94.

writes: *Βγαίνοντας ένα απόγευμα από τους Δώδεκα Αποστόλους, όπου θαυμάζοντας τὰ περιωθέντα από τὸ μνημείο πίστεως (πὸν ἀνήγειρε ὁ Πατριάρχης καὶ κτίτωρ Νήφων ἀπὸ τῆ Βέροια καὶ συμπλήρωσε ὁ μαθητὴς του Παῦλος, πὸν φαίνεται σὲ μιὰ ζωγραφιά, στὰ πόδια τῆς ἔνθρονης Βρεφοκρατοῦσης Θεοτόκου πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ κυρίως Ναοῦ) προσπαθοῦσα νὰ φαντασῶ πῶς θὰ ἦταν τὸ σύνολο τῆς Ἐκκλησίας, πὸν ὁ Καβάφης μᾶς ἐξομολογεῖται ὅτι ἀγάπησε τὸ τελετουργικὸ καὶ τὸν διάκοσμο, σκέφτηκα ὅτι καθὼς θὰ ἐξέρχονταν ἀπὸ τὴν ἐκκλησία οἱ Βυζαντινοὶ θὰ εἶχαν ἀλλοιωμένο τὸ νοῦ. Τί ἐννοῶ λέγοντας ἀλλοιωμένο νοῦ; Τὴν παραδοχὴ μιᾶς καταστάσεως μετὰ τὴ δραματικὴ θέσι τοῦ ἐρωτήματος ‘εἰ τὸ ζῆν ἐστὶ κατθανεῖν τὸ δὲ κατθανεῖν ζῆν’. Ποιὸς μπορεῖ νὰ γνωρίζει ἂν τὸ νὰ ζεῖ κάποιος σημαίνει πῶς ἀκόμα εἶναι νεκρὸς, ἐνῶ θὰ μπεῖ πιά στὴ ζωὴ, ὅταν θὰ ἔχει ἤδη πεθάνει;⁹⁸ ... πὸν διατύπωσε ὁ Εὐριπίδης καὶ τὸ δανείστηκε γιὰ μὶστο στὸ βιβλίο “Οἱ ἀποκαλύψεις τοῦ θανάτου” ὁ Σεστώφ. Ἡ παραδοχὴ τῆς μοίρας του, ὡς ἀντεξοῦσιου πλάσματος, παρομοιάζει τότε τὸν ἄνθρωπο μὲ τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη εἶναι μυθικὴ. Κάτι δηλαδὴ πὸν τὸ ἄτομο τολμᾷ νὰ φανταστεῖ στὰ ὄνειρά του, ὅτι δηλαδὴ εἶναι πουλὶ ἢ λουλούδι, καὶ διαρκῶς, ξυπνώντας, τὸ βλέπει ἀπραγματοποίητο, στὴν περίπτωσι τοῦ μύθου καθίσταται γεγονός ἀπείρως πιὸ στέρεο ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια⁹⁹. The way that Pentzikis interprets Euripides’ verses εἰ τὸ ζῆν ἐστὶ κατθανεῖν τὸ δὲ κατθανεῖν ζῆν (“Who knows whether life is death, and death life”), according to his own beliefs, is encapsulated in the following passage: ‘Ἡ ζωὴ εἶναι ἓνα φαινομενικὸ ἀνάπτυγμα, διαδοχικῶν ρυθμικῶν φάσεων, τοῦ χώρου τῆς ἀναπνοῆς τῶν νεκρῶν’ στοχάζεται ὁ ἀσκητὴς μόνος του. Εἶδε τὸν μεταστάντα γέροντα... πηγαίνοντάς τον στὸ μνήμα... νιώθοντας σάμπως ἀκόμα νὰ ἀνάπνεε. Ζοῦσε λοιπὸν ὁ νεκρὸς;... Εἶναι δυνατὸ νὰ εἶναι νεκρὸς καὶ νὰ ζεῖ;... Ἡ ἀναπνοὴ τῶν νεκρῶν πηγὴ ζωτικὴ, δεκτικὴ, τῆς ψυχῆς ... Ἐκλαιγε θέλοντας νὰ ναρκωθοῦν οἱ αἰσθήσεις του γιὰ ν’ ἀντιλαμβάνεται λιγότερο ... τοποθετοῦσε τὸ ἐγὼ του σὰν ἓνα*

98. Plato, Gorgias, 492e.

99. PENTZIKIS, Ὁ κόσμος τῶν Βυζαντινῶν, 249-250. E. KYRIAKOUDIS, Ὑστερῆ Βυζαντινὴ Περίοδος. Ἀρχιτεκτονικὴ, Ζωγραφικὴ, Εἰκόνες, Γλυπτικὴ, Μικροτεχνία, in: “Μακεδονία”. Ἀρχαιολογία - Πολιτισμὸς, Athens 1993, 98-155 [= <http://anemourion.blogspot.gr/2015/12/1204-1453-2.html>. Accessed 25 November 2018].

αὐγὸ μέσα στὴν κάμαρη. Πηγαίνοντας στὴ Θεσσαλονίκη καταλαβαίνει ὅτι μπορεῖ νὰ ἀξιωθεῖ νὰ δεῖ ‘ἐπὶ περὺγων ἀνέμων ὀχούμενον καὶ περιπατοῦντα τὸν Κύριο’¹⁰⁰. Elsewhere Pentzikis wonders: Τὸ Αὐγὸ... Ἡ λατρεία του πρὸς τὸν ἥλιο μπορεῖ τάχα νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιὰ πρώτη ὀρθὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου τοῦ φωτός;¹⁰¹. In the above passages Pentzikis’ self-analysis cuts very deep and is often excruciating. He plays various roles or imagines himself playing roles that run back and forth through time without any geographical restrictions. Both the first and the third persons are employed in the narration¹⁰². Finally, Pentzikis comes to the following conclusion: Ἡ ὑπαγωγή τῆς ἀρχαιότητος στὸν Χριστιανισμό, δύναται νὰ ἐννοηθεῖ καὶ ἐν ὀνόματι τῶν μυστικῶν μνήσεων, στὴν Ελευσίνα, τὴ Σαμοθράκη ἢ τὴν Ἡφαιστεία τῆς Λήμνου, ὅπου ὁ ἄνθρωπος καθίσταται ἱκανός, διὰ μιᾶς ἐξόδου ἀπὸ τὰ κατ’ ἐαυτόν, νὰ στέκει ἀντιμέτωπος τοῦ Θανάτου, ἐλπίζοντας στὴν διὰ τοῦ Θανάτου κατανίκηση τοῦ Θανάτου, ὅπως μοναδικὰ ἀπὸ τὸν Θεάνθρωπο ἱστορικὰ ὀλοκληρώθη, διὰ τοῦ μαρτυρίου του, θανάτου ταφῆς καὶ ἀναστάσεως¹⁰³. Τί ἄλλο τάχα στὸ βάθος μπορεῖ νάναί ὁ Παράδεισος ἀπόναν ζωντανὸ θάνατο; Νὰ πάψεις νὰ ἀνησυχεῖς, νὰ πάψεις νὰ σκέφτεσαι, δίχως νὰ πάψεις νὰ αἰσθάνεσαι τὸν κόσμο¹⁰⁴. Ἀλλὰ ποιὸ εἶναι τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ; Τίνι τρόπῳ ἐν τῷ θανάτῳ γίνεται ἀθανασίας πρόξενος; Διὰ τῆς ἐνδελεχοῦς παρακολουθήσεως καὶ συμμετοχῆς εἰς τὸ τελούμενον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ μυστήριον τῆς θείας μυσταγωγίας, ἀπαντᾷ μία τῶν σημαντικότερων μορφῶν τοῦ ἰδ’ αἰῶνα, ὁ εὐλαβῆς Νικόλαος Καβάσιλας¹⁰⁵. We detect, in the above-mentioned passages, especially the one about “the Egg and its worship of the sun”, Pentzikis’ conviction that the Christian religion was related to the “mystical initiations” of ancient Mystery religions. One of the most basic texts of Orphism, *The Derveni Papyrus*, a cosmo-theogonic poem that is repeatedly attributed to Orpheus and can be dated with certainty to the mid-4th century B.C.E. with influences from a common Eastern cosmogenic mythology,

100. PENTZIKIS, *Πραγματογνωσία*, 133, 135, 136, 137.

101. PENTZIKIS, *Σημειώσεις*, 9.

102. THANIEL, *Homage*, 22-24.

103. THANIEL, *Homage*, 31-32.

104. N. G. PENTZIKIS, *Τὸ μυθιστόρημα τῆς κυρίας Ἐρσης*, Pyrgos 1966, 83 [hereafter PENTZIKIS, *Τὸ μυθιστόρημα*].

105. PENTZIKIS, *Υδάτων Ὑπερεκχείλιση*, 103.

refers to the cult of the Eternal Sun and mentions that Chronos created an egg, the perfect form of life, from which a perfect creature of exceptional qualities derived, the Protogonos. Protogonos exists before the creation of the world. He is the god creator, from whom everything originates¹⁰⁶. Mystery religions were a type of faith which emphasized the hope of future blessedness to be obtained by worshipping a deity, or deities, who themselves had triumphed over death and thus were able to give their votaries a similar victory¹⁰⁷. Pentzikis claims that both ancient Mysteries and Christianity act as avenues of traffic between the present and the past, between life and what is wrongly thought to be dead and gone. The mystical essence of a personal encounter with God and the revelations that this encounter trigger can also be attributed to the religious experience related to the Eleusinian mysteries, the Dionysian Mysteries, and Orphism. The beauty and the glory of these sacred acts touched great Greek poets such as Aeschylus and Pindar, from the middle of the 7th century. The Homeric Hymn *εἰς τὴν Δήμητραν*, which states that the initiates will enjoy a better life after death: *ὄλβιος ὃς τὰδ' ὄπωπεν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων / ὃς δ' ἀτελῆς ἰερῶν, ὃς τ' ἄμμορος, οὐ ποθ' ὁμοίων, / αἴσαν ἔχει φθίμενός περ ὑπὸ ζόφῳ εὐρώεντι* (verses 480-482) reveals the 'revelation' which was provoked by the mystical initiation to the Eleusinian mysteries¹⁰⁸. The common links between Eleusinian and Orphic mysteries are obvious. The center of both mysteries is purification, fertility, rebirth; both mysteries, though with significant differences, are struggling for a bright 'other world'¹⁰⁹. Pentzikis finds mystical bonds between the ancient Mysteries and Christian religion because he thinks that they point in the same direction; the resurrection / rebirth through death. It is almost as if he believes that Jesus himself should be taken for

106. VAKALOUDI, *Η γένεση*, 54, 56, 121-122, 125-126.

107. CASE, *Christianity*, 8.

108. N. J. RICHARDSON, *The Homeric Hymn to Demeter*, Oxford – New York 1974, 134.

109. W. BURKERT, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (*Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασική εποχή*, trans. N. Bezzantakos – A. Avagianou), Athens 1993, 565. R. PARKER, Early Orphism, in: *The Greek World*, ed. A. POWELL, London 1995, 483-510; 485-486, 503-504. L. BRUIT-ZAIDMAN – P. SCHMITT-PANTEL, *Religion in the Ancient Greek City* (*Η θρησκεία στις ελληνικές πόλεις της κλασικής εποχής*, trans. K. Bouras), Athens 2005, 136-137. W. WILL, *Τα ορφικά μυστήρια και το ελληνικό πνεύμα*, Athens n.d., 51-52. <http://en.calameo.com/read/001733404df00b9abc9cb>. Accessed 1 December 2018.

the divine Lord of the cult through whose death and resurrection salvation was to be found. Pentzikis endorses the theory that the Mystery religions prepared people mentally and emotionally to understand the type of religion which Christianity represented. They encouraged the movement away from state religions and philosophical systems and toward the desire for personal salvation and the promise of immortality. Christianity was truly indebted to the Mystery religions for this contribution, for they had done this part of the groundwork and thus opened the way for Christian missionary work¹¹⁰.

Pentzikis is also influenced by the related theories of the Neoplatonic philosophers (3rd-6th c. A. D.) – especially the theurgists (for instance, Plotinus and Iamblichus)¹¹¹.

Regarding Pentzikis' reference to the cult of Sun, the author also embraces Hesychastic theory; Hesychastic thought frequently draws a distinction between God's essence and energy (light) by using the example of the sun whose rays are really distinct from its globe, though there is only one sun. Pentzikis concedes that he endorses the introspective theology of mysticism and Hesychastic practices because it was reputed that the Hesychasts had visions of the *ἄκτιστον φῶς* (uncreated light). Pentzikis adopts the theory and practice of the Byzantine Hesychasts as an excellent way to reach the ultimate goal which is union with God. Thus, he prays constantly, isolating himself from every external stimulus and seeking to experience religious ecstasy. He writes: *Ἐλευθερία θὰ πεῖ ἐσωτερικὴ ὑποταγὴ καὶ δούλωσι... (σ)τὸν ἐν ἀρχῇ, Λόγο καὶ Θεό ... Αὐτὴ ἡ λευτεριὰ ἀποκτιέται μὲ τὴν ἀτροφία μιᾶς ἢ περισσοτέρων αἰσθήσεων ἢ καὶ ἀκόμα μὲ τὴν ἀπώλεια καὶ τοῦ συνόλου αὐτῶν*¹¹². Thessaloniki, the cradle of Hesychasm, will support him in this undertaking. According to Pentzikis, Gregory Palamas's theory of the *ἄκτιστον φῶς* is connected with the *Ἥσυχία ποὺ εἶναι τόσο κοντὰ μὲ τὸν θάνατο*¹¹³. In his writings, Pentzikis describes Gregory Palamas as the man

110. Cf. KING, Jr., *The Influence*.

111. PENTZIKIS, *Το μυθιστόρημα*, 21. IDEM, *Συνοδεία*, 127. IDEM, *Σημειώσεις*, 108. IDEM, *Υδάτων Ὑπερεκχείλιση*, 268 ff.

112. PENTZIKIS, *Υδάτων Ὑπερεκχείλιση*, 236.

113. PENTZIKIS, *Ὁ πεθαμένος*, 34-35. IDEM, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό*, 90-91, 93. Cf. THEOCHARIDIS, *Ιστορία*, 391. A. KARATHANASIS, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, 323 π.Χ. - 2012, Thessaloniki 2012, 63.

of love, whose teaching about the “uncreated light” was powerfully linked to the social and political events of the late Byzantine period. According to the author, Palamas *εἶχε τὸ ἐξαιρετικὸ χάρισμα, ὁ ὑπέρομαχος τῆς θεομῆς ἀπὸ πίστη καὶ ἀγάπη καρδιάς, ἐνάντια στὰ ποικίλα γνωστικὰ καὶ λογικὰ, ψυχρὰ ἀντικειμενικὰ δόγματα τῶν σοφῶν*¹¹⁴. For Pentzikis, Palamas holds the position of the *ἐπαναστάτης τῆς ἀγάπης* (“rebel of love”) because *ἡ ἡσυχία ποὺ εἶναι τόσο κοντὰ μὲ τὸν θάνατο, κατανοεῖται ἀπὸ αὐτὸν ὡς ἡ μόνη ἠθικὴ στάση τοῦ ἀτόμου ‘ποὺ σκέπτεται μέσα σ’ ἓνα σύνολο λαοῦ ποὺ οἱ ἄρχοντές του ἀποξενώνονται*¹¹⁵. The movement of Hesychasm “may be viewed from a political and social point of view as an ideology that trusts in God and is skeptical about humankind’s capacity to regulate affairs by reason alone”¹¹⁶. Pentzikis is trying to re-establish the Hellenic-Orthodox identity of his fellow countrymen, rooted in Hesychast spirituality based on the teachings of Gregory Palamas¹¹⁷. Hesychasm had been fiercely criticized by the Western Church. Thus, in the course of discussion on serious theological and political affair of the Union of Churches, Pentzikis excoriates the Palaiologoi because they took part in the Councils for the Union¹¹⁸.

In conclusion, Pentzikis continues to encounter myth in ancient Mysterious religions and in Christianity, especially in the Neoplatonists and Hesychasm, as a consolation for the chaotic fragmentation of everyday life, a support for the strengthening of the individual before a mundane and trivial life and death. In his work, myth is infused by religious feelings. Moreover, his myth is a religious *mélange* of different textual patterns, entwined and enmeshed with each other¹¹⁹. “Myth”, as a modernist characteristic, is used as a basic component of an external world the presentation of which depends upon the character’s own perception. It is multidimensional and allows the reader to create the complete image of contemporary life by putting together the bits and pieces of external observation and inner meditation based on

114. PENTZIKIS, *Τὸ μυθιστόρημα*, 108.

115. PENTZIKIS, *Ὁ πεθαμένος*, 34-35. Cf. CH. A. STAMOULIS, *Το κίνημα των Ζηλωτῶν καὶ ο Γρηγόριος Παλαμάς στον Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη*, *antidosis* (2014, March) <https://antidosis.wordpress.com/2014/03/16/>. Accessed 5 December 2018.

116. THANIEL, *Homage*, 23.

117. PAYNE, *The Revival*, 2.

118. PENTZIKIS, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό*, 48-49.

119. VOYIATZAKI, *The Body*, 116.

a familiar universal shape. An exceptional example of this technique is James Joyce's *Ulysses*¹²⁰. Pentzikis' aesthetic project clearly bore the impact of Eliot's ideas about the role of tradition in modernity. His invocation of Hellenism ties in with modernism's reviving of folk traditions by laying bare those authentic, primitive and mythical elements of a nation's soul which could be rendered as universal and archetypal patterns of thought. Pentzikis' employment of elements extracted from the national culture and his use of ancient Greek myth is part of his modernist project¹²¹.

Pentzikis often conflates the art of painting with literature. Indeed, his paintings are equally as important as his writings. As a painter he stands out for his distinct and highly personal style which has enriched modern Greek art with utterly new characteristics previously unseen. Having a deep knowledge of Byzantine arts and letters, as well as being familiar from an early age with all the movements and trends in European modernism and the avant-garde, Pentzikis combined elements of post-Impressionism in his work and formed a uniquely personal expression. Pentzikis' work is related directly to his intellectual world, his particular perception, and his modernist and audacious writings. As he had so often said, the core and the spark of his artistic work were his Orthodox beliefs and the writings of the Church Fathers¹²². Thus Pentzikis, as an artist and an expert on Byzantine arts, describes extensively in his writings the external decoration of Thessaloniki's Byzantine Churches as well as their magnificent internal decoration with their frescoes and mosaics. He mentions that in the 13th century and in the first half of the 14th century famous artists travelled from Thessaloniki throughout Macedonia, Serbia and Greece proper and we see a great influence of artists and styles which emanate from Thessaloniki and spread into all these territories. All attest to the excellence of the artists of Thessaloniki¹²³. Here, Pentzikis reaffirms very strongly the validity of both

120. A. NATSINA – A. KASTRINAKI – I. DIMITRAKAKIS – E. DASKALA, *Η πεζογραφία στη μακρά δεκαετία του 1960*, Athens 2015, 146-147.

121. VOYIATZAKI [as in n. 18], 993.

122. E. SOFRAS, *Nikos Gabriel Pentzikis*. http://www.kalfayangalleries.com/view-biography.php?EXHIB_ID=150. Accessed 2 April 2019.

123. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 61-62, 121. IDEM, *Συνοδεία*, 126. IDEM, *Σημειώσεις*, 107-108. Cf. P. A. VOKOTOPoulos, Οι μεσαιωνικοί ναοί της Θεσσαλονίκης και η θέση τους στα πλαίσια της βυζαντινής ναοδομίας, in: *Πρακτικά Συμποσίου*

the Byzantine painting tradition and the faith that underlies it. He stresses that the Byzantine art is the concrete image of the metaphysical world. Even the smallest details in Byzantine painting and the architecture of a Byzantine church treasure their own symbolisms¹²⁴ and convert the city into an unreal place with metaphysical dimensions. Then the narrative drifts from dream to reality and Pentzikis wanders in the narrow streets of the modern upper city, tracing the remains of the city's great Byzantine heritage. He mentions that the *σαχνισιά* (sachnisia / terraces) which decorate the houses are the *ήλιακά / ήλιακοί* (heliakā / heliakoi) of the Byzantine houses *της χαμένης κληρονομίας της ένδοξου Βυζαντινής έποχής*, a characteristic element of the popular Macedonian architecture¹²⁵, Pentzikis consistently points out in his writings that the 14th century –particularly the first half of the century– was a period of great prosperity and a social, political and spiritual apogee for Thessaloniki. This milieu was due not just to its glorious past, but also to the vital role that the city played (during the Byzantine era) and to its active presence in political and ecclesiastical developments¹²⁶. Generally, the city played a major political role in the Balkan affairs in the 14th century due to the new political situation that was developed with the spread of

Τεσσαρακονταετηρίδος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών 'Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως' [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 59], Thessaloniki 1980, 97-110; 98-100. N. NIKONANOS, Τοπογραφία και τέχνη στην παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Θεσσαλονίκη, in: *Θεσσαλονίκη τοίς αγαθοίς βασιλεύουσα* [as in n. 86], v. 2, 32-59. N. NIKONANOS, – N. PAPACHATZIS, *Μνημεία της Θεσσαλονίκης*, Thessaloniki 1997, 94-96.

124. THANIEL, *Homage*, 41. A. E. LAIOU, Thessaloniki and Macedonia in the Byzantine period, in: *Byzantine Macedonia: Identity, Image and History*, ed. J. BURKE – A. SCOTT, Melbourne 2000, 1-11; 10.

125. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 137. I. DUJČEV (ed.), La chronique byzantine de l'an 811, *TM* 1 (1965), 205-254 [= I. DUJČEV, *Medioevo Bizantino-Slavo*, [v. 2], *Saggi di Storia Letteraria* [Storia e letteratura. Raccolta di Studi i Testi 113] (Roma 1968) 425-489], 230-231. N. K. MOUSOPOULOS, *Μακεδονική Αρχιτεκτονική: Συμβολή εις την Μελέτην της ελληνικής Οικίας*, Thessaloniki 1971, 223 ff. IDEM, *Η αρχιτεκτονική προεξοχή 'το σαχνισ'. Συμβολή στην μελέτη της ελληνικής κατοικίας*, Thessaloniki 1988, 35, 43 ff., 319 ff., 374 ff. K. PARTHENOPOULOS et al., *Παραδοσιακός οικισμός Άνω πόλης Θεσσαλονίκης. Προτάσεις αναβάθμισης*, Thessaloniki 2010, 11-12, 49-50. Accessed 2 December 2018. http://portal.tee.gr/portal/page/portal/teetkm/DRASTHRIOTHTES/OMADESERGASIAS/oe_paradosiakos_oikismos_anw_poli.pdf.

126. KATSOCHIS, *Ιστορία*, 93-94.

the Turks in Asia Minor and the strengthening of the Serbian state in the Balkans¹²⁷.

Pentzikis comments on numerous occasions that the important role of Thessaloniki during the Byzantine era was due to the close ties the Byzantine emperors had with the city¹²⁸. In particular he refers to the close relationship of the imperial Palaiologan family with Thessaloniki. He goes on to observe that, if we study the city's characteristics during the 14th century, we will discover many of the elements of our contemporary life¹²⁹. It would seem however that Thessaloniki was the residence of many learned people long before the members of the imperial family settled there. During the 13th century a number of scholars who seem to have studied in Constantinople after 1261, were occupying high offices in the metropolis of Thessaloniki. All these scholars acted under the protection of the metropolitans of the city. Thessaloniki, as a growing cultural center, indubitably attracted scholars, most of whom had received their education in Constantinople or had kept in close contact with scholars in the capital. Moreover, in the city there were libraries and scriptoria for copying, illuminating, and illustrating manuscripts or secular works. This atmosphere of intellectual ferment in the late 13th and early 14th centuries was to lead to the expansion of learning in the 14th century¹³⁰. Referring to the Byzantine emperors Pentzikis notes: *Οἱ Βασιλεῖς, μετὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων, ἔχουν ἀπόλυτα συνειδητοποιήσει ὅτι δὲν πρόκειται μὲ τις πράξεις τους, ἔστω καὶ τις πρὸ ἐνάρετες, νὰ καταξιωθεῖ τὸ Χριστιανικὸ Κράτος. Ὁ σεβασμὸς τῶν τύπων παίρνει γι' αὐτοὺς τεράστια σημασία. Ὑπ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἔκατσε κι' ἔγραψε ὄντας Ἀυτοκράτωρ τὸ 'Περὶ βασιλείου τάξεως'. Ἡ σημασία τοῦ Κράτους ἔγκειται στὸν ὕψηλό του συμβολισμό¹³¹. Elsewhere writes *Πρέπει νὰ αναφέρω γιὰ τοὺς Βασιλεῖς ποὺ βιογραφήθηκαν ἀπὸ τοὺς χρονογράφους, ποὺ ὁλονῶν τὸ ἔργο συνεχίζει τὴν ἀποδεικτικὴ τῆς Θεότητος βιβλικὴ παράδοση, πάνω στὸ**

127. STAVRIDOU-ZAFRAKA, *Η βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, 95. LAIOU, *Thessaloniki*, 8-9.

128. PENTZIKIS, *Πραγματογνωσία*, 110. IDEM, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 76. Cf. C. N. CONSTANTINIDES, *Οι απαρχές της ακμής των γραμμιάτων στην Θεσσαλονίκη κατά τον 14ο αἰώνα*, *Δωδώνη* 21 (1992) 133-150; 135.

129. PENTZIKIS, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό*, 45.

130. CONSTANTINIDES, *Οι απαρχές*, 136-137, 147, 150.

131. PENTZIKIS, *Ὁ κόσμος τῶν Βυζαντινῶν*, 252. Cf. IDEM, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 125.

ἐπίπεδο τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῆς ἔλευσης σὲ δεύτερη παρουσία τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ¹³² and Ἡ Θεσσαλονίκη ... πλειστάκις κατὰ τὴν ἐποχὴ ‘τοῦ ἐνδόξου μας Βυζαντινισμοῦ’ συνέβη νὰ τύχει ἐπισκέψεων τῶν Ἁγίων βασιλέων, ποὺ μὲ τὴν παρουσία τους συνέδεαν τὰ ἐν Οὐρανοῖς πρὸς τὰ ἐπίγεια¹³³. In the above passages Pentzikis’ dreamy phantasmagoria is conflated with the imperial ideology of the Byzantines; the emperor of the Byzantine Empire was *divus, sacer*, ruler by Divine Right, representative of God on earth until the Second Coming of Christ, according to the Christian-eschatological interpretation¹³⁴. The strict hierarchy in the government, the *ἐπαινετὴ τάξις*, reflected the order of the universe and heaven and it was regulated according to the emperor’s will. The scholar emperor Constantine VII Porphyrogenitus (10th century) –whom Pentzikis mentions– regarded the administrative hierarchy and order as essential for the consolidation of imperial power. The excellent structure of governance as well as personnel and staffing policy in the capital and in the provinces secured the good work of the administrative services and therefore imperial power. Thus, the subjects of the empire and in particular the officials valued their position in society according to the established hierarchy, and the emperor’s officials were responsible for bolstering by all means the imperial political ideology in the Byzantine Empire¹³⁵.

The 14th century is characterized as the ‘golden age’ of Thessaloniki’s intellectual life. The Byzantine scholars of this era call the city *πολυάνθρωπος, πολυανδροῦσα, μεγαλόπολις, μήτηρ ῥητόρων καὶ Ἑλικῶν τῶν μουσῶν*. At this time in Thessaloniki there lived a considerable number of philologists, historians, philosophers, theologians, jurists. There were the brothers Demetrios and Prochoros Kydonis, distinguished theologians and writers, the *νομοφύλακες* Constantine Armenopoulos and Matthew Blastares (monk and priest of the Kyr Isaak monastery), who wrote legal

132. PENTZIKIS, *Ὁ κόσμος τῶν Βυζαντινῶν*, 251.

133. PENTZIKIS, *Πραγματογνωσία*, 110. IDEM, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 76.

134. I. E. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ πολιτικὴ θεωρία των Βυζαντινῶν*, Thessaloniki 1989, 19. H.-G. BECK, *Das Byzantinische Jahrtausend (Ἡ βυζαντινὴ χιλιετία)*, trans. D. ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ, Athens 1990, 105-107.

135. Tz. ALBANI (ed.), *Ὡρες Βυζαντίου, Ἔργα καὶ Ἡμέρες στο Βυζάντιο, Κατάλογος Ἐκθεσης*, Athens 2001, 44-45. A. D. VAKALOUDI, Βυζάντιο: Το νέο Imperium Romanum, *Φιλολόγος* 160 (2015), 174-195; 187.

texts to be later translated into Slavonic languages, Nichephorus Choumnos, who urged his contemporary writers to imitate the ancient teachers. Indeed, his opinion on the value of ancient learning corresponded closely enough to that of Saint Basil. There were also the brothers Theodore and Nicephorus Kallistos Xanthopoulos (the eminent writer of *Ecclesiastic History*), Thomas Magistros (monk Theodoulos), an enlightened scholar, who wrote speeches and letters where he pointed out the supreme value of the traditional Byzantine liberal education and the duty of the emperor to encourage the education of every man in every city and not simply the rich and leisured. Thomas used the ideas of Plato, Aristotle and Plutarch in order to educate the Byzantines and especially the Thessalonians. Demetrios Triklinios wrote *scholia* on ancient Greek texts like Thomas Magistros, Nikolaos Kabasilas was a ‘humanist theologian’ whose work displays a profound understanding of the sacramental and liturgical life of the Eastern Orthodox Church. Other important persons included the archbishops of Thessaloniki, Gregory Palamas (the leader of the Hesychasts), Neilos Kabasilas, and Isidoros Boucheras and Philotheos Kokkinos, later archbishops of Constantinople; in the 15th century, the archbishop Symeon, the last archbishop (1416 – September 17, 1429) before the city’s siege by the Ottoman Turks (March 29, 1430), and Theodore Gazes who fled from Thessaloniki – after the city’s siege – to Italy where he taught the Greek literature. All these men were great scholars who nurtured students of equal worth with their teaching¹³⁶. Pentzikis refers to all these important men of letters and arts who either were born in Byzantine Thessaloniki or visited the city and praised it. All these people were connected in some way with events that marked the history of

136. D. M. NICOL, *The Byzantine Church and the Hellenic Learning in the Fourteenth Century*, in: *Studies in Church History*, ed. G. J. CUMING, [v. 5], Leiden 1969, 23-57; 37. D. J. GEANACOPLOS, *Constantinople and the West*, Madison, Wisconsin 1989, 68 ff. NIKONANOS, *Τοπογραφία*, 250-251. CONSTANTINIDES, *Οι απαρχές*, 136. E. FRYDE, *The Early Palaeologan Renaissance (1261 – c. 1360)*, Leiden 2000, 300. TINNEFELD, *Intellectuals*, 155 ff. Y. P. AVVACUMOV, *Sacramental Ritual in Middle and Later Byzantine Theology: Ninth-Fifteenth Centuries*, in: *The Oxford Handbook of Sacramental Theology*, ed. H. BOERSMA – M. LEVERING, Oxford 2015. On line Publication, 2016. Doi: 10.1093/oxfordhb/9780199659067.013.20. Accessed 12 April 2019. <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199659067.001.0001/oxfordhb-9780199659067-e-20>. VAKALOUDI, *Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 15, 240 ff. KYRIAKOUDIS, [as in n. 99].

the city and the empire during the Byzantine period. Pentzikis praises those intellectuals who had a very strong faith in Christianity¹³⁷.

In both cases (imperial ideology and Orthodox Byzantine scholars) Pentzikis applies the artistic technique that is based on associating ideas as a means of expressing his spiritual priorities such as the ‘transcendent’ Orthodox ontology and the associated ‘empirical – mystical’ communication with the world¹³⁸. Although Pentzikis’ attitude strikes us as anachronistic while being a youth in the thirties, when we consider the great influence of the socialist and atheist ideologies of that era, his above references are characteristics of his orientation toward a metaphysical rather than political, sociological, or aesthetic apprehension of life. His ideal state is Byzantium, but it is a mythical rather than a historical Byzantium. It is a religious but not theocratic state, in the sense of a strong and dogmatic church that regulates or strongly influences the governance of the community. When it comes to contemporary politics, Pentzikis does not take sides and has never declared absolute faith in one or other of the Greek governments which he has seen in his time, nor has he viewed the kings of the Hellenes in the same light in which he views those of his mythical Byzantium¹³⁹.

Pentzikis recites in many of his works the capture and sack of Thessaloniki by the Arabs (904) in a time when Thessaloniki seems to have profited greatly from its great role in trade. He uses the testimonies of Ioannes Caminiates who wrote the monody *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*¹⁴⁰. In this 10th century Byzantine source Ioannes Caminiates speaks repeatedly of Thessaloniki’s intense maritime and mainland commercial activity, of the presence of many merchants, both native and foreign – an indignation of an inter-regional role. He reports great wealth in gold, silver, precious stones, silk, cloth, metal and glass objects¹⁴¹. Pentzikis also narrates the

137. PENTZIKIS, *Ὀμιλήματα*, 145.

138. ZACHAROPOULOU, *Μακεδονικές Ἡμέρες*, 57.

139. THANIEL, *Homage*, 35.

140. PENTZIKIS, *Ὀμιλήματα*, 122. IDEM, *Σημειώσεις*, 63. IDEM, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 119, 5. Cf. MAUROPOULOU-TSIOUMI, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 102. LAIOU, *Thessaloniki*, 7. An additional proof of the economic importance of Thessaloniki was the fact that the city had the right to issue currency; MICHAEL, *Πηγές*, 27.

141. Caminiata, 10 [pp. 82-83]. PENTZIKIS, *Ὀμιλήματα*, 57. IDEM, *Σημειώσεις*, 63. IDEM, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 5, 119. Cf. MAUROPOULOU-TSIOUMI, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη* 102. LAIOU, *Thessaloniki*, 7.

second terrible sack of the city by the Normans (1185)¹⁴², a tragic event that marked the history of the city as the events of the sack of the 10th century was repeated, based on the testimony of the archbishop of Thessaloniki Eustathius. According to Niketas Choniates, the tragic situation in which the city found itself is similar to the fall of Troy (ἄλλη τίς ἐστι κακῶν Ἰλιάς)¹⁴³.

In his work *Ἐλπιδοφόρα Μηνύματα* Pentzikis writes: Ὁ ἰδ' αἰώνας στὸ Βυζάντιο μοιάζει μὲ μακρὸν ψυχορράγημα. Ὅριστικὴ ἀπώλεια τῆς Ἐω, τῆς μιᾶς κεφαλῆς τοῦ Δικέφαλου, τῆς Ἀνατολῆς ... Ὁ συμβασιλεὺς τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐπίσημος ἐκάστοτε διάδοχος διοικεῖ σχεδὸν αὐτονόμως τὴ Θεσσαλονίκη, δευτέρα πόλη τῆς ἐπικράτειας, πὸν πρὶν βγεῖ ὁ αἰὼν, γιὰ ἓνα μικρὸ διάστημα, καταλαμβάνεται ὑπὸ τῶν Ἀσιατῶν. Μεσοῦντος τοῦ ἰδ' ὁ βασιλεὺς τῶν Σέρβων (πὸν οἱ λόγιοι Βυζαντινοὶ τοὺς ἀποκαλοῦν, μὲ ἀρχαῖο ὄνομα, Τριβαλοῦς), αὐτοτιτλοφορούμενος βασιλεὺς Ρωμαίων καὶ Σέρβων, φτάνει μέχρι τὰ πρόθυρα τῆς Θεσσαλονίκης. Συνθηκολογεῖ στὸ Γυναικόκαστρο, πὸν κεῖται ἐρειπωμένο σήμερα. Μένει τελείως ἀνασφάλιστη ἢ ὕπαιθρος, καταρδευόμενη ἀπὸ ποταμοὺς αἵματος¹⁴⁴. Many historical events are included in the above passage. Unfortunately, in this period Thessaloniki could no longer control even its own hinterland¹⁴⁵.

142. PENTZIKIS, *Ὁ πεθαμένος*, 120.

143. Nicetae Choniatae *Historia*, ed. I. A. VAN DIETEN [CFHB. 11, 1-2; 2 = indices], Berlin-New York 1975, 299.1-2. THEOCHARIDIS, *Ιστορία*, 289-297. G. OSTROGORSKY, *Geschichte des Byzantinischen Staates (Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, trans. J. PANAGOPOULOS), v. III, Athens 1981, 69-70. V. ROTOLO, Οι Σικελοί στη Θεσσαλονίκη το 1185, in: *Πρακτικά Συμποσίου Τεσσαρακονταετηρίδος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών* (as in n. 23), 9-20; 15-19. PΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, 84 ff. A. E. VAKALOPOULOS (ed.), *Ιστορία της Μακεδονίας από τα προϊστορικά χρόνια ως το 1912* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 63], Thessaloniki 2007 (2nd ed.), 110-112. B. M. KARTSIKLI, *Η αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη από τον 7ο ως τον 12ο αιώνα με βάση κείμενα της περιόδου*, Master Thesis, Aristotle University of Thessaloniki 2010, 23-24. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΙΣ, *Ιστορία*, 56-57. MICHAEL, *Πηγές*, 59-61.

144. PENTZIKIS, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό*, 89.

145. Ἰωάννου Αναγνώστου, *Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης. Μονοῦ ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Θεσσαλονίκης*, ed. G. TSARAS [Βιβλιοθήκη τῆς Βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης 1], Thessaloniki 1958, 70, 9-14. LAIOU, *Η Θεσσαλονίκη*, 184, 186, 189, 194. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Η βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, 95. E. CHRYSOS, Σχόλια γιὰ τὸ κίνημα τῶν Ζηλωτῶν στὴ Θεσσαλονίκη, *ZRVI* 50 (2013), 705-712; 706. ΚΑΤΣΟΧΙΣ, *Ιστορία*, 164-166.

The 14th century of Byzantium looks in retrospect, as Pentzikis remarks, like a long-drawn out death rattle, with the weakened borders of the state being overrun steadily by the Turks and the internal political insecurity. Pentzikis compares people and events in Byzantine history, a time dominated by personal aspirations and resulting in devastating civil wars, especially during the Palaiologan era, with similar phenomena of his own time, where he traces the same corruption, the greed and the pursuit for personal gain¹⁴⁶. Modern social unrest and family problems as well as the feeling of personal contradictions may have led Pentzikis to the conviction that a human being is an essentially weak creature with delusions of grandeur, who can find solace and sustenance only in forces outside its own unreliable and shifting self. Also, through observing himself and others, Pentzikis knew that man was a weak and volatile creature, often unable to reason out his deeper problems. This is perhaps why gradually Pentzikis' affection for and reliance on church tradition grew stronger. His deeper motivation may have had to do with his perception of how far political credos can be compromised in practice. Humility generated by that knowledge found expression in his faith¹⁴⁷.

Pentzikis narrates the events that led to the 14th century dynastic conflict which divided the state between the regency in Constantinople (the emperor John V Palaiologos) and the powerful aristocrat John Kantakouzenos¹⁴⁸. The author also discusses the social-revolutionary stance of the Thessaloniki Zealots which was connected with the dynastic controversy of John V Palaiologos and John Kantakouzenos¹⁴⁹. He criticizes severely the social-revolutionary stance of the Zealots as he does not agree ideologically with it. His works *Ἄλλοτε καὶ νῦν* and *Πρὸς*

146. N. G. PENTZIKIS, *Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς σκόρπιας ζωῆς*, Athens 1963, 154-155 [hereafter: PENTZIKIS, *Ἀρχιτεκτονικὴ*].

147. THANIEL, *Homage*, 19, 24.

148. PENTZIKIS, *Ἀρχιτεκτονική*, 154. IDEM, *Ὑδάτων Ὑπερεκχείλιση*, 226-227. IDEM, *Μητέρα Θεσσαλονίκης*, 77-78. LAIOU, *Thessaloniki*, 9.

149. Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, *Ἱστοριῶν βιβλία Δ'*, v. I-III: v. 3, ed. B. G. NIEBUHR – L. SCHOPEN [CSHB], Bonn 1832, 104-105, 108-111, 117-118. PENTZIKIS, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό*, 92. CH. MALATRAS, Ο μύθος των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης, *Βυζαντιακά* 30 (2012-2013), 229-242; 236-237. CHRYSOS, *Σχόλια*, 708. T. E. GREGORY, *A History of Byzantium*, Chichester, UK 2005, 2010, 358.

Ἐκκλησιασμοῦ refer to the negative consequences of this revolt which he describes as Ἀκόμη καὶ ἐξέγερση τῶν μαζῶν κάπως ἀνάλογη πρὸς τὴν κομμουνιστικὴν¹⁵⁰. The social position of Pentzikis is the rejection of the notion that man can succeed on his own, that is, without God¹⁵¹. Pentzikis, while narrating the events concerning the Zealots, also mentions the famous scholars of Thessaloniki who at this time pointed out the acute social problems and tried to propose solutions¹⁵²; ... Μέσα σ' αὐτὸν τὸν σάλο, ἐνῶ ὁ Κυδῶνης περιορίζεται σὲ θρήνους τῶν σκοτωμένων, ὁ ἐμβριθὴς Θεσσαλονικεὺς νομοφύλαξ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος, ἀποβλέπων στὴ διαφύλαξη τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, συντάσσει τὴν Ἐξάβιβλο ποὺ θὰ σταθεῖ βάση τῆς νομοθεσίας τοῦ ἀναγεννώμενου κατὰ τὸ '21 Ἔθνους. Ἐκ παραλλήλου ὁ Χοῦμος παρέχει πολυτίμους συμβουλές. Ὁ Θωμᾶς Μάγιστρος ὁμιλεῖ ὑπὲρ ὁμονοίας. Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, πλησιάζοντας τὴν πιθανὴ ἀφορμὴ τοῦ κακοῦ, ἐκφράζεται κατὰ τῶν τοκιζόντων¹⁵³; ... τὸ ἐπίσημο ὄργανο τῶν νομομαθῶν τῆς Θεσσαλονίκης φέρει τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου Κωνσταντῖνου Ἀρμενόπουλου, νομομαθοῦς τοῦ 14ου αἰ., στὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ 'Πεντάτευχός' του ἀποτελεῖ θεμέλιο τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης¹⁵⁴. Pentzikis does not fail to mention the last siege of Thessaloniki, by the Turks, in 1430¹⁵⁵ and its horrifying and disastrous aftermath. He concludes by referring to the last archbishop of the city Symeon; Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἔγραψε ποίημα, ὅπου ὁ Πολιοῦχος λέγει στὴ Μητέρα του Πόλη, ὅτι δὲν πρέπει νὰ στενοχωρεῖται, γιατί ἔχει αὐτὸν Προστάτη. Πολλοὶ συνέγραψαν τότε ἔξιστορήσεις τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων ἁγίων τῆς Θεσσαλονίκης¹⁵⁶.

150. PENTZIKIS, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό*, 45.

151. THANIEL, *Homage*, 135.

152. N. G. PENTZIKIS, *Ἀνδρέας Δημακούδης καὶ ἄλλες μαρτυρίες χαμοῦ καὶ δεύτερης πανοπλίας*, Thessaloniki 1988, 195 [hereafter PENTZIKIS, *Ἀνδρέας Δημακούδης*]. IDEM, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό*, 92. PAPAĞIANNOPOULOS, *Ἱστορία*, 102. V. KATSAROS, *Γράμματα καὶ πνευματικὴ ζωὴ στὴ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, in: *Θεσσαλονίκη τοῖς ἀγαθοῖς βασιλεύουσα* [as in n.123], v. 2, 178-213; 199. TINNEFELD, *Intellectuals*, 165 ff. VAKALOPOULOS, *Ἱστορία*, 136. KATSOCHIS, *Ἱστορία*, 93-94. KARATHANASIS, *Ἱστορία*, 62. MICHAEL, *Πηγές*, 16-17. LAIOU, Thessaloniki, 9.

153. PENTZIKIS, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό*, 92.

154. PENTZIKIS, *Ἀνδρέας Δημακούδης*, 195.

155. PENTZIKIS, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 41-43.

156. PENTZIKIS, *Πρὸς Ἐκκλησιασμό*, 92.

We observe that whereas Pentzikis includes descriptions of war and other acts of violence in his works, he makes no appeal for human or political rights. We understand this better if we recall that Pentzikis denies that the individual man can stand alone without sustenance from some external cause, which for him is God. Such experiences as acts of violence, wars, slavery, only make Pentzikis suspicious of man's pride in the authority of his mind. Thus, Pentzikis becomes a neo-Christian (like Eliot, but from a different starting point) and returns to Christianity through mysticism and the purgatorial paths of modern life¹⁵⁷.

Epilogue

In the above paper we have shown how the "remarkable past" of the ancient, Roman and Byzantine Thessaloniki has influenced the modern Thessalonian writer N. G. Pentzikis. Pentzikis was a restless spirit, a centripetal as well as centrifugal human being¹⁵⁸. Existential anxieties and mundane concerns often give a dramatic character to the narrative of his works. As a "Guardian of Ruins", believing that many of the "ruins" keep alive the memory of the ancient and Byzantine history and culture, Pentzikis reproduces a vivid image of Thessaloniki's glorious past connecting the city with the serious theological and political affairs that took place there. According to Pentzikis, Thessaloniki represents the most successful combination of the ancient Hellenic past with Orthodoxy and Byzantium. He acknowledges the mythic foundation of Orthodox religion and does not reject its pagan origins. On the contrary, he endorses it as a way out of the individual's predicament. This is the reason why elements of the ancient Mysteries abound and fuse with his faith. The religious and the secular, the pagan and the Christian, have a symbiotic existence which permits a shifting from one symbol to another, from one thematic structure to another¹⁵⁹. Emulating Joyce's synthetic ability, Pentzikis claims in his works that memory helps man integrate his fragmentary experiences into a meaningful whole and recapture a lost Eden, because it connects the past

157. THANIEL, *Homage*, 136-137.

158. THANIEL, *Homage*, 54.

159. VOYIATZAKI, *The Body*, 145.

with the future. The road of memory may lead to the light, but it has first to cross darkness, where all sorts of dangers lurk. In this way, someone sinks into Lethe, the oblivion of all that annoys, divides, and fragments man's life and his vision of God¹⁶⁰.

160. THANIEL, *Homage*, 90, 91.

ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΗ
ΝΙΚΟΥ ΓΑΒΡΙΗΛ ΠΕΝΤΖΙΚΗ

Ο Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη και ανήκει στη λεγόμενη «σχολή της Θεσσαλονίκης» και στη γενιά της δεκαετίας του 1930. Ο Πεντζίκης, στο έργο του, επιθυμεί να αναδείξει το διαχρονικό μεγαλείο της χριστιανικής – βυζαντινής Θεσσαλονίκης, επιλέγοντας την προσωποποίηση της πόλης ως βασικό στοιχείο μυθοποίησης, προκειμένου να δημιουργήσει τον μυθικό χαρακτήρα της πόλης και ταυτόχρονα να της αποδώσει μεταφυσικές ιδιότητες. Γι' αυτό, ο συγγραφέας προσδίδει ανθρώπινη μορφή στη γενέθλια πόλη του. Ακόμη, συνδυάζει τον Ελληνισμό με τις λαϊκές παραδόσεις, τον μοντερνισμό και τα αυθεντικά, πρωταρχικά και μυθικά στοιχεία της ψυχής του έθνους, που θα μπορούσαν να καταστούν καθολικά πρότυπα και αρχέτυπα της σκέψης. Ο Πεντζίκης συνδυάζει τα στοιχεία του Ορθόδοξου βυζαντινού πολιτισμού και των αρχαίων ελληνικών μύθων με τις επιρροές που έχει δεχθεί από τον μοντερνισμό για να συνενώσει την ανατολική με τη δυτική πνευματική κουλτούρα και τη σύγχρονη ευρωπαϊκή διανόηση.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ / BOOK REVIEWS

Greek Alchemy from Late Antiquity to Early Modernity, ed. by E. NICOLAIDIS, Turnhout, Brepols 2018, pp. 198. ISBN 978-2-503-58191-0

Continuing the pioneering efforts of generations of scholars, the recent DACALBO¹ project has established the survey of the Greek alchemical tradition in the age of digital humanities. Among DACALBO's principal achievements are: the creation of an updated electronic inventory comprising existing catalogues and newly discovered² Byzantine and post-Byzantine manuscripts and printed materials from Greek libraries; the discovery of hitherto neglected alchemical material in the Greek medical corpus; compiling an extensive bibliography on Greek alchemy, and the replication of alchemical experiments described in sources from the database. The project has tackled key *desiderata* and reflects major developments in the historiography of alchemy in particular, and of science in general. The present volume contains studies based on the project's results and relevant research from scholarship on the history of alchemy.

Alain Touwaide's contribution ("The Alchemical Manuscript Tradition. An Overview", pp. 45-58) proposes to outline an approach towards the assessment of the manuscript transmission of Greek alchemical literature. The body of texts that has come down to us appears to have taken shape between the 7th and the 10th c. AD. It probably originated from small clusters of texts, which were successively grouped together in larger compilations, in a fashion resembling the formation of the Greek medical corpus. The earliest extant alchemical manuscript, *Marc. gr. 299*, dates from the 10th c. Works by mediaeval authors such as Michael Psellus (11th c.) and Nicephorus Blemmydes (13th c.) became part of the canon subsequently.

1. Digital Archive Concerning Alchemy in Byzantium and in Greek-Speaking Communities of the Ottoman Empire (<http://docalbo.hpdst.gr>).

2. Thirty-nine new manuscripts have been identified.

In the course of the intellectual and scientific revival during the Palaeologan Renaissance (14th – 15th c.), the alchemical corpus received increased attention and was subjected to rigorous editorial activity: older manuscripts were collected and collated, and new, revised recensions came into circulation. In fact, philological intervention had a significant impact on the nature of alchemical literature since the early stages of its transmission: heightened interest in texts on gold making and the practice of selective abridgement were among the factors which determined the variety, quantity and quality of the surviving material.

The post-Byzantine transmission of Greek alchemy begs the question ‘whether, and how, the process of appropriation in the Latin West of Arabic alchemy was affected by the Renaissance Byzantine migrations’ (p. 40). Didier Kahn’s essay (“Alchemical Interpretations of Ancient Mysteries”, pp. 149-158) points out that Renaissance alchemists devoted their attention to the alchemical exegesis of classical and Egyptian mythology rather than to Greek alchemical texts. On the other hand, the authors³ of the *Introductory Remarks* (“Graeco-Egyptian, Byzantine and Post-Byzantine Alchemy”, pp. 11-43) draw our attention to the fact that the Elizabethan polymath and noted esotericist John Dee (1527 – 1608/9) was familiar with doctrines of Stephanus of Alexandria (6th c. – 7th c.). The understudied continuity of the Greek tradition in the Ottoman Empire is of no lesser significance: Matteo Martelli’s (“Byzantine Alchemy in Two Recently Discovered Manuscripts”, pp. 99-118) and Rémi Franckowiak’s (“Athanasius Rhetor and the Greek Chemistry in the 17th Century Ottoman Empire”, pp. 131-147) surveys of important yet overlooked manuscripts provide valuable insights into the intellectual scope and dynamics of this tradition, contacts with the West and the activities of networks of practitioners.

The texts transmitted in the Greek corpus reveal a history of alchemical discourses ‘intended to create, and most often, to negotiate the meaning of what the practitioners of alchemy do’ (p. 17). Egypt is the focal point of many traditional narratives concerning the origins of alchemy. Such narratives invoke as revelatory sources and transmitters of alchemical knowledge mythical figures, prophets and philosophers. As a melting pot of Mediterranean and Near Eastern civilisations, Graeco-Roman Egypt provided fertile ground for the cross-cultural exchange of practical skills as well as theoretical and spiritual concepts. Technical exchange, for instance, is illustrated by the similarity of dyeing techniques documented in Mesopotamian cuneiform tablets, the Graeco-Egyptian papyri preserved in Leiden

3. Vangelis Koutalis, Matteo Martelli and Gerasimos Merianos.

and Stockholm, and the four treatises attributed to Democritus. The primary goal of the procedures described in these sources was to create artificial products ‘which we would nowadays call chemical compounds’ (p. 14). The factual cooperation of workshops and temples, craftsmen and priesthood in ancient Egypt might allow for a certain extent of historicity in alchemical narratives such as Zosimus of Panopolis’ account, where priests are presented as adepts of alchemy.

The gradual formation of Greek alchemy’s theoretical frameworks under a plethora of influences was secondary to artisanal and experimental practice and initiated by a late antique commentary tradition. The writings of early authors such as Zosimus did not approach the transformation of matter theoretically and were not subordinated to a coherent system of thought. The seminal commentator Stephanus of Alexandria assessed alchemical literature from a philosophical, Christian perspective which combined patristic, Aristotelian and Neoplatonic influences with geometry, astronomy and medicine. Maria Papathanassiou’s contribution (“Stephanos d’Alexandrie. La tradition patristique dans son oeuvre alchimique”, pp. 71-97) demonstrates that Stephanus understood his intellectual endeavour as that of a philosopher on a quest to discover the secrets of nature, because ‘la philosophie n’est qu’une ressemblance à Dieu autant qu’il est possible à l’homme’ (p. 72). In Stephanus’ discourse alchemy was transformed into a complex system of philosophical cosmology.

Gianna Katsiampoura’s essay (“The Relationship Between Alchemy and Natural Philosophy in Byzantine Times”, pp. 119-129) outlines the long process of amalgamation of ancient, particularly Aristotelian natural philosophy, alchemical and Christian discourses which continued throughout Byzantine intellectual history, and of which Stephanus is a quintessential example. The cross-pollination of scientific and theological theories of matter and an awareness of alchemical practices is evident in the writings of many authors. Aeneas of Gaza (5th c.–6th c.), for instance, makes a parallel between the transmutation of metals and the transfiguration of Christ. Michael Psellus’ conflict with Patriarch Cerularius reveals that alchemical expertise was generally viewed as a legitimate enquiry in a scholarly, philosophical context, and condemned in association with aurific pursuits. In Psellus’ and Blemmydes’ thought alchemical procedures were natural processes conducted according to the laws of matter and subjected to and supported by the will of God, since God as creator has authorised humans to manipulate matter. Cristina Viano’s multi-faceted analysis (“Olympiodore, l’alchimiste et la taricheia”, pp. 59-68) of the process of maceration of golden ores demonstrates how archaeological evidence

from ancient Egyptian mines can aid the philological interpretation of alchemical sources. Viano's observation that the mining facilities were designed to emulate natural processes and reflect the Aristotelian principle that human intervention should proceed in agreement with nature and enable natural processes to take their course brings us back to the alchemical outlook of Psellus and Blemmydes described by Katsiampoura.

Just like archaeological evidence, the actual replication of alchemical procedures with the help of modern chemical equipment provides opportunities for the empirical reconstruction of the 'chemical reality of ancient texts' (p. 17). The contributions of Lawrence Principe ("Texts and Practices: The Promises and Problems of Laboratory Replication and the Chemical Explanation of Early Alchemical Processes", pp. 159-169), Kostas Exarchakos and Kostas Skordoulis ("The Educational Applications of the Historical Material and on the Reproduction of Alchemical Procedures", pp. 171-185) show the difficulties which accompany the attempts to re-create the conditions and possible results of alchemical operations. These attempts reveal inconsistencies and misunderstandings in the texts resulting from the mistakes of ancient and modern interpretations and have important philological repercussions for editions, translations and analyses. Engaging empirically with ancient sources demonstrates the scientific value of alchemy and helps bridge the gap to chemistry that has persisted in the historiography of science until recently. Including alchemy in educational programmes devoted to the history of science expands the scope of the curriculum and stimulates the critical thinking and creativity of the students.

The collection of essays presented above is a further important step contributing towards the on-going rehabilitation of alchemy in the broader field of history of science. The variety and depth of the individual chapters explore diverse aspects of and approaches to the history of alchemy, whose combination provides the possibility of an innovative reappraisal of alchemy's significance as a highly complex discipline spanning across millennia and civilisations.

BOJIDAR DIMITROV
University of Bologna

CH. GASTGEBER – E. MITSIOU – J. PREISER-KAPPELLER – V. ZERVAN (eds.), *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison. Proceedings of the International Conference Vienna, September 12th-15th 2012. In memoriam Konstantinos Pitsakis (1944-2012) and Andreas Schminck (1947-2015)* [ÖAW -Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse, Band: 502/Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, Band: 41], Wien 2017, 406 σελ. ISBN 978-3-7001-7973-3

Η ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την Ύστερη Βυζαντινή και πρώιμη Οθωμανική περίοδο, με τη συνολική έκδοση του Κώδικα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (με περισσότερα από 800 έγγραφα των ετών 1315-1402 που περιέχονται στα χειρόγραφα *Vindob. hist. gr.* 47 και 48) αποτελεί εδώ και χρόνια ένα από τα μεγάλα ερευνητικά προγράμματα της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών. Με αφορμή το συγκεκριμένο πρόγραμμα, έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι στιγμής τρεις επιστημονικές συναντήσεις (συνέδρια) με μεγάλο αριθμό σχετικών δημοσιεύσεων¹.

Ο παρών καλαίσθητος τόμος των 405 σελίδων αποτελεί απότοκο του τρίτου κατά σειρά συνεδρίου, το οποίο διοργανώθηκε στη Βιέννη (12-15 Σεπτ. 2012), με τη συνεργασία της Αυστριακής και της Ρουμανικής Ακαδημίας Επιστημών,

1. Το πρώτο συνέδριο συγκλήθηκε στη Βιέννη το 2009 με τίτλο: *The Register of the Patriarchate of Constantinople. An Essential Source for the History and Church of Late Byzantium*, τα πρακτικά του οποίου εκδόθηκαν από τους CH. GASTGEBER, EKATERINI MITSIOU και J. PREISER-KAPPELLER στη σειρά: “Veröffentlichungen zur Byzanzforschung”, αρ. 32 της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών (Βιέννη 2013). Λίγα έτη αργότερα, στο 22ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών (Σόφια 2011), διοργανώθηκε Στρογγυλή Τράπεζα με θέμα: *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople et Byzance hors frontières (1204-1586)*. Τα πρακτικά της εκδόθηκαν από τους MARIE-HÉLENE BLANCHET, MARIE-HÉLENE CONGOURDEAU και D. I. MUREȘAN στη σειρά “Dossiers byzantins” της École des Hautes Études en Sciences Sociales (αρ. 15), Παρίσι 2015.

και είχε ως θεματική του: *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison*. Τον τόμο, που είναι αφιερωμένος στη μνήμη των Κ. Πιτσάκη († 2012) και Α. Schminck († 2015), επιμελούνται οι Ch. Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, J. Preiser-Kapeller και V. Zervan. Η δομή του βιβλίου περιλαμβάνει: πίνακα περιεχομένων (σσ. 5-6), προλογικό σημείωμα (σ. 7), κατάλογο εικόνων και πινάκων (σ. 8), μελέτες (σσ. 9-393), όχι κατ' αλφαβητική σειρά των συγγραφέων, αλλά σύμφωνα με τις θεματικές ενότητες του τόμου και ανάλογα με το αντικείμενο κάθε μελέτης, γραμμένες κυρίως στην αγγλική (δέκα), τη γαλλική (εννέα) και τη γερμανική γλώσσα (τρεις), καθώς και ευρετήρια (σσ. 395-405). Τέλος, ορισμένες από τις μελέτες συνοδεύονται από κατατοπιστικούς πίνακες, ασπρόμαυρες φωτογραφίες χειρογράφων και χάρτες.

Τα περιεχόμενα της πλειονότητας των μελετών που περιλαμβάνονται στο βιβλίο αναφέρονται στην οργάνωση και στη διοίκηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στις σχέσεις της Μεγάλης Εκκλησίας με τον μοναχισμό, σε πρόσωπα πατριαρχών της Παλαιολόγειας περιόδου, όπως επίσης στη θέση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στον ευρύτερο ορθόδοξο κόσμο και στον ρόλο του κατά τους πρώτους αιώνες της Οθωμανικής κυριαρχίας.

Των εργασιών του τόμου προτάσσεται η εισαγωγική ομιλία (Keynote Lecture) του Jonathan Harris με τίτλο: «The Patriarch of Constantinople and the last days of Byzantium» (σσ. 9-16), όπου με αφορμή τη βιογραφία του προτελευταίου πατριάρχη πριν από την Άλωση, Γρηγορίου Γ' Μαμιμή (1445-1450), σκιαγραφείται η τελευταία κρίσιμη εικοσιπενταετία του Βυζαντίου. Ο συγγραφέας επιτυγχάνει να δώσει μια συνολική εικόνα της εναγώνιας προσπάθειας του βυζαντινού κράτους να επιβιώσει της επεκτατικότητας των Οθωμανών, κάνοντας αναφορά στους διπλωματικούς ελιγμούς που επιχειρήθηκαν, καθώς και στην Ένωση των Εκκλησιών (Ιούλ. 1439). Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι από την βιβλιογραφία απουσιάζει η ειδική μελέτη του Σ. Βαρναλίδη για τον Γρηγόριο Γ², ενώ σύγχυση προκαλεί η ερμηνεία της αναφοράς πως ο Γρηγόριος Μαμιμής και ο μέγας δούξ Λουκάς Νοταράς ήταν *σύντεκνοι* (σ. 10): «that is to say that as infants they were baptised at the same time».

Η επόμενη θεματική ενότητα: *The Patriarchate before the Register* περιλαμβάνει τέσσερις συναφείς εργασίες. Η πρώτη είναι του Fr. Lauritzen, «The

2. Σ. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Γρηγόριος ο Γ', ο τελευταίος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως πριν από την Άλωση (1453) και η φιλενωτική πολιτική του* [ΚΒΕ/ Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 30], Θεσσαλονίκη 2001.

synods of Alexios Studites (1025-1043)» (σσ. 17-24), στην οποία παρουσιάζεται μέσα από τις συνοδικές αποφάσεις που ελήφθησαν επί πατριαρχίας Αλεξίου Στουδίτη (1025-1043) το ενδιαφέρον του εν λόγω πατριάρχη για την ενίσχυση της πειθαρχίας και της *ἀκρίβειας* στην Εκκλησία, και η ανάδειξή του σε πρότυπο ιεράρχη, αυτό του «ιεροῦ καὶ λογίου ἀνδρὸς καὶ ζηλωτοῦ καλῶν ἔργων». Ακολουθεί το άρθρο του P. Gounaridis, «Édification du patriarcat à Nicée» (σσ. 25-30), που καταγίνεται με το σύνθετο ζήτημα της συνέχισης του θεσμού του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, μετά την Άλωση του 1204, στο κράτος της Νικαίας υπό την αιγίδα του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι, καθώς και με τη μακροχρόνια προσπάθεια να τύχει της αποδοχής και αναγνώρισης από την κοινότητα των Ορθοδόξων Εκκλησιών. Οι σχέσεις αυτοκράτορα και πατριάρχη κατά την εποχή των Παλαιολόγων, με αφορμή το ζήτημα της εισαγωγής ή όχι στο Βυζάντιο του δυτικού τελετουργικού *officium stratoris*, αποτελούν το θέμα της εργασίας του I. A. Tudorie, «*“Et tenentes frenum equi ipsius...” A new approach to the 13th-century relationship between the Byzantine emperor and patriarch*» (σσ. 31-46). Τέλος, ο M. Stavrou στο εκτενές άρθρο του «Une réévaluation du *Tomos* du deuxième Concile des Blachernes (1285): commentaire, tradition textuelle, édition critique et traduction» (σσ. 47-93) προβαίνει στην έκδοση του *Τόμου* της δεύτερης Συνόδου των Βλαχερνών (1285), στην οποία καταδικάστηκαν οι φιλενωτικές ιδέες του πατριάρχη Ιωάννη ΙΑ΄ Βέκκου και έγινε αποδεκτή η πνευματολογία του πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου. Ο *Τόμος* αυτός απετέλεσε στέρεα βάση για τον θεολογικό διάλογο με τη Δυτική Εκκλησία κατά τους επόμενους αιώνες. Στην περίπτωση του άρθρου του M. Stavrou παρατηρείται ωστόσο μια εκδοτική παραφωνία, καθώς ο συγγραφέας παραθέτει στο τέλος της μελέτης του βιβλιογραφία, πρακτική που δεν εφαρμόζεται στα υπόλοιπα άρθρα του τόμου.

Η δεύτερη θεματική ενότητα: *Privileges, Monasteries and Institutions*, είναι και η μεγαλύτερη του τόμου, καθώς αποτελείται από επτά μελέτες. Αρχικά ο K. Smyrlis με την εργασία του «Priesthood and empire. Ecclesiastical wealth and privilege under the early Palaiologoi» (σσ. 95-103) επισημαίνει τον σημαίνοντα ρόλο της αυτοκρατορικής εξουσίας στο θέμα της διανομής πλούτου και προνομίων στην Εκκλησία και στο Πατριαρχείο ειδικότερα, κατά την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Τα γυναικεία μοναστικά ιδρύματα αποτελούν το αντικείμενο μελέτης της Ekaterini Mitsiou, «Female monastic communities and the church from the 13th to 14th c.» (σσ. 105-114). Σε αυτήν καταγράφεται η προσπάθεια ανασυγκρότησης των γυναικείων μοναστικών ιδρυμάτων κυρίως στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1261, ενώ τίγονται ζητήματα που άπτονται

του πολυδιάστατου των σχέσεων των γυναικείων μονών με τις εκκλησιαστικές αρχές –στην προκειμένη περίπτωση το Πατριαρχείο– και της διαφύλαξης των *κτητορικών* τους *δικαίων*. Η φαινομενική συσχέτιση από τη συγγραφέα του πατριάρχη Νίφωνα Α΄ (1310-1314) με τη διάταξη στο *Τυπικόν* της μονής της Βεβαίας Ελπίδος (c. 1327/42) κατά των παρεμβάσεων στις εσωτερικές υποθέσεις της μονής (σ. 107) θα πρέπει να γίνει δεκτή με επιφύλαξη, καθώς η σχετική διάταξη αφορά στον *κατὰ καιροὺς* πατριάρχη. Συναφής με τις δύο προηγούμενες είναι η εργασία της Youli Evangelou, «Monastic financial contributions to the Great Church. New evidence from the post-byzantine register of the Patriarchate of Constantinople» (σσ. 115-124), η οποία αναπτύσσει το θέμα της καταβολής (*δοσίματος*) χρηματικών εισφορών από τις μονές προς το Πατριαρχείο κατά τη Μεταβυζαντινή περίοδο, βάσει των οικονομικών καταστίχων του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το φαινόμενο της *σιμωνίας* κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους αποτελεί αντικείμενο μελέτης της Marie-Hélène Congourdeau, «Athanase, Niphon et Jean Kalékas étaient-ils des patriarches simoniaques?» (σσ. 125-133), η οποία εξετάζει τρεις χαρακτηριστικές περιπτώσεις πατριαρχών του 14ου αι., του Αθανασίου Α΄, Νίφωνος Α΄ και Ιωάννη ΙΔ΄ Καλέκα, που απώλεσαν τον πατριαρχικό θρόνο κατηγορούμενοι μεταξύ άλλων και για *σιμωνία*. Ο R. Estangüi Gómez, «Les premiers exarques du Patriarcat de Constantinople en Macédoine (dernier quart du XIV siècle)» (σσ. 135-160), εξετάζει την παρουσία και τον ρόλο των πατριαρχικών *ἐξάρχων* για την διαφύλαξη των πατριαρχικών *δικαίων* στην Αν. Μακεδονία κατά τον ύστερο 14ο αι. έως την κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς. Ο συγγραφέας παραθέτει, τέλος, ένα παράρτημα με τους εντεταλμένους *ἐξάρχους* κατά τον 14ο αι., όπως απαντούν στον *Κώδικα* του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (1315-1402). Ο Ch. Malatras, στην εργασία του «Trial process and justice in the late patriarchal court» (σσ. 161-174) αναφέρεται στον τρόπο απόδοσης της δικαιοσύνης από το πατριαρχικό δικαστήριο, καταλήγοντας στην ανατρεπτική για όσα πιστεύαμε έως τώρα διαπίστωση πως οι περιπτώσεις που εκδικάστηκαν από αυτό δεν πρέπει να ήταν περισσότερες από εκείνες των κοσμικών δικαστηρίων, ενώ ο φαινομενικός όγκος των υποθέσεων ενδεχομένως οφείλεται είτε σε πρόσκαιρες και ειδικές περιστάσεις είτε στη σχολαστικότερη καταγραφή των υποθέσεων, όχι όμως σε αύξηση της εξουσίας της Εκκλησίας. Την θεματική κλείνει ο N. Melvani, «The patriarchate and the monasteries of Constantinople in the 15th century» (σσ. 175-182), ο οποίος εξετάζει τον ρόλο των μοναστικών κοινοτήτων της Κωνσταντινούπολης κατά την τελευταία πενητηνταετία πριν από την Άλωση,

καθώς και τις σχέσεις τους με τον αυτοκράτορα, τους κτίτορες και ευεργέτες τους, και κυρίως με το Πατριαρχείο. Ο συγγραφέας διαπιστώνει πως ο Πατριάρχης, σε σχέση με τον αυτοκράτορα, ασκούσε μικρότερη επιρροή στις ανεξάρτητες μονές της πρωτεύουσας. Ας μου επιτραπεί εδώ μια παρατήρηση όσον αφορά στην προτιμότερη χρήση του ονόματος Mangana, αντί της χρησιμοποιούμενης Manganon, προκειμένου να αποδοθεί στην αγγλική η γενική τῶν *Μαγγάνων*.

Η τρίτη θεματική ενότητα: *Charters, Texts and Copies*, περιλαμβάνει τέσσερις μελέτες που καλύπτουν ουσιαστικά τα χρόνια της μετάβασης από τη Βυζαντινή στην Οθωμανική περίοδο. Η Marie-Hélène Blanchet, «Une acolouthie inédite pour la réconciliation des apostats attribuée au patriarche Gennadios II. Édition princeps et commentaire» (σσ. 183-196), εκδίδει μία Ακολουθία για την περίπτωση επιστροφής Λατινοφρόνων στην Ορθόδοξη Εκκλησία με τίτλο: «Περὶ τῶν ἀρνησαμένων εἶτα ἐπιστρεφόντων», η οποία βάσει της χειρόγραφης παράδοσης αποδίδεται στον πατριάρχη Γεννάδιο Β΄ Σχολάριο και χρονολογείται μεταξύ των ετών 1454-1456. Η εν λόγω Ακολουθία είναι δηλωτική των προτεραιοτήτων του ανασυσταθέντος Πατριαρχείου κατά τα πρώτα έτη μετά την Άλωση του 1453 και θα πρέπει να συσχετιστεί και με τον μεταγενέστερο Τόμο ανατροπής της Συνόδου της Φλώρεντίας επί πατριαρχίας Συμεών Α΄, το 1483/84³. Ακολουθεί η εκτενέστατη εργασία του Chr. Gastgeber, «Das Formular der Patriarchatskanzlei (14. Jahrhunderts)» (σσ. 197-302), η οποία κάλλιστα θα μπορούσε να αποτελέσει αυτοτελή μελέτη. Ο συγγραφέας έχει προβεί σε εξαντλητικό εντοπισμό όλων των τύπων προσφώνησης που απαντούν στις πατριαρχικές πράξεις του 14ου αι. και ακολουθῶς στην ομαδοποίησή τους βάσει του είδους των εγγράφων και ανάλογα με την ιδιότητα, τον τίτλο και το αξίωμα κάθε αποδέκτη. Ιδιαίτερα χρήσιμα είναι και τα πέντε συνοδευτικά παραρτήματα με συναφείς θεματικές, όπως: Α΄: οι τύποι προσφώνησης στην αλληλογραφία του Δημητρίου Χωματηνού (σσ. 272-278)· Β΄: η μορφή και ο τρόπος σύνταξης των πατριαρχικών επιστολών προς τον αυτοκράτορα βάσει των πράξεων J. Darrouzès, «Ekthésis néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle», *REB* 27 (1969) 69-70 και J. Darrouzès, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople I: Les actes des patriarches V: Les registes de 1310 a 1376*, Paris 1977, αρ. 2387 (σσ. 279-284)· Γ΄: ο γραφέας της αλληλογραφίας του πατριάρχη Καλλίστου Α΄ με τον αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο

3. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, 'Ο «Ιερὸς Κώδιξ» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β΄ μιστὸ τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα. Τὰ μόνα γνωστὰ σπαράγματα [ΕΙΕ/ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ερευνῶν 43], Αθήνα 1992, 123-133.

(1355), Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2387 (σσ. 285-287): Δ': ορισμένες πρωτότυπες πατριαρχικές επιστολές της Παλαιολόγειας περιόδου (σσ. 288-295) και Ε': *ἐπιγραφαι* στα πατριαρχικά έγγραφα (σσ. 296-302). Τη μελέτη συνοδεύουν και 16 φωτογραφίες εγγράφων. Για τις περιπτώσεις των *ἴσων ἀπαρλλάκτων* η Machi Paizi-Apostolopoulou, «La notion de copie identique dans le registre synodal post-byzantin» (σσ. 303-310), είναι της άποψης ότι αυτά θα πρέπει να θεωρηθούν ως ισοδύναμα των πρωτοτύπων συνοδικών εγγράφων. Τέλος, ο D. Apostolopoulos, «Le troisième patriarche après la Prise. Son nom, sa présence au registre synodal, la durée de sa mission» (σσ. 311-316), ασχολείται με το πρόσωπο του τρίτου μετά την Άλωση πατριάρχη, Σωφρονίου (Σιλβέστρου) Συροπούλου, και ειδικότερα με ζητήματα προσωπογραφίας, ταύτισης της πατριαρχίας του (Απρ. 1462 – Σεπτ. 1463) και εντοπισμού της παρουσίας του σε συνοδικά έγγραφα⁴.

Την τέταρτη θεματική ενότητα: *The Patriarchate beyond Constantinople and after 1453*, συγκροτούν πέντε εργασίες. Η Maria Gerolymatou, «L'état, le patriarcat et les îles de l'est de la mer Égée aux XIIIe-XIVe siècles» (σσ. 317-326), έχει ως αντικείμενο μελέτης της την πολιτική που άσκησε το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, σε συνεργασία με την αυτοκρατορική εξουσία, στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου κατά τον 13ο-14ο αιώνα: πολιτική που ασκείται κατ' *οίκονομίαν* σε μια προσπάθεια να ικανοποιηθούν διάφορα ζητήματα που αφορούσαν μεταξύ άλλων στις δημογραφικές και οικονομικές συνθήκες και στις σχέσεις των μονών-ιδίως των σταυροπηγιακών-με τις τοπικές μητροπόλεις. Σε μια ανάλογη προσπάθεια προσεκτικών χειρισμών του Πατριαρχείου, προκειμένου να διασφαλίσει τον θεσμικό του ρόλο στην περιοχή του Βιδινίου κατά τον ύστερο 14ο αι., αναφέρεται η Natalia Sherwan στην εργασία της «Limits of patriarchal power in the fourteenth-century Balkans. The case of Vidin» (σσ. 327-332). Η Ρωσία αποτελεί το πεδίο έρευνας του K. Vetrochnikov, «Le pouvoir et les fonctions des métropolitains russes d'après les actes patriarchaux» (σσ. 333-350), ο οποίος αναφέρεται στον ιδιαίζοντα ρόλο του μητροπολίτη Ρωσίας κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους βάσει του *Κώδικα* του Πατριαρχείου. Την «οικουμενική» εμβέλεια του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κατά τον ύστερο 13ο και 14ο αιώνα αναδεικνύει ο J. Preiser-Kapeller, «The global Patriarch. Aspects of Byzantine

4. Το ζήτημα απασχόλησε τον συγγραφέα και σε παλαιότερη μελέτη του. Βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Σωφρόνιος ό Συρόπουλος. Τά χρονικά όρια τής θητείας τοῦ τρίτου μετά τήν Άλωση πατριάρχη κατά τή μαρτυρία τοῦ Θεοδώρου Άγαλλιανού, *Ό Έραριστής* 28 (2011), 49-63.

ecclesiastical activity and inactivity within the Mongol-Islamic World of the 13th-15th century» (σσ. 351-360), εξετάζοντας κυρίως τον ρόλο του υποκειμένου στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ορθοδόξου μητροπολίτη Αλανίας και την διασπορά των ορθοδόξων Αλανών στην επικράτεια των Μογγόλων. Η ενότητα κλείνει με τον D. Benga, «Das Patriarchat von Konstantinopel und die griechische Kirche in den Veröffentlichungen des Ostkirchenkundlers David Chytraeus (1530-1600)» (σσ. 361-374), ο οποίος μελετά την περίπτωση του Λουθηρανού θεολόγου και καθηγητή στο πανεπιστήμιο του Ρόστοκ, Δαβίδ Χυτράιου, την εικόνα που είχε για την Ορθόδοξη Εκκλησία και την παράδοσή της, καθώς και τις επαφές του με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Η πέμπτη και τελευταία ενότητα: *Late Byzantium and the Church - a Synthesis*, περιλαμβάνει μία μόνο εργασία, αυτή του K.-P. Matschke, «Kaisertum, Kirche und Volk. Formen und Besonderheiten byzantinischer Öffentlichkeit in der Endphase des Reiches» (σσ. 375-393), η οποία κλείνει τον τόμο και συνοψίζει την υπό εξέταση περίοδο, όπως τουλάχιστον δηλώνεται στο εισαγωγικό σημείωμα των εκδοτών (σ. 7). Ο συγγραφέας, ωστόσο, προβαίνει σε μια εκτενή ανασκόπηση γεγονότων –ως επί το πλείστον πολιτικών– της τελευταίας περιόδου του Βυζαντινού κράτους, κυρίως επί Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, με περιορισμένη αναφορά στον ρόλο της Εκκλησίας και του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Τον τόμο συμπληρώνουν το ευρετήριο των πατριαρχικών πράξεων (*Regest*) που αναφέρθηκαν από τους συγγραφείς στις μελέτες τους (σσ. 395-398) καθώς και το ευρετήριο ονομάτων (σσ. 399-405).

Συνοψίζοντας, οι όποιες παρατηρήσεις δεν μειώνουν επουδενί την επιστημονική αξία του τόμου, η οποία τον καθιστά ιδιαίτερα χρήσιμο σε όλους όσους ενδιαφέρονται για την οργάνωση, τον ρόλο αλλά και την επιρροή του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην ορθόδοξη Οικουμένη κατά την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο και τους πρώτους αιώνες της Οθωμανικής κυριαρχίας. Στον τόμο, εκτός από τις πολλές καλές εργασίες, παρουσιάζονται επίσης δύο νέα κείμενα σε κριτική έκδοση, ο *Τόμος* της δεύτερης Συνόδου των Βλαχερνών (σσ. 66-93) και η *Άκολουθία* του Γενναδίου Σχολαρίου *Περί τῶν ἀρνησαμένων εἶτα ἐπιστρεφόντων* (σσ. 193-195). Τέλος, ας σημειωθεί ότι το πλήθος των αναφορών στις σωζόμενες πατριαρχικές πράξεις του 14ου-15ου αιώνα, καθιστά πλέον επιτακτική την πολυαναμενόμενη έκδοση και των λοιπών πράξεων, όπως αυτή έχει εδώ και καιρό εξαγγελθεί από την Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών.

Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ
Ιωάννινα/Πτολεμαΐδα

A. CAMERON, *Arguing it out. Discussion in twelfth-century Byzantium* [The Natalie Zemon Davis Annual Lecture Series (Book 8)], Budapest – New York 2016, σελ. 235. ISBN 978-963-386-111-0

Το παρόν βιβλίο της Averil Cameron, επιφανούς ερευνήτριας της ύστερης αρχαιότητας και του Βυζαντίου που δεν χρειάζεται συστάσεις, πραγματεύεται μία από τις πιο ενδιαφέρουσες πτυχές του λεγόμενου «εκτεταμένου» 12ου αιώνα, ο οποίος με βάση τις σύγχρονες τάσεις της Βυζαντινολογίας, αλλά και των ευρύτερων μεσαιωνικών σπουδών, εκδηλώνει την ιδιαίτερη πολιτισμική φυσιολογία του ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Θέμα του βιβλίου αποτελεί η «συζήτηση» («discussion») στη γραμματεία του 12ου αιώνα, με ιδιαίτερη έμφαση στο λογοτεχνικό είδος του διαλόγου, που ως γνωστόν έλκει την καταγωγή του από τον Πλάτωνα, με ενδιαμέσο και ιδιαίτερος σημαντικό σταθμό εκείνον του Λουκιανού. Δεδομένου ότι η πληθώρα και τα διαφορετικά σημεία εκκίνησης των κεμένων που διερευνώνται οδηγούν σε ποικίλες μορφικές επιλογές, η συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο «dialogic nature» (σ. 137) για να χαρακτηρίσει το διόλου ευάριθμο και κατά περιπτώσεις ετερόκλητο πρωτογενές υλικό της. Αλλωστε αυτό περιλαμβάνει και προϊόντα μη διαλογικής μορφής, όπως είναι οι διάφορες «Δογματικές πανοπλίες»¹ που άρχισαν να συντίθενται ήδη από τα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄.

Το πόνημα διαιρείται σε πέντε ενότητες. Η πρώτη αποτελεί την εισαγωγή του υπό εξέταση ζητήματος, όπου η Cameron παρέχει στον αναγνώστη τις απαραίτητες ιστορικές και πολιτισμικές παραμέτρους για τον «εκτεταμένο» 12ο αιώνα, όπως είναι η εντυπωσιακή άνθηση της ποίησης, ο ενεργός ρόλος των πατρώνων (ανδρών και γυναικών) στην παραγωγή λογοτεχνίας και ο συνεπακόλουθος

1. Χρησιμοποιώ αυτό τον γενικό όρο για τα παρομοίωμ τύπων και προθέσεων έργα του Ευθυμίου Ζιγαβηνού, του Νικήτα Χωνιάτη και του Ανδρονίκου Καματηρού.

ανταγωνισμός των λογίων, καθώς και η αναβίωση αρχαίων ειδών, όπως η μυθιστορία (σσ. 4-8). Προς το τέλος της πρώτης ενότητας διατυπώνεται το βασικό αίτημα που προωθεί η Cameron μέσω της συγγραφής του βιβλίου: Την ανάγκη για μία συνολική θεώρηση των «διαλογικών» κειμένων της εποχής, η οποία θα περιλαμβάνει τόσο την κοσμική, όσο και την εκκλησιαστική γραμματεία (σ. 12). Το εν λόγω αίτημα, σταθερά επαναλαμβανόμενο σε σημεία κλειδιά της αφήγησης (σ. 35, 56, 67, 134-5), συμπληρώνει την ευρύτερη επιστημονική προσέγγισή της στο φαινόμενο του 12ου αιώνα, αλλά και ολόκληρου του Βυζαντίου, όπως αυτή αναδύεται μέσω των σποραδικών δηλώσεων που γίνονται ήδη από τις «Ευχαριστίες» του βιβλίου και στη συνέχεια σε όλη την έκτασή του.

Η περί ης ο λόγος προσέγγιση, όπως προκύπτει από το παρόν βιβλίο, αλλά και από παλαιότερες και νεότερες δημοσιεύσεις της Cameron, έχει τις ακόλουθες δύο παραμέτρους:

α) *Σχέση του Βυζαντίου με τον υπόλοιπο κόσμο*. Η συγγραφέας τονίζει εμφαντικά ότι ο ελληνικός Μεσαίωνας πρέπει να συνεξετάζεται με τις εξελίξεις και ζυμώσεις που λάμβαναν χώρα τόσο στη Δύση, όσο και στην Ανατολή (σσ. x-xi και 59-61). Αξίζει να σημειωθεί ότι στο ερευνητικό της έργο η Cameron επανέρχεται σταθερά στο πρόβλημα της επιστημονικής «απομόνωσης» του Βυζαντίου². Ως «αντίδοτο», προτείνει την εφαρμογή της σύγχρονης θεωρίας της «παγκόσμιας ιστορίας» («global history») και σε αυτή την περίπτωση (σ. 13, 58, 61)³. Δεν προξενεί εντύπωση, λοιπόν, ότι δύο από τις ενότητες του παρόντος βιβλίου αφιερώνονται στα διαλογικά κείμενα που άπτονται των σχέσεων των Βυζαντινών, εντός και εκτός αυτοκρατορίας, αφενός με τους καθολικούς της Δύσης (σσ. 59-99), αφετέρου με τους μουσουλμάνους και τους Εβραίους (σσ. 101-135).

β) *Εφαρμογή της μεθόδου «Ανάλυση (συνεχούς) λόγου» (Discourse analysis)*, στη θέση της «ρεαλιστικής» προσέγγισης των κειμένων, που τείνει να αναζητά σε αυτά την αντικειμενική αλήθεια (σ. 30)⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο,

2. Βλ. προσφάτως: A. CAMERON, *Byzantinists and others*, στο: D. SLOOTJES & M. VERHOEVEN (επιμ.), *Byzantium in dialogue with the Mediterranean*, Leiden – Boston 2019, 6-23: 7.

3. Ο όρος «Global history» δεν απαντά στο *Arguing it out*, χρησιμοποιείται όμως και σχολιάζεται από την Cameron στο *Byzantinists and others*, 19-20.

4. Από τη σ. 23 κ.ε. η συγγραφέας εξετάζει τις διάφορες αναλύσεις (κοινωνιολογικές, λογοτεχνικές, οικονομικές) που έχουν γίνει στο Βυζάντιο. Η «Ανάλυση λόγου» έρχεται ως εναλλακτική πρόταση στη σ. 30. Στη συνέχεια (σσ. 35-36) τονίζεται η τεχνητή φύση του ρητορικού ιδιώματος της μορφωμένης ελίτ και σε άλλη ενότητα (σ. 119) υπογραμμίζεται ο κίνδυνος από την ανάγνωση των διαλόγων αποκλειστικά ως αντικειμενικών ιστορικών τεκμηρίων.

αναβαθμίζεται σημαντικά η μελέτη και κατανόηση των «ρητορικών» στρατηγικών των κειμένων, δηλαδή η ενεργητική προσπάθεια «κατασκευής» του κόσμου εκ μέρους των συγγραφέων, μέσω της προβολής και της αυτοπροβολής, στον αντίποδα της παθητικής αντανάκλασης της πραγματικότητας. Αυτό το σημείο εμπλουτίζεται από την άποψη της συγγραφέως ότι η Ορθοδοξία δεν αποτελούσε μία στατική και άκαμπτη οντότητα, αλλά ένα δυναμικό πεδίο που ετίθετο διαρκώς υπό συζήτηση και επί του οποίου εκφράζονταν συχνά αντίθετες απόψεις (σσ. 51-52). Εν προκειμένω, το κέρδος από την εφαρμογή της «Ανάλυσης λόγου» στα διαλογικής φύσης κείμενα του 12ου αιώνα είναι, σύμφωνα με τη συγγραφέα, η καλύτερη και συνολικότερη κατανόηση της κοινωνίας της εποχής (σ. 102, 149 κ.α.).

Όπως αναφέρθηκε, δύο από τις πέντε ενότητες ασχολούνται με τη «συζήτηση» σε διαλογικά κείμενα που φέρνουν το Βυζάντιο του 12ου αιώνα σε διάλογο είτε με τη Δύση είτε με την Ανατολή, ή ακόμα και με το ίδιο το εσωτερικό της Κωνσταντινούπολης. Οι δύο αυτές ενότητες αξίζουν τον θαυμασμό του αναγνώστη, διότι η σχετική απουσία πρωτογενούς βυζαντινού υλικού ωθεί την Cameron να στραφεί στα «αντίπαλα στρατόπεδα» ή ακόμα και στο παρελθόν της βυζαντινής λογοτεχνικής παράδοσης. Σε ό,τι αφορά όμως τις βυζαντινές πηγές της εποχής των Κομνηνών, η συγγραφέας καλείται κατά περιπτώσεις να σχολιάσει την έλλειψή τους (σ. 108 και 132), εγχείρημα προφανώς καθόλου εύκολο. Άλλωστε, μερικές φορές η Cameron σπεύδει να υπογραμμίσει την πολυπλοκότητα που διακρίνει τα κείμενα της εποχής, αλλά και την ίδια την εποχή (σ. 41, 43, 45 κ.α.), ενώ τουλάχιστον μία φορά φαίνεται να αντικρούει ελαφρώς τον εαυτό της, στην ενότητα για τους διαλόγους με την καθολική Δύση⁵. Είναι ευνόητο, ότι τέτοιες περιπτώσεις δεν μειώνουν την αξία του βιβλίου, αντίθετα την αυξάνουν, αφού εκτός από τα σωστά ερωτήματα, τίθενται και τα προβλήματα που θα αντιμετωπίσουν οι μελλοντικοί ερευνητές που θα επιλέξουν να καταπιαστούν με το υλικό που απασχολεί τη συγγραφέα εδώ. Στις επιστημονικές εξελίξεις στο πεδίο των διαλόγων του 12ου αιώνα μετά την κυκλοφορία του *Arguing it out* θα επανέλθω.

5. Ενώ χρησιμοποιεί στη σ. 79 το (ορθό, κατ' εμέ) εγχείρημα της Kolbaba ότι η άνοδος της συλλογιστικής στη Δύση κατά τον 12ο αιώνα τροφοδότησε το αντι-λατινικό μένος των Βυζαντινών, στη σ. 95 ασκεί κριτική στην απλουστευτική, για εκείνη, άποψη ότι η ανασφάλεια του Βυζαντίου απέναντι στη Δύση οδήγησε στην έκφραση μίας συλλογικής ταυτότητας στους δογματικούς διαλόγους της εποχής.

Παρότι η Cameron προτρέπει με θέρημη τους Μεσαιωνολόγους (φιλολόγους, ιστορικούς και θεολόγους) όλων των επιμέρους τομέων να συνεργαστούν για χάρη της επιστήμης, δεν μπορούμε παρά να προσέξουμε ότι το πιο ενδιαφέρον κεφάλαιο για τη Βυζαντινή Φιλολογία είναι το δεύτερο, με τίτλο: «Inside Byzantium» (σσ. 15-58). Σε αυτό παρελαύνουν κείμενα που έχουν απασχολήσει αρκετά την έρευνα στο παρελθόν, όπως ο *Τιμαρίων* (σσ. 38-42), και προσωπικότητες που αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι (έστω και σιωπηρά) του «βυζαντινού κανόνα», όπως ο Θεόδωρος Πρόδρομος (σσ. 42-45). Παράλληλα, ανασύρονται από τη (σχετική ή ολοκληρωτική) αφάνεια διαλογικά κείμενα που έχουν μεν συντεθεί με αφορμή θεολογικές συζητήσεις και έριδες, ωστόσο φανερώνουν τη διάθεση των συντακτών τους να πειραματιστούν με τις δυνατότητες που τους παρείχε η επαφή με την αρχαία γραμματεία. Με τα λόγια της Cameron: «Η μείξη που βλέπουμε αυτή την περίοδο μεταξύ κοσμικών έργων και της θεολογικής ή θρησκευτικής γραφής μας κεντρίζει έντονα το ενδιαφέρον» (σ. 50)⁶. Πράγματι, δεν είναι τυχαίο ότι ο πρώτος χρονικά λόγιος που απασχολεί την συγγραφέα, ο Ευστράτιος Νικαίας (τέλη 11ου αι.), έχει να επιδείξει έργο που απλώνεται από τον υπομνηματισμό του Αριστοτέλη έως τη σύνταξη ενός «πλατωνίζοντος» διαλόγου πάνω σε μία εκκλησιαστική / θεολογική έριδα που ξέσπασε στα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ (σσ. 15-19 κ. α.)⁷. Αξίζει να ρίξουμε μία προσεκτικότερη ματιά στα δύο πρόσωπα του διαλόγου του Ευστρατίου, που φέρουν τις ονομασίες *Φιλαλήθης* και *Φιλοσυνήθης*. Πίσω από τον πρώτο κρύβεται προφανώς ο ίδιος ο Ευστράτιος αντιπροσωπεύοντας, κατά την ορθή απόδοση της Cameron, τον «εραστή της αλήθειας» («*Lover of Truth*», σ. 16). Το παρωνύμιο του δεύτερου αποδίδεται από την ίδια ως «εραστής

6. «The crossover that we find in this period between secular literary works and theological or religious writing is intriguing».

7. Η Cameron χαρακτηρίζει τους διαλόγους είτε ως «Πλατωνικούς» («*Platonic*»: σ. 15, 20, 48 κ.ά.) είτε, πιο σπάνια, ως «Πλατωνίζοντες» («*Platonizing*»: σσ. 49-50). Προτιμώ τον δεύτερο όρο, γιατί οι βυζαντινοί διάλογοι δεν είναι καθαρά φιλοσοφικοί. Τις πιο πολλές φορές οι συντάκτες τους απλά μιμούνται το ύφος και τις εξωτερικές συμβάσεις των Πλατωνικών διαλόγων και δεν προβαίνουν σε πλήρη αξιοποίηση των φιλοσοφικών συλλογισμών. Αυτή είναι άλλωστε και η άποψη της συγγραφέως, όπως την έχει διατυπώσει αλλού [βλ. A. CAMERON & N. GAUL, «Introduction», στο: A. CAMERON & N. GAUL (επιμ.), *Dialogues and debates from late Antiquity to late Byzantium*, New York – Oxfordshire 2017, 1-7: 3].

της συνήθειας» («Lover of Habit», ό.π.)⁸. Νομίζω ότι η σημασία εδώ είναι κάπως διαφορετική. Ήδη στην αρχή του κειμένου ο Φιλοσυνήθης δηλώνει ότι τάσσεται με το μέρος του Λέοντος, μητροπολίτη Χαλκηδόνας, ο οποίος βρέθηκε στο επίκεντρο της έριδας που τροφοδότησε τον διάλογο του Ευστρατίου. Η υπεράσπιση όμως του Λέοντος δεν στηρίζεται στην αλήθεια των γεγονότων αλλά στη θετική προκατάληψη του Φιλοσυνήθους, εξαιτίας του φιλικού δεσμού που συνδέει τους δύο άνδρες. Ο Φιλαλήθης το αντιλαμβάνεται και γι' αυτό προτρέπει τον συνομιλητή του να αλλάξει στάση απέναντι στο προς εξέταση ζήτημα: *καὶ αὐτὸν δέ σε πρὸς τοῦτο παρακαλῶ, φιλίαν μὲν καὶ συνήθειαν ἐν τῷ παρόντι ἀρνήσασθαι, τοῦ ἀληθοῦς δ' ἀντέχεσθαι*⁹. Όπως φαίνεται, ο Φιλαλήθης αντιτάσσει τη *φιλίαν* και τη *συνήθειαν* με το *ἀληθές*. Η *συνήθεια* λοιπόν δεν φαίνεται να εμφανίζεται στον διάλογο με τη σημασία του «έθους», αλλά με εκείνη της «γνωριμίας» και της «φιλικής σχέσης» (από εκεί προκύπτει και η πρώτη σημασία του αρχαίου τριτόκλιτου *συνήθης*). Συνεπώς, ο Φιλοσυνήθης αντιπροσωπεύει, κατά τη γνώμη μου, «εκείνον που βάζει πάνω απ' όλα τους φιλικούς δεσμούς», προφανώς ακόμα και σε βάρος της αλήθειας.

Επιστρέφοντας στην αφήγηση της Cameron, η συνέχεια κρύβει ενδιαφέρουσες εκπλήξεις: Ο Ευστράτιος κατηγορήθηκε για τη χρήση φιλοσοφικών συλλογισμών και καταδικάστηκε (σ. 167, σημ. 77). Όταν οι «πλατωνίζοντες» διάλογοι επανέρχονται, σχεδόν πάντα με αφορμή εκκλησιαστικά ή ευρύτερα θεολογικά ζητήματα, οι συγγραφείς ακροβατούν μεταξύ δόγματος και συλλογισμών, όχι σπάνια αντικρούοντας τους εαυτούς τους εντός του ίδιου διαλόγου. Εδώ η Cameron βλέπει σωστά την «ένταση» («tension», σ. 51) μεταξύ της ρητορικής και της φιλοσοφίας, αλλά και ανάμεσα στη θεολογία και τη «φιλοσοφία» ή, καλύτερα, την τάση για φιλοσοφική πραγμάτευση. Βρισκόμαστε, κατά τη γνώμη μου, στην καρδιά του ζητήματος: Ο 12ος αιώνας φέρνει μία άνευ προηγουμένου ανατροπή (με την παλαιότερη εξαίρεση ενός, ούτως ή άλλως, ανεπανάληπτου λογίου, στο πρόσωπο του Μιχαήλ Ψελλού), καθώς η βαριά αρχαία κληρονομιά, σταθερά και ηχηρά παρούσα στην *παιδείαν* των λογίων διαχρονικά, τείνει να αναπτύξει τάσεις αυτονόμησης, όσο δειλές και αν είναι αυτές. Μέσα σε αυτό

8. Με τον ίδιο ουσιαστικά τρόπο («Lover / Friend of Custom») και από τη F. SPINGOU, *A platonising dialogue from the twelfth century. The logos of Soterichos Panteugenos*, στο: CAMERON & GAUL, *Dialogues and debates...*, 123-136: 129.

9. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη*, τ. Α', Λειψία 1866, 129 (πβ. και τον επίλογο του διαλόγου στη σ. 151, όπου εκφράζεται η ίδια ακριβώς άποψη).

το πλαίσιο, αξίζει την πλήρη προσοχή μας το ότι ακόμα και οι λόγιοι που αποφάσισαν να συνθέσουν διαλογικά κείμενα ή να καταγράψουν συνομιλίες υπό τη μορφή «πλατωνιζόντων» διαλόγων φαίνεται να τηρούν αμφίσημη στάση απέναντι στον νέο ορίζοντα που ανοιγόταν. Η Cameron το συνοψίζει εύστοχα και περιεκτικά: «Παρά την προτίμησή τους στους συλλογισμούς, οι Βυζαντινοί δήλωναν καχύποπτοι απέναντι στη συλλογιστική, και συχνά εξέφραζαν αποδοκιμασία για τη διαλεκτική, ακόμα και σ' εκείνα τα κείμενα που εξαρτιόνταν και από τις δύο» (σ. 74)¹⁰. Στ' αλήθεια, δεν ξέρει κανείς αν οι συγγραφείς των διαλόγων φοβούνταν την αντίδραση και τον έλεγχο από την επίσημη Εκκλησία ή τελικά τον ίδιο τους τον εαυτό.

Η Cameron διακρίνει σε τέτοιες, όπως και σε ανάλογες, περιπτώσεις «πολυπλοκότητα» και ως εκ τούτου συνιστά προσοχή στην ανάλυση των πολιτισμικών εκδηλώσεων του 12ου αιώνα. Οπωσδήποτε, πρόκειται για σοφή συμβουλή. Υπάρχουν πάντως δύο σταθερές τις οποίες δεν μπορεί και δεν πρέπει να αγνοεί κανείς όταν μελετά το φαινόμενο του Βυζαντίου: η *έλληνική κληρονομιά* και η *ορθόδοξος πίστις*. Καθόλου παράξενο λοιπόν ότι η Cameron αφιερώνει αρκετό χώρο στην ενότητα με τα συμπεράσματα στην «επιτελεστικότητα» ή «ερμηνεία» («performance») του «Ελληνισμού» και της Ορθοδοξίας τον 12ο αιώνα (σσ. 139-147). Σε σύμπνοια με τη μέθοδο της «Ανάλυσης λόγου» που προέκρινε στην εισαγωγή του βιβλίου, και λαμβάνοντας υπόψη τις εντός και εκτός αυτοκρατορίας ζυμώσεις της υπό εξέταση εποχής (ανταγωνισμός λογίων, άνοδος και συνεπακόλουθη απειλή από τη Δύση, σχέσεις με την αλλόθρησκη ετερότητα), η συγγραφέας προτείνει να δούμε τη διαλεκτική σχέση «Ελληνισμού» και Ορθοδοξίας ως κάτι δυναμικό και όχι ως παθητική στάση ενός παρακμάζοντος πολιτισμού απέναντι σε εξελίξεις που τον ξεπερνούν. Με τα δικά της λόγια: «Ο,τι βλέπουμε σε αυτά τα γεμάτα προκλήσεις χρόνια είναι η 'επιτέλεση', όχι η 'υπεράσπιση', της Ορθοδοξίας» (σ. 147)¹¹.

10. «Despite their own liking for syllogisms, the Byzantines professed to be suspicious of syllogistic, and frequently expressed disapproval of dialectic, even in the very texts that depended on both».

11. «Performing, rather than guarding, orthodoxy, is what we see in these challenging years». Εδώ γίνεται έμμεση αναφορά στο κεφάλαιο: «The guardians of Orthodoxy» από το βιβλίο του P. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 316-412 («Οι υπέρμαχοι της ορθοδοξίας», 502-652 στην ελληνική έκδοση του 2008). Όπως φαίνεται στις ενότητες που προηγήθηκαν, η Cameron διαφωνεί με διάφορες προσεγγίσεις του Magdalino και ειδικά με τον όρο: «υπέρμαχοι της ορθοδοξίας» (σ. 52). Πάντως, σε

Προφανώς τέτοιες απόψεις αντηχούν τις ζωηρές συζητήσεις στον χώρο της Βυζαντινολογίας γύρω από το θέμα του αυτοπροσδιορισμού και της ταυτότητας των «Ρωμαίων της ανατολικής αυτοκρατορίας», ιδιαίτερα έντονες τα τελευταία χρόνια. Η Cameron αφιερώνει μάλιστα στο παρόν βιβλίο της τρειςσέμιση σελίδες στο περί «Ελληνισμού στο Βυζάντιο» ζήτημα («Greeks, Latins and Hellenes», σσ. 92-95), οι οποίες όμως είναι υπέρ το δέον βραχυλογικές, σε βαθμό που ενδέχεται να δημιουργήσουν σύγχυση στον μη ειδικό αναγνώστη. Πιο συγκεκριμένα, η συγγραφέας ξεκινά λέγοντας ότι σε κάποιους αντιλατινικούς διαλόγους του 12ου αιώνα, που δεν κατονομάζονται, οι Βυζαντινοί (αυτο)αποκαλούνται *Γραικοί* (τα εναλλακτικά πρακτικά του Νικήτα Μαρωνείας από τη σύνοδο του 1166 έρχονται κατά νου). Ξαφνικά η συζήτηση στρέφεται στον όρο *Ἕλληνας* και στο κατά πόσον οι Βυζαντινοί του 12ου αιώνα είχαν αναπτύξει μία πρωτοεθνικιστική συνείδηση, που τους επέτρεπε να βλέπουν τους εαυτούς τους, σε κάποιον απροσδιόριστο βαθμό, ως *Ἕλληνες*. Παρατίθενται επιγραμματικά οι απόψεις διάφορων μελετητών του ζητήματος (Καλδέλλης, Σινιόσογλου – πιο κάτω συζητείται κάπως εκτενέστερα η άποψη του Magdalino) και στη συνέχεια η Cameron προτείνει και πάλι τη συνολική θεώρηση του φαινομένου, μακριά από απλουστεύσεις και αναθεωρητικές αναγνώσεις της ιστορίας.

Το μικρό πρόβλημα που προκύπτει με αυτή τη σύντομη υποενότητα είναι, κατά τη γνώμη μου, διττό: Πρώτον, ο όρος *Γραικός*, δηλαδή το σημείο εκκίνησης της Cameron, μένει ουσιαστικά ασχολίαστος, με μία μόνο παραπομπή σε σύγχρονη μελέτη, η οποία όμως δεν καλύπτει το ειδικότερο θέμα των διαλόγων του 12ου αιώνα¹². Δεύτερον, η περί «Ελληνισμού» συζήτηση, που παρεισφραξεί δίχως προειδοποίηση από τη δεύτερη πρόταση και η οποία τελικά δεσπόζει σε αυτές τις λίγες σελίδες, είναι τελικά πολύ σύντομη και όχι ιδιαίτερος διαφωτιστική για όποιον αγνοεί τις λεπτές αποχρώσεις της πραγμάτευσής της

άλλο σημείο αναγνωρίζει την υψηλή αξία του βιβλίου του για τον Μανουήλ Κομνηνό, ασχέτως αν η ίδια διαφωνεί με μερικές από τις ερμηνευτικές προτάσεις του (σ. 159, σημ. 3).

12. Συγκεκριμένα, στο άρθρο: I. ΣΤΟΥΡΑΪΤΗΣ, Roman identity in Byzantium: A critical approach, *BZ* 107.1 (2014), 175-220: 208. Ο Στουραΐτης υποστηρίζει ότι ο όρος *Γραικός* είχε εθνολογική-γλωσσική και όχι εθνική σημασία στο Βυζάντιο. Ωστόσο, στη σ. 209, σημ. 129, σημειώνει την αξία προσοχής πρακτική αρκετών λογίων του Βυζαντίου να αυτοπροσδιορίζονται ως *Γραικοί* στα γραπτά τους, με παραπομπή στο έργο του Θεοδώρου Στουδίτη. Σε κάθε περίπτωση, η υποσημείωση της Cameron δεν νομίζω ότι επαρκεί για ένα τόσο απαιτητικό ζήτημα.

από τη σύγχρονη επιστήμη¹³. Προτείνω, λοιπόν, ο αναγνώστης να συμβουλευτεί πρώτα το κεφάλαιο: «Hellenism» από το βιβλίο *Byzantine matters* της Cameron¹⁴, όπου η παρουσίαση της όλης προβληματικής είναι αναλυτική και κατατοπιστική, γραμμένη μάλιστα σε καθαρό και κατανοητό ύφος. Πιστεύω ότι δίχως το «Hellenism» του *Byzantine matters*, ο αναγνώστης ενδέχεται να μην διαβάσει σωστά την πρόθεση της συγγραφέως στο «Greeks, Latins and Hellenes» του *Arguing it out*.

Πέρα από τέτοια μικρά θέματα που προκύπτουν, το παρόν βιβλίο θέτει τις βάσεις για πλούσια μελλοντική έρευνα στο πεδίο των διαλόγων και των διαλογικών κειμένων του 12ου αιώνα. Ήδη με την κυκλοφορία του *Arguing it out* προετοιμαζόταν ο τόμος *Dialogues and debates*, σε επιμέλεια κατά το ήμισυ της Cameron¹⁵, με θέμα τους διαλόγους από την ύστερη αρχαιότητα έως το τέλος του Μεσαίωνα, με ιδιαίτερη έμφαση στα συμβατικά χρονικά όρια που ορίζουν τη βυζαντινή αυτοκρατορία (4ος-15ος αι.). Οι τέσσερις μελέτες του τόμου που ασχολούνται με τον 12ο αιώνα¹⁶ έρχονται όχι μόνο να συμπληρώσουν, αλλά και να επεκτείνουν τον προβληματισμό της Cameron του παρόντος βιβλίου, αφού πλέον περνάμε από τη συνθετική και συνολική θεώρηση (*Arguing it out*) στις επί μέρους μελέτες (*Dialogues and debates*), μέρος των οποίων αποτελεί εκείνο που η συγγραφέας άφησε συνειδητά κάπως στο περιθώριο στο δικό της βιβλίο, δηλαδή η ανθρωπολογική / ανθρωποκεντρική ανάλυση των κειμένων. Επιπολάζουν άρα νέα ερωτήματα που εστιάζουν στην προσωπικότητα του εκάστοτε συγγραφέα που κρύβεται πίσω από έναν δεδομένο διάλογο.

13. Η λακωνικότητα της συγγραφέως δημιουργεί κάποτε σύγχυση και ως προς τις απόψεις των μελετητών. Για παράδειγμα, ο Καλδέλλης αναφέρεται ως υπέρμαχος της θεωρίας για την ύπαρξη ελληνικής εθνικής ταυτότητας στο Βυζάντιο, στο πλαίσιο ενός προ-εθνικιστικού έθνους-κράτους (σ. 94). Στην πραγματικότητα, ο Καλδέλλης συνδέει την έννοια του βυζαντινού έθνους-κράτους με τη «ρωμαϊκή», όχι την «ελληνική» ταυτότητα των Βυζαντινών (βλ. STOURAITIS, *Roman identity*, 178-188).

14. Βλ. A. CAMERON, *Byzantine matters*, N. Jersey, 2014, 46-67. Αξίζει να σημειωθεί ότι εδώ η Cameron μεταφέρει σωστά την άποψη του Καλδέλλη που αναφέρθηκε στην προηγούμενη σημείωση: «[Kaldellis argues] than Byzantium was not a multi-ethnic empire but the nation state of the Romans» (CAMERON, *Byzantine matters*, 55).

15. Βλ. εδώ, σημ. 7.

16. Πρόκειται για τη συμβολή του A. J. Novikoff πάνω στον Ανσέλιο του Havelberg, της Φ. Σπίγγου στον διάλογο του Σωτηρίχου Παντευγένου, της A. Bucossi για την αινιγματική προσωπικότητα του Νικήτα Μαρωνείας και του E. Cullhed για τον *Άμάραντον* του Θεοδώρου Προδρόμου.

Με βάση τα παραπάνω, θα ήθελα να δώσω βαρύτητα σε μία διάσταση του βιβλίου της Cameron που μένει ασχολίαστη. Αν ανατρεξούμε στο ευρετήριο, θα δούμε ότι, από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, τις πιο πολλές αναφορές έχει με χαρακτηριστική διαφορά ο Μανουήλ Α΄. Από την άλλη, ο Αλέξιος Α΄ αναφέρεται μέσα στο βιβλίο κατά κύριο λόγο σε συνάρτηση με τον διάλογο του Ευστρατίου Νικαίας, ενώ οι σαφώς λιγότερες αναφορές στον Ιωάννη Β΄ αποτελούν συνήθως απλούς ιστορικούς δείκτες που συνέχουν την αφήγηση. Η Cameron σημειώνει βέβαια ότι οι αυτοκράτορες λάμβαναν πολλές φορές μέρος στις θεολογικές συζητήσεις, αλλά στην περίπτωση του Μανουήλ διαφαίνεται μία εξέλιξη, η οποία στην πραγματικότητα ξεπερνά το στενό είδος των συζητήσεων και συνεπακόλουθα των διαλόγων που παρήχθησαν. Το πραγματικό ζήτημα που προκύπτει αφορά στην αυτοπροβολή του Μανουήλ και στους τρόπους που την υποστήριζαν. Με αυτό το πρόβλημα διαπλέκεται η πολύπλοκη στάση του απέναντι στη Δύση, οι προσπάθειες που φαίνεται να κάνει για να «εκκοσμικεύσει» την ιδεολογία του θρόνου του, αλλά και η εν γένει πληθωρική προσωπικότητά του, που αρεσκόταν στον έπαινο και τις κάθε είδους επίγειες απολαύσεις, και όλα αυτά στον αντίποδα της παραδοσιακής εικόνας του χριστιανού βασιλέως τῶν Ῥωμαίων, την οποία φυσικά ο Μανουήλ δεν είχε πρόβλημα να οικειοποιείται και να προβάλλει δυναμικά κατά το δοκούν¹⁷. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η εποχή του παρήγαγε εμφανώς τους περισσότερους «πλατωνίζοντες» διαλόγους, άλλους υποστηρικτικούς και άλλους διακριτικά αντιτιθέμενους στον βασιλιά και την πολιτική του.

Χωρίς να επεκταθώ σε ένα τόσο πολύπτυχο θέμα, θα ήθελα να ριξω περισσότερο φως στα ανεπίσημα πρακτικά από τη σύνοδο που οδήγησε στην αποπομπή του Νικολάου Μουζάλωνος από τον πατριαρχικό θρόνο το 1154 (αναφέρεται στις σσ. 48-49 και 74). Το κείμενο αυτό, υπό τη μορφή διαλόγου, είναι ό,τι κοντινότερο έχουμε εκείνη την εποχή στο πλατωνικό ύφος για την αποτύπωση της μαιευτικής μεθόδου του Σωκράτη. Τον ρόλο του «νέου Σωκράτη» αναλαμβάνει φυσικά ο Μανουήλ, ωστόσο διαφαίνεται ότι πίσω από τη φαινομενικά στιβαρή εγκυρότητα των φιλοσοφικών συλλογισμών του υποκρύπτεται ένταση και αβεβαιότητα. Μάλιστα η επίγευση που αφήνει το κείμενο είναι ότι ο ανώνυμος συντάκτης ειρωνεύεται σε κάποιο βαθμό τον αυτοκράτορα. Από την άλλη, το εν λόγω τεκμήριο έχει και σπουδαίο γραμματολογικό ενδιαφέρον, καθώς φαίνεται ότι αποτελεί τον πρώτο

17. Πβ. Α. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium. The transformations of Greek identity and the reception of the classical tradition*, Cambridge 2009, 248.

«πλατωνίζοντα» διάλογο που συντέθηκε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μανουήλ. Ως εκ τούτου μπορεί να συνεισφέρει στην πληρέστερη κατανόηση του δεύτερου «πλατωνίζοντος» διαλόγου επί Μανουήλ, εκείνου του Σωτηρίχου Παντευγένου που συντέθηκε γύρω στο 1156, και πάλι με φόντο μία σύνοδο που συγκάλεσε ο αυτοκράτορας (σ. 50, 69, 147)¹⁸. Πιστεύω πως η προσεκτική συνεξέταση αυτών των κειμένων από μία ιστορική και γραμματολογική οπτική θα βοηθήσει στη διασαφήνιση της αμφίδρομης σχέσης του Μανουήλ με την εποχή του.

Συνοψίζοντας, το *Arguing it out* της A. Cameron αποτελεί σημαντική συμβολή στη μελέτη και κατανόηση του πολύπλοκου και, σε κάποιο βαθμό, «αιρετικού» 12ου αιώνα, καθώς μέσα από τη μελέτη του λογοτεχνικού είδους του διαλόγου (και συναφών κειμένων) αναδύονται καθοριστικά ερωτήματα που αφορούν στην κοινωνική και πολιτισμική φυσιογνωμία της βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά την εποχή εκείνη. Συνάμα, μέσα από την επιμονή της συγγραφέως για μία «παγκόσμια ιστορία», όπου το Βυζάντιο δεν θα παραμερίζεται, αλλά θα γίνεται αντικείμενο συγκριτικής μελέτης επί ίσοις όροις, μπορούμε να οδηγηθούμε σε ευρύτερα συμπεράσματα για τον ρόλο και τη θέση της αυτοκρατορίας στον τότε παγκόσμιο χώρο. Εντέλει, όπως όλα τα χρήσιμα και ωφέλιμα για την εξέλιξη της επιστήμης βιβλία, έτσι και το *Arguing it out* θέτει τα σωστά ερωτήματα και συχνά αποπειράται να δώσει απαντήσεις, οι οποίες με τη σειρά τους θα οδηγήσουν στο μέλλον τους ερευνητές στη διατύπωση καινούργιων γόνιμων απόψεων. Συνεπώς, πρόκειται για ένα από κάθε άποψη αξιανάγνωστο βιβλίο.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ
Πανεπιστήμιο Πατρών

18. Η SPINGOU, A platonising dialogue [όπως σημ. 8], 123-136: 129-130, θεωρεί ως πρώτο δείγμα «πλατωνίζοντος» διάλογου της βασιλείας του Μανουήλ εκείνον του Παντευγένου. Υποθέτει έτσι ότι ο διάλογος του Ευστρατίου Νικαίας ενέπνευσε τον Παντεύγενο να συνθέσει τον δικό του. Αν προσθέσουμε στην ιστορική αφήγηση τον διάλογο μεταξύ Μανουήλ και Μουζάλωνος οι ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις της Σπίγγου μπορούν να εμπλουτιστούν με επιπλέον ερμηνευτικές προτάσεις.

M. JEFFREYS – M. D. LAUXTERMANN (eds.), *The Letters of Psellos. Cultural Networks and Historical Realities* [Oxford Studies in Byzantium], Oxford 2017, pp. 468. ISBN 978-0-19-878722-8

The oeuvre of Michael Psellos has undergone systematic treatment in recent years. In addition to the inventory of manuscripts (P. MOORE, *Iter Psellianum*, Toronto 2005) and the translations of letters and orations by an American team (Series: Michael Psellos in Translation), the present volume systematically scrutinizes and indexes the scholar's letter collections on the eve of Stratis Papaioannou's new edition (to be published at Teubner). The different collections of the scholar's *γράμματα* pose a major problem for the interpretation and the understanding of the letters and their rationale of organization: There is no main collection or a master edition of the learned man¹.

The present volume is the outcome of a conference held at Oxford in November 2010: Letters of Psellos were examined and presented under various aspects. The contributions can be divided into two parts: I. Studies in the Correspondence of Michael Psellos (pp. 3-140) and II. Summaries of Letters of Michael Psellos (pp. 151-416).

In his introductory chapter, Marc Lauxtermann deals with the difficulties related to the epistolographic work of Psellos (pp. 3-12). One problem is the historical distance to his texts: The context of many letters, which seem very familiar, can hardly be understood by the modern recipient. Allusions can be identified as such, but their meaning and relevance is difficult to grasp. In addition, Psellos takes his rhetorical finesse to extremes, playing with his correspondents.

1. See S. PAPAIOANNOU, A Fragile Literature: Byzantine Letter-Collections and the Case of Michael Psellos, in: P. ODORICO, ed., *La face cachée de la littérature byzantine. Le texte en tant que message immédiat*, Paris 2012, 289-328.

This ironic game, which also seems to distort the truth, leaves not only the modern reader, but also contemporary recipients perplexed (e.g. ep. 229 Kurtz – Drexler; Summaries pp. 275-276).

The introductory essay is followed by five articles that mainly focus on the network and circle of acquaintances of Psellos addressing prosopographical and chronological questions. All of them include translations of several letters.

Floris Bernard deals with the learned network of the scholars and aspects of the teaching-student relationships ('Educational Networks in the Letters of Michael Psellos'; pp. 13-41). The Psellian letters, like those of Libanios² or the anonymous professor³, reflect the interdependence of education and career. The relationship between the teacher and his students are not terminated by the end of training. Some letters addressed to a certain Pothos are preserved reflecting such an ongoing process of interaction (pp. 30-31): Through his relations with the imperial court and his activity as a speaker there, Psellos also wanted to draw attention to his pupils and make it easier for them to start a career at court. The relationship was also characterized by reciprocity: The former teacher was able to profit in several ways from the successful career entry of a pupil: He could be recommended to other students or take over commissioned works. Psellos also benefit from the relationships with his pupils keeping information channels open. Forms of address add to the understanding of their relations: They show a variety of notions including intimacy, hierarchy and playfulness. In Psellos' case they also reflect the sublime intellectuality of relationship. A fellow student can be addressed as ἀδελφός in a rather neutral manner, while ἀνεψιός represents an endearing salutation.

Michael Jeffreys, the spiritus rector of the undertaking, investigates the relationship of Psellos to monastic communities at Olympus ('Michael Psellos and the Monastery'; pp. 42-58). He arrived at the Bithynian holy mountain fleeing from persecution and offense by clerical circles at Constantinople and stayed there less than a year (1054). Psellos found contemplation and ἡσυχία there, but also possibilities to invest, since he already had a fortune that grew. Psellos put money into monasteries, some of them belonged to him (see a list of localities, pp. 53-56).

2. See R. CRIBIÖRE, *The School of Libanius in Late Antique Antioch*, Princeton, N.J. 2007.

3. See A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Teachers and Textbooks in Byzantium Ninth to Eleventh Centuries, in: S. STECKEL – N. GAUL – M. GRÜNBART, eds., *Networks of Learning. Perspectives on Scholars in Byzantine East and Latin West, c. 1000-1200*, Münster, Berlin 2014, 3-15.

His letters reflect the continuous preoccupation with monastic and fiscal issues. To give an example, he could not afford a monastery, because the budgeted amount of money had been stolen (ep. 13 Gautier; Summaries pp. 160-162).

After discussing Psellos' role as investor Michael Jeffreys presents a detailed study on Psellos' friendship with Constantine Keroularios echoed in a series of letters ('Constantine, Nephew of the patriarch Keroularios, and His Good Friend Michael Psellos'; pp. 59-88).

The relation between Psellos and his former teacher John Mauropous forms the centre of Marc Lauxtermann's contribution ('The Intertwined Lives of Michael Psellos and John Mauropous'; pp. 89-127). Mauropous left a dossier, whose mastercopy has been preserved (Vaticanus gr. 676). The collected texts including his letter collection can be understood as self-representation and self-fashioning, some letters have been deliberately selected (p. 99). The letters can be dated to three periods (epp. 1-42: 1043-1049, epp. 43-50: 1049/1050 and epp. 51-77: to the first years of his stay at Euchaita). Lauxtermann tries to classify letters of Psellos in the chronological frame of Mauropous' collection (p. 105); he discusses corresponding letters of Mauropous and Psellos (Mauropous nr. 23, Psellos 34 Kurtz – Drexl and 12 Maltese = Garzya 33, dated to 1047); Michael Psellos had read the praise of Mauropous and felt happy, because his rhetorical abilities had been reassured; the letter probably formed a recommendation for the chair of philosophy in Constantinople.

In the final contribution Diether Roderich Reinsch analyses nine and translates two letters of the scholar to a high ranking official emphasizing their ironic level ('Venomous Praise'. Some Remarks on Michael Psellos' Letters to Leon Paraspondylos'; pp. 128-140; translation of epp. 7 and 9 Sathas).

The second part of the book forms a set of more than 500 summaries of the letters of the *ὑπατος τῶν φιλοσόφων*. Jeffreys paraphrases the letters adding the date and the most important literature (including the manuscript tradition of a letter using the Sigla introduced by Papaioannou for his edition⁴. Some of the addressees' letters are put together forming clusters of correspondence. A special section is devoted to chronological and prosopographical adjustments (pp. 417-445: 'Excursuses 1-17. Dating the Letters').

The volume offers a comprehensive and systematic insight into the epistolographic work of Psellos. The main focus and intention of the volume is

4. S. PAPAIOANNOU, Das Briefcorpus des Michael Psellos. Vorarbeiten zu einer kritischen Neuedition. Mit einem Anhang: Edition eines unbekanntes Briefes, *JÖB* 48 (1998), 67-117.

dedicated to both the historicity and the realities of the letters. Further directions of investigation of Psellian (and Byzantine) letters can be: An analysis of the text genre 'letter' and the question why the letters appealed to contemporaries. A deeper analysis of the motifs and topoi may contribute to the reconstruction of friendly conventions. However, forms of address that can be seen as elements, carriers and reflexes of relationships have been carefully included in the analysis. The aural and stylistic qualities of the letters have not been scrutinized.

The multi-layered tradition of manuscripts shows that Psellos like Libanios or the Church Fathers managed to become a trendsetter of epistolary culture in the middle and late Byzantine period. Some Psellian letters remain enigmatic tokens, but their literary quality and rhetorical refinement still entertain the modern reader. The new volume forms another piece of a mosaic that will support the understanding of Byzantine letter-writing. Such basic research is more in demand than ever in Byzantine studies. The editors offer a tasty cocktail: The combination of case-studies and the careful composed summaries of a single letter-writer produces a model that should be imitated.

MICHAEL GRÜNBART
Universität Münster

Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών Ψηφιδωτών Δαπέδων της Ελλάδος. ΙΙΙ Μακεδονία-Θράκη 2. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Μακεδονίας και της Θράκης (εκτός Θεσσαλονίκης)* [BYZANTINA MNHMEIA 18, Université Aristote de Thessalonique, Centre d'Études Byzantines – Fondation culturelle de la Banque nationale], Thessalonique 2017, 1re partie p. 623, 2e partie p. 606. ISBN 978-618-83505-0-2. ISSN 1791-9630

Avec ces deux tomes sur la Macédoine et la Thrace, une œuvre de patience et d'effort, telle que celle sur les pavements de mosaïque paléochrétienne du professeur émérite P. Asimakopoulou-Atzaka, est en passe d'être achevée. Dans la série du Corpus des pavements de mosaïque paléochrétienne de Grèce ont déjà paru les tomes sur la Grèce insulaire (t. 1), le Péloponnèse et la Grèce centrale (t. 2), Thessalonique (t. 3), et l'on attend le dernier tome sur l'Épire et la Thessalie. L'Université Aristote de Thessalonique (Département d'Histoire et d'Archéologie), espace d'enseignement et de recherche familial de l'auteur depuis de nombreuses années, ainsi que le Centre d'Études Byzantines de la même université, ont été les vecteurs de la réalisation de ce long programme de recherche et de publication. La Fondation Culturelle de la Banque Nationale a contribué quant à elle à l'édition des deux tomes de cet ouvrage volumineux. Le premier volume contient les textes et le second les documents photographiques et graphiques des pavements en mosaïque.

La contribution des Éphories des Antiquités de Grèce, d'archéologues, de chercheurs, de restaurateurs d'art mais aussi d'habitants des régions concernées a été importante pour localiser non seulement les mosaïques conservées *in situ*, mais aussi celles qui ont été détruites, ensevelies, ou bien celles qui ont été déposées pour être ensuite placées dans les expositions ou les réserves des musées.

Dans les présents tomes, un ensemble d'environ deux cents pavements en mosaïque est examiné, dont l'écrasante majorité se trouve en Macédoine, là où se trouve la plus ancienne mosaïque chrétienne de l'espace grec, dans la basilique de

Paul à Philippes (n° 1.31), là où se trouve aussi la plus ancienne inscription de mosaïste, celle de Gnôsis de la Pella préchrétienne.

Le premier tome comprend une introduction de quelques pages sur la situation de la recherche et l'état de conservation des mosaïques (accompagnée d'une traduction anglaise); un long chapitre de synthèse (p. 59-222), qui examine les mosaïques de Macédoine et de Thrace dans un ordre chronologique et suivant leur fonction profane ou ecclésiastique; le Catalogue proprement dit (p. 222-502); un Tableau thématique des mosaïques du Catalogue d'une très grande utilité (p. 503-529); une très riche bibliographie (p. 531-591); un Index des lieux où l'on a découvert des mosaïques ainsi qu'un Index général. Le second tome contient 566 tableaux sur pleine page comprenant des cartes, des photographies et des dessins (p. 1-566). Il possède encore, outre la référence à la provenance des photographies et la carte archéologique de Veroia, une traduction en anglais des textes des tableaux avec les cartes, les photographies et les dessins, utile à ceux qui ne connaissent pas le grec.

L'auteur a choisi un mode extrêmement pratique de répartition des mosaïques, sur la base des unités régionales en vigueur aujourd'hui des deux régions de la Macédoine et de la Thrace respectivement.

Dans les pages d'introduction, P. Asimakopoulou-Atzaka fait une estimation et un état des lieux des pavements de mosaïque thraces et macédoniens et poursuit par des comparaisons avec d'autres œuvres d'autres régions. Aussi bien l'introduction que le Catalogue général manifestent la difficulté de datation exacte des mosaïques. Par exemple, la technique des pavements composés de *tesserae* asymétriques possède des traits et des motifs stables, qui se répètent depuis la période de la Rome impériale jusqu'à la fin de la basse antiquité. Néanmoins, la détermination exacte des limites de la basse antiquité, de la période paléochrétienne et la période byzantine aiderait à comprendre plus clairement la répartition des pavements dans le temps. L'auteur place, comme point de départ chronologique du Catalogue, le début du IVe siècle, mais la nature du matériel l'induit à se référer à des œuvres plus anciennes, ainsi qu'on va le comprendre plus loin.

Le Catalogue principal est divisé en deux sections: les mosaïques en *opus tessellatum* (Catalogue I) et les pavements composés de *tesserae* asymétriques en marbre ou en pierre (Catalogue II). Le Catalogue I est réparti en deux groupes suivant la précision de la datation et non la datation elle-même. Dans le premier groupe se trouvent les mosaïques qui, de façon absolument ou relativement certaine, appartiennent à la période comprise entre le IVe et le VIe siècle ap. J.-C. Dans le

second groupe sont rassemblées les mosaïques non datées, d'époque romaine et paléochrétienne. Le Catalogue II comprend les pavements composés de *tesserae* asymétriques en marbre ou en pierre, sauf ceux que l'on place avec certitude avant le IVe siècle ap. J.-C. Le tome est complété par le Catalogue III (Appendix) qui contient surtout des mosaïques de la période de la Rome impériale.

Dans chaque lemme, l'espace dont le pavement de mosaïque est l'ornement, l'état de conservation et la place actuelle du pavement sont définis; les dimensions sont fournies, ainsi que les couleurs et la description du décor; la mention des inscriptions est suivie de la datation et de la bibliographie.

L'espace septentrional de la Grèce a réservé la découverte de nombreuses et remarquables compositions en mosaïque. Elles proviennent aussi bien d'ensembles architecturaux ecclésiastiques que de constructions profanes – Thessalonique, Veroia, Philippes, Amphipoli, Dion, Chalkidiki, Macédoine occidentale et Thrace (Maroneia). Dans une *villa rustica* située près des sources Voïrani, au nord de Philippes, on est impressionné par la miniature en mosaïque d'une véritable colonnade, et on constate par les représentations de Néréides, de poissons et d'autres créatures marines, sujets de prédilection particulière au IIe et au IIIe siècle ap. J.-C., que leur tradition se poursuit au IVe siècle tant en Grèce (Philippes) que dans d'autres régions de la Méditerranée orientale. La mosaïque la plus importante peut-être du point de vue iconographique qui ait été découverte en Thrace est celle de la basilique sise à Paleochora de Maroneia: elle comporte un riche décor géométrique et figuratif, comme l'oiseau dans une cage, et elle est à mettre en relation, d'après les connaissances très étendues de l'auteur, avec des compositions trouvées en Syrie et en Afrique du Nord, mais aussi avec un pavement du Ve siècle découvert à Constantinople. Les mises en parallèle stylistiques, ainsi que les remarques sur les ateliers locaux en activité dans les régions de la Macédoine et de la Thrace, aident le chercheur à composer un tableau de la production artistique du début de la période byzantine. Les inscriptions réunies offrent également un matériel précieux aux archéologues et aux historiens.

Dans le tome 2, la qualité des photographies est inégale, car nombre d'entre elles proviennent de l'étape de la fouille. Toutes cependant constituent des documents de preuve, souvent extrêmement précieuses, particulièrement s'il s'agit de pavements de mosaïque détruits ou ensevelis.

Outre l'indispensable science du chercheur, la composition d'un tel ouvrage exige indubitablement discipline, persévérance et capacité à surmonter une multitude d'obstacles pratiques. Le Corpus des pavements de mosaïque se range

auprès des ouvrages de longue haleine, des ouvrages-outils, tels que le Corpus des inscriptions et le Corpus des fresques byzantines. À son achèvement, il occupera une place en vue parmi les outils de recherche des archéologues et des historiens, mais aussi parmi les ouvrages qui organisent le champ scientifique de l'histoire culturelle des premiers siècles chrétiens dans l'espace hellénique.

EUGÉNIE DRAKOPOULOU

Fondation Nationale de la Recherche Scientifique

A. TADDEI, *Hagia Sophia before Hagia Sophia. A study of the Great Church of Constantinople from its origins to the Nika Revolt of 532* [Saggi di storia dell'arte, 52]. Rome: Campisanto Editore, 2017. 310 σελ., 158 φωτογραφίες και σχέδια. ISBN 978-88-85795-00-6

Ο ιουστινιάνειος ναός της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, το εμβληματικότερο βυζαντινό μνημείο, έχει μια οικοδομική και πολιτική «προϊστορία» περίπου 187 ετών. Κατέχει τη θέση δύο προηγούμενων διαδοχικών ναών, ο αρχαιότερος από τους οποίους είχε κτισθεί μεταξύ των ετών 350 και 360 από τον Κωνσταντίνο Β΄ (337–361), γυιο του Μ. Κωνσταντίνου (324–337). Η εκκλησία αυτή καταστράφηκε από πυρκαγιά το 404 από ζηλωτές υποστηρικτές του Ιωάννη Χρυσοστόμου, δίνοντας τη θέση της στη «δεύτερη Αγία Σοφία» η οποία άρχισε να οικοδομείται από τον Αρκάδιο (395–408) για να ολοκληρωθεί, το 415, επί Θεοδοσίου Β΄ (408–450). Κατά τη Στάση του Νίκα, το 532, πυρκαγιά κατέστρεψε και αυτόν τον ναό, μαζί με το μεγαλύτερο τμήμα του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης. Στη θέση του ο Ιουστινιανός Α΄ (527–565) έκτισε τον ναό που διαχρονικά, από τα εγκαίνιά του –στις 27 Δεκεμβρίου του 537– έως σήμερα, αποτελεί αντικείμενο οικουμενικού θαυμασμού.

Ελάχιστες και αποσπασματικές είναι οι γνώσεις μας για τα δύο κτήρια που προηγήθηκαν της ιουστινιάνειας Αγίας Σοφίας. Η παρούσα μελέτη του Alessandro Taddei, αναπλ. καθηγητή ιστορίας της τέχνης στο Πανεπιστήμιο La Sapienza, Ρώμη, επιχειρεί να καλύψει αυτό το κενό. Εξετάζει με συστηματικό τρόπο τις προ-ιουστινιάνειες φάσεις του μνημείου αναφορικά με το πολιτικό, κοινωνικό, πολεοδομικό και καλλιτεχνικό περιβάλλον της πρωτοβυζαντινής Κωνσταντινούπολης, συνδυάζοντας κριτικά ιστορικές πηγές, αρχαιολογικές μαρτυρίες και πορίσματα προηγούμενων ερευνών. Μετά από σύντομη εισαγωγή, το κυρίως μέρος του βιβλίου διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια και ακολουθούν τα συμπεράσματα. Ο τόμος κλείνει με βιβλιογραφικό κατάλογο και γενικό ευρετήριο.

Στο πρώτο κεφάλαιο «Η κωνσταντινεία ‘προϊστορία’: Η Μεγάλη Εκκλησία στην αυγή της ύπαρξής της» ο συγγραφέας προσπαθεί να ανιχνεύσει τη σχέση του Μ. Κωνσταντίνου με την «προϊστορία» της Αγίας Σοφίας, στο πλαίσιο του αυτοκρατορικού οικοδομικού προγράμματος για τη διαμόρφωση του μνημειακού κέντρου της Νέας Ρώμης. Υιοθετώντας την άποψη, που πρώτος διατύπωσε ο Charles Du Fresne Du Cange¹ και δέχθηκε ο Cyril Mango², ότι η Μεγίστη Τετράστωος Αγορά της αρχαίας πόλης, γνωστή μόνο από τις γραπτές πηγές, βρισκόταν στη θέση του Αυγουσταίου³, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η πολεοδομική και πολιτική διαχείριση αυτής της αγοράς από τον Μ. Κωνσταντίνο δεν αποσκοπούσε στον εκχριστιανισμό της. Η ύπαρξη εξάλλου του ναού της Ειρήνης, μόλις μερικές εκατοντάδες μέτρα βορείως του Αυγουσταίου, μάλλον απέκλειε την ανάγκη ανέγερσης, επί της κωνσταντινείας βασιλείας, ενός δεύτερου μεγάλου χριστιανικού ναού σε αυτή την περιοχή. Ο συγγραφέας συντάσσεται με την άποψη του Franz Alto Bauer ότι ο Μ. Κωνσταντίνος έκτισε, στη θέση της Αγίας Σοφίας, μια παλατινή αίθουσα συγκεντρώσεων⁴. Το οικοδόμημα αυτό θα ήταν ο πρόδρομος του ναού της Σοφίας του Θεού, που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος Β΄.

1. C. DU FRESNE DU CANGE, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata: prior, Familias ac stemmata imperatorum constantinopolitanorum, cum eorundem augustorum nomismatibus, & aliquot iconibus: praeterea familias dalmaticas & turcicas complectitur: alter, Descriptionem urbis constantinopolitanae, qualis extitit sub imperatoribus christianis*, Paris 1680 [ανατ. Bruxelles: Culture et Civilizations, 1964], 70.

2. C. A. MANGO, *The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople* [Arkæologisk-kunsthistoriske meddelelser, τ. 4, αρ. 4], Κοπεγχάγη: I kommission hos Munksgaard 1959, 42-47.

3. Στην περίπου σύγχρονη με το παρόν βιβλίο διδακτορική διατριβή του Δημήτρη Χατζηλαζάρου, υποστηρίζεται με πειστικά επιχειρήματα ότι η Μεγίστη Τετράστωος Αγορά ταυτίζεται με τη Βασιλική, απέναντι από το Αυγουσταίο: Δ. Θ. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ, *Η Βασιλείος στοά και η σύνθεση του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης. Τοπογραφία, λειτουργίες, συμβολισμοί* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, 2016 [= <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/38058#page/1/mode/1up> (τελευταία πρόσβαση 12.10.2019)]. Την ίδια θέση για το Μεγάλο Τετράστωο είχαν υποθέσει αρχικά οι Alfons Maria SCHNEIDER (*Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt*, [Istanbuler Forschungen, 8], Βερολίνο: Abteilung Istanbul des Archäologischen Institutes des Deutschen Reiches 1936, 23-26) και R. GUILLAND (*Études de topographie de Constantinople byzantine*, τ. 2, Berlin - Amsterdam: Adolf Hakkert, 1969, 3).

4. F. A. BAUER, *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike. Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopel*

Στο πλαίσιο της ανεξίθρησκης πολιτικής του ο Μ. Κωνσταντίνος δεν κατήργησε τους ειδωλολατρικούς ναούς της νέας πρωτεύουσας, ενώ ίδρυσε μικρό μόνο αριθμό χριστιανικών ιερών: τους ναούς των τοπικών μαρτύρων Μωκίου, Ακακίου και Αγαθονίκου, οι οποίοι εξετάζονται στο τέλος αυτού του κεφαλαίου. Επίσης, ο Μ. Κωνσταντίνος ανακαίνισε την ήδη υπάρχουσα εκκλησία της Ειρήνης, μεγαλύνοντάς την, και την αναβάθμισε σε επισκοπικό ναό της πρωτεύουσας. Πιθανώς, ο ναός δεν αφιερώθηκε στην ειρήνη από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, αλλά ανεπίσημα, μετά την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο, το 325, στο πλαίσιο ενιαίας αυτοκρατορικής και εκκλησιαστικής προπαγάνδας. Η αφιέρωση εκκλησιών σε έννοιες (ειρήνη, σοφία, δύναμη, ομόνοια) ήταν συνηθισμένη κατά τον 4ο αιώνα. Ο ναός της Ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη παραδίδεται ως «ναός της Αγίας Ειρήνης» αρκετά αργότερα, το 532, σε *Νεαρά* του Ιουστινιανού Α΄.

Το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Η Μεγάλη Εκκλησία του Κωνσταντίου Β΄ (360)» πραγματεύεται τις συνθήκες υπό τις οποίες κτίστηκε η «πρώτη Αγία Σοφία» καθώς και τα γεγονότα που οδήγησαν στην καταστροφή της, το 404. Ο συγγραφέας αποδίδει με παραστατικότητα το ανήσυχο θρησκευτικο-πολιτικό τοπίο της Κωνσταντινούπολης του 4ου αιώνα με αναφορές, μεταξύ άλλων, στην κατάληψη των εκκλησιαστικών εδρών της πρωτεύουσας και κυρίως του επισκοπικού της θρόνου από αρειανόφρονες ιεράρχες, μεθοδευμένη από τους αυτοκράτορες Κωνσταντίο Β΄ και Ουάλεντα (364-378) στις αντιδράσεις της αδύναμης ορθόδοξης κοινότητας της πόλης για την υποστήριξη των θρησκευτικών ταγών της, οι οποίες είχαν ενίοτε αιματηρή κατάληξη λόγω της παρέμβασης στρατιωτικών δυνάμεων -αποκορύφωμα τα αιματηρά γεγονότα μέσα στην Ειρήνη, το 344, με περισσότερα από 3.000 θύματα, οπαδούς του καθαιρεθέντος ορθόδοξου επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Παύλου Α΄ (337-339, 341-342 και 346-350) στον σταθερό έλεγχο του ναού της Ειρήνης από τους ορθόδοξους έως τα τέλη του 344, οπότε ο αρειανός επίσκοπος Μακεδόνιος (342-346 και 350-360) κατάφερε να εγκατασταθεί εκεί με την υποστήριξη στρατιωτών στις διώξεις των υποστηρικτών του Συμβόλου της Νικαίας επί της δεύτερης αρχιερατείας του Μακεδονίου καθώς και του διαδόχου του Ευδοξίου (360-370).

und Ephesos, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 1996, 149. Κατά τον Taddei, αυτή η αίθουσα συγκεντρώσεων προοριζόταν για απόδοση τιμών στον Μ. Κωνσταντίνο -ως αυτοκράτορα με σοφία εκ Θεού και νόμιμο εγγυητή της κρατικής ασφαλείας- και τη δυναστεία του ή για ακροάσεις.

Με την αυξανόμενη πολιτικο-στρατηγική σημασία της Κωνσταντινούπολης επί Κωνσταντίου Β΄, η ανάγκη για ενότητα και κοινωνική συνοχή στην πρωτεύουσα έγινε επιτακτική. Το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα για την πόλη μαρτυρούν η εξίσωση της συγκλήτου της με εκείνη της Ρώμης αλλά και το ευρύ οικοδομικό του πρόγραμμα που περιλάμβανε ανέγερση σιταποθηκών ή αποθηκών εμπορευμάτων, γνωστών ως *Horrea Constantiaca*, εμπορικής αγοράς, Βιβλιοθήκης, της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων (ολοκληρώθηκε το 370) καθώς και λουτρικού συγκροτήματος κοντά στον ναό (ολοκληρώθηκε επί Θεοδοσίου Β΄).

Κεντρική θέση, πάντως, στο πρόγραμμα αυτό κατέχει η οικοδόμηση του «πρώτου ναού της Αγίας Σοφίας». Τα εγκαίνιά του, στις 15 Φεβρουαρίου του 360, συνδυάστηκαν με τη Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως. Το όνομα, που δόθηκε στον ναό, κατ' αναλογία με άλλες σύγχρονές του μητροπολιτικές εκκλησίες της Ανατολικής Μεσογείου, όπως της Αλεξανδρείας και της Αντιοχείας, ήταν «Μεγάλη Εκκλησία». Παρότι η ονομασία «Σοφία», αναφερόμενη στη σοφία του Χριστού, δεν εμφανίζεται στα κείμενα πριν από τον 5ο αιώνα, ο συγγραφέας πιστεύει ότι μάλλον χρησιμοποιείτο άτυπα για τη Μεγάλη Εκκλησία ήδη από τα εγκαίνιά της. Οι μνείες της εκκλησίας ως «*dominicum*» –«κυριακόν» στα ελληνικά–, σε πηγές του 4ου αιώνα, υποδηλώνουν την αφιέρωσή της στον Χριστό. Στο άμισό του 5ου αιώνα ο ιστοριογράφος Σωκράτης μάς παραδίδει ότι η Σοφία συνδεόταν με την Ειρήνη. Οι δύο εκκλησίες ανήκαν, σύμφωνα με τον ιστοριογράφο, σε ένα σύνολο με το όνομα «Μεγάλη Εκκλησία». Η πληροφορία αυτή δείχνει, κατά τον Taddei, ότι η Μεγάλη Εκκλησία ήταν ένα καθίδρυμα που απορρόφησε ολοκληρωτικά τα προνόμια της παλαιάς επισκοπικής εκκλησίας, της Ειρήνης. Θέλοντας δηλαδή ο Κωνσταντίνος Β΄ να περιθωριοποιήσει την επισκοπική έδρα των υποστηρικτών των αποφάσεων της Νικαίας και επί αρκετά χρόνια εστία εριδών και συμπλοκών, κτίζει κοντά της, μέσα στον ίδιο *περίβολο*, βορείως του Αυγουσταίου, έναν νέο ναό, απαλλαγμένο από θλιβερές διχαστικές μνήμες. Η Ειρήνη δεν έχασε το αρχικό της status, της επισκοπικής εκκλησίας, αλλά εξαρτήθηκε από τον νέο επισκοπικό ναό. Παίροντας δε και η Ειρήνη το όνομα «Μεγάλη Εκκλησία», απορροφήθηκε εντελώς από τον νεοϊδρυθέντα ναό, ο οποίος έμελλε να λειτουργήσει, για μία εικοσαετία, μαζί με το Αποστολείον, ως ιδεολογικό προπύργιο του αρειανισμού, του κυρίαρχου δόγματος της πρωτεύουσας επί Κωνσταντίου Β΄, Ιουλιανού (360–363) και Ουάλεντος. Με άλλα λόγια, η ίδρυση της Μεγάλης Εκκλησίας από τον Κωνσταντίνο Β΄ υπαγορεύθηκε από τον στόχο του για απόλυτο θρησκευτικό έλεγχο της Κωνσταντινούπολης.

Η εμπειριστατωμένη αυτή ανάλυση του ιστορικού και ιδεολογικού πλαισίου οικοδόμησης της Σοφίας από τον συγγραφέα είναι ιδιαίτερος πειστική για την απόδοση της ίδρυσής της στον Κωνσταντίο Β΄ και όχι στον Μ. Κωνσταντίνο, όπως υποστηρίζει μια μερίδα ερευνητών⁵. Την άποψη αυτή ενισχύουν εξάλλου οι σχετικές μαρτυρίες των πρωιμότερων πηγών και κυρίως η αποσιώπηση του σημαντικού αυτού έργου από τον Ευσέβιο Καισαρείας. Η απόδοση της οικοδόμησης του ναού στον Μ. Κωνσταντίνο σε μεταγενέστερες πηγές, που αποκρυσταλλώνεται τον 10ο αιώνα –ένα πρώτο βήμα γίνεται στο *Πασχάλιον Χρονικόν* (630–640)–, ερμηνεύεται από τον συγγραφέα ως πολιτική αποσύνδεσης της Σοφίας από τον αρειανό αυτοκράτορα Κωνσταντίο Β΄, καθώς, επί της βασιλείας του Θεοδοσίου Α΄ (379–395) και στο εξής, στην αυτοκρατορία θα επικρατήσει η ορθοδοξία.

Το κεφάλαιο κλείνει με αναφορά των γεγονότων που οδήγησαν στις δύο καθαιρέσεις του Ιωάννη Χρυσοστόμου (398–404) από τον επισκοπικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης και την εξορία του. Η μοιραία αποπομπή του λαοφιλούς επισκόπου, το 404, προκάλεσε την έντονη οργή των ακραίων οπαδών του, οι οποίοι έβαλαν φωτιά στη Μεγάλη Εκκλησία τη νύκτα της 20ής Ιουνίου 404. Λόγω των ισχυρών ανέμων, η φωτιά κατέκαυσε τον ναό μέσα σε τρεις ώρες και στη συνέχεια κατευθύνθηκε προς το κτήριο της Συγκλήτου, το οποίο επίσης καταστράφηκε.

Το επόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Η Μεγάλη Εκκλησία υπό τον Αρκάδιο και τον Θεοδόσιο Β΄» εξετάζει τα γεγονότα που συνδέονται με τον «δεύτερο ναό της Σοφίας», ο οποίος εγκαινιάσθηκε το 415. Το υψηλών προθέσεων έργο της ανοικοδόμησης της Μεγάλης Εκκλησίας, το οποίο συντονίσθηκε από τον ύπαρχο Ανατολής Ανθέμιο (405–414), ήταν μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος ανάπλασης του «πληγωμένου» κέντρου της πρωτεύουσας, η οποία αναπτυσσόταν με ταχείς ρυθμούς.

5. Είναι εξάλλου, κατά την αποψη μου, πιο πειστική, λόγω της εμπειριστατωμένης ερμηνείας των πηγών, και σε ό,τι αφορά το ζήτημα της λειτουργίας της «πρώτης Αγίας Σοφίας» ως επισκοπικού ναού της πρωτεύουσας, συγκρινόμενη με την πρόσφατα διατυπωθείσα υπόθεση ότι κτίσθηκε ως κοιμητηριακός ναός-μαρτύριο (K. DARK and J. KOSTENEC, *Hagia Sophia in Context. An Archaeological Re-examination of the Cathedral of Byzantine Constantinople*, Oxford and Philadelphia: Oxbow Books 2019, 11-15). Οι είκοσι ταφικοί θάλαμοι, που έχουν βρεθεί κάτω από το δάπεδο του ιουστινιάνειου ναού, ήταν σε χρήση μάλλον κατά τον 5ο ή τον 6ο αιώνα (DARK – KOSTENEC, *Hagia Sophia*, 20-21).

Μετά την εγκαινιάσή της, στις 10 Οκτωβρίου 415, και για όλον τον 5ο αιώνα, η Μεγάλη Εκκλησία έγινε συχνά το επίκεντρο θρησκευτικών και πολιτικών διενέξεων. Η ανάμειξη των μελών της θεοδοσιανής δυναστείας, ιδιαιτέρως της Πουλχερίας, αδελφής του Θεοδοσίου Β΄, στην καθημερινή ζωή και τη λειτουργία της εκκλησίας ήταν έντονη. Ιδεολογικές συγκρούσεις και λαϊκές αντιδράσεις στην Ειρήνη και τη Σοφία πυροδοτήθηκαν από τη χριστολογία του επισκόπου Νεστορίου (328–431) αναφορικά με τη Θεοτόκο, η οποία αποκηρύχθηκε το 431 στην Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου. Ενίοτε η Σοφία έγινε τόπος άσκησης ωμής βίας, αλλά και αναζήτησης πολιτικού ασύλου.

Το κεφάλαιο αυτό κλείνει με τα γεγονότα που οδήγησαν στη Στάση του Νίκα, κατά την οποία τόσο η Μεγάλη Εκκλησία όσο και μεγάλο μέρος του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης καταστράφηκαν από φωτιά τον Ιανουάριο του 532.

Το τέταρτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην αρχαιολογία και την αρχιτεκτονική της Μεγάλης Εκκλησίας. Εξετάζοντας τις λιγοστές μαρτυρίες των κειμένων, τις μέχρι τώρα επιστημονικές θεωρήσεις και τα πιθανά πρότυπα της «πρώτης Μεγάλης Εκκλησίας», ο συγγραφέας διατυπώνει την εύλογη υπόθεση ότι ο ναός, που έκτισε ο Κωνστάντιος Β΄, ήταν μια πεντάκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, με εξωτερικά πολυγωνική αψίδα στα ανατολικά και με νάρθηκα και ευρύχωρο αίθριο στα δυτικά.

Από τη «δεύτερη Σοφία», του Αρκαδίου και του Θεοδοσίου Β΄, έχουν βρεθεί λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Ήλθαν στο φως με τις αρχαιολογικές έρευνες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου το 1935, έτος κατά το οποίο η Αγία Σοφία –τζαμί έως τότε– άρχισε να λειτουργεί ως μουσείο (Ayasofya Müzesi). Ένα μεγάλο μέρος του κεφαλαίου εξετάζει αναλυτικά αυτά τα ευρήματα και τη θέση τους στην αρχιτεκτονική του μνημείου. Πρόκειται για τμήματα μιας κιονοστήρικτης στοάς, μήκους 60 μ. περίπου, με μνημειώδεις πρόπυλο στο κέντρο της, η οποία θα αναπτυσσόταν στα δυτικά του αιθρίου του ναού. Αποκαλύφθηκαν κατά χώραν τμήμα του πίσω τοίχου της στοάς, τμήμα του στυλοβάτη και βάσεις κίωνων. Από το μνημειακό αυτό σύνολο βρέθηκαν επίσης τμήματα μαρμάρινων κίωνων, κιονοκράνων, επικράνων, επιστυλίων, αετώματος και φατνωμάτων. Τέλος, ήλθαν στο φως κατάλοιπα του ψηφιδωτού δαπέδου της στοάς, με πολύχρωμο φυτικό και γεωμετρικό διάκοσμο, καθώς επίσης μαρμάρινες πλάκες από την πλακόστρωση του αιθρίου. Η γερμανική ανασκαφή απεκάλυψε περαιτέρω τμήματα του λιθόστρωτου δρόμου μπροστά από τη στοά, καθώς και των έξι βαθμίδων που οδηγούσαν από τον δρόμο στο επίπεδό της.

Παρουσιάζεται επίσης αναλυτικά η πρόταση του Alfons Maria Schneider για τη σχεδιαστική αποκατάσταση της στοάς και του προπύλου της το οποίο θα τόνιζε την κεντρική είσοδο στο αίθριο του ναού. Με βάση και τα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών του Μουσείου της Αγίας Σοφίας, το 1945, ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εκκλησία των Αρκαδίου και Θεοδοσίου Β΄ είχε τον ίδιο προσανατολισμό με την ιουστινιάνεια, από την οποία θα ήταν λίγο μικρότερη. Θα ήταν μια πεντάκλιτη βασιλική, με κιονοστοιχίες των δεκατεσσάρων κιόνων μεταξύ των κλιτών. Το συνολικό πλάτος της θα ήταν περίπου 52 μ, με το μεσαίο κλίτος να έχει, πιθανώς, πλάτος 20 μ και κάθε ένα από τα πλάγια 7-8 μ. Συγκρίσεις με άλλα σύγχρονα μνημεία της πόλης, οδηγούν στην υπόθεση ότι η απίδα στα ανατολικά ήταν εξωτερικά πολύπλευρη. Στα δυτικά θα υπήρχε νάρθηκας και περίστωο αίθριο με μνημειακό πρόπυλο στη δυτική είσοδό του. Οι δύο πτέρυγες της δυτικής στοάς, στα αριστερά και δεξιά του προπύλου, θα πρέπει να επεκτεινόταν και πέραν του αιθρίου του ναού τόσο στα βόρεια όσο και στα νότια, δεδομένου ότι η στοά αποτελούσε τη μνημειακή πρόσοψη του ναού προς τον κεντρικό δρόμο που οδηγούσε στην Ειρήνη και συνέχιζε προς την ακρόπολη.

Στο τελευταίο μέρος αυτού του κεφαλαίου ο συγγραφέας, αφού εξετάσει αναλυτικά τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά γλυπτά της δυτικής στοάς και του προπύλου της, τα εντάσσει στο καλλιτεχνικό πλαίσιο της εποχής τους, εντοπίζοντας τα πιθανά πρότυπα σε πόλεις της Μικράς Ασίας και δη την Έφεσο, τη Μίλητο, τη Σίδη και την Αφροδισιάδα. Πρότυπα παρόμοιας μορφής σε μικρασιατικές πόλεις, έργα του β΄ μισού του 4ου και των αρχών του 5ου αιώνα, με δάνεια από την υστερορωμαϊκή αρχιτεκτονική, ενίσχυαν τον μνημειακό χαρακτήρα των δημοσίων χώρων στο πλαίσιο αναδιαμορφώσεων του αστικού τοπίου. Το ενδιαφέρον για παλαιότερες καταξιωμένες αρχιτεκτονικές μορφές, χαρακτηριστικό της λεγόμενης «θεοδοσιανής αναγέννησης», εμπεριέχει, κατά τον συγγραφέα, συμβολισμούς που στόχευαν στην τόνωση των συναισθημάτων ασφαλείας και υπερηφάνειας των πολιτών. Πάντως, παρατηρείται επίσης καλλιτεχνική εξέλιξη στην εκτέλεση των γλυπτών μορφών του προπύλου της «δεύτερης Μεγάλης Εκκλησίας», καθώς οι λιθοξόοι, με τη χρήση τρυπανιού, επιτυγχάνουν εντονότερες φωτοσκιάσεις και συνακόλουθα ένα εντυπωσιακότερο αποτέλεσμα υψηλής αισθητικής.

Στο τελευταίο κεφάλαιο «Μια σημείωση για το Σκευοφυλάκιο, τον Κήπο του Βεζύρη και το πρώιμο Βαπτιστήριο» ο συγγραφέας εξετάζει αρχικά τη λειτουργία, τον κτηριακό τύπο και τις οικοδομικές φάσεις της ροτόντας που

βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την ιουστινιάνεια Αγία Σοφία, στο ανατολικό άκρο του βορείου τοίχου της, μέσα από τις πηγές και τις αρχαιολογικές μαρτυρίες. Δέχεται την ταύτιση του κτηρίου αυτού με το σκευοφυλάκιο της Μεγάλης Εκκλησίας των Αρκαδίου και Θεοδοσίου Β΄ το οποίο, έχοντας υποστεί ζημιές κατά τη Στάση του Νίκα, ανακαινίσθηκε από τον Ιουστινιανό με προσθήκη ενός ορόφου, αλλαγές στις εισόδους του και πολυτελή εσωτερική επένδυση από μάρμαρο.

Ανασκαφικές έρευνες της εικοσαετίας 1940-1960 και του τέλους της δεκαετίας του 1980, στα βόρεια του ιουστινιανείου ναού, στον «Κήπο του Βεζύρη», έφεραν στο φως οικοδομικά κατάλοιπα υπόγειου κτηρίου το οποίο βρισκόταν στα δυτικά του σκευοφυλακίου και μπορεί να ταυτισθεί με το αναφερόμενο σε κείμενα Μεγάλο Βαπτιστήριο της προ-ιουστινιάνειας εκκλησίας. Περαιτέρω ανασκαφικές έρευνες ευνοούν την υπόθεση ότι πάνω στο κτήριο αυτό κτίσθηκε το ιουστινιάνειο Μεγάλο Βαπτιστήριο, τετράγωνου σχήματος, εφαπτόμενο στον βόρειο τοίχο του ναού. Το τετράγωνο κτήριο με τον οκταγωνικό πυρήνα, που είναι προσαρτημένο στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου του ναού, έχει ταυτισθεί με το Μικρό Βαπτιστήριο, ενώ η χρονολόγησή του δεν είναι βέβαιη.

Το βιβλίο του Alessandro Taddei, με τις σαφείς και άριστα τεκμηριωμένες θέσεις του, αποτελεί μια πολύτιμη ιστορική και αρχαιολογική συμβολή στην έρευνα της Αγίας Σοφίας, ενός μνημείου υψηλότετης ιστορικής αξίας αλλά και μεγάλης κοινωνικο-πολιτικής σημασίας στη σύγχρονη πραγματικότητα.

ΤΖΕΝΗ Π. ΑΛΜΠΙΑΝΗ
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

A. CH. ANTONARAS, *Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki: Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence* (επιμ. ANTJE BOSSELMANN-RUICKBIE – LEO RUICKBIE) [Byzanz zwischen Orient und Okzident 2], Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2016, σσ. 248+1 ένθετο σχέδιο. ISBN: 978-3-88467-251-8

Το βιβλίο του Αναστάσιου Χ. Αντωνάρα, «Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki: Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence» [«Τέχνη, Βιοτεχνία και Εμπόριο στην Αρχαία και Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Αρχαιολογικές, Γραπτές και Επιγραφικές μαρτυρίες»] εντάσσεται στη σειρά εκδόσεων «Byzanz zwischen Orient und Okzident» του Leibniz-Wissenschafts Campus Mainz, όπου δημοσιεύονται μελέτες που αφορούν στο Βυζάντιο. Αποτελεί τον δεύτερο τόμο της σειράς που ήδη αριθμεί 15 βιβλία. Πρόσβαση στα κεφάλαια του βιβλίου σε ψηφιακή μορφή παρέχεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://books.ub.uni-heidelberg.de/propylaeum/catalog/book/100?lang=en> (ημ. πρόσβασης: 10.11.2019).

Η μελέτη περιλαμβάνει προλογικό σημείωμα του Καθηγητή F. Daim, Γενικού Διευθυντή του Römisch-Germanisches Zentralmuseum, πρόλογο και εισαγωγή από τον συγγραφέα και δύο μεγάλες ενότητες. Η πρώτη αποτελείται από τρία επιμέρους μεγάλα κεφάλαια («Hellenistic to Early Christian Period», «Middle Byzantine Period», «Late Byzantine Period») και συμπέρασμα («Conclusion») (σσ. 15-92). Είναι επιβοηθητικό για τον αναγνώστη το ότι οι επιμέρους ενότητες που περιλαμβάνονται στα γενικά κεφάλαια ακολουθούν αντίστοιχη σειρά, παρουσιάζοντας τις πληροφορίες για την τοπική καλλιτεχνική ή βιοτεχνική παραγωγή που αποδίδεται στην πόλη από την ελληνιστική περίοδο και έως την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς το 1430, ιδίως καθώς, ανάλογα με τα ευρήματα, αναδεικνύονται οι ιδιαιτερότητες στις μαρτυρίες της κάθε εποχής. Η δεύτερη ενότητα

(«Catalogue of the Archaeologically Attested Workshops»), που επί της ουσίας αποτελεί και το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου (σσ. 93-227), αποτελείται από τον αναλυτικό κατάλογο των εργαστηρίων που αναγνωρίστηκαν βάσει των αρχαιολογικών τεκμηρίων. Το κυρίως σώμα του βιβλίου συνοδεύεται εκτός από τους οκτώ διαφορετικούς χάρτες στο τέλος του κειμένου και από έναν αναδιπλούμενο, συγκεντρωτικό χάρτη στο εσώφυλλο του οπισθόφυλλου, από τρία παραρτήματα, αναλυτική βιβλιογραφία και συντομογραφίες. Στα παραρτήματα παρουσιάζονται: ευσύνοπτος κατάλογος των βιοτεχνικών εργαστηρίων με την ακριβή τους τοποθεσία, προέλευση των εικόνων και στοιχεία για τα μουσεία και τους αριθμούς ευρετηρίων των αντικειμένων που προέρχονται από τις συλλογές τους, και τα οποία παρουσιάζονται στο βιβλίο με εικόνες. Η βιβλιογραφία χωρίζεται επιμέρους στις πρωτογενείς και στις δευτερογενείς πηγές. Ο διαχωρισμός διευκολύνει την αναζήτηση και είναι σε αντιστοιχία με το περιεχόμενο της μονογραφίας που στηρίζεται εκτός από τα αρχαιολογικά δεδομένα και στις γραπτές πηγές.

Η εξαντλητική έρευνα και αποδελτίωση του συγγραφέα στις δημοσιευμένες αναφορές στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, στο *Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας και Θράκης* καθώς και στην υπόλοιπη βιβλιογραφία, σε συνδυασμό με την πρόσβαση στα αρχεία των τοπικών Εφορειών Αρχαιοτήτων, συνοδεύτηκε από προσωπικές συνεντεύξεις με αρχαιολόγους των Υπηρεσιών. Στα παραπάνω προστέθηκε και η έρευνα στις Συλλογές του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης και του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, προκειμένου να εντοπιστεί επιπλέον υλικό που υποδηλώνει την παρουσία εργαστηρίων στην πόλη αλλά και την ευρύτερη περιφέρειά της. Τα παραπάνω οδήγησαν στον εντοπισμό 112 θέσεων που ανασκάφηκαν στον 20ό αι. και μέχρι το 2014 και συσχετίστηκαν με βιοτεχνικές ή άλλες δραστηριότητες σε διαφορετικές περιοχές. Αυτές εντοπίστηκαν τόσο εντός όσο και εκτός του κύριου οικιστικού ιστού της σύγχρονης πόλης της Θεσσαλονίκης (θέσεις 1-67, 69-71, 73-75, 77-112), αλλά και σε απόσταση από αυτόν (θέσεις 68, 72, 76). Οι πληροφορίες για εργαστηριακές δομές παρουσιάζονται τόσο στα κεφάλαια της πρώτης ενότητας, όσο και, αντίστοιχα, στον κατάλογο. Είναι χωρισμένες σε εκείνες για τις οποίες απαραίτητο στοιχείο για τη λειτουργία των εργαστηρίων ήταν η φωτιά, σε εκείνες όπου απαραίτητο στοιχείο ήταν το νερό, και συνοδεύονται από σχετικά αρχαιολογικά δεδομένα. Εάν ληφθεί υπόψη ότι τα δεδομένα που παρουσιάζονται προέκυψαν από σωστικές ανασκαφές σε πολλά επιμέρους οικοπέδα σε όλη την έκταση της πόλης και κατά συνέπεια στις περισσότερες

περιπτώσεις η αποκάλυψη του κάθε κτηρίου ή κατασκευής είναι τμηματική, ο αριθμός των εργαστηρίων (κυρίως βιοτεχνικών, αλλά όχι μόνον) που συγκεντρώθηκε από την ενδελεχή έρευνα του συγγραφέα και η απόδοση συγκεκριμένης λειτουργίας στα περισσότερα από αυτά¹ από τους ανασκαφείς ή/και τον συγγραφέα² είναι σημαντικοί.

Στην πρώτη ενότητα του βιβλίου παρουσιάζονται συνθετικά τα ευρήματα, χωρισμένα σε γενικές χρονολογικές εποχές και κατόπιν, εντός των τριών βασικών κεφαλαίων (βλ. παραπάνω), βάσει του τελικού τους «προϊόντος» και με τον γενικό διαχωρισμό χρήσης φωτιάς ή νερού για την κατασκευή του. Τελευταίες σε κάθε κεφάλαιο παρουσιάζονται πληροφορίες για την ύπαρξη εργαστηρίων όχι απαραίτητα βιοτεχνικής αλλά και χειροτεχνικής παραγωγής. Αυτά δεν μπορούν να ταυτιστούν από τα ανασκαφικά ευρήματα, αλλά αναγνωρίζεται η ύπαρξή τους μέσω των γραπτών πηγών ή της μελέτης των έργων τέχνης. Βάσει των προαναφερθέντων, ακολουθείται η εξής σειρά: α) υδρόμυλοι (για αλεύρι, λάδι ή κρασί), β) παραγωγή ασβέστου, γ) παραγωγή κεραμικής, δ) εργαστήρια υαλουργίας, ε) εργαστήρια μεταλλουργίας, στ-ι) εργαστήρια λιθοξοϊκής, ψηφιδωτών, ζωγραφικής, ξυλουργικής, καλαθοπλεκτικής, ια) παραγωγή υφασμάτων, ιβ) εργαστήρια χρυσοκεντητικής, ιγ) βυρσοδεψεία, ιδ) εργαστήρια γουναρικής, ιε) ενδείξεις παραγωγής κρασιού, ιστ) εργαστήρια αρωματοποιίας και φαρμακευτικής, ιζ) εργαστήρια γραφής. Ήδη μέσω αυτής της απαρίθμησης καθίσταται εμφανής η σημασία του εγχειρήματος, καθώς για πρώτη φορά παρουσιάζονται συγκεντρωμένα και σχολιασμένα τα στοιχεία για δεκαεπτά διαφορετικά είδη εργαστηρίων που κάλυπταν πολλές ανάγκες της πόλης της Θεσσαλονίκης. Ανάλογα με τα υλικά τεκμήρια ή τις γραπτές πηγές, αυτά δεν κατανέμονται ισομερώς στον χρόνο. Όμως βασικές βιοτεχνικές δραστηριότητες (όπως η παραγωγή κεραμικής, γυάλινων και μετάλλινων αντικειμένων κ.ά.) επανέρχονται σε κάθε επιμέρους περίοδο και σίγουρα ο τρόπος παρουσίασής τους ευνοεί την ανάδειξη των δεδομένων για την κάθε μία. Επιπλέον, εισαγωγικά, στο κάθε κεφάλαιο παρουσιάζονται στοιχεία για την ιστορία της πόλης στην κάθε περίοδο και παρατίθενται ευσύνοπτα πληροφορίες για την

1. Δεκαεννέα από τις εντοπισμένες δομές δεν κατέστη δυνατόν να συσχετιστούν με βεβαιότητα με συγκεκριμένη βιοτεχνική δραστηριότητα (βλ. αρ. κατ. 67, 88-100, 108-112). Παρόλ' αυτά είναι σημαντικό το ότι μέσω της συγκεκριμένης έρευνας συγκεντρώθηκαν και απομονώθηκαν, καθώς εμπλουτίζουν περαιτέρω τον σχετικό χάρτη.

2. Για παράδειγμα και ενδεικτικά, με βάση κινητά ευρήματα αναγνωρίστηκε από τον συγγραφέα η λειτουργία του εργαστηρίου με αρ. κατ. 27.

τοπογραφία της πόλης με δεδομένα για δημόσια κτήρια εκκλησιαστικού και κοσμικού χαρακτήρα, αλλά και για ιδιωτικές κατοικίες. Με αυτόν τον τρόπο η πραγμάτευση των εργαστηρίων τοποθετείται στο ευρύ πλαίσιο μίας ακμιαίας και τόσο σημαντικής πόλης για τη βυζαντινή αυτοκρατορία, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη. Σύντομο κεφάλαιο για τη χωροθέτηση ειδικά των εργαστηρίων στον χώρο, πριν από τον αναλυτικό σχολιασμό των επιμέρους δεδομένων, συμβάλλει επιβοηθητικά στη διασύνδεση της παραγωγικής διαδικασίας με τις άλλες δραστηριότητες στην πόλη. Η σύνδεση των στοιχείων με τις εργαστηριακές δομές που παρουσιάζονται στον κατάλογο γίνεται με σχετικές υποσημειώσεις στα οικεία κεφάλαια της πρώτης αυτής ενότητας.

Στη δεύτερη ενότητα, αυτήν του καταλόγου, παρουσιάζονται τα υλικά κατάλοιπα της λειτουργίας εργαστηρίων βάσει ανασκαφικών ευρημάτων, ακολουθώντας τη σειρά παρουσίασης της πρώτης ενότητας. Για κάθε διαφορετικό είδος εργαστηρίου οι διαφορετικές δομές ή ενδείξεις ύπαρξής του βάσει κινητών ευρημάτων³ παρουσιάζονται με χρονολογική σειρά. Η εν λόγω μορφή του κειμένου επιτρέπει στον αναγνώστη να αντλήσει διαχρονικά, στην υπό μελέτη μακρά περίοδο, τις πληροφορίες που αφορούν σε κάθε είδος εργαστηρίου. Παράλληλα, μέσα από τους συνοδευτικούς συγκεντρωτικούς χάρτες, στους οποίους η κάθε εργαστηριακή ενότητα αποδίδεται με τον οικείο αριθμό που έχει στον αναλυτικό κατάλογο, μπορεί να παρακολουθήσει τη χωροθέτηση των εργαστηρίων στον χώρο ανά επιμέρους περίοδο. Η παρουσίαση του κάθε εργαστηρίου γίνεται με τη μορφή λήμματος, λιγότερο ή περισσότερο αναλυτικού, ανάλογα με τα ανασκαφικά δεδομένα. Συνοδεύεται από αναλυτική σχετική βιβλιογραφία, πλούσιο εποπτικό υλικό, τόσο σχέδια, κατόψεις όσο και φωτογραφίες.

Από τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν, προσεκτική μελέτη του καταλόγου οδηγεί στην παρατήρηση ότι τα περισσότερα εργαστήρια τοποθετούνται στην πρωτοβυζαντινή εποχή και ο αριθμός των έως σήμερα εντοπισμένων βαίνει μειούμενος για τις επόμενες. Συγκριτικά με όλα τα προηγούμενα, οι εργαστηριακές δομές που χρονολογούνται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο είναι σαφώς περιορισμένες⁴ (βλ. και παρακάτω). Αξιοσημείωτο είναι

3. Για παράδειγμα, βάσει κινητών ευρημάτων αναγνωρίστηκε η λειτουργία των εργαστηρίων με αρ. κατ. 41, 51, 59, 102, 103 και 107.

4. Πρόκειται για τα εργαστήρια με αρ. κατ. 12, 15, 16, 19, 41, 42, 43, 44, 45, 101, 108, 112.

ότι έχουν συμπεριληφθεί στον κατάλογο και εργαστήρια που χρονολογούνται στην οθωμανική περίοδο, τη νεότερη και τη σύγχρονη εποχή. Αυτό προσφέρει στον αναγνώστη τη δυνατότητα να αποκομίσει στοιχεία για τις εργαστηριακές δομές της πόλης και σε εποχές που δεν αποτελούν το κύριο θέμα πραγμάτευσης του βιβλίου⁵.

Μέσα από τη συγκέντρωση του σχετικού υλικού και τον σχολιασμό του στα κεφάλαια της πρώτης ενότητας σκιαγραφείται μία εξαιρετικά «ζωντανή» εικόνα για την τέχνη, τα τέχνηρα, τους τεχνίτες και τη βιοτεχνική, καλλιτεχνική ή άλλη παραγωγή της Θεσσαλονίκης. Αυτή σχολιάζεται με μεστό τρόπο από τον συγγραφέα στο συμπέρασμα. Γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστεί η σχετική εικόνα της πόλης από την ελληνιστική περίοδο και μέχρι την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς το 1430. Παράλληλα προκύπτουν ορισμένα συμπεράσματα για τη χωροθέτηση των εργαστηρίων, αλλά και διαφοροποιήσεις σε αυτή, ανάλογα με την επιμέρους περίοδο. Με δεδομένο ότι έμφαση στο βιβλίο δίνεται στη Βυζαντινή εποχή, ίσως ξενίζει αρχικά το ότι στο ίδιο, πρώτο, κεφάλαιο της πρώτης ενότητας συμπεριλαμβάνονται εκτός των στοιχείων για την πρωτοβυζαντινή περίοδο και εκείνα για την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή, ιδίως μάλιστα καθώς τα ανασκαφικά δεδομένα που παρουσιάζονται για εργαστηριακές δομές αυτών των περιόδων, όπως προαναφέρθηκε, είναι, συγκριτικά, εξαιρετικά περιορισμένα⁶. Παρόλ' αυτά, δεδομένου ότι η πόλη της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε στη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου, στο βιβλίο επιχειρείται να παρουσιαστούν τα γνωρίσματα της πόλης ήδη από την ίδρυσή της και οι βασικοί μετασχηματισμοί που συντελούνται σε αυτή με την πάροδο του χρόνου και την αλλαγή των ιστορικών και πολιτικών συνθηκών. Ο συγγραφέας έχει συμβουλευτεί πλήθος πρωτογενών πηγών και δευτερεύουσας βιβλιογραφίας. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, έχει μπορέσει να συγκεντρώσει και να παρουσιάσει με ευσύνοπτο τρόπο τόσο τις πληροφορίες που αφορούν στα ανασκαφικά τεκμήρια εργαστηριακών δομών στην πόλη, όσο και εν γένει στην καλλιτεχνική παραγωγή που μπορεί να συνδεθεί με τη δράση τοπικών εργαστηρίων. Συμπληρώνονται οι πρώτες με τις παρατηρήσεις που προκύπτουν από τα εικαστικά έργα σε ιστάμενα μνημεία, αλλά και από κινητά ευρήματα. Με αυτόν τον τρόπο, αν και με βάση όσα παρουσιάζονται στη δεύτερη ενότητα, το κύριο μέλημα του συγγραφέα αρχικά

5. Βλ. αντίστοιχα αρ. κατ. 60, 38 και 100.

6. Βλ. παραπάνω, σημ. 4.

φαίνεται ότι ήταν η ανάδειξη των ανασκαφικών δεδομένων για τις ποικίλες εργαστηριακές δομές στη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της, αυτά αποτέλεσαν τελικά την αφορμή για μία συνθετική ματιά. Πλαισιώθηκαν, ιδίως στην πρώτη ενότητα, και με την άντληση στοιχείων από άλλες πηγές, με αναντίρρητο αποτέλεσμα την προσπάθεια συνολικής παρουσίασης τόσο της καλλιτεχνικής παραγωγής της πόλης όσο και των προϊόντων των εφαρμοσμένων τεχνών. Στα συμπεράσματα εκτός από την ευσύνοπτη παρουσίαση των βασικών πληροφοριών που προκύπτουν από όσα παρουσιάζονται πιο πάνω, γίνεται παράλληλα προσπάθεια ένταξης των αρχαιολογικών δεδομένων στο ευρύτερο σχετικό πλαίσιο, με αναφορά σε ιστορικές πηγές, Μέσα σε αυτή τη σύνθετη προσέγγιση, θέματα όπως η ενασχόληση των γυναικών με το εμπόριο (Κ. Νικολάου) ή η υπόθεση του συγγραφέα για τη συντεχνιακή οργάνωση ορισμένων τεχνιτών (J. Koder και Τ. Γ. Κόλιας, Μ. Χρόνη) δεν μπορούσαν να τύχουν πιο αναλυτικού σχολιασμού.

Όπως σημειώνεται και στον πρόλογο της έκδοσης από τον Καθηγητή και Γενικό Διευθυντή του Römisch-Germanisches Zentralmuseum, είναι εκατοντάδες τα αρχαιολογικά ευρήματα που συγκεντρώθηκαν σε αυτόν τον τόμο και καλύπτουν μία ευρεία περίοδο από τη μακρά ιστορία της πόλης. Ο συγγραφέας του βιβλίου σημειώνει στον δικό του πρόλογο ότι στόχος του ήταν να οργανώσει το συχνά αποσπασματικά σωζόμενο υλικό κατά τρόπο ώστε να είναι εύκολα προσβάσιμο και άρα χρήσιμο για τους ερευνητές. Η γενική δομή του βιβλίου, όπως σχολιάστηκε παραπάνω, αλλά και ο επιμέρους κατάλογος με το πολυάριθμο φωτογραφικό υλικό και τα σχέδια και τις κατόψεις είναι σαφές ότι ανταποκρίνονται με επιτυχία στον στόχο του συγγραφέα. Επιτρέπουν στον αναγνώστη όχι μόνο να αποκτήσει μία συνθετική εικόνα για τις εργαστηριακές δομές και τη βιοτεχνική ή άλλη παραγωγή στη Θεσσαλονίκη από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι το 1430, αλλά και να αναζητήσει και να αποκομίσει εύκολα συγκεκριμένες πληροφορίες για επιμέρους εργαστηριακές δομές ή αρχαιολογικά κατάλοιπα. Το βιβλίο του Αναστάσιου Αντωνάρα αποτελεί μια συμβολή στην έρευνα για την πόλη της Θεσσαλονίκης. Είναι σίγουρο ότι το βιβλίο θα αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο για τον ειδικευμένο και μη αναγνώστη που επιθυμεί να αποκομίσει σχετικές με τις προαναφερθείσες πληροφορίες για την πόλη αυτή. Το υλικό που στο πλαίσιο ενός τέτοιου εγχειρήματος παρουσιάζεται στον κατάλογο με τρόπο ευσύνοπτο και περιεκτικό, είναι προφανές ότι μπορεί να προσφέρει μέσα από την επιμέρους αναλυτική μελέτη των ευρημάτων περαιτέρω χρήσιμες πληροφορίες για τα εν λόγω εργαστήρια και τα προϊόντα τους. Ευκαίω θα

είναι η συγκεκριμένη δημοσίευση να αποτελέσει τη βάση και το έναυσμα για αντίστοιχες προσπάθειες συγκέντρωσης και ερμηνείας των σχετικών πολυάριθμων ανασκαφικών δεδομένων της Βυζαντινής εποχής και από άλλες σημαντικές πόλεις του ελλαδικού χώρου⁷.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

7. Για μία σχετική προσπάθεια με ευρύτερη και όχι στοχευμένη θεματική και με αφορμή τα ευρήματα που προήλθαν από τις ανασκαφές του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου Αθηνών ειδικά, βλ. Α. ΠΑΡΛΑΜΑ – Ν. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών. Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Φεβρουάριος 2000 – Δεκέμβριος 2001*, Αθήνα 2000.

Κ. ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ, *Κωνσταντίνου Μανασσή Οδοιπορικόν. Κριτική έκδοση - Μετάφραση - Σχόλια*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2017, 236 σελ. ISBN 9786185139469

Ο Κωνσταντίνος Μανασσής, πολυγραφότατος λόγιος του δωδέκατου αιώνα, έχει ελκύσει και εξακολουθεί να ελκύει τους ερευνητές της βυζαντινής φιλολογίας. Το καλαίσθητο βιβλίο του Κ. Χρυσόγελου (στο εξής 'Χ.') για τον εν λόγω συγγραφέα αποτελεί τη δημοσίευση της επεξεργασμένης μορφής της διδακτορικής του διατριβής, την οποία εκπόνησε υπό την εποπτεία του καθηγητή Ιωάννη Βάσση (2015, βλ. σ. 9). Προηγούνται ο πίνακας περιεχομένων, ο πρόλογος και οι συντομογραφίες (σσ. 7-10), και ακολουθεί το κύριο σώμα του βιβλίου, που δομείται σε δύο μέρη: την εκτενή Εισαγωγή (σσ. 13-98) και το κείμενο του *Όδοιπορικῶν* σε κριτική έκδοση με νεοελληνική πεζή μετάφραση (σσ. 101-153) και συνοδευόμενο από χρήσιμα σχόλια ποικίλου, φιλολογικού κυρίως, αλλά και ιστορικού περιεχομένου (σσ. 157-203). Το βιβλίο κλείνει με βιβλιογραφία (σσ. 205-224), τρία ευρετήρια, κυρίων ονομάτων, χωρίων και αξιοσημείωτων λέξεων με επισήμανση των «άπαξ λεγομένων» (σσ. 225-235), και τέλος, έναν χάρητη με τα τοπωνύμια που αναφέρονται στο ποίημα (σ. 236).

Το βιβλίο αποτελεί καλοδεχούμενη προσθήκη στη βιβλιογραφία της βυζαντινής ποίησης, που γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση τα τελευταία χρόνια, και αναδεικνύει τη στέρεη γνώση εκ μέρους του Χ. τόσο της ποίησης του δωδέκατου αιώνα όσο και της εκδοτικής μεθόδου των βυζαντινών ελληνικών κειμένων. Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος ως αντικείμενου της διατριβής και του βιβλίου υπήρξε ευτυχής, καθώς ήταν επιτακτική ανάγκη η νέα ενασχόληση με το *Όδοιπορικόν* υπό το πρίσμα νεότερων θεωρητικών προσεγγίσεων αλλά και για τον επανέλεγχο της καλής, πλην πεπαλαιωμένης έκδοσης του Κ. Ηορν (στην *BZ* 13 [1904]). Ο Χ. ανταποκρίνεται με επάρκεια και στα δύο ζητούμενα. Στην Εισαγωγή, πέραν του βίου και του έργου γενικά του Μανασσή και του ιστορικού

πλασιού του *Όδοιπορικού* (κεφ. I-II), ασχολείται νηφάλια και σε δημιουργικό διάλογο με τη σύγχρονη διεθνή βιβλιογραφία με ειδικότερα λογοτεχνικά θέματα. Υποδεικνύει και αναδεικνύει ως χαρακτηριστική για το κείμενο την ειδολογική μείξη μεταξύ α) της ποίησης, β) της επιστολογραφίας (το έργο δηλαδή θεωρούμενο ως μια σειρά επιστολών), και ειδικότερα του επιστολικού corpus τής λεγόμενης «λογοτεχνίας της εξορίας» με την αρνητική της στάση προς τους «ξένους τόπους», εν προκειμένω ιδίως την Κύπρο, και γ) της λόγιας ερωτικής μυθιστορίας, κυρίως ως προς την έκφραση των συναισθημάτων και ειδικά της οδύνης του ποιητή (κεφ. III). Περαιτέρω, προβαίνει σε μια αξιολογική αφηγηματολογική ανάλυση του ποιήματος, ενώ μελετά και το κοινό, τον τρόπο και τον τόπο εκτέλεσης του έργου (κεφ. IV-V). Η Εισαγωγή ολοκληρώνεται με πιο «παραδοσιακά» θέματα, και συγκεκριμένα με τη μετρική ανάλυση του κειμένου, τη μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης, την παρουσίαση της παλαιότερης έκδοσης και των μεταφράσεων του έργου σε σύγχρονες γλώσσες, καθώς και με τις εκδοτικές αρχές (κεφ. VI-VII).

Στη νέα έκδοση, όπως και στην παλαιά, το κείμενο εκτείνεται σε 794 συνολικά δωδεκασύλλαβους στίχους κατανεμημένους στα τέσσερα βιβλία του έργου (I 336 στ., II 158 στ., III 106 στ., IV 194 στ. – Ας σημειωθεί ότι καθώς η αρίθμηση των στίχων δεν είναι συνεχής, θα διευκόλυνε τη χρήση της έκδοσης εάν αναφερόταν στον υπέρτιτλο κάθε σελίδας της όχι απλά «Όδοιπορικόν» αλλά και για ποιο βιβλίο πρόκειται). Τρία χειρόγραφα του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα παραδίδουν το έργο, από τα οποία μόνο ένα, ο κώδικας V, διασώζει το πλήρες κείμενο, ενώ τα άλλα δύο περιέχουν περιορισμένα αποσπάσματα (κώδ. M στίχ. I 1-269, κώδ. C στίχ. III 1-43). Ο X. δεν δηλώνει αν εξέτασε τα χειρόγραφα *in situ* (από τον Πρόλογο συνάγεται μόνο χρήση φωτογραφικής αναπαραγωγής για τον C), ούτε περιλαμβάνονται στην περιγραφή τους κωδικολογικά στοιχεία από πρώτο χέρι, τα οποία θα μπορούσαν ίσως να δώσουν λύση σε ορισμένα προβλήματα που σημειώνονται, και με τον τρόπο αυτό είτε να διαφωτίσουν την παράδοση του κειμένου είτε να επηρεάσουν την έκδοση. Στη σ. 93 δίδεται το στέμμα που προκύπτει από την αντιβολή των χειρογράφων (για την οποία παρεπιπτόντως χρησιμοποιείται ο ανεπαρκής όρος «σύγκριση» στη σ. 90· πβλ. και τον μη ακριβή όρο «σελίδα» για αναφορά στο φ. 292ν στη σ. 88). Ο X. συντάσσεται με την άποψη Horna ότι ο V παρέχει ελαφρώς μεταγενέστερη διασκευή, προερχόμενη όμως και αυτή από τον Μανασσή, και σωστά την προτιμά ως βάση της έκδοσης (σσ. 92, 96-97). Οι διαφορετικές ωστόσο εκδοχές χωρίων του πρώτου βιβλίου που παρέχουν

τα χειρόγραφα V και M, τυπώνονται ορθώς σε παράλληλες στήλες, χωρίς να κατασκευάζεται κείμενο με συνδυασμό των δύο (όπως αντιθέτως κάνει ο Horna). Το πρωτότυπο κείμενο συνοδεύεται από το αναμενόμενο κριτικό υπόμνημα και ένα προσεγμένο και λιτό υπόμνημα πηγών.

Η νέα έκδοση αναγνωρίζει με συστηματικό και αξιόπαινο τρόπο τις οφειλές της στην έκδοση Horna καθώς και σε μεταγενέστερους φιλόλογους που έχουν προτείνει διορθώσεις. Επιπλέον, ο X. παρουσιάζει τη δική του άποψη τόσο σε θεωρητικά θέματα εκδοτικής πρακτικής όσο και σε επί μέρους χωρία. Ειδικότερα, είναι πολύ ευπρόσδεκτη η συστηματική και διαφωτιστική μελέτη του μέτρου: προσωδία («ποσότητα φωνηέντων»), παύσεις («τομές»), τονισμός του στίχου, διαπίστωση ανυπαρξίας διασκελισμών. Σε σχέση με την ανάλυση αυτή, καλό θα ήταν να καταγράφονταν όλοι (και όχι μόνο ενδεικτικά) οι στίχοι που θεωρητικά θα μπορούσαν να έχουν «τομή» είτε μετά την πέμπτη είτε μετά την έβδομη συλλαβή και για τους οποίους προτιμάται η μια ή η άλλη παύση, γιατί μόνο έτσι μπορεί να ελεγχθεί εύκολα η ορθότητα των ποσοστών που δίδονται (σσ. 80-81), χωρίς να χρειάζεται ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης να εξετάσει τους στίχους έναν προς έναν¹. Επιπλέον, θα μπορούσε να επισημανθεί ο χειρισμός της χασμωδίας από τον Μανασσή [για την αποφυγή της οποίας βλ. Horna, *BZ* 13 (1904), 322]. Σε αντίθεση με τον Horna, ορθώς επιλέγεται η οξεία αντί της περισπωμένης, δηλαδή ο μετρικός αντί του γραμματικού τόνου, στην προτελευταία συλλαβή του στίχου, σε συμφωνία με τη χειρόγραφη παράδοση (σελ. 83-84)². Όσο για τις λοιπές εκδοτικές αρχές, στον τονισμό ορθώς πάλι προτιμάται η προσέγγιση της αποδοχής της μεσαιωνικής πρακτικής, ιδίως σε σχέση με τα εγκλιτικά, που συνδέεται με την προφορά. Οφείλουμε σχετικά να παρατηρήσουμε ότι η απώλεια τόνου στην περίπτωση μονοσύλλαβου εγκλιτικού μετά από προπερισπώμενη λέξη (σ. 97) είναι πολύ συνηθισμένη στην υμνογραφία. Επιπλέον, ενώ σημειώνεται ότι «σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου τα δύο βασικά χειρόγραφα δεν συμφωνούν ως προς την έγκλιση τόνου, η επιλογή της οριστικής γραφής εναπόκειται στην κρίση του εκδότη», μόνο μία τέτοια περίπτωση διαφωνίας αναφέρεται (βλ. σ. 98, σημ. 324 για τον στ. I 25), που αφορά μάλιστα σε προπαροξύτονη λέξη και θα μπορούσε να οφείλεται

1. Βλ. π.χ. τη μετρική ανάλυση των παύσεων και του σχετικού τονισμού σε T. ANTONOPOULOU, *Mercurii grammatici Opera iambica* (Brepols Publishers: *Corpus Christianorum. Series Graeca*, 87), Turnhout, 2017, σσ. L-LII.

2. Βλ. ANTONOPOULOU, *Mercurii grammatici Opera iambica*, σ. XLIX.

σε λάθος του αντιγραφέα. Δεν είναι πάντοτε σαφής η εκδοτική επιλογή στην περίπτωση του συνδέσμου δέ, όταν λειτουργεί ενάντια στους σχολικούς κανόνες ως εγκλιτικό, καθώς υιοθετείται στην έκδοση η έγκλισή του στον V όταν προηγείται περισπώμενη λέξη (σ. 98), αλλά όχι οξύτονη (βλ. κριτικό υπόμνημα στους στ. I 51 και 68). Επίσης, θα μπορούσε να ελεγχθεί το κατά πόσο ο διαφορετικός του αναμενόμενου τονισμός του τέ και του δέ συνδέεται με τον τονισμό του στίχου. Καλό, τέλος, θα ήταν να υπήρχε και αναφορά στον τρόπο χειρισμού των συμπλεγμάτων λέξεων που εμφανίζονται ως μία λέξη στα χειρόγραφα αλλά χωρίζονται στην έκδοση (βλ. π.χ. II 31).

Σε γενικές γραμμές ο εκδότης κρατά τις διορθώσεις του Hοrna, λαμβάνει υπόψιν μεταγενέστερες διορθώσεις, επιφέρει ο ίδιος ορισμένες διορθώσεις και βελτιώνει τον τονισμό, με αποτέλεσμα ένα συνολικά καλύτερο κείμενο. Επιμέρους αντιρρήσεις μπορεί να έχει κανείς, όπως είναι σύνηθες στις εκδόσεις. Για παράδειγμα, η διόρθωση του I 126 *παρ' αὐτῶ* αντί του παραδεδομένου *παρ' αὐτῶ* δεν είναι απαραίτητη αφού το *αὐτὸς* μπορεί να λειτουργήσει αυτοπαθητικά· στο I 153 υιοθετείται η εκ πρώτης όψως καλή από μετρική άποψη πρόταση του Hοrna *Οἰκίσκος ἦν τις* αντί της γραφής του M *οἰκίσκος τίς ἦν*, χωρίς ωστόσο αυτό να είναι απαραίτητο, καθώς ο συνδυασμός ζ τ, που περιλαμβάνει ημίφωνο, μπορεί να λειτουργήσει στα μεσαιωνικά ποιητικά κείμενα ως επέκταση της εξαίρεσης *muta cum liquida*³ στην περίπτωση αυτή η παύση μετά την πέμπτη συλλαβή (ἦν) θα είναι οξύτονη αντί για παροξύτονη. Ανάλογη είναι και η περίπτωση του III 106 *βλέψαιμι, καλλίφωτε, τὰ πρόσωπά σου*, όπου υιοθετείται πάλι για μετρικούς λόγους η διόρθωση Hοrna, αντί της ορθής και καλύτερης νοηματικά γραφής *τὸ πρόσωπόν σου* του κώδικα, όπου πρέπει να θεωρηθεί ότι χάρη στον συνδυασμό των ημιφώνων ν σ η προηγούμενη συλλαβή παραμένει βραχεία. Κατά τ' άλλα, στο κριτικό υπόμνημα θα περιέμενε κανείς να προηγείται συστηματικά η γραφή που υιοθετείται (αντ' αυτού, βλ. π.χ. I 151 και 152, III 51). Τα βιβλικά χωρία θα μπορούσαν να υποδεικνύονται με πλάγιους χαρακτήρες, όπως συμβαίνει συχνά σε σύγχρονες εκδόσεις, προς διευκόλυνση, και όχι απόσπαση της προσοχής του αναγνώστη.

Πρέπει να επαινεθεί η μετάφραση, η οποία είναι καμωμένη με γνώση και ευαισθησία και θα συμβάλει αναμφισβήτητα στην αναγνωσιμότητα και διάδοση του κειμένου του Μανασσή στις μέρες μας. Τα σχόλια έρχονται να συμπληρώσουν την έκδοση και μετάφραση με την επεξήγηση των εκδοτικών και μεταφραστικών

3. Βλ. ANTONOPOULOU, *Mercurii grammatici Opera iambica*, σ. XLVIII.

επιλογών του εκδότη καθώς και με την παρουσίαση όχι μόνο πηγών αλλά και παραλλήλων χωριών.

Στα θετικά του βιβλίου ανήκει και η τυπογραφική επιμέλεια, καθώς τα τυπογραφικά σφάλματα είναι ελάχιστα (π.χ. σ. 19 το ορθό είναι ZwikliNski, και σ. 211 urbaneR). Στη Βιβλιογραφία θα ήταν προτιμότερο να υπήρχε διαχωρισμός των πρωτογενών πηγών από τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Επ' ευκαιρία, στις σελ. 195 και 221 αντί για τη συντομογραφία *Ἐθνικῶν* θα ήταν προτιμότερο να γραφεί *Ἐκ τῶν Ἐθνικῶν* για την *Ἐκφρασιν* του Ιωάννη Φωκά θα ανέμενε κανείς παραπομπή στην έκδοση J. Troickii, Πετρούπολη 1889. Στο Ευρετήριο πηγών, σ. 229, λείπει η αναφορά στον Ψελλό που επισημαίνεται στον στ. III 103.

Βασική συνεισφορά του βιβλίου του κ. Χρυσόγελου, πέραν της προσεγμένης μελέτης του κεμένου, είναι η πραγματικά νέα έκδοση του *Ὀδοιπορικοῦ*, η οποία αντικαθιστά πλέον την παλαιότερη και θα αποτελέσει σημείο αναφοράς στο μέλλον για το συγκεκριμένο κείμενο. Ορισμένες παρατηρήσεις που αναφέρθηκαν δεν υποσκάπτουν σε καμία περίπτωση τη συνολική θετική εικόνα.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

D. MARJANOVIĆ, *Creating Memories in Late 8th-century Byzantium. The Short History of Nikephoros of Constantinople* [Central European Medieval Studies], Amsterdam University Press 2018, pp. 250. ISBN 978 94 6298 039 6

Το υπό συζήτηση βιβλίο συνιστά την αναθεωρημένη εκδοχή της διδακτορικής διατριβής που ο Dragoljub Marjanović (στο εξής Μ.) εκπόνησε στη σερβική γλώσσα και υποστήριξε το 2014 στο Πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου με θέμα την *Ιστορία Σύντομο* του Νικηφόρου, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως¹. Όπως δηλώνεται ήδη στον Πρόλογο (Preface, σσ. 7-8), σκοπός της «επιστροφής» του στο γνωστό στην έρευνα έργο του Νικηφόρου, το οποίο γράφεται στα τέλη του 8ου αιώνα και παρουσιάζει τα γεγονότα από το 602 (βασιλεία του Φωκά) έως το 769 (γάμος του Λέοντος Δ' με την αυτοκράτειρα Ειρήνη), είναι να τεθούν νέα ερωτήματα που θα εξετάζουν το κείμενο μέσα στο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της εποχής του συγγραφέα, ως δημιούργημα δηλαδή της περιόδου της Εικονομαχίας, το οποίο βρίσκεται σε άμεσο διάλογο με τα δύο βασικά ζητήματα που προέκυψαν τότε: τη θεολογική έριδα γύρω από την απεικόνιση του Ιησού Χριστού στην ανθρωπίνη εκδοχή Του και κυρίως, τον αγώνα της Εκκλησίας να διατηρήσει την ελευθερία της στη διατύπωση του χριστιανικού δόγματος έξω από την εξουσία και την επιρροή του αυτοκράτορα.

Η δομή του βιβλίου έχει ως εξής: εισαγωγή, κεφάλαια 1-5 (διατεταγμένα το καθένα σε υποκεφάλαια με επιμέρους τίτλους), συμπεράσματα, γλωσσάρι όρων που επεξηγούνται βάση των λημμάτων του *The Oxford Dictionary of Byzantium*, βιβλιογραφία και ευρετήριο.

1. Θα ήταν οπωσδήποτε χρήσιμο να διευκρινιστούν στον πρόλογο (σσ. 7-8) τα σημεία εκείνα στα οποία το παρόν βιβλίο διαφοροποιείται –ή δεν διαφοροποιείται– από την αρχική διδακτορική διατριβή, η οποία είναι αναρτημένη στην προσωπική ιστοσελίδα του συγγραφέα στην πλατφόρμα academia.edu.

Το κεντρικό επιχείρημα της σύντομης και ενίοτε ασαφούς ίσως, μέσα στις γενικόλογες εξαγγελίες του συγγραφέα, εισαγωγής (Introduction, σσ. 9-17) είναι ότι η έως σήμερα έρευνα έχει «αδικήσει» το κείμενο του Νικηφόρου, επειδή ενδιαφέρθηκε κυρίως για τις πηγές του, αντιμετωπίζοντας το ίδιο το έργο ως μια κατά βάση μέτριας ποιότητας συμπληρωματική πηγή της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη. Ορίζοντας το στίγμα της δικής του προσέγγισης, ο Μ. δηλώνει (βλ. σ. 15) ότι δεν θα τον απασχολήσουν καθόλου τα ζητήματα πατρότητας και χρήσης προγενέστερων ιστορικών πηγών, που ξετάστηκαν από τους προηγούμενους μελετητές, αλλά ο ίδιος θα αντιμετωπίσει το κείμενο ως ένα ολοκληρωμένο λογοτεχνικό έργο (“finished literary work”), σε άμεση σχέση με την εποχή και τον βίο του Νικηφόρου, ο οποίος διαμόρφωσε εν πολλοίς τα χαρακτηριστικά της εποχής του μέσα από τις υψηλές θέσεις που κατείχε.

Με αυτό ακριβώς το σκεπτικό στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου (1. Nikephoros the Layman, σσ. 19-63) ο Μ. παρουσιάζει αναλυτικά τα σχετικά με τη ζωή, την παιδεία και τη σταδιοδρομία του Νικηφόρου πριν και μετά την αναγόρευσή του σε πατριάρχη (για το λόγο αυτό ο τίτλος Nikephoros the Layman δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα στο περιεχόμενο ολόκληρου του κεφαλαίου, αλλά μέρους αυτού), διαλεγόμενος κριτικά με χωρία από ποικίλες πηγές με σχετικές αναφορές.

Στο επόμενο κεφάλαιο (2. The Short History in the Byzantine Historiographical Tradition, σσ. 65-97), το πιο ενδιαφέρον, νομίζω, του βιβλίου, εξετάζεται ο Νικηφόρος ως ιστορικός και αποτιμάται το έργο του στο πλαίσιο της βυζαντινής ιστοριογραφικής παράδοσης. Το πρώτο βασικό επιχείρημα του συγγραφέα είναι ότι σε μια εποχή ευρύτερης πολιτικής και εκκλησιαστικής αναθεώρησης μετά την πρώτη αναστήλωση των εικόνων από την Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο το 787, ο Νικηφόρος επιλέγει συνειδητά να συγγράψει μια κλασικίζουσα ιστορία, για να αναβιώσει το εν λόγω γραμματειακό είδος που είχε ουσιαστικά εκλείψει κατά τους λεγόμενους «σκοτεινούς αιώνες», συνδέοντάς την εμφανώς (μέσω περιεχομένου και γλώσσας) με την τελευταία κλασικίζουσα ιστορία που είχε γραφτεί, αυτή του Θεοφύλακτου Σμιοκάττη, και διαφοροποιώντας την ταυτόχρονα από τα δύο άλλα ιστοριογραφικά έργα της εποχής του, τις χρονογραφίες του Γεωργίου Συγκέλλου και του Θεοφάνη. Αποδεχόμενος σιωπηλά ως πηγή του Νικηφόρου το χαμένο σήμερα χρονικό του Τραϊανού πατρικίου, ο Μ. ερμηνεύει τις όποιες διαφορές υπάρχουν με αυτό (π.χ. την αποσιώπηση του Μονοθελητισμού των πατριαρχών Σέργιου και Πύρρου) ως συνειδητή επιλογή του Νικηφόρου, ο οποίος αντίθετα με τον Θεοφάνη δεν επιθυμεί να ιστορήσει τις κυρίαρχες

εκκλησιαστικές έριδες της εποχής του (Μονοθελητισμός, Εικονομαχία), αλλά να κινηθεί σε πιο κοσμικά συμφραζόμενα, καταγράφοντας ουσιαστικά την ιστορία της εγκαθίδρυσης, κατάλυσης και επαναφοράς της αυτοκρατορικής τάξης κατά τον 7ο και 8ο αιώνα.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Μ. (βλ. σσ. 79-80) βλέπει την ακόλουθη τριμερή διάρθρωση της αφήγησης, βάσει της οποίας και οργανώνει τα επόμενα τρία κεφάλαιά του:

I. § 1-37: βασιλείες του Ηρακλείου και των διαδόχων του,

II. § 38-52: βασιλείες του Ιουστινιανού Β΄ και των πριν από τον Λέοντα Γ΄ αυτοκρατόρων,

III. § 52-88: βασιλείες του Λέοντος Γ΄ και του Κωνσταντίνου Ε΄.

Ειδικότερα, στο κεφάλαιο 3 με τον εύγλωττο τίτλο «Herakleios: Model of an Emperor» (σσ. 99-147) παρουσιάζονται αναλυτικά τα σχετικά με τη βασιλεία του Ηρακλείου (610-641), η οποία καταλαμβάνει σημαντική έκταση στην *Ιστορία Σύντομο* και –σύμφωνα με την ανάλυση του Μ.– εμπεριέχει όλα τα χαρακτηριστικά της πρότυπης για τον Νικηφόρο βασιλείας (ειρήνη, τάξη και συνεργασία ανάμεσα σε αυτοκράτορα και πατριάρχη), βάσει της οποίας κρίνονται όλοι οι υπόλοιποι αυτοκράτορες της εξιστορούμενης περιόδου. Ο ίδιος ο Ηράκλειος, εντούτοις, δεν συνιστά τον απόλυτο ηγεμόνα, καθώς έχει και αδυναμίες, κυρίως σε προσωπικό (γάμος με την ανιψιά του Μαρτίνα) και δογματικό (Μονοθελητισμός) επίπεδο.

Στο επόμενο κεφάλαιο (4. *The Dark Century*, σσ. 149-167) εξετάζεται η περίοδος μετά τον θάνατο του Ηρακλείου έως την ενθρόνιση του Λέοντος Γ΄ (641-717), πώς παρουσιάζεται από τον Νικηφόρο συγκριτικά με τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη. Η έμφαση δίνεται κυρίως στην περίπτωση του Ιουστινιανού Β΄, με τη βασική παρατήρηση ότι ο Νικηφόρος παρουσιάζει μια πιο ισορροπημένη εικόνα αυτού του αυτοκράτορα σε σχέση με τον Θεοφάνη, διαχειριζόμενος διαφορετικά τις πληροφορίες από το χρονικό του Τραϊανού.

Ανάλογες παρατηρήσεις συνοδεύουν τη συγκριτική μελέτη των δύο κειμένων και στο κεφάλαιο 5 (*Iconoclasts Restoring Order*, σσ. 169-230) αναφορικά με τις βασιλείες των αυτοκρατόρων Λέοντος Γ΄ (717-741) και Κωνσταντίνου Ε΄ (741-775): σύμφωνα με την ανάλυση του Μ., ο Νικηφόρος είναι συνειδητά λιγότερο επικριτικός απέναντι στους δύο εικονομάχους αυτοκράτορες σε σύγκριση με τον Θεοφάνη, ο οποίος συνδέει άμεσα όλες τις πτυχές της δράσης τους με την εικονομαχική τους θέση.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με το κεφάλαιο «Conclusion: In Search of an Ideal Image of an Emperor» (σσ. 231-235), στο οποίο ο Μ. επανέρχεται στην εναρκτήρια θέση του ότι η *Ιστορία Σύντομος* του Νικηφόρου συνιστά μια βασική πηγή πληροφόρησης όχι μόνο για την ιστορούμενη σε αυτήν περίοδο, αλλά εξίσου και για τη μεταγενέστερη εποχή του ίδιου του συγγραφέα της, εφόσον η παρεμβατική (και όχι παθητική) διαχείριση του υλικού υποκρύπτει, σύμφωνα πάντοτε με τον Μ., συγκεκριμένα «μηνύματα» όσον αφορά τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας στα τέλη του 8ου αιώνα. Σε αυτό το πλαίσιο, το γεγονός ότι ο μόνος τελικά αυτοκράτορας που περιγράφεται αποκλειστικά θετικά στο κείμενο είναι ο Κωνσταντίνος Δ΄, αιτιολογείται από τον Μ. βάσει του ότι εφόσον ο Κωνσταντίνος Δ΄ πρωτοστάτησε στην ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο και καταδίκασε τον Μονοθελητισμό, εξασφαλίζοντας την εκκλησιαστική και πολιτική ηρεμία στην αυτοκρατορία, αυτός θα ήταν και το μόνο ελκυστικό πρότυπο ηγεμόνα, με το οποίο θα μπορούσε να ταυτιστεί το εικονόφιλο κοινό του Νικηφόρου μετά την αποκατάσταση των εικόνων από την Ζ΄ Οικουμενική σύνοδο.

Η πρωτοτυπία της μελέτης που συνοπτικά παρουσιάστηκε παραπάνω, όπως τονίζει σε διάφορα σημεία της και ο ίδιος, είναι ότι μελετά την *Ιστορία Σύντομο* ανεξάρτητα από το πρωτογενές υλικό της, ως ένα ολοκληρωμένο δηλαδή και συνειδητά διαμορφωμένο πρωτότυπο σχόλιο του Νικηφόρου για την εποχή του, το οποίο εκκινεί και επηρεάζεται άμεσα από τη δράση του ίδιου του ιστοριογράφου σε υψηλόβαθμες θέσεις μέσα σε αυτή την εποχή. Απορρίπτεται, με άλλα λόγια, από τον Μ. η παραδοσιακή μέθοδος *Quellenforschung* και στο επίκεντρο της έρευνας τίθενται οι αφηγηματικές τεχνικές συγγραφής του ιστορικού κειμένου, με την προσδοκία ότι αυτές θα μας αποκαλύψουν «κρυμμένες» πτυχές του. Από μόνη της, βέβαια, αυτή η επιλογή δεν αποτελεί πρόβλημα – τουναντίον, γεννά προσδοκίες για εμπλουτισμό της έως σήμερα γνώσης μας πάνω το κείμενο. Γίνεται πρόβλημα, όμως, και αδυναμία του υπό παρουσίαση βιβλίου, επειδή απουσιάζει τις περισσότερες φορές ο διάλογος του συγγραφέα με την προβληματική και τα πλούσια πορίσματα της έως τώρα έρευνας γύρω από τις ιστορικές πηγές, τις οποίες φυσικά δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς – και ούτε ο Μ. το κάνει – ότι χρησιμοποίησε ο Νικηφόρος. Έτσι, για να επιστρέψουμε στο παράδειγμα που αναφέρθηκε παραπάνω, όταν ο Μ. συζητά την αποσιώπηση του Μονοθελητισμού των δύο προηγούμενων πατριαρχών και δίνει τη δική του ερμηνεία, θα όφειλε, κατά τη γνώμη μου, να συνθέσει το τελικό του επιχείρημα, λαμβάνοντας υπόψη και την άποψη των προηγούμενων

μελετητών² ότι για το πρώτο μέρος της ιστορίας του (έτη 602-641) ο Νικηφόρος χρησιμοποίησε ως πηγή του τον Ιωάννη Αντιοχέα, ο οποίος ήταν οπαδός του Μονοθελητισμού, και όχι το χρονικό του Τραϊανού πατρικίου, όπως ο ίδιος θεωρεί.

Ακολουθούν ορισμένες παρατηρήσεις στα επιμέρους κεφάλαια του βιβλίου.

Στην εισαγωγή (βλ. σ. 9) ο Μ. εντάσσει σωστά στην κοσμική εργογραφία του Νικηφόρου τόσο την *Ιστορία Σύντομο* όσο και το *Σύντομο Χρονικό* του. Παρακάτω, ωστόσο, το δεύτερο έργο αγνοείται επιδεικτικά και η *Ιστορία Σύντομος* αναφέρεται σταθερά ως “his only secular work” (βλ. σ. 24, σ. 25 κκ).

Τόσο στην εισαγωγή όσο και στα δύο πρώτα κεφάλαια ο Μ. επικαλείται συχνά τη συγγενική σχέση του Φωτίου με τον Νικηφόρο βάσει της επιστολής υπ. αρ. 290 του Φωτίου. Η άποψή του, ωστόσο, ότι ο Φώτιος στη *Βιβλιοθήκη* του (κώδικας 66) επαινεί σκοπίμως τον Νικηφόρο για προσωπικούς λόγους (“Photios’s laudatory review of the literary features and qualities of Nikephoros’s *Short History*, as displayed in his *Bibliotheca*, resulted from his tendency to connect himself to his predecessor, the Patriarch Nikephoros, both *spiritually* and in terms of *kinship*”, βλ. σσ. 9-10) δεν με βρίσκει σύμφωνη, διότι παραγνωρίζει τη βασική παράμετρο της εν λόγω κριτικής, ότι δηλαδή συμβαδίζει απόλυτα με τα συγκεκριμένα φιλολογικά κριτήρια που ο Φώτιος ακολουθεί σε όλες τις αναφορές της *Βιβλιοθήκης* του.

Περνώντας στο κεφάλαιο 2, βρίσκω ενδιαφέρουσα, την ερμηνεία που δίνει ο συγγραφέας για ένα υπαρκτό πρόβλημα της *Ιστορίας Συντόμου*, το χάσμα που υπάρχει στην ιστορική αφήγηση για τα γεγονότα 641-668, τη βασιλεία δηλαδή του Κώνσταντα Β΄, την οποία παλαιότεροι μελετητές απέδωσαν σε φθορά χειρογράφου ή έλλειψη πηγών. Εφαρμόζοντας αφηγηματολογικά κριτήρια, ο Μ. υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει πραγματικό χάσμα, δεν αποσιωπάται, δηλαδή, η εν λόγω βασιλεία, απλά το περιεχόμενό της περιορίζεται στη δήλωση της αρχής και του τέλους της (βλ. σσ. 82-90).

Λιγότερο πειστικό, αντίθετα, είναι, κατά τη γνώμη μου, το σκεπτικό που αναπτύσσει αμέσως μετά στο ίδιο κεφάλαιο αναφορικά με τη χρονολόγηση του κειμένου ανάμεσα στα έτη 787/797 και 806 (βλ. σσ. 90-97), δεδομένου ότι στηρίζεται σε πολύ γενικόλογες αναφορές δύο χωρίων από τον *Βίο του*

2. Βλ. Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοὶ Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι (8ος-10ος αἰ.)*, τ. Β΄, Αθήνα 2002, 66 (να σημειωθεί ότι το βασικό αυτό έργο απουσιάζει τελείως από τον τόμο) και W. TREADGOLD, *The Middle Byzantine Historians*, Palgrave Macmillan 2013, 29.

Νικηφόρου, οι οποίες συσχετίζονται –αυθαίρετα, θα έλεγα– με την κριτική του Φωτίου για το υψηλό ρητορικό ύφος του Νικηφόρου στη *Βιβλιοθήκη* του. Σε κάθε περίπτωση, η επικρατούσα άποψη θέλει το κείμενο να γράφεται γύρω στο 780-790, επομένως η χρονολόγηση που προτείνει ο Μ. δεν αποκλίνει.

Από το κεφάλαιο 3 σημειώνω, επίσης, τη σωστή παρατήρηση του Μ. ότι ο λόγος του διοικητή των περσικών δυνάμεων στον διάλογό του με τον Ηράκλειο, έτσι όπως προτάσσεται στην αφήγηση (§ 6) περιγράφοντας τον ιδανικό ηγεμόνα, θέτει το πλαίσιο της αυτοκρατορικής κριτικής συνολικά στην *Ιστορία Σύντομο* και συνεπώς έχει ιδιαίτερη σημασία στο κείμενο. Η άποψη, ωστόσο, ότι “Nikephoros created a specific introduction to his work, although not a typical one” (βλ. σ. 101) είναι υπερβολική και εν δυνάμει παραπλανητική, καθώς αγνοεί τελείως τη δομή, το περιεχόμενο και εν γένει τη λειτουργία των προομιών στα βυζαντινά ιστορικά κείμενα.

Οφείλει, τέλος, να σημειώσει κανείς: (α) τις συχνές και σοβαρές ορθογραφικές και λοιπές αβλεψίες σε λέξεις και χωρία από τα πρωτότυπα βυζαντινά κείμενα³, (β) το γεγονός ότι οι λέξεις/φράσεις από το πρωτότυπο βυζαντινό κείμενο, που παραδίδονται σε πλάγια γραμματοσειρά μέσα σε παρενθέσεις, συμπληρώνοντας την αγγλική παράφραση του εκάστοτε χωρίου, άλλοτε καταγράφονται όπως ακριβώς απαντούν στο πρωτότυπο, άλλοτε όμως όχι, προκαλώντας σύγχυση στον αναγνώστη⁴, (γ) τα πολλά τυπογραφικά σφάλματα ή ανακολουθίες⁵. Ο συνδυασμός και κυρίως η συχνότητα εμφάνισης όλων των παραπάνω προδίδει πλημμελή φιλολογική επιμέλεια της τελικής έκδοσης.

3. Ενδεικτικά: (σ. 21 και 237) η λέξη *Κοπρώνιμος* να διορθωθεί σε *Κοπρώνιμος*, (σ. 24, υποσημ. 16) το *λυράν τὴν ἑκατονκαιπεντηκοντάχορδον* να διορθωθεί σε *λύραν... τὴν ἑκατονκαιπεντηκοντάχορδον*, (σ. 100) το *εὐθυμία* να διορθωθεί σε *εὐθυμία*, (σ. 105) *τουῦτω* αντί *τοιούτω*, (σ. 107) *ζωποιά* αντί *ζωποιά*, (σ. 117), *εἰκόν* αντί *εἰκόνα* κ.ά.

4. Ενδεικτικά μόνο από τη σ. 100 *πόννοι* αντί *ὁ πόννος* στο πρωτότυπο, *δυσμένεια* και *ἔχθος* αντί *δυσμένειαν...* και *τὸ ἔχθιστον* στο πρωτότυπο, *έτοιμότατος* *τε* και *σπουδαιότατος* αντί *έτοιμότάτα* *τε* και *σπουδαιότατα* στο πρωτότυπο κ.ά.

5. Ενδεικτικά: στη σ. 9, υποσημ. 4, θα πρέπει να διαγραφεί το *er.* από το *er. 133, 310-312*, διότι πρόκειται για σελίδα και όχι αριθμό επιστολής· η σελίδα της έκδοσης χωρίζεται από τη στιχαρίθμηση άλλοτε με κόμμα (βλ. σ. 9, υποσημ. 4, σ. 20, υποσημ. 3 *κοκ*) και άλλοτε με τελεία (βλ. σ. 20, υποσημ. 5, 7, 8 *κοκ*)· στη σ. 93, υποσημ. 38 παραδίδεται (πολύ σωστά) δίπλα από την αγγλική μετάφραση και το πρωτότυπο βυζαντινό κείμενο, αλλά αυτό δεν γίνεται στην ίδιας λογικής υποσημ. 39 της ίδιας σελίδας, μολονότι και τα δύο χωρία είναι εξίσου αποδεικτικά ως προς το επιχείρημα του συγγραφέα, *κοκ*.

Οι παρατηρήσεις που καταγράφηκαν πιο πάνω δεν αναιρούν, πάντως, το γεγονός ότι η μελέτη του Μ. συνιστά μια καλοδεχόμενη ερευνητική προσπάθεια στον χώρο της βυζαντινής ιστοριογραφίας, η οποία προτείνει μια διαφορετική ανάγνωση του κειμένου, επαναφέροντας με δυναμικό τρόπο τη συζήτηση γύρω από την ενδιαφέρουσα *Ιστορίαν Σύντομον* του πατριάρχη Νικηφόρου.

ΕΙΡΗΝΗ-ΣΟΦΙΑ ΚΙΑΠΙΔΟΥ
Πανεπιστήμιο Πατρών

E. JUHÁSZ (Hrsg.), *Byzanz und das Abendland / Byzance et l'Occident V. Studia Byzantino-Occidentalia* [Antiquitas-Byzantium-Renascentia 32], Budapest 2018, pp. 196. ISBN 978-615-5371-91-2

The volume consists of a short prologue by Erika Juhász (pp. 11-12), in which the aims and progress of the series is explained, followed by twelve essays dealing with subjects ranging from the time of emperor Justinian (527-565) to the Ottoman conquest of Hungary.

Peter Schreiner's lengthy article "Der Koloman-Palast in Konstantinopel und die Árpáden" (pp. 13-38) is a discussion of a palace in Constantinople known as τοῦ Καλαμάνου, dedicated by the Botaneiates family to the pretender Boris, son of king Coloman (1095-1116). The author attempts to identify the fate of the building, of which a description survives and whose association with Hungarian royals is lost after the reign or death, of emperor Manuel I Comnenus (1143-1180). However, it is revealed as a gift to the Genoese, in whose quarters it was included, during the reign of Andronicus II Palaeologus (1282-1328). According to the data offered by the author, the palace appears to have been a typical aristocratic place of residence, with no exceptional characteristics. It is placed in the area known as τὰ τῶν Καλυβίων in the north of the city and close to the mouth of the Golden Horn. A detailed reference to dynastic relations between Byzantium and Hungary seems to be unnecessary for the present reviewer, while a reference might not have been completely out of place. Four appendices are included, dealing with various genealogical trees showing the interrelationship of royal families, and a final appendix describing the details of the palace, as found in the Italian translation of the imperial chrysobul to the Genoese.

It is rather unusual that Hermann Harrauer's contribution "Polizei und Papyri" (pp. 45-54) found its place in this volume, which deals mainly with Byzantium and the West. In his article, the author attempts to describe the various duties as well

as institutional developments in the role of those responsible with police duties, ever since the Ptolemaic period and up to the 4th century. His main conclusion is that changes were not substantial, however the duties of specific offices were expanded during the Roman period. Harrauer quotes extensively from documents pointing to a variety of different cases in which police activity was involved. For the present reviewer the place of this very interesting article should be at a more specialised papyrological journal, if not for other reasons, because a number of Greek documents and even Egyptian terms are quoted and it is common knowledge that terms which appear in the Greek papyri are sometimes highly technical or locally specific, and requires deeper understanding which is not the case with the average reader with a good grasp of Roman and Byzantine Greek.

Gerhard Thür's essay on "Justinian und Gaius: Gedanken zu ihren *Institutiones*, den elementa des Rechtsunterrichts" (pp. 55-66) treats the subject of the development in methodology from the *Institutions* of Gaius in the third century AD, to the *Institutions* of Justinian, in relation to elements of private law, quoting four specific cases. Unlike what might be expected, that is, an attempt to define how the jurists of the Justinianic era reworked the Gaian text, he points to the way in which antiquarian material was incorporated to the Justinianic institutions, so that students could have the whole substance without needing to refer to the original. In this way, he concludes that the emphasis on the importance given to the *Digest* to the detriment of the *Institutions*, should be revised, as the latter equipped young jurists and law students with the means of acquiring a concisely presented but complete knowledge of legal development of an element from classical to Justinianic times.

On the fourth essay, on "Dynastic Relations between Hungary and Byzantium in the Middle Ages" (pp. 67-74), Zoltán Farkas attempts to tackle various qualitative values concerning those royal marriages, and especially questions related to their importance, the train of a bride and the gradual severity of canon law in Byzantium with relation to kinship. Essentially, the author looks at the Byzantine court as the receiving end, and makes no comments on the contraction of marriages involving Byzantine brides and Arpadian kings, such as Géza I (1074-77), which set a precedent for future marital relations. Someone would wish to see an expansion from Kerbl's conclusions after his monumental work on the subject "Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn", Vienna 1979, by expanding on his conclusions. However, it is to Farkas's credit that he updates extant literature, especially Hungarian which is little known to foreign scholars, to the present. There is however one thing that

needs to be corrected. the author is referring (p. 72) to Stephen IV as son of Géza II (1141-62), when in fact he was his brother, like Laszlo II who followed him in 1163-4.

Tamás Mészáros has contributed with a philological essay (pp. 75-83), comparing a fragment of the history of Laonikos Chalkokondyles found in Vat. Gr. 1408, (pp. 154v-155r) which deals with the battle of Kossovo of 1389 and in particular, different versions for the death of sultan Murad II (r. 1360-89). By indulging in minute philological observations and different traditions, the author concludes that the relevance of the fragment in Vat. Gr. 1408 is related to the text in two Parisini (Par. Gr. 1780 and 1781) all of which provide a more accurate text of Chalkokondyles. Thus emendations should be made as with Darko's authoritative edition of the text. The article, one of the most original in the volume, is not easy to follow, due to its minute philological comments, but its clear conclusions should be treated with the utmost care by will-be editors of Chalkokondyles.

Jan-Markus Kötter's article on "Interesse an Byzanz? Was abendländische Chronisten vom Osten wissen" (pp. 85-98), explores the interest and knowledge of western chroniclers for Byzantium. He tackles the very difficult time of the 5th century, when, thanks to the so-called barbarian invasions and the division of the empire into eastern and western portion, information in the West concerning the east became scanty and erratic. The author examines three major chroniclers, the anonymous author of the Gallic Chronicle of AD 452, that of Prosper of Aquitaine, and finally that of the Galician bishop Hydatius. He rightly points out that their goals were different, with the Gallic chronicle being interested primarily in Gallic affairs and ready to ignore not only eastern, but even Italian affairs, Prosper selecting his information with regard to his own ecclesiastical interests, and Hydatius who might be willing to pump more of whatever information he might possess, being restricted through geographical isolation. As the next century proceeded, interest for the East would dwindle but would not vanish completely until after the reign of Justinian (527-565). Kötter's article is of great interest for scholars working on Late Antiquity and the Early Middle Ages, but, bearing in mind that later Western chronicles follow up on some major events of the East, even if with errors, the subject needs further research. After all, what can someone make of Italy, which fairs not much better than the East in this context? Perhaps a chronological indication (5th century?) might have been useful, as conditions appear to change in subsequent centuries. Thus, the question should be posed, following the author's very interesting contribution, whether this process continues or is reversed with the

more sophisticated machinery of government which resulted in a more stable form of communication among the *regna*?

In his article on “Wiehernde Pferde und westlicher Einfluss auf die Divination der Komnenen- und Palaiologenzeit“ (pp. 99-114), Salvatore Costanza turns to the supernatural and the importance of oracles, well known in antiquity, to deal with a phenomenon unknown before the age of the Comnenes, i.e. neighing of horses, a Western practice then introduced in Byzantine chresmology, which remained popular until the age of the Palaeologi. The author points out that this particular practice (gr. *χρημετισμός*), was introduced together with various other western practices, and was expected to transmit a sinister or unfavourable omen, such as defeat in battle. This became especially evident in the Norman expeditions to the Balkans against Alexios I Comnenos in the 1180s, but the author stresses two important examples, that of the neighing of horses to Baldwin II, Latin emperor of Constantinople in 1259, predicting the capture of the city by the Byzantines, and the same effect at the end of Andronikos II's reign in 1328, when the omen was supposedly that he would be succeeded by his grandson Andronikos III, with whom he had fought a lengthy civil war. The importance of the practice lays in the rejection of the assumption that magic practices came entirely from the East, and it becomes clear that this way of predicting the future was a typical Western form which found its way in Byzantium. Two mistakes have been spotted. On p. 103, Alexios III is twice wrongly referred to, instead of Andronikos III, while on the following page (p. 104) Alexios III Angelos is referred to as Alexios I.

Travelling to the Balkans at the time of the Ottoman expansion must have been a risky undertaking, albeit extremely interesting for modern historians and archaeologists. Fortunately this topic has been addressed in this volume by Boris Stojkovski in his essay on “Bertrandon de la Broquière on Byzantium and Serbia. Richness and Decline in the Age of the Ottoman Conquest of the Balkans” (pp. 115-132), who collected such information supplied by the Burgundian aristocrat and visitor Bertrandon de la Broquière (c. 1400-1459), who made a trip to the Middle East, partly as pilgrim, partly as spy in 1432-33. Stojkovski rightly offers an introduction and profile of the Burgundian knight which greatly assists the reader comprehend his mission and attitudes. Concentrating on De la Broquière's impressions of Constantinople and then Serbia, the paper stresses the contrast of negative comments towards the Byzantines, mostly attributed to religious reasons and the extant hatred of the Greeks towards the true Christians, i.e. the Roman Catholics, whereas this does not apply for the Serbians who, despite their

Orthodox creed, are positively portrayed. The same applies to the topography, with Constantinople being a once rich city now in a grave state, while Serbia is a rich, populous and self-sufficient country. Stojkovski rightly points out that since the Burgundian was not a member of an official delegation, access to the Byzantine palace and its daily conduct was restricted, whereas none of all this applied during his Serbian passage. Information on Serbia takes an even more significant momentum, since he is one of the few witnesses to describe despot Durad Brancovic as a personality. The paper is full of interesting information, but the English should have been looked more carefully, since there are passages where the meaning of what the author wants to say, is either altered, or not clearly expressed. Nonetheless, the account described renders this paper a very interesting testimony for the Balkans in the period of Ottoman expansion and fading Constantinople.

In her contribution on “Maiuma and Saint John’s Eve”, Anna Judit Tóth (pp. 133-150), tackles the interconnection and development of certain festivals in late antiquity and the Byzantine and post-Byzantine world, which are connected by one single element: the use of water. The author tackles the maiuma of Syrian provenance which developed from a purely rustic to a full-fledged urban festival in Constantinople and Antioch at least, performed in a specially built pool on stage, widely criticised by both Christian and pagan elites. It is followed by the Marzeah, a far less ambitious festival celebrated by Syrians and Jews, apparently of Phoenician origin, and celebrations involving water performed in various forms under the idea and pretext of Christian baptism, and especially on the date of the nativity of St. John (June 24th). This date coincided very well with the former celebrations of the solistice. Despite prohibitions in canon 62 of the Trullo council (692), similar practices continued to exist as they were discussed by the twelfth century legal commentator Theodore Balsamon, and the use of rituals involving water in specific festivals, were related to the practice of telling the future, as with the ritual known as *λεκανομαντεία*, and its posterior practice of the *κλήδονας*, according to which personal objects are placed into the vessel filled with water under ritually determined circumstances, the vessel is covered and left outdoors, the following day the objects are pulled from the water while the participants sing a song, and they interpret the line of the song during which their object was pulled out as a prophecy regarding their fate, for instance, they try to find out the identity of their future husband. It would be interesting, if she knows of it, for the author to comment on the ritual libation with holy water (*ἀγιασμός*) in schools and other establishments at the beginning of each academic year or during an inauguration ceremony which is

routinely practiced in Greece up to this day. The article is interesting and certainly provocative to further research. Like the previous paper, but to a far lesser extent, some corrections on the English text might be welcomed. I only quote one instance (p. 145) where “nativity of Saint John and June 24” should be on June 24. The word *auctor* is also used instead of *author*, and I can not see any reason this was done on purpose.

A palaeographical paper by Péter Ekler follows (pp. 151-160), in which he makes an attempt to compare a Latin version of Cardinal Bessarion’s *De ea parte evangelii* found in ms 438 of the Corvina collection, now in Budapest, with the editio princeps of 1532 by the Viennese scholar Johannes Alexander Brassicanus, and its rendering in *Patrologia Graeca* 161. The author tries, through a careful comparison of all three, to establish whether the Corvina text was the principal instrument in Brassicanus’s edition. By comparing all three plus Bessarion’s Greek text, he has discovered some 40 instances in which some serious, and some less serious, discrepancies occur. Though the evidence needs further investigation, he concludes that the Corvina manuscript is unlikely to have been used by Brassicanus, and it is only at that point that he specifies the existence of other manuscripts of the Latin rendering. For the present reviewer, an introductory comment of the work’s manuscript tradition earlier in the text, would have been useful in realizing the various possibilities present to the editors, not least to both Brassicanus and Migne. But the paper forms a very good and systematic starting point for further research of this question.

The volume’s chief editor, Erika Juhász, returns with a paper on “Herrscher in der Osterchronik” (pp. 161-174) to the chronology of rulers as presented by the anonymous author of the 7th-century chronicle, known as *Chronicon Paschale*. She indulges in complex forms of calculation of rulers’ dates, taking into account various forms of dating, and trying to make a coherent total of them. Even where there are discrepancies, she explains, the author is trying to reach chronological accuracy by amalgamating the dates for two or three rulers so that the relatively comprehensive chronology may result. Her conclusion is that by contemporary standards, the author of the chronicle is remarkably accurate, and that various inaccurate or falsified dates are the fault of copyists rather than that of the original compiler.

A second paper by Boris Stojkovski “Ottoman Conquest of Hungary through the Lens of the Byzantine Short Chronicles” (pp. 175-187), concludes this series of articles with a report on the conquest of Hungary, as viewed through the lens

of the Byzantine short chronicles. This is a fairly little discussed topic, since the short chronicles, due to their nature and date, have remained on the periphery of Byzantine literary sources. He tackles this subject from the end of the 14th until well into the 16th century. In reality, half of this article treats events in which Hungary was directly involved such as the battles of Nikopolis (1396), Varna (1444) and Kossovo II (1448) where no direct conquest of Hungary is to be spotted. This is a reality for the second half of the article, which is the place that justifies its title as presented. The author conducts a systematic research and makes the best out of the existing bibliography. However, as with his previous article, greater care should have been given to improve the English before the volume was printed. However, it is important to stress that this review was conducted from the camera ready pdf copy, and I must therefore keep some reservation on the event that a few mistakes have been corrected thereafter. The article itself provokes the conduct of further research, especially with regard to the analogy between the geographical location of a chronicler when known, and the knowledge he possesses on events taking place at a considerable distance.

Some typos have been also spotted: Schreiner, p. 14, n. 2 “live instead of life”. In p. 77, n. 126, Darko should be written instead of Darke. Chonist for Chronist (p. 167). Maginificent for magnificent (184) and Wirte instead of write (p. 185, n. 425), County instead of country (p. 187).

Despite its weaknesses, this is a pleasant volume to read, although it would be better if editors concentrated more on greater thematic conformity, which would render the volume more usable for appropriate research.

PANAYOTIS ANTONOPOULOS
University of Ioannina

G. THEOTOKIS, *Byzantine Military Tactics in Syria and Mesopotamia in the 10th Century. A Comparative Study*, Edinburgh 2018, pp. 348. ISBN 978-1-47-44-3103-3

Κατά τον 10ο αιώνα, όπως είναι γνωστό, συντελούνται σημαντικές εξελίξεις στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία τόσο στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής, όσο και σε αυτό της εξωτερικής, όπου παρατηρείται μια τάση για επέκταση. Μετά από το κλείσιμο του μετώπου με τους Βουλγάρους, το ενδιαφέρον των Βυζαντινών στρέφεται στην Αρμενία και στις αραβικές περιοχές. Μπορεί να μην καταγράφεται μεγάλος αριθμός μαχών κατά την περίοδο αυτή, ωστόσο μια προσεκτική ματιά αρκεί για να πείσει τον μελετητή ότι Βυζαντινοί και Άραβες επιδίδονται σε τακτική φθοράς του αντιπάλου, η οποία σποραδικά λαμβάνει τη μορφή πολεμικών αναμετρήσεων και πολιορκιών πόλεων.

Το νέο βιβλίο του Γεωργίου Θεοτόκη, ενός πολλά υποσχόμενου μελετητή της πολεμικής ιστορίας του Βυζαντίου, εστιάζει σε αυτήν ακριβώς την περίοδο. Επιχειρεί να αναλύσει τα γεγονότα του 10ου, κυρίως, αιώνα, μέσα από το πρίσμα του δίπολου παράδοση και καινοτομία στο πεδίο των μαχών, αλλά και του σχηματισμού της αντίληψης της ταυτότητας και της ετερότητας, καθώς και τις διαπολιτισμικές ανταλλαγές που επισυμβαίνουν ανάμεσα στους αντιπάλους. Ο Θεοτόκης θέτει από την αρχή ως βασικό στόχο του πονήματός του τη συγκριτική εξέταση των πολεμικών πρακτικών, επιχειρώντας να διερευνήσει τη σημασία της υιοθέτησης διαφορετικών τακτικών προκειμένου να αντιμετωπιστούν στρατοί οι οποίοι πολεμούν με διαφορετικό τρόπο. Ως πηγές του χρησιμοποιεί αφ' ενός μεν τις περιγραφές μαχών, πολιορκιών και επιδρομών και αφ' ετέρου τα στρατιωτικά εγχειρίδια της εποχής. Στα τελευταία προσπαθεί να ανιχνεύσει καινοτομίες που εφαρμόστηκαν κατά τον 10ο αιώνα, θέτοντας ταυτόχρονα το ερώτημα τού κατά πόσον η θεωρία μετατρέπεται σε πράξη.

Περιορίζοντας τη στόχευσή του χρονικά κυρίως στον 10ο αιώνα, γεωγραφικά στις περιοχές της Αρμενίας, της Κιλικίας και της Συρίας, και από άποψη

θεματολογίας σε μια συγκριτική ανάλυση της στρατηγικής και των τακτικών που σχετίζονται με τις μάχες, τις πολιορκίες και τις επιδρομές, επιτυγχάνει να αναλύσει σε μεγαλύτερο βάθος το αντικείμενό του σε σύγκριση με προγενέστερα σχετικά πονήματα.

Στο πρώτο κεφάλαιο ο Θεοτόκης παρέχει επισκόπηση της πολεμικής στρατηγικής πριν από τον 10ο αιώνα, όπως αυτή εμφανίζεται στα στρατιωτικά εγχειρίδια. Αναλύεται συγκριτικά η έννοια του ηρωισμού και τίθεται το ερώτημα του κατά πόσο οι αντιλήψεις και οι τακτικές διαφορετικών στρατών επηρεάζουν η μία την άλλη. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι υπάρχουν τρία στοιχεία τα οποία καθόρισαν τη στρατηγική του Βυζαντίου σε σχέση με τους πολέμους: η αντίληψη για το τί θεωρείται ότι είναι έντιμο στη μάχη, η γεωπολιτική θέση της αυτοκρατορίας εν γένει και ειδικά της Κωνσταντινούπολης και η αγροτική φύση της οικονομίας της. Τα τρία αυτά στοιχεία την οδήγησαν να αποφεύγει τους διμέτωπους πολέμους και να έχει περισσότερο αμυντική, παρά επεκτατική προσέγγιση, αν και το τελευταίο στοιχείο σύμφωνα με τον Θεοτόκη έχει υπερεκτιμηθεί από τους παλαιότερους μελετητές.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύονται οι τακτικές των αντιπάλων στρατών, Αράβων και Βυζαντινών, μέσα από το γεωγραφικό πρίσμα των περιοχών στις οποίες συγκρούονται. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι αντίπαλοι στρατοί καταφεύγουν σε πρακτικές που ως στόχο τους έχουν να εξασφαλίσουν ότι οι ευρείες πολεμικές αναμετρήσεις στα πεδία των μαχών θα είναι λιγιστές. Αντίθετα, επιλέγονται τακτικές που ως στόχο τους έχουν να φθείρουν την αντίπαλη πλευρά. Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι η ύπαρξη των Αράβων στην περιοχή έχει καταλυτική επίδραση στην αυτοκρατορία, γεγονός που δικαιολογεί τις επαναλαμβανόμενες προσπάθειες που κατέβαλαν οι Βυζαντινοί με στόχο να εξαλείψουν τον κίνδυνο που συνεπαγόταν η παρουσία τους στα σύνορα της αυτοκρατορίας.

Στη συνέχεια, στο τρίτο κεφάλαιο ο συγγραφέας στρέφει το ενδιαφέρον του στην Αρμενία και τη Μεσοποταμία και εξετάζει την εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου και τις συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα κατά τον 10ο αιώνα στις περιοχές αυτές. Αν και ο Θεοτόκης υποστηρίζει ότι η Αρμενία έχει μεγαλύτερη σπουδαιότητα για τους Βυζαντινούς κατά την περίοδο αυτή, σημειώνει, ωστόσο, ότι οι κύριες συγκρούσεις λαμβάνουν χώρα μεταξύ των Βυζαντινών και των Αράβων. Η εξέλιξη αυτή είναι αποτέλεσμα της πολιτικής κατάστασης στις δύο χώρες, σύμφωνα με τον συγγραφέα, η οποία δεν επιτρέπει στους ηγεμόνες τους να απεμπλακούν από τον πόλεμο χωρίς να υποστούν δραμύτατες πολιτικές

συνέπειες από την πράξη τους αυτή. Το αποτέλεσμα της σύγκρουσης, η οποία μοιραία επήλθε, καθορίστηκε τελικά από τη δυνατότητα των Βυζαντινών να έχουν πρόσβαση σε όλο και περισσότερο έμπυχο και άψυχο υλικό το οποίο χρησιμοποιήσαν προκειμένου να κατισχύσουν των αντιπάλων τους.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου. Εκεί συγκεντρώνονται και αξιολογούνται μαρτυρίες σχετικά με τον τρόπο συλλογής πληροφοριών από τους Βυζαντινούς σε σχέση με τους Άραβες. Ο Θεοτόκης εξετάζει ακόμη την αντίληψη των Βυζαντινών σε σχέση με τους αντιπάλους τους, όπως αυτή αναδύεται από τα κείμενα της εποχής. Στην ανάλυσή του ο συγγραφέας, ορθά, δεν παραγνωρίζει το γεγονός ότι η εικόνα που σκιαγραφείται από τις βυζαντινές πηγές δεν εξαρτάται μόνον από την περίοδο και από τον συγγραφέα τους, αλλά επίσης από την στοχοθεσία τους ως συγγραμμάτων. Αναδεικνύει έτσι με ενάργεια τις διαφορές που προκύπτουν ανάμεσα σε κείμενα προπαγανδιστικά και σε άλλα που ως στόχο τους έχουν την μελέτη των Αράβων, έτσι ώστε να μπορούν να αντιμετωπιστούν με μεγαλύτερη επιτυχία. Η μελέτη της ετερότητας, όπου ο άλλος είναι οι Άραβες, με τους οποίους το Βυζάντιο βρίσκεται σε πόλεμο, γίνεται μέσα στα συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής, γεγονός που προσδίδει ιδιαίτερη αξία στα συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτή την εξέταση. Ο Θεοτόκης καταγράφει τις αντιφάσεις που προκύπτουν από τις περιγραφές των Βυζαντινών ιστοριογράφων της περιόδου και τις εξηγεί με βάση αφενός μεν την ιστορική συγκυρία και αφετέρου τις αντιλήψεις των συγγραφέων της εποχής.

Η μεγάλη συνεισφορά του βιβλίου είναι ίσως τα δύο κεφάλαια που ακολουθούν. Εκεί ο συγγραφέας αναλύει τη σημασία, τους τρόπους συλλογής, και το περιεχόμενο των πληροφοριών το οποίο επιχειρούσαν να συγκεντρώσουν οι Βυζαντινοί για τον εχθρό τους. Εξετάζει ακόμα τους ρόλους των προσώπων που μπορούσαν να μεταδώσουν την πληροφορία σε συσχέτιση με το είδος της. Η εξέταση αυτή του επιτρέπει να αναδείξει την κατασκοπεία ως παράγοντα ο οποίος βοηθάει έναν στρατηγό στο να λάβει τις ορθές αποφάσεις την κατάλληλη στιγμή. Μάλιστα, ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τη συλλογή τέτοιου είδους πληροφοριών ως εργαλείου της εξωτερικής πολιτικής. Τα κεφάλαια αυτά είναι σημαντικά επειδή παρέχουν νέο υλικό στον ερευνητή της περιόδου, εμβαθύνοντας σε ένα αντικείμενο που δεν είχε αναλυθεί επαρκώς από τα προγενέστερα έργα του John Haldon και του Warren Treadgold.

Στη συνέχεια μελετώνται οι αλλαγές στις τακτικές του βυζαντινού στρατού στα πεδία των μαχών, όπως αυτές περιγράφονται στα πολεμικά εγχειρίδια της

περιόδου. Οι αλλαγές αυτές είναι είτε το αποτέλεσμα τις υιοθέτησης τακτικών του αντιπάλου, οι οποίες αποδεικνύονται αποτελεσματικές, είτε έχουν ως στόχο τους να αχρηστεύσουν τακτικές τις οποίες χρησιμοποιεί κάποιος συγκεκριμένος αντίπαλος. Τα όσα παραδίδονται στα κείμενα αυτά, μάλιστα, συγκρίνονται στη συνέχεια με ιστορικές πηγές, προκειμένου να διαπιστωθεί κατά πόσο οι πολλές αλλαγές που εισηγούνται οι συγγραφείς των πολεμικών εγχειριδίων παραμένουν θεωρητικές κατασκευές ή μετουσιώνονται σε καινοτόμες πρακτικές στα πεδία των μαχών. Ο Θεοτόκης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα Τακτικά της περιόδου μπορεί να αναπαράγουν πληροφορίες για τον πόλεμο όπως αυτός διεξαγόταν κατά την Αρχαιότητα και κατά την Ρωμαϊκή περίοδο, ωστόσο οι Βυζαντινοί προσπαθούν συνειδητά να εντάξουν τη γνώση αυτή και να την προσαρμόσουν στην πραγματικότητα της εποχής, ευνοώντας παράλληλα την ευελιξία στον τρόπο διεξαγωγής των μαχών από τους στρατηγούς τους. Η αντίληψη αυτή είχε ως αποτέλεσμα της την εμφάνιση μιας σειράς από καινοτομίες στη διάταξη, στον τρόπο διεξαγωγής της μάχης, ακόμα και στις στρατιωτικές μονάδες που είχαν στη διάθεσή τους οι Βυζαντινοί κατά τα μέσα του 10ου αιώνα. Οι αλλαγές αυτές περιγράφονται στο βιβλίο αναλυτικότερα από κάθε άλλη προσπάθεια καταγραφής τους στο παρελθόν. Επιπλέον, ο συγγραφέας προχωρεί ένα βήμα περισσότερο στην ανάλυσή του, υποδεικνύοντας το στοιχείο εκείνο που ήταν το κρισιμότερο στο να εμφανιστεί κάθε μία από αυτές τις αλλαγές που περιγράφονται και συσχετίζοντας τις με αντίστοιχες πρακτικές των Αράβων, στις οποίες επιχειρούν οι Βυζαντινοί να προσαρμοστούν.

Στο καταληκτικό κεφάλαιο του ο Θεοτόκης στρέφει την προσοχή του στους ίδιους τους συγγραφείς τους οποίους χρησιμοποίησε ως πληροφοριοδότες τους και εξετάζει αναλυτικά την εκπαίδευσή τους, τις πηγές τις οποίες χρησιμοποίησαν και την ποιότητα των πληροφοριών που θα μπορούσαν να έχουν στη διάθεσή τους, προκειμένου να γίνει σαφής ο βαθμός της αξιοπιστίας τους ως πληροφοριοδοτών για τη σύγχρονη έρευνα. Ο Θεοτόκης παρατηρεί ότι οι αραβικές πηγές είναι αναλυτικότερες από τις βυζαντινές, οι οποίες δείχνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τις πολεμικές επιχειρήσεις στα Βαλκάνια. Παρά τους περιορισμούς των πηγών αυτών, αναλύει τις σημαντικότερες μάχες της περιόδου και καταλήγει σε συμπεράσματα για τον τρόπο της διεξαγωγής των μαχών κατά τον 10ο αιώνα. Εξετάζει, ακόμα, τη σχέση στρατιωτικών εγχειριδίων και πρακτικής στα πεδία των μαχών, επιζητώντας να απαντήσει σε ένα άλλο ενδιαφέρον ερώτημα, τον βαθμό εγγραμματισμού και επαγγελματισμού του αυτοκρατορικού στρατού. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι βυζαντινοί στρατηγοί είχαν πολλές ευκαιρίες

να διδαχτούν από την εξέλιξη των διαφόρων μαχών στην Ανατολή και ότι από ό,τι φαίνεται δεν άφησαν αυτή την ευκαιρία να πάει χαμένη.

Η μελέτη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ελληνιστική και η ρωμαϊκή παράδοση τις οποίες κληρονόμησε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, σε συνδυασμό με τα χριστιανικά ιδεώδη, είχαν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη μιας κουλτούρας η οποία υπαγόρευε στους Βυζαντινούς να επιδιώκουν την επικράτηση εις βάρος των αντιπάλων τους με μια σειρά από τακτικές φθοράς, και μόνο ως έσχατη λύση να προκρίνουν τη σύρραξη στα πεδία των μαχών.

Η έννοια της τιμής, σύμφωνα με τον Θεοτόκη διαφέρει σημαντικά από πολιτισμό σε πολιτισμό στη διάρκεια του Μεσαίωνα, ωστόσο στην πράξη οι διάφοροι στρατοί δεν διστάζουν να χρησιμοποιήσουν τελικά πληθώρα τακτικών προκειμένου να οδηγηθούν στην νίκη, ανεξάρτητα από το πόσο αυτές συμβαδίζουν με τα ηρωικά ιδεώδη των λαών από τους οποίους προέρχονται. Υπόσχεται μάλιστα ο συγγραφέας να μελετήσει περισσότερο αυτό το ελπιδοφόρο πεδίο στο μέλλον, εστιάζοντας σε περιοχές οι οποίες αποτέλεσαν το μήλον της έριδος για λαούς οι οποίοι υπήρξαν φορείς διαφορετικών πολιτισμών, επί μακρόν, με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται σε σχέση με πολιτισμικές ανταλλαγές αλλά και υιοθέτησης τακτικών και αντιλήψεων που σχετίζονται με τον πόλεμο από τις αντίπαλες πλευρές.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η παρούσα μελέτη είναι χρήσιμη συνεισφορά για τη μελέτη της πολεμικής ιστορία του Βυζαντίου, η οποία έρχεται να προστεθεί σε άλλες σχετικές εκδόσεις που βλέπουν τελευταία το φως της δημοσιότητας. Ο περιορισμός του αντικειμένου που εξετάζεται σε συγκεκριμένα χρονικά και γεωγραφικά πλαίσια επέτρεψε στον συγγραφέα του να προσδώσει μεγαλύτερο βάθος στην ανάλυση του σε σχέση με την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Η εξέταση των τρόπων ανταλλαγής πληροφοριών και των αμοιβαίων προσαρμογών των αντιπάλων στρατών είναι μια επιπλέον αρετή του πονήματος. Τέλος, αν και οι αναλύσεις των σχετικών βυζαντινών και αραβικών πηγών δεν λείπουν από τη σύγχρονη βιβλιογραφία, η συγκριτική μελέτη τους ήταν ένα ζητούμενο. Το κενό αυτό κατόρθωσε να καλύψει με τον καλύτερο τρόπο ο Θεοτόκης με την παρούσα εργασία του.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΤΟΛΙΟΣ
Πανεπιστήμιο Κρήτης

The Georgian Manuscript Book abroad, N. CHKHIKVAZDE (ed.), M. KARANADZE, V. KEKELIA, Z. SAMARGANISHVILI (project coordinator) and L. SHATIRISHVILI. English Translation by L. MIRIANASHVILI, Tbilisi 2018 [Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts], pp. 351. ISBN 978-9941-9564-9-2

Το υπό συζήτηση βιβλίο αποτελεί την αγγλική μετάφραση του βιβλίου που είχε κυκλοφορήσει με τον ίδιο τίτλο στα γεωργιανά το 2018, με την επιμέλεια της επιστημονικής ομάδας του Εθνικού Κέντρου Χειρογράφων K. Kekelidze. Η έρευνα υλοποιήθηκε με τη χρηματοδότηση του Εθνικού Επιστημονικού Ιδρύματος Shota Rustaveli της Γεωργίας (Shota Rustaveli National Science Foundation (www.rustaveli.org.ge)). Πρόκειται για εκτενή και αναλυτική παρουσίαση των γεωργιανών χειρογράφων βιβλίων που σώζονται εκτός Γεωργίας σε διάφορα κράτη, τα οποία εμφανίζονται στην αρχή του βιβλίου με τους αριθμούς των χειρογράφων που εντοπίστηκαν σε κάθε ένα (συνολικά σε 13 χώρες). Συγκεκριμένα: στην Αυστρία 18, στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής 7, στο Ηνωμένο Βασίλειο 101, στη Γερμανία 18, στην Αίγυπτο 221, στο Βατικανό 16, στην Ιταλία 10, στο Ισραήλ 158, στην Πολωνία 11, στη Ρωσία 580, στην Ελλάδα 86, στη Γαλλία 31, στην Αρμενία 178. Μετά τον Πίνακα Περιεχομένων (σσ. 5-6) ακολουθούν οι Ευχαριστίες (σσ. 7-8) και ο πλήρης κατάλογος (σσ. 10-12) με τις βιβλιοθήκες και αρχεία των ανωτέρω χωρών, όπου φυλάσσονται τα γεωργιανά χειρόγραφα μαζί με τους αριθμούς τους. Η κάθε χώρα αποτελεί μια ενότητα/ ξεχωριστό κεφάλαιο και συνοδεύεται με φωτογραφίες από ενδεικτικά φύλλα των σχετικών χειρογράφων.

Η παρουσίαση των γεωργιανών χειρογράφων στην εν λόγω έκδοση ξεκινάει με την Αυστρία (σσ. 13-24). Παρατίθενται σύντομα βιογραφικά στοιχεία (σσ. 13-14) των δύο επιστημόνων: του γλωσσολόγου Hugo Schuchardt και του θεολόγου Grigol Peradze (1899-1942), οι οποίοι ασχολήθηκαν με αυτά. Αυστριακή Εθνική Βιβλιοθήκη, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Graz και η Εκκλησία του Τάγματος Mechitarist Αρμενίων Καθολικών στη Βιέννη κατέχουν συνολικά 18

γεωργιανά χειρόγραφα, εκ των οποίων το παλαιότερο χρονολογείται στον 7ο-8ο¹, ενώ τα νεότερα στον 17ο αιώνα. Όλα τα χειρόγραφα είναι είτε λειτουργικής χρήσης (τετραευαγγέλια, ψαλμοί, υμνογραφικές συλλογές), είτε μεταφρασμένοι από τα ελληνικά αγιολογικοί βίοι, ή συλλογές με ασκητικά έργα και ομιλίες. Αξιόσημείο είναι το χειρόγραφο Graz Geo. 2058/4, που εμπεριέχει τη λειτουργία του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου και χρονολογείται στο 985. Η σχετική περιγραφή του είναι αρκετά εκτενής (σσ. 21-22).

Τα επιστημονικά κέντρα στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής απέκτησαν το πρώτο γεωργιανό χειρόγραφο το 1940 και το τελευταίο το 2012 (σσ. 25-31). Πρόκειται για τις εξής βιβλιοθήκες: Houghton Library (Harvard University), Princeton University Library, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies (Washington DC), Walters Art Museum (Baltimore), Hill Museum και Manuscript Library, Lilly Library (University of Indiana). Ιδιαίτερης αξίας είναι η τρίγλωσση περγαμινή (στα συριακά, ελληνικά και γεωργιανά, Garrett MS. 24), που χρονολογείται στο 989 (σώζεται στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Princeton). Πρόκειται για το έργο του Αλεξάνδρου της Κύπρου *Περί της εύρεσης του Τιμίου Σταυρού* (β' μισό 6ου αι.)². Η γεωργιανή εκδοχή/μετάφραση του κειμένου αυτού θεωρείται σημαντική για τους βυζαντινολόγους, δεδομένου ότι το χειρόγραφο είναι το παλαιότερο που εμπεριέχει αυτό το σύγγραμμα.

Οι επιστήμονες που σχετίζονται με τη μελέτη των γεωργιανών χειρογράφων στη Γερμανία είναι τρεις: Constantin Von Tischendorf, Michael Tarchnischvili (1897-1958) και Julius Assfalg (1919-2001). Οι βιογραφίες τους παρατίθενται σσ. 32-33 (για τα χειρόγραφα στη Γερμανία βλ. σσ. 32-42). Το παλαιότερο χειρόγραφο φυλάσσεται στην Κρατική Βιβλιοθήκη του Βερολίνου (Ms.or.minutoli.135a/ UB, (ehem.PrSB) και χρονολογείται στον 12ο αι., ενώ τα υπόλοιπα στον 15ο-19ο αιώνα. Επιπρόσθετα, υπάρχουν άλλες τρεις βιβλιοθήκες με γεωργιανά χειρόγραφα: Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Λειψίας, Βιβλιοθήκη της Göttingen και Βιβλιοθήκη του Γερμανικού Συνδέσμου Ανατολικών Σπουδών στο Halle.

Τέσσερα είναι συνολικά τα ιδρύματα στο Ηνωμένο Βασίλειο που κατέχουν γεωργιανά χειρόγραφα (σσ. 43-68): η Βρετανική Βιβλιοθήκη και οι βιβλιοθήκες Πανεπιστημίων του Cambridge, της Οξφόρδης και του Birmingham. Το πρώτο γεωργιανό χειρόγραφο εμφανίστηκε στις βρετανικές βιβλιοθήκες ήδη τον 19ο αιώνα λόγω του αυξημένου ενδιαφέροντος προς τις αρχαιότητες και τον

1. Πρόκειται για κάποια τετράδια και όχι ολόκληρα χειρόγραφα.

2. Βλ. πρόχειρα Η. G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 399.

πολιτισμό της Ανατολής. Ένα από τα σημαντικότερα χειρόγραφα που σώζονται στη Μεγάλη Βρετανία είναι η Συλλογή του 1034-1042 (Add.Ms.11281) με τους Βίους σημαντικών πατέρων της χριστιανικής Ανατολής (συνολικά 14). Σύμφωνα με τη σημείωση του κωδικογράφου, ο κώδικας αυτός αντιγράφηκε για τη Γεωργιανή Μονή του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα. Το παλαιότερο γεωργιανό χειρόγραφο της Βρετανίας είναι η περγαμινή του 6ου-7ου αιώνα (Georgian Ms. 1/ Taylor-Schechter Ms. 12, 183), που ανήκει στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Cambridge. Στον υπό συζήτηση τόμο ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στον επιφανή Άγγλο διπλωμάτη και μεταφραστή Oliver Wardrop (1864-1948, σσ. 59-60), τον πρώτο που ξεκίνησε να ασχολείται με τις γεωργιανές σπουδές στην Οξφόρδη.

Ο αριθμός των γεωργιανών χειρογράφων που σώζονται στην Αίγυπτο (σσ. 69-109) είναι μεγάλος και οφείλεται στη σημαντική παρουσία των Γεωργιανών μοναχών στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Όρος Σινά κυρίως στον 9ο-10ο αιώνα. Με τα χειρόγραφα αυτά ασχολήθηκαν αρκετοί επιστήμονες, Γεωργιανοί και μη. Ωστόσο, στην έκδοση παρουσιάζονται μόνο οι 3 εξ αυτών (σσ. 71-72): Alexandre Tsagareli (1844-1929), Nicholas Marr (1864-1934) και Gérard Garitte (1914-1990). Οι θεματικές ενότητες των χειρογράφων είναι οι εξής: βιβλικά κείμενα (σσ. 72-77), διάφορες συλλογές με ομιλίες των Πατέρων της Εκκλησίας και αγιολογικούς βίους (σσ. 77-89), λειτουργικά κείμενα (σσ. 89-97), υμνογραφικές συλλογές (σσ. 98-109).

Συνολικά είναι 16 τα γεωργιανά χειρόγραφα που σώζονται στο Βατικανό, οπότε οι σχετικές πληροφορίες που παρατίθενται για αυτά είναι σύντομες (σσ. 110-112). Επίσης λίγα είναι τα χειρόγραφα που σώζονται στην Ιταλία (σσ. 113-114) στην Εθνική βιβλιοθήκη της Νεάπολης.

Το κράτος του Ισραήλ κατατάσσεται στις χώρες με πολλούς γεωργιανούς κώδικες στην κατοχή του (σσ. 115-146). Η βιβλιοθήκη του Ορθοδόξου Πατριαρχείου των Ιεροσολύμων αριθμεί 161 γεωργιανά χειρόγραφα. Η ιστορία τους είναι συνδεδεμένη με την ίδρυση της γεωργιανής μονής του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα τον 11ο αιώνα. Οι θεματικές ενότητες των χειρογράφων αυτών είναι παρόμοιες με τα χειρόγραφα της γεωργιανής συλλογής της Μονής της Αγίας Αικατερίνης του Όρους Σινά: βιβλικά κείμενα (σσ. 118-120), διάφορες συλλογές ομιλιών των Πατέρων της Εκκλησίας και αγιολογικών βίων (σσ. 120-133), λειτουργικά κείμενα (σσ. 134-139), υμνογραφικές συλλογές (σσ. 139-148).

Ο βασικός φορέας που κατέχει γεωργιανά χειρόγραφα στην Πολωνία, 10 συνολικά, είναι το Μουσείο και η βιβλιοθήκη Czartoryski στην Κρακοβία

(σσ. 147-148). Τα περισσότερα εξ αυτών χρονολογούνται στον 16ο-18ο αι., ενώ το παλαιότερο στον 11ο αιώνα (Sygn. 1919).

Η Ρωσία είναι η χώρα με τα περισσότερα γεωργιανά χειρόγραφα (σσ. 149-187). Το Κρατικό Ιστορικό Μουσείο Μόσχας (σσ. 149-150) και η Εθνική Βιβλιοθήκη Ρωσίας στην Αγία Πετρούπολη (σσ. 150-155) κατέχουν λίγα εξ αυτών (μόνο 22). Το Ινστιτούτο Ανατολικών Χειρογράφων της Ακαδημίας Επιστημών της Ρωσίας είναι ο φορέας που αριθμεί 558 γεωργιανά χειρόγραφα (του 11ου-19ου αιώνα, σσ. 155-187). Τα χειρόγραφα χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: θρησκευτικά και σε ευρεία κλίμακα κοσμικής λογοτεχνίας και επιστημονικού περιεχομένου: ιστορικά και γεωγραφικά συγγράμματα, πραγματείες μαθηματικής και ιατρικής, φιλοσοφικά, λεξικά, εγχειρίδια γραμματικής, νομικά, λογοτεχνία (πεζά), ποίηση, συλλογές με μεικτό περιεχόμενο, στρατιωτικές πραγματείες, διάφοροι κατάλογοι. Στην πρώτη κατηγορία πρέπει να αναφερθεί το Τετραευαγγέλιο του 13ου-14ου αιώνα με λίγες μικρογραφίες (Α1 (Α3), σ. 156). Από τα χειρόγραφα που εμπεριέχουν ιστορικά έργα όλα χρονολογούνται στον 18ο-19ο αιώνα. Πρόκειται για την Ιστορία του Κάρτλι (τα γεωργιανά βασιλικά χρονικά) και τα συγγράμματα που καλύπτουν τα γεγονότα του 18ου-19ου αιώνα.

Το πρώτο γεωργιανό χειρόγραφο εισήχθη στο εν λόγω Ινστιτούτο το 1818, τη χρονιά δηλαδή της ίδρυσής του. Κατέχει τις προσωπικές συλλογές των Γεωργιανών ερευνητών του 19ου αιώνα και των εκπροσώπων της βασιλικής οικογένειας των Βαγρατιδών. Εξ ου και ο μεγάλος αριθμός των χειρογράφων του 18ου-19ου αιώνα.

Όλα τα χειρόγραφα που σώζονται στην Ελλάδα ανήκουν στη Μονή Ιβήρων (σσ. 188-211). Πρόκειται για τα βιβλικά κείμενα και τις μεταφράσεις που έχουν γίνει πριν από τον Ευθύμιο τον Ιβηρίτη/Αγιορείτη³ (950?-1028) και θεωρούνται σημαντικότερα για τη γεωργιανή λογιοσύνη αντίγραφα που χρονολογούνται στον 10ο-14ο αιώνα. Τα επόμενα χειρόγραφα σχετίζονται με τις μεταφράσεις των: Ευθυμίου Αγιορείτη (σσ. 195-201), Γεωργίου Αγιορείτη (σσ. 201-211) και Εφραΐμ Mtsire⁴ (σ. 211) με μόλις 3 χειρόγραφα του 12ου-13ου αι., του 15ου-16ου και του 16ου-17ου αιώνα αντίστοιχα.

3. Για τους Γεωργιανούς πατέρες που μόνασαν και έδρασαν στη Μονή Ιβήρων στα γεωργιανά υπάρχουν δύο προσωνύμια: Αγιορείτης και Αθωνίτης.

4. Ο Εφραΐμ Mtsire (= ο μικρός) έζησε τον 11ο αιώνα και έδρασε αποκλειστικά στο Μαύρο Όρος κοντά στην Αντιόχεια. Πρόκειται για τον σημαντικότερο μεταφραστή και λόγιο της εποχής του. Είναι λογικό το ότι και η Γεωργιανή αδελφότητα του Αγίου Όρους ενδιαφέρθηκε να αποκτήσει μερικές από τις μεταφράσεις του. Ο Εφραΐμ είναι ευρέως γνωστός στους βυζαντινολόγους εκτός των άλλων και για το πρωτότυπο κείμενο

Η Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας κατέχει συνολικά 30 γεωργιανά χειρόγραφα (σσ. 212-223). Η Γαλλία έχει πλούσια παράδοση στη μελέτη του γεωργιανού μεσαιωνικού κόσμου. Τρεις είναι οι ερευνητές που σχετίζονται με τη μελέτη των γεωργιανών χειρογράφων: Marie-Félicité Brosset (1802-1880), Ekvtime Takaishvili (1863-1953) και Bernard Outtier (γ. 1941) (σύντομες βιογραφίες τους σσ. 212-214). Το παλαιότερο γεωργιανό χειρόγραφο της Γαλλίας χρονολογείται στον 10ο-11ο αιώνα. Πρόκειται για τη Συλλογή των λειτουργικών κειμένων και έχει εξαιρετική αξία, καθώς εμπεριέχει το κείμενο της ιεροσολυμίτικης λειτουργίας του 5ου-8ου αιώνα (Geo. 3. Lectionary, σ. 215). Εκτός από αυτά τα 30 υπάρχουν και 4 τμήματα από τα γεωργιανά χειρόγραφα που έχουν εισαχθεί κατά λάθος στα συριακά τετραευαγγέλια (βλ. λεπτομέρειες σσ. 222-223).

Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ο αριθμός των γεωργιανών χειρογράφων στην Αρμενία, καθώς πάρα πολλά φύλλα και τετράδια έχουν τοποθετηθεί στα αρμενικά χειρόγραφα (λεπτομέρειες σσ. 224-231).

Στο Παράρτημα της υπό συζήτηση έκδοσης αναφέρονται τα επιμέρους χειρόγραφα που σώζονται διάσπαρτα σε διάφορες χώρες (σσ. 231-238). Η έκδοση εμπεριέχει πλούσιο έγχρωμο φωτογραφικό υλικό (σσ. 239-316). Παρουσιάζονται τα φύλλα τόσο με τα κείμενα όσο και με διάφορες μικρογραφίες (βλ. σσ. 255-262). Ο τόμος ολοκληρώνεται με την παράθεση της βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήθηκε (σσ. 317-345) και με ένα Θεματικό Ευρετήριο (σσ. 346-351).

Η κύρια προσφορά του βιβλίου είναι η ακριβής και αναλυτική παρουσίαση όλων των γεωργιανών χειρογράφων που σώζονται εκτός Γεωργίας. Θα πρέπει, ωστόσο, να υπογραμμίσει κανείς και την επίπονη προσπάθεια των συγγραφέων προκειμένου να τα εντοπίσουν και να τα μελετήσουν. Η ομάδα επεξεργάστηκε την υπάρχουσα βιβλιογραφία και στη συνέχεια ερεύνησε επιτόπου ορισμένα Κέντρα, Ινστιτούτα και Βιβλιοθήκες που κατέχουν τα γεωργιανά χειρόγραφα. Ο μεταφραστής του τόμου στα αγγλικά αντεπεξήλθε στο δύσκολο έργο της σωστής απόδοσης όλων των σχετικών όρων. Ο τόμος επιτρέπει την άμεση επαφή του αναγνώστη με το περιεχόμενο των χειρογράφων. Κατά συνέπεια, πρόκειται για εργασία που συμβάλλει σημαντικά στη μελέτη της λογιουσύνης και της χειρόγραφης παράδοσης όχι μόνο της μεσαιωνικής Γεωργίας αλλά και της χριστιανικής Ανατολής γενικότερα.

EKA TCHKOIDZE
Iliia State University, Tbilisi

που έγραψε για τον βίο και την μέθοδο του Συμεών Μεταφραστή, βλ. C. HØGEL, *Symeon Metaphrastes: Rewriting and Canonization*, Copenhagen 2002, 69-70.

Mihail Panaret, O Velikih Komninah (Trapezundskaja Khronika), ed. A. M. KRIUKOV, introd.-comm. S. P. KAPOV & R. M. ŠUKUROV [ser. Vizantijskaja Biblioteka/ Istočniki], St. Petersburg: Aleteija, 2019, pp. 173 & map at end. ISBN: 978-5-907115-64-4

“However inadequate and insignificant it may seem, yet the discovery of Michael Panaretus’ Chronicle alone was enough to present the possibility of a coherent account of the Empire of Trebizond –at least the latter’s basic periods”

(J.-Ph. FALLMERAYER, *Αυθεντικά χρονικά ...* [here ftn. 7], 128 [trans. A.G.C.S.]

Following the recent English translation by the young Finnish historian Annika Asp-Talwar with a doctorate on “The Empire of Trebizond and Constantinople, 13th-15th centuries” from Birmingham University¹ (“The Chronicle of Michael Panaretos”, in A. EASTMOND [ed.], *Byzantium’s other Empire: Trebizond* [Istanbul, 2016], 173-212, text at 188-208) and almost contemporaneously with yet another English translation by the young American byzantinist Scott Kennedy (of Bilkent University, Ankara) (*Two works on Trebizond. Michael Panaretos-Bessarion*, ser. Dumbarton Oaks Medieval Library, # 52 [Cambridge Mass.: Harvard U.P., 2019], at 1-57), this is a most welcome new Russian translation of a major medieval Greek Pontic source, since the more than one hundred years old first Russian translation by A. Khakhanov (Hahanov/ Moscow, 1905), criticized by E. M. Pridik in 1906, is considered faulty and unsuitable for consultation². The new edition by A.M. Kriukov, with the parallel Russian translation on the right pages (pp. 71-113), offers additionally a most useful photostat reissue of the original manuscript

1. To the unbearable sadness of the byzantinological community, the supervisor of this thesis, Dr Ruth Macrides, passed away on 27 April 2019.

2. Cf. S. P. KAPOV, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας* (Athens, Hellenic National Research Foundation, 2017), 29, note 101.

(pp. 17-69); the introduction to the author and his work is compiled by the currently foremost authority in the history of the medieval Pontos and author of the fullest account of the history of the Empire of Trebizond (A.D. 1204-1461)³, the academician professor Sergei P. Karpov (pp. 7-16; esp. p. 11 ff. on Panaretus)⁴, while the commentary section, with 243 notes (pp. 115-138) is the collaborative work of Karpov with his student in *studia pontica*, Rustam M. Shukurov, a merited scholar in the field on his own account with important *pontico-turcica* contributions⁵. Karpov himself has also compiled useful tables of the Trebizondine emperors (p. 141)⁶ and metropolitans (p. 142), as well as a table of titles and offices (pp. 143-145) and both Karpov and Shukurov have provided analytical indices (pp. 153-172), which are preceded by an abbreviations and a selective bibliography section (pp. 146-148; 149-152). The edition ends with an English summary (p. 173) and a well-drawn coloured historical map of the Pontus at the very end.

This new edition will doubtlessly be used henceforth by scholars together with Odysseus Lampsides' superb 1958 edition, while English speakers can now benefit from the aforementioned two recently published English translations of the

3. See previous note; a detailed presentation of the recent Greek translation of this monumental work, in A. SAVVIDES, Η ελληνική μετάφραση της 'Ιστορίας της Τραπεζου-ντιακής Αυτοκρατορίας' του Σεργκέι Π. Κάροφ, *ΑΠ* 57 (2017), 13-27.

4. See entry on Panaretus and his work, with basic bibl., in A. SAVVIDES, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461)*, 3rd ed. (Thessalonica: Despoina Kyriakides, 2016), 198-201 [a photostat reprint of Fallmerayer's 1844 ed. on pp. 305-334]; cf. also recently the analysis of the Chronicle in Ap. KARPOZELOS, *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονολόγοι*, v. IV: 13ος-15ος αἰ. (Athens, 2015), 503-515, esp. 504 ff. On Karpov and his contributions, see A. G. C. SAVVIDES, Ο Sergei Pavlovič Karpov και το ἔργο του, pp. 385-396 in the Greek trans. of S. P. KΑΡΡΟΒ, *Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη στους 13ο-15ο αιώνες* (Athens: Hērodotos, 2017); for Karpov's invaluable collection *Srednevekovij Pont* (Lewiston-Queenston-Lampeter, 2001) [pp. 206-208 on Panaretus], see review by A. G. C. SAVVIDES (in Greek), *Βυζαντιακά* 24 (2004; publ. 2005), 450-451.

5. See his two pertinent synthetic works: *Velikie Komnini i Vostok, 1204-1461* (St. Petersburg, 2001), reviewed by A. G. C. SAVVIDES (in Greek), in *ΑΠ* 50 (2003-4), 291-297; and *The Byzantine Turks, 1204-1461* (Leiden-Boston: Brill, 2016), with a significant section on the Pontus of the Grand Comneni; cf. IDEM, *Türki v vizantijskom mire, 1204-1461* (Moscow, 2017).

6. On p. 117, n. 6, Theodore I Lascaris of Nicaea (1204/5-1222) is dated to 1205-1221, as in M. J. ANGOLD, Theodore I Laskaris, in A. P. KAZHDAN et al. (edd.), *ODB*, III (New York-Oxford, 1991), 2039-2040, following the dating of the late J. Darrouzes (1912-1990).

Chronicle; on the other hand, the Chronicle's modern Greek adaptation by Dr Sabbas Mavrides in the Greek edition of Fallmerayer's *Original-Fragmente* (inclusive of a photostat reprint of the original edition of the text) is hopelessly outdated regarding its historical commentary which unfortunately manifests a total unfamiliarity with medieval Pontic bibliography⁷.

Virtually nothing was known about the history of the Empire of Trebizond until the indefatigable German historian Jakob-Philipp Fallmerayer (1790–1861) discovered the Chronicle of the Grand Comneni by Panaretus together with other important Trebizondine documents in the private collection of Bessarion in Venice (Bibliotheca Marciana)⁸, in the early 1820s. Since then the study of medieval Pontic history has been gaining grounds among modern scholars; Fallmerayer himself, who visited the Pontus in 1840, had already written the first modern account of the history of the Grand Comnenus dynasty in 1827, of which the belated 1984 Greek translation has appeared in a third amended edition with notes (Thessalonica: Kyriakides Bros, 2003). He then collected a considerable amount of original material in 1843-1847; his publications –especially Panaretus' Chronicle already published by him in his *Original-Fragmente* in 1844 with a German translation–, and these, too, were utilized by George Finlay (1799-1875) in his own version of Grand Comnenian history within his seven-volume *History of Greece* (1851; 2nd ed. by H. F. TOZER, Oxford, 1877, vol. IV: *Medieval Greece and the Empire of Trebizond, A.D. 1204–1461*, pp. 305-427 with tables and lists of rulers on pp. 434-439); Fallmerayer himself had observed accordingly that Finlay's work was worthy of a Gibbon!⁹.

7. J.-Ph. FALLMERAYER, *Αυθεντικά κείμενα, χρονικά, επιγραφές και άλλο υλικό για την ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, Thessalonica: Kyriakides Bros, 2002, 127-133 (Fallmerayer's preface), 135-202 (Mavrides' adaptation & notes), 241-270 [Fallmerayer's photostat ed.].

8. Of importance were also Fallmerayer's other findings in the Athonite monastery of Dionysiou, which he visited in the course of his second Oriental journey (1840–42) before publishing his *Original-Fragmente*: see Greek trans. of his *Αυθεντικά κείμενα* [as in previous note], 22, 25; cf. A. SAVVIDES, Η θετική πλευρά του έργου του Φαλλμεράιερ, in IDEM, *Ποικίλα δοκίμια ιστορικά, φιλολογικά, βιβλιοκριτικά* (Athens: Iolcos, 1999), 15-20, at 18.

9. On Finlay's utilization of Fallmerayer, see the article by the late Joan M. HUSSEY (1907-2006), Jakob-Philipp Fallmerayer and George Finlay, *BMGS* 4 (1978), 79-87. See also A. SAVVIDES, Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και η σημασία της μελέτης της ιστορίας της. Οι πηγές και η διαχρονική πρόοδος της έρευνας, *ΑΠ* 52 (2007), 95-126, esp. 104 ff. (=reissued with bibl. additions in A. SAVVIDES-N. NIKOLOUDES, *Ο ύστερος μεσαιωνικός κόσμος [11ος-16ος αι.]* [Athens: Hērodotos, 2007], # XXVIII, 445-478, esp. 453 ff.);

These two monumental works, largely based on Panaretus' account and praised by A. Vasiliev in his 1940/41 invaluable survey of Pontic bibliography, together with an important contribution by the Russian historian A.A. Kunik (1814-1899) on the Trebizondine Empire's foundation in 1204, published as early as 1854, the Greek monographs by Savvas Ioannides (1829-1910) in 1870 and Tryphon Evagellides (1863-1941) in 1898 and the late 19th-early 20th -century contributions by Athanassios Papadopoulos-Kerameus (1856-1912), laid the basis for a large number of 20th-21st -century contributions on Trebizond and the Grand Comneni. Thus, of immeasurable value were a series of authoritative contributions by Fiodor (Fedor) I. Uspensky (1845-1928), Aleksandr A. Vasiliev (1867-1953), William Miller (1864-1945), the Metropolitan Chrysanthos (Philippides) (1881-1949), Émile Janssens, Michel Kurshanskis († 1990), Odysseus Lampsides (1917-2006), Anthony A.M. Bryer (1937-2016), Sergei P. Karpov, Rustam M. Shukurov, Jan-Olof Rosenqvist (although the Swedish scholar who has done so much work on the *Miracles of Saint Eugenius*, has not included Panaretus in his survey of Byzantine literature), and others¹⁰.

All that we know about Panaretus himself is derived from his own account: he seems to have been an influential figure in the court of the Grand Comnenian emperor Alexius III (1349-1390) and from A.D. 1363 (as "*protosebastus*" and "*protonotarius*") was sent repeatedly on important diplomatic missions to the

SAVVIDES, *Ιστορία* [here, fn. 4], 20 ff. and *Το κράτος* [here below, fn. 18] (2nd ed., 2017), 124; IDEM, *The beginnings and foundation of Byzantine studies. A survey with a bibliographical appendix* (Athens: Hérodotos, 2018), 107-108 with refs in fn. 11-12. On VASILIEV'S eulogies for Fallmerayer's and Finlay's accounts, see his "The Empire of Trebizond in history and literature", *Byz* 15 (1940/41), 316-377, at 332-334 and 338-342 respectively.

10. Cf. survey in KΑΡΠΟV, *Ιστορία* [here, fn. 2], 19 ff., 26 ff.; on the fundamental contributions by Lampsides and Bryer, see also their respective obituaries by A.G.C. SAVVIDES in *ΑΠ* 52 (2007), 419-429 and 56 (2016), 419-423; see also IDEM, A.A.M. Bryer-Laudatio, *ΑΠ* 52 (2007), 389-396; references to publications on Fallmerayer, Finlay, Uspensky, Chrysanthos, Miller and Vasiliev, in SAVVIDES, *Το κράτος* [here below, fn. 18] (2nd ed., 2017), 124. On A. A. KUNIK'S old contribution (Osnovanije Trapezundskoj Imperii v. 1204 g., *Učeniye Zapiski Imper. Akademii Nauk po pervomu i tretjemi Otdblenijami* 2 [St. Petersburg, 1854], 705-733, see observations by VASILIEV [previous note], 342; of importance was also his pioneering article on the Seljuk attack on Trebizond in 1222/23: "Svjazi trapezundsko-seldžukskoj vojni 1223 g. s pervim našestviem Tatar na Severnoe Černomorje", *Učeniye ...* 2 (1854), 734-746. The unexpected omission of Panaretus in J. O. ROSENQVIST, *Η βυζαντινή λογοτεχνία από τον 6ο αιώνα ως την Άλωση της Κωνσταντινούπολης* (Athens: Kanake, 2008, first published in Swedish in 2003; German translation, Berlin: de Gruyter, 2007).

Palaeologi in Constantinople, to the Georgians/Iberians and to various Turcoman chieftains/emirs in Trebizond's surrounding territories. About 1368/69 (A.M. 6876) he lost prematurely his two young sons, Constantine and Romanus, for whom he lamented in his text; crucial details are also provided in the Chronicle regarding the topography and monumental history of the Pontus and Trebizond in particular, utilized brilliantly by the late Anthony A.M. Bryer and the late David Winfield (1929-2013) in their 1985 masterpiece on medieval Pontic topography and monuments¹¹. It was Lampsides who showed that the final section of the work, from 1390 until 1426 (i.e. three years before the end of Alexius IV's reign [1417-1429]), was not written by Panaretus' quill but by that of an anonymous continuator who apparently lived in the 15th century; therefore the impossible assumption that the year 1426 was the *terminus post quem* for the author's death at a very old age (over 100, if we accept the proposed year c. 1320 for his birth), is not valid and it is safe to accept Lampsides' dating for his death about 1390 –the same year of Alexius III's death, too-, at the age of about 70 (see Lampsides' ed. [1958], 10-16, esp. 11 ff.)¹².

The Chronicle is unfortunately too brief for the formative decades of the Byzantine Pontic Empire, from 1204 until 1280¹³, when most important events are mainly derived from other sources, mainly Greek or Oriental, e.g. the strife between the co-founder David Grand Comnenus and the Nicaean emperor-in-exile, Theodore

11. A. BRYER-D. WINFIELD, *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*, 2 vols (Dumbarton Oaks Studies, nos. 20/1-2; Washington, 1985); cf. review (in Engl.) by A. G. C. SAVVIDES, *Bsl* 52 (Prague 1991; publ. 1992), 167-169; also, previously rev. in Greek, in *Παρονασός* 28 (1986), 436-438.

12. Cf. also the dating 1320/30-*post* 1386 in ΚΑΡΡΟΒ, *Srednevekovij Pont* [here, ftn. 4], 206; when his son Romanus died at 17 in 1368/69, Panaretus himself must have been about 48/49. The entire work was ascribed to Panaretus by the late Robert Browning (1914-1997), who dated the author's *floruit* to the first half of the 15th century (moreover citing only the edition of the Chronicle by the late Jordanes ΠΑΜΠΟΥΚΕΣ [1915-1985] [Athens, «Ποντιακά» # 2, 1947], preface on pp. 5-38, text at 39-59, endnotes at 60-61); R. BROWNING, entry "Panaretos", in D. R. DUDLEY - D. M. LANG (edd.), *Penguin companion to literature*, 4: *Classical and Byzantine, Oriental and African* (Harmondsworth: Penguin Books, 1969), p. 202b.

13. A period complemented by Nicetas Choniates, Nicholas Mesarites, George Acropolites, Theodore Scutariotes, Ephraem Aenius, George Pachymeres, Nicephorus Gregoras, the *Miracula S. Eugenii* by John-Joseph Lazaropoulos and Constantine Loukites and (from the 13th c. onwards) by the Vazelon monastery documents; especially on the *Miracula* (with reviews on Rosenqvist's 1996 edition-Engl. transl.), see SAVVIDES [here, ftn. 9], *AII* 52 (2007), 105-106 = reissued in SAVVIDES - NICOLOUDES (here ftn. 9), 455-456.

I Lascaris (mainly related by Nicetas Choniates and George Acropolites), the Seljuk capture of Sinope in 1214 and the hapless Trebizondine alliance with the Rum Seljuks against the Ilkhanid Mongols in the battle of Köse-Dagh, in 1243 (narrated by the Persian chronicler at Iconium/Konya court, Ibn Bibi), while the massive albeit abortive Seljuk attack on Trebizond itself in 1222/23 (related by the Miracles of Saint Eugenius by the 14th-century metropolitan John-Joseph Lazaropulus) is in Panaretus' account dispensed with in less than three lines! It is only from A.D. 1280 (beginnings of the reign of the Grand Comnenus John II) that the account becomes more detailed (particularly so for the events of Panaretus' contemporary emperor Alexius III). Of particular merit are his pieces of information regarding the various neighbouring Turcoman dynasties of the Orient with whom the rulers of Trebizond either waged intermittent warfare or sought profitable marriage alliances in the 14th and 15th centuries¹⁴, while there are also some pieces of information regarding the early Ottomans as well.

The present edition is nicely printed and does justice to the authoritative series in which it is included. The Greek script is on the whole adequate save a few minor orthographical errors, while the references are generally well presented, with only minor slips – e.g. on p. 150 in the reference to Lampros' article «Διόρθωσις εις το Χρονικόν του Παναρέτου», in *Νέος Ελληνομνημων* 4 (Athens, 1907), page 490 has dropped out at the end of the entry. The notes are carefully compiled, but seem to rest (understandably) too heavily on Karpov's and Shukurov's own contributions, which in themselves originally cite several other items, yet the latter almost invariably do not appear in the bibliography of the present publication¹⁵,

14. Cf. appendix IV, in SAVVIDES, *Ιστορία* [here, fn. 4], 213-219; cf. N. NICOLOUDES, Ο βυζαντινός Πόντος και τα τουρκικά φύλα, in A. SAVVIDES (ed.), *Ο βυζαντινός Πόντος* [here below, fn. 18] (2013), 81-112, esp. 105-106. On 13th-century Trebizondine-Turkish relations, see also D. KOROBENIKOV, *Byzantium and the Turks in the 13th century* [Oxford Studies in Byzantium] (Oxford U.P., 2014), not utilized in the edition under review.

15. For example, on p. 117, n. 7, on the identification of «σουλτάν Μελίκ» (who attacked Trebizond in 1222/23) with the sultan of Rum Ala al-Din Kaykubad I (1220-1237), see A. SAVVIDES, Για την ταυτότητα του 'Μελίκ' στην σελτζουκική εκστρατεία του 1222-1223 κατά της Τραπεζούντας, *Πρακτικά ΙΔ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (Thessalonica, Greek Historical Society, 1994), 79-98 (repr. in IDEM, *Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις. Ανατύπωση άρθρων 1991-1994* [Athens: Kritike, 1994], # XX, pp. 235-252). Moreover, on 117, n. 2, on the Georgian queen Thamar's/Tamaras' role in the foundation of the Trebizondine Empire, there are two pertinent articles in Greek: A. SAVVIDES, Η βασίλισσα Ταμάρα-Θάμαρ της Γεωργίας (Ιβηρίας). Μια μεσαιωνική

which would in any case have profited immensely by an exhaustive reference section; after all, Karpov himself has repeatedly referred to the usefulness of compact bibliographical surveys, most recently in his *opus magnum*, where he provides a detailed account of the development of Byzantine Pontic studies as well as a scrutiny of the primary sources for the Trebizondine Empire¹⁶.

On the whole the selective bibliography has some notable omissions, e.g. Apostolos Karpozelos' succinct and brilliant analysis of Panaretus' Chronicle in vol. IV (2015) of his *Byzantine historians and chroniclers* (see here above, footnote 3), Simon Bendall's *An introduction to the coinage of the Empire of Trebizond* (London: Spink, 2015)¹⁷ and Dimitri Korobeinikov's 2014 monograph on 13th-century Byzantine-Turkish relations (see here above, footnote 14), while some of its Greek bibliography unwarranted 'absences' include recent publications, individual or collective, undertaken by the Society for Pontic Studies at Athens¹⁸, the idiosyncratic

‘Σεμίραμις του Καυκάσου’, reissued in SAVVIDES – NICOLOUDES [here, fn. 9], pp. 255-264, esp. 259 ff. as well as Lina M. POZIDOU, Η συμβολή της βασίλισσας Ταμάρας (Θάμαρ) στην ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, in A. SAVVIDES (ed.), *Ο βυζαντινός Πόντος* [here below, fn. 18] (2013), 177-195.

16. KΑΡΡΟΒ, *Ιστορία* [here, n. 2], pp. 18-28 (footnotes 2-93), 28-40 (footnotes 94-203); the book's bibliography is also exhaustive (pp. 561-619); see also bibl. in SAVVIDES, *Ιστορία* [here, fn. 4], 220-287; summarized in idem, *Το κράτος* [here, in fn. 18], 122-132. A solid specialized bibliography also in SHUKUROV, *Velikie Komnini* [here, n. 5], pp. 375-408.

17. Recently translated into Greek by the numismatist Dr Eleni LIANTA: *Εισαγωγή στη νομισματική της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας* (Thessalonica: Despoina Kyriakides, 2018), reviewed in the current vol. of *ByzSym*, below, pp. 445-452.

18. E.g. A. SAVVIDES (ed.), *Ο βυζαντινός Πόντος (4ος-15ος αι.). Ιστορικές συμβολές* (Athens, 2013), with contributions among others by Jasmine MOYSEIDOU (survey of the history of the Trebizondine Empire, pp. 49-79), Nikos NICOLOUDES (on the Byzantine Pontus and Turkish peoples, pp. 81-112), Stylianos LAMPAKES (on letters, education, science and culture, pp. 113-137), and the late numismatist Vasso PENNA (1951-2018) (on 10th-13th-c. Trebizondine coins, pp. 139-176 with illustrations); also, A. SAVVIDES, *Το κράτος των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461 μ.Χ.). Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία του Πόντου. Μια ευσύνοπτη ιστορική επισκόπηση* (Athens, 2016 and 2nd updated ed., 2017), with English summary at 133-136. A fairly recent solid survey of the Trebizondine Empire's main features, in J. MOYSEIDOU, Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας. Ένα ‘παρασιωπημένο’ κεφάλαιο της βυζαντινής ιστορίας, in T. KOLIAS – C. PITSAKES [edd.], *Aureus. Τόμος αφιερωμένος στον καθηγητή Ενάγγελο Κ. Χρυσό* (Athens, Hellenic National Research Foundation, 2014), 591-602. On the historical publications of the Society for Pontic Studies with special reference to the medieval period, see survey in A. G. C. SAVVIDES., Το ιστορικό έργο της Επιτροπής Ποντιακών Μελετών – μια γενική αποτίμηση, in *Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, 1927-*

-albeit useful- monograph by Vassileios Ch. Lymperopoulos¹⁹, the reissue of F. Uspensky's and V. N. Benešević's 1927 edition of the Vazelon Acts, reedited (with precious notes) by the late Constantine Papoulides (1934-2017)²⁰, Elias Yarenēs' work on early Nicaean-Trebizondine relations centering around the struggle between David Grand Comnenus (the co-founder of the Empire of Trebizond) with Theodore I Lascaris over control of Paphlagonia²¹, Athena A. Koltsida's monograph on the Grand Comneni's relations with the Trebizondine Church²², Chrestos Samouelides' manual on the Empire's history²³, as well as pertinent entries in two

2017. *Ενενήντα χρόνια από την ίδρυσή της. Επετειακό λεύκωμα* (Athens, 103-109) and especially recently Lina M. POZIDOU, *Αρχαίον Πόντου: istorija devjati desjajiletij. Istoriko-bibliografičeskij obzor, Vizantijskij Vremennik* 102 (Moscow U.P., 2018), 335-351 with detailed refs. Mrs Pozidou is a PhD candidate at Peloponnesos University, Kalamata, with a thesis on Trapezuntine-Georgian relations entitled «Σχέσεις των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας με το μεσαιωνικό κράτος της Ιβηρίας [Γεωργίας] του Καυκάσου».

19. V. Ch. LYMPEROPOULOS, *Ο βυζαντινός Πόντος-Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, 1204-1461. Ο χώρος, οι άνθρωποι, η οικονομία* (Athens: Demiourgia, 1999); reviewed by A. G. C. SAVVIDES, *ΑΠ* 48 (1998-99), 411-414. Karpov cites it in his *Ιστορία* [here, fn. 2], 596.

20. *Τα Acta της μονής Βαζελώνος. Στοιχεία για την ιστορία της αγροτικής και μοναστηριακής εγγείας ιδιοκτησίας στο Βυζάντιο κατά το 13ο-15ο αι.*, preface-ed-additions by C. C. PAPOULIDES, Greek transl. Elias C. PETROPOULOS (Thessalonica: Kyriakides Bros, 2002) [KARPOV utilizes the old edition in his *Ιστορία*, op.cit., 20-21]; on the original 1927 ed. and its reviews, see A. SAVVIDES - S. LAMPAKES, *Γενική βιβλιογραφία περί του Βυζαντινού Πόντου και του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας* (Athens: Domos, 1992), 41.

21. See E. GIARENES, *Ο Δαβίδ Κομνηνός συνιδρυτής και στρατιωτικός ηγέτης της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Ο αγώνας κυριαρχίας, η αντιπαράθεση με τη Νίκαια και ο ρόλος των λογίων*, *Βυζαντινά* 25 (2005-6), 169-189; IDEM, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις* (Athens: Hellenic National Research Foundation, 2008), esp. pp. 162-185 [«Οι σχέσεις με την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας»]. These publications however were utilized by KARPON in his *Ιστορία* [here, fn. 2], bibl. on p. 589. On David Grand Comnenus († 1212) see also A. SAVVIDES, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία, 1189-σ. 1240 μ.Χ.* (Athens: Domos, 1987), pp. 260-300 («Ο Δαβίδ Κομνηνός του Πόντου [1204-1212]») and R. M. SHUKUROV, "The enigma of David Grand Komnenos", *Mésogeios* 12 (Paris: Hérodotos, 2001=N. NICOLOUDES [ed.]: *Byzance*), 125-136.

22. A. A. KOLTSIDA, *Οι σχέσεις των Μεγάλων Κομνηνών με την Εκκλησία της Τραπεζούντας (1204-1461)* (Thessalonica: Kyriakides Bros, 2005).

23. Despite its bibliographical shortcomings, one should also refer to this detailed popularized history of the Empire of the Grand Comneni: Chr. SAMOUELIDES, *Η Αυτοκρατορία*

encyclopedic works including several well-documented entries on the medieval Pontus, like the six-volume *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού* (ed. Th. GEORGIADIS, Thessalonica: Malliaries-Paideia, 1988-1992, with reissues) and the *Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού* (letters A-E, in 6 vols, ed. A. SAVVIDES, Athens: Iolcos-Metron, 1996-2006) together with its English edition: *Encyclopaedic prosopographical lexicon of Byzantine history and civilization* (letters A-J, in 3 vols, edd. A. SAVVIDES – B. HENDRICKX, Turnhout: Brepols, 2007-2012)²⁴. Perhaps a future updated edition will provide a fuller bibliography; indeed a definitive edition of a major source with an extensive historical commentary seems to be an apt place for a detailed reference section for the benefit of a steadily growing number of scholars who are beginning to study seriously various aspects of the history and culture of the Byzantine Pontus and its later era, i.e. that of “*the last Greek Empire of the Byzantine era*” (W. Miller)²⁵.

ALEXIOS G. C. SAVVIDES

Peloponnesos University (Kalamata, Greece)

της Τραπεζούντας. *Τα 257 χρόνια του ελληνικού μεσαιωνικού κράτους των 21 Κομνηνών αυτοκρατόρων του Πόντου, 1204-1461* (Athens: Ελληνικά Γράμματα, 2007; reissued Thessalonica: Kyriakides Bros, 2013). Karpov however has cited in his *Ιστορία* (here fn.4, 24) the 3rd [=in fact 2nd] ed. of Samouelides' older general popularized manual entitled *Ιστορία του ποντιακού Ελληνισμού*, which was republished in Athens (Νέα Σύνορα-Livanes, 2002) and not in Thessalonica (with a long chapter III on the Empire of the Grand Comneni, at 65-124).

24. The unoriginal compilation in the form of a short survey with inadequate bibl. by the late balkanist Ioannes A. PARADRIANOS (*Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, 1204-1461. Σύντομη ιστορική αναδρομή* [Thessalonica: Kyriakides Bros, 2004], 46 pp. (with a photostat reprint of Panaretus' Chronicle also here, pp. 47-78), also not included here, was cited by KΑΡΡΟV in his *Ιστορία* bibliography [as in fn. 2], p. 600.

25. The addition “of the Byzantine era” was made in Miller's classic short monograph by his posthumous editor, Anastasius C. Bandy, who provided a preface and also updated the bibl. of the 1926 original (*Trebizond, the last Greek Empire* [London, 1926] – *Trebizond, the last Greek Empire of the Byzantine era* [repr. Amsterdam 1968 and Chicago 1969]); there is also a Greek trans. of this work (W. MILLER, *Τραπεζούντα, η τελευταία Ελληνική Αυτοκρατορία της βυζαντινής εποχής, 1204-1461* [Thessalonica: Kyriakides Bros, 2002]), also not cited here (nor in KΑΡΡΟV's aforementioned *Ιστορία*); cf. review of the Greek trans. by Kyriakos PΑΡΟΥΛΙΔΕΣ, *ΑΠ* 50 (2003-4), 309-313 (in Greek).

G. E. DEMACOPOULOS, *Colonizing Christianity: Greek and Latin Religious Identity in the Era of the Fourth Crusade*, New York: Fordham University Press, 2019, pp. v + 184. ISBN 9780823284429

George Demacopoulos's short and readable monograph sets out to employ postcolonial theory to reflect on the relationship between Greek/Orthodox and Latin/Catholic religious identity during and after the Fourth Crusade in 1204. The theoretical and methodological conservatism of Byzantine studies means that, despite the rapid growth of postcolonial studies since the 1980s, this is a somewhat novel enterprise. With the notable exception of Edward Said's *Orientalism* – which is regularly cited if not always seriously engaged with – postcolonial theory has had a surprisingly limited impact on Byzantine studies¹. Byzantine studies has yet to engage in a serious and sustained manner with postcolonial thought, although some of Said's (largely deradicalized) concepts have been semi-institutionalised – as in many areas of the humanities – as a sort of disciplinary common sense. The absence of postcolonial theory in Byzantine studies is genuinely surprising, given the geographical and discursive position of Byzantium and its study, supposedly bridging (or separating) East and West, not to mention the imperial nature of the Byzantine state. Consequently, Demacopoulos breaks new ground by offering an explicitly postcolonial critique, in which he draws on the work of postcolonial theorists Homi Bhabha and Robert Young, in addition to Said. Throughout, Demacopoulos draws inspiration

1. E. SAID, *Orientalism*, London 1977. For recent developments in postcolonial theory and Byzantine studies see the activities of the *New Critical Approaches to the Byzantine World Network*, concerning 'Imperialism, Colonialism and Postcolonialism in the Byzantine World' (17.05.19), 'Subalternity and Byzantine Studies: Critically Imagining the Masses in History' (15.04.19), and 'Balkanism: Approaching Southeastern Europe' (15.03.19), <https://torch.web.ox.ac.uk/new-critical-approaches-to-the-byzantine-world-network>.

from western medieval and crusader studies, which have prepared some of the theoretical ground for this important project (p. 136, n. 20).

Demacopoulos's central argument is that the Fourth Crusade produced a colonial encounter and that Greek-Latin religious polemic can only be understood in this postcolonial (socio-political and economic) context, rather than in abstract theological terms. Demacopoulos is Professor of Theology at the Orthodox Christian Studies Centre of Fordham University, New York, however, the monograph laudably ignores disciplinary boundaries to combine theological and historical concerns. Demacopoulos offers a mixture of historicising-empiricist and more discursive readings in what he explicitly characterises as a thought experiment. These readings are divided into six chapters, each of which deals with a different text or collection of texts from the thirteenth or fourteenth centuries. Although the monograph ranges across disciplines, this thought experiment is underpinned by the author's (theological) liberal Orthodox ecumenism, a fact most visible in the book's closing pages where he mentions that "the legacy of the colonial encounter of the Fourth Crusade continues to overshadow contemporary Orthodox discourse" (p. 129)².

The first two chapters of *Colonizing Christianity* deal with the discursive construction of Byzantium and its people (Constantinople and Constantinopolitans in particular) in two texts that narrate the Fourth Crusade, namely *La conquête de Constantinople* by Robert of Clari and the *Hystoria Constantinopolitana* by Gunther of Paris. The former tells the story of a middle-ranking knight, who participated in the Fourth Crusade; the latter narrates how the abbot of a Cistercian monastery in Alsace returned from Constantinople in 1205 with a host of venerable relics. Demacopoulos demonstrates how Byzantium and its inhabitants are orientalised and sexualised in both texts. The East is the exotic home to effeminate Greeks, ripe for and deserving of everything they receive at the hands of the virile Latin knights of the Fourth Crusade. Demacopoulos's analysis is convincing and largely follows the now established literature of crusader/western othering of Byzantium in erotic and exotic terms³. Most interesting are Demacopoulos's readings of the homoerotically charged interactions between Gunther and a beautiful Byzantine

2. A subject on which he has already published, see G. DEMACOPOULOS – A. PAPANIKOLAOU, *Orthodox Naming of the Other: A Postcolonial Approach*, in: *Orthodox Constructions of the West*, ed. G. DEMACOPOULOS – A. PAPANIKOLAOU, New York 2013, 6.

3. For example see S. KINOSHITA, *Medieval Boundaries: Rethinking Difference in Old French Literature*, Philadelphia 2006.

priest and his brief examination of the phallic dimension of Gunther's lingering description of the obelisk of Theodosius. The principal theoretical interlocutors for these chapters are Said and medievalists he has inspired. As such it is probably the least controversial and most confident section of the book.

Underwriting Demacopoulos's argument throughout the first two chapters is the belief that in analysing these crusader texts he is explicating "the cultural presumptions of colonial expansion and exploitation" (p. 47). It is to these cultural presumptions that Demacopoulos turns in his third chapter, in which he analyses the papacy's opportunistic transformation of policy towards the Greeks in the aftermath of the Fourth Crusade. Demacopoulos frames the Fourth Crusade as a "postcolonial enterprise" (p. 49) in his interrogation of its management from Rome through a critical reading of the *Gesta Innocentii III*. The anonymous compiler of this work sought to justify Innocent III's decision, once faced with the reality of a new Latin state, to endorse the outcome of the crusaders' actions. At the end of the chapter, Demacopoulos deploys Homi Bhabha's concept of ambivalence to read the papacy's attempts to manage this new colonial situation. Bhabha's subversive tool equips Demacopoulos to read the text against itself, exposing the impotency implicit in the domineering colonialist discourse of papal sovereignty and Latin superiority in the *Gesta Innocentii III*. After a relatively lengthy introduction to the material, this section of explicit engagement with postcolonial theory is tantalisingly brief (pp. 69-72). It does, however, clearly illustrate the heuristic potential of Bhabha's concept.

The next two chapters exchange the textual production of the crusaders for that of the Byzantines, dealing in turn with texts written in the Byzantine states of Epiros and Nicaea, which emerged around the time of the Fourth Crusade. In chapter four, Demacopoulos reads two canonical rulings from the collection of the Epirot Archbishop of Ochrid, Demetrios Chomatenos, which Demacopoulos understands as concerning the sacramental miscegenation of the Latins and Greeks⁴. The first ruling deals with a problem on Mount Athos, where the monks of the Georgian monastery of Iviron had recognised papal authority. Chomatenos ruled that the other monks should not only break off communion with the monks of Iviron, but also any of their fellow monks who maintained communion with the offending monks of Iviron. In the second ruling, Chomatenos determines that the

4. Demacopoulos uses the now less often used Chomatianos. On this see *Demetrii Chomateni, Ponemata Diaphora* [CFHB 38], ed. G. PRINZING, Berlin-New York 2002, 43*-5*.

marriage between a Greek man and the unnamed daughter of a Latin-sympathising Greek could be canonically dissolved, because Latin sympathisers could never enter into a marriage in good faith (thus invalidating the union). Demacopoulos contends that this second ruling, therefore, also implicitly forbids direct Greek-Latin intermarriage. He further argues that together these rulings illustrate an attempt by Chomatenos to create a new epistemic framework of differentiation to police “cultural integrity and purity” (p. 86). In much the same manner that modern colonial regimes sought to police racial miscegenation, Demacopoulos sees Chomatenos as policing the Orthodox community against sacramental (i.e. confessional) miscegenation. He argues that the new realities of Latin colonialism saw the creation of “a Greek/Latin binary... in which there is no middle space” (p. 81) for traditional co-mingling, whether liturgical or sexual. Demacopoulos consciously inverts the concept of miscegenation, as deployed by his principal interlocutor Robert Young, since it is here the colonised Greek subject, who polices difference, rather than the Latin coloniser (p. 87)⁵. In a further departure from his theoretical model, Demacopoulos exchanges racial for sacramental miscegenation. This move seeks to distinguish between Young’s modern case studies and Demacopoulos’s medieval examples. However, in assuming an epidermal definition of race, he limits his argument, which might have been better served by a broader definition of race, such as that deployed by Geraldine Heng⁶. This chapter demonstrates the potential of postcolonial theory for the analysis of Byzantine texts most clearly, through its compelling reading of the combination of liturgical and sexual anxieties at play in the early thirteenth century. Again, the chapter could have been improved by a more prolonged and integrated discussion of the theoretical material under discussion.

In chapter five, Demacopoulos examines the *History* (*Χρονική συγγραφή*) of George Akropolites. Written after the conquest of Constantinople in 1261, the *History* narrates the period between 1204 and 1261 from the perspective of the city’s Nicaean conquerors and, in particular, its post-1261 ruler, Michael VIII Palaiologos. Demacopoulos argues that the *History* “does not explicitly read as postcolonial” (p. 100) because it situates itself in a longer tradition of Byzantine historiography, relying primarily on a pre-existing framework rather than seeking

5. R. YOUNG, *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture, and Race*, London 1995.

6. G. HENG, *The Invention of Race in the European Middle Ages*, Cambridge 2018, frames her definition in tripartite political, epistemological, and heuristic terms.

to frame the Byzantines in opposition to the Latins. Accordingly, he treats the *History* as a counterexample to Chomatenos's rulings, even suggesting that it has the potential to disrupt the central argument of his book, namely that this period was a postcolonial moment (p. 99). Only in the background of Akropolites's *History* does Demacopoulos discern the shadow of Latin colonialism and the new realities of the post-1204 Aegean world. Although his discussion of the *History* is thought provoking, this lengthy text cannot be comprehensively analysed in a single chapter in the same way as Chomatenos's short rulings. The same problem occurs in the final chapter, in which Demacopoulos considers the *Chronicle of Morea*. This long and complex text narrates the history of the principality of Achaëa, the Latin/crusader polity centred on the Peloponnese, which was founded in 1205 shortly after the conquest of Constantinople⁷. Demacopoulos sees the *Chronicle of Morea*, or rather its various versions, since it survives in numerous different linguistic and manuscript forms, as seeking to justify and authorise Latin territorial annexation and colonial rule. Demacopoulos argues that the text, like those examined in chapters two and three, presents the Franks of the Morea as honourable, courageous, and manly in comparison to the Byzantines, who are portrayed as treacherous, cowardly, and effeminate. However, he additionally notes that the *Chronicle of Morea* also depicts treacherous Franks and martial Byzantines and in so doing brings the ideological justification of colonial rule into question. Further, he argues that the *Chronicle of Morea* expresses the ideas and ideals of a mixed (i.e. Greek/Latin) feudal society and its rulers through both Greek (linguistic) terminology and Byzantine rituals of rulership. This final point deserves expansion, but once again, Demacopoulos's explicit engagement with postcolonial theory, in this case Bhabha's attempt to demonstrate how colonial society is transformed by its encounter with the colonised, is squeezed into the last fraction of the chapter (pp. 118-21). As in his treatment of Akropolites's *History*, readers will be intrigued by Demacopoulos's analysis.

In a short conclusion, Demacopoulos summarises his study before offering the upbeat tripartite conclusion that the theological divide was not as great as has been assumed, that the break was principally due to this colonial encounter rather than theology, and that cohabitation was clearly possible in the Greek East. Despite the persistent influence of the Fourth Crusade over contemporary theology,

7. T. SHAWCROSS, *The Chronicle of Morea: Historiography in Crusader Greece*, Oxford 2009.

Demacopoulos sees hope for liberal ecumenism in a historicist analysis of the thirteenth-century past and its textual production.

Demacopoulos frames his study, a little too apologetically for this reviewer, as a “thought experiment” (pp. 1; 123), expressing anxiety about the reception of postcolonial theory. Given the conservative disciplinary contexts into which this work is being inserted, this is perhaps unsurprising. However, it is regrettable, because it means that Demacopoulos misses some of the opportunities that the theoretical apparatus of postcolonial studies offers. Throughout explicit theoretical discussion is largely limited to the final pages of each chapter. This not only marginalises the theoretical discussion, which could have been integrated better from the start of each section, but also leaves limited space to fully make the book’s core argument. At a practical level, the book would have been rendered more reader friendly by the inclusion of a bibliography and the replacement of endnotes with footnotes, not least because so much of the contribution of the monograph is the introduction of new theoretical literature to Byzantine studies.

These critiques notwithstanding, this is an excellent book. Byzantine studies desperately need to engage more seriously with critical theory. Demacopoulos more than demonstrates the potential of postcolonial theory for analysing his chosen corpus of texts, making this monograph a thought-provoking study in its own right. Its biggest contribution, however, is to demonstrate the potential for future research that engages with this period in colonial terms and deploys postcolonial theory to read its texts.

MATTHEW KINLOCH
Austrian Academy of Sciences/
Dumbarton Oaks Research Library and Collection

R. OUSTERHOUT, *Visualizing Community. Art, Material Culture and Settlement in Byzantine Cappadocia* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Dumbarton Oaks Series XLVI], Washington, D.C. 2017, 532 σελ., 510 εικ., ISBN 9780884024132

Η επιστημονική μελέτη του Robert G. Ousterhout, ομότιμου σήμερα Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου της Πενσυλβάνια, *Visualizing Community. Art, Material Culture and Settlement in Byzantine Cappadocia* αποτελεί κριτική επανεξέταση της οικιστικής και πολιτισμικής ιστορίας της βυζαντινής Καππαδοκίας. Εκκινώντας από την εμβριθή μελέτη της αρχιτεκτονικής και την επισκόπηση των ζωγραφικών διακόσμων των ναών της περιοχής, ο συγγραφέας περνά στην ερμηνεία των οικιστικών καταλοίπων, τη σύνδεσή τους με τον καθημερινό βίο, την κοινωνική ζωή και τον πνευματικό πολιτισμό. Καρπός πολυετούς ενασχόλησης και επισταμένης έρευνας πεδίου, το βιβλίο επαναπροσεγγίζει θέματα και επεκτείνει απόψεις που ο ερευνητής είχε κατ' αρχάς πραγματευθεί στη μελέτη του *A Byzantine Settlement in Cappadocia*¹.

Το πρώτο κεφάλαιο, με τίτλο *Architecture. Churches and Chapels*, αποτελεί λεπτομερή και συνθετική επισκόπηση της ιστορίας της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στην ηφαιστειογενή περιοχή της Καππαδοκίας. Ο συγγραφέας μελετά διεξοδικά την αρχιτεκτονική κτιστών και λαξευτών ναών, κατατάσσοντας το υλικό χρονολογικά –πρώιμη χριστιανική περίοδος, μεταβατική (όψιμος 7ος-πρώιμος 10ος αι.), μέση βυζαντινή περίοδος (10ος-11ος αι.), 13ος αι.– και εντός κάθε χρονικής περιόδου τυπολογικά. Λεπτομερείς περιγραφές της μορφολογίας, των διακοσμητικών στοιχείων και μοτίβων, της διαμόρφωσης των επιμέρους

1. R. OUSTERHOUT, *A Byzantine Settlement in Cappadocia*, Washington D.C., 2005, rev. ed. 2011.

χώρων και της λειτουργικής σκευής των ναών δίνουν μία ολοκληρωμένη και τεκμηριωμένη εποπτεία της αρχιτεκτονικής της περιοχής. Η συγκριτική μελέτη κτιστών και λαξευτών ναών καταδεικνύει ότι η λαξευτή αρχιτεκτονική της Καππαδοκίας όχι απλώς παρακολουθεί την κτιστή, αλλά εμμένει στην πιστή αναπαραγωγή της δεύτερης, ακόμη και στις περιπτώσεις που δεν συντρέχουν αντικειμενικοί-στατικοί-λόγοι. Αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κίονες ή παραστάδες, και διακοσμητικά στοιχεία, όπως κοσμήτες, κόγχες, αφιδώματα, χρησιμοποιούνται κατά κόρον και εμφαιτικά στους λαξευτούς ναούς, προκειμένου να ανακαλέσουν ή να «συμβολίσουν» την πραγματική (κτιστή) αρχιτεκτονική.

Επιμέρους αλλά σημαντικές συμβολές της έρευνας αποτελούν οι αναχρονολογήσεις μνημείων και η αναθεώρηση παλαιότερων απόψεων σχετικά με τον αρχικό πυρήνα και την ανάπτυξη σύνθετων καππαδοκικών συγκροτημάτων, όπως το Karabaş Kilise στην κοιλάδα Soğanlı (κοντά στη βυζαντινή Σόανδο), ο Τίμιος Σταυρός στο Mustafapaşa (κοντά στη Σινασό) και η Tokalı Kilise στα Göreme (αρχαία Κόραμα). Τα μνημεία της Καππαδοκίας αντιμετωπίζονται σαν ένα κλειστό σύνολο, εκτός από ευάριθμες περιπτώσεις για τις οποίες γίνονται αναγωγές σε μη καππαδοκική, κυρίως κωνσταντινουπολίτικη, αρχιτεκτονική. Η πραγμάτευση περί των εργαστηρίων που εργάστηκαν στο χώρο, των αντιγράφων και των τοπικών αρχιτεκτονικών παραλλαγών μεταξύ άλλων θέτει υπό αμφισβήτηση παλαιότερες απόψεις περί των επιδράσεων που δέχτηκε η αρχιτεκτονική της περιοχής. Έτσι, η Tokalı Kilise, που απετέλεσε πρότυπο για αρκετά καππαδοκικά μνημεία, θεωρείται μάλλον προϊόν καππαδοκικής διεργασίας παρά εισηγμένη αρχιτεκτονική.

Το δεύτερο κεφάλαιο, με τίτλο *Painting in its context*, αφορά τη ζωγραφική των καππαδοκικών ναών. Η εκτεταμένη επισκόπηση των κυριότερων ζωγραφικών διακόσμων και εργαστηρίων που έδρασαν στην περιοχή στηρίζεται σε δημοσιεύσεις παλαιότερων ερευνητών και παρατίθεται προφανώς για λόγους πληρότητας της πραγμάτευσης. Ασκώντας κριτική σε παραδοσιακές μεθόδους ανάλυσης, ο συγγραφέας προτείνει ως εργαλείο ερμηνείας της καππαδοκικής ζωγραφικής τη μελέτη ζωγραφικών διακόσμων σε σχέση με τον χώρο, την αρχιτεκτονική μορφή και τον τρόπο εργασίας των εργαστηρίων. Μεταξύ άλλων συμπεραίνει ότι οι εξελίξεις στην αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική έφταναν στην Καππαδοκία μέσω διαφορετικών διαύλων, εργαστηρίων, τεχνιτών και ότι ο ζωγραφικός διάκοσμος των ναών προϋπέθετε διαφορετικό σχεδιασμό και προγραμματισμό σε σχέση με τη λάξευσή τους. Επιμέρους ερωτήματα για τον τρόπο λειτουργίας των εργαστηρίων και τα κοινωνικά συμφραζόμενα της

δημιουργίας ενός βυζαντινού μνημείου, καθώς και μία σύντομη αναφορά στο πλήθος των γραπτών επιγραφών που απαντούν στους ναούς και στη λειτουργία τους ολοκληρώνουν την πραγμάτευση.

Στο τρίτο κεφάλαιο (*Visualizing Community. Constructing a Social History of Cappadocia*) επιχειρείται η ανασύσταση του οικιστικού περιβάλλοντος και του καθημερινού και κοινωνικού βίου στην ηφαιστειογενή περιοχή της βυζαντινής Καππαδοκίας, με βάση τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Εξετάζονται και κατηγοριοποιούνται οικίες, χωριά, πόλεις, με ποικίλο οικονομικό υπόβαθρο και κοινωνική δομή. Οικιστικά συγκροτήματα που μέχρι τώρα χαρακτηριζόνταν ως μοναστικά κέντρα αντιμετωπίζονται πλέον ως κατοικίες εύπορων καππαδοκικών οικογενειών ή χωριά. Ιχνηλατείται η αγροτική ζωή σε μεσοβυζαντινούς οικισμούς, ταυτοποιούνται και περιγράφονται χρηστικοί χώροι, όπως πατητήρια, μύλοι, κυψέλες, κ.ά. Παράλληλα, αναθεωρούνται απόψεις σχετικά με τον αρχικό πυρήνα και τους μηχανισμούς ανάπτυξης μεγάλων μοναστικών συγκροτημάτων, όπως το Karabaş Kilise στην κοιλάδα Soğanlı. Στο τέλος του κεφαλαίου γίνεται επισκόπηση των αμυντικών κατασκευών: λίθινες πόρτες, φρούρια και υπόσκαφες πόλεις, στις οποίες πιθανόν κατέφευγαν οι πληθυσμοί σε περίπτωση κινδύνου, οπτικοποιούν τις πληροφορίες των γραπτών πηγών για την ιστορική μοίρα της περιοχής.

Η ανάγνωση των αρχαιολογικών καταλοίπων με βάση τη λειτουργικότητά τους στην κοινωνική ζωή και η προσπάθεια ανασύνθεσης του πνευματικού βίου αποτελεί αντικείμενο του τέταρτου κεφαλαίου (*Landscapes of Commemoration. Monasteries and Cemeteries*). Η έρευνα εστιάζει στην περιοχή Göreme, στο πιο αξιοποιημένο τουριστικά τμήμα της ηφαιστειογενούς Καππαδοκίας, όπου κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο αναπτύχθηκαν μεγάλα μοναστικά κοινοβιακά συγκροτήματα. Ο συγγραφέας δέχεται κατ' αρχήν ότι η διάκριση μοναστικού – κοσμικού όσον αφορά τα οικιστικά κατάλοιπα είναι σε μεγάλο βαθμό τεχνητή, καθώς οι μοναστικές κοινότητες συμμετείχαν στην οικονομική ζωή της υπαίθρου. Μία σειρά συγκροτήματα που παλιότερα θεωρούνταν μικρά μοναστήρια και περιλαμβάνουν μόνο ένα ναό, ο οποίος φιλοξενεί ταφές, και μία τράπεζα, χωρίς άλλους βοηθητικούς χώρους, ερμηνεύονται από τον Ousterhout ως καθιδρύματα κοσμικών, ενδεχομένως εύπορων οικογενειών ή αξιωματούχων της περιοχής, με ταφικό χαρακτήρα: ειδικώς δε οι τράπεζες θεωρείται ότι εκπλήρωναν την ανάγκη συνάθροισης και κοινού γεύματος εις μνήμην των νεκρών. Τα εν λόγω συγκροτήματα συνδέονται επομένως περισσότερο με τη ζωή της κοινότητας παρά με τον μοναχισμό, αν και ο συγγραφέας δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να εξυπηρετούντο από μικρές μοναστικές αδελφότητες.

Τα συμπεράσματα του βιβλίου συνοψίζουν τις κυριότερες απόψεις του ερευνητή, όπως προέκυψαν από την ανασύνθεση του δομημένου περιβάλλοντος της Καππαδοκίας, τόσο μέσω της μελέτης της αρχιτεκτονικής και της ζωγραφικής, όσο και μέσω της ερμηνείας των υλικών καταλοίπων και της αξιολόγησής τους ως μαρτυριών της κοινωνικής ζωής και του πνευματικού βίου. Επισημαίνεται, δε, εμφατικά, η ανάγκη χαρτογράφησης της περιοχής και συστηματικής δημοσίευσης αρχαιολογικών τεκμηρίων, όπως η κεραμική και τα νομίσματα.

Το βιβλίο αποτελεί έργο αναφοράς για τη μελέτη του υλικού πολιτισμού της βυζαντινής Καππαδοκίας και σημείο εκκίνησης επιστημονικού διαλόγου. Η επισκόπηση περισσότερων από 100 μνημείων εικονογραφείται με 410 φωτογραφίες, 98 σχέδια και έναν χάρτη που τεκμηριώνουν το κείμενο με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Οι βιβλιογραφικές αναφορές παρατίθενται με φειδώ, αλλά επισκοπούν το σύνολο της έρευνας για τη βυζαντινή Καππαδοκία, όπως φαίνεται από τη Βιβλιογραφία που συγκεντρώνεται στο τέλος. Το Ευρετήριο παραπέμπει όχι μόνο στο κείμενο αλλά και στο εποπτικό υλικό, καθιστώντας το ογκώδες πόνημα ιδιαίτερος εύρηστο.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΦΟΥΚΑΝΕΛΗ
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ

S. BENDALL, *Εισαγωγή στη νομισματική της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*. Μετάφραση – επιμέλεια Ελένη Μ. ΛΙΑΝΤΑ, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2018, σελ. 114. ISBN 978-960-599-243-9

Το παρουσιαζόμενο πόνημα συνιστά μετάφραση στα ελληνικά του βιβλίου *An Introduction to the Coinage of the Empire of Trebizond* (Spink, London 2015, σελ. 72, ISBN 978-1-907427-59-6). Η πρώτη αγγλική έκδοση κυκλοφόρησε σε λίγα αντίτυπα τον Σεπτέμβριο 2015, ενώ δεύτερη έκδοση (ανατύπωση) πραγματοποιήθηκε τον Φεβρουάριο 2016. Όσον αφορά στο πρωτότυπο, πρόκειται για ένα ευσύνοπτο βιβλίο, μικρού μεγέθους (περίπου Α5), που ήλθε να καλύψει ένα αισθητό κενό στη βιβλιογραφία. Ο συγγραφέας του, Simon Bendall (1937–2019)¹, υπήρξε γνωστός συλλέκτης και πολυγραφότατος ερευνητής, με εστίαση στα υστεροβυζαντινά νομίσματα και κατεξοχήν στα Παλαιολόγια. Η ελληνική έκδοση κυκλοφόρησε τον Μάιο 2018 σε μετάφραση και επιμέλεια της Ελένης Λιάντα, διδάκτορος του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, με εξειδίκευση επίσης στη νομισματική της υστεροβυζαντινής περιόδου².

Εκ πρώτης όψεως, η ελληνική έκδοση πλεονεκτεί σε μια σειρά από πρακτικές παραμέτρους, όπως ότι επιλέχθηκε τόσο να τυπωθεί σε ένα ελαφρώς

1. Απεβίωσε προσφάτως, στις 26 Ιουνίου 2019. Για τον Simon Bendall και το έργο του βλ. το βιογραφικό λήμμα στο *Coins Weekly* (21.2.2018):

<https://coinsweekly.com/whoswho/bendall-simon/> (τελευταία πρόσβαση 17.11.2019), την αναφορά στο όνομά του σε ιστοσελίδα της *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*: <https://www.doaks.org/resources/coins/collectors-dealers-and-donors> (τελευταία πρόσβαση 17.11.2019), καθώς επίσης και το σχετικό κείμενο του Jonathan Jarrett εις μνήμην του εκλιπόντος (27.7.2019): <https://tenthmedieval.wordpress.com/2019/07/27/in-memory-of-simon-bendall/> (τελευταία πρόσβαση 17.11.2019).

2. Βλ. κατεξοχήν Ε. ΛΙΑΝΤΑ, *Late Byzantine Coins, 1204–1453, in the Ashmolean Museum, University of Oxford*, Spink, London 2009.

μεγαλύτερο σχήμα (βιβλίο ογδού μεγέθους) με ευρύτερα περιθώρια, όσο και να δηλώνονται με έντονους χαρακτήρες οι αριθμοί των νομισματικών εκδόσεων καθώς και οι επιμέρους νομισματικές αξίες, προσδίδοντας μεγαλύτερη ευκρίνεια και βοηθώντας τους αναγνώστες στον ευκολότερο εντοπισμό βασικών σημείων. Ιδιαίτερα επαινετή είναι η χρήση της ειδικής γραμματοσειράς Athena Ruby για την ακριβέστερη απόδοση ιδιαίτερων γραμματικών τύπων και συμπλημάτων, γεγονός που δίνει ένα επιπλέον πλεονέκτημα σε σχέση με την πρωτότυπη έκδοση. Πολύ ουσιαστική είναι η ωφέλεια στις προκαταρκτικές σελίδες που έχουν προστεθεί στην ελληνική έκδοση και περιλαμβάνουν πρόλογο του Α. Γ. Κ. Σαββίδη (σσ. 11-24) και σημείωμα της μεταφράστριάς (σσ. 24-27). Στον πρόλογό του ο Αλέξιος Σαββίδης αναφέρεται στον συγγραφέα, στην προσφορά του στην υστεροβυζαντινή νομισματική εν γένει (σσ. 13-14, 16-19) και στην ιδιαίτερη συμβολή του στη μελέτη της νομισματοκοπίας της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας (σσ. 15-16, σημ. 7-8), με εκτενείς αναφορές συνολικά στην εργογραφία του. Ιδιαίτερα χρήσιμες είναι, επιπλέον, οι βιβλιογραφικές προσθήκες που αφορούν στην ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας (σσ. 23-24)³. Στο σημείωμά της η Ελένη Λιάντα επισημαίνει, μεταξύ άλλων, τη διόρθωση ορισμένων τυπογραφικών λαθών και αβλεψιών της πρωτότυπης έκδοσης, καθώς και τη σύμπτυξη των νομισματικών κοπών/τύπων σε 90 (από 92 στην αγγλική έκδοση⁴), αλλά και κάποιες σχεδόν ανεπαίσθητες μετακινήσεις⁵ σε σύγκριση με την αρχική δημοσίευση (βλ. σ. 25, και σημ. 29).

3. Για δύο πρόσφατες προσθήκες στη βιβλιογραφία βλ. *Two Works on Trebizond: Michael Panaretos. Bessarion*. Edited and translated by Scott KENNEDY [Dumbarton Oaks Medieval Library 52], Harvard University Press, Cambridge, MA / London 2019 [δημοσιεύονται (κείμενο και μετάφραση) δύο πηγές, το *Περὶ τῶν τῆς Τραπεζούντος βασιλέων, τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν...* του Μιχαήλ Παναρέτου και το *Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζούντα* του Βησσαρίωνος], και *Mihail Panaret, O Velikih Komninah*, ed. A. M. ΚΡΙΟΥΚΟΒ, introd.-comm. S. P. ΚΑΡΟΒ – R. M. ΣΟΥΚΟΥΡΟΒ, St Petersburg 2019 [έκδοση και ρωσική μετάφραση του Μιχαήλ Παναρέτου, βλ. και βιβλιοκρισία του Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ στον τρέχοντα τόμο των *ΒυζΣυμ.*, παραπάνω, 426-434].

4. Απαλείφθηκαν οι τύποι υπ' αρ. 60 και 65 της αγγλικής έκδοσης.

5. Πιο συγκεκριμένα, ο νομισματικός τύπος υπ' αρ. 86 της αγγλικής έκδοσης προτάχθηκε των τύπων 83, 84, 85. Στην ελληνική έκδοση πρόκειται για τους τύπους υπ' αρ. 81 (= 86 αγγλ. έκδ.), 82 (= 83 αγγλ. έκδ.), 83 (= 84 αγγλ. έκδ.) και 84 (= 85 αγγλ. έκδ.), που έχουν ενταχθεί στις ανώνυμες χάλκινες κοπές (σσ. 107-109 της ελληνικής έκδοσης).

Το βιβλίο είναι διαρθρωμένο σε μικρά κεφάλαια. Προηγείται εισαγωγή του συγγραφέα και σύντομη αναφορά στην ιστορία της Αυτοκρατορίας. Ακολουθεί παράθεση βιβλιογραφίας (σσ. 31-34), με τη διευκρίνιση ότι –ελλείψει χρήσης υποσημειώσεων στο κυρίως σώμα του βιβλίου– οι βιβλιογραφικές αναφορές μπαίνουν εντός παρενθέσεων κατά περίπτωση μέσα στο κείμενο με τη συντομογραφία B. και τον σχετικό αριθμό από την αύξουσα αρίθμηση που έχει δοθεί στις εν λόγω σελίδες· εξαίρεση αποτελούν έξι βιβλιογραφικές αναφορές σε καταλόγους που παρατίθενται ως ειδικές βραχυγραφίες, αν και έχουν λάβει αύξουσα αρίθμηση⁶. Σημειωτέον ακόμη ότι σε σχέση με την πρώτη αγγλική έκδοση έχουν ενσωματωθεί στον κατάλογο της βιβλιογραφίας τρεις αναφορές: οι αρ. B. 30, B. 49 και B. 62 στην ελληνική έκδοση.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν εξετάζονται επιμέρους ζητήματα, όπως τα μετρολογικά δεδομένα (σσ. 37-39), τα νομισματοκοπεία (σσ. 39-40)⁷, η προέλευση του αργύρου (σσ. 41-42), η νομισματική κυκλοφορία στην Κριμαία (σσ. 42-43), ο τίτλος «Μέγας Κομνηνός»⁸ (σσ. 43-44)⁹, οι επιγραφές (σσ. 44-45),

6. Πρόκειται για τις εξής περιπτώσεις καταλόγων που παρατίθενται βραχυγραφημένες εντός του κειμένου: BMC (B. 62) και BMCV (B. 63), Βρετανικό Μουσείο· DOC IV (B. 27), Dumbarton Oaks· Ret. = Retowski (B. 50)· Sab. = Sabatier (B. 51)· S. = Sear (B. 52).

7. Νομισματοκοπείο λειτούργησε σίγουρα στην Τραπεζούντα· εξετάζεται το ενδεχόμενο της ύπαρξης ενός δευτερεύοντος νομισματοκοπείου (ίσως στην Τρίπολη (σημ. Tirebolu) του Πόντου. Βλ. επίσης σσ. 72-73, αρ. 24-25-26 (κοπές Μανουήλ Α΄) και σσ. 72-73, αρ. 44-45-46 (Ιωάννου Β΄).

8. Για τη χρήση του τίτλου βλ. π.χ. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* (έκδ. A. HEISENBERG, Leipzig 1903), 7.35-36: ... *Δαυίδ, ἀδελφὸς ὦν Ἀλεξίου τοῦ τῆς Τραπεζοῦντος κρατήσαντος, ὃς καὶ Μέγας ὠνομάζετο Κομνηνός ...*· Ιωάννης Λαζαρόπουλος, *Oratio ad sanctum Eugenium* (έκδ. J. O. ROSENOVIST, *The hagiographic Dossier of St. Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154* [Acta Universitatis Uppsaliensis. Studia Byzantina Uppsaliensia 5], Uppsala 1996), 216-218: ... *τὰ τῆς βασιλείας τῶν Τραπεζοῦντιῶν σκῆπτρα ὁ ἐν βασιλεῦσι διαδέχεται περιφανέστατός τε καὶ ἀξιόγαστος Ἀλέξιος ἐκεῖνος ὁ Μέγας Κομνηνός ...*

9. Όπως σημειώνεται, «[φ]αίνεται ότι ο τίτλος προοριζόταν για εκείνους που είχαν άμεση καταγωγή από τον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό» (1183-1185) (σ. 43). Με την εξαίρεση του Ανδρόνικου Α΄ Γ΄ιδωνος, οι υπόλοιποι αυτοκράτορες ίσως θεωρούσαν ότι ο τίτλος τούς ανήκε δικαιωματικά. Στα νομίσματα εμφανίζεται περιπτωσιακά και κατά κανόνα σε σύντμηση: σπάνια άσπρα Αλεξίου Β΄ και ένα άσπρον Ιωάννου Δ΄, το υπ΄ αρ. 78 (σ. 44 και σσ. 104-105). «Ο τίτλος ‘Μέγας Κομνηνός’, στην πραγματικότητα, εμφανίζεται ολόκληρος σε ένα πιθανόν μοναδικό χάλκινο νόμισμα της συμβασιλείας του Ιωάννη Β΄

τα σύμβολα και τα σκήπτρα στα νομίσματα (σσ. 45-46). Έπεται ο κατάλογος των νομισμάτων, που ευλόγως καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου (σσ. 48-114), με ένα σύντομο ιστορικό να προηγείται για κάθε αυτοκράτορα. Η εναρκτήρια αναφορά γίνεται στους αδελφούς Δαβίδ (1204-1211) και Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1204-1222), ωστόσο με βεβαιότητα αποδοσμένες κοπές, ανώνυμες ή επώνυμες, είναι γνωστές από τον Ανδρόνικο Α΄ Γίδωνα (1222-1235) και εξής. Αντίστοιχα, ο Ιωάννης Δ΄ (1446-1458) ήταν μάλλον ο τελευταίος αυτοκράτορας που έκοψε νομίσματα, κάτι που είναι εξαιρετικά αμφίβολο για τον Δαβίδ Α΄ (1458-1461). Ο κατάλογος κλείνει με μερικές ανώνυμες χάλκινες κοπές (σσ. 107-109) και με ορισμένα αβέβαια/αδιάγνωστα χάλκινα νομίσματα (σσ. 110-111), περιλαμβάνοντας μια ύστατη μνεία σε απομμιήσεις νομισμάτων (άσπρων) από τη Γεωργία, που ήταν γνωστά ως «Κυρμανούλια» (σσ. 112-114)¹⁰.

Στις απαρχές της νομισματοκοπίας της Τραπεζούντας τόσο τα νομίσματα που έκοψε ο Ανδρόνικος Γίδων όσο και οι ανώνυμες κοπές είναι αργυρά και χαλκά τραχέα (δηλ. κοιλόκυρτα νομίσματα), ενώ υπάρχουν και ορισμένα χάλκινα τεταρτηρά (επίπεδα)¹¹. Ως προς τις ανώνυμες κοπές ενδιαφέρον εικονογραφικό στοιχείο αποτελεί η χρήση της ολόσωμης μορφής του Χριστού Χαλκίτου (με τη συνοδευτική επιγραφή IC XC O XALKHTHC)¹². Ο Μανουήλ Α΄ (1238-1263), μάλλον στην αρχή της βασιλείας του, εισήγαγε το επίπεδο αργυρό άσπρον, με την όρθια μορφή του αγίου Ευγενίου¹³, το οποίο ως βασική νομισματική αξία συνέχισε να εκδίδεται σχεδόν μέχρι την πτώση της αυτοκρατορίας (σ. 36). Άξια μνείας είναι η περίπτωση της Θεοδώρας Κομνηνής, που διεκδίκησε τον θρόνο στο πλαίσιο της

με τον Αλέξιο Β΄» (σ. 43), το οποίο θα μπορούσε να είναι αυτό που απόκειται «τώρα στο Barber Institute», το υπ' αρ. 50 (σ. 44 και σσ. 85-86).

10. Η ονομασία προέρχεται προφανώς από τις λέξεις «Κυρ Μανουήλ»· φαίνεται ότι τα πρώτα τραπεζουντιακά νομίσματα που κυκλοφόρησαν στη Γεωργία ήταν τα άσπρα του Μανουήλ Α΄ (1238-1263). Είναι πιθανή η υπαρκτή ορισμένων απομμιήσεων άσπρων του Μανουήλ Α΄, ωστόσο η παραγωγή γεωργιανών απομμιήσεων μάλλον ξεκίνησε κατά τη βασιλεία του Ιωάννου Β΄ (1280-1297).

11. Βλ. σ. 58, αρ. 5, και σ. 59, αρ. 7. Για μεταγενέστερες επίπεδες χαλκές κοπές βλ. σ. 36-σ. 75, αρ. 30 (Γεώργιος, 1266-1280)· σ. 81, αρ. 42 (Ιωάννης Β΄, 1280-1297)· σ. 97, αρ. 66 (Αλέξιος Γ΄, 1349-1390). Οι κοπές υπ' αρ. 5, 30, 42 και 66 φέρουν ως εμπροσθότυπο σταυρό πάνω σε βάση.

12. Βλ. σ. 55, αρ. 2, σ. 57, αρ. 3 και 4, σ. 58, αρ. 5.

13. Βλ. σ. 70, αρ. 20.

διαμάχης των δύο αδελφών της¹⁴ και έκοψε νομίσματα (περ. 1285)¹⁵. Σημαντική τομή συνιστά η μείωση του βάρους του άσπρου¹⁶ που επήλθε επί Αλεξίου Β΄ γύρω στο 1297 και συνδυάστηκε με την αντικατάσταση των όρθιων μορφών του αγίου Ευγενίου και του αυτοκράτορος με αντίστοιχες έφιππες μορφές (σσ. 36, 38, 39)¹⁷. Στα χρόνια του Μανουήλ Α΄ η περιεκτικότητα των άσπρων σε άργυρο ανερχόταν σε 95-100%, ενώ σε βάθος χρόνου έφθασε να πέσει, επί Ιωάννου Δ΄ (1446-1458), γύρω στο 29% (σ. 39). Από τις ύστερες νομισματικές εκδόσεις της αυτοκρατορίας ενδιαφέρουσα εικονογραφικά, ιδίως κατά τη διάρκεια του 14ου αι., είναι η χρήση του τύπου του αετού¹⁸, είτε μονοκέφαλου¹⁹ είτε δικέφαλου²⁰.

Όσον αφορά σε επιμέρους ζητήματα, ακολουθούν ορισμένες σύντομες παρατηρήσεις. Στο πλαίσιο της συζήτησης για την Κριμαία γίνεται αναφορά σε χάλκινα τραχέα του Ανδρονίκου Α΄ Γίδωνος που πιθανόν είχαν προέλευση από εκεί και δωρήθηκαν στο Νομισματικό Μουσείο στην Αθήνα τον 19ο αιώνα (σσ. 42-43). Το σχόλιο του Bendall ότι «[ε]κείνη την περίοδο, ο Σβορώνος προφανώς ενθάρρυνε την ελληνική διασπορά, δηλαδή εκείνους τους Έλληνες που ζούσαν στην Κριμαία και πιθανόν και αλλού, να στείλουν ελληνικά και βυζαντινά νομίσματα, που βρέθηκαν στον τόπο τους, στο μουσείο στην Αθήνα» (σ. 43)

14. Ο Γεώργιος είχε βασιλεύσει από το 1266 έως το 1280 οπότε αιχμαλωτίστηκε και τον διαδέχθηκε ο Ιωάννης Β΄. Το 1282 ο Γεώργιος ελευθερώθηκε και προσπάθησε να πάρει πάλι την εξουσία αλλά ανεπιτυχώς. Βραχύβια ήταν και η διεκδίκηση της Θεοδώρας· ο Ιωάννης Β΄ επικράτησε και έμεινε στον θρόνο έως το 1297.

15. Βλ. σ. 84, αρ. 47 και 48. Στις δύο κοπές (αργυρή και χαλκή) η μορφή της Θεοδώρας ταυτίζεται με επιγραφή και επίσης φέρει στέμμα χαρακτηριστικού σχήματος.

16. Η προσαρμογή γίνεται περίπου στα 2 γρ. (με διακύμανση μεταξύ 2,08 και 1,70 γρ.), ενώ το βάρος των πρωιμότερων άσπρων κυμαινόταν μεταξύ 2,95 και 2,85 γρ. Τα αργυρά τραχέα του Γίδωνος ήταν ακόμη βαρύτερα, κυμαινόμενα μεταξύ 4,55 και 3,18 γρ. (βλ. σ. 38).

17. Βλ. επίσης σ. 87, αρ. 51 και 52.

18. Η πρώτη εμφάνιση (μονοκέφαλος αετός με ανοικτά φτερά) έγινε σε χάλκινο νόμισμα του Ιωάννου Β΄, βλ. σ. 80, αρ. 40, και τη σχετική σημείωση. Το θέμα εμφανίστηκε για δεύτερη φορά (κεφαλή αετού) σε χάλκινη κοπή του Βασιλείου (1332-1340), βλ. σ. 91, αρ. 58.

19. Βλ. σ. 102, αρ. 76 (Μανουήλ Γ΄, 1390-1417). Βλ. επίσης σ. 108, αρ. 82, σ. 109, αρ. 83 (ανώνυμες κοπές).

20. Βλ. σ. 100, αρ. 72 (Αλέξιος Γ΄, 1349-1390)· σ. 102, αρ. 76.1 (Μανουήλ Γ΄, 1390-1417). Βλ. επίσης σ. 111, αρ. 88 (αββαϊκή κοπή).

δεν ευσταθεί: τα εν λόγω νομίσματα²¹ εισήχθησαν στο Νομισματικό Μουσείο το 1862, όπως αναφέρεται από την Βάσω Πέννα²², αλλά και από τον ίδιο τον Bendall σε άλλο σημείο²³. Η σύνδεση με τον Ιωάννη Σβορώνο (1863–1922) φαίνεται ότι έγινε εκ παραδρομής και κατά συνέπεια το σχόλιο θα πρέπει να θεωρηθεί χωρίς σημασία για την όλη συζήτηση.

Συνεχίζοντας την πραγματέυση που αφορά σε νομισματικές εκδόσεις που αποδίδονται στον Ανδρόνικο Γίδωνα, κρίνεται χρήσιμο να γίνει αναφορά στις απόψεις του Αυστραλού συλλέκτη Ross Glanfield, ο οποίος μέσω ενός διαδικτυακού άρθρου του ανέπτυξε μια κριτική προσέγγιση για την κατάταξη των κοπών που έχει προτείνει ο Bendall²⁴. Η κριτική έχει βασιστεί σε προτάσεις που είχε εκφράσει ο Bendall σε προωμότερα άρθρα του (βλ. αρ. Β. 6, Β. 12 και Β. 13 στη βιβλιογραφία) και οι οποίες έχουν μεταφερθεί στο βιβλίο του²⁵. Εκτός από την πρώτη κοπή του Γίδωνος, για την οποία είναι αδιαμφισβήτητο ότι του ανήκει καθώς φέρει *expressis verbis* το όνομά του²⁶, ο Glanfield εκφράζει αμφιβολίες για ορισμένες αποδόσεις, αναπτύσσοντας αρκετά διεξοδικά μια σειρά επιχειρημάτων. Στα συμπεράσματά του καταλήγει ότι, πέραν από την προαναφερθείσα επώνυμη κοπή, υπάρχουν και κάποιες άλλες που θα μπορούσαν να αποδοθούν στον Γίδωνα²⁷, με μεγαλύτερη πιθανότητα (χάλκινα

21. Βλ. υπ' αρ. 12 και 13 (μάλλον κατά λάθος υπ' αρ. 14 στη σ. 42).

22. Β. ΠΕΝΝΑ, Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός: Νομισματικά παραλειπόμενα, στο: *Χαρακτήρ. Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου* [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 57], Αθήνα 1996, 233, και σημ. 14. Η Πέννα είχε σημειώσει ότι τα συγκεκριμένα νομίσματα «έχουν πιθανότατα ως τόπο προέλευσής τους τον Πόντο» και τα είχε αποδώσει στην Τραπεζούντα ως κοπές του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (βλ. σ. 234, Τύπος 2, εικ. 2:1-3 και 3:1 = αρ. 12 σ. 232, Τύπος 1, εικ. 3:3 = αρ. 13).

23. Βλ. σ. 64 (για το υπ' αρ. 12) και σσ. 64, 65 (για το υπ' αρ. 13).

24. R. GLANFIELD, *Coins for Andronicus I Gidon?*, στο προσωπικό του website “Glebe Coins”, Σεπτ. 2009:

http://www.glebecoins.net/paleos/Articles/Coins_for_Andronicus_I_Gidon/coins_for_andronicus_i_gidon.html (τελευταία πρόσβαση 18.11.2019).

25. Σημειωτέον ότι ύστερα από την ανάρτηση του άρθρου τον Σεπτέμβριο 2009 υπήρξαν ορισμένες μικρές προσθήκες και αναθεωρήσεις έως τον Φεβρουάριο 2016 — πάντως χωρίς να έχει ληφθεί υπ' όψιν η αγγλική έκδοση του βιβλίου του Bendall, που όπως έχει αναφερθεί κυκλοφόρησε το 2015.

26. Βλ. σ. 54, αρ. 1 (= S. 2599), χάλκινο τραχύ με επιγραφές ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ / ΚΟΜΝΗΝΟ Ο ΓΙΔΟΝ.

27. Για παράδειγμα, για τα χάλκινα τραχέα που αντιστοιχούν στους αρ. 9 (= S. 2597)

τραχέα)²⁸ ή με μικρότερη βεβαιότητα (ανώνυμες κοπές με τον Χριστό Χαλκίτη)²⁹. Παρά τα επιχειρήματα του Glanfield που καταδεικνύουν ότι κατά περίπτωση οι αποδόσεις δεν είναι τεκμηριωμένες με τη μέγιστη ασφάλεια, το «οικοδόμημα» του Bendall φαίνεται να αντέχει, με την περαιτέρω προσδοκία μελλοντικά νομισματικά ευρήματα από την περιοχή του Πόντου να διαφωτίσουν καλύτερα την κατάσταση. Στο θέμα των ανώνυμων εκδόσεων με τον Χριστό Χαλκίτη που συνδέονται με τον Ανδρόνικο Γίδωνα είχε αναφερθεί επίσης η Βάσω Πέννα, με μια ενδιαφέρουσα πρόταση: βάσει της κυκλοφορίας των νομισμάτων αυτών κατά μήκος των ακτών της Μαύρης Θάλασσας είχε διατυπώσει την υπόθεση εργασίας ότι η εκδότρια αρχή θα μπορούσε να αναζητηθεί στα λατινικά επιχειρηματικά συμφέροντα που δρούσαν στην περιοχή και επομένως να πρόκειται για κοπές Γενουατών ή Βενετών. Ωστόσο εικάζει επίσης πως ο Ανδρόνικος Γίδων μπορεί «να είχε μια έμμεση εμπλοκή στην έκδοσή τους και στην παροχή του πολύτιμου μετάλλου»³⁰.

Πέραν των όποιων παρατηρήσεων που άπτονται του περιεχομένου του βιβλίου, θα πρέπει να τονισθεί ότι η Ελένη Λιάντα επιτέλεσε εξαιρετικά το έργο της επιμέλειας και παρέδωσε στον αναγνώστη μια άρτια και ρέουσα μετάφραση, κάτι καθόλου αυτονόητο, ιδίως για ένα βιβλίο που το κύριο σώμα του έχει την περιοριστική δομή ενός νομισματικού καταλόγου (περιγραφές, ορολογία κλπ.). Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε αντιπαραβολή με την αγγλική έκδοση, η διόρθωση κάποιων αβλεψιών οφείλεται καταφανώς στη μέριμνα της επιμελήτριας. Ως μικρή παράλειψη ας σημειωθεί η μη συμπλήρωση της επιγραφής της οπίσθιας πλευράς στο χάλκινο νόμισμα της συμβασιλείας του Ιωάννη Β΄ με τον Αλέξιο

και 10 (= S. 2598) σημειώνει ότι έχουν κοπεί με μία (κατακόρυφη) κρούση της άνω μήτρας, σε αντίθεση με την πιο διαδεδομένη πρακτική για τα κοιλόκυρτα υστεροβυζαντινά νομίσματα που γινόταν με δύο λοξές επάλληλες κρούσεις και παρατηρεί τις διαφορές στη μορφή των νομισματικών «πετάλων» σε σχέση με τα Κομνηνεία ψαλιδισμένα πολυγωνικά χαλκά του 12ου αιώνα· υπέρ μιας επαρχιακής προέλευσης συνηγορεί και το γεγονός ότι τα λίγα γνωστά σημεία εύρεσης εντοπίζονται στη Μικρά Ασία. Εξετάζει τρεις πιθανότητες (Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός – Λατίνοι στη ΒΔ Μικρά Ασία – Ανδρόνικος Γίδων) και κλίνει υπέρ της τρίτης εκδοχής τελικά, με κάποιες επιφυλάξεις.

28. Βλ. αρ. 9, 10, 12 και 12.1.

29. Βλ. αρ. 2, 3, 4 και 5.

30. Β. ΠΕΝΝΑ, *Τραπεζούντα: οικονομία και νόμισμα (10ος-13ος αιώνες)*, στο: *Ο Βυζαντινός Πόντος (4ος-15ος αιώνες μ.Χ.). Ιστορικές συμβολές*, επιμ. Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΑΗΣ [Παράρτημα «Αρχείου Πόντου» 30], Αθήνα 2013, 159-160 (ιδίως 160).

B³¹. τέτοιες ήσσονος σημασίας λεπτομέρειες όμως δεν μειώνουν την ποιότητα του όλου εγχειρήματος. Η έκδοση συνολικά επιτυγχάνει να είναι σαφώς καλύτερη από την αγγλική και η αποθησαυρισμένη γνώση του Simon Bendall μεταφέρεται στο ελληνικό κοινό (βυζαντινολόγους, μεσαιωνολόγους, νομισματολόγους, ιστορικούς, αρχαιολόγους, φοιτητές, συλλέκτες κ.ά.), θέτοντας τις βάσεις της έρευνας για τα χρόνια που έρχονται.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΟΓΙΑΣ
Επιμελητής-Ερευνητής
Νομισματική Συλλογή ΚΙΚΠΕ (Αθήνα)

31. Βλ. σ. 85, υπ' αρ. 50: η επιγραφή της οπίσθιας όψης μεταγράφεται ως ΙΩ Ο ΜΕΓΑΣ, αλλά διακρίνονται επίσης και τα γράμματα ΚΟ/ΜΝ/ΝΟ στο πεδίο δεξιά.

Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812), ed. M. ANČIĆ, J. SHEPARD and T. VEDRIŠ, London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018, pp. xxxii+333. ISBN 978-1-138-22594-7

This volume is the fruit of a conference held in Zadar in 2012 and disseminates through the more accessible English language the research done by Central and Eastern European medieval historians, art historians and archaeologists. It focuses on the broad region of the Northern Adriatic, Dalmatia and Pannonia which, geographically and politically, is situated on the periphery of the Frankish Kingdom and the Byzantine Empire but gained a central importance when it was claimed by both political forces. After military confrontations and a long period of negotiations (803–812), the Treaty of Aachen (812) [hereafter Treaty] agreed by Charlemagne (768–814) and Michael I (811–813) settled the question of territorial boundaries between the two rivals. The Franks withdrew from Venice and the Dalmatian coastal towns, while keeping under their control Istria and Lower Pannonia, and also gained the recognition of Charlemagne's imperial title by his Byzantine counterpart. The volume examines the impact of the Treaty on these peripheries. Its focus shifts from the imperial centres to local politics and their agents, individuals or socio-political groups in order to understand the role they themselves played in the shaping of their political and social life.

This approach presupposes a methodological framework that is capable of unveiling the interaction between the imperial centres and their peripheries. The use of modern analytical categories, such as the concepts of frontier societies, soft power, and identity/otherness, sheds new light on old material and enables a fruitful juxtaposition of written sources and archaeological data. Thus, the authors of the volume overcome the obstacle of the sparse and uneven documentation which had left these imperial peripheries in relative obscurity. Moreover, the methodological framework becomes the backbone of the volume and provides it with the necessary coherence.

The volume is divided into five thematic sections. An introduction by Jonathan Shepard (Ch. 1, pp. 1-22) sets the tone. To explain both the military confrontations and the Treaty between the Frankish Kingdom and the Byzantine Empire, Shepard examines their relations in a wider chronological framework, from the 6th until the middle of the 10th century. Thus, he establishes the importance of the Upper Adriatic and the Dalmatian coastal cities to the Byzantine Empire in securing both its northern borders and southern Italian territories. Charlemagne's awareness of the geopolitical importance of the area, as well as of its increasing economic growth, created what Shepard calls "circles overlapping in the Upper Adriatic". In this complex political reality, the use of soft power by both empires to establish their influence in the region shaped local elites which took advantage of the Frankish-Byzantine conflicts in order to secure local interests.

The first part of the volume deals with the Frankish expansion to the east. Mladen Ančić (Ch. 2, pp. 25-42) highlights the attraction the Roman imperial culture held for Charlemagne and his ambition to take the imperial title, and he argues that the negotiations between Charlemagne and Michael I presupposed a shared vision of the Roman Empire as an ecumenical Christian community with two administrative centres. According to Ančić, both emperors are perceived to "govern one and the same Roman empire" (p. 32). However, modern research should downplay the *romanitas* of the imperial title, as both Charlemagne and Michael I had done. During the Frankish-Byzantine peace negotiations the Roman character of imperial power did not come to the fore in the political debate. Otherwise, it could have aggravated the already tense relations, since it was mainly the Romanness which established the exclusivity of the imperial title to one political entity. Charlemagne had been recognized as "basileus" by the Byzantine ambassadors in Aachen in 812. In his letter to Michael I (813) he defined himself as "gloriosus imperator" and attributed the same title to his Byzantine counterpart and insisted that they should rule, the former over the "imperium occidentale" and the latter over the "imperium orientale"¹. Ančić goes on to attempt to reach a conclusion on the Treaty's content. In his view, it should have defined loose territorial boundaries between the two empires which would have permitted the local elites to negotiate their political affiliations. Ivan Majnarić (Ch. 3, pp. 43-56) discusses the role of the Frankish Kingdom in the formation of the kingdom of Croatia. His guiding

1. Charlemagne's Letter to Michael I, ed. E. DÜMMLER, in *MGH. Epistolae 4: Epistolae Karolini Aevi II*, ep. 37, p. 556, l. 1-9.

analytical tool is *aemulatio imperii*, a concept created by Evangelos Chrysos². Majnarić discerns a deep affiliation to Roman imperial institutions, which leads to the shaping of an analogous political entity. Participation in the Frankish army provided local warlords with an important material and symbolic capital. Thus, a local elite emerged which gradually adopted Frankish legal and social patterns and constructed the political identity that was required to transform a multi-ethnic region into a *regnum*. The political complexity in the “overlapping circles” of the Upper Adriatic and the key role of local factors, even individuals, are examined by Peter Štih in a case study of Istria (Ch. 4, pp. 57-72). The author analyzes the socio-political and economic dissolution of the region during the first period of the Frankish occupation (788–804), since its inhabitants and resources were used to support the Frankish wars against the Avars (791–803). In 804, however, after the elimination of the Avar factor and during Charlemagne’s efforts to increase his influence in the Upper Adriatic, the Istrian urban elites regained their previous autonomy and threatened to offer their allegiance to the Byzantines. Against this backdrop, Štih examines the role of Fortunatus, Patriarch of Grado (803–820), who had been recognized by Charlemagne as Patriarch of Venice and Istria. He therefore mediated between the king and the local elites to the latter’s benefit, in order to secure his own authority over the Istrian Church. However, the Treaty of Aachen and the political demarcation between Venice and Istria frustrated Fortunatus, who changed sides and lent his support to Byzantine interests.

The second part of the volume examines the political conditions prevailing in the Byzantine Empire at the time of the Treaty and underlines the interconnections between the northern borders of the Empire and Adriatic politics. Panos Sophoulis (Ch. 5, pp. 75-83) challenges the commonly held view of a resurgent empire in the early 800’s and explains Byzantium’s precarious situation due to its many external enemies in the form of Bulgars, Franks and Arabs. Sophoulis supposes that Nikephoros I (802–811) had probably planned to recognize Charlemagne’s imperial title in order to gain his military support against the Bulgars. The vital importance of the Middle Danube region to the Byzantine Empire is highlighted by Angel Nikolov (Ch. 6, pp. 84-92). Nikolov offers an overview of the relations between Franks and Bulgars after the destruction of the Avar khaganate by the Franks at

2. E. CHRYSOS, The Empire, the *gentes* and the *regna*, in H.-W. GOETZ, J. JARNUT and W. POHL (eds.), *Regna and Gentes: The Relationships between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World* (Leiden: Brill, 2003), 13-20.

the beginning of the 9th century which gave both forces the opportunity to expand their territories into former Avar lands. Taking his cue from Sophoulis and Nikolov, Daniel Ziemann (Ch. 7, pp. 93-107) juxtaposes Frankish and Byzantine written sources and convincingly argues that the Byzantine embassy to Aachen in 812 downplayed Nikephoros I's defeat by the Bulgars a year earlier in order to negotiate from a position of strength.

The focus of the volume's third section is the Northern Adriatic. This section explores both the influence of the Frankish expansion in this area and the fluidity of political affiliations in the region. With the aid of archaeological sources, Sauro Gelichi (Ch. 8, pp. 111-120) contributes to the research on the much-debated subject of Venice's economic growth in the 9th century. The transfer of the ducal seat to Rivoalto in 810, a major event in the formation of the maritime republic, indicates the existence of a growing mercantile elite which sought to protect its territories against the expansionist aspirations of external powers, such as the Franks. Magdalena Skoblar (Ch. 9, pp. 121-139) examines fragments of early medieval ciboria in the Church of Santa Maria delle Grazie in Grado. Through stylistic analysis, these had been attributed by various scholars to the patronage of Patriarch Fortunatus and Patriarch John II, whose political affiliations, pro-Frankish and pro-Byzantine respectively, had been associated with their aesthetic preferences. The author compares the material data with the written sources, challenges the view that the ciboria were commissioned by Fortunatus and convincingly argues that patronage was interconnected with artistic networks and served more to enhance the Church's status than to propagate the political affiliations of the patrons. Marianna Cerno (Ch. 10, pp. 140-151) turns her attention to the negative impact of the Treaty on the status of the Aquileian Church and the latter's rivalry with the Patriarchate of Grado. She investigates the impact both issues made on the hagiographical writing of the era, and more specifically the *Passio* of Aquileia's first bishop, St. Hermagoras, and that of his successor, Hilary. The author accepts the view that the first *Passio*, written between the late 7th and early 8th centuries, had been used after the Treaty to support the primacy of Aquileia over Grado through the addition of a prologue establishing the apostolic origins of the seat. She challenges, however, the assumption that Hilary's *Passio* was the Patriarchate of Grado's response to Aquileia's politics. Through literary and textual analysis, she convincingly proves that the second *Passio* is a typical piece of Aquileian hagiography written before the 9th century.

The fourth part of the volume focuses on Dalmatia. Daniel Dzino (Ch. 11, pp. 155-173) compares material and written sources to study the revival of the region in the 9th century after its decline from the 5th century onwards. In the 9th century, the conflicts between the Frankish Kingdom and the Byzantine Empire increased the geopolitical importance of Dalmatia and gave impulse to the emergence of a complex social system and an increasing economic growth in the region. Moreover, local elites constructed a Roman identity which they legitimized by fostering relations with the Byzantine Empire. Neven Budak (Ch. 12, pp. 174-191) amplifies Dzino's argument by examining archaeological data which demonstrate the increasing circulation of coins and goods in the 9th century.

The fifth part of the volume focuses on Pannonia and constitutes an important contribution to the understanding of its cultural development through the re-interpretation of the existing scarce documentation. I would recommend that the readers start their reading from Chapter 15 (pp. 225-239). Miklós Takács provides an essential analysis of the term "Pannonia" and its changing geographical borders (pp. 225-227) which enables us to understand the transformations Pannonia underwent in the 8th and 9th centuries. The author refuses to accept the view that the Avar khaganate became totally depopulated in the 9th century and instead argues that its political structure gradually collapsed in this period. He examines the finds from seven archaeological sites at the western and southern edges of the khaganate which, despite lying near the routes that would have been taken by the armies of external enemies, such as the Franks and the Bulgars, or by those of internal factions, give no indication of destruction layers. His argument is corroborated by the contribution of Béla Miklós Szőke (Ch. 13, 195-206), who clarifies the participation of members of the Avar elite in the Diet of Aachen in 811, where a peace treaty between Franks, Avars and Slavs was signed and brought Pannonia under Carolingian rule. Although the Avars lost important territories and became tributaries to the Frankish Kingdom, they were still considered as an important local power. In the same vein, Hrvoje Gračanin (Ch. 14, pp. 207-224) focuses mainly on archaeological sources and discusses the social and economic changes brought about in lower Pannonia by the Franks. He argues for the emergence of a south Pannonian Slav elite which gradually constructed an ethnic identity under the Frankish influence.

The last part of the volume is dedicated to the complex situation of the Church in south-eastern Europe which was defined by the contradictory jurisdictional claims of the Roman and Constantinopolitan sees, as well as by the political situation in

the region. Maddalena Betti (Ch. 16, pp. 243-252) focuses on the Roman Church's efforts to control central and south-eastern Europe through intensive missionary activities. According to her reading of the written sources, Pope Hadrian I (772-795) was the first to use the argument of the *iura antiqua* of the Roman Church over Illyricum, thus enhancing papal influence and its intermediary role between the Frankish Kingdom and the Byzantine Empire. Predrag Komatina (Ch. 17, pp. 253-260) discusses a well-known but much-debated subject, namely the subordination of the Dalmatian Church to the Roman Church's jurisdiction in the 8th and 9th centuries, and brings more evidence by examining the order of precedence of the Dalmatian bishops at the Seventh Ecumenical Council in Nicaea in 787. Ivan Basić (Ch. 18, pp. 261-287) points out the fluidity of political allegiances in Dalmatia, which belonged politically to Byzantium and ecclesiastically to the Roman Church. The competition between the Byzantine Empire on the one hand and the Frankish Kingdom and the papacy on the other gave the opportunity to the local elite, bishops included, to foster its own interests. Therefore, the upper social strata aligned themselves with the western forces, since the latter offered them more opportunities for involvement in local administration. Against this backdrop, the Church's control became a diplomatic tool for both sides and in this way the local elite succeeded in reorganizing their dioceses at the end of the 8th century after a long period of decline in the 7th and most of the 8th centuries. The last contribution (Ch. 19, pp. 288-311), which amplifies Basić's conclusion on the role of the local Dalmatian elites, is an exemplary illustration of the volume's methodological approach. Trpimir Vedriš skillfully applies the method of "thick description" to contextualize a short account by the Archbishop of Trier, Amalarius of Metz (c. 780-c. 850) of his stay at Zadar in late June 813 on his way to Constantinople as Charlemagne's ambassador to Michael I. Using the analytical tools introduced by Jonathan Shepard in the opening chapter of the volume, the author examines a particular moment in Zadar's history: that of the elevation of its diocese to the status of archbishopric in the 9th century, which is mentioned only in Amalarius's account and in sources of the mid-12th century, when Zadar had been actually elevated to an archbishopric. The author argues for the plausibility of the event and understands it as evidence of the ability of Zadar's elite to increase its own influence by taking advantage of the conflicts between the Frankish Kingdom and the papacy on the one hand and Byzantium on the other. Zadar profited from the Byzantine efforts to increase the Empire's influence by attracting the Dalmatian bishops into the Constantinopolitan orbit by means of soft power, and finally convinced the Patriarchate to elevate its seat to an archbishopric.

Maps showing the main areas mentioned in the different chapters (pp. xxiv-xxxii), a glossary of medieval technical terms (pp. 312-315), an index of places which have multiple alternative names (pp. 316-318) and an index of places, persons and things (pp. 319-333) facilitate the reader's understanding of the work. The volume examines a decisive moment in the Frankish expansion to the east and constitutes an important contribution to the research on the broad region of the Northern Adriatic, Dalmatia and Pannonia in the 9th century. In highlighting these peripheries and skillfully applying the necessary analytical tools, it provides insight into the emergence of local elites and their central role in building their own communities.

ELENI TOUNTA
School of History and Archaeology
Aristotle University of Thessaloniki

Θεοδοσίου διακόνου Ἄλωσις τῆς Κρήτης (960-961). *Théodose le diacre, La prise de la Crète*, introduction, traduction et notes René-Claude BONDOUX et Jean-Pierre GRÉLOIS (édition bilingue). [Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance. Truchements 1], Paris 2017, pp. 173. ISBN 978-2-916716-61-9

Τὸ ποίημα τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Διακόνου Ἄλωσις τῆς Κρήτης (960-961) περιγράφει τὴν πολιορκία καὶ τὴν ἀνακατάληψη τοῦ Χάνδακα ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς τὸν Μάρτιο τοῦ ἔτους 961, ἔπειτα ἀπὸ ἐνάμισυ σχεδὸν αἰῶνα ἀραβικῆς κατάκτησης. Προϋπῆρξαν δύο ἀποτυχημένες ἐκστρατεῖες στὴν ἀρχὴ καὶ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰ. Τελικὰ οἱ Βυζαντινοὶ πέτυχαν τὸν στόχο τους στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ρωμανοῦ Β' (959-963), κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Νικηφόρου Φωκά, δομestίκου τῶν Σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ μετέπειτα αὐτοκράτορα Νικηφόρου Β'.

Στὸ βιβλίο προτάσσεται μία περιεκτικὴ καὶ συνάμα κατατοπιστικὴ Εἰσαγωγή, ἡ ὁποία ἐντάσσει τὸ ἔργο στὸ ἱστορικὸ του πλαίσιο, ἐνῶ προσφέρει καὶ ἓνα σύντομο, ἀλλὰ οὐσιώδη φιλολογικὸ σχολιασμό. Οἱ δύο μεταφραστές καὶ σχολιαστές, ἄριστοι γινώστες τόσο τῆς ἀρχαίας, ὅσο καὶ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς γλώσσας, ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἔκδοση βυζαντινῶν πηγῶν, μὲ τὴ μελέτη ὄψεων τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας¹, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν διεξοδικὸ ἱστορικὸ σχολιασμὸ καὶ τὴ μετάφραση νεώτερων πηγῶν ποὺ παρέχουν μοναδικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν ἐρευνητὴ τοῦ Βυζαντίου².

Τὸ ποίημα εἶναι γραμμμένο σὲ ἱαμβικὸ τρίμετρο. Ἀπὸ τοὺς πρώτους στίχους ὁ ἀναγνώστης διαπιστώνει ὅτι βροῖθει ἀπὸ λογοτεχνικὰ σχήματα (παρηχήσεις,

1. *Géometries du fisc byzantin. Édition, traduction et commentaire* par J. LEFORT et al. (Réalités byzantines 4), Paris 1991· *La Bithynie au Moyen Age*, éd. B. GEYER – J. LEFORT (Réalités byzantines 9), Paris 2003.

2. *Pierre Gilles, Itinéraires byzantins. Introduction, traduction du latin et notes* J.-P. GRÉLOIS (Collège de France. Centre de recherche d'histoire et de civilisation de Byzance. Monographies 28), Paris 2007.

λογοπαίγνια, ὑπερβολές, ἀκουστικὲς καὶ ὀπτικὲς εἰκόνες), οἱ ὁποῖες ἐνδεχομένως τὸ καθιστοῦν κουραστικὸ. Ἡ κλασικὴ παιδεία τοῦ ποιητῆ τὸν ὀδηγεῖ στὴ συχνὴ χρῆση παραθεμάτων (αὐτούσιων ἢ ἐλαφρῶς παραλλαγμένων). Τὸ ποίημα ἔχει γνωρίσει πέντε ἐκδόσεις. Ὁ Ν. Παναγιωτάκης πραγματοποίησε τὴν πρώτη κριτικὴ ἔκδοση³ ἀπὸ τὸν μοναδικὸ σωζόμενο κώδικα, τὸν Parisinus Supplem. gr. 352 (ff. 135r-140r) τοῦ 13ου αἰ. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ συνοδεύεται ἀπὸ ἐκτενῆ φιλολογικὸ καὶ ἱστορικὸ σχολιασμό. Ὅπως ἔδειξε ὁ Παναγιωτάκης, τὸ ποίημα συντετέθη στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἔτους 961 πρὸς τιμὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ρωμανοῦ Β΄ καὶ προοριζόταν ἀρχικὰ νὰ ἀπαγγελθεῖ σὲ ἐπίσημη περίσταση ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορα ὡς πανηγυρικός. Οἱ Grélois – Bondoux προτιμοῦν νὰ χρονολογήσουν τὸ ποίημα ἀνάμεσα στὴν κατάληψη τοῦ Χάνδακα (Μάρτιος 961) καὶ τὴν πτώση τοῦ Χάλεπ (Σεπτέμβριος 962). Φαίνεται ὅτι ὁ Θεοδοσίος δὲν πρόλαβε νὰ πραγματοποιήσει τὸ σχέδιό του. Ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ Ρωμανοῦ Β΄ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ ἔτους 963 τροποποίησε τὰ δεδομένα. Νέος ἰσχυρὸς ἄνδρας ἀνεδείχθη ὁ μάλιστα Νικηφόρος Φωκᾶς. Ὁ ποιητὴς ἀναφέρεται ἐλάχιστα στὸν νικητὴ στρατηγὸ στὸ ποίημα. Γιὰ νὰ καλύψει αὐτὸ πὸν θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἀσέβεια προσθέτει μίᾳ εἰσαγωγῇ σὲ πεζὸ λόγο, στὴν ὁποία ἀπευθύνεται στὸν Νικηφόρο Φωκᾶ καὶ τὸν ἐπαινεῖ ἔμμεσα γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ προπυργίου τῶν Χαμιδανιδῶν.

Οἱ Grélois – Bondoux ἔχουν χρησιμοποιήσει τὴν τελευταία κριτικὴ ἔκδοση ποῦ ἔγινε ἀπὸ τὸν Hugo Criscuolo⁴ καὶ ἀξιοποιοῦν τὸ πλουσιότατο ὑπόμνημα πηγῶν ποῦ τὴν συνοδεύει. Ὡστόσο, διατηροῦν κάποιες ἐπιφυλάξεις ἀπέναντι σὲ ὀρισμένες σχολιαστικὲς προτάσεις τῆς ἔκδοσης Criscuolo καὶ δὲν υἱοθετοῦν ἄκριτα ὅλες τὶς ἀναφορὲς στὶς πηγές⁵. Τὸ κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ γαλλικὴ μετάφραση, στίχο πρὸς στίχο, ἔργο πολὺ δύσκολο, δεδομένου ὅτι οἱ μεταφραστὲς καταβάλλουν ἰδιαίτερη προσπάθεια νὰ ἀποδώσουν ἓνα δύσκολο γλωσσικὰ κείμενο μένοντας πιστοὶ στὸ ἀκριβὲς νόημα τῶν λέξεων. Ἐνδεικτικὸ τοῦ σεβασμοῦ στὸ πρωτότυπο εἶναι ὅτι δὲν παραλλάσσει οὔτε κἄν ὁ ἀριθμὸς τῶν στίχων. Αὐτὸ ὀδηγεῖ σὲ μίᾳ μετάφραση ποῦ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ κάπως «βαρειά» στὴ γαλλικὴ γλώσσα, ὅπως ὅμως σημειώνουν οἱ συγγραφεῖς,

3. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, *Θεοδοσίος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ* «Ἄλωσις τῆς Κρήτης» [Κρητικὴ Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 2], Ἡράκλειο 1960.

4. *Theodosii diaconi de Creta capta*, ἐκδ. Η. CRISCUOLO (Biblioteca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Leipzig 1979.

5. Βλ. τὶς παρατηρήσεις στὴν ἔκδοση Criscuolo τῶν E. LIVREA – P. ELEUTERI (*Scriptorium* 39/1, 1985, 181-184).

πρόκειται για μία συνειδητή επιλογή, αφού τὸ ζητούμενο εἶναι ἡ ἀκριβὴς ἀπόδοση τοῦ λεξιλογικοῦ περιεχομένου. Ἡ παράθεση σὲ ἀντιπῆδες σελίδες τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου καὶ τῆς μετάφρασης διευκολύνει πολὺ τὸν ἀναγνώστη ποὺ δὲν ἐπιθυμεῖ ἀπλῶς νὰ διαβάσει τὴν ἀπόδοση στὰ γαλλικὰ τοῦ ποιήματος, ἀλλὰ νὰ παρακολουθήσει τὴ ροὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου.

Σκοπὸς τῶν δύο μελετητῶν εἶναι νὰ κάνουν γνωστὸ στὸ πεπαιδευμένο κοινὸ ἓνα κείμενο λίγο γνωστὸ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ ἀξία ἔχουν παραγνωρισθεῖ ἢ παρεξηγηθεῖ. Σημαντικὸ πλεονέκτημα εἶναι ὅτι δὲν ἀκολουθεῖται τὸ ἀγγλοσαξονικὸ σύγχρονο πρότυπο τῶν ἀπλῶν μεταφράσεων πηγῶν, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ ἀναγνώστης ἀποξενώνεται ἀπὸ τὸ πρωτότυπο κείμενο καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Οἱ δύο σχολιαστὲς-μεταφραστὲς τηροῦν ἐπίσης μία πολὺ ἰσορροπημένη στάση ἀπέναντι στὴν ἱστορικὴ ἀξία τοῦ ποιήματος. Χωρὶς νὰ πρόκειται γιὰ ἀκριβῆ περιγραφή τῶν γεγονότων (ἄλλωστε δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ σκοπὸς του), σίγουρα δὲν εἶναι φανταστικὴ διήγηση ἐντελῶς ἄχρηστη, ὅπως ἔχει κατὰ καιροὺς ὑποστηριχθεῖ. Ὅπως ἐπισημαίνουν, ἡ σύνθεση τοῦ ποιήματος βρίσκεται πολὺ κοντὰ χρονικὰ μὲ τὰ γεγονότα καὶ κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ τὰ βίωσαν θὰ βρισκόνταν σίγουρα μεταξὺ τοῦ ἀκροατηρίου. Ἡ σημαντικότερη ὡστόσο συνεισφορὰ στὴν προσέγγιση τοῦ ποιήματος εἶναι ἡ νέα αἰσθητικὴ ὀπτικὴ μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ δύο σχολιαστὲς-μεταφραστὲς προτείνουν νὰ διαβάσει ὁ ἀναγνώστης τὸ ἔργο. Ἄντὶ τοῦ κακόγουστου, ὑπερφωτισμένου καὶ ἀνιαροῦ ὕφους, τὸ ὁποῖο σίγουρα διακρίνεται σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, προτείνουν τὴν ἀνάγνωση ἐνὸς σατιρικοῦ καὶ μὲ παιγνιώδη διάθεση γραμμένου κειμένου, ἢ, ὅπως πολὺ εὐστοχα σημειώνουν στὴν περίληψη στὸ ὀπισθόφυλλο, ἐνὸς μακάβριου «baaogue». Ἄλλωστε, ὁ ποιητὴς εἶχε ὡς στόχο νὰ τέρψει τὰ βασιλικὰ ὄτα, ἐνῶ τὸ ἀκροατήριό ποὺ διέθετε ἀνάλογη μὲ τὸν Θεοδόσιο παιδεία, ἦταν περισσότερο ἐξοικειωμένο ἀπὸ ὅ,τι εἴμαστε ἡμεῖς σήμερα μὲ τέτοιου εἴδους πανηγυρικούς. Τὸ εἶδος αὐτοῦ τοῦ κειμένου ἦταν ἴσως αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ ἀνέμεναν νὰ ἀκούσουν.

ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ

ΠΕ/ΕΙΕ

M.-H. BLANCHET et F. GABRIEL (éd.), *L'Union à l'épreuve du formulaire. Professions de foi entre Églises d'Orient et d'Occident (XIIIe-XVIIIe siècle)* [Monographies 51], Collège de France–CNRS–Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Louvain / Paris 2016, pp. 424. ISBN 978-90-429-3399-6

Ce volume prend la suite de l'édition précédente *Réduire le schisme? Ecclésiologies et politiques de l'Union entre Orient et Occident (XIIIe-XVIIIe siècles)*, parue dans la même collection en 2013. En regroupant les contributions de treize médiévistes et modernistes, les éditeurs scientifiques nous offrent un ouvrage qui comporte des études originales et des éditions de textes sur un sujet toujours présent dans la communauté scientifique. Le volume commence par une longue introduction de Frédéric Gabriel et se poursuit avec trois études en anglais, huit en français, une en italien et une autre en allemand. L'index est très utile pour le lecteur, ainsi que la partie contenant les résumés des études en deux langues, français et anglais, qui se trouvent avant la table des matières. À la fin, le volume contient une copie de l'original de la profession de foi de Jean V Paléologue du 18 octobre 1369 (*ASV A.A. Arm. I-XVIII, n. 401*).

«Les professions de foi constituent un objet d'histoire particulièrement précieux afin d'examiner les conséquences ecclésiologiques, politiques et sociales des options théologiques, surtout quand elles sont saisies dans l'historicisation des relations entre Églises d'Orient et d'Occident», lisons-nous à la page 11. Ce n'est donc pas la moindre contribution de ce volume que de démontrer la dynamique d'usage et de production du texte. Puis, de nouvelles éditions critiques des textes qui figurent en annexe de plusieurs chapitres, soigneusement transcrits, mettent en évidence une partie de la richesse archivistique relative au sujet exploré.

Outre cela, la réussite de l'ouvrage se trouve dans sa structure. Les contributions sont liées comme les chapitres d'un livre plutôt que comme les articles issus d'une journée d'études, car elles possèdent une cohérence à la fois stylistique et

conceptuelle. Elles suivent un fil chronologique et une structure interne communs. Cette étude diachronique qui couvre une vaste étendue chronologique (XIIIe-XVIIIe s.) est révélatrice de ce qui change dans les relations entre Église, État et communauté en fonction de la foi professée. L'investigation des professions de foi comme épreuve de l'Union entre les églises d'Orient et d'Occident transcende ainsi les frontières disciplinaires, temporelles et territoriales, ce qui est un grand succès des éditeurs et des auteurs du volume.

L'introduction de Frédéric Gabriel, intitulée *Des professions de foi à l'Église, une communauté de parole mise à l'épreuve* (p. 1-27) fournit le cadre méthodologique et bibliographique par son allusion aux racines des controverses de pouvoir et des disputes religieuses antérieures même au schisme, jusqu'à la division du front latin par la Réforme. Malgré les professions de foi chrétiennes fixées par les conciles œcuméniques de Nicée, de Constantinople et de Chalcédoine, le *Filioque* devient objet de discorde surtout quand il s'agit de formaliser l'Union des Églises. Les controverses qui en découlent donnent lieu à diverses professions de foi qui sont analysées ici par des spécialistes. Certains chapitres proposent une approche collective sur l'expression du *Credo* et d'autres portent leur attention sur des cas individuels.

Plus précisément, Luigi Silvano, dans l'article *Professions of faith in Byzantium in the 13th-14th centuries* (p. 29-38), passe en revue les différentes formes et fonctions des professions de foi byzantines rédigées aux XIIIe-XIVe siècles. L'auteur examine leur nature littéraire et leur valeur multiple en tant qu'outils de catéchisme et de lecture de dévotion. Il démontre que la plupart des professions sont conventionnelles et normées, ce qui limite leur possibilité de refléter des événements contemporains ou des disputes dogmatiques. Dans ce chapitre, le premier du fil chronologique du volume, l'auteur élabore des idées qui servent de base pour les chapitres suivants.

Ainsi, Efi Ragia continue avec les *Confessions of an Ingenious Man: the Confessions of Faith of John XI Bekkos in their Social, Political and Theological Background* (p. 39-75). Elle propose une lecture originale des quatre confessions du patriarche Jean Bekkos dans lesquelles il professe son adhésion au *Credo* latin tout en développant une argumentation théologique. Efi Ragia révèle, par son étude diplomatique et historique des documents relatifs aux procédures de 1277, du début de 1283 et du second Synode des Blachernes, des détails sur le processus suivi par le gouvernement et l'Église de Constantinople dans la réalisation de l'Union à Byzance.

Toujours dans le monde byzantin, le cas de l'impératrice Théodora Paléologina s'avère très intéressant. Aikaterini Mitsiou, dans l'article *Regaining the true faith: the*

confession of faith of Theodora Palaiologina (p. 77-96), s'appuie sur les manuscrits d'Athous Xenophon 12 et Matrit. Gr. 250 (*olim* N 77) et propose une nouvelle édition du texte de la confession de foi de l'épouse de Michel VIII en la plaçant dans son contexte historique, Aikaterini Mitsiou donne également une traduction du texte en anglais qui serre de près sa transcription originale.

Le chapitre de Luca Pieralli traite le sujet d'*Un imperatore di Bisanzio a Roma: la professione di fede di Giovanni V Paleologo* (p. 97-143). L'auteur montre avec clarté que le texte donné dans des éditions antérieures ne correspond pas à celui contenu dans l'original, et il identifie une seconde édition de ladite profession fondée sur les registres pontificaux de la période. Ainsi, il nous offre une nouvelle édition du texte. L'auteur présente l'édition critique de deux documents encore: un texte notarial reproduit dans le même original gréco-latin qui nous permet de suivre les circonstances dans lesquelles il fut émis à Rome en tant que profession de foi de l'empereur, et le document avec lequel Jean Paléologue confirma en 1370 la profession qu'il avait déjà prononcée quelques mois auparavant.

Christian Gastgeber, dans l'article *Confessiones fidei im Patriarchatsregister von Konstantinopel (14. Jahrhundert)* (p. 145-189), examine les confessions de foi incluses dans le registre du patriarcat de Constantinople (XIVe s.). Une étude approfondie des documents de cette collection précieuse pour l'histoire de l'Église byzantine amène l'auteur à noter l'évolution par rapport à la structure et le caractère de ces documents, désormais signés de la main des personnes qui font les promesses ou des convertis. Il y a aussi des cas où les textes entiers sont des autographes. L'auteur examine cette évolution en la comparant avec la pratique des promesses. Il fait une distinction entre les professions de foi traditionnelles comme celles des patriarches montant sur le trône et celles d'ancien hérétiques, y compris des Latins. Il note qu'antipalaminisme et latinisme s'avèrent idéologiquement associés. Enfin, parmi ces cas de signatures personnelles, celles des femmes converties mettent en valeur une dimension différente, qui a le mérite d'ouvrir une discussion plus vaste parmi les savants.

Les professions de foi antiunionistes sont manifestées par quelques membres de la délégation byzantine qui rejettent le décret de l'Union de Florence de 1439. Marie-Hélène Blanchet, dans *Le rejet de l'Union de Florence (1439) dans les professions de foi antiunionistes: Marc d'Éphèse, Michel Balsamon et Sylvestre Syropoulos* (p. 191-206) propose une comparaison de ces trois textes. L'étude quantitative et qualitative de ces documents, qui d'emblée semblent stéréotypés mais, ainsi que le montre l'auteur, ont de sensibles différences, dévoile le cœur de l'argumentation de

ces antiunionistes, fondée sur la question du *Filioque*. L'estimation de Marie-Hélène Blanchet de voir ces professions de foi plutôt comme des textes de contestation politique est solidement prouvée car ces derniers élaborent des préoccupations doctrinales opposées à la politique menée alors par l'empereur byzantin.

Les trois chapitres suivants élargissent le champ d'intérêt. Laurent Tatarenko, dans son texte *Confesser l'Union: les professions de foi des évêques uniates ruthènes (XVIe - XVIIe siècle)* (p. 207-234), examine les formules prononcées ou signées à l'occasion des consécration épiscopales en tant qu'actes qui définissent la foi de la communauté tout entière. Pendant ce «temps des confessions», le concile de Trente apporta des nouveautés au clergé ruthène. Les professions de foi des évêques révèlent la tension qui découle de l'intention de construire une identité institutionnelle singulière prouvant à la fois la loyauté à Rome et le respect des traditions orientales. Laurent Tatarenko analyse l'évolution des modèles de profession de foi en mettant l'accent sur l'effort de l'Église uniote sous le métropolitain Józef Rutzki d'établir une identité religieuse propre. L'annexe qui accompagne ce chapitre est très utile, non seulement en raison des documents des professions de foi des évêques mais aussi du tableau détaillé réalisé par l'auteur, qui énumère les documents conservés des professions, depuis l'Union de Brest jusqu'au milieu du XVIIe siècle.

La profession de foi élaborée sous Urbain VIII représentait un progrès par rapport à la version précédente, dans la mesure où elle paraissait plus adaptée aux raisons et à la sensibilité des Orientaux. Ainsi Aurélien Girard, dans son chapitre *Comment reconnaître un chrétien oriental vraiment catholique? Élaboration et usages de la profession de foi pour les Orientaux à Rome (XVIe - XVIIIe siècle)* (p. 235-257), approche les pratiques introduites par la bureaucratie romaine pour traiter la confession catholique des Orientaux, à côté d'un réseau de consultants spécialisés dans les affaires orientales.

Herman Teule, dans *Les professions de foi de Jean Sullāqā, premier patriarche chaldéen, et de son successeur 'Abdisho' d-Gāzarta* (p. 259-269), introduit les lecteurs dans le cadre et dans l'histoire des relations de l'Église chaldéenne, pour examiner par la suite les textes des professions de foi soumises à Rome par des patriarches chaldéens, et plus précisément celles de Jean Sullāqā et de son successeur 'Abdisho' d-Gāzartā. L'auteur présente avec maîtrise les différents documents en insistant toujours sur leur contexte historique.

Les quatre chapitres qui suivent pourraient former une unité sur la position de l'Orient dans la querelle latine entre catholiques et protestants. Le protagoniste en est le patriarche grec de Constantinople Cyrille Loukaris. Ovidu Olar place au

centre de son étude, intitulée *Les confessions de foi de Cyrille Loukaris (+1638)* (p. 271-310), cette personnalité controversée et très discutée dans la bibliographie moderne. Pourtant, l'approche de l'auteur réussit à nous présenter un nouvel aspect et à faire avancer la discussion sur les confessions de foi du patriarche, leur contenu et les motifs cachés derrière leur rédaction. La correspondance et l'archive d'Antoine Léger nous permet effectivement d'éclaircir des initiatives obscures attribuées à Loukaris. De plus, la vaste annexe établie à la fin du chapitre aide le lecteur non seulement à le comprendre, mais aussi ceux qui suivent.

Vera Tchentsova, dans *Moscou face à la tentation protestante du patriarche œcuménique Cyrille Loukaris* (p. 311-340), aborde le sujet des relations entre le clergé grec et celui de Moscou dans les années 1632 et 1630. Après une profonde étude archivistique, l'écrivaine montre la dynamique de la Confession. Dans son analyse historique, elle dessine le cadre de l'enrôlement dans la politique de Loukaris en Russie, les liens avec son entourage à Moscou et bien sûr les projets politiques que les deux parties entendaient servir.

Vassa Kontouma, dans l'article *La confession de foi de Dosithée de Jérusalem : les versions de 1672 et de 1690* (p. 341-372) offre une étude approfondie du texte et du «paratexte» lié au document et met en lumière le projet suivi par le patriarche à chacune de ces versions. Invité par le roi de France par le canal de son ambassadeur Charles-François Olier, marquis de Nointel, Dosithée réfute par sa confession les prétentions protestantes sur l'Église grecque et la querelle sur le supposé calvinisme du patriarche Cyrille Loukaris, et précise certaines doctrines partagées entre l'Église romaine et l'orthodoxie. À la fin de son chapitre, Vassa Kontouma cite un tableau synoptique et comparatif des thèses développées par Cyrille Loukaris et réfutées par Dosithée. Ce tableau a une valeur en soi, car il révèle aux lecteurs l'essentiel des Confessions des deux patriarches.

Devant les dangers de la Réforme, des communautés opposées se rapprochent. Frédéric Gabriel en fait le tour et écrit le chapitre final intitulé *Les témoins orientaux d'une querelle latine: orthodoxie et professions de foi dans la Perpétuité de la foi* (p. 373-389). Les textes contemporains y incluent les professions de foi recueillies par Charles-François Olier et dévoilent une autre dimension du corpus, au-delà du sujet de la tradition eucharistique. Frédéric Gabriel réussit à présenter les différentes éditions du texte de façon dialogique et il examine les professions de foi en Orient. De plus, l'auteur réintroduit dans la discussion scientifique la question du raisonnement cartésien à la base de la *Perpétuité*.

Cet ouvrage véritablement riche vise à «étudier les différentes formes des professions de foi également en tant que matériaux historiques [...] dans leur singularité synchronique et contingente» (p. 8). À mon avis, l'édition parvient à ses aspirations en éclaircissant des questions complexes, et elle constituera désormais un livre de référence pour tout chercheur désireux d'approfondir l'histoire de la chrétienté et les enjeux de la période examinée.

MARILIA LYKAKI

Université Nationale et Capodistrienne d'Athènes

AL. BUCOSI – AL. RODRIGUEZ-SUAREZ (eds.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son* [Centre for Hellenic Studies, Publications 17], London – New York: Routledge 2016, σελ. 237. ISBN 978-1-4724-6024-0

Ο συλλογικός τόμος που εξέδωσαν οι Alessandra Bucossi και Alex Rodriguez-Suarez είναι αφιερωμένος στον αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνό (1118-1143). Προϊόν συνεδρίου του Centre for Hellenic Studies στο King's College του Λονδίνου το 2013, ο τόμος συγκεντρώνει δώδεκα μελέτες ευρείας θεματολογίας στενά συνδεδεμένες με την βασιλεία του Ιωάννη Β΄, οι οποίες φωτίζουν όψεις της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας την περίοδο αυτή, της πολιτικής ιδεολογίας, της πνευματικής κίνησης, της τέχνης και της νομισματικής.

Πρόθεση των εκδοτών είναι ο τόμος να συμπληρώσει όσα ήδη γνωρίζουμε για την δυναστεία των Κομνηνών και κυρίως να συνεισφέρει στην ανάδειξη της εποχής του Ιωάννη Β΄, προσφέροντας πληρέστερη εικόνα των αλλαγών και εξελίξεων της πολύπλοκης αυτής περιόδου. Οι δυσκολίες της έρευνας για τον δεύτερο Κομνηνό αυτοκράτορα, στις οποίες εστιάζουν οι εκδότες στον πρόλογο (σσ. xiii-xv) και επισημαίνονται σχεδόν ομόφωνα από τους συμμετέχοντες στις επιμέρους μελέτες, οφείλονται στο πλούσιο μεν αλλά ελάχιστα διαφωτιστικό πρωτογενές υλικό.

Ο κατάλογος πηγών και σύγχρονης βιβλιογραφίας, τον οποίο συντάξε ο Rodriguez-Suarez και παρατίθεται στο τέλος του τόμου (σσ. 201-229), είναι πολύτιμος ως αφετηρία για εμπάθυνση στην σύγχρονη βιβλιογραφία. Το συνοπτικό χρονολόγιο της ζωής του αυτοκράτορα και των κυριότερων πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων της εποχής, που συνέθεσε ο ίδιος ερευνητής (*Life and reign of John II Komnenos (1118-1143): a chronology*, σσ. xix-xxi) λειτουργεί ως αφετηρία για ευχερέστερη παρακολούθηση των επιμέρους άρθρων.

Η πρώτη μελέτη του τόμου ανήκει στον Dionysios Stathakopoulos (John II Komnenos: a historiographical essay, σσ. 1-10), ο οποίος παρουσιάζει τις βυζαντινές και δυτικές πηγές για την βασιλεία του Ιωάννη, ενώ παράλληλα εξετάζει τις προσεγγίσεις σύγχρονων μελετών (σσ. 9-10). Ο Stathakopoulos επεξηγεί αναλυτικότερα προβληματισμούς, που τίθενται και από τους εκδότες στην εισαγωγή, σχετικά με την γενικότερη απουσία του πορφυρογέννητου αυτοκράτορα από την έρευνα για την δυναστεία των Κομνηνών. Καταλήγει, ωστόσο, ότι η εποχή προσφέρεται για μελέτη ειδικά μέσα από την εκμετάλλευση των δυτικών πηγών (ορισμένες από τις οποίες παρεμένουν ανέκδοτες, σσ. 4-5), σε συνδυασμό με την σύγχρονη έρευνα που προσφέρει νέες προσεγγίσεις του ευρύτερου πολιτικού και πολιτιστικού κλίματος της περιόδου (σσ. 8, 10).

Την ζωή του αυτοκράτορα πρίν την άνοδο στην εξουσία, δηλαδή μεταξύ 1087-1118, επιχειρεί να αποτυπώσει ο Vlada Stanković (John II Komnenos before the year 1118, σσ. 11-21). Ο συγγραφέας μελετά την θέση και τον ρόλο του Ιωάννη καθώς και τον εσωτερικό ανταγωνισμό της οικογένειας για την διαδοχή (σσ. 12-13) και ερμηνεύει τα γεγονότα υπό το πρίσμα της θέσης του συμβασιλέα που απέκτησε ο Ιωάννης από τον ίδιο τον πατέρα του Αλέξιο Α΄ ήδη από το 1092. Με προσεκτική μελέτη των ομολογουμένως μεροληπτικών αναφορών της αδελφής του Άννας και των κατηγοριών για σφετερισμό της εξουσίας, που περιλαμβάνονται κυρίως στην *Άλεξιάδα*, καθώς και για την γέννηση, την συμβασιλεία, την σημασία του διπλωματικού γάμου και της στενής σχέσης που ανέπτυξε με την σύζυγό του Ειρήνη, ο Stanković υποστηρίζει πειστικά ότι ο Ιωάννης Κομνηνός υπήρξε «η μόνη επιλογή του Αλεξίου, ο μόνος επίσημος, αδιαφιλονίκητος και σταθερός συγκυβερνήτης» της αυτοκρατορίας την περίοδο αυτή (σ. 21).

Ο Ioannis Stouraitis (Narratives of John II Komnenos' wars: comparing Byzantine and modern approaches, σσ. 22-36) προσφέρει «μια εναλλακτική προσέγγιση στην εξέταση του κοινωνικο-ιδεολογικού υπόβαθρου που καθόρισε την επιλογή των στρατιωτικών στόχων του Ιωάννη» στην Μ. Ασία (σ. 24) και σκιαγραφεί ορισμένες από τις κοινωνικές και πολιτικές εντάσεις στο εσωτερικό που επηρέασαν την διεθνή πολιτική. Ο Stouraitis επανεκτιμά την στρατιωτική δράση του Ιωάννη Β΄ στην Μ. Ασία, αμφισβητώντας «αναχρονιστικές» ερμηνείες της σύγχρονης έρευνας (σ. 24), οι οποίες αξιολογούν μονομερώς την πολιτική του αυτοκράτορα και παραβλέπουν το γεωπολιτικό και ιδεολογικό σχήμα της εποχής. Η στρατιωτική δράση του Ιωάννη στην Συρία και την Κιλικία ερμηνεύεται ως προσπάθεια επαναφοράς εντός του κράτους πληθυσμών που

παραδοσιακά ανήκαν στο Βυζάντιο, ενώ ο θετικός απόηχος της φήμης του Ιωάννη σε μεταγενέστερες πηγές, κυρίως στον Νικήτα Χωνιάτη, εξηγείται ως αποτέλεσμα προσεκτικής πολιτικής, που άφησε την αυτοκρατορία ισχυρή και ανθεκτική.

Η Angeliki Papageorgiou (*The political ideology of John II Komnenos*, σσ. 37-52) ασχολείται με την πολιτική ιδεολογία του αυτοκράτορα, σύνθετο θέμα το οποίο αναλύει εμπειριστατωμένα σε πρόσφατη μονογραφία της¹. Μέσα από συστηματική μελέτη της προβολής των πολιτικών ιδεών στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και στην διεθνή πολιτική σκηνή, η Papageorgiou επισημαίνει συνέχειες και εξελίξεις της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι ο Ιωάννης αξιοποίησε την έννοια της *reconquista* στις στρατιωτικές του επιλογές και προβλήθηκε ως ισχυρός αυτοκράτορας-στρατιώτης (σ. 42), σκέψεις που φαίνεται να επεκτείνουν την γενική συλλογιστική του Stouraitis. Η ηρωική απεικόνιση του Ιωάννη σε νομίσματα, η σύνδεση με στρατιωτικούς αγίους και την Θεοτόκο, αλλά και η τέλεση θριάμβων συνδέεται από την Papageorgiou με την ανάπτυξη της ιδέας του βυζαντινού ιερού πολέμου την εποχή των Κομνηνών. Η καινοτόμος για την εποχή προβολή του Ιωάννη ως υπερασπιστή της πίστης την περίοδο των σταυροφοριών συνδέεται εύστοχα με την πολιτική προβολή της βυζαντινής υπεροχής έναντι των Λατίνων (σ. 46). Η συλλογιστική της Papageorgiou συμβάλλει σημαντικά στην κατανόηση της πολιτικής ιδεολογίας και της παρουσίασης του αυτοκράτορα στην σύνθετη εσωτερική και διεθνή πολιτική.

Ο Paul Magdalino (*The triumph of 1133*, σσ. 53-70) εξετάζει ένα σημαντικό γεγονός της περιόδου, τον θρίαμβο του 1133, μέσα από τέσσερα ποιήματα που είχε συνθέσει για την περίπτωση ο Θεόδωρος Πρόδρομος. Για ένα, μάλιστα, εξ αυτών παρέχεται νέα αγγλική μετάφραση. Ο Magdalino, ώριμος μελετητής και βαθύς γνώστης της δυναστείας των Κομνηνών, ιδιαίτερα της περιόδου του Μανουήλ Β΄, διερευνά ζητήματα αυτοκρατορικής προπαγάνδας, όπως αποτυπώνονται στην ποίηση, φωτίζοντας παράλληλα τις φιλολογικές αναζητήσεις της εποχής. Παρέχει την εικόνα της τελετής θριάμβου (σσ. 54-58) και των ιδεολογικών

1. Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)*, Αθήνα 2017.

2. P. MAGDALINO, *The Empire of Manuel Komnenos, 1143-1180*, Cambridge University Press 1993 (= *Η Αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180*, μετ. Α. Κάσδαγλη, Αθήνα - Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 2008).

προεκτάσεών της (σσ. 59-60), εξετάζει την λειτουργία των κειμένων αυτών και τον ρόλο του Προδρομού στο αυλικό περιβάλλον (σσ. 60-61), με σκοπό να αποτυπώσει το παρασκήνιο γύρω από το γεγονός αυτό καθώς και την σημασία του. Ο Magdalino καταλήγει ότι στα ποιήματα του Προδρομού επικρατούν παραδοσιακά και νέα στοιχεία στην προβολή των αυτοκρατορικών αρετών, όπως η ταπεινότητα και η συμφιλίωση, που απηχούν την αποκατάσταση της σχέσης του Ιωάννη με τον αδελφό του Ισαάκιο. Επίσης, η αναβίωση της τελετής του θριάμβου έχει σκοπό να τονίσει την αυτοκρατορική υπεροχή σε μία εποχή που «η θέση του Ιωάννη είχε απειληθεί πρόσφατα και η στρατιωτική του επιτυχία είχε τεθεί σε κίνδυνο από την αντιπαλότητα και τον ανταγωνισμό του αδελφού του Ισαακίου» (σ. 63).

Ο Martin Vučetić (*Emperor John II's encounters with foreign rulers*, σσ. 71-90), ασχολείται με την εισαγωγή νέων στοιχείων στην βυζαντινή διπλωματία, μέσα από την περιγραφή έξι συναντήσεων του αυτοκράτορα με ξένους ηγέτες. Εξετάζονται δύο περιπτώσεις υποδοχής εξόριστων ή αιχμαλώτων ηγεμόνων στην Κωνσταντινούπολη το 1125/6 (σ. 76) και το 1137/8 (σσ. 79-80), οι οποίες ακολουθούν γενικά παραδοσιακές πρακτικές στην δομή και οργάνωση της υποδοχής και των συναντήσεων. Αντιθέτως, η επαφή με δυτικούς ηγεμόνες φαίνεται ότι οδήγησε στην εισαγωγή ορισμένων καινοτομιών στην βυζαντινή διπλωματική πρακτική, όπως η υπηρεσία του *στράτορος*, που εφαρμόζεται για πρώτη φορά στις επαφές του Ιωάννη με ηγεμόνες σταυροφορικών κρατών (σσ. 80-89). Ο Vučetić ξεχωρίζει την συνάντηση του Ιωάννη Β΄ με τον Στέφανο Β΄ της Ουγγαρίας (σσ. 77-79), η οποία διασώζεται μόνο σε λατινικές πηγές, ερμηνεύοντας το γεγονός ως «ελλείποντα σύνδεσμο» σειράς εξελίξεων που παραμένουν ακόμα άγνωστοι στην σύγχρονη έρευνα (σ. 79).

Ο Alex Rodriguez Suarez (*From Greek into Latin: western scholars and translators in Constantinople during the reign of John II*, σσ. 91-109) αναζητά την παρουσία δυτικών λογίων στην Κωνσταντινούπολη, στην αυλή του Ιωάννη Β΄. Επικεντρώνει την έρευνά του σε τέσσερα πρόσωπα που συμμετείχαν σε δημόσιες θεολογικές συζητήσεις και εργάζονταν ως μεταφραστές. Πρόκειται για τον Cerbano Cerbani, τον Ιάκωβο τον «Βενετικό», τον Μωϋσή από το Bergamo, και τον Βουργούνδιο από την Pisa. Ο Suarez θεωρεί πιθανή την παρουσία και άλλων δίγλωσσων προσώπων και μεταφραστών στην πρωτεύουσα ήδη από τον 11ο αιώνα και την εποχή του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Τα πρόσωπα αυτά συνεισέφεραν στην επίσημη επικοινωνία με την Δύση, έρχονταν σε επαφή με βυζαντινούς λόγιους κύκλους και συμμετείχαν ενεργά στην διαδικασία μετάφρασης και

κυκλοφορίας αρχαιοελληνικών χειρογράφων, συμβάλλοντας κατά έναν τρόπο στην «Αναγέννηση του 12ου αιώνα στην Δυτική Ευρώπη» (σ. 109).

Η Elizabeth Jeffreys (*Literary trends in the Constantinopolitan courts in the 1120s and 1130s*, σσ. 110-120) σημειώνει την ύπαρξη ανθηρής λόγιας παράδοσης στην Κωνσταντινούπολη, πριν από την βασιλεία του Μανουήλ Β΄. Εξετάζει μεθοδικά το έργο τεσσάρων συγγραφέων, του Νικηφόρου Βασιλάκη, του Μιχαήλ Ιταλικού, του Νικηφόρου Βρυεννίου και του Θεοδώρου Προδρομού, για να δια φωτίσει γνωστές γενικά διαπιστώσεις για την μεγάλη ενίσχυση που έλαβε η λόγια παραγωγή από τους Κομνηνούς αυτοκράτορες, εστιάζοντας, ωστόσο, στην περίοδο του Ιωάννη Β΄. Η Jeffreys αποδεικνύει ότι την περίοδο της βασιλείας του Ιωάννη φιλόδοξοι διδάσκαλοι, πρόσωπα της εκκλησίας, δημόσιοι υπάλληλοι, μέλη της πολιτικής και στρατιωτικής αριστοκρατίας, συμμετείχαν ενεργά στην λόγια παραγωγή για διάφορους λόγους, συνέθεταν πολιτιστικά δίκτυα και ευνόησαν «ενδιαφέρουσες τάσεις» και καινοτόμους πειραματισμούς. Η ανάδειξη της ρητορικής δεινότητας των λογίων λειτουργεί πλέον ως μέσο βιοπορισμού και αναζήτησης χορηγιών σε ένα ακμάζον λογοτεχνικά περιβάλλον.

Η Alessandra Bucossi (*Seeking a way out of the impasse: the Filioque controversy during John's reign*, σσ. 121-134) εξετάζει την εκκλησιαστική ζωή και τις επαφές μεταξύ του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και της εκκλησίας της Ρώμης, ως προς την αντιπαράθεση του Filioque. Με προσεκτική ανάγνωση των κειμένων για το Άγιο Πνεύμα θεολόγων της εποχής, και κυρίως του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Νικήτα (περ. 1133), εντοπίζει προσεγγίσεις που υπνοούν διαλλακτικότητα και ανεκτικότητα ως προς την δογματική διαφορά. Στα κείμενα αυτά διακρίνεται περισσότερο η τάση να διευκρινισθούν οι θεολογικές διαφορές και να συγκροτηθεί σαφής ορολογία, παρά να καταρριφθούν τα επιχειρήματα των Λατίνων. Η Bucossi θέτει προβληματισμούς για τον βαθμό επιρροής της Δύσης στο Βυζάντιο την περίοδο αυτή, θέμα το οποίο θα την απασχολήσει περαιτέρω ερευνητικά (σ. 134).

Ο Robert Ousterhout (*Architecture and patronage in the age of John II*, σσ. 135-154), διερευνά τις αρχιτεκτονικές εξελίξεις κατά την διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννη, σε τρία μεγάλα μοναστικά συμπλέγματα, που προορίζονταν για την ταφή μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας (της μονής Παντοκράτορος, του σημαντικότερου μνημείου της εποχής του Ιωάννη, της μονής της Χώρας και της μονής της Κοσμοσώτειρας). Η μελέτη των μνημειωδών αυτών ταφικών συγκροτημάτων ερμηνεύεται ως «ένα νέο είδος έκφρασης της πολιτικής εξουσίας και του οικογενειακού κύρους» (σ. 148), που, σύμφωνα με τον Ousterhout,

απηχεί τις δυναστικές συγκρούσεις μεταξύ των γυιών του Αλεξίου Α΄. Επιπλέον, ο συγγραφέας, επισημαίνει καινοτόμα χαρακτηριστικά στην μνημειακή διακόσμηση, τα οποία μέχρι πρότινος χρονολογούνταν στην βασιλεία του Μανουήλ Α΄, αλλά πλέον τοποθετούνται προγενέστερα, πιθανόν επί Ιωάννη Β΄.

Η Kallirroe Linardou (*Imperial impersonations: disguised portraits of a Komnenian prince and his father*, σσ. 155-182) εξετάζει λεπτομερώς σειρά παραστάσεων που παρήχθησαν υπό την αιγίδα του *σεβαστοκράτορος* Ισαακίου, με σκοπό να επιδείξει τις πολιτικές του φιλοδοξίες και την θέση του στην οικογενειακή ενότητα. Απεικονίσεις του Ισαακίου με τον πατέρα του Αλέξιο Α΄ βρίσκονται σε μνημεία και χειρόγραφα, πιθανώς συγκαλυμμένα υπό την μορφή βιβλικών μορφών ή αγίων, και αποκαλύπτουν την προσωπικότητα του νεαρού αδελφού του Ιωάννη και την σχέση με πατέρα τους στον αγώνα για την αυτοκρατορική νομιμότητα.

Τέλος, η Pagona Papadopoulou (*Coinage, numismatic circulation and monetary policy under John II*, σσ. 183-200) εξετάζει την παραγωγή και κυκλοφορία χρυσών νομισμάτων και την νέα νομισματική πολιτική που εφάρμοσε ο Ιωάννης Β΄ στα νοτιοανατολικά εδάφη της αυτοκρατορίας (Μικρά Ασία, Κρήτη, Ρόδος, Κύπρος) (σ. 199). Στις περιοχές αυτές, η προοδευτική αντικατάσταση του χρυσού με νομίσματα από ήλεκτρο επηρέασε το δημοσιονομικό σύστημα και φαίνεται ότι συνδέεται με διοικητικές μεταρρυθμίσεις. Αν και οι λόγοι για αυτήν την πολιτική παραμένουν ασαφείς, τα αριθμητικά στοιχεία που προσφέρει η μελέτη της Papadopoulou τεκμηριώνουν τις γνώσεις μας για την εσωτερική νομισματική πολιτική του Ιωάννη Β΄.

Συνολικά, οι συνεισφορές στον τόμο αυτόν υπογραμμίζουν αλλαγές και εξελίξεις στο Βυζάντιο κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιωάννη και αποκαλύπτουν ότι πολλά χαρακτηριστικά που αποδόθηκαν στον διάδοχό του Μανουήλ αποτελούν ουσιαστικά συνέχεια της βασιλείας των προκατόχων Κομνηνών αυτοκρατόρων και ιδιαίτερα του Ιωάννη Β΄. Οι δώδεκα αυτές αξιόλογες συνεισφορές παρέχουν πολύπλευρη εικόνα για μια σημαντική περίοδο για το Βυζάντιο και την επιρροή του τόσο στην Ανατολική Μεσόγειο όσο και την Δυτική Ευρώπη.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπ. Αθηνών

Eustathios of Thessalonike Commentary on Homer's Odyssey, edited by E. CULLHED. *Volume I. On Rhapsodies A-B* [Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia 17], Uppsala 2016, σελ. XXX+58*+472. ISBN 978-91-554-9682-1

29 ἀκριβῶς ἔτη μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μνημειώδους ἔκδοσης τῶν Σχολίων τοῦ Εὐσταθίου στὴν Ἰλιάδα¹ κυκλοφορεῖ ὁ πρῶτος τόμος τῶν ἀντιστοιχῶν Σχολίων τοῦ ἴδιου βυζαντινοῦ λογίου στὶς δύο πρῶτες ραψωδίες τῆς Ὀδυσσεΐας, σὲ κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν E. Cullhed.

Τὸ βιβλίο βασίζεται στὴν διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ συγγραφέα². Προτάσσονται βραχυγραφίες καὶ βιβλιογραφία (σσ. X-XXX), καὶ ἀκολουθεῖ ἐκτενὴς εἰσαγωγὴ (σσ. 1*-57*), διαρθρωμένη σὲ δύο ἐνότητες. Στὴν πρώτη (σσ. 1*-33*) προσδιορίζεται ἡ φύση τοῦ σχολιαστικοῦ ἔργου τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης καὶ ἐξετάζονται οἱ συνθῆκες καὶ οἱ προϋποθέσεις σύνταξης καὶ χρήσης του: οἱ *Παρεκβολές* στὴν πραγματικότητα εἶναι ἐκτενεῖς ἀνθολογίες ταξινομημένες ὄχι κατὰ θέμα, ὅπως π.χ. ὁ Στοβαῖος, ἢ ἀλφαβητικά, ὅπως τὰ Ἑτυμολογικά, ἀλλὰ μὲ βάση τὶς ἴδιες τὶς ὁμηρικὲς ραψωδίες. Ὁ σκοπὸς τοῦ ἔργου εἶναι ἡ συγκέντρωση εὐρύτατου ὕλικου, ὥστε μέσω αὐτοῦ νὰ κατευθυνθεῖ ὁ ἀναγνώστης σὲ μία γόνιμη ἀνάγνωση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Ἡ συλλογὴ τῶν σχολίων ἐγίνε σταδιακά, καὶ τὸ ἔργο τὸ συνέταξε ὁ Εὐστάθιος ἀνταποκρινόμενος

1. M. van der VALK, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, τ. 1-4, Leiden 1981-1987.

2. Ὡς προάγγελος κατὰ κάποιον τρόπο τῆς ἔκδοσης εἶχαν ἐν τῷ μεταξύ δημοσιευθεῖ τὰ ἄρθρα τοῦ ΙΔ., *The Autograph Manuscripts containing Eustathius's Commentary on the Odyssey*, *Mnemosyne* 65 (2012), 445-461 καὶ *Editing Byzantine Scholarly Texts in Authorised Manuscripts: The case of Eustathius of Thessalonike's Parekbolai on the Odyssey*, στὸν τόμο *The Art of Editing Medieval Greek and Latin: A Casebook* [Studies and Texts 203], Edited by E. GÖRANSSON – G. IVERSEN – B. CROSTINI, – B. M. JENSEN – E. KIHLMAN – E. ODELMAN, and D. SEARBY, Toronto 2016, 72-95.

σὲ παρότρυνση τῶν μαθητῶν του, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονταν ἐπιφανεῖς λόγιοι. Ἡ ἀρχικὴ σύνταξη προσδιορίζεται στὴν Κωνσταντινούπολη, μεταξὺ 1168 καὶ 1175, ἀλλὰ ὁ Εὐστάθιος συνέχισε τὴν ἐπεξεργασία καὶ στὰ χρόνια τῆς ἐπισκοπικῆς του θητείας στὴν Θεσσαλονίκη. Στὴν δευτέρη ἐνότητα (σσ. 35*-57*), περιγράφονται τὰ χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὸ ἔργο, ἐξετάζονται οἱ μεταξὺ τους σχέσεις καὶ παρουσιάζεται ἡ ἐκδοτικὴ μέθοδος ποὺ ἀκολουθήθηκε. Τὰ χειρόγραφα Paris. Gr. 2712 (=P) καὶ Marc. Gr. 460 (=M), ποὺ χρονολογοῦνται πρὸς τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ., χαρακτηρίζονται *authorial* μὲ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι αὐτόγραφα τοῦ Εὐσταθίου ἢ τουλάχιστον γράφτηκαν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία του. Πέντε ἀκόμα μεταγενέστερα χειρόγραφα προέρχονται ἀπὸ τοὺς κώδικες P καὶ M καὶ κρίνονται ὡς *eliminandi*. Περιγράφονται καὶ οἱ ἑπτὰ κώδικες ποὺ παραδίδουν ἐκτενῆ ἀποσπάσματα τῶν σχολίων, καθὼς καὶ ἡ πρώτη ἔντυπη ἔκδοσή τους (Ρώμη 1549).

Ἡ ἔκδοση τοῦ κειμένου τῶν σχολίων (σσ. 1-471) συνοδεύεται ἀπὸ ἀγγλικὴ μετάφραση (στὶς μονῆς σελίδες, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ πρωτότυπο). Ἐπίσης παρατίθενται τρία ὑπομνήματα: τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, τὸ ὑπόμνημα τῶν ὁμηρικῶν καὶ ἄλλων χωρίων ποὺ σχολιάζονται ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο, καὶ τὸ ὑπόμνημα τῶν πηγῶν καὶ τῶν παραλλήλων χωρίων, ποὺ εἶναι πλουσιότατο, ἀναλυτικότερο καὶ ἐκτείνεται καὶ στὶς δεξιῆς σελίδες, κάτω ἀπὸ τὴν μετάφραση.

Συνολικὰ πρόκειται γιὰ ἀξιολογότατη καὶ ἐπιμελημένη ἐργασία. Ἰδιαίτερα φροντισμένη εἶναι ἡ ἔκδοση αὐτοῦ τοῦ δύσκολου τυποτεχνικὰ βιβλίου, τὸ ὁποῖο ἐντάσσεται στὴν καθιερωμένη ἐκδοτικὴ σειρὰ *Studia Byzantina Upsaliensia*, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Upsala. Μὲ τὸ βιβλίον ἔχουν τεθεῖ οἱ βάσεις γιὰ μιὰ σύγχρονη ἔκδοση καὶ τῶν Σχολίων τῆς Ὀδυσσεΐας, ἡ ὁποία ἐλπίζουμε ὅτι δὲν θὰ βραδύνει.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ
ΠΕ/ΕΙΕ

A. CAMERON – N. GAUL (eds.), *Dialogues and Debates from Late Antiquity to Late Byzantium*, Routledge, Oxford – New York 2017, σελ. xi+283. ISBN 978-1-4724-8935-7

Ο «Διάλογος» ως διακριτό λογοτεχνικό είδος σπανίως είχε απασχολήσει τους μελετητές της βυζαντινής λογοτεχνίας, μολονότι καλλιεργήθηκε σε όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και εκατοντάδες γνωστά παραδείγματά του χρονολογούνται από την ύστερη αρχαιότητα (2ος αι. μ.Χ.) έως το τέλος του Βυζαντίου το 1453, αλλά και πέρα από αυτό. Τα τελευταία χρόνια η Averil Cameron στρέφει συστηματικά το επιστημονικό της ενδιαφέρον στο θέμα (βλ. π.χ. τα δύο πρόσφατα βιβλία της *Dialoguing in Late Antiquity*, Center for Hellenic Studies, Washington, D.C. 2014 και *Arguing It Out. Discussion in Twelfth-Century Byzantium*. The Natalie Zemon Davis Annual Lecture Series at Central European University, Budapest 2014¹) θέτοντας ερωτήματα που αναδεικνύουν σημαντικές πτυχές του και επισημαίνοντας την ανάγκη για σύγχρονες μελέτες, νέες κριτικές εκδόσεις αλλά και έκδοση των κειμένων που παραμένουν ακόμα ανέκδοτα. Τον Ιούλιο 2014, στον Keble College του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, πραγματοποιήθηκε ειδικό διεθνές συνέδριο, με θέμα: “But How Shall We Converse? Dialogues and Debates from Late Antiquity to Late Byzantium”. Από αυτό προέκυψε η έκδοση του συγκεκριμένου τόμου, που επιμελήθηκαν, με φροντίδα, οι εκ των συνδιοργανωτών του, Averil Cameron και Niels Gaul. Όπως σημειώνεται στον πρόλογο του βιβλίου, για πρώτη φορά, επιχειρείται μια σφαιρική προσέγγιση της παράδοσης του λογοτεχνικού και φιλοσοφικού διαλόγου σε ελληνική γλώσσα από τον 1ο μ.Χ. αιώνα μέχρι το τέλος του Βυζαντίου. Δεκαέξι κεφάλαια/μελέτες εξετάζουν συγκεκριμένες περιπτώσεις διαλογικών κειμένων, όπου συνδυάζονται θεωρητικές προσεγγίσεις με την εις

1. Βλ. και βιβλιοκρισία του δεύτερου τόμου από τον Κ. ΧΡΥΣΟΓΕΩΛΟ στον τρέχοντα τόμο των *ΒυζΣυμμ*, σσ. 364-373.

βάθος ανάλυση και περιλαμβάνονται συγκρίσεις με τις γειτονικές συριακές, γεωργιανές, αρμενικές και λατινικές παραδόσεις. Κάθε μελέτη υπομνηματίζεται με σημειώσεις και ολοκληρώνεται με την παράθεση των πηγών.

Στην Εισαγωγή (σσ. 1-7), οι επιμελητές Averil Cameron και Niels Gaul εκθέτουν με σαφήνεια τόσο το περιεχόμενο όσο και την προσφορά αυτού του βιβλίου στη μελέτη των βυζαντινών λογοτεχνικών διαλόγων· ορίζουν το λογοτεχνικό είδος, μνημονεύουν τις σημαντικότερες συμβολές της τρέχουσας βιβλιογραφίας για το θέμα, για να καταδείξουν την αναγκαιότητα που έρχεται να καλύψει ο τόμος αναφέρονται στην ποικίλη θεματολογία των βυζαντινών διαλόγων και, σε αδρές γραμμές, επισημαίνουν όψεις, προβληματισμούς ή πορίσματα που προκύπτουν από τα επιμέρους κεφάλαια-συμβολές των ερευνητών, που συγκροτούν τον τόμο.

Η διάθρωση των κεφαλαίων ακολουθεί αδρομερώς χρονολογική σειρά: προτάσσεται η ενδιαφέρουσα συζήτηση της Ελένης Κεχαγιά-Οvseiko για την τυπολογία, τη θεματική και τα χαρακτηριστικά των διαλογικών έργων του Πλουτάρχου, -συγγραφέα με διαρκή την παρουσία της επιρροής του στα βυζαντινά γράμματα και την παιδεία-, τη σχέση τους με το Πλατωνικό πρότυπο και τη σύνδεσή τους με τις πρακτικές των ρητορικών σχολών της β' σοφιστικής (Plutarch's dialogues: beyond the Platonic example?, σσ. 8-19). Ακολουθεί η μελέτη του Alberto Rigolio για το έργο *Erosthophus*, ενός φιλοσοφικού διαλόγου περί ψυχής στα συριακά, μετάφραση κατά πάσα πιθανότητα ενός χαμένου ελληνικού πρωτοτύπου που η δημιουργία του πρέπει να τοποθετηθεί νωρίτερα από τα τέλη του 2ου μ.Χ. αιώνα (*Erosthophus*, a Syriac dialogue with Socrates on the soul, σσ. 20-31). Στο ερώτημα γιατί ο Ιωάννης Χρυσόστομος επέλεξε για το σημαντικό του έργο *Περί Ιερωσύνης* τη λογοτεχνική φόρμα του Διαλόγου και όχι της Ομιλίας, της οποίας αναμφισβήτητα υπήρξε ο κατεξοχήν δεξιότηχης, απαντά με πειστικά επιχειρήματα ο Alberto J. Quiroga Puertas (*The rhetorical mechanisms of John Chrysostom's On Priesthood*, σσ. 32-42)· κατά την άποψή του, η ποικιλία ρητορικών μορφών και τεχνασμάτων που προσέφερε στον συγγραφέα το είδος του διαλόγου εξυπηρετούσε τη διάθεση εξισορρόπησης των αντιθέσεων και συγκεκριασμού της πολυφωνίας που χαρακτήριζαν σε διάφορα επίπεδα, θρησκευτικά, πολιτικά και πνευματικά, τόσο την εποχή του όσο και τις επιδιώξεις του ιεράρχη. Δύο κεφάλαια, που υπογράφουν ο Patrick Andrist (*Literary distance and complexity in late antique and early Byzantine Greek dialogues Adversus Iudaeos*, σσ. 43-64) και ο Peter Van Nuffelen (*Prepared for all occasions: the Trophies of Damascus and Bonwetsch Dialogue*, σσ. 435-76), είναι

αφιερωμένα σε διάφορους διαλόγους *Κατά Ιουδαίων* της πρώιμης περιόδου μέχρι τον 7ο αιώνα, για τους οποίους προτείνεται να μελετηθούν όχι μόνο ως συγκεκριμένο είδος αλλά και ως έργα που ανήκουν σε ένα ευρύτερο κειμενικό περιβάλλον, όπου συνηθίζονται οι διάλογοι ως προσφορότερος τρόπος έκφρασης. Στη συνέχεια, ο Péter Tóth δείχνει πώς τον 8ο/9ο αι. οι Βυζαντινοί οικειοποιήθηκαν και προσάρμοσαν την προγενέστερη παράδοση απόκρυφων αποκαλυπτικών διαλόγων σε νέες ‘απόκρυφες’ ψευδο-βιβλικές αποκαλύψεις, και μαζί με δάνεια από διάφορες συλλογές ερωταποκρίσεων δημιούργησαν νέα διαλογικά κείμενα (New Wine in old wineskin: Byzantine reuses of the apocryphal revelation dialogue, σσ. 77-93). Τη διδασκαλία του Μάξιμου Ομολογητή περί συναισθημάτων στο διαλογικό έργο του *Λόγος ασκητικός* (*Liber asceticus*) αναλύει ο Ιωάννης Παπαδογιαννάκης (Dialogical pedagogy and the structuring of emotions in *Liber Asceticus*, σσ. 94-104).

Τον 12ο αιώνα, εποχή μετακινήσεων και συγχρωτισμού των ανθρώπων στον ευρύτερο ευρωπαϊκό κόσμο, οι διαφωνίες, οι συζητήσεις και οι συχνά δημόσιες αντιπαραθέσεις γνώρισαν άνθιση τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στους κύκλους των σχολαστικών της Δύσης. Τέσσερις μελέτες του τόμου είναι αφιερωμένες σε διαλογικά έργα αυτής της περιόδου. Οι θεολογικές συζητήσεις μεταξύ Λατίνων και Βυζαντινών έγιναν αφορμή για να γραφτούν και να κυκλοφορήσουν διάλογοι που ως κείμενα εξυπηρετούσαν πολλούς σκοπούς, χωρίς πάντοτε να αναπαράγουν πιστά τις πραγματικές συζητήσεις που έλαβαν χώρα. Με αυτό το πρίσμα σχολιάζει ο Alex J. Novikoff τους *Διαλόγους* που συνέταξε ο Ανσέλμος του Χάβελμπεργκ μια δεκαετία μετά από τις συζητήσεις που είχε πραγματοποιήσει με τους δώδεκα *διδασκάλους* και τον Νικήτα Νικομηδείας κατά την αποστολή του στην Κωνσταντινούπολη το 1136 (Anselm of Havelberg’s controversies with the Greeks: a moment in the scholastic culture of disputation, σσ. 105-122). Στο πλαίσιο των συζητήσεων μεταξύ Λατίνων και Ορθοδόξων και στην προσπάθεια λύσης του Σχίσματος τον 12ο αιώνα εντάσσει και εξετάζει η Alessandra Bucossi τους έξι διαλόγους *Περί έκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος* που έγραψε ο χαρτοφύλακας της Μεγάλης Εκκλησίας Νικήτας ο του Μαρωνείας και μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, μια άγνωστη ως επί το πλείστον προσωπικότητα (The six dialogues by Niketas of ‘Maroneia’: a contextualising introduction, σσ. 137-152). Στις θεολογικές έριδες, τις σχέσεις και τα λογοτεχνικά ενδιαφέροντα των λογίων της Κωνσταντινούπολης την ίδια εποχή εστιάζει το ενδιαφέρον της η Φωτεινή Σπίγγου. Κατά την άποψή της, η επιλογή του Σωτήριχου Παντεύγενου να διατυπώσει τις διαφορετικές από τη Σύνοδο

απόψεις του με τη μορφή πλατωνικού διαλόγου είχε συγκεκριμένο στόχο: ο μη αριστοκρατικής καταγωγής Παντεύγενος και υποψήφιος πατριάρχης Αντιοχείας ήταν δημιουργία του περιβάλλοντος των μορφωμένων της πρωτεύουσας: θέλησε να απευθυνθεί ακριβώς σε αυτούς τους εξαιρετικής κλασικής παιδείας ανθρώπους, που θα εκτιμούσαν τη ρητορική επιδεξιότητα του λόγου του και θα αντιλαμβάνονταν την υπαινικτική σχέση του με τον προγενέστερο πλατωνίζοντα διάλογο του Ευστρατίου Νικαίας. Ο πλατωνικός διάλογός του, παρά τις αιρετικές του θέσεις, φαίνεται πως πράγματι εντυπωσίασε με την αριτιότητά του τους λογίους της εποχής (*A Platonising dialogue from the twelfth century: the logos of Soterichos Panteugenos*, σσ. 123-136). Με αφορμή το έργο του Θεοδώρου Προδρομού *Αμάραντος*, διαλογικό κείμενο γραμμένο κατά το πρότυπο των διαλόγων του Λουκιανού, ο Eric Cullhed (*Theodore Prodromos in the Garden of Epicurus*, σσ. 153-166) μελετά τις απόψεις και τους προβληματισμούς του συγγραφέα για διάφορα θέματα γύρω από τη φύση της ανθρώπινης ζωής και τη Θεία Πρόνοια που απαντούν σε πολλά άλλα έργα του. Εντοπίζει πειστικά την παρουσία τους στον *Αμάραντο*, αντικρούει την άποψη περί αδεξιότητας και ασυμμετρίας στη διάρθρωση του έργου και αναδεικνύει τη μεγάλη λογοτεχνική μαεστρία του Θεοδώρου Προδρομού και τον υπαινικτικό του λόγο.

Με τη μελέτη του Nikoloz Aleksidze που ακολουθεί περνάμε από την Βυζαντινή Κωνσταντινούπολη στη μεσαιωνική Γεωργία: ο συγγραφέας της σκιαγραφεί με σαφήνεια και συντομία την ιστορία και τις επιδράσεις των γειτονικών λαών στην εξέλιξη και την ανάπτυξη του διαλογικού είδους στη λογοτεχνία της περιοχής αυτής (*'Let us not obstruct the possible': dialoguing in medieval Georgia*, σσ. 167-183).

Τέσσερις μελέτες είναι αφιερωμένες στην Παλαιολογία περίοδο: Πιο ειδικά, η μελέτη του Niels Gaul, με την οποία αρχίζει η τελευταία αυτή ενότητα, προσφέρει μια σφαιρική προσέγγιση των ποικίλων ειδών διαλόγων, σε πεζό ή ποιητικό λόγο, μεταξύ δύο ή περισσότερων προσώπων αλλά και των ενσωματωμένων διαλόγων σε διάφορα ρητορικά έργα, που γράφτηκαν κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Όπως καταδεικνύεται, τα έργα αυτά μπορούσαν να εκφωνηθούν δημόσια από ένα και μόνο πρόσωπο. Η αμεσότητα του διαλογικού τρόπου συνέβαλε στη δημιουργία πειστικών φανταστικών κόσμων παρρησίας και αρμονίας, αλληγορικών ή μη, που παρουσιάζονταν ενώπιον των «θεάτρων», και σίγουρα κατόρθωσαν να υπερκεράσουν τη σφαίρα μιας απλής «λογοτεχνικής μίμησης» στο πλαίσιο της βυζαντινής ρητορικής (*Embedded dialogues and dialogical voices in Palaiologan prose and verse*, σσ. 184-202). Με

τους δύο διαλόγους του Νικηφόρου Γρηγορά *Φιλομαθής ή Περί Υβριστών και Φλωρέντιος ή Περί σοφίας* ασχολείται η Dinvna Manolova (Nikephorus Gregoras's *Philomathes and Phlorentios*, σσ. 203-219), η οποία πιστεύει ότι οι δύο διάλογοι πρέπει να συνεξετάζονται, διότι ο μεν πρώτος μπορεί να διαβαστεί ως μια συζήτηση και ένα παράδειγμα του τί είναι αγάπη για τη μάθηση (φιλομάθεια), ενώ ο δεύτερος ως συζήτηση για το τί προσπαθεί να επιτύχει ο φιλομαθής και κατ' επέκταση ως παράδειγμα του τί είναι σοφία και τί όχι. Στη συνέχεια, ο Florin Leonte εξετάζει δύο διαλόγους πολύ διαφορετικούς μεν ως προς το περιεχόμενο, τον διάλογο του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου με τη μητέρα του *περί Γάμου* και τον σατιρικό νεκρικό διάλογο *Μάζαρις*, οι οποίοι όμως, κατά την άποψή του, έχουν κοινούς σκοπούς που επιτυγχάνονται με κοινούς τρόπους, τη δραματοποίηση και την αφήγηση. Δεν επιχειρηματολογούν απλώς υπέρ μιας θεωρητικής άποψης αλλά ασκούν δριμυία κριτική σε συμπεριφορές και στάσεις (Dramatisation and narrative in late Byzantine dialogues: Manuel II Palaiologos's *On Marriage and Mazaris' Journey to Hades*, σσ. 220-236). Τέλος, ο Γεώργιος Καραμανώλης ασχολείται με τους μοναδικούς δύο διαλόγους του Γεωργίου Γενναδίου Σχολαρίου (Form and content in the dialogues of Gennadios Scholarios, σσ. 237-251). Επισημαίνει πως, μολονότι ο διάλογος δεν είναι προσφιλές λογοτεχνικό μέσο έκφρασης του ιεράρχη, ο Σχολάριος επέλεξε τη διαλογική μορφή στα δύο έργα του, *Περί έκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος* και *Κατά Ίουδαίων*, διότι η φόρμα αυτή εξυπηρετούσε καλύτερα τους σκοπούς του, τον απολογητικό στην πρώτη περίπτωση και της πολεμικής στη δεύτερη.

Ο τόμος ολοκληρώνεται με τον κατάλογο της βιβλιογραφίας (σσ. 252-275), που έχει παρατεθεί συντομογραφημένη στις σημειώσεις του κάθε κεφαλαίου, και ένα ευρετήριο προσώπων και πραγμάτων (σσ. 276-283).

ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

Eustathios von Thessalonike, Kaiserreden, eingeleitet von G. KARLA, aus dem byzantinischen Griechisch übersetzt und mit Anmerkungen versehen von K. METZLER [Bibliothek der griechischen Literatur 81], Anton Hiersemann, Stuttgart 2016, σελ. XI+195. ISBN 978-3-7772-1624-9.

Αποτελεί ευτύχημα ότι τα τελευταία χρόνια έχουν πληθύνει οι μεταφράσεις κειμένων του λογίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ευσταθίου, οι οποίες, μαζί με τις νέες εκδόσεις, φανερώνουν το αμείωτο ενδιαφέρον για το έργο του. Το υπό εξέταση βιβλίο, καρπός της συνεργασίας μεταξύ της Γραμματικής Κάρλα (ΓΚ) και της Karin Metzler (ΚΜ), προσφέρει την γερμανική μετάφραση τεσσάρων αυτοκρατορικών λόγων του Ευσταθίου, συγκεκριμένα των Ο, Μ, Ν και Κ, σύμφωνα με την έκδοση του Peter Wirth¹, αλλά τοποθετημένων κατά χρονολογική σειρά. Την καθαυτό μετάφραση έχει αναλάβει η ΚΜ, γνώστρια του Ευσταθίου, η οποία, ως γνωστόν, έχει εκδώσει, μεταφράσει και σχολιάσει στα γερμανικά το έργο του *Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ ἐπὶ διορθώσει τῶν περὶ αὐτόν*². Ο υπό εξέταση τόμος εντάσσεται στην γνωστή σειρά Bibliothek der griechischen Literatur (BGL), στο πλαίσιο της οποίας έχουν εκδοθεί αξιόλογες μεταφράσεις και άλλων βυζαντινών κειμένων στην Γερμανική.

Το βιβλίο διαρθρώνεται ως εξής:

[1.] Πρόλογος (Vorwort, σ. VII).

[2.] Ενότητα που φέρει την υπογραφή της ΚΜ και στην οποία αιτιολογείται η επιλογή των συγκεκριμένων λόγων του Ευσταθίου, καθώς και το ύφος της μετάφρασης (Zu Auswahl und Stil, σσ. IX-XI).

1. *Eustathii Thessalonicensis opera minora, magnam partem inedita*, έκδ. P. WIRTH [CFHB 32], Berlin – New York 2000, O: 261-288· M: 202-228· N: 229-249· K: 182-194.

2. *Eustathii Thessalonicensis De emendanda vita monachica*, έκδ. και γερμ. μτφρ. Κ. METZLER [CFHB 45], Berlin – New York 2006· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Eustathios von Thessalonike und das Mönchtum. Untersuchungen und Kommentar zur Schrift De emendanda vita monachica* [Supplementa Byzantina, Texte und Untersuchungen 9], Berlin – New York 2006.

[3.] Εισαγωγή (Einleitung, σσ. 1-16), η οποία φέρει την υπογραφή της ΓΚ και αποτελείται από τις υποενότητες:

[3.1.] «Βασιλικοί λόγοι» (Kaiserreden, σσ. 1-7), όπου ο αναγνώστης πληροφορείται για το φιλολογικό είδος στο οποίο ανήκουν, τους σωζόμενους σχετικούς λόγους από τον 4ο αι. μ.Χ. έως και την παλαιολόγεια εποχή, το πλαίσιο, τα χαρακτηριστικά και τον σκοπό τους.

[3.2.] Σύντομη αλλά ενημερωμένη εργοβιογραφία του Ευσταθίου (Leben und Werk des Eustathios von Thessalonike, σσ. 7-12).

[3.3.] Μία εξαιρετικά χρήσιμη περιγραφή της δομής των τεσσάρων μεταφρασμένων λόγων (Zur Struktur der Reden, σσ. 12-16).

[4.] Η μετάφραση των λόγων (Übersetzung, σσ. 17-180), η οποία, όπως προαναφέρθηκε, φέρει την υπογραφή της ΚΜ. Οι ελληνικοί τίτλοι των λόγων που μεταφράζονται είναι οι ακόλουθοι:

[4.1.] *Λόγος ῥητορικὸς τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κῦρ Εὐσταθίου τοῦ τοῦ Καταφλῶρον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν* (Rede O ed. Wirth, σσ. 17-67).

[4.2.] *Τοῦ αὐτοῦ λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν, ὅτε ἦν ἔτι τῆς ἁγιωτάτης τῶν Μύρων ἐκκλησίας ὑποψήφιος* (Rede M ed. Wirth, σσ. 69-117).

[4.3.] *Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἀναγνωσθεῖς εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν* (Rede N ed. Wirth, σσ. 119-155).

[4.4.] *Τοῦ αὐτοῦ λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν* (Rede K ed. Wirth, σσ. 157-180).

[5.] Βιβλιογραφία (Literaturverzeichnis, σσ. 181-188).

[6.] Ευρετήριο (Register, σσ. 189-195).

Αναπόφευκτα, και λόγω της χρονικής εγγύτητας της έκδοσής τους, το βιβλίο αυτό φέρνει στον νου την ελαφρώς προγενέστερη αγγλική μετάφραση έξι «κοσμικών λόγων» (secular orations) του Ευσταθίου από τον Andrew Stone, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται οι Ο, Μ, Ν αλλά όχι ο Κ³. Οι ΓΚ και ΚΜ εύλογα φροντίζουν να διευκρινίσουν στον πρόλογο ότι η ύπαρξη της πρόσφατης αγγλικής μετάφρασης του Stone δεν καθιστά περιττή την δική τους απόπειρα. Οι πειστικοί λόγοι που προβάλλουν είναι ότι εκείνες απευθύνονται στο

3. *Eustathios of Thessaloniki, Secular Orations 1167/8 to 1179*, αγγλ. μτφρ., εισ. και σχόλια Α. F. STONE [Byzantina Australiensia 19], Brisbane 2013. Βλ. την βιβλιοκρισία του γράφοντος στα *ΒυζΣυμ* 25 (2015), 327-333.

γερμανόφωνο αναγνωστικό κοινό, ότι η πολυπλοκότητα και οι ιδιαιτερότητες του έργου του Ευσταθίου αφήνουν ευρέα περιθώρια περαιτέρω ενασχόλησης μαζί του, και ότι αποδίδουν έμφαση στον φιλολογικό παρά στον ιστορικό σχολιασμό, όπως έχει κάνει ο Stone (σ. VII). Ο γράφων θα πρόσθετε ότι και η στόχευση των δύο προσπαθειών δεν ταυτίζεται, καθώς για την γερμανική μετάφραση δεν επιλέγονται διάφορα είδη «κοσμικών λόγων» του Ευσταθίου με διαφορετικούς αποδέκτες, αλλά αυτοκρατορικοί λόγοι που έχουν έναν και μοναδικό αποδέκτη.

Πράγματι έχει ιδιαίτερη αξία το γεγονός ότι και οι τέσσερις λόγοι απευθύνονται στον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1143-1180) καλύπτοντας την περίοδο 1173/4 - 1179/80 (η ΚΜ είναι ιδιαίτερα προσεκτική και παραθέτει στην πρώτη υποσημείωση κάθε μεταφρασμένου λόγου τις διαφορετικές εκτιμήσεις που έχουν διατυπωθεί ως προς την χρονολόγηση της συγγραφής), η οποία αντιστοιχεί σε διάφορες φάσεις της σταδιοδρομίας του Ευσταθίου. Ο Paul Magdalino έχει χαρακτηρίσει τον Μανουήλ ως «the most heavily eulogised of all Byzantine emperors» και αναφέρει ότι έχουν διασωθεί περισσότερα από εβδομήντα εγκώμια με αποδέκτη τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα⁴. Συνεπώς, τα τέσσερα κείμενα του Ευσταθίου συνιστούν μια πρόσφορη παραδειγματική περίπτωση τόσο για την εξέταση των αυτοκρατορικών λόγων σε μια εποχή άνθησης του είδους όσο και για τον τρόπο που τους συνέθετε ένας πραγματικός δεξιότηχης της εξεζητημένης και δύσκολης γλώσσας (και ύφους) που απαντά στα κείμενα αυτά.

Σημειωτέον ότι οι λόγοι παρέχουν πληροφορίες και ενδείξεις για διάφορα γεγονότα, αντιλήψεις και τάσεις των τελευταίων ετών της βασιλείας του Μανουήλ, σε ένα «αυλικό πλαίσιο». Οι συγγραφείς δικαίως αποδίδουν έμφαση στην στόχευση των κειμένων αυτού του είδους. Αυτά τα μακροσκελή εγκώμια, που είχαν την δική τους θέση στην αυτοκρατορική εθιμοτυπία, ήταν φορείς σύνθετων μηνυμάτων και μπορούν να ξεταστούν από διαφορετικές οπτικές γωνίες, π.χ. την προσπάθεια του ρήτορα να υπερισχύσει των ομοτέχων του και να προσελκύσει την εύνοια του αυτοκράτορα· την απόπειρα να εκφραστεί η άποψη μιας ομάδας στην αυλή για ένα συγκεκριμένο ζήτημα ή, αντίστροφα, την ανάγκη να διαφημιστεί η πολιτική του αυτοκράτορα (σσ. IX, 6-7).

4. P. MAGDALINO, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 414.

Οι τέσσερις λόγοι του Ευσταθίου αποτελούν υψηλά δείγματα του συγκεκριμένου είδους, αλλά είναι παγκοίμως γνωστό ότι η μετάφραση των κειμένων αυτών δεν συνιστά εύκολο εγχείρημα. Ωστόσο, η ΚΜ πέτυχε να ισορροπήσει μεταξύ του σεβασμού στο πνεύμα του πρωτοτύπου και της ανάγκης να προσφέρει μια ευανάγνωστη, ρέουσα και κατανοητή μετάφραση στον σύγχρονο (γερμανόφωνο) αναγνώστη. Το αποτέλεσμα την δικαιώνει και σε επίπεδο σχολιασμού (διασαφηνίζονται νύξεις στην εκκλησιαστική και θύραθεν γραμματεία, σε πρόσωπα και γεγονότα, καθώς και όροι, «τόποι», μεταφραστικές επιλογές κ.ά.), επιτυγχάνοντας μια συνολική προσέγγιση των τεσσάρων λόγων του Ευσταθίου, η οποία θα ωφελήσει κάθε ειδικό και μη αναγνώστη.

Συμπερασματικά, πρόκειται για ένα επιτυχημένο και αξιέπαινο εγχείρημα, το οποίο με τις αναγνώσεις που προτείνει και τον διασαφητικό σχολιασμό συμβάλλει στην ολοένα βαθύτερη κατανόηση του έργου του Ευσταθίου.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ
ΠΙΕ/ΕΙΕ

Κατάλογοι ελληνικών χειρογράφων. Ορισμένες εκδόσεις της τελευταίας δεκαετίας. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ένα ιδιαίτερα ανανεωμένο ενδιαφέρον του ερευνητικού κόσμου για την καταλογογράφηση ελληνικών κωδίκων παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες. Εκτός από την έκδοση αρκετών νέων καταλόγων διαφόρων συλλογών ανά τον κόσμο, το ομολογουμένως δύσκολο, χρονοβόρο και, κατά πολλούς, πληκτικό αυτό είδος επιστημονικού δημοσιεύματος αποτέλεσε αντικείμενο συζητήσεων, συνεδρίων, προγραμμάτων και συλλογικών τόμων. Ως εκ τούτου δεν είναι τυχαίο ότι η καταλογογράφηση ως προβληματική και μεθοδολογία τείνει πλέον να εξελιχθεί σε χωριστό κλάδο της Παλαιογραφίας και Κωδικολογίας. Άλλωστε η πρόοδος των ψηφιακών επιστημών προσέφερε καινοτόμους μορφές δόμησης των περιγραφών των χειρογράφων, όχι πλέον σε βιβλίο (έντυπο ή ψηφιακό), αλλά σε βάσεις δεδομένων διαθέσιμες στο διαδίκτυο, ενώ και για την ίδια την εσωτερική διάρθρωση των περιγραφών προτείνεται μία νέα λογική που απομακρύνεται από την έως τώρα ισχύουσα αντιμετώπιση κάθε κώδικα ως ενιαίου συνόλου και στρέφεται στην αναζήτηση της αρχικής πρόθεσης κατασκευής του και της πιθανής μετέπειτα διαστρωμάτωσης που προστέθηκε στο πέρασμα των αιώνων¹.

1. Γενικώς για την καταλογογράφηση χειρογράφων –σε διάφορες γλώσσες, και στα ελληνικά– και για τις νεώτερες μεθοδολογικές τάσεις σε αυτή βλ. το σχετικό κεφάλαιο στο Α. BAUSI και άλλοι (εκδ.), *Comparative Oriental Manuscript Studies. An introduction*, χωρίς τόπο έκδοσης 2015, 465-538 (ο τόμος είναι ελεύθερα διαθέσιμος στη διεύθυνση <https://www.aai.uni-hamburg.de/en/comst/publications/handbook.html>). Οι πιο πρόσφατες εξελίξεις στην καταλογογράφηση ελληνικών κωδίκων παρουσιάζονται στον συλλογικό τόμο P. DEGNI – P. ELEUTERI – M. MANIACI (εκδ.), *Greek manuscript cataloguing: Past, present, and future*, [Bibliologia 48], Turnhout 2018, με κεφάλαιο (σσ. 67-73) για σχετικές προσπάθειες και εκδόσεις στην Ελλάδα από τον γράφοντα: Z. MELISSAKIS, Cataloguing Greek manuscripts in Greece. Recent progress, current developments, future efforts and the case of the Monastery of Patmos.

*Παρά τις καινοτομίες αυτές όμως, οι «παραδοσιακοί» κατάλογοι χειρογράφων παραμένουν ακόμη οι περισσότερο διαδεδομένοι. Δεν σκοπεύουμε να παρουσιάσουμε όλες τις νέες εκδόσεις των τελευταίων ετών, αλλά ορισμένες από τις πιο σημαντικές, καθώς και την πρόσφατη δημοσίευση του πολυαναμενόμενου συμπληρώματος του ευρετηρίου (*Répertoire*) των βιβλιοθηκών με ελληνικά χειρόγραφα και βιβλιογραφικού οδηγού των καταλόγων τους.*

Τερά Μονή Σίμωνος Πέτρας. Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων. Σύνταξη Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, Άγιον Όρος 2012, σελ. 296+36 πίνακες, ISBN 978-960-8474-239.

Ο συντάκτης του έργου διακρίνεται για τη μεγάλη συνεισφορά του στη νεώτερη καταλογογράφηση των αθωνικών συλλογών. Του παρόντος καταλόγου προηγήθηκαν δύο τόμοι του (των ετών 1998 και 2007) για τη Μονή Ιβήρων (κώδικες 1-100 και 1387-1568), το ίδιο έτος (2012) και το 2015 από κοινού με τον μοναχό Ζαχαρία Ξηροποταμινό εξέδωσαν συμπληρωματικό κατάλογο της Μονής Ξηροποτάμου (κώδικες 426-557) και περιγραφή εννέα νέων χειρογράφων και έξι σπαραγμάτων της, ενώ διάφορα μικρότερα δημοσιεύματά του παρέχουν πληροφορίες για μεμονωμένους κώδικες των παραπάνω συλλογών. Εάν στο αθωνικό έργο του προστεθούν και οι περιγραφές του για ελάχιστονες συλλογές της Θεσσαλονίκης, γίνεται φανερό ότι πρόκειται για έμπειρο καταλογογράφο ελληνικών κωδίκων.

Στον παρόντα τόμο περιγράφεται το σύνολο (179 κώδικες) της νεώτερης, ως προς τη συγκρότησή της, αθωνικής συλλογής χειρογράφων, δεδομένου ότι η παλαιά βιβλιοθήκη της Μονής κήκε ολοσχερώς, πλην τριών κωδίκων, το 1891, έχοντας όμως πληγεί και παλαιότερα από πυρκαγιά, το 1580. Συνεπώς η πρώτη σημαντική συμβολή του έργου έγκειται στην αναλυτική περιγραφή όλων των κωδίκων μιας αγιορειτικής βιβλιοθήκης, κάτι που για ελάχιστες συλλογές της χερσονήσου έχει επιτευχθεί έως σήμερα, ενώ για αρκετές από αυτές αγνοούμε ακόμη και τον ακριβή αριθμό των τόμων τους.

Σύμφωνα με τη συνήθη τυπολογία των καταλόγων χειρογράφων η εισαγωγή του έργου (σσ. 11-22) περιλαμβάνει στοιχεία για την ιστορία της συλλογής, συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου της (από απόψεως χρονολόγησης, ύλης γραφής, κειμένων και καλλιτεχνικής αξίας), αναδρομή στις προγενέστερες προσπάθειες καταγραφής της και στο χρονικό της παρούσας, καθώς και ανάλυση της μεθόδου που ακολουθήθηκε στις περιγραφές. Ως

προς την ιστορία, τα στοιχεία για την έως το 1891 εικόνα της βιβλιοθήκης προέρχονται –όπως δηλώνεται από τον συγγραφέα– από παλαιότερη μελέτη του Κρίτωνα Χρυσοχοΐδη, ενώ για τη μεταγενέστερη έως σήμερα οι λίγες παρεχόμενες πληροφορίες (σ. 13) πιστεύουμε ότι θα μπορούσαν να εμπλουτιστούν, κυρίως με σχετικές με την προέλευση των κωδίκων, οι οποίες άλλωστε τις περισσότερες φορές προσφέρονται μέσα στις περιγραφές τους. Εάν μάλιστα γινόταν συνθετική αξιοποίηση των πληροφοριών αυτών, ει δυνατόν σε συνδυασμό με πιθανές άλλες προερχόμενες από διαφορετικές πηγές (αρχαιακές, μαρτυρίες επισκεπτών κ.λπ.), το τμήμα αυτό της εισαγωγής θα μπορούσε να αποκτήσει αξία εξαντλητικής ιστορικής έρευνας για τη νεώτερη ιστορία της σιμωνοπετρίτικης βιβλιοθήκης². Ως προς την αναδρομή στις παλαιότερες καταλογογραφήσεις της βιβλιοθήκης (σσ. 14-15) απουσιάζει μία αναφορά στις αναλυτικές περιγραφές των κωδίκων 1-60 και 62-80 που συντάχθηκαν από τον γράφοντα την περίοδο 2004-2006 στο πλαίσιο του έργου «Αγιορειτική μνήμη. Ψηφιοποίηση και καταγραφή των χειρογράφων κωδίκων της βιβλιοθήκης της Μονής Σιμωνόπετρας» (πρόγραμμα «Κοινωνία της πληροφορίας») που υλοποιήθηκε από την ίδια τη Μονή με επιστημονικό υπεύθυνο τον Κρίτωνα Χρυσοχοΐδη. Οι περιγραφές που είχαν συνταχθεί τότε είχαν εισαχθεί σε βάση δεδομένων (μαζί με φωτογραφίες των κωδίκων) και είχαν διατεθεί ελεύθερα στο διαδίκτυο, στη διεύθυνση www.athosmemory.com.

Μετά την εισαγωγή ακολουθεί (σσ. 23-29) η επεξήγηση των συντομογραφιών που χρησιμοποιούνται στις βιβλιογραφικές παραπομπές (στις περιγραφές των κωδίκων και όχι στην εισαγωγή του τόμου) και σε άλλα στοιχεία των περιγραφών, όπως και η επεξήγηση των καθιερωμένων συμβόλων στις μεταγραφές. Το κύριο μέρος του έργου καταλαμβάνουν οι περιγραφές των κωδίκων (σσ. 33-262). Με εξαίρεση αυτές των μουσικών κωδίκων 46-69 (σσ. 97-101), που παρατέθηκαν σε συνοπτική μορφή, αφού είχαν ήδη περιγραφεί στον κατάλογο του Γρηγορίου Στάθη (1976), όλες είναι αναλυτικές και σύμφωνες με τις σύγχρονες προδιαγραφές

2. Για παράδειγμα στη σ. 13 αναφέρεται η συνεισφορά του ηγουμένου της Μονής Νεόφυτου Μολάκα στην αντιγραφή πολλών τόμων, χωρίς περισσότερα στοιχεία. Ορισμένα από αυτά μπορεί να τα βρει κανείς στις περιγραφές των τόμων αυτών, αν υποψιαστεί ότι ο *Νεόφυτος Σιμωνοπετρίτης ήγουμ(ενός), χορ(ηγός)* που αναφέρεται χωρίς το κατά κόσμον επίθετό του στο παλαιογραφικό και σύμμεκτο ευρετήριο ταυτίζεται με τον Μολάκα, αφού μάλιστα τα ευρετήρια του καταλόγου δεν καλύπτουν και την εισαγωγή του.

καταλογογράφησης³. Μεθοδολογικά ακολουθούν, όπως εξηγεί ο συγγραφέας (σ. 15) ένα μικτό σύστημα που είχε ήδη χρησιμοποιηθεί στους καταλόγους του της Μονής Ιβήρων και συνδυάζει εκείνα του Λίνου Πολίτη και του Herbert Hunger. Θα λέγαμε ότι το σύστημα αυτό, με μικρές παραλλαγές, επικρατεί στους νεώτερους ελληνικούς καταλόγους χειρογράφων, καθώς διατηρεί μία καλή ισορροπία στην ποσότητα των πληροφοριών που παρέχονται για κάθε κώδικα και τις δομεί με τρόπο απολύτως ξεκάθαρο και λογικό. Ωστόσο θα είχαμε τις εξής ενστάσεις σε ορισμένα επιμέρους σημεία των περιγραφών:

- Η δήλωση της αρχής και του τέλους των περιεχομένων στους κώδικες κειμένων καλό είναι να γίνεται όχι μόνο για τα λιγότερο γνωστά, αταύτιστα ή ανέκδοτα από αυτά, αλλά για όλα.

- Αν και η εξακρίβωση και καταγραφή της μεθόδου χαράκωσης των περιγαμινών κωδίκων που ζητείται συχνά από τους καταλογογράφους, προς όφελος των διαρκώς αναπτυσσόμενων κωδικογραφικών ερευνών, είναι ίσως υπερβολική, θα μπορούσε πάντως να γίνεται αναφορά όχι μόνον στον τύπο, αλλά και στο σύστημα χαράκωσης. Ως προς το ίδιο θέμα η καταγραφή του τύπου χαράκωσης και για όλους τους χαρτώους κώδικες προ του 19ου αι. θα ήταν, πιστεύουμε, χρήσιμη, αν και πολλές φορές είναι αρκετά δύσκολη η εξακρίβωσή του, καθώς η χαράκωση στα χαρτώα φύλλα είναι συνήθως δυσδιάκριτη.

- Η ενότητα ΔΙΑΚ(όσμηση) νομίζουμε ότι θα έπρεπε να περιλαμβάνεται στην περιγραφή και των κωδίκων με υποδεέστερη ενδεχομένως ερυθρογραφία, αλλά και αυτών χωρίς καθόλου ερυθρογραφία, αφού κάθε προσπάθεια του γραφέα να αναδείξει συγκεκριμένα σημεία του κειμένου, ακόμη και με ίδιου χρώματος μελάνι, προέρχεται πιθανότατα από διάθεση εξωραϊσμού του χειρογράφου και όχι μόνο από πρακτικούς λόγους⁴.

3. Ωστόσο πιστεύουμε ότι υπήρχαν περιθώρια πολλών σημαντικών προσθηκών στις περιγραφές εκείνες (λ.χ. αναλυτική καταγραφή των υδατοσήμων των κωδίκων), ώστε να υπάρχει αναλογία, κατά το δυνατόν, με τις νέες και να ανταποκρίνονται στις σύγχρονες επιστημονικές απαιτήσεις.

4. Λ.χ. στα αρχικά γράμματα με το μελάνι του κειμένου του κώδικα 38 η πιθανή διάθεση διακόσμησης δεν βρίσκεται στο χρώμα του μελανιού, αλλά στο μεγαλύτερο μέγεθός τους και στον διαφοροποιημένο σχεδιασμό τους. Αντιθέτως το κόκκινο μελάνι στον αριθμό του κάθε Ψαλμού ενδεχομένως δεν επιλέχθηκε για πρακτικούς μόνο λόγους, αλλά και για διακοσμητικούς, και για αυτό δεν θα έπρεπε να δηλωθεί στην ενότητα ΥΛΗ.

- Η παράθεση μεταξύ των σημειωμάτων (ΣΗΜ) όλων των στίχων, σχετικών ή άσχετων με το περιεχόμενο ενός κώδικα, καταργεί, πιστεύουμε, τη διάκριση μεταξύ σημειώματος και σημείωσης. Το πρώτο περιέχει κάποια -έστω ελάχιστη- ιστορική πληροφορία, ενώ η δεύτερη είτε συνδέεται με το περιεχόμενο του κώδικα (λ.χ. ως σχόλιο σε αυτό) είτε αποτελεί και από μόνη της περιεχόμενο (λ.χ. ένα σύντομο κείμενο).

- Οι ετικέτες δεν αποτελούν μέρος της στάχωσης, αλλά τόσο η επιγραφή τους όσο και το ίδιο το σχέδιο ή και το χρώμα τους μπορούν να αποτελούν πηγή πληροφόρησης για τους κτήτορες των κωδίκων και την ιστορία αυτών. Για τον λόγο αυτό η λογική θέση τους πρέπει να είναι στην ενότητα ΚΤ(ητορικά) ΣΗΜ(ειώματα) και όχι στη ΣΤΑΧ(ωση).

Στο τέλος του καταλόγου έχουν προστεθεί ευρετήρια περιεχομένου (σσ. 265-275), παλαιογραφικό και σύμμεικτο (σσ. 276-281), χρονολογημένων χειρογράφων (σ. 282), των αρχών έργων άγνωστων ή λιγότερο γνωστών (σσ. 283-290) και ιδιωματικών λέξεων (σ. 291), ενώ ακολουθούν ο κατάλογος των πινάκων (σσ. 295-296) και 86 ασπρόμαυροι φωτογραφικοί πίνακες με απεικόνιση φύλλων από 73 κώδικες. Τα ευρετήρια είναι αναλυτικά και επαρκή για τον εντοπισμό συγκεκριμένων πληροφοριών μέσα στις περιγραφές, αλλά το λήμμα Βίοι (ευρετήριο Περιεχομένου), όπου παρέχεται και ο αριθμός της Bibliotheca Hagiographica Graeca (BHG) για κάθε βίο, προσφέρει μία καλή ιδέα για αντίστοιχο λήμμα με τα πατερικά κείμενα και τον σχετικό αριθμό της Clavis Patrum Graecorum (CPG).

Έχει παρατηρηθεί, ιδίως από ξένους παλαιογράφους, ότι στην πράξη το μέγεθος της συνεισφοράς ενός καταλόγου χειρογράφων είναι ανάλογο της παλαιότητας αυτών και κυρίως του αριθμού των βυζαντινών που περιγράφονται. Αν όντως ίσχυε κάτι τέτοιο, τότε ο παρών κατάλογος -και συνεπώς η συλλογή της Σιμωνόπετρας- θα έπρεπε να είχε μικρή αξία, δεδομένου ότι μόλις τέσσερα ανήκουν στους προ του 17ου αιώνες (δύο στους προ του 16ου) και τα περισσότερα στους 19ο και 20ό. Στην πραγματικότητα όμως η αξία του πρέπει να εκτιμηθεί κυρίως στο πλαίσιο της νεώτερης παραγωγής και διακίνησης κειμένων στον ελληνικό χώρο και ειδικά στο Άγιον Όρος, που δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς. Σε αυτό το πλαίσιο η προσφορά του καταλόγου είναι μεγάλη, καθώς μάλιστα καλύπτει ολόκληρη μία από τις είκοσι αθωνικές μονές.

D. ΓΕΤΟΒ, *A Catalogue of the Greek Manuscripts at the Ecclesiastical Historical and Archival Institute of the Patriarchate of Bulgaria*, τόμ. I, *Bačkovo Monastery*, Turnhout, Brepols 2014, σελ. XXII+370+181 πίνακες. ISBN 978-2-503-55173-9.

D. ΓΕΤΟΒ, *A Catalogue of the Greek Manuscripts at the Ecclesiastical Historical and Archival Institute of the Patriarchate of Bulgaria*, τόμ. II, Turnhout, Brepols 2017, σελ. XX+347+150 πίνακες. ISBN 978-2-503-55601-7.

Οι δύο τόμοι του καταλόγου των ελληνικών χειρογράφων του Εκκλησιαστικού, Ιστορικού και Αρχαιακού Ινστιτούτου (ΕΗΑΙ) του Πατριαρχείου της Βουλγαρίας εκδόθηκαν με διάστημα μόλις τριών ετών μεταξύ τους, επιβεβαιώνοντας ότι ο συγγραφέας τους είναι από τους πλέον δραστήριους καταλογογράφους τις τελευταίες δεκαετίες στη χώρα του. Ξεκινώντας το 1994 με τη συμμετοχή του στον συλλογικό κατάλογο των νομικών χειρογράφων του Κέντρου «Ivan Duždev» του Πανεπιστημίου της Σόφιας, το 1997 εξέδωσε πρόδρομη συνοπτική αναγραφή των ίδιων χειρογράφων που περιγράφονται και στον παρόντα κατάλογο. Ακολούθησε το 2007 ο κατάλογος των λειτουργικών χειρογράφων του παραπάνω κέντρου και το 2010 εκείνος των Επιστημονικών Αρχείων της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών. Ωστόσο οι παρούσες περιγραφές των διακοσίων δέκα χειρογράφων και επτά σπαραγμάτων αποτελούν την πρώτη μεγάλης έκτασης ανάλογη εργασία του⁵.

Η ποσοτική διαίρεση του έργου σε δύο τόμους ακολουθεί ως ένα βαθμό εκείνη της προέλευσης του υλικού, το οποίο, αν και σήμερα φυλάσσεται στην ενιαία συλλογή (συνολικά διακοσίων δέκα περίπου ελληνικών χειρογράφων) του ινστιτούτου, προέρχεται κυρίως από πέντε παλαιότερες, εκείνες των μονών Θεοτόκου Πετριτζιωτίσσης (Bačkovo), Θεοτόκου Αρχαγγελιωτίσσης και Καλαμούς (στην Ξάνθη), της Αρχιεπισκοπής του Τυρνόβου, καθώς και από την προσωπική βιβλιοθήκη του Γεωργίου Πετρινού (στη Σωζόπολη). Τα ενενήντα πέντε χειρόγραφα και επτά σπαράγματα από την πρώτη μονή αποτελούν το ήμισυ περίπου της σημερινής ενιαίας συλλογής και ο πρώτος τόμος είναι αφιερωμένος σε αυτά⁶, ενώ ο δεύτερος περιλαμβάνει όλα τα υπόλοιπα (εκατόν

5. Ασφαλώς σημαντική είναι και η συνεργασία του με τον αείμνηστο Andreas Schminck στο β' και γ' μέρος του θεματικού καταλόγου *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts* που εκδόθηκαν το 2010 και 2017 αντίστοιχα.

6. Ο όρος «σπαράγματα» (*fragments*) χρησιμοποιείται ίσως απλουστευτικά, αφού

πέντε χειρόγραφα και ένα σπάραγμα)⁷. Η εξακριβωμένη προέλευση κάθε κώδικα αναγράφεται στο οικείο λήμμα (*Proν.*) της περιγραφής του, ενώ συγκεντρωτικά στοιχεία για όλους παρατίθενται στις εισαγωγές και των δύο τόμων⁸. Ωστόσο ο αναγνώστης θα ήταν καλό να ανατρέχει στις εισαγωγές αυτές, όπου δίνονται ενδιαφέρουσες ειδικότερες πληροφορίες, που παραλείπονται στις περιγραφές. Για παράδειγμα στην εισαγωγή του δεύτερου τόμου (σ. VIII) αναφέρονται τέσσερις κώδικες που αν και στην παλαιά καταγραφή της βιβλιοθήκης χαρακτηρίζονται ως προερχόμενοι γενικά «από τη Νότια Βουλγαρία», ο συγγραφέας διατυπώνει την υπόθεση ότι ενδεχομένως και αυτοί έφθασαν από τη Μονή Αρχαγγελιωτίσσης ή την Καλαμού. Ανάλογη υπόθεση διατυπώνεται και για οκτώ άλλους τόμους οι οποίοι στην καταγραφή μαρτυρούνται ως προερχόμενοι «από την περιοχή του Αιγαίου», αλλά πιθανώς ανήκαν στη Μονή

στην πραγματικότητα πρόκειται, πλην μιας περίπτωσης, για ολόκληρα αποσταχωμένα φύλλα ή δίφυλλα (*membra disiecta*) και όχι για τμήματα τέτοιων· όμως ο όρος αυτός τείνει πλέον να επικρατήσει διεθνώς για κάθε χειρόγραφο τεμάχιο μικρότερο ενός ολόκληρου τόμου. Όπως εξηγεί ο συγγραφέας (σ. X), από τα επτά σπαράγματα τα έξι εντόπισε ο ίδιος ενσωματωμένα σε έντυπα της συλλογής, και περιγράφονται ως παραρτήματα (*App. 1-6*) του καταλόγου, χωρίς όμως να είναι κατανοητό γιατί τα δύο από αυτά (*App. 1-2*) φέρουν και ταξινομικούς αριθμούς *EHA1 583* και *596*, αν και τα έντυπα της συλλογής δηλώνεται (σ. X σημ. 37) ότι έχουν τους αριθμούς *EHA1 600-802*, ενώ τα υπόλοιπα τέσσερα σπαράγματα περιορίζονται σε αριθμούς *App. (3-6)*. Το έβδομο σπάραγμα στην πραγματικότητα αποτελείται από δύο, με ταξινομικούς αριθμούς *EHA1 1362 (12)* και *EHA1 1362 (20)* (από τον φάκελλο σπαραγμάτων *EHA1 1362*, όπου εντοπίσθηκαν), προερχόμενα αντιστοίχως από τους κώδικες *EHA1 559* και *EHA1 589*, και γι' αυτό περιγράφονται μαζί με αυτούς.

7. Αναλυτικά τα σύνολα στον δεύτερο τόμο έχουν ως εξής: Μονή Αρχαγγελιωτίσσης τριάντα τέσσερα χειρόγραφα και ένα αμφίβολο· Μονή Καλαμούς δέκα χειρόγραφα και ένα αμφίβολο· Τύρνοβο ένδεκα χειρόγραφα· συλλογή Γ. Πετρινού δώδεκα χειρόγραφα· μεταγενέστερες αγορές και δωρεές και άγνωστης προέλευσης είκοσι χειρόγραφα και ένα σπάραγμα· αμφίβολης προέλευσης δεκαεπτά χειρόγραφα.

8. Ωστόσο παρατηρούμε λίγες διαφορές μεταξύ των δύο εισαγωγών. Συγκεκριμένα σε αυτή του πρώτου τόμου (σ. VII σημ. 4) παραλείπεται να αποδοθεί στη Μονή Αρχαγγελιωτίσσης η προέλευση του κώδικα 236, κάτι που γίνεται στον δεύτερο (σ. VII σημ. 3)· στον δεύτερο τόμο ο κώδικας 491 χωρίζεται σε 491A και 491B, ενώ η βέβαιη –στην εισαγωγή του πρώτου τόμου– προέλευση από την Αρχαγγελιωτίσση του κώδικα 546 μετατρέπεται σε αμφίβολη στον δεύτερο (σ. VII σημ. 3), καθώς διατυπώνεται η υποψία ότι προέρχεται από την Καλαμού. Ασφαλώς θα πρόκειται για νεώτερα στοιχεία της έρευνας, που προέκυψαν μετά την έκδοση του πρώτου τόμου.

Προδρόμου Σεργών ή στην Εικοσιφοίνισσα (από όπου είναι πιο βέβαιο ότι έφθασαν πέντε άλλοι). Ωστόσο ελλείψει άλλων στοιχείων, στις περιγραφές των οκτώ προτιμάται να αναγράφονται μόνον τα στοιχεία της παλαιάς καταγραφής. Μία σε βάθος έρευνα θα μπορούσε ενδεχομένως να επιβεβαιώσει ή να αποκλείσει τις παραπάνω υποθέσεις.

Εκτός από στοιχεία για την προέλευση των κωδίκων, οι δύο εισαγωγές (κυρίως του πρώτου τόμου) προσφέρουν και άλλα χρήσιμα που βρίσκουμε συνήθως στη θέση αυτή, όπως αναδρομή σε παλαιότερες καταγραφές –της σημερινής συλλογής και των παλαιότερων επιμέρους–, λίγα συνοπτικά στοιχεία για την παλαιότητα των κωδίκων, την ύλη γραφής τους, το περιεχόμενο κ.λπ., κάποιες ιδιαίτερες διαπιστώσεις –λ.χ. για τον ασυνήθιστα μικρό αριθμό λειτουργικών χειρογράφων από τη Μονή Πετριτζιωτίσσης– και μία επιγραμματική αναφορά στη μέθοδο καταγραφής που ακολουθήθηκε (αυτή των καταλόγων της Αυστριακής Εθνικής Βιβλιοθήκης). Τέλος, και στους δύο τόμους ο συγγραφέας διευκρινίζει ότι απέφυγε να προσθέσει στους ασυνεχείς ταξινομικούς αριθμούς των κωδίκων νέα ενιαία αύξουσα αρίθμηση για να μην προκαλέσει σύγχυση και ανάγκη πίνακα αντιστοιχιών, επιλογή που κρίνεται απολύτως ορθή. Εκείνο που λείπει από τις ολιγοσέλιδες εισαγωγές είναι μία προσπάθεια σύνθεσης της ιστορίας κάθε συλλογής αξιοποιώντας και τις πληροφορίες που προσφέρουν οι ίδιοι οι κώδικές της και κυρίως τα σημειώματα σε αυτούς. Στον πρώτο τόμο (σσ. VIII-IX) υπάρχει μία αναφορά στην ιστορία της Μονής Πετριτζιωτίσσης και της βιβλιοθήκης της, αλλά κάτι τέτοιο απουσιάζει για τις υπόλοιπες.

Οι ίδιες οι περιγραφές του καταλόγου είναι επαρκώς αναλυτικές τόσο ως προς το περιεχόμενο των χειρογράφων όσο και ως προς τα κωδικολογικά τους στοιχεία. Αναφερόμενοι στην παρουσίασή τους, εκείνο που παρατηρούμε είναι μία ιδιαίτερα αυξημένη κωδικοποίηση των παρεχομένων στοιχείων για το πρώτο, και περισσότερο ρέον κείμενο για τα δεύτερα. Η κωδικοποίηση –με χρήση συμβόλων και συντομογραφιών– είναι συνηθισμένη, και μάλλον αναγκαία, σε τέτοιου είδους έργα, με μεγάλο όγκο και ποικιλία πληροφοριών. Στην προκειμένη περίπτωση ο συγγραφέας έχει μεριμνήσει για ένα αναλυτικό πίνακα επεξήγησης των συμβόλων και των συντομογραφημένων ενδείξεων, αλλά παρά την πειθαρχημένη χρήση τους, υπάρχουν σημεία που παραμένουν δυσνόητα. Για παράδειγμα στον πρώτο τόμο (σ. 3), στην περιγραφή του κώδικα ΕΗΑΙ 803 δεν είναι ξεκάθαρο αν ο ελληνικός τίτλος της πρώτης ομιλίας υπάρχει στον κώδικα (όπως κανονικά δηλώνει η συντομογραφία *cod.*) ή αν προστίθεται από τον

καταλογογράφο (όπως λογικά δηλώνει η χρήση των δίπλευρων αγκυλών που περιβάλλουν τον τίτλο). Ομοίως θα προτιμούσαμε να παρατίθεντο η αρχή και το τέλος όλων των κειμένων. Αντιθέτως θα δεχόμασταν ευχαρίστως περιορισμό του κειμένου στην ενότητα με τα σημειώματα του κώδικα (LN), όπου δεν θεωρούμε απαραίτητη την επεξήγησή τους στα αγγλικά –λ.χ. στον δεύτερο τόμο (σ. 79), κώδικα EHAI 342. Ακόμη περισσότερο όμως δεν θα θέλαμε να αντικαθιστά η αγγλική επεξήγηση το ίδιο το κείμενο σημειωμάτων που αν και δείχνουν ανάξια λόγου, στην πράξη μπορούν να παρέχουν χρήσιμη ιστορική πληροφορία (βλ. λ.χ. στην ίδια περιγραφή το σημείωμα της σ. 43 του χειρογράφου). Τέλος την παράθεση των στοιχείων για κάθε κώδικα διευκολύνουν το ευρετήριο των αρχών κειμένων ανέκδοτων και αταύτιστων, το γενικό ευρετήριο, με λήμματα ακόμη και για τις πλέον μικρές περιγραφικές λεπτομέρειες, και οι έγχρωμοι και ασπρόμαυροι φωτογραφικοί πίνακες που καλύπτουν όλα τα χειρόγραφα με τουλάχιστον μία λήψη από το καθένα.

Επί της ουσίας των περιγραφών θα μπορούσαμε να σταθούμε σε ένα σημείο (δεύτερος τόμος, σ. 82), και ειδικότερα στα σχετικά με την προέλευση από τη Μονή Βατοπεδίου του κώδικα EHAI 345 (οκτώ φύλλα αποσπασμένα από τον Par. Suppl. gr. 670). Στα όσα αναφέρει ο κατάλογος για το θέμα αυτό –προερχόμενα, όμως, από παλαιότερο δημοσίευμα του Jean-Marie Olivier⁹– θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τα ακόλουθα, προερχόμενα από την ανέκδοτη διδακτορική μας διατριβή. Ο κώδικας του Ερμογένους που μνημονεύει ο Μηνάς Μηνωίδης ότι έλαβε κρυφά ως δάνειο από τον ηγούμενο της Μονής το 1841 –σαν αντάλλαγμα για τη συγγραφή της Ακολουθίας του αγίου Ευδοκίμου, του οποίου τα οστά είχαν μόλις ανακαλυφθεί εκεί– ήταν χαρτώος του 14ου αι. και όχι περγαμηνός του 10ου. Συνεπώς η παλαιά ταύτισή του από τον Henry Omont με τον κώδικα 670 (και με τον EHAI 345), την οποία δέχονται έκτοτε όλοι οι ερευνητές, καθίσταται προβληματική, αν και ο μόνος χαρτώος κώδικας ιδίου περιεχομένου στο Παρίσι είναι ο Par. Suppl. gr. 727, που όμως είναι αντίγραφο από το χέρι του Μηνά. Τον κώδικα που δανείστηκε ο Μηνωίδης τον άφησε ακολούθως στο Βατοπέδι, κλεισμένο μαζί με άλλους σε ένα ξύλινο κιβώτιο, για να τον μεταφέρει πριν από τον Δεκέμβριο 1842 στη Μονή Ζωγράφου, σύμφωνα πάντα με μαρτυρία του. Αντιθέτως ένα περγαμηνό κώδικα ιδίου περιεχομένου, αλλά άδηλης προέλευσης,

9. J.-M. OLIVIER, *L'histoire agitée du trente-neuvième cahier du Paris, Supplément grec 670 et les «mouvements» des collections de manuscrits grecs en Bulgarie, L'Antiquité classique 72 (2003), 233-242.*

(τον οποίο ο ίδιος σημειώνει ως κολοβωμένο στο τεύχος λή και χρονολογεί, λανθασμένα, στον 12ο αι.) αναφέρει ότι άφησε προσωρινά στο κατάστημα των αδελφών Abbot στη Θεσσαλονίκη λίγους μήνες νωρίτερα, τον Αύγουστο 1842. Αυτός ο κώδικας είναι ασφαλώς ο Par. Suppl. gr. 670 (και το λθ' τεύχος του είναι ο ΕΗΑΙ 345). Αν και η βατοπεδινή του προέλευση δεν μπορεί πλέον να θεωρείται αδιάσειστη, θα μπαίναμε στον πειρασμό να υποθέσουμε ότι στις μαρτυρίες του Μηνωίδη υπάρχουν, ηθελημένα ή όχι, ψευδείς ή ελλιπείς πληροφορίες και ότι πιθανόν στη Μονή Ζωγράφου βρέθηκε κάποια στιγμή και ο 670, αφού άλλωστε από εκεί αναχώρησε ο Μηνάς τον Ιούλιο 1842 για τη Θεσσαλονίκη. Ίσως, δε, στη μονή αυτή έγινε και η αφαίρεση του τελευταίου τεύχους (σήμερα ΕΗΑΙ 345), που αργότερα βούλγαρος αγιορείτης μοναχός έδωσε στον συγγενή του καθηγητή Vladimir Molloy, όπως αναφέρεται στον κατάλογο του D. Getoy.

Οι περιγραφές των χειρογράφων του ΕΗΑΙ αναμφίβολα προσέφεραν με άρτιο τρόπο πολύτιμο υλικό στην ερευνητική κοινότητα, ενώ παράλληλα κατέστησαν πλήρως γνωστή μία σημαντική συλλογή ελληνικών χειρογράφων στη Βουλγαρία. Αναπόφευκτα όμως την προσοχή σε αυτή την έκδοση προσελκύει πρώτα η προέλευση των περισσότερων κωδίκων και έπειτα το ίδιο το περιεχόμενό τους. Για τον λόγο αυτό πιστεύουμε ότι η μεγάλη συνεισφορά του παρόντος καταλόγου αφορά πρωτίστως στην ιστορία των μονών και της ευρύτερης περιοχής, από την οποία προέρχεται το υλικό.

A. TOWWAIDE, *A Census of Greek Medical Manuscripts from Byzantium to the Renaissance* [Medicine in the Medieval Mediterranean 6], London-New York, Routledge, 2016, σελ. XX+432. ISBN 978-1-409-40656-3.

Ο κατάλογος αυτός, για τον οποίο ορθά προτιμήθηκε ο όρος *census* –με την έννοια της (συνολτικής) αναγραφής, του ελέγχου–, εντάσσεται στην κατηγορία των ειδικών καταλόγων και ακριβέστερα εκείνων που αφιερώνονται στα χειρόγραφα ενός συγκεκριμένου περιεχομένου, στην προκειμένη περίπτωση ιατρικού. Οι κατάλογοι αυτοί, ενίοτε με μορφή πολύτομων σειρών (λ.χ. *Catalogus codicum astrologorum graecorum*, *Codices chrysostomici graeci*, *Repertorium nazianzenum*), καταγράφουν κώδικες ενός συγγραφέα ή μιας κατηγορίας περιεχομένου και θεωρούνται ως μία ταχύτερη λύση στη χρονοβόρα δημοσίευση γενικών εξαντλητικών καταλόγων κατά βιβλιοθήκες. Το σκεπτικό είναι απλό· εφόσον εκείνο που ενδιαφέρει πρωτίστως τους ερευνητές είναι το περιεχόμενο

των χειρογράφων, τί αποτελεσματικότερο από την εστίαση σε αυτό και μάλιστα από ειδικούς σε ένα συγγραφέα ή σε ένα συγκεκριμένο τύπο κειμένου; Ασφαλώς για κείμενα σωζόμενα σε πολλούς κώδικες η περαιτέρω κατάτμηση ενός ειδικού καταλόγου σε χώρες και βιβλιοθήκες παραμένει επιβεβλημένη. Τα υπόλοιπα αναλυτικά στοιχεία των κωδίκων (παλαιογραφικά, κωδικολογικά, ιστορικά, διακοσμητικά) μπορούν να περιέχουν την έκδοση είτε των γενικών καταλόγων είτε και άλλων ειδικευμένων σε κάποια από αυτά. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, διατίθενται ελεύθερα διαδικτυακά εργαλεία, όπως η βάση δεδομένων *Pinakes* (<https://pinakes.irht.cnrs.fr>), με τα οποία μπορεί κανείς να συγκεντρώσει τα χειρόγραφα ενός συγγραφέα ή ενός έργου εύκολα –αλλά χωρίς ασφάλεια για την πληρότητα των αποτελεσμάτων–, ενώ παρατηρούμε και μία μετατόπιση του ενδιαφέροντος σε ακόμη ειδικότερες έρευνες για τη χειρόγραφη παράδοση συγκεκριμένων έργων ενός μόνου συγγραφέα. Παρόλα αυτά, μεγάλων διαστάσεων εγχειρήματα υφίστανται πάντα και αποδίδουν πολύτιμους καρπούς. Αυτή είναι η περίπτωση του *census*, το οποίο, όπως αναφέρεται στην εισαγωγή του, προέρχεται από προσωπική εργασία τριάντα ετών του συγγραφέα.

Το πρώτο γνώρισμα του έργου που αντιλαμβάνεται ο αναγνώστης είναι η άμεση εξάρτησή του από το παλαιότερο μνημειώδες ανάλογο έργο του Hermann Diels¹⁰. Η εξάρτηση αυτή έγκειται στην εκ νέου παράθεση των κωδίκων που περιελάμβανε εκείνο (χωρίς όμως τα περιγραφικά στοιχεία τους), ώστε να αποτελεί ένα είδος ευρετηρίου του. Η παράθεση γίνεται έπειτα από αναδιάρθρωση του υλικού, αφού ο Diels το είχε διατάξει κατά συγγραφέα, ενώ εδώ η βασική «οντότητα» είναι οι κώδικες, που παρουσιάζονται αλφαβητικά κατά πόλη / βιβλιοθήκη / συλλογή, χωρίς να επαναλαμβάνεται το περιεχόμενό τους, εκτός αν προκύπτουν διορθώσεις σε σφάλματα του Diels και προσθήκες. Επιπλέον ο A. Touwaide ελέγχει τα βασικά στοιχεία ταυτότητας όλων των κωδίκων (βιβλιοθήκη και ταξινομικός αριθμός) και προχωρά σε ενημέρωσή τους

10. H. A. DIELS, *Die Handschriften der antiken Ärzte*, Teil I (*Hippokrates und Galenos*), II (*Die übrigen griechischen Ärzte außer Hippokrates und Galenos*), [Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlung III 1905, Abhandlung I 1906], Berlin 1905, 1906· Ο ΙΔΙΟΣ, *Die Bericht über den Stand des interakademischen Corpus Medicorum Antiquorum und Erster Nachtrag zu den in den Abhandlungen 1905 und 1906 veröffentlichten Katalogen. Die Handschriften der antiken Ärzte I und II*, [Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlung II 1907], Berlin 1908. Και οι τρεις τόμοι ανατυπώθηκαν σε ένα στη Λειψία το 1970.

ως προς τη σημερινή συλλογή όπου φυλάσσονται ή την τυχόν απώλειά τους, και ως προς τις νεώτερες δημοσιευμένες περιγραφές τους. Στη συνέχεια, ωστόσο, το έργο παύει να δεσμεύεται από τον Diels και τον συμπληρώνει με νέο υλικό, δηλαδή με νεώτερα ευρήματα του συγγραφέα, τα οποία, όπως δηλώνεται (σ. x), οφείλονται κυρίως στη διεύρυνση του όρου «ιατρικό κείμενο» και της υπό εξέταση περιόδου, που τώρα επεκτείνεται μέχρι την πτώση της Κωνσταντινούπολης, αλλά και ακόμη πιο πέρα. Πόσα είναι τα νέα αυτά κείμενα και χειρόγραφα; Στον πρόλογο του έργου (σ. viii) μας ενημερώνει ο Paul Canart, ο οποίος με πρόχειρη έρευνά του κατέληξε ότι στο πρώτο 1/7 περίπου του συνόλου του παλαιού υλικού (δηλαδή εκείνου του Diels) προστίθεται ακόμη ένα 78% νέο από τον Touwaide. Βέβαιως διευκρινίζουμε ότι πρόκειται για απλή αναγραφή νέων χειρογράφων χωρίς καμία περιγραφή τους –πέρα από μνεία των περιεχομένων σε αυτούς ιατρικών κειμένων–, γεγονός που για ακόμη μία φορά απομακρύνει το έργο από τον τυπικό κατάλογο (έστω και ειδικού ενδιαφέροντος) και του προσδίδει χαρακτηρισά συνοπτικής αναγραφής.

Με τα παραπάνω στοιχεία γίνεται αντιληπτή η μεγάλη συνεισφορά του βιβλίου από απόψεως ποσότητας παρεχόμενης νέας γνώσης, χωρίς όμως να υπάρχει καμία αξίωση για εξαντλητική κάλυψη του θέματος, γεγονός που θα οδηγούσε στην έκδοση ενός νέου Diels, τον μελλοντικό στόχο του συγγραφέα. Εξίσου σημαντική όμως σε τέτοια μεγάλα χρηστικά έργα είναι η μεθοδολογία που ακολουθείται. Στην προκειμένη περίπτωση παλαιό αναδιαρθρωμένο υλικό και νέο προτιμήθηκε να εκτεθούν μαζί, με απαραίτητη όμως διάκριση του ενός από το άλλο. Η προσθήκη στο αριστερό περιθώριο κάθε σελίδας ενός αύξοντα αριθμού εντός αγκυλών για τα χειρόγραφα του Diels και η αναγραφή του ταξινομικού τους αριθμού με έντονους χαρακτήρες τα ξεχωρίζει αμέσως από τα νέα. Όταν όμως φθάνουμε στο επίπεδο συλλογών, βιβλιοθηκών και πόλεων τα προβλήματα γίνονται αμέσως ορατά, αφού για το μεν παλαιό υλικό ο συγγραφέας επέλεξε να διατηρήσει τις ονομασίες αυτών όπως εμφανίζονται στον Diels, για τα δε νεώτερα ευρήματα να χρησιμοποιήσει τον σημερινό τρόπο απόδοσής τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ορισμένες βιβλιοθήκες και συλλογές να εμφανίζονται δύο φορές, σε διαφορετικό σημείο του τόμου, με λίγο έως πολύ διαφορετικό όνομα και με διαφορετικά, ασφαλώς, χειρόγραφα. Ένα καλό παράδειγμα αποτελούν οι βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους. Τις βρίσκουμε στις πρώτες σελίδες του τόμου (σσ. 3-9) διατεταγμένες αλφαβητικά κατά μονή υπό το γενικό λήμμα *Άγιον Όρος* –μαζί με τις άλλες παράλληλες ονομασίες και μεταφράσεις αυτών (*Μοναστική Πολιτεία Αγίου Όρους, Holy Mountain, Monastic State of the Holy Mountain*).

Σε αυτό το λήμμα, όμως, υπάρχουν μόνο τα νέα χειρόγραφα, τα παλαιά που διορθώνονται ή συμπληρώνονται και οι αθωνικές συλλογές που δεν είχαν έως τώρα εξετασθεί. Για τα αγιορειτικά χειρόγραφα που καταγράφονται από τον Diels υπάρχει πιο κάτω (σσ. 16-26) δεύτερο λήμμα με τα τοπωνύμια που χρησιμοποιεί εκείνος (*Athos*, με προσθήκη της μεταγραφής και μετάφρασης *Άθως*, *Mount Athos*, και εσωτερικά τα αντίστοιχα ονόματα των μονών)¹¹. Αυτό, βέβαια, συμβαίνει για τις πόλεις και βιβλιοθήκες που σήμερα έχουν διαφορετικό όνομα ή διαφορετική εκφορά αυτού από ό,τι στον Diels. Για εκείνες στις οποίες δεν υπάρχουν αλλαγές παλαιοί και νέοι κώδικες συνυπάρχουν στο ίδιο λήμμα (λ.χ. στις σσ. 34-35 η *Biblioteca Universitaria* της *Bologna*). Η αδυναμία του συστήματος αυτού καθίσταται φανερή, αν κάποιος θελήσει να αναζητήσει μία βιβλιοθήκη χωρίς να έχει υπόψιν του τη διαφορά μεταξύ Diels και Touwaide στις ονομασίες ορισμένων βιβλιοθηκών. Στο τέλος του έργου (σσ. 423-432) υπάρχει ένα μόνον ευρετήριο, αποκλειστικά με τις ονομασίες των βιβλιοθηκών, αλλά με χωριστά λήμματα για τις (πολλαπλές) ονομασίες κατά Touwaide και κατά Diels¹². Έτσι όποιος θελήσει να βρει όλους τους κώδικες λ.χ. της Μονής Αγίου Παντελεήμονος θα πρέπει να γνωρίζει ότι οι σχετικές παραπομπές βρίσκονται σε τέσσερα λήμματα (δύο για την παλαιά ονομασία της Μονής και δύο για τη νέα), με τα δύο από αυτά όμως να μην είναι πλήρη, αφού παραπέμπουν μόνον στους κώδικες του Diels.

Η λύση σε αυτή την πολύπλοκη κατάσταση θα ήταν η επιλογή μιας και μόνον ονομασίας για κάθε πόλη και βιβλιοθήκη και ειδικότερα αυτής που υπάρχει

11. Εσωτερική παραπομπή γίνεται μόνον έμμεσα, με αναφορά της νεώτερης ονομασίας στο λήμμα με την παλαιά, αλλά όχι και το αντίστροφο. Ένα παράδειγμα ασάφειας είναι εκείνο του κώδικα 72 (5578) της Μονής Αγίου Παντελεήμονος ως καταγεγραμμένος από τον Diels, εμφανίζεται μεταξύ των παλαιών με ταξινομικό αριθμό 5578.72, αλλά και μεταξύ των νέων, ως 72 (5578), χωρίς κάποια εξήγηση για αυτό. Αν η μόνη σημερινή διόρθωση (που φέρνει τον κώδικα και μεταξύ των νέων) είναι η αντιστροφή του ταξινομικού του αριθμού, με πρώτον αυτόν της Μονής (72) και έπειτα σε παρένθεση τον συνεχή αύξοντα αριθμό του Σπ. Λάμπρου (5578), τότε θα έπρεπε όλοι οι κώδικες που κατέγραψε ο Diels με βάση τον Λάμπρο να καταγραφούν και μεταξύ των νέων με ανεστραμμένους τους ταξινομικούς τους αριθμούς. Όντως ο Touwaide σε αρκετούς εξ αυτών σημειώνει *current shelfmark ...* και τους μεταφέρει και στο λήμμα με τα νέα ευρήματα, αλλά όχι όλους.

12. Η έλλειψη ευρετηρίου συγγραφέων και έργων καλύφθηκε σε βιβλιοκρισία του έργου· P. BOURAS-VALLIANATOS, *Alain Touwaide: A Census ...*, *Plekos* 21 (2019), 153-176 (το ευρετήριο, 165-176).

τυποποιημένη στο *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* (και εξ αυτού στη βάση δεδομένων *Pinakes*). Παλαιοί και νέοι κώδικες θα καταγράφονταν με ενιαίο τρόπο, εκείνοι του Diels θα παρέμεναν διακριτοί χάρη στην αριθμησή τους εντός αγκυλών και χάρη στους τονισμένους χαρακτήρες, ενώ η παραπομπή στις σχετικές σελίδες εκείνου ούτως ή άλλως υπάρχει. Με τον τρόπο αυτό τα λήμματα θα ήταν ενιαία και θα επιτυγχανόταν και αξιοσημείωτη οικονομία χώρου. Οριστική λύση, ωστόσο, παραμένει η έκδοση ενός νέου Diels, για την οποία ο παρών κατάλογος (ορθότερα λίστα) προσφέρει ήδη πλούσιο υλικό, δομημένο όμως με δύσχρηστο τρόπο.

J.-M. OLIVIER, *Supplément au répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, τόμ. I-II [Corpus Christianorum], Turnhout, Brepols 2018, σελ. (τόμ. I) LXXXIV+808, (τόμ. II) 809-1468. ISBN 978-2-503-57718-0.

Αν και δεν πρόκειται για κατάλογο χειρογράφων, το δίτομο αυτό έργο ασφαλώς έχει θέση μεταξύ τέτοιου είδους δημοσιευμάτων, αφού πρόκειται για ένα κατάλογο των καταλόγων ελληνικών χειρογράφων ανά τον κόσμο. Ειδικότερα πρόκειται για το πολυαναμενόμενο συμπλήρωμα της τρίτης έκδοσης του ομότιτλου παλαιού έργου του αββά Marcel Richard (α΄ έκδοση 1948, β΄ έκδοση 1958, συμπλήρωμα 1964). Στην πραγματικότητα η γ΄ έκδοση είχε συνταχθεί από την αρχή από τον ίδιο συγγραφέα με το παρόν συμπλήρωμά της και είχε δημοσιευθεί το 1995 από τον ίδιο εκδότη και στην ίδια εκδοτική σειρά. Συνεπώς το πρόσφατο συμπλήρωμα βρίσκεται σε άμεση σχέση με εκείνο το έργο, δεν το αντικαθιστά, αλλά το εμπλουτίζει και το ενημερώνει.

Θα ήταν περιττό να αναλύσουμε τη σημασία του *Répertoire* του Richard –όπως ήταν κοινώς γνωστό για πολλές δεκαετίες–, του θεμελιώδους βιβλιογραφικού οδηγού για κάθε έρευνα, φιλολογική, παλαιογραφική, ιστορική κ.ά. που συνδέεται με ελληνικά χειρόγραφα. Θα τονίσουμε μόνον ότι το τελευταίο συμπλήρωμά του αποτελεί καταρχήν μία πλήρη ενημέρωση για τις εκδοτικές εξελίξεις στον χώρο της περιγραφής κωδίκων τα τελευταία 23 έτη περίπου, δεδομένου ότι τα δημοσιεύματα που καταγράφονται δεν φαίνεται να ξεπερνούν χρονολογικά το 2016, ενώ προστίθενται και ορισμένα παλαιότερα του 1995 που είχαν ξεφύγει της προσοχής των συντακτών. Έπειτα ως οδηγός όχι μόνον βιβλιογραφικός, αλλά και των συλλογών ελληνικών χειρογράφων, ενημερώνει τους ερευνητές για όλες τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί σε αυτές το παραπάνω

διάστημα με τη μορφή μετακινήσεων, νέων προσκλήσεων, ανακαλύψεων, απωλειών κ.λπ. Με τον τρόπο αυτό, όπως και οι προγενέστερες εκδόσεις του, δεν περιορίζεται σε μία απλή λίστα βιβλιογραφικών λημμάτων, αλλά προσφέρει πλήθος πολύτιμων πληροφοριών για την κατάσταση κάθε συλλογής, ακόμη και για μεμονωμένους κώδικες, κυρίως σε βιβλιοθήκες μικρές, δυσπρόσιτες ή με ελλιπή καταλογογράφηση.

Θέλοντας να υπολογίσουμε τον όγκο της νέας πληροφορίας που περιέχει το συμπλήρωμα, μετρήσαμε τους νέους τίτλους σε αυτό, οι οποίοι ανέρχονται σε 2148 (αν και, όπως ειπώθηκε, ορισμένοι αφορούν σε παλαιότερα δημοσιεύματα). Τα στοιχεία αυτά προσφέρονται για συγκρίσεις και εξαγωγή ενδιαφερόντων συμπερασμάτων σχετικά με την εξέλιξη των ερευνών γύρω από ελληνικούς κώδικες. Σε σχέση με τους 2507 τίτλους της γ' έκδοσης (χρονολογούμενους από τον 17ο αι. έως το 1995) παρατηρούμε ότι το συμπλήρωμα προσθέτει σχεδόν άλλους τόσους, ένδειξη της μεγάλης ώθησης που έχει δοθεί τις τελευταίες δεκαετίες στις σχετικές μελέτες. Ακριβέστερα, ίσως, στοιχείο προσφέρει η σύγκριση του συμπληρώματος με το αντίστοιχο του 1964, το οποίο κατέγραφε 151 δημοσιεύματα της περιόδου 1958-1963. Με βάση αυτά, και αν πρέπει να εμπιστευτούμε τη στατιστική των αριθμών, την εποχή εκείνη αντιστοιχούσαν 30 περίπου δημοσιεύματα σε κάθε έτος, ενώ τα τελευταία έτη 102. Ασφαλώς τότε και τώρα τα δημοσιεύματα αυτά επιλέχθηκαν μέσα από μία μεγάλη ποικιλία κειμένων που περιλαμβάνει επιστημονικούς καταλόγους χειρογράφων, καταλόγους δημοπρασιών, εκθέσεων, περιηγητικούς οδηγούς, άρθρα φιλολογικού, ιστορικού, αρχαιολογικού, θεολογικού κ.ά. χαρακτήρα, ακόμη και δημοσιεύματα σε εφημερίδες, με κριτήριο την ύπαρξη σε αυτά πληροφοριών –κυρίως περιγραφικών– για ελληνικούς κώδικες¹³. Ως εκ τούτου χωρίς μία βασική κατάταξη των τίτλων σε κατηγορίες τα συμπεράσματά μας δεν μπορούν να θεωρηθούν ενδεικτικά αποκλειστικά του επιστημονικού ενδιαφέροντος για χειρόγραφα, αλλά του γενικότερου ενδιαφέροντος για αυτά, ενώ περισσότερα μπορεί να προκύψουν αν αναζητηθούν οι παραπάνω αριθμοί σε συνάρτηση με συγκεκριμένες βιβλιοθήκες ή και χώρες.

13. Πρέπει πάντως να τονισθεί ότι το έργο δεν έχει πρόθεση να αποτελέσει μία γενική βιβλιογραφία για όλα τα ελληνικά χειρόγραφα, βασική αρχή που απασχόλησε τόσο τον M. Richard όσο και τον J.-M. Olivier, όπως φαίνεται από τις σχετικές παρατηρήσεις στις εισαγωγές τους.

Ωστόσο ο σχεδόν διπλασιασμός του όγκου του συμπληρώματος σε σελίδες, σε σχέση με την γ' έκδοση (952 σσ.), που παρατηρεί ο αναγνώστης, δεν οφείλεται μόνο στα νέα βιβλιογραφικά λήμματα. Ο συγγραφέας συχνά επιστρέφει στα παλαιότερα για να διορθώσει, εμπλουτίσει ή επανεκτιμήσει πληροφορίες που είχε αντλήσει από εκείνα, κυρίως όμως για να αναζητήσει τυχόν ηλεκτρονική μορφή τους ελεύθερα διαθέσιμη στο διαδίκτυο και να παραθέσει τον σχετικό σύνδεσμο. Το ίδιο κάνει και για τους νέους τίτλους, ενώ η ίδια αναζήτηση αποφέρει και περιγραφές που υπάρχουν μόνον στον παγκόσμιο ιστό. Με τον τρόπο αυτό το *Répertoire* παρέχει μεγάλη βοήθεια στους ερευνητές, αφού όχι απλώς τους δίνει τον τίτλο του δημοσιεύματος, αλλά πολύ συχνά τους καθοδηγεί και να το εντοπίσουν.

Μεθοδολογικά το περιεχόμενο του βιβλίου, που περιγράψαμε έως εδώ, παρουσιάζεται με τρόπο σταθερά προσηλωμένο στις παλαιότερες εκδόσεις του. Έπειτα από ένα συντομώτατο πρόλογο (σσ. I-IV), ακολουθεί η διόρθωση των παροραμάτων της γ' έκδοσης (σσ. V-LXXIII). Ο εντυπωσιακός όγκος αυτών είναι αναμενόμενος για ένα τόσο μεγάλο έργο και με τόσο μεγάλο εύρος αντικειμένου. Στη συνέχεια δίδεται ένα ευρετήριο με όλες τις πόλεις και περιοχές που καταγράφονται στο βιβλίο (σσ. LXXV-LXXXII), η εξήγηση των τεχνικών συντομογραφιών που χρησιμοποιούνται σε αυτό (σσ. LXXXIII-LXXXIV) και έπεται το κυρίως μέρος του έργου με το βιβλιογραφικό και άλλο υλικό δομημένο όπως ακριβώς και στην γ' έκδοση, σε πέντε ενότητες: έργα βιβλιογραφικού χαρακτήρα (σσ. 1-4), τόμοι με ανατυπώσεις μελετών ενός κάθε φορά συγγραφέα (σσ. 5-9), ειδικοί θεματικοί κατάλογοι (σσ. 11-54), κατάλογοι ανά χώρα, με αναγραφή όλων των χωρών (σσ. 55-96), και εκείνοι κατά πόλεις, βιβλιοθήκες και συλλογές (σσ. 97-1348). Στο τέλος παρατίθενται, όπως και στην προηγούμενη έκδοση, ευρετήριο όλων των περιοδικών που αναφέρονται στα λήμματα (σσ. 1349-1370) και γενικό ευρετήριο (σσ. 1371-1455), στο οποίο θα ήταν χρήσιμο να υπήρχαν και τα ονόματα των συγγραφέων των λημμάτων. Δεδομένου ότι το έργο δεν χρησιμοποιείται αυτόνομα, αλλά σε συνδυασμό με την προηγούμενη έκδοσή του, έχει ενδιαφέρον να εστιάσουμε στον τρόπο με τον οποίο «συνεργάζεται» με εκείνο. Αν και οι βασικές ενότητες είναι ίδιες, νέες υποκατηγορίες έχουν παρεμβληθεί στους θεματικούς καταλόγους (λ.χ. *Manuscripts bilingues ou plurilingues*, *Manuscripts «digraphiques»*, *Manuscripts portant des hymnes* κ.ά.), εξέλιξη που παρατηρείται και από τον συγγραφέα στον πρόλόγο του (σ. I), ορισμένες, λίγες, χώρες εμφανίζονται για πρώτη φορά στην τέταρτη ενότητα (λ.χ. Σουδάν και Μολδαβία), ενώ φυσικά νέες συλλογές υπάρχουν και στην

αναλυτική κατάταξη κατά πόλεις. Ωστόσο ολόκληρη η ροή των πληροφοριών ακολουθεί κατά βήμα εκείνη της γ' έκδοσης, με τα παλαιά βιβλιογραφικά λήμματα –τα οποία παρέχουν νέα στοιχεία ή εντοπίζονται στο διαδίκτυο– να διατηρούν την ίδια παλαιά συνεχή αρίθμηση και τα νέα να καταγράφονται εμβόλιμα φέροντας συνδυασμό αριθμού και ενός ή δύο γραμμάτων¹⁴. Το σύστημα αυτό είχε χρησιμοποιηθεί ήδη στο συμπλήρωμα του 1964 με σκοπό, όπως έγραφε τότε ο M. Richard στην εισαγωγή του (σσ. IX), να διατηρείται η αρίθμηση των παλαιών λημμάτων και να προστίθενται νέα στην κατάλληλη θέση. Αν και εκ πρώτης όψεως το θέμα δεν φαίνεται να ενδιαφέρει τον αναγνώστη του βιβλίου, προσπαθήσαμε να αναλύσουμε τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος αυτού (ο οποίος δεν εξηγείται ούτε από τον M. Richard ούτε από τον J.-M. Olivier), αφού τελικώς η κατανόησή του βοηθά στον γρήγορο εντοπισμό της ζητούμενης βιβλιογραφικής πληροφορίας.

Οι νέοι τίτλοι παρεμβάλλονται μεταξύ των παλαιών λαμβάνοντας υπόψιν, όσο είναι δυνατόν, το ειδικό περιεχόμενό τους. Λόγου χάριν στα γενικά δημοσιεύματα περί χειρογράφων του Αγίου Όρους (σ. 473) το δημοσίευμα του Ευθύμιου Λίτσα για την καταλογογράφηση στον Άθωνα τοποθετείται αμέσως μετά από το παλαιό ενημερωτικό του Λίνου Πολίτη για τα χειρόγραφα του Αγίου Όρους (αρ. 1096) και πριν από τον κατάλογο του Σπυριδώνος Λάμπρου (αρ. 1097), με τον οποίο αρχίζουν οι πραγματικοί συγκεντρωτικοί κατάλογοι. Ο αριθμός που λαμβάνει (1096a) είναι εκείνος του προηγούμενου παλαιού λήμματος (έστω και αν στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν υπάρχει λόγος να αναφερθεί και στο *Supplément*) μαζί με ένα λατινικό γράμμα στο τέλος του, ενώ ακολουθούν άλλα σχετικού περιεχομένου νέα δημοσιεύματα με αριθμούς 1096b και 1096c. Σε περίπτωση που το νέο δημοσίευμα πρέπει να τοποθετηθεί στην αρχή της αναφοράς σε μία συλλογή, τότε απλώς λαμβάνει τον παλαιό αριθμό

14. Σε ορισμένες περιπτώσεις (σσ. 154, 156, 157, 371, 544, 837, 846, 950, 959, 1145, 1196 και 1218) ο συγγραφέας παραβίασε τη σειρά των αριθμών των λημμάτων λόγω αλλαγής ονομασίας ορισμένων βιβλιοθηκών (λ.χ. το *Ιστορικό Μουσείο του Νέου Ελληνισμού* άλλαξε σε *Εθνικό Ιστορικό Μουσείο - Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων*) ή λόγω μετατόπισης κάποιων χειρογράφων που επέβαλε τη μεταφορά των σχετικών λημμάτων, χωρίς αλλαγή του αριθμού τους, ώστε να τοποθετηθούν στην ορθή αλφαβητικά θέση οι βιβλιοθήκες. Σε άλλες περιπτώσεις (σσ. 206, 1064, 1098 και 1258), δεν παραβιάστηκε η σειρά των αριθμών, αλλά η αλφαβητική σειρά παράθεσης συλλογών. Στα σημεία αυτά τέθηκαν διευκρινιστικές υποσημειώσεις, ενώ στην παλαιή θέση των βιβλιοθηκών ή των χειρογράφων ο αναγνώστης θα βρει σχετική παραπομπή.

του τελευταίου δημοσιεύματος της προηγούμενης συλλογής συνοδευόμενο και πάλι από ένα γράμμα. Η επιλογή, ωστόσο, του γράμματος δεν γίνεται πάντα με σαφή τρόπο. Θα περίμενε κανείς σε μία συνεχή σειρά νέων λημμάτων να δίνονται γράμματα από το α κ.ε.ξ. Αντιθέτως η σειρά μπορεί να ξεκινήσει από οποιοδήποτε γράμμα και να συνεχίσει με κενά, ενίοτε δε να παρεμβληθούν λήμματα με δύο γράμματα. Στην πρώτη περίπτωση διαπιστώσαμε ότι μερικές φορές η ανακολουθία οφείλεται σε προσπάθεια να παρεμβληθούν τα νέα λήμματα μεταξύ των παλαιών διατηρώντας τα ονόματα όλων των συγγραφέων σε ενιαία αλφαβητική σειρά (λ.χ. 34p Aggélatos, 34w Atsalos, 35 Aubineau, 36 Aubineau, 36g Birdsall ...), ενώ τα κενά πιθανότατα εξηγούνται από την πρόβλεψη ήδη του Richard να υπάρξει χώρος για μελλοντική παρεμβολή και άλλων λημμάτων¹⁵. Τα διπλά γράμματα σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται όταν πρόκειται για λήμματα που αναφέρονται στο ίδιο ειδικό θέμα (λ.χ. τα 1131y, 1131ya, 1131yb, 1131yc αναφέρονται στον ίδιο κώδικα), χωρίς όμως αυτή η αρχή να τηρείται πάντα (λ.χ. στον ίδιο κώδικα αναφέρεται και το 1131x). Κατόπιν τούτου είναι πιθανό η παράδοξη αυτή «ακαταστασία» στη χρήση των γραμμάτων να οφείλεται και στον εντοπισμό νέων λημμάτων κατά την πορεία σύνταξης του έργου, τα οποία έπρεπε να παρεμβληθούν χωρίς να αλλάξει η αρίθμηση των υπολοίπων που θα επέφερε διαδοχικές αλλαγές σε πολλά σημεία του βιβλίου, με κίνδυνο πολλαπλών σφαλμάτων¹⁶.

Σε ένα βιβλιογραφικό οδηγό με αντικείμενο τόσο ευρύ μπορούν να γίνονται διαρκώς προσθήκες, καθώς η βιβλιογραφία γύρω από τα ελληνικά χειρόγραφα εμπλουτίζεται συνεχώς και με ταχείς ρυθμούς. Ήδη ο συγγραφέας στις τελευταίες σελίδες (σσ. 1457-1466) προσέθεσε ως *Addenda* είκοσι ακόμη λήμματα (τα δεκατέσσερα νέα, αλλά κανένα με χρονολογία πέραν του 2016), τα οποία εντόπισε όταν πλέον το βιβλίο είχε σελιδοποιηθεί. Σε αυτά θα μπορούσαμε να προσθέσουμε μερικά ακόμη νεώτερα, όπως α) τον *Κατάλογο ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (16ος-20ός αιώνας)* της Βενετίας Χατζοπούλου, που ανακοινώνεται στο *Supplément* (σ. 168 και σημ. 1) και εκδόθηκε ψηφιακά το 2017 (<https://www.benaki.org/images/publications/pdf/>

15. Όπως δήλωνε στη εισαγωγή του *Supplément* του 1964 (σσ. IX-X), *Ces réflexions nous ont conduit à adopter une numérotation intercalaire discontinue*.

16. Παρόλα αυτά, ένα τέτοιο σφάλμα εντοπίσαμε στις σσ. 509 σημ. 1-4 και 511, όπου γίνεται λόγος για λήμμα με αριθμό 1132y, το οποίο είναι ανύπαρκτο· όπως διαπιστώσαμε, στην πραγματικότητα πρόκειται για το λήμμα 1132q.

DirGR-Manuscripts.pdf), β) τον δ' τόμο των χειρογράφων βυζαντινής μουσικής του Αγίου Όρους από τον Γρηγόριο Θ. Στάθη (Αθήνα 2015), που δηλώνεται ως υπό έκδοση (αρ. 1109a), γ) τον β' τόμο του *Catalogue of the greek manuscripts at the Ecclesiastical, Historical and Archival Institute of the Patriarchate of Bulgaria* στη Σόφια από τον Dorotei Getov (Σόφια 2017), που θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά τον αρ. 2211ba, και δ) τους δύο τόμους του *Catalogue des manuscrits conservés dans la bibliothèque du Patriarcat Œcuménique, Les manuscrits du Monastère de la Sainte-Trinité de Chalki* των André Binggeli, Matthieu Cassin, Marie Cronier και Ματούλας Κουρουπού (Turnhout 2019), του οποίου η λογική θέση είναι μετά τον αρ. 1253m. Εξάλλου στην ενότητα με τα λήμματα βιβλιογραφικού χαρακτήρα θα μπορούσε να προστεθεί ο συλλογικός τόμος *Greek manuscript cataloguing: Past, present, and future με επιμέλεια των Paola Degni, Paolo Eleuteri και Marilena Maniaci* (Turnhout 2018) και σε εκείνη των ειδικών θεματικών καταλόγων, στην υποενότητα *Manuscrits juridiques*, το γ' μέρος του *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts, Die Handschriften des kirchlichen Rechts II (Nr. 428-527)* των Andreas Schminck και Dorotei Getov (Frankfurt am Main 2017), το οποίο έχει ήδη λάβει τον αρ. 108c με την πρόδρομη (2014) διαδικτυακή του μορφή που ενημερωνόταν διαρκώς. Επίσης στα νέα λήμματα για τη βιβλιοθήκη της Μονής Εικοσιφοινίσσης (σσ. 383-391) θα προσθέταμε και τον τόμο *Η λεηλασία της Εικοσιφοινίσσης, Εκατό χρόνια από την κλοπή (1917-2017)* του Γεωργίου Κ. Παπαζογλου (Δράμα 2017), στον οποίο συγκεντρώνονται όλα τα στοιχεία για την τύχη της βιβλιοθήκης αυτής.

Εκτός από τα παραπάνω βιβλιογραφικά λήμματα θα μπορούσαν να προστεθούν και ορισμένοι παλαιότεροι τίτλοι:

- (στους αρ. 1533 και 1533x) TH. SMITH, *Catalogue of the Manuscripts in the Cottonian Library 1696*, Cambridge 1984 (ανατύπωση του: TH. SMITH, *Catalogus librorum manuscriptorum bibliothecae Cottonianae*, Oxonii 1696). βλ. σσ. 70 (κώδικας Otho B VI), 111 (κώδικας Vespasianus B XVIII), 127-128 (κώδικας Titus CXV) και appendix B σ. 60 (κώδικας Otho B VI).
- (στους αρ. 1875 και 1875a) L. M. MINCIOTTI, *Catalogo dei codici manoscritti esistenti nella Biblioteca di Sant'Antonio di Padova*, Padova 1842. βλ. σ. 12 (κώδ. 23).
- (επίσης στους αρ. 1875 και 1875a) A. M. ROSA, *I codici manoscritti della Biblioteca Antoniana di Padova*, Padova 1886. βλ. σ. 102 (κώδ. 23).

- (στον αρ. 1922a) Η. ΟΜΟΝΤ, *Fac-similés des plus anciens manuscrits grecs en onciale et en minuscule de la Bibliothèque Nationale du IVe au XIIe siècle*, Paris 1892 (διάφοροι κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας σε μεγαλογράμματη γραφή).
- Στους καταλόγους της βασικής συλλογής της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (σσ. 141-151) αξίζει να προστεθούν και οι χειρόγραφοι ή δακτυλογραφημένοι κατάλογοι που φυλάσσονται στο Τμήμα Χειρογράφων αυτής, σε ορισμένους από τους οποίους περιγράφονται αρκετά αναλυτικά κώδικες που δεν έχουν περιγραφεί αλλού. Η διάρθρωση των καταλόγων αυτών έχει ως εξής: τόμ. α'-δ' (κώδικες 1857-2395, που έχουν ήδη περιγραφεί στον αρ. 434), τόμ. ε' (κώδικες 2396-2570, εκ των οποίων οι 2501-2570 δεν περιλαμβάνονται σε κάποιον έντυπο κατάλογο), τόμ. ζ'-θ' (κώδικες 2571-3121, χωρίς περιγραφές σε έντυπο κατάλογο). Για τα χειρόγραφα μετά τον αρ. 3369 υπάρχουν οι δακτυλόγραφοι κατάλογοι του Παναγιώτου Γ. Νικολόπουλου που καλύπτουν όλο το υλικό μέχρι τον κώδικα 4341.

Τέλος θα μπορούσαμε να παραθέσουμε και ορισμένες διευκρινίσεις σε παλαιότερα βιβλιογραφικά λήμματα και πληροφορίες:

- (σ. 521) Οι πληροφορίες για τους κώδικες Λ 19 και Μ 19 της Μονής Μεγίστης Λαύρας, που προέρχονται από δική μας ενημέρωση προς τον συγγραφέα, βασίζονται στα όσα γράφει ο κατάλογος των Σπυριδώνος Λαυριώτου και Σωφρονίου Ευστρατιάδου, σσ. 265 και 304-305. Ειδικότερα στον πρώτο κώδικα ως έντυπο καταγράφεται μόνον το δεύτερο έργο του τόμου, όπως άλλωστε δηλώνεται από τον Ευστρατιάδη και σε άλλο δημοσίευσμά του¹⁷. Στον δεύτερο η περιγραφή του καταλόγου δεν μιλά για έντυπο ή χειρόγραφο, αλλά (όπως και στον πρώτο) αναφέρει συνολικό αριθμό φύλλων, κάτι που μάλλον παραπέμπει σε χειρόγραφο.
- (σ. 579) Στην πληροφορία για την *Ἐκκλησία (?) Αἰκατερίνης*, που προέρχεται από δική μας ενημέρωση προς τον συγγραφέα, ας προστεθεί ότι ασφαλώς πρόκειται για το μετόχιο της Μονής Σινά στα Ιωάννινα, τον μόνο ναό στην πόλη που τιμά την αγία αυτή.
- (στον αρ. 2099 της γ' έκδοσης) Πρόκειται για μετάφραση του αρ. 2098 με ελάχιστες μόνον τροποποιήσεις.
- (στον αρ. 2346 της γ' έκδοσης) Ο κώδικας αρ. 11 στην πραγματικότητα είναι έντυπο, όπως αναφέρεται στο δημοσίευμα του Νικολάου Βέη.

17. *ΕΕΒΣ* 9 (1932), 113.

Με το συμπλήρωμα του *Répertoire* η ερευνητική κοινότητα απέκτησε μία ακόμη ενημέρωση του πολύτιμου αυτού οδηγού στον κόσμο των ελληνικών χειρογράφων, σύμφωνη με τον αρχικό σχεδιασμό του αββά Richard, αλλά και με τις τρέχουσες εξελίξεις στο διαδίκτυο. Δεν γνωρίζουμε αν υπάρχουν σκέψεις για μία επόμενη έκδοση του έργου ούτε αν θα πρόκειται και πάλι για συμπλήρωμα ή για μία εξ ολοκλήρου ανανεωμένη έκδοση, όπως εκείνη του 1995. Θα τολμούσαμε να προβλέψουμε ότι η μελλοντική ενημέρωση θα είναι πλέον διαδικτυακή και συνεχής, μέσω κάποιας σχετικής βάσης δεδομένων, όπως ενδεχομένως οι *Pinakes* του Institut de Recherche et d'Histoire des Textes / CNRS.

ΖΗΣΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ
ΠΕ/ΕΙΕ

L. BALLETO, *Aspetti e Momenti della Storia di Cipro (secc. XIII-XV)* [Centre de Recherche Scientifique. Recueil de travaux IV], Λευκωσία 2018, σελ. 658. ISBN 978-9963-0-8148-6*

Στον τέταρτο τόμο της έβδομης σειράς των εκδόσεων του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, με τον γενικό τίτλο *Συναγωγή Μελετών*, αναδημοσιεύονται 21 μελέτες της Laura Balletto, οι οποίες δημοσιεύθηκαν σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά, συλλογικούς τόμους και πρακτικά συνεδρίων κατά την περίοδο από το 1980 μέχρι το 2008. Από αυτές, 20 είναι στην ιταλική γλώσσα και μια στην αγγλική. Όλες δημοσιεύονται στην αρχική τους μορφή με χρονολογική σειρά, αλλά με ενιαία σελιδαρίθμηση. Επειδή στο χρονικό διάστημα που έχει μεσολαβήσει από την πρώτη παρουσίαση των μελετών πολλά από τα χρησιμοποιούμενα ή και εκδιδόμενα σε μορφή παραρτήματος αρχαιακά τεκμήρια εκδόθηκαν σε συλλογές εγγράφων, η συγγραφέας, στον πρόλογο του βιβλίου (σσ. 9-22), προβαίνει στην αναγκαία βιβλιογραφική ενημέρωση, παραθέτοντας, ανά άρθρο, τους τίτλους των νέων εκδόσεων. Αντιστοίχως, σημειώνει τους τίτλους των έργων όπου αναδημοσιεύτηκαν τέσσερις από τις μελέτες της παρούσας συλλογής, με τον ίδιο ή ελαφρά παραλλαγμένο τίτλο. Η βιβλιογραφική αυτή ενημέρωση, απαραίτητη όσο και εξαιρετικά χρήσιμη, θα διευκόλυνε ενδεχομένως περισσότερο τον αναγνώστη εάν είχε συμπεριληφθεί με έναν αστερίσκο στην πρώτη σελίδα των οικείων μελετημάτων, αφού ούτως ή άλλως δημοσιεύονται με διαφορετική σελιδαρίθμηση. Επίσης στον πρόλογό της, η Balletto δίδει τις πλήρεις βιβλιογραφικές παραπομπές των έργων, στα οποία παραπέμπει στις μελέτες της, αλλά ήταν ακόμα υπό έκδοση όταν αυτές δημοσιεύτηκαν. Τέλος, επισημαίνει λάθη που οφείλονται σε παρανόηση των

* Μια πρώτη μορφή του κεμένου παρουσιάστηκε στο Σπίτι της Κύπρου τον Οκτώβριο του 2019.

πηγών και εσφαλμένες ταυτίσεις προσώπων και νοταριακών καταστίχων από παλαιότερους μελετητές. Από τον τόμο απουσιάζει δυστυχώς ένα ευρετήριο κυρίων ονομάτων, γεωγραφικών τόπων και όρων, που θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο δεδομένου του πλούτου των παρεχόμενων πραγματολογικών πληροφοριών.

Κεντρικό άξονα της συλλογής συνιστά η ιστορία της Κύπρου κατά την περίοδο της λατινοκρατίας, μέσα από την οπτική των γενουατικών πηγών. Θεματικά, επομένως, ο τόμος αποτελεί φυσική συνέχεια, αν και με διαφορά 11 ετών, της επιλογής μελετημάτων του διακεκριμένου γάλλου μεσαιωνολόγου και ειδικού της ιστορίας της Γένοβας M. Ballard με αντικείμενο τη δράση των ιταλών εμπόρων στη μεσαιωνική Κύπρο, που έχει συμπεριληφθεί στην ίδια σειρά¹.

Κυρίαρχο θέμα και στον παρόντα τόμο αποτελεί, όπως είναι αναμενόμενο, το εμπόριο, και τούτο γιατί υπαγορεύεται σε μεγάλο βαθμό από τον χαρακτήρα της γενουατικής διείσδυσης στο νησί της Κύπρου και γενικότερα στην Ανατολική Μεσόγειο αλλά και από την ίδια τη φύση των διαθέσιμων πηγών. Οι Γενουάτες επεδίωξαν από νωρίς να βγουν έξω από τα όρια της πόλης τους, αναζητώντας διέξοδο από τη στενότητα της επικράτειάς τους και την έλλειψη φυσικών πόρων στη ναυσιπλοΐα και το εμπόριο. Αφού απομάκρυναν τους Άραβες από το Τυρρηνικό Πέλαγος με τη βοήθεια των Πισατών στις αρχές του 11ου αιώνα, άρχισαν να διευρύνουν τους ορίζοντές τους, αφήνοντας όλο και πιο πίσω τις γνώριμες ακτές της Λιγουρίας, και ήδη στα μέσα του ίδιου αιώνα δραστηριοποιούνταν εμπορικά στις ακτές της Βόρειας Αφρικής. Τα τελευταία χρόνια του ίδιου αιώνα σηματοδοτούν την πρώτη μεγάλη εξάπλωση της βόρειο-ιταλικής ναυτικής πόλης στην Ανατολική Μεσόγειο, η οποία συνδέθηκε με την Πρώτη Σταυροφορία και τη σύσταση των σταυροφορικών κρατιδίων στη Συρία-Παλαιστίνη. Τον 12ο-13ο αιώνα, η εξάπλωση της Γένοβας στην Ανατολή συνεχίστηκε, παράλληλα με τη διείσδυσή της στις αγορές της Δυτικής Μεσογείου και τις προσπάθειες επέκτασης της ηγεμονίας της στα νησιά της Τυρρηνικής Θάλασσας και στη Λιγουρία².

Παρόντες στην Κύπρο ήδη από την εποχή της Τρίτης Σταυροφορίας, οι Γενουάτες έλαβαν ευρύτατα προνόμια από τον βασιλιά Ερρίκο Α΄ Λουζινιάν

1. M. BALARD, *Les marchands Italiens à Chypre* [Centre de Recherche Scientifique. Recueil de travaux II], Λευκωσία 2007.

2. M. BALARD, *Per una storia dell'insediamento Genovese nel Mediterraneo medievale*, στο: *Genova e la Liguria nel Mediterraneo: Insediamenti e culture urbane*, έκδ. P. STRIGA, Genova 1982, σσ. 9-24.

κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα, τα οποία επέτρεψαν την εγκατάσταση και την εδραίωσή τους στις σημαντικότερες πόλεις του νησιού (Λεμεσό, Λευκωσία, Αμμόχωστο, Πάφος). Οι γενουατικές παροικίες στο νησί αρχικά ήταν μικρές σε μέγεθος, αλλά ενισχύθηκαν δημογραφικά και αναδιοργανώθηκαν διοικητικά στα τέλη του ίδιου αιώνα, όταν η Κύπρος μετατράπηκε σε προκεχωρημένη βάση της χριστιανοσύνης στην Ανατολική Μεσόγειο και κέντρο του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου, μετά από τη κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Μαμελούκους και την κατάλυση των σταυροφορικών κρατιδίων στους Αγίους Τόπους. Η Κύπρος απέκτησε τότε στρατηγική σημασία για τα εμπορικά συμφέροντα της Γένοβας, και η δυναμική συμμετοχή των υπηκόων της στο νησί στο μεσογειακό διαμετακομιστικό εμπόριο συνέβαλλε στην περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη της ιταλικής ναυτικής Δημοκρατίας³.

Η ιστορία της γενουατικής εγκατάστασης στην Κύπρο μπορεί να ερμηνευθεί κατ' αναλογία με την ίδια την ιστορία του νησιού κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Η ιστορία της Κύπρου δεν μπορεί να γίνει κατανοητή παρά μόνο στη συνάφειά της με τον ευρύτερο μεσανατολικό χώρο, στον οποίο ανήκε γεωγραφικά, αλλά και σε συνάρτηση με τα τεκταινόμενα στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο, στον οποίο ανήκε πολιτικά από το 1191 έως το 1570. Ομοίως, η ιστορία της γενουατικής εγκατάστασης στο νησί δεν μπορεί να μελετηθεί αποκομμένη από τις εξελίξεις στη μητρόπολη και το υπόλοιπο δίκτυο των γεωγραφικά ασυνεχών παροικιών που συγκροτούσαν το αποικιακό σύστημα της Γένοβας. Δεν προξενεί εντύπωση, λοιπόν, ότι πέντε τουλάχιστον από τις μελέτες που συμπεριλαμβάνονται στον τόμο δεν περιορίζονται στον γεωγραφικό χώρο της Κύπρου, αλλά εκτείνονται σε ολόκληρο το δίκτυο των γενουατικών εγκαταστάσεων, από την Μαύρη Θάλασσα έως τη βόρεια Αφρική (αρ. I, III, IV, IX, XX).

Οι μελέτες της Balletto βασίζονται κατά κύριο λόγο σε πρωτογενές υλικό, συχνά ανέκδοτο, το οποίο εντόπισε κατά την πολυετή συστηματική αναδίφηση της στο Κρατικό Αρχείο της Γένοβας, ένα από τα πλουσιότερα της Μεσογείου. Δεινή παλαιογράφος η ίδια εξάλλου έχει εκδώσει, ατομικά ή από κοινού με άλλους, συλλογές εγγράφων, κυρίως συμβολαιογραφικών⁴. Τα συμβολαιογραφικά

3. Για τη γενουατική παρουσία στην Κύπρο κατά τον όψιμο μεσαίωνα, βλ. ενδεικτικά Μ. BALARD, Οι Γενοβάτες στο μεσαιωνικό βασίλειο της Κύπρου, στο: *Ιστορία της Κύπρου*, επιστ. διεύθ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, τ. 4/1. *Μεσαιωνικόν Βασίλειον - Ενετοκρατία (Εξωτερική πολιτική - Πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί - Δίκαιον - Οικονομία - Εκκλησία)*, Λευκωσία 1995, 259-332.

4. Ενδεικτικά, βλ. *Atti rogati a Ventimiglia da Giovanni di Amandolesio dal 1258*

έγγραφα που συντάχθηκαν στις γενοατικές παροικίες στην Ανατολή (Βηρυτό, Chilia, Laiazzo, Καφά, Κύπρο, Πέραν, Φώκαια, Χίο), όπως επισημαίνεται σε πρόσφατο άρθρο, «συνιστούν την κύρια πηγή για την ιστορία της εξάπλωσης [της Γένοβας], το εμπόριο ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, την καθημερινή ζωή στις εγκαταστάσεις στη μεθόριο με τον μουσουλμανικό και τον μογγολικό κόσμο»⁵. Η ιδιαίτερα πολύτιμη για τους μελετητές αρχαιακή σειρά Archivio Notarile, στο υποσύνολο Atti/Notai Antichi περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και πολυάριθμες πράξεις συμβολαιογράφων που δραστηριοποιήθηκαν, κυρίως, στην Αιμιόχωστο, το μεγαλύτερο κυπριακό λιμάνι και σημαντικό κόμβο του διεθνούς εμπορίου, από τα τέλη του 13ου έως τα μέσα του 15ου αιώνα περίπου⁶. Τα νοταριακά έγγραφα σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που παρέχουν τα παλαιότερα εμπορικά εγχειρίδια (αρ. II, III) φωτίζουν ποικίλες όψεις της εμπορικής δραστηριότητας των Γενοατών στο νησί, τα είδη των διακινούμενων αγαθών, επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τη δράση μεμονωμένων προσώπων και παράλληλα αναδεικνύουν εμπορικά και οικογενειακά δίκτυα, τον ρόλο των μεσαζόντων, τη συμβολή επαγγελματιών και χειρωνάκτων στη μεταφορά των εμπορευμάτων, προβάλλοντας με ανάγλυφο τρόπο τον ρόλο της Κύπρου ως κέντρου του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου, αλλά και ως τόπου παραγωγής και κατανάλωσης αγαθών (ενδεικτικά αρ. XXI).

al 1264, έκδ. L. BALLETO [Istituto di medievistica. Collana storica di fonti e studi, 44. Collana storico-archeologica della Liguria occidentale 23], Genova 1985· *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)*, έκδ. L. BALLETO [Istituto di medievistica. Collana storica di fonti e studi, 53], Genova 1989· *Atti rogati a Ventimiglia da Giovanni di Amandolesio dal 1256 al 1258*, έκδ. L. BALLETO [Istituto internazionale di studi liguri. – Collana storico-archeologica della Liguria occidentale 26], Bordighera 1993· *Gênes et l'Outre-mer: actes notariés de Famagouste et d'autres localités du Proche-Orient (XIVe-XVe s.)*, έκδ. M. BALARD – L. BALLETO – C. SCHABEL, [Centre de Recherche Scientifique. Sources et études de l'Histoire de Chypre s, 72], Λευκωσία 2013· *Notai genovesi in Oltremare: atti rogati a Chio nel XIV secolo dal notaio Raffaele de Casanova*, έκδ. L. BALLETO [Istituto Internazionale di Studi Liquri. Collana Storica dell'Oltremare Ligure, Bordighera 2015· *Gênes et l'outre-mer: actes notariés rédigés à Chypre par le notaire Antonius Folieta (1445-1458)*, έκδ. M. BALARD – L. BALLETO – C. OTTEN-FROUX [Centre de Recherche Scientifique. Sources et études de l'Histoire de Chypre, 75], Λευκωσία 2016.

5. M. BALARD, New documents on Genoese Famagusta, στο: *Crusading and trading between West and East: studies in honour of David Jacoby*, επιμ. S. Menache – B. Z. Kedar – M. BALARD, Abingdon – New York 2019, 147.

6. BALARD, New documents, 147-160.

Με αφετηρία ένα ιδιωτικό συμφωνητικό μίσθωσης δύο επανδρωμένων πλοίων με προορισμό τη Συρία και ενδιάμεσο σταθμό το λιμάνι Aigues-Mortes της νότιας Γαλλίας, το οποίο συντάχθηκε στη Γένοβα αυτή τη φορά, η Balletto επανέρχεται στην υπόθεση της ανάρρησης του βασιλιά Πέτρου Α΄, το 1359⁷, και αναχρονολογεί την δεύτερη πρεσβεία που έστειλε στη Ρώμη προκειμένου να πείσει τον ποντίφικα για τη νομιμότητα της διαδοχής του στον θρόνο της Κύπρου (αρ. XIX).

Όπως είναι γνωστό, στη διάρκεια του 14ου αιώνα οι σχέσεις της ιταλικής ναυτικής δημοκρατίας με τον βασιλικό οίκο των Λουζινιάν εισήλθαν σε τροχιά σύγκρουσης. Η κλιμακούμενη ένταση μεταξύ των δύο δυνάμεων οδήγησε σε ανοικτή σύρραξη μετά τη στέψη του Πέτρου Β΄ το 1373, η οποία διήρκεσε μια δεκαετία και είχε καταστρεπτικές συνέπειες για το νησί. Οι εχθροπραξίες ξεκίνησαν λίγο μετά την άφιξη στο νησί στολίσκου, αποτελούμενου από 7 γαλέρες υπό τις διαταγές του Damiano Cattaneo, που είχε σταλεί ως προπομπός του γενουατικού στόλου. Η μελέτη «Tra Genova e Cipro nel 1373-1374 [Ανάμεσα στη Γένοβα και την Κύπρο το 1373-1374]» (αρ. XII) ιχνηλατεί το αποτύπωμα που άφησε η ναυτική επιχείρηση και οι συμμετέχοντες σε αυτήν στις πράξεις του γενουάτη νοταρίου Lazzarino de Erzenis⁸, μια άγνωστη έμμεση πηγή για τον πόλεμο με τη Γένοβα.

Από το τέλος του πολέμου και για ένα περίπου αιώνα, οι Γενουάτες διαδραμάτισαν βασικό ρόλο στην ιστορία του φραγκικού βασιλείου της Κύπρου. Με τη λήξη του πολέμου το 1383, η Αμμόχωστος και μια ζώνη περιμετρικά της πόλης πέρασαν στην κυριαρχία της Γένοβας, ενώ οι εξαντλητικές αποζημιώσεις που επιβλήθηκαν από τους Γενουάτες στους Λουζινιάν έριξαν το φραγκικό βασίλειο σε οξεία κρίση με καθοριστικές πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις⁹.

Η γενουατική κατοχή του μεγαλύτερου κυπριακού λιμανιού ξεκίνησε κάτω από ιδιαίτερα ευνοϊκές προϋποθέσεις, όμως κατέληξε σε αποτυχία. Η ληηλασία της Αμμοχώστου στη διάρκεια του πολέμου επέφερε σοβαρό πλήγμα στην εμπορική δραστηριότητα, οδηγώντας στην οικονομική καταστροφή και στην

7. P. EDBURY, Η πολιτική Ιστορία του Μεσαιωνικού Βασιλείου από τη βασιλεία του Ούγου Δ΄ μέχρι τη βασιλεία του Ιανού (1324-1432), στο: *Ιστορία της Κύπρου*, όπως [σημ. 3], 60-63.

8. Για τον πόλεμο μεταξύ του Βασιλείου της Κύπρου και της Γένοβας, βλ. EDBURY, Η πολιτική Ιστορία του Μεσαιωνικού Βασιλείου, 114-126.

9. Βλ. EDBURY, Η πολιτική Ιστορία του Μεσαιωνικού Βασιλείου, 135-158· BALARD, Οι Γενουάτες στο μεσαιωνικό βασίλειο της Κύπρου, 263-265.

έξοδο από την πόλη μεγάλο αριθμό εμπόρων. Η οικονομική παρακμή επιδεινώθηκε στα χρόνια που ακολούθησαν εξαιτίας του μονοπωλιακού καθεστώτος που επέβαλε η Γένοβα, με συνέπεια να εκτοπισθούν οι έμποροι άλλων εθνότητων. Η επιβολή νέων φόρων, η απληστία και η διαφθορά των δημόσιων λειτουργών σε συνδυασμό με τις διαδοχικές επιθέσεις των Μαμελούκων, των Καταλανών και των Λουζινιάν ερήμωσαν την ύπαιθρο και δυσχέραναν περαιτέρω τις εμπορικές δραστηριότητες, επιτείνοντας την παρακμή και θέτοντας σε κίνδυνο την ίδια τη γενονατική κυριαρχία στην πόλη. Η παροικία των Γενοατών ακολούθησε νομοτελειακά τη φθίνουσα πορεία της πόλης, καθώς πολλά μέλη της την εγκατέλειψαν, επιλέγοντας να εγκατασταθούν σε άλλα λιμάνια του νησιού¹⁰.

Επτά άρθρα του τόμου (αρ. V, VI, XIII, XIV, XVI, XVII, XX) επικεντρώνονται στον 15ο αιώνα, περίοδο παρακμής της γενονατικής Αμμόχωστου και κρίσης στο βασίλειο της Κύπρου. Ειδικότερα, η δεκαετία του 1420 υπήρξε ταραγμένη και καθοριστική για την ιστορία του νησιού και για τις σχέσεις της Γένοβας με τη δυναστεία των Λουζινιάν, υπό τη σκιά του τεράστιου δανείου που είχε λάβει ο βασιλιάς μετά τις συνθήκες του 1374 και του 1383, των θρησκευτικών προβλημάτων με το ελληνορθόδοξο στοιχείο και του αυξανόμενου μουσουλμανικού κινδύνου. Η Αμμόχωστος, όπως σημειώνει η Balletto (αρ. XVI), ήταν μια σημαντική οικονομική βάση που απέφερε μεγάλα κέρδη, ταυτόχρονα όμως αποτελούσε διαρκές πρόβλημα τόσο από θεσμική όσο και από πολιτική άποψη. Η μητρόπολη από τη μια θεωρούσε ότι η πόλη ήταν υπό την άμεση κυριαρχία της και από την άλλη αδυνατούσε να παρακάμψει τη δικαιοδοσία των Λουζινιάν. Επιπλέον των προβλημάτων που απέρρεαν από το ιδιαίτερο καθεστώς της γενονατικής κυριαρχίας στην Αμμόχωστο, το γεγονός ότι οι Ορθόδοξοι αποτελούσαν την πλειοψηφία επέτεινε τη δύσκολη θέση της μητρόπολης και των εγκατεστημένων στο νησί υπηκόων της, όπως άλλωστε και η διαρκής απειλή του ισλαμικού επεκτατισμού. Η κατάσταση ήταν υπό έλεγχο όσο η Γένοβα μπορούσε να υπολογίζει στη σταθερότητα των σχέσεών της με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, στην αποτελεσματικότητα της Ρωμανίας, στην παρουσία των εμπόρων της στα εμπορεία της Ανατολής, του Αιγαίου και της Μαύρης Θάλασσας (σσ. 492). Όμως, αρχής γενομένης το 1453, όλα αυτά κατέρρευσαν.

10. BALARD, Οι Γενοβάτες, 288-295.

Η είδηση της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς προκάλεσε τρόμο και οδύνη σε όλο τον χριστιανικό κόσμο. Για τη Γένοβα, το γεγονός δεν είχε μόνο συμβολική αλλά και ουσιαστική σημασία, αφού ταυτιζόταν με την απώλεια της αποικίας της στο Πέραν, η οποία συνιστούσε ισχυρότατο πλήγμα για το αποικιακό της σύστημα με σοβαρές οικονομικές προεκτάσεις. Η Κύπρος υπήρξε κατεξοχήν τόπος υποδοχής ελλήνων και λατίνων προσφύγων που εγκατέλειψαν τη βυζαντινή πρωτεύουσα και τη γενουατική αποικία στο Πέραν τόσο πριν όσο και αμέσως μετά την οθωμανική κατάκτηση. Η μελέτη «L'isola di Cipro nell'anno della caduta di Costantinopoli [Το νησί της Κύπρου τη χρονιά της άλωσης της Κωνσταντινούπολης]», (αρ. V), εξετάζει τον βαθμό των κοινωνικο-οικονομικών συνέπειών που επέφερε το τραγικό γεγονός στο νησί, μέσα από τις πράξεις του νοταρίου Antonio Foglietta.

Μια πράξη στο κατάστιχο του ίδιου συμβολαιογράφου συμβάλλει στην επίλυση ορισμένων ζητημάτων σχετικά με τη συμμετοχή του Ιάκωβου Λουζινιάν, επισκόπου της Λευκωσίας και νόθου γιου του βασιλιά της Κύπρου, στη δολοφονία του Θωμά του Μορέως, Μεγάλου Αρχιεπισκόπου της αυλής, το καλοκαίρι του 1457 (αρ. XIV). Παραμένοντας στα μέσα του 15ου αιώνα, η μελέτη «Ethnic groups, cross-social and cross-cultural contacts on fifteenth century Cyprus [Εθνοτικές ομάδες, διακοινωνικές και διαπολιτισμικές επαφές στην Κύπρο του δέκατου πέμπτου αιώνα]», (αρ. X), διερευνά την εθνοτική σύνθεση της κοινωνίας της κοσμοπολίτικης, αλλά παρακμάζουσας πλέον, Αμμοχώστου και καταλήγει ότι η πόλη εξακολούθησε να διατηρεί τον πολυπολιτισμικό και πολυθρησκευτικό της χαρακτήρα, παρά την προϋούσα οικονομική ύφεση και τη δημογραφική κάμψη¹¹.

Το ένα τρίτο των μελετών (σποραδικά όμως και σε άλλες) του τόμου επικεντρώνεται στο φαινόμενο της μετανάστευσης. Το θέμα, τόσο επίκαιρο όσο και διαχρονικό, έχει απασχολήσει εκτενώς την ιστοριογραφία για τη Γένοβα. Έχει γίνει πλέον κατανοητό ότι ο γενουατικός αποικισμός ήταν μια διαδικασία που διήρκεσε τέσσερις αιώνες, εκτεινόμενη από τις ακτές της Μεσογείου μέχρι τις ακτές του Ατλαντικού και τη βόρεια Ευρώπη. Ο αποικισμός αφορμάτο

11. Λόγω της οικονομικής κρίσης, το 1447 η μητρόπολη εκχώρησε τη διακυβέρνησή της Αμμοχώστου στην Τράπεζα του Αγίου Γεωργίου, τον χρηματοπιστωτικό οργανισμό που διαχειριζόταν το δημόσιο χρέος της Γένοβας, για 29 χρόνια. Η Τράπεζα κατέβαλλε προσπάθειες για να εξυγιάνει τη διοίκηση, να ενισχύσει την άμυνα και να βάλει σε τάξη τα οικονομικά της πόλης, αλλά δεν κατάφερε να αναστρέψει την κατάσταση, βλ. BALARD, Οι Γενουάτες, 306-316, 323-325.

από διαφορετικά κίνητρα, είχε διαφορετικούς στόχους, συντελέστηκε σε διαφορετικές φάσεις και έλαβε ποικίλες μορφές που συχνά συνυπήρχαν ή επικαλύπτονταν. Οι μετακινήσεις σε μακρινά μέρη και η παρατεταμένη διαμονή στην Ανατολή καθιστούσαν αναγκαία τη δημιουργία ενός αποικιακού συστήματος, το οποίο διαμορφώθηκε πλήρως διοικητικά από τα μέσα του δέκατου τρίτου αιώνα και εξής. Τον επόμενο αιώνα, το σύστημα επεκτάθηκε προοδευτικά με νέες μορφές εγκαταστάσεις¹². Στις σχετικές μελέτες, η Balletto εξετάζει την κοινωνική προέλευση των μεταναστών αλλά και την έμφυλη διάσταση του φαινομένου (αφ. XX), τις διαφωνίες μεταξύ της κοινότητας των Γενουατών και των ηγεμονικών αποικιακών ομάδων (αφ. IV), εντάσσοντας το μεταναστευτικό φαινόμενο στα ειδικά συμφραζόμενα κάθε κτήσης.

Στη μακρά αυτή διαδικασία που ξεκίνησε με τις παραχωρήσεις προνομίων στην Αντιόχεια και το Βασίλειο της Ιερουσαλήμ στο πλαίσιο της Α΄ Σταυροφορίας και συνεχίστηκε έως τον 15ο αιώνα, ενεπλάκησαν και άτομα από τις δύο Ριβιέρες της Λιγουρίας. (αφ. I, VII, XIII,). Η συμμετοχή τους στον εοικισμό των κτήσεων συνδέεται με την επεκτατική πολιτική της Γένοβας στην ιταλική ενδοχώρα¹³. Παρά τις συχνές εσωτερικές αναταραχές, η εμπορική κίνηση και οι επιχειρηματικές δραστηριότητες που προσέφερε το λιμάνι της Γένοβας προσέλκυσαν στην πόλη πολλούς εμπόρους και τεχνίτες από τη Β.Δ. Ιταλία. Λόγω των εκτεταμένων προνομίων που απολάμβαναν, οι γενουατικές παροικίες στην ανατολική Μεσόγειο αποτελούσαν πόλο έλξης για εποίκους από τη Δύση καθώς και για πολλούς άλλους Λατίνους ή μη της Ανατολής (αφ. XI).

Η Γένοβα υπήρξε εξάλλου κέντρο εισροής μεταναστών προερχόμενων από το εσωτερικό των Απεννίνων και πέρα από αυτά. Αναζητώντας την τύχη τους στην πόλη, άτομα από περιοχές του Πεδεμοντίου, όπως το Novi, το Asti, το Momferatto και η Alessandria, συχνά προωθούνταν στη συνέχεια στις αποικίες της Ανατολικής Μεσόγειου για διαφορετικούς λόγους. Ορισμένοι εντάσσονταν στον διοικητικό μηχανισμό, αλλά όλοι συνέβαλαν στη δημιουργία του πλούτου και της ισχύος της Γένοβας. Ανάλογα κίνητρα ανιχνεύονται και πίσω από τις μετακινήσεις ατόμων από το Πεδεμόντιο, την Τοσκάνη και τη Σαβοΐα στην Κύπρο (αφ. VII, IX).

12. S. ORIGONE, Colonies and Colonization, στο: *A Companion to Medieval Genoa*, επιμ. CARRIE E. BENEŠ, Leiden-Boston 2018, 496-520.

13. Για την επέκταση της εισροής της Γένοβας στη Λιγουρία, βλ. PAOLA GUGLIELMOTTI, *Genoa and Liguria*, στο: *A Companion to Medieval Genoa*, 49-71.

Την αντίστροφη διαδρομή παρακολουθεί η μελέτη, που τιτλοφορείται «Tra Cipro, Genova e Venezia nel XV secolo [Ανάμεσα στην Κύπρο τη Γένοβα και τη Βενετία τον 15ο αιώνα]», μέσα από συστηματική έρευνα στις σειρές Archivio Segreto και Archivio del Banco di San Giorgio. Μια από τις λιγότερο γνωστές όψεις των σχέσεων της Κύπρου με τη Δύση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα αποτελεί η παρουσία Κυπρίων σε διάφορες περιοχές της δεύτερης και πρωτίστως στη Γένοβα. Εκτός από τους αυτόχθονες ελληνοκυπριακής καταγωγής, στον όρο *Κύπριοι*, η Balletto συμπεριλαμβάνει οικογένειες και μεμονωμένα άτομα προερχόμενα από τη Συρία-Παλαιστίνη, που εγκαταστάθηκαν στο νησί μετά την πτώση των σταυροφορικών κρατιδίων, και όλους εκείνους που πολιτογραφήθηκαν Γενουάτες ύστερα από μακροχρόνια παραμονή στην Κύπρο, μέλη της βενετικής κοινότητας που απολάμβαναν την προστασία των Γενουατών καθώς και άτομα που προσδιορίζονται στις πηγές ως *de Famagusta*, *Famagustenses* ή *de Cipro*. Μεταξύ των πλέον επιφανών συγκαταλέγεται ο Ούγος Λουζινιάν, αδελφός του βασιλιά της Κύπρου και αρχιεπίσκοπος Λεμεσού, που ανακηρύχθηκε καρδινάλιος από τον πάπα Μαρτίνο Ε΄ τον Μάιο του 1426. Ο Ούγος ανέπτυξε σημαντική διπλωματική δραστηριότητα στη Γένοβα, τη Βενετία και τη Ρώμη, στο πλαίσιο των προσπαθειών του αδελφού του για την ανάκτηση της Αμμοχώστου. Εξάλλου, Κύπριοι φοίτησαν στην Πάδοβα χάρη στο κληροδότημα που άφησε ο Pietro Cafrano, ammiraglio του βασιλείου της Κύπρου, το 1393 για τον σκοπό αυτό. Μεταξύ αυτών, το κληροδότημα το εκμεταλλεύτηκε ο Ούγος Ποδοκάτορας, γιος του Ιωάννη, που έλαβε πτυχίο νομικής το 1439 και ένα χρόνο αργότερα συνόδευσε από τη Βενετία στην Κύπρο τη μέλλουσα σύζυγο του βασιλιά Ιωάννη Β΄, Μήδεια τη Μομφρατική. Εκτός από επιφανείς προσωπικότητες, την αντίστροφη πορεία προς τη Δύση ακολούθησαν και άτομα ταπεινής καταγωγής, άνδρες και γυναίκες, για τα οποία όμως οι πληροφορίες στις πηγές είναι περιορισμένες (αρ. XVII).

Ο τόμος συμπεριλαμβάνει, τέλος, μια μελέτη για την ιστορία της ιστοριογραφίας, με αντικείμενο τον «πατέρα της ιστορίας της λατινοκρατούμενης Κύπρου» Louis de Mas Latrie (αρ. VIII). Στον γάλλο ιστορικό του 19ου αιώνα, συγγραφέα μεταξύ άλλων της μνημειώδους *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, τ. I-III, Paris 1852-1861 και εκδότη πολυάριθμων κυπριακών εγγράφων, πιστώνεται ότι «ανακάλυψε τις μεσαιωνικές κυπριακές σπουδές»¹⁴. Η μελέτη εξετάζει τη θέση της μεσαιωνικής Γένοβας και

14. A. NICOLAOU-KONNARI, «La France de Chypre» de Louis de Mas Latrie, *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes* 43 (2013), 505-521, και ειδικά 506.

της γενουατικής παρουσίας στη Μεσόγειο στο έργο του de Mas Latrie, παρακολουθώντας τη διεύρυνση των ιστοριογραφικών οριζώντων του μέσα από την επιστημονική διαδρομή του, τα ταξίδια του στην Κωνσταντινούπολη και την Κύπρο, τις ερευνητικές αποστολές στα αρχεία της Βενετίας και της Μάλτας, στη Βαρκελώνη και το Παλέρμο, και την μεγάλη εκδοτική του δραστηριότητα. Στο ευρύ πλαίσιο της Μεσογείου που μελετά ο γάλλος ιστορικός, παρατηρεί η Balletto, η Βενετία εμφανίζεται πιο σημαντική από τη Γένοβα, της οποίας η οργάνωση προσομοιάζει με εμπορική εταιρεία και οι πηγές της ιστορίας της είναι συμβολαιογραφικές πράξεις. Η αρνητική αντίληψή του για την υπεροχή της οικονομίας ως παράγοντα της μεγάλης ιστορίας, τον εμποδίζει να κατανοήσει τη γενουατική δημιουργικότητα κατά τον Μεσαίωνα. Αντιθέτως, οι οργανωμένες δομές, η βαθιά αίσθηση του κράτους και ο πλούτος των δημόσιων εγγράφων που παρήγαγε η δημοκρατία του Αδριά ανταποκρίνονται περισσότερο στη σύγχρονη με την εποχή του αντίληψη του κράτους (σσ. 279-280). Μολονότι η εστίασή του θα παραμείνει στα επίσημα έγγραφα, «στις διπλωματικές συμφωνίες και γενικά σε έγγραφα που εμπίπτουν σε ένα συγκεκριμένο όραμα της ιστορίας», με την πάροδο του χρόνου τα ενδιαφέροντά του επεκτείνονται σε ποικίλους τομείς του οικονομικού και χρηματοπιστωτικού κόσμου, στην εμπορική ναυτιλιακή κίνηση, στις δομές και τους θεσμούς του κράτους της Γένοβας, σηματοδοτώντας τη στροφή της γαλλικής ιστοριογραφίας προς αυτή την κατεύθυνση (σσ. 283-285, 288-290). Κλείνοντας η συγγραφέας υπογραμμίζει ότι, μπορεί η ιστοριογραφία να έχει κάνει αξιοσημείωτη πρόοδο σε όλους τους τομείς της έρευνας με τους οποίους ασχολήθηκε ο Louis de Mas Latrie, όμως το πλούσιο και πολύπλευρο έργο του εξακολουθεί να αποτελεί σημείο αναφοράς για τους ιστορικούς (σσ. 291-292).

Οι μελέτες που αναδημοσιεύονται στον ογκωδέστατο αυτό τόμο (658 σελίδες) παρέχουν στον αναγνώστη ένα πανόραμα της γενουατικής εξάπλωσης στην ανατολική Μεσόγειο κατά τον ύστερο μεσαίωνα, με επίκεντρο το νησί της Κύπρου. Η εστίαση τους στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο και η ίδια φύση των διαθέσιμων πηγών (ως επί το πλείστον συμβολαιογραφικές πράξεις) οδηγούν εκ των πραγμάτων σε θεματικές επικαλύψεις. Παρά ταύτα, πρέπει να τονιστεί ότι κάθε άρθρο προσκομίζει νέα στοιχεία που είτε εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για το θέμα είτε συμβάλλουν στην αναθεώρηση παλιότερων απόψεων και ερμηνειών. Η προσήλωση της Balletto στη λεπτομέρεια, χαρακτηριστικό γνώρισμα του ερευνητικού και συγγραφικού της έργου, ενίοτε κουράζει, χωρίς αυτό ωστόσο να μειώνει την επιστημονική του αξία. Άλλωστε είναι αναπόφευκτο

να διαπιστώνονται ανισότητες μεταξύ 21 μελετημάτων, τα οποία καλύπτουν 28 χρόνια της επιστημονικής δραστηριότητας ενός ιστορικού.

Η ουσιαστικότερη όμως συμβολή της συλλογής είναι ότι διευκολύνει την πρόσβαση σε μελέτες της ιταλίδας ιστορικού που δημοσιεύθηκαν σε τόμους δυσεύρετους, συχνά εξαντλημένους ή διαθέσιμους σε εξειδικευμένες βιβλιοθήκες του εξωτερικού.

ΜΑΡΙΝΑ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ
ΙΙΕ/ΕΙΕ

BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 29
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA 29
APPENDIX

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH

CHARALAMBOS GASPARIS

Byzantine Families in Venetian Context:
The Gavalas and Ialinas Families
in Venetian Crete (XIIIth–XIVth Centuries)

BYZANTINA SYMMEIKTA

VOLUME 29 – APPENDIX

ATHENS 2019

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

CHARALAMBOS GASPARIS

Byzantine Families in Venetian Context:
The Gavalas and Ialinas Families
in Venetian Crete (XIIIth–XIVth Centuries)

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΤΟΜΟΣ 29 - ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΑΘΗΝΑ 2019

Τα *Βυζαντινά Σύμμεικτα* είναι η περιοδική έκδοση του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών (Τομέας Βυζαντινών Ερευνών) / ΕΙΕ και αποτελούν τη συνέχεια του περιοδικού *Σύμμεικτα*.

Η υποβολή εργασιών προς δημοσίευση γίνεται ηλεκτρονικά στον δικτυακό τόπο του περιοδικού: www.byzsym.org. Οδηγίες προς συγγραφείς και άλλες πληροφορίες περιλαμβάνονται στον ίδιο δικτυακό τόπο.

Διευθυντής έκδοσης: ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: ΔΗΜΗΤΡΑ ΡΕΓΚΛΗ

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: 210 7273629
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Byzantina Symmeikta is the periodical journal of the Institute of Historical Research (Section of Byzantine Research) / NHRF and is the continuation of the journal *Symmeikta*.

Articles must be submitted electronically via the journal's website: www.byzsym.org, where guidelines and further information for authors are available.

Editor: STYLIANOS LAMPAKIS

Word processing-layout: DIMITRA REGLI

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens
Fax: (+ 30) 210 7273629
e-mail: bookstore@eie.gr

© The National Hellenic Research Foundation
Institute of Historical Research
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Athens - GR

ISSN: 1792-0450

CONTENTS

INTRODUCTION	11-20
1. THE GAVALAS FAMILY	21-22
1.1. Branches and members	22-26
1.2. Land property	26-30
1.3. Urban activity	30-32
1.4. Social status	32-36
2. THE IALINAS FAMILY	37-39
2.1. Branches and members	39
2.1.a. The branch of Michael Ialinas	39-43
2.1.b. The branch of the priest Nikiforos Ialinas	43-45
2.1.c. Other members	46-47
2.2. Land property	48-56
2.3. Urban activity	56-64
2.4. Social status	64-81
2.5. An overview of the family	81-85
3. AN ASSESSMENT	87-88
4. GENEALOGICAL TREES	89-98
4.1. The Gavalas family	91-93
4.2. The Ialinas family	94-98
5. CHRONOLOGICAL TABLES	99-106
5.1. The Gavalas family	101-102
5.2. The Ialinas family	103-106

6. DOCUMENTATION TABLES	107-120
6.1. Abbreviations	109-110
6.2. The Gavalas family	111-112
6.3. The Ialinas family	113-120
 INDEX OF PERSONS AND PLACES	 121-131

ABBREVIATIONS

ASV	Archivio di Stato di Venezia
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
MIKLOSICH – MÜLLER	F. Miklosich – J. Müller, <i>Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , v. 1-6, Vienna 1860-1890
PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , v. I/2, Vienna 1977
ROL	<i>Revue de l'Orient Latin</i>
TAFEL – THOMAS	G. L. Fr. Tafel – G. M. Thomas, <i>Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig</i> , v. 1-3, Vienna (Fontes Rerum Austriacarum 13) 1856-1857
TM	<i>Travaux et Mémoires</i>

INTRODUCTION

From the first decade of the 13th century, and gradually until the 1250's, Crete, an ex-territory of the Byzantine Empire, became part of the Venetian Maritime State (Stato da Mar). Local people of all social strata were obliged to adapt to the new political, social and economic context. Each person, family or group of people fought to preserve or even improve its position and all privileges in various ways. During the thirteenth century the greatest part of the Byzantine landowners, as well as the upper stratum of urban society managed to be included in the new social regime. Here we are going to study two families as characteristic examples of how the old local Byzantine “upper class” reacted after the arrival of the Venetians and what finally obtained.

The term “Byzantine” in the title, rather than “Greek”, is used to highlight the transition in medieval Crete from the old Byzantine world to the new Venetian one during the thirteenth and fourteenth centuries. Given that almost all the local population was Greek speaking and Orthodox Christian, the “Byzantine” identity in the new Venetian territories, such as Crete, gradually became a “Greek” identity, which took place in opposition to an Italian-speaking and Catholic minority. However, even these strong cultural characteristics were not always enough, mainly from the fourteenth century onward, to define a clear identity. Each of these two main characteristics was often adopted by both ethnicities, since Venetians, after some generations usually spoke Greek, while some Greeks were converted to the Catholic rite. Thus, a Greek or Latin/Venetian identity, when necessary, was based hereinafter also on ancestry, while the new identity of “Cretan” based on the locality was crystallized¹.

1. On the topic of the identities and the Byzantine tradition in the Venetian territories see D. TSUGARAKIS, Cultural assimilation through language infiltration: some early examples from Venetian Crete, in: *Bosphorus. Essays in honour of Cyril Mango* [= BF 21 (1995)], eds. St. EFTHYMIADIS - Cl. RAPP - D. TSUGARAKIS, Amsterdam 1995, 181-194; IDEM, La tradizione

As a “family”, we may consider individuals who bear the same surname; they are linked by kinship, not necessarily of the first degree, but with strong actual or perceived common origins, and they belong to the same social class and share common interests². Since we are studying the history

culturale bizantina nel primo periodo della dominazione veneziana a Creta. Alcune osservazioni in merito alla questione dell'identità culturale, in: *Venezia e Creta, Atti del convegno internazionale di studi, Iraklion-Chania, 30 settembre – 5 ottobre 1997*, ed. Gh. ORTALLI, Venezia 1998, 509-522; IDEM, Η συνείδηση της ταυτότητας των κοινοτήτων της Κρήτης στη βυζαντινή εποχή και στην πρόωμη βενετοκρατία, in: *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Κεντρικές Εισηγήσεις*, Iraklio 2006, 25-45; Chr. A. MALTEZOU, Byzantine “consuetudines” in Venetian Crete, *DOP* 49 (1995), 269-280; EADEM, Byzantine Legends in Venetian Crete, in: *Αετός. Studies in honour of Cyril Mango*, eds. I. SEVCENCO – I. HUTTER, Stuttgart-Leipzig 1998, 233-242; EADEM, Η διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα, in: *Byzance et l'hellénisme. L'identité grecque au Moyen-Âge, Actes du Congrès International tenu à Trieste du 1er au 3 Octobre 1997, ÉtBalk* 6 (1999), 105-119; S. MCKEE, Sailing from Byzantium: Byzantines and Greeks in the Venetian world, in: *Identities and allegiances in the eastern Mediterranean after 1204*, eds. J. HERRIN - G. SAINT-GUILLAIN, Farnham/Burlington 2011, 291-300.

2. Among all persons bearing the family name Gavalas or Ialinas there are those who belong to the class of the villeins or free peasants. It is obvious that these persons cannot be studied together with the members of the main branches of the two families, at least as far as their social or economic strategies are concerned. In the course of the fourteenth century we find many such examples. See, for example, five villeins bearing the surname Ialinas: Vasilis Ialinas, state villein and resident in the village of Katsambas (1320) [Z. N. TSIRPANLIS, “Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινοῦ” (1248-1548), Ioannina 1985, 283], Theodoros Ialinas who is enfranchised by Potha Kallergi (1343) (*Wills from the Late Medieval Venetian Crete. 1312-1420*, ed. S. MCKEE, Washington 1998, 507), Georgios, Iannas and Emmanuel Ialinas villeins in the fief of Bartolomeo Bono (1356) (Ch. GASPARIS, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη. 13ος-14ος αι.*, Athens 1997, 337). Xenos Gavalas resident in the village of Kaiafa cultivates a vineyard in the nearby village of Silamos that belongs to the Barbarigo family (1300-1304) (*Pietro Pizolo. Notaio in Candia*, ed. S. CARBONE, v. 1, 1300, Venice 1978, no. 668; v. 2, 1304-1305, Venice 1985, no. 1100), meanwhile, in 1300, his natural son Nikolaos Gavalas, resident in the burg of Candia, bought a donkey for 10 *yperpera* (*Pietro Pizolo*, v. 1, no. 619). See also various persons bearing the surname Gavalas, living in villages around the city of Candia: Kostas Gavalas, resident in the village of Vassiliki; Zoe and Georgios Gavalas, with their children Maria, Annitsa and Vasilis, all residents in the village of Kondeo; Kostas Gavalas resident in the village of Archanes; Frankiskos and Kalogeros Gavalas, millers in the village of Dafnes [EL. SANTSCHI, *Régestes des Arrêts Civils et des Memoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976, 133 no. 241, 280 no. 1274, 327 no. 1483, 374 no. 1718].

of families during the first two centuries of Venetian rule in Crete, we will try, if the evidence permits, to put the trunk of a genealogical tree in the first half of the thirteenth century or even earlier and the main branches of the tree in the second half of the thirteenth century and the next century. Unfortunately, our sources do not always offer the necessary information for a clear delimitation of branches. Therefore, we often speak only of simple families or persons, who belong to the same extended family without any particular kinship.

To detect such prominent families during the second Byzantine period in Crete and follow their history through time is very difficult because of the poverty of our sources. Thus we usually judge the prominence of a Byzantine family according to its importance during the period of Venetian dominion, i.e. from the thirteenth century onward. Apart from the somewhat ambiguous documents relating to the famous twelve Byzantine “archontopoula” (*αρχοντόπουλοι* or *αρχοντόπουλα*), we know very little about the upper class of local Cretan society before the arrival of the Venetians³. On the other hand, there is no doubt that among the families who provided leaders and participants for the various Cretan revolts in the thirteenth century there were undoubtedly members of the upper class, since only the landowners could really react against the Venetians, thanks to their economic and social strength. One nevertheless wonders if only those who participated in the revolts were actually the only or the strongest and most dynamic members of the local upper class, or whether others existed who as yet remain unknown. Even if there is insufficient documentation about this issue, it is evident that the families who opposed Venice and participated in the revolts during the thirteenth and fourteenth centuries were indeed the strongest part of the local society.

3. On landownership and the upper class of the landowners in Crete before the Venetian conquest see N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Η διανομή των βασιλικών “επισκέψεων” της Κρήτης (1170-1171) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, in: *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Χανιά 1966), v. 3, Athens 1968, 195-201; IDEM, Οι αυθένται των Κρητικών το 1118, in: *Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο 1976), v. 2, Athens 1981, 308-317; D. ΤΣΟΥΓΑΡΑΚΗΣ, *Byzantine Crete. From the 5th century to the Venetian Conquest*, Athens 1988, 290-301; N. ΣΥΒΟΡΟΝΟΣ, Το νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13ου αι., *Σύμμεικτα* 8 (1989), 1-14.

The myth of the twelve “archontopoula”, although originating earlier than the thirteenth and fourteenth centuries, is very significant⁴. Among them, we find all the prominent families and their most powerful members, presumably of the second Byzantine period in Crete, who managed not only to maintain their economic strength after the arrival of the Venetians, but even to increase it. The Byzantine term “archontopoula”, as used in these documents, means the “sons of the lords”⁵. Venetians adopted the Greek terms *arcon* or *arcontus* (ἀρχων/ἀρχοντας) and *arcondopulus* (αρχοντόπουλος), but these two terms were rarely used in public documents⁶. Furthermore, their exact meaning (and the distinction between them) is unclear: on occasion they seem to be identified, on others not. In thirteenth-century Venetian documents we find only the term *arcondus*⁷. In the famous treaty of Alexios Kallergis (1299), where the stratification of Cretan society at that time is defined, we find both the terms *arcondus* and *arcondopulus*⁸. This means that they see two different strata among Greek landowners: the lord

4. For the documents concerning the twelve “archontopoula” see TSUGARAKIS, *Byzantine Crete*, 81-88. In later times, members of eminent Greek families used the “archontic” origin in order to achieve certain privileges from Venice. See, for example, the case of Skordilis family in sixteenth and seventeenth centuries in: Chr. MALTEZOU, I privilegi degli *arcondopoula* e di Notara: osservazioni sulle copie dei documenti, in: *Χρόνος συνήγορος. Mélanges André Guillou*, ed. L. BENOU - Cr. ROGNONI, *Nέα Ρώμη, Rivista di ricerche bizantinistiche* 9 (2012), 261-279; P. TZIVARA, Βυζαντινοί «αρχοντόπουλοι» και «ευγενείς» βενετοί υπήκοοι: με αφορμή την επανάγνωση του προνομίου της οικογένειας Σκορδίλη, *Θησαυρίσματα* 38 (2008), 388-434.

5. See TSUGARAKIS, *Byzantine Crete*, 84 based on Anna Komnena.

6. The Greek terms in Latin letters are mentioned in the Venetian documents by various ways: *arcon* or *archon* (in plural *arcontes* or *archontes*), *arcondus* (in plural *arcondi*), *arcondopulus* or *archondopulus* (in plural *arcondopuli* or *archondopuli*).

7. We find the term, for example, in the treaty of 1213 between the duke of Crete and Marco Sanudo in 1213 (*XX arcontes de insula cretensi et debeant habere potestatem exire de insula cum suis bonis*: TAFEL - THOMAS, v. 2, Vienna 1856, 163) and in the treaty of 1265 between the duke of Crete and rebels [*cum omnibus aliis arcontis graecis infrascriptis qui fuerunt ad talem pacem et concordiam*: K. P. BANDIA, Η βενετοκρητική συνθήκη του 1265 (διπλωματική έκδοση του κειμένου), *Κρητική Εστία* 2 (1988), 111].

8. *Item volumus quod... qui est arcondus sit arcondus et qui est arcondopulus debeat esse arcondopulus* [K. D. MERTZIOS, Η συνθήκη Ενετών-Καλλέργη και οι συνοδεύοντες αυτήν κατάλογοι, *Κρητικά Χρονικά* 3 (1949), 271].

(*arcondus*) and the small lord (*arcondopulus*)⁹. In contrast, in fourteenth-century documents we find only the term *arcondopulus*, which seems to integrate both terms¹⁰. Finally, in some cases we find the Latin term *dominus* or even *nobilis* (not necessarily as an official title), substituting the term *arcondus*¹¹. Although these two Greek terms are rarely used by the Venetians, they were probably used very often either by the local people for the powerful Greek landowners or by the landlords themselves to designate their social status.

9. See a similar interpretation in K. LAMBRINOS, Η εξέλιξη της κρητικής ευγένειας στους πρώτους αιώνες της βενετοκρατίας, *Θησαυρίσματα* 26 (1996), 209.

10. In August 1342, according to the Cretan authorities, after the military operations against the rebels in western Crete: *in manibus multorum nobilium et aliorum fidelium est ad presens bona quantitas pecunie de pecuniis rebellium tam francorum quam archondopulorum et villanorum* (ASV, *Duca di Candia*, b. 14, 159r). A ducal decree of August 1367 in Crete contains the names of ten *arcondopuli* in the area of Milopotamos, in the district of Rethimno, who had participated in the revolt of Saint Titus and are condemned (*omnes arcondopulli insule cretensis tamquam proditores et rebelles ducalis dominacionis simul cum aliis grecis rebellibus*: ASV, *Duca di Candia*, b. 15, 137r-v). In September of the same year, another ducal decree condemns *Manoli Gavala habitator Orthea et Guarda Caffato habitator la Coprana districtus Rethimi ambo arcondopuli* (ASV, *Duca di Candia*, b. 15, 137v). See the names of these *arcondopuli* in Ch. GASPARIS, Η τούρμα Απάνω Συβρίτου στα μεσαιωνικά χρόνια. Η επαρχία Αμαρίου από την αρχαιότητα έως σήμερα, in: *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Δήμοι Κουρητών και Συβρίτου, 27-31 Αυγούστου 2010*, v. 1, ed. St. M. MANOURAS, Athens 2014, 420.

11. Tzortzis Skordilis Malafaras and members of the Gavalas family are referred to as *arcontes* in the treaty of 1265, but *domini* in the cadastre of Chania from the same period. See BANDIA, Η βενετοκρητική συνθήκη, 123-124. Immediately after the outbreak of the revolt of Saint Titus the Venetians tried to find a way to parley with the rebels and the Doge of Venice wrote to the *provisores Crete* that: *in partibus Coroni et Mothoni vel Nigropontis est quidam Georgius Scordili dictus Cazamumiri, grecus, qui est nobilis et potens*. The Doge proposed that the *provisores* send him to Crete in order to find other Greeks and support Venice's interest and dominion on the island. See J. JEGERLEHNER, Der Aufstand der kandiotischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig. 1363-1365, *BZ* 12 (1903), 110. In the early fifteenth century, the Venetian chronicler Lorenzo de Monacis uses the terms *arcontes/archontes* or *archondopuli*, but also the term *nobilis* for the prominent Greek landowners: *ad domum Johannis Melissino nobilis Graeci sitam in casali Curuna or aliquorum tamen Graecorum nobilium tempestate illa tanta fuit fidelitas* (LAURENTII DE MONACIS *Veneti Cretae cancellarii chronicon de rebus Venetis ab U. C. ad annum MCCCLIV*, Venetiis MDCCLVIII, 168, 169).

Apart from the prominent Greek *arcondi*, in thirteenth-century Crete, we also find other families who owned land, but we are not aware of how they acquired it. In other words, we do not know if it was a property coming from the Byzantine period, or if it was perhaps acquired later, after the arrival of the Venetians. In the late thirteenth century, for example, Konstantinos Katalaktis owned three *cavallarie* in the region of Chania. It is a big fief, which places him not only among the powerful Greek landowners of the time, but also among the powerful Latin ones. Konstantinos Katalaktis cannot be linked with any of the well-known Cretan families of long tradition or with those who had participated in any Cretan revolt¹². We cannot conclude with certainty if his land was a patrimony going back to Byzantine times. On the other hand, it is certain that some small or medium Greek landowners could not manage to keep their social status in the new political circumstances. A great part of these families probably turned to other economic activities and later on they may have returned to landownership¹³.

With the conquest of Candia in 1206-1207 and the dispatch of three groups of colonists from Venice to the island in 1211, 1222 and 1252, there was a significant upheaval of the local landowner class¹⁴. Since the beginning, the whole land of Crete passed into the hands of the Venetian state, which kept the right to manage it as it wished. Thus, Byzantine landowners immediately lost all the public land they had used, while a great part of them managed after all to keep the land they owned in their own names.

12. For the land property of Konstantinos Katallaktis and his children see Ch. GASPARIS, *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Chanee. 1314-1396*, Athens 2008, 52-53, 166-167.

13. Ch. GASPARIS, Terra o Mare? Greci e Veneziani nel nuovo contesto economico delle colonie XIII-XIV secolo, in: *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, *Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 3-7 dicembre 2007*, ed. Chr. MALTEZOU – A. TZAVARA – D. VLASSI, Venice 2009, 39-51.

14. On the Venetian colonies and the new landowning system in Crete see Ch. GASPARIS, *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Sexterii Dorsoduri. 1227-1418*, v. 1, Athens 2004, 19-57; IDEM, The period of Venetian rule on Crete: Breaks and continuities during the thirteenth century, in: *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences / La IVe Croisade et ses conséquences*, ed. A. LAIOU, Paris 2005, 233-246; GASPARIS, *Catasticum Chanee*, 27-56; Ch. Gasparis, Land and landowners in the Greek territories under Latin dominion. 13th-14th centuries, in: *A companion to Latin Greece*, ed. N. I. TSOGARAKIS – P. LOCK, Leiden/Boston (Brill) 2015, 73-113.

It is obvious that the new landowning system established by the Venetians substantially restructured the class of local landowners. However, since we know almost nothing about this class before the arrival of the Venetians, we cannot estimate the extent of this reversal, or if the group of Greek landowners in the thirteenth century was very different from what it had been in the past. It is worth noting that under the new circumstances from the thirteenth century onward the number and strength of the Greek landowners was more important in the western part of the island than in the eastern part¹⁵. It is interesting that, even according to the well-known “Byzantine” document of the twelve “archontopoula”, seven out of twelve these families (i.e. Gavalas, Chortatzis, Varouchas, Melissinos, Vlastos, Kallergis, Skordilis) are mentioned as being landowners of western Crete, and Chania in particular. Very few of them (Gavalas, Litinos, Chortatzis, Kallergis) appear to exist in eastern Crete, where Venetians embarked first¹⁶. Could this be explained by the fact that the Venetians arrived in the area of Chania considerably later, or might there be other reasons going back to the Byzantine past of the island? Unfortunately, as yet the question remains unanswered.

The matter of the continuity or not of the old class of Cretan landowners is quite complicated and it is not easy to come to a definite conclusion. One thing is certain: during the thirteenth century there existed a significant number of Greek landowners who formed a particular group among the landowning class of Crete. The particularity of that group is based not only on doctrinal and cultural characteristics, but also on its exclusion from the local administrative mechanism. The group of Greek landowners was formed during the first decades after the arrival of the Venetians and included more and more members as time went by. Inevitably, economic stratification within that group was established over the years. Consequently, we find powerful or less powerful Greek landowner

15. The Venetian cadastres (*Catastici Feudorum*), i.e. the registers of the fiefs, provide information about the Greek property in the eastern part of Crete during the thirteenth century. See Ch. GASPARIS, Έλληνες φεουδάρχες στο σεξτέριο του Dorsoduro. Στοιχεία για την ελληνική γαιοκτησία στη μεσαιωνική Κρήτη, *Σύμμεικτα* 15 (2002), 195-227. On the Greek property in the western part of Crete see GASPARIS, *Catasticum Chanee*, 47-56.

16. GASPARIS, *Catasticum Chanee*, 150 (table 5), 162-170 (table 7); GASPARIS, Έλληνες φεουδάρχες στο σεξτέριο του Dorsoduro, 199-200.

families in thirteenth- and fourteenth-century Crete, exactly as occurred in the Latin group¹⁷.

The significant number and duration of the thirteenth-century Cretan revolts mean that the Greek landowners, or a considerable part of them, decided from the very beginning to react forcefully to the Venetian plans¹⁸. However, there was no organised total uprising. On the contrary, from the first reaction of 1212,¹⁹ i.e. immediately after the arrival of the first colonists, small groups of Greek families reacted gradually to the possible loss of their land as the Venetians marched from east to west, conquering the island. The results of the revolts are impressive; as we have already noted, Greek landowners succeeded in keeping or extending their land, and in getting part in the new landowning system established by the new overlords. It seems, however, that another section of Greek landowners managed to save their land or even acquire some new lands, not necessarily by means of struggle. Thanks to its experience in the revolts, Venice decided very soon to accept more Greeks as landowners, offering them land by various other ways and under certain circumstances. Personal relations, services performed for Venice or neutrality during the revolts were the means for some Greeks to have their land recognised or to get it back. However, from the last decades of the thirteenth century, but mostly in the fourteenth century, new strategies

17. For the Greek landowners and the economic strata of the Latin feudatories in the early Venetian Crete see GASPARIS, Έλληνες φεουδάρχες στο σεξτέριο του Dorsoduro; IDEM, *Catasticum sexterii Dorsoduri*, 41-57; IDEM, *Catasticum Chanee*, 40-56, 150, 162-170; IDEM, “Feudatarii Cretenses”: La formazione della classe dei proprietari terrieri a Creta veneziana nel XIII secolo, in: *Byzantina et Moderna. Mélanges en l’honneur d’Hélène Antoniadis-Bibicou*, ed. G. GRIVAUD – S. PETMEZAS, Athens 2007, 57-73. We can also detect the various strata of the Greek landowners in thirteenth-century treaties between Venice and the Cretan rebels, through which Greek land property was recognized by the Venetian authorities. See for example the characteristic treaty of 1265: BANDIA, Η βενετοκρατική συνθήκη, 102-135; GASPARIS, *Catasticum Chanee*, 144-145. The entrance of other families into the group of the Greek landowners widened this stratification during the fourteenth century.

18. For the thirteenth century Cretan revolts see S. BORSARI, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Naples 1963, 27-66; SVORONOS, Το νόημα και η τυπολογία.

19. For the revolt of 1212 by the family of Aghiostefanitis in eastern Crete see G. SAINT GUILLAIN, *Ex insita animi levitate rebelles? Date, causes et conséquences de la revolte d’Hagiostephanites contre la domination venitienne en Crete*, in: *Ministerium Historiae. Τιμή στον π. Μάρκο Φώσκολο*, ed. K. A. DANOUSIS – K. G. TSIKNAKIS, Tinos 2017, 507-542.

by Greek families for keeping or improving their social, economic and even “political” status became common: a. marriages either between members of Greek families or between Greeks and Latins, and b. investment in land of money coming from urban economic activities.

Marriages between Greeks were not just a result of doctrinal, social or cultural homogeneity, but also a conscious strategy to keep the land they already possessed in Greek hands. Mixed marriages, on the other hand, gave Greek families many chances to improve their position among the Venetian leading class, and the opportunity to get benefits directly from the Venetian state or indirectly from their economic activities in a friendly environment. Mixed marriages between Greeks and Latins were initially prohibited by Venice, but gradually came to be accepted, although legally they remained prohibited. During the thirteenth century, permission for a mixed marriage was sometimes given to Greeks as a reward, as happened in the Kallergis treaty (1299), but this particular Venetian strategy was actually overtaken by the facts. Very soon, permission for mixed marriage was no longer required. The most common was marriage between a Greek daughter and a Latin son, whereas the opposite was quite rare.

Urban economic activities were a means for Greeks to increase their profits and consolidate their position in the new social context. Furthermore, profits and social status helped Greek families obtain land for the first time. However, special permission was indispensable if a Greek wanted to buy land for the first time. In that case, the Venetian authorities used to give permission to the future Greek landlord and his descendants for a maximum of land surface²⁰.

Prominent Greek families in Crete seem to have two different tendencies. Some of them are mostly interested in keeping and exploiting their own land, remaining close to the Greek Orthodox environment, especially during the thirteenth century, while others are interested mostly in commercial and other financial activity in order to increase their wealth and the land in their possession, or to have the opportunity to buy land for the first time. This last group of Greek families appears more open to the new ruling class and to intermarriage with Latin families. However, during the fourteenth

20. GASPARIS, Έλληνες φεουδάρχες στο σεξτέριο του Dorsoduro, 216-217, 220-221, 224-225.

century urban economic activity and marriage with Latin families became common among all the Greek upper class families.

The comparison between the Greek families, as well as the comparison between the branches of the same family is of particular interest for the history of the Greek families in the new political and socio-economical context in Crete, after the arrival of the Venetians. In the early thirteenth century Venice, along with the local population, had shown impressive adaptability in the new context, much more than the proclamations of Venice reveal. We are now going to study two representative examples: the old and powerful Cretan families of Gavalas and Ialinas, whose histories from the beginning of the thirteenth century onward are quite distinct. In order to highlight the profile of these two families, as happens for every family, we will take into account the following factors: 1. The number of members and branches of each family; 2. The marriages of its members; 3. Its attitude toward the Venetian regime; 4. Its wealth and activity in the local urban and/or rural economy. These factors decisively contributed to their mobility in the new political, social and economic context or even to the improvement of their position.

1. THE GAVALAS FAMILY

The Gavalas family belonged to the twelve “archontopoula” of Crete. In the document of 1092/1182²¹ we find Filippos Gavalas, and in that of 1192 Ioannis Gavalas, son of Filippos, and his uncles (Filippos’s brothers) Ioannis, Georgios, Sifis, Antonios and Marinos²². According to the same tradition, their land property was located in the western part of Crete in the region of Chania²³. Despite the questionable authenticity of these documents, the Gavalas family, a well-known and prominent family in the Byzantine Empire²⁴, possessed important property in Crete in the twelfth century, as is shown by the family’s activity under the Venetian dominion. In thirteenth- and fourteenth-century Venetian documents, we find members

21. For the date of this document see TSUGARAKIS, *Byzantine Crete*, 82-83.

22. Modern scholars consider Filippos Gavalas, though without any evidence, the founder of the Gavalas family in Crete, when he was sent there to suppress a local revolt. See N. ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, v. Η, 5 (lemma: Φίλιππος Γαβαλάς). See also A. G. K. SAVVIDIS, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία. 1189-σ. 1240 μ.Χ.*, Athens 1987, 322.

23. E. GERLAND, *L’histoire de la noblesse crétoise au moyen âge*, *ROL* 11 (1905-1908), 38, 44.

24. Although not among the greatest families, various Gavalas had important roles in the Byzantine Empire. For some examples of Gavalas family members during the twelfth and early thirteenth century see in ΜΙΚΛΟΣΙΧ – ΜΥΛΛΕΡ, v. VI, Vienna 1890, 130 (1195: *Ο εν τω σεκρέτω ενεργών δικαίω του αυθέντου θείου μου του μεγαλοδοξοτάτου πρωτονοβελισίμου κυρού Στεφάνου του Γαβαλά*), 174-176 (1216: *Βασίλειος ο Γαβαλάς και η γυνή σύμβιος ημών Καλή η Αληθινή* sold land to the monastery of Saint John of Patmos). For the Gavalas family during the last centuries of the Byzantine Empire and especially its role in the Dodecanese see SAVVIDIS, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα*, 301-341; *PLP*, no. 3290-3313. See also other examples in St. SOLOMOU, *Ο πολιτικός ρόλος των μεγάλων οικογενειών κατά την παλαιολόγεια περίοδο. Τα πρόσωπα και τα κείμενα (1258-1453)*, Unpublished PhD Thesis, Department of Philology, National and Kapodistrian University of Athens, Athens 2016 (<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/39415#page/1/mode/2up>), 122 note 475, 234 note 1369, 532 note 363, 846 note 609, 861 note 712, 1073 note 290.

of the Gavalas family called *arcondi* or *arcondopuli*, a title that proves the long tradition of the family in Crete²⁵.

1.1. Branches and members

The evidence about the Gavalas family leaves serious gaps in the family tree either in the thirteenth or the fourteenth centuries, though many members are mentioned in our sources (see the Gavalas family Chronological table and Gavalas family Documentation table). According to the available thirteenth century documents and the place where they live, three different branches of the Gavalas family are identified so far: 1. Emmanuel Gavalas and his descendants, who owned land in the district of Candia and were residents in the capital city (see tree 1). 2. The brothers Ioannis senior, Ioannis junior, Georgios and Nikiforos, whose father's name is not known. They are connected with the revolt in the years 1262-1265 and the land owned in the area of Apokoronas in Chania (see tree 2). 3. Kostas Gavalas and his descendants, who owned land mainly in the area of Kissamos, but Apokoronas as well, in Chania (see tree 4). It is quite probable that all the above three branches of the Gavalas family during the thirteenth century were linked to each other by kinship going back to the twelfth century, but there is not enough evidence to come to a definite conclusion. A fourth branch is also identified in fourteenth-century Rethimno.

Emmanuel Gavalas was active during the first half of the thirteenth century and had at least two sons: Georgios and Gabriel (see tree 1)²⁶. Georgios was already an adult in 1237, for in that year he and his father were registered on the cadastre of Dorsoduro (*Catasticum sexterii Dorsoduri*) as owners of a fief equal to two *serventarie*²⁷. Gabriel, already dead in 1272, had at least one son, Emmanuel, and a daughter, Keranna. Emmanuel was married to Agnes; the latter made her will in 1322 and his husband six

25. See notes 10 and 11.

26. It is quite possible that Emmanuel Gavalas can be identified with the individual bearing the same name, who in 1248 testified before the Venetian authorities about the possessions of the Latin archbishopric in the area of Paracandia (TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, no. 105.IX).

27. For Emmanuel Gavalas and his descendants see GASPARIS, *Catasticum Sexterii Dorsoduri*, no. 909, 911-914; TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, no. 105.IX; Pietro Pizolo, v. 1, no. 653; ASV, *Notai di Candia*, b. 142, 11v, 63r; *Stefano Bono. Notaio in Candia (1303-1304)*, ed. G. PETTENELLO – S. RAUCH, Venice 2011, no. 106, 181, 631, 632.

years later, in 1328²⁸. The couple, according to their wills, were residents in Candia and childless. The only relatives mentioned in Emmanuel's will are his sister Keranna and his nephew Pietro Rosso²⁹. The amount of money left by both Agnes and Emmanuel to various churches, monasteries and hospitals in Candia, to various persons and even to their slaves suggests a rather wealthy couple living in a Greek Orthodox environment. Three persons with the surname Gavalas, namely Ioannis, Georgios and Nikolaos, were active in the capital city during the first half of the fourteenth century³⁰. We do not have any further information about either their fathers' name or any other relatives. However, it is not impossible that they were linked with the Emmanuel Gavalas branch of Candia; Georgios could be a grandson of Georgios Gavalas son of Emmanuel.

The four Gavalas brothers, Ioannis senior, Ioannis junior, Georgios and Nikiforos, lived during the thirteenth century; their father's name is unknown (see tree 2). The Venetians, through the treaty of 1265, recognized their land in the village of Armenoi in the district of Chania, already possessed in 1255³¹. Leos Gavalas son of the late Ioannis and resident in the village of Nipos in the *turma* of Psychro (Chania) is mentioned in a contract of 1301³². We cannot however be sure who of the two homonymous brothers

28. See the will of Agnes in *Wills*, 315-316 and the will of Emmanuel in *Wills*, 316-317.

29. Pietro Rosso is mentioned by Emmanuel as *nepos*, which means either grandson or nephew. Since neither Emmanuel nor his wife Agnes mention any child in their wills, while Agnes does not mention him at all, it is possible that Pietro can be linked with Emmanuel's sister Keranna, possibly married to a Rosso.

30. For Ioannis, Georgios and Nikolaos Gavalas see ASV, *Duca di Candia*, b. 10, q. 1, 5v, 19r; q. 6, 30r, 46v. ASV, *Duca di Candia*, b. 11, q. 9, 1v. *Duca di Candia. Bandi (1313-1329)*, ed. P. RATTI-VIDULICH, Venice 1965, no. 199. See also below note no. 54.

31. BANDIA, Η βενετοκρατική συνθήκη, 115, 124. For Ioannis Gavalas (senior or junior remains unknown) see also ASV, *Duca di Candia*, b. 19, q. I, 5r.

32. *Benvenuto de Brixano. Notaio in Candia. 1301-1302*, ed. R. MOROZZO DELLA ROCCA, Venice 1950, no. 436. A certain Maria Gavaladena, widow of Ioannis Gavalas, and resident in the district of Chania, is mentioned in an act of 28 October 1334. By this act, Kostas Kapsokalivis confirmed that Maria received the money that the government of Crete had promised for the damages that Maria had suffered during the revolt of 1333 [see ASV, *Duca di Candia*, b. 10, q. 3, 47v; for the issue of the compensations after the revolt of 1333, see Ch. GASPARIS, Η κρητική επανάσταση του 1333. Η επανάσταση των «άλλων» Καλλέργηδων, *Κρητικά Χρονικά* ΛΒ' (2012), 94-95]. Maria, who according to the above document had a

the late Ioannis is. Finally, since a Georgios Gavalas existed in both the above-mentioned branches, it cannot be ruled out that these four brothers were first cousins of Georgios and Gabriel, the sons of Emmanuel, having a common grandfather, called Georgios.

Kostas Gavalas lived in the thirteenth century and had at least two sons: Dimitrios, who died before 1336, and Choniatis, who was dead by 1346 (see tree 4). Dimitrios and his wife Kali had three sons: Kostas, Sifis and Georgios. The latter, already dead in 1381, was married to Frossini Melissinos and had two sons, Ioannis and Manolis. Ioannis son of Georgios, mentioned as late in 1381, and his wife Franceschina had at least one daughter, Maria. The second son of Kostas Gavalas, i.e. Choniatis, and his wife Potha had a daughter Maria, who was dead in 1378³³. Two women are linked with this branch and specifically with Dimitrios, but the documents do not give their exact relation. These are Paraskevi, wife of Petros Thalassinos and Potha Gavaladena. Paraskevi (already dead in 1387) is referred to as granddaughter of Dimitrios and had a son, Emmanuel. Given that in 1387 Emmanuel sold part of his land to Sifis, without any mention of kinship between them, means that Paraskevi was not Sifis's daughter, but a daughter possibly of Kostas or Georgios. Potha is mentioned as late in 1374 and she had a daughter, Maria, who was also dead in that year. Maria was married to a member of the Darmario family and had two daughters, Marchesina or Marchetta and Annitsa, and a son, Pietro. Marchesina was married to a member of the Gritti family, but Annitsa and Pietro died without children and probably unmarried³⁴. Potha is referred to as Gavaladena, which means that she was widow of a Gavalas. The fact that she possessed land in both Kissamos and Psichro linked her with the branch of Kostas Gavalas, the only one who possessed land in both regions. Given that Georgios, son of Dimitrios, was married to Frossini, and Sifis was alive in 1374, Potha was possibly wife of Kostas, son of Dimitrios, or to an unknown son of

son called Georgios, could be linked as possible wife with one of the two brothers Ioannis, probably with Ioannis junior.

33. For Kostas Gavalas and his descendants see GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 143, 179, 197, 299, 331, 350, 383, 406.

34. For Potha Gavaladena and her descendants see GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 314, 319. This Potha Gavaladena cannot be identified with Potha wife of Choniatis Gavalas (both of them had a daughter Maria), because the latter was alive in 1378.

Choniatis. Finally, a certain Donato Gavalas, who possessed land in the village of Topolia in Kissamos was probably linked also with this branch but there is no more information so far³⁵.

Iakovos Gavalas (see tree 3) had at least one son, Michael, who was married to a certain Magdalini, who became a nun probably after the death of his husband, and had a son Iakovos. All these four persons were dead in 1359³⁶. In his will Iakovos, son of Michael, left half of his land in the area of Kissamos to his mother Magdalini and the other half to Michele Zubano, who finally inherited the other part after the death of Magdalini. This suggests that Michele Zubano was quite probably a grandson of Iakovos Gavalas from his daughter and great-grandson of Michael and Magdalini Gavalas. Given that Iakovos's land was located in the area of Kissamos, he can be linked with the above-mentioned branch of Kostas Gavalas. Iakovos the first, who lived approximately during the second half of the thirteenth century, could be a brother of Kostas Gavalas.

Three persons called Michael Gavalas, all residents in the area of Apokoronas, are mentioned in the middle of the fourteenth century³⁷. These are Michael Gavalas, resident of the village of Nipos in the area of Apokoronas (1350), Michael Gavalas called Chloros, resident in the village of Tzitzifes also in the area of Apokoronas (1357) and, finally, the rebel Michael Gavalas called Lissiaris (already dead in 1374), whose land, also located in the same area of Apokoronas, was confiscated. The nicknames Chloros and Lissiaris were probably given to these two Michael in order to distinguish one from the other. The proximity of their places of residence is an additional indication of close kinship, probably of first cousins. Furthermore, the three Michael Gavalas can be also linked with the above-mentioned four brothers Gavalas, who a century before in the middle of the thirteenth century owned land in the village of Armenoi in the area of Apokoronas. Finally, a certain Moschanna Gavaloudena can be linked with all the above-mentioned Gavalas of Apokoronas. She owned land in this area and in 1340 she donated it to her grandson Georgios Chandakitis³⁸.

35. GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 180-181,

36. For Iakovos Gavalas and his descendants see GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 263.

37. See GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 218, 247, 311.

38. GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 163.

The *arcondopuli* brothers Emmanuel and Sifis Gavalas were residents in the village of Orthes in the district of Rethimno. They participated in the revolt of Saint Titus and were condemned in 1367³⁹. Along with Sifis Gavalas, his mother in law, the *papadia* (i.e. wife of priest) Rovithou, was also condemned⁴⁰.

After all, we can conclude that there were three main branches of the Gavalas family, which started in thirteenth century Crete: the branch of Emmanuel Gavalas in Candia, the branch of the four Gavalas brothers associated with Psichro in Apokoronas (Chania), and the branch of Kostas Gavalas associated with Kissamos (Chania). A fourth branch of the two brothers Gavalas is also identified in fourteenth-century Rethimno. A connection between all branches, going back to the twelfth century, is probable, but a closer kinship between the two branches in the district of Chania is certain.

1.2 Land property

The main part of the Gavalas family lived in western Crete in the district (*territorium*) of Chania, as both “Byzantine” documents related to the “archontopoula” and Venetian documents prove, and the rest in the districts of Rethimno and Candia. It is very interesting that the members of the Gavalas family active in Candia soon succeeded in acquiring land that had formerly belonged to Venetians, and in being registered on the official cadastres (*Catastici Feudorum*) as feudatories. In fact, it was in 1237 that two *serventarie*, once possessed by Stefano Giustinian, were registered by Emmanuel Gavalas and his son Georgios on the cadastre of Dorsoduro in the district of Candia in the villages of Doraki and Pirgos. The two *serventarie* remained in the possession of the family for about forty years. In 1252, they came into the hands of Gabriel Gavalas, second son of Emmanuel, and twenty years later, in 1271, into the hands of Emmanuel, son of Gabriel. Unfortunately, we cannot determine whether the Gavalas owned that land as early as the twelfth century and the Venetians returned it to them, or whether it was new land granted by the Venetian authorities. In any case, at some point, these two *serventarie* returned to the state, which in 1281 conceded

39. ASV, *Duca di Candia*, b. 15, 137v-138v.

40. ASV, *Duca di Candia*, b. 15, 137v-138v. Rovithou was condemned to blindness and exile.

them by public auction to Pietro Sclavo⁴¹. It is also not known if or where the last owner, Emmanuel Gavalas, son of Gabriel, possessed any other land, or whether he remained without any land property after the loss of these two *serventarie*. However, he continued to be active in Candia either in land cultivation or in other urban economic activities⁴². In 1300, he leased for ten years from Guglielmo Trivisano a villein called Leos Saranda, resident in the village of Kalandares in the area of Milopotamos⁴³. On 17 December 1303, Emmanuel leased for six years from Clemente Lando another villein from Lando's fief in the village of Tilissos. On the same day, Lando appointed Emmanuel as his proxy to manage his fief in the same village⁴⁴. The lease of two villeins between 1300 and 1303 means that Emmanuel would probably have used them to cultivate land, maybe in the area of the above-mentioned village of Tilissos near Candia. The area of Malevisi, where Tilissos is located, continued over the following years to be the place where he was active. In 1327, a year before his death, Emmanuel leased from Marco Falier the area of one *serventaria* in the village of Krousonas for the next four years, at an annual rent of fifteen *yperpera*⁴⁵. Two years earlier, in 1325, he had also leased the area of one *serventaria* for six years and an annual rent of a hundred *measure* of wheat⁴⁶. In the meantime, in 1326, he had leased a vineyard for three years⁴⁷. The lease of these large areas of land suggests that Emmanuel was interested in commercial agricultural products.

The above-mentioned evidence reveals that the branch of the Gavalas family in the district of Candia had managed to keep its land or acquire new territory from the first decades of the thirteenth century and after the conquest of the area by the first colonists dispatched from Venice. On the other hand, the Gavalas of Chania, as already mentioned, had deeper roots in the area. According to the document of 1192, the land property

41. GASPARIS, *Catasticum Sexterii Dorsoduri*, v. 1, 309, and v. 2, no. 909, 911, 912, 913. These *serventarie* were perhaps confiscated by the authorities because of their owners' possible participation in the revolt of the Chortatzis family (1272-1278).

42. For the urban economic activity see below p. 30-32.

43. *Pietro Pizolo*, v. 1, no. 653.

44. *Stefano Bono*, no. 631-632.

45. ASV, *Notai di Candia*, b. 142, notaio Benedetto da Milano, 63r.

46. ASV, *Notai di Candia*, b. 142, notaio Benedetto da Milano, 11v.

47. ASV, *Notai di Candia*, b. 142, notaio Benedetto da Milano, 50r.

of the Gavalas was located in the villages or the areas of Gavalochori (i.e. village of Gavalas), Chrissopolis, Kavodrepano and Kissamos⁴⁸. As long as the district of Chania had remained unconquered by the Venetians, the land had certainly remained in the hands of the old Byzantine landowners. We therefore assume that the Gavalas of Chania retained their land until 1252, when the last group of colonists dispatched from Venice arrived in the western part of the island. The document of 1255-1257, by which the Venetian authorities distributed the land of Chania to the Venetian colonists, reveals that the Gavalas of western Crete ultimately managed to secure their land. The three brothers, Ioannis senior, Ioannis junior and Georgios Gavalas, along with Emmanuel Skordilis, received one third of the village of Armenoi in the area of Apokoronas in Chania as a large fief equal to three *cavallarie*⁴⁹. A few years later, the participation of the above-mentioned Gavalas in the revolt of 1262-1265 threatened what they had already won about ten years previously. However the treaty signed in 1265 confirmed their previous status and the three Gavalas brothers kept their land property. Furthermore, in the same treaty, the land property of a fourth brother, Nikiforos Gavalas, was also recognized separately⁵⁰.

The first evidence that we have of the fourteenth-century land property of the Gavalas is from 1301, when Leos Gavalas, son of the late Ioannis, resident in the village of Nipos in Apokoronas, conceded for 29 years to Gabriele Bono a villein from the *cavallaria* that Leos owned in the village of Kaina in the same area⁵¹. Then, during the fourteenth century, thanks to the documents of land transfer registered in the so called cadastre of Chania, we learn not only of the kinships of the Gavalas family in the area,

48. According to the first variation of the Greek document, the land of the Gavalas is located: “από το σύνορον του Βαμένου ποταμού αρχίζει των αρχόντων Γαβαλάδων, όπου χύνουν τα νερά, να υπάγη προς τα βορεινά, έως να φθάση εις το Γαβαλοχώριον, αρχίζοντας από την Χρυσόπολιν, να τελειώσει εις την Καβοδράπανον, έχοντας και τα μερίδας αυτών εν τη Κισάμω”. See GERLAND, *La noblesse crétoise*, 38.

49. BANDIA, *Η βενετοκρατική συνθήκη*, 124; GASPARIS, *Catasticum Chanee*, 49.

50. BANDIA, *Η βενετοκρατική συνθήκη*, 102-135, 115.

51. *Benvenuto de Brixano*, no. 436. It is possible that Leos Gavalas was son of one of the two Ioannis who owned land in the area of Apokoronas during the years 1255-1257 and 1265, as we have already seen. Leos conceded his villein, called Ioannis Pangalos, to Gabriel Barbo “for the services that Gabriel had offered to him”.

but also the extent and location of their land property, or at least a part of it. According to these documents, the family was located in two regions of Chania district, namely Psichro (in the villages of Nipos, Tzitzifes, Kaina and Maza) and Kissamos (in the villages of Prodomos, Voukolies, Deliana, Palaiokastros, Anemolea, Topolia, Armos, Ayco, Abendite and Lamnia). These two regions correspond, as mentioned above, to two separate small branches of the family, although some of their members possessed land in both regions. This means that they were ultimately connected with each other and highlights their common origin and the sense of a wider Gavalas family in Chania. The location of the Gavalas land in Chania during the fourteenth century confirms the content of the document of 1192, although we can assume the opposite, i.e. the latter, made in a later period after the fourteenth century, included the land possessed by the Gavalas during the previous centuries.

In the fertile area of Kissamos and especially in the villages of Voukolies, Deliana and Topolia we find the branch of Kostas Gavalas, who at the same time possessed land in the area of Psichro. The rest of the Gavalas lived mainly in the area of Psichro in Apokoronas, as well as in the nearby village of Kournas in the *turma* of Kalamonas in the district of Rethimno.

The extent of the Gavalas land, according to our documents, was not large and ranged from a small part of a *serventaria* to two and a half *serventarie*. That extent certainly does not reflect the real size of the Gavalas land in the district of Chania, which remains unknown because of the loss of the local cadastres. However, our information, apart from the location and extent of the land, documents an interesting case of the transference of land, although with no clear objectives. A small number of those land transfers concern changes of owners because of inheritance, while the greater part relates to sales or purchases of land. These transactions seem in some cases to be aimed at gathering fragmented land into a particular place, and in others at raising money in order to give a dowry, to repay debt or to invest in various economic activities. Among the buyers of Gavalas land we find members of the same family or other Greeks and Latins.

One of the main aims of a family, whether Latin or Greek, was to keep the land it already possessed (or, at least, a great part of it) in its hands for as long as possible. Thus, when the family land passed into other hands, a member of the old family very often came later and repurchased either the

whole or a part of that land. A part of a *serventaria* in Kissamos, for example, owned by Dimitrios Gavalas, passed to his granddaughter Paraskevi, who gave it in dowry to her husband Petros Thalassinos. Then, that land passed to Paraskevi's and Petros's son, Emmanuel Thalassinos, who sold it in 1387 to Sifis Gavalas⁵². In this way, the family kept in its ownership a whole territory for a long time (in certain cases for centuries). This is also the reason why a family name sometimes became the name of a region or a village, as happened in the case of the village of Gavalochori, i.e. the village of Gavalas, in Apokoronas (Chania).

It was a common practice to gather, through various transactions, the fragmented land property of a family into a particular territory, which was the traditional domicile of the family, or in an area where many Greeks possessed land. Such a case is the area of Psichro in the district of Chania, where the Gavalas family used to own land during the thirteenth and fourteenth century, and probably from the Byzantine period. In the fourteenth century in that same area a total number of twelve other Greek landowners were gathered: among them, there were the well-known families of Skordilis, Kallergis, Chandakitis and Vlastos⁵³.

1.3. Urban activity

During the fourteenth century, some of the urban economic activity of Gavalas family members in the capital city was documented, but the lack of archival documents from the western part of Crete raised questions about the real size of such activity of the family in general. Even so, the activity in Candia seemed to be rather limited. Moreover, it is quite difficult to link the members who had such an activity with all of the above-mentioned who owned land - a correlation that would be very useful for a more complete profile of the family's activity. In our documents, three persons bearing the surname Gavalas are involved with maritime transport and the minor

52. GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 406. It is possible that Sifis Gavalas was son of Dimitrios Gavalas and uncle of Paraskevi and grand uncle of Emmanuel Thalassinos, who sold the land. In 1340, Sifis Gavalas also owned land in the village of Topolia in the area of Kissamos (GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 299).

53. GASPARIS, *Catasticum Chanee*, 197-203. Apart from the above four families, we find also members of the families Mourouzos, Kontis, Katalaktis, Gorgoraptis, Metavolinos, Sarakinopoulos, Mazokopos and Kiriakopoulos.

trade in eastern Crete. In 1326, Ioannis Gavalas owned a small boat (*barca*) along with Giacomo Borgognono; the following year, Georgios Gavalas was mentioned as the owner of a *ligno*; in 1356, Nikolaos Gavalas was mentioned in one case as the owner of a *barca* and in another of a *gripo*. In the last case we cannot be sure if Nikolaos was actually the owner of two vessels or just one mentioned differently each time⁵⁴. In 1314, a contract concerning Ioannis Gavalas is of particular interest⁵⁵. A certain Guglielmo Cavrini leased from Francesco da Porto and his brothers a piece of land. Ioannis Gavalas, in that same year, “leased” for seven years all the contributions in agricultural products (wine, cereals or other annual cultivations and fruits) that Guglielmo Cavrini should pay to Francesco. Ioannis Gavalas also “leased” all the contributions that he should pay to the same Francesco da Porto. The total annual rent was settled at 16 *yperpera*. The agreement is quite strange and although the terms “lease” (*concedo atque afficto*) and “rent” (*affictum*) are used in the contract, the case is no more than a long-term preemption of agricultural products at a pre-price. The fact that Ioannis Gavalas was interested in these products, in conjunction with the ownership of a small boat, suggests that he was involved in the trade of agricultural products. Finally, in 1368 another Ioannis Gavalas, resident in the burg of Candia, stood as guarantor for Pietro Nigro from Coron; Pietro intended to transport products from Crete to the port of Coron⁵⁶. We can assume that this last Ioannis Gavalas is the same person as the previous one, still active in the market and the port of Candia.

54. In 1326, *dona* Flordalisa Corner and her son-in-law Giovannino got permission from the Venetian authorities to transport wheat and barley from the area of Ierapetra to Candia with the *barca* of Giacomo Borgognono and Ioannis Gavalas (ASV, *Duca di Candia*, b. 10, q. 1, 5v). In 1327, Georgios Gavalas got permission to transport 16 *vetetes* of olive oil from Candia to Thessaloniki with his *ligno* (ASV, *Duca di Candia*, b. 10, q. 1, 19r). In January 1356, Nikolaos Gavalas as a *patronus barche* got permission to transport various products, and in April of the same year, the same Nikolaos as *patronus griparee* got permission to transport various products to Rhodes (ASV, *Duca di Candia*, b. 10, q. 6, 30r, 46v).

55. The contract, presented by Ioannis Gavalas, is included in a decree of the Venetian authorities of Candia between the end of 1318 and the beginning of 1319. There is no mention why this decree had been published, but we believe that this is a new recognition of the old agreement after it had been disputed by the brothers da Porto. See *Bandi*, no. 199.

56. ASV, *Duca di Candia*, b. 11, q. 9, 1v.

Emmanuel Gavalas, son of Gabriel, also seems to have been active in the Candiote market, having many connections with people also active there. In 1282, he borrowed an amount of money, but we do not know for what purpose⁵⁷. We have already mentioned the land that he had leased in 1303, in order to produce agricultural products for trade⁵⁸. In 6 June of the same year, the brothers Georgios and Ioannis Sachlikis appointed Emmanuel Gavalas and Georgios Selopoulos as arbitrators to judge their difference and make a decision about two vineyards. A month later, on 6 July, Gualterono della Splaza commissioned Emmanuel to search for and find his slave Georgios from Samos who had escaped⁵⁹.

In 1370-1371, the priest Georgios Gavalas “bought” from Katerinos Ialinas the land property and the houses of the monastery of Saint George Mouglinos located in the burg of Candia. Georgios bequeathed that property in his will to his son Emmanuel⁶⁰, who later on conceded them to the notary Emmanuel Fokas⁶¹. This last Emmanuel Gavalas, who lived during the second half of the fourteenth century, cannot with certainty be linked with any branch of the same family, since his Christian name was very common among the Gavalas family members⁶². In any case, this is the only evidence so far for the crossing of the Gavalas and Ialinas family.

1.4. Social status

The Gavalas family is included among the *arcondi* of Crete, although this is not clearly reflected, except in a few cases, in their titles in the Venetian sources. The treaty of 1265 states that it was signed jointly by the Duke of Crete, Georgios Chortatzis and Michael Skordilis, and “all other Greek

57. ASV, *Notai di Candia*, b. 115, notaio Crescenzo Alessandrino, 26v.

58. See above p. 27.

59. *Stefano Bono*, no. 106, 181.

60. SANTSCHI, *Régestes*, 42 no. 1587.

61. TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, 218. SANTSCHI, *Régestes*, 339 no. 1574.

62. Emmanuel can be linked with two branches of the Gavalas family: that of Emmanuel Gavalas of Candia (see tree 1), where we find both names altered from father to son, i.e. Georgios and Emmanuel, and that of Kostas Gavalas of Chania (see tree 2), where we find a certain Emmanuel son of Georgios, who lived in the second half of the fourteenth century. The fact that Emmanuel leased the property of a Candiote monastery from Katerinos Ialinas, resident of Candia, suggests that he was probably a member of the first branch.

archontes as mentioned below”⁶³. This means that the title of *archon* belongs also to the four brothers Gavalas, who secured their lands in the district of Chania, and that their family was a prominent one among the local Greeks of the time. A century later, the brothers Emmanuel and Sifis Gavalas, who had participated in the revolt of Saint Titus on the side of the rebels in the Amari area of Rethimno, also bore the title of *arcondopulus*⁶⁴. Of the other Gavalas, the only ones that bore titles in the second half of the 14th century are some members of the Kostas Gavalas branch. Dimitris son of Kostas and Sifis son of Dimitris bear the title of *ser*, unlike all other Gavalas at the same time who are without any other title. Three female members of the same branch also have the title *dona/domina*. These are Potha Gavaladena, her daughter Maria Darmario and her granddaughter Marchesina Gritti⁶⁵. The latter two were married to Venetians and their title could have been derived from their husbands, but at the same time it seems that they also maintained the tradition of their mother and grandmother respectively, who probably took the title from her Gavalas husband.

The Gavalas, like the other prominent local families of Greek landlords, were forced to respond, directly or indirectly, to the new political situation after the arrival of the Venetians, defending either the interests of the family or those of the class of the great Byzantine landowners in general. During the first half of the thirteenth century the Gavalas family seems to have maintained a neutral stance toward the new Venetian rulers, as did many Greek families, as long as their property was not in danger. The acquisition of the two *serventarie* in 1237 revealed not only the neutrality of the Candiot branch, but also their good relations with the Venetians. However, during the second half of the century the Gavalas, especially the branches of the western Crete, seem to have approved rather than condemned resistance to the Venetians. The fact that the treaty of 1265 recognized the land property owned by the four Gavalas brothers undoubtedly proved that these brothers had participated in the revolt of the previous years (1262-1265). About two decades later Georgios Gavalas, a member of the Gavalas family also from the western part of Crete and quite probably one of the four Gavalas

63. BANDIA, Η βενετοκρατική συνθήκη, 111, 115.

64. See below p. 34.

65. GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 299, 314, 319, 406.

brothers of Armenoi, participated in the great revolt of Alexios Kallergis⁶⁶. It is not, then, a surprise that about a century later members of the family were on the side of the Venetian rebels of Saint Titus. Two members of the Gavalas family appear among the Greek *arcondopuli* who were condemned in 1367: Emmanuel and Sifis Gavalas, residents in the village of Orthes in the district of Rethimno. The two brothers were at the head of the revolt in the area of Milopotamos and, according to the testimonies presented to the Venetian authorities, Sifis proclaimed himself as “captain” in the village of Eleftherna (*capitaneus in Lefterna*). The ducal decree of 1367 refers to Sifis Gavalas as “one of the main rebels, head of the war, leader, instigator, and depredator of the honour of our dominion”, and that is why his tongue should be cut out and he should be sent into exile and all his property to be confiscated⁶⁷. The other brother, Emmanuel Gavalas, was killed during the military operations and by a ducal decree all his property was confiscated. A third member of the family, Michael Gavalas Lissiaris, also participated in the revolt of Saint Titus and this is why, in 1374, his fief located in the area of Apokoronas was confiscated and sold by public auction⁶⁸.

In 1397, Emmanuel Kapsodasis, his son Leos and Ioannis Miriokefalitis, all residents in the district of Rethimno, expounded before the Venetian authorities of Candia the important services they had offered to Venice, claiming permission to bid for the rent of the village of Miriokefala. Among the services they mentioned was the denunciation to the authorities of an impending conspiracy by the Gavalas family against Venice. According to their testimony, these three denunciators organized a troop of their own men, chased and captured many conspirators, and gave them up to the authorities, getting a share of the confiscated Gavalas property as a result. Although we have no other information about this, the rather depreciatory term *societas de Gavaladis* used by the Venetian Senate in its decision reveals that the Venetians considered the Gavalas family, or at least a part of it, to be a concrete front against Venice⁶⁹. Much later, around the middle

66. GERLAND, *Noblesse crétoise*, 220-221.

67. According to the decree of the Cretan authorities, Sifis was *unus ex principalibus actoribus rebellium... caput guerre, doctor, seductor, detractor honoris dominationis*. See ASV, *Duca di Candia*, b. 15, 137v-139v.

68. GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 311.

69. H. NOIRET, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, Paris 1892, 88.

of the fifteenth century, the Gavalas family in western Crete seems to have been divided in their attitude to Venetian rule. Ioannis Gavalas had a leading role in the conspiracy against Venice in Rethimno during the years 1460-1462, while Georgios Gavalas was an informer, revealing the participants in the previous conspiracy of Sifis Vlastos (1453-1454). Finally, in 1458 Petros Gavalas is mentioned as “protopsaltis” in Candia, which means that he was considered a person loyal to Venice⁷⁰.

In the end, although the Gavalas of Candia initially appeared to remain neutral or maintain good relations with the Venetians, from the second half of the thirteenth century the Gavalas of the western Crete, and quite probably the Gavalas of Candia as well, stood against Venice. In fact, it was exactly this adverse attitude towards the Venetian plans to weaken the old Byzantine landowners that helped them maintain not only their land property, but also their economic strength and social prestige among the local people.

The cadastre of the district of Chania is a rich, although incomplete, source of information about the members of the family and their marital and economic relations with other families during the fourteenth century. Our sources reveal relations with families of both Greek and Latin origin, thus keeping a balance between the two main elements of Cretan society.

Marital relations with families of both ethnic origins, i.e. Greek and Latin, are recorded. Among these families are the Melissinos, Chandakitis and Thalassinos, as well as the Gritti, Darmario and Zubano. Georgios Gavalas, son of Dimitrios Gavalas, was married to Frossini, daughter of Kostas Melissinos; Paraskevi, granddaughter of Dimitrios Gavalas, was married to Petros Thalassinos⁷¹; Moschanna Gavaloudena’s daughter was married to a son of Chandakitis family⁷². On the other hand, Maria the daughter of Potha Gavaladena was married to a member of the Darmario family and his daughter (and Potha’s granddaughter) Marchesina, to a member of the Gritti family⁷³. Finally, the daughter of Iakovos Gavalas was

70. For these members of Gavalas family see M. I. MANOUSAKAS, *Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σίφη Βλαστοῦ (1453-1454), καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460-1462*, Athens 1960, 68, 76-79.

71. GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 383, 406.

72. GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 163.

73. GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 314, 319.

married to a member of the Zubano family. Although the available evidence is very poor, it should be noted that all the above-mentioned three marriages with members of Latin origin were of daughters and not sons of the Gavalas family.

The Gavalas family during the fourteenth century used to be quite open towards the two ethnic elements for social relations or economic activities. We have already seen, for example, the relations between Emmanuel Gavalas, son of Gabriel, with Georgios and Ioannis Sachlikis from the one side, and Gualterio della Splaza and Clemente Lando from the other. The latter commissioned him to manage his affairs in Candia, buying and selling land⁷⁴. However, to buy and sell land, the Gavalas seem to have preferred Greeks to Latins. According to our documentation, they sold land or other property to the Greek families of Kallergis, Chortatzis, Xamodis, as well as to the Latin families of Vizemano, de Albaxiis, Cocco, de Lorenzo and Dono, and they have bought land from the Greek families of Vlastos, Kiriakopoulos, Thalassinos and Ialinas⁷⁵.

After the arrival of the Venetians in Crete and during the thirteenth century the Greeks and Latins gradually became closer; however, relations between Greek families continued to be very close, even if they fought one another from time to time. A case concerning the Gavalas family reveals these relations. Kostas Melissinos conceded half a *serventaria* in dowry to his daughter Frossini, who was married to Georgios Gavalas. The land passed to their son Emmanuel Gavalas, who in 1383 sold it to Iannoulis Chortatzis and Vassilis Kallergis with the mediation of Ioannis Kallergis⁷⁶. That is an example of how four of the most famous Cretan families were involved in one case.

74. See above p. 27 and *Stefano Bono*, no. 632.

75. GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 143, 179, 197, 218, 247, 263, 314, 319, 331, 350, 383. See also above p. 30.

76. GASPARIS, *Catasticum Chanee*, no. 383.

2. THE IALINAS FAMILY

We know nothing of the Ialinas family in Crete during the Byzantine period, but its status in Candia during the first decades of the thirteenth century implied its presence at least during the twelfth century. As active residents in Candia our documentation about the members of the Ialinas family is far richer than that about the Gavalas family. Two documents from the second decades of the fourteenth century, i.e. about a century after the arrival of the Venetians in the island, offer some interesting information about the family. In 1320, Georgios Ialinas, according to his testimony before the Venetian authorities of Crete, in order to keep his rights to a church in the area of Candia, declared with possible exaggeration that his family had possessed the church for as long as three hundred years⁷⁷. Two years earlier, in 1318, Stefanos Ialinas, the son of the late Emmanuel, in an attempt to prove that he had never been a state villein, declared before the ducal court that his grandfather had been transferred from Crete to the small port of Anaea, in Asia Minor, where he and his father had been born, but after some time they had returned to Crete and Nigroponte (Euboea)⁷⁸. According to his short but interesting testimony, he originated from the Ialinas family (*Ialinadhes*) of Crete, and he and his relatives were considered to be “as Venetians” (*pro Venetis*) in all places under Venetian dominion. Furthermore, an uncle of his, who lived in Chania, was also considered *pro Veneto* by the local authorities. The status of *venetus*, mentioned by Stefanos Ialinas, was probably assigned to his father or grandfather in

77. According to the testimony, Georgios Ialinas ...*dixit quod antecessores sui et ipsemet cum omnibus de domo sua, iam sunt anni CCC et plus, tenuerit et possiderit dictam ecclesiam cum monasterio de Manolitissa...* (TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιῶν*, no. 121.II).

78. *Quare cum ipse Stephanus probaverit legitime quod avus et pater suus in Ania, ubi pater suus et ipse nati fuerunt, et hic in Candia et in Nigroponte, ubi conversati fuerunt, semper transiverunt pro Venetis et fuerunt de Iallinadhis Crete et hinc iverunt in Aniam ad habitandum, et quod unus patruus eius in Chanea est et ibi transit et transivit pro Veneto...* (ASV, *Duca di Candia*, b. 26, q. 1, 3r).

Anaea, where there was a “community” of Venetians or *veneti* of various origins, Greeks among them⁷⁹. Venice was interested in finding persons to work for its interests there, especially those from its colonies. The *veneti* retained economic privileges as the Venetians⁸⁰. The members of the Ialinas family kept their status of *venetus* when they returned to Venetian Crete or Nigroponte.

The “story” of Stefanos as well as the testimony of Georgios confirm that the Ialinas family actually had roots in Crete before the arrival of the Venetians. Stefanos’s testimony in 1318 gives some details about a member of the family, who unfortunately is not linked so far with the other members of the family mentioned below. We do not know the age of Stefanos, but since he was an adult in 1318 and his father had been born in Anaea, his grandfather should have left Crete during the decade of 1270 at the latest. The early 1270’s in Crete were marked by the unsuccessful revolt of the Chortatzis family and their exile in the territories of the Byzantine Empire. The members of the Chortatzis family and other Cretans that had participated in the revolt left the island and settled in the small port of Anaea in Asia Minor⁸¹. The departure of Stefanos’s grandfather to Anaea could be linked with that revolt. However, if Stefanos’s grandfather was involved in an unsuccessful revolt in Crete, it is to be wondered how he or his son managed to obtain from Venice the status of *venetus*. Although this could have happened under certain circumstances, it is also possible that Stefanos’s grandfather left Crete for economic reasons, maybe searching for new opportunities in Anaea. It is not a coincidence that Stefanos Ialinas arrived in Crete and was acclaimed as state villein in 1318, a year after the fall of Anaea to the Turks in 1317. The Turkish occupation temporarily put an end to Venetian economic activity there and forced many Venetian or Greek residents to leave the small port. Finally, the Greek form of the surname Ialinas in the plural, *Ialinadhes* (Γιαλινάδες), mentioned by Stefanos and cited in the document, is worth noting. This means that he

79. See also another example in *Pietro Pizolo*, v. 1, no. 679-680. In 1300, Michalis Dracondopoulos, mentioned as *veneciano habitator de Ania*, is active in commerce and keeps contact with Crete from where was probably originated.

80. See D. JACOBY, *Les vénitiens naturalisés dans l’Empire Byzantin: Un aspect de l’expansion de Venise en Roumanie du XIIIe au milieu du XVe siècle*, *TM* 8 (1981), 217-235.

81. El. A. ZACHARIADOU, *Cortazzi και όχι corsari*, *Θησαυροίσματα* 15 (1978), 62-65.

refers not only to his father and his uncle but also to the extended family to which he belonged.

2.1. Branches and members

The important position of the Ialinas family in Candiote society from the first decades of the thirteenth century, as well as the intense economic activity of its members has left many traces in the archival sources (see the Ialinas family Chronological table and the Ialinas family Documentation table). This enables us to recompose some branches of the genealogical tree of the family from the beginning of the thirteenth to the first decades of the fifteenth century. The documentation used here is not exhaustive, although quite rich, and certain questions about the Ialinas remain open for either the fourteenth or the next centuries.

During the first half of the thirteenth century, three members of the Ialinas family appear in our documents: Michael and the priests Nikiforos and Nikitas⁸². We do not know if there was a close relationship between them, but the fact that among all their descendants we find certain Christian names, like Katerinos for example, a rather unusual name among the Greeks, suggests that they may have been brothers or first cousins with a common ancestor back in the twelfth century. Two of these three Ialinas, Michael and Nikiforos, head the main branches of the family in thirteenth- and fourteenth-century Crete.

2.1.a. The branch of Michael Ialinas

A. The branch of Michael Ialinas (see trees 5, 5a, 5b) is the best documented of the two main branches, mainly because of the status and activity of his descendants in Candia. Michael Ialinas, already dead in 1281, had three sons, Georgios, Antonios and Georgios junior⁸³, who were still alive during the first two decades of the fourteenth century.

82. Michael is mentioned as deceased in a contract of 1281 (*Leonardo Marcello. Notaio in Candia. 1278-1281*, ed. M. CHIAUDANO – A. LOMBARDO, Venice 1960, no. 485). The priest Nikiforos was still alive in 1282. He is mentioned as deceased in a document of 1320 (TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, 217), but he had very likely died many years before. The priest Nikitas Ialinas is recorded as deceased in a contract of 1339, but he had also died, like Nikiforos, many years before (*Franciscus de Cruce. Νοτάριος στον Χάνδακα. 1338-1339*, ed. Ch. GASPARIS, Venice 1999, no. 202).

83. The identification of Georgios junior as a son of Michael Ialinas is made with great

A.a. Georgios Ialinas son of Michael was married to Eirene and had three sons: Michael, Gabriel and Katerinos, and three daughters: Thomasina, Eleni and an unnamed one (see tree 5). Georgios had died by 1301, when we find him referred to as deceased for the first time⁸⁴.

A.a.1. Michael Ialinas, son of Georgios, and his wife Maria had six children: three sons, Petros, Ioannis and Nikolaos, and three daughters, Frangoula, Annitsa and Eleni (see tree 5a). Michael died during the last months of 1347 or the first months of the next year⁸⁵. Petros and his wife Agathia had at least two sons: Frankiskos and Antonios⁸⁶. Frankiskos and his wife Marula Sagredo had two sons, the *nobilis vir* Ioannis and Georgios, both married during the first decade of the fifteenth century, but still without children⁸⁷, and at least one daughter, the wife of Giacomello Sagredo⁸⁸. Antonios, second son of Petros, had a son bearing the name of his

caution. There is only one mention of *Georgius minor* in a contract of May 1301, according to which he bought in advance wool worth 24 *yperpera* (*Benvenuto de Brixano*, no. 111). Since we know that Georgios Ialinas died at the latest in 1301, we may assume that every mention of a living Georgios Ialinas after that year refers to Georgios junior. The adjective junior refers usually to a son bearing the name of his father. In this case, although rare (see however above the brothers Ioannis senior and Ioannis junior Gavalas), we can assume that it refers, according to our evidence, to a younger brother. The fact that in 1304 there was an adult Michael Ialinas, son of a living Georgios (see *Pietro Pizolo*, v. 2, no. 996) and a second Michael, son of an already late Georgios, means that the two Michaels are first cousins, bearing the name of their grandfather. Furthermore, if Georgios junior was a son of Georgios, it is then to be wondered why in 1314 only three sons of Georgios got permission to acquire a fief (see below p. 49).

84. *Benvenuto de Brixano*, no. 473.

85. In June 1347, Michael Ialinas was elected a deputy member of a committee in Candia [*Duca di Candia. Quaternus Consiliorum (1340-1350)*], ed. P. RATTI-VIDULICH, Venice 1976, no. 163], and in April 1348, in the will of his son Ioannis, he is referred to as deceased (*Wills*, 67). It is probable that he died during the Black Death, which spread in Crete at exactly that time.

86. Antonios Ialinas, son of late Petros, is mentioned in the will of Eleni Ialinas, widow of Pietro Mudacio. See *Wills*, 224.

87. It is a coincidence, although a mistake in the documents cannot be excluded, that the brothers Ioannis and Georgios had a wife called Marietta. In 1403 Georgios received a dowry of 1.000 *yperpera*, and Ioannis in 1410 a dowry of 2.000 *yperpera* from their wives (ASV, *Duca di Candia*, b. 19, q. VI, 120v).

88. For Giacomello Sagredo as son-in-law of Frankiskos Ialinas see ASV, *Duca di Candia*, b. 20, 544r. In 1395, Frankiskos Ialinas mortgaged half a *serventaria* for the dowry

grandfather and a daughter Maroula. Ioannis, second son of Michael, had an illegitimate son, called Katerinos, born from Evdokia a servant of his father⁸⁹. Finally, Nikolaos, third son of Michael, was married to a daughter of Ioannis and Maria Modinos and had a son, Ioannis⁹⁰. All three of Michael's daughters were married to members of Venetian families: Frangoula to Giovanni Ghisi, Annitsa to Andrea Pantaleo and Eleni to Pietro Mudazzo. Frangoula had three daughters, Angelotta, Agnes and Nicolotta. The two first are referred in 1357 as nuns and were probably unmarried. The third daughter, Nicolotta Ghisi, was married to Pietro da Vigonza and had three sons, Filippo, Andrea and Angelo, and a daughter, Frasenda wife of Marco Gradenigo. The second daughter of Michael, Eleni, and Pietro Mudazzo had three sons: Giacomo, Francesco and Matteo. Finally, we know nothing about the descendants of the third daughter, Anniza Pantaleo⁹¹.

of Francesca, wife of Pietro Gradenigo (ASV, *Duca di Candia*, b. 20, 543r). Our document does not make the relationship between Frankiskos and Francesca clear, or the reason of the mortgage. Francesca could be a second daughter of Frankiskos.

89. *Wills*, 68.

90. In her will, made in 1361, the nun Maria, widow of Ioannis Modinos, appointed as executor of her will and as the heir of all her property her grandson Ioannis, son of Nikolaos (*Wills*, 797-798). Although the will does not contain any specific information that could help us identify Ioannis with certainty, it is probable that he is actually the son of Nikolaos Ialinas and grandson of Michael Ialinas, son of Georgios, bearing the name of his grandfather Ioannis Modinos. The Christian name of his father, Nikolaos, is rather rare among the members of the Ialinas family and we find it only twice: the already mentioned Nikolaos son of Michael, still alive in 1359-1360 (see tree 5a), and Nikolaos son of Ioannis, who is mentioned in his father's will, made in 1353 (see below p. 44). The latter Nikolaos was still unmarried in 1353 and consequently, in 1361, a possible son would not be more than seven years old and could not have been appointed executor of his grandmother's will.

91. A possible daughter of Annitsa and Andrea Pantaleo could be Margarita. We know that Alexios Kallergis son of Markos and grandson of the well-known *arcondus* Alexios Kallergis was married to Margarita daughter of Andrea Pantaleo. In 1377, a woman named Margarita Kallergi made her will, according to which she had some kind of kinship or close relation to a certain Andrea Pantaleo and the Pantaleo family, but she does not mention any husband, her parents, or any person from Ialinas family (*Wills*, 705-707). Therefore, it is not sure if these two women named Margarita are the same. Furthermore, since three different individuals with the name Andrea Pantaleo are identified around the middle of the fourteenth century, we cannot conclude that Margarita Kallergi was actually a daughter of Annitsa Ialinas and Andrea Pantaleo. See S. McKEE, *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the myth of ethnic purity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2000, 81, 150.

A.a.2. Gabriel Ialinas, second son of Georgios and brother of Michael, was still alive in 1361 had one son, Markos, who died in 1349 before his father and probably without children (see tree 5).

A.a.3. Katerinos, third son of Georgios, was married to a daughter of Cocco family and died in 1349 probably without children (see tree 5).

A.a.4-6. All three daughters of Georgios were married to Venetian husbands (see tree 5): Thomasina to Andrea Querini, Eleni to Vitale Abramo and the unnamed daughter to Giovanni Gradenigo⁹². They were born during the last decades of the thirteenth century and lived during the first decades of the next century.

A.b. Antonios Ialinas, the second son of Michael, who died between 1322 and 1324, had at least two sons, Michael and Gabriel (see tree 5)⁹³. Michael had a son bearing his grandfather's name Antonios. According to a premarital contract made in 1320, Gabriel's brother Michael, along with Marco Marino, promised to his father Antonios that he would ensure that Gabriel was married to the daughter of a certain Lentakis⁹⁴. This also means that Gabriel's wife was or was going to be of Greek origin. Gabriel had at least two sons born after 1320: Markos and Ioannis (see tree 5b). The first had three sons: Iakovos, Thomas and Antonios. The latter was married to Marula Cavallier⁹⁵. Ioannis, second son of Gabriel, was married first to Marizzoli Abramo, who gave birth to two children, Gabriel and Markesina, and secondly in 1378 (after the death of his first wife) to Rosa Sagredo, who gave birth to another son, Georgios.

92. In 1341, Thomasina's dowry, worth 1,800 *yperpera*, was guaranteed by her husband with a piece of land of equal value (GASPARIS, *Catasticum Sexterii Dorsoduri*, no. 335). In 1337, Vitale Abramo as widower of Eleni Ialinas received along with their unnamed sons not only her dowry but also her non-dowry property left to her by her brother Michael Ialinas (GASPARIS, *Catasticum Sexterii Dorsoduri*, no. 405).

93. In 31 September 1325, Gabriel, son and executor of the will of his late father Antonios, received the debts of certain Jewish people (ASV, *Notai di Candia*, b. 9, notaio Andrea de Bellamor, 142v). This means that his father had died not long before that year.

94. According to the same contract, the dowry of the future wife would be 700 *yperpera* plus the marital presents. Unfortunately, the surname of Gabriel's future father-in-law is missing. See ASV, *Notai di Candia*, b. 9, notaio Andrea de Bellamor, 32v.

95. In 1421, Antonios Ialinas received one third of a *serventaria* in the village of Aghios Thomas as a dowry, according to the marital contract of 1410 (ASV, *Duca di Candia*, b. 20, 16v).

A.c. Georgios junior, the third and probably the youngest son of Michael, was already an adult in 1301 and still living in 1321 (see tree 5). He probably had a son Michael, but we have no further information about his family.

2.1.b. The branch of the priest Nikiforos Ialinas

B. The priest, *protopapas* and notary Nikiforos, who flourished during the second half of the thirteenth century, had two sons, Emmanuel and Ioannis, and probably a daughter, Keranna wife of Mizelino, a maker of cross bows (see tree 6)⁹⁶. Both of his sons were married to daughters of Greek families: Emmanuel to a daughter of Georgios and Maria Sachlikis and Ioannis to a daughter of Antonios Metachiristis⁹⁷.

B.a. Emmanuel, the first son of the priest Nikiforos, was still alive in 1356 but already dead in 1358, and was married to a daughter of Georgios Sachlikis called Katsomatas and Maria daughter of Konstantinos Verivos. He had two daughters: Maria and Eirene, and four sons: Georgios, Petros, Konstantinos and Ioannis (see tree 6a).

B.a.1. A certain Ioannis made his will in 1353, but he does not mention his father's name. However, the fact that he and his daughter Thomasina left a legacy to the church of Saint Mary Ialini, close related to Nikiforos, as well the period during which he lived, suggest that he was the son of

96. In 1344, a decree issued by the Venetian Senate concerns Keranna widow of Mizelino, a maker of cross bows in Candia, and her nephew Antonios Ialinas [*Venezia-Senato. Deliberazioni miste. Registro XXII (1344-1345)*, ed. E. DEMO, v. 9, Venice 2007, no. 246]. This means that Keranna was born Ialinas, but we know nothing more about her. We have also no further information to identify Antonios, a given name that exists in both main branches of the Ialinas family. However, we know that in November 1329, Mizelino had donated by his will one hundred *yperpera* to all Orthodox churches located in the suburb of Candia (ASV, *Notai di Candia*, b. 9, notaio Andrea de Bellamor, 319r). This means that he and his wife Keranna lived in an Orthodox environment that links them with the branch of the priest Nikiforos. Taking into account that both Keranna and Antonios lived in the first half of the fourteenth century, we could identify Antonios with the son of Ioannis son of Nikiforos, and his aunt Keranna with a daughter of Nikiforos.

97. In 1325, Kali wife of Arriano Contarini appointed executors of her will her grandfather Antonios Metachiristis and her uncle Leos Metachiristis (*Wills*, 528). About the Sachlikis and Metachiristis families and their relation with Ialinas family see below p. 77 and note 223.

Emmanuel and grandson of Nikiforos. Ioannis's will contains information about his family⁹⁸. He was married to Anniza Sirigo⁹⁹ and had two sons: Nikolaos and Katerinos, and four daughters: Ergina, Maritsoli, Eleni and Thomasina (see tree 6a). In that year, Nikolaos was an adult, but Katerinos was less than 14 years old. Of his daughters, Maritsoli was probably also an adult, but Ergina and Eleni were less than 16 years old. Three of his daughters were unmarried in 1353, but the fourth, Thomasina, was married to Nicolo Matono and already dead. Thomasina, who was pregnant and already mother of an underage daughter named Filippa, had made her will in 1351, appointing as executors of her will her parents and directing that in the event of her death, Filippa should go and live until her marriage with her grandparents¹⁰⁰. Thomasina actually gave birth to a son named Marco, who is referred already dead in 1373¹⁰¹. She died, if not in 1351, at the latest in 1353. However, her father Ioannis does not mention his grandchildren in his will, probably because in the end they lived with their father.

B.a.2-4. Petros, second son of Emmanuel, was married to Cecilia, whose surname remains unknown¹⁰². We know nothing about a possible marriage or children of Georgios and Konstantinos, the other two sons of Emmanuel.

B.a.5. Maria, the first daughter of Emmanuel, was married to Ioannis or Tzanakis Sachlikis, a member of the extended family of her grandfather Georgios Sachlikis Katsomatas, and had a son, the well known poet Stefanos Sachlikis (c. 1331–c. 1391), and a daughter named Eleni¹⁰³. Maria, according to the will of her grandmother Maria Sachlikis, was still unmarried in

98. *Wills*, 228-229.

99. In the same will, Ioannis appointed as consultant of the executors of his will his *cognato* Moscholeos Sirigo. This means that Moscholeos was very likely the brother of his wife.

100. *Wills*, 231-232.

101. A dispute between the executors of the wills of Marco Matono from the one side and of Cecilia widow of Petros Ialinas from the other was settled by the decision of the Giudici di Petizion of Candia in July 1373. See SANTSCHI, *Régestes*, 72 no. 283.

102. See the will of Eirene, daughter of Emmanuel Ialinas (*Wills*, 207-208) and the decision of the Giudici di Petizion, in 1373, regarding the payment of a debt of the late Cecilia by her husband Petros Ialinas, son of the late Emmanuel (SANTSCHI, *Régestes*, 72 no. 283).

103. Eleni was married to Cirillo Pantaleo and probably died in 1348 during the Black Death, when she made her will. See A. VAN GEMERT, Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του, *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 79-80.

1330¹⁰⁴. She married however during the next couple of years, since her son Stefanos was born between 1331 and 1332¹⁰⁵.

B.a.6. Emmanuel's second daughter Eirene was married to Theodoros Gemistos, a physician from Constantinople. She was childless and, in 1358, bequeathed in her will all her property to relatives¹⁰⁶.

B.b. Ioannis son of the priest Nikiforos died in 1333 or a little after¹⁰⁷, and had a son, Antonios, and a daughter, Kali (see tree 6). According to Kali's will, made in 1325, she was widow of Arriano Contarini, who "was from Venice" and she had a son, Francesco, less than 17 years old in that year¹⁰⁸. Antonios, son of Ioannis, is mentioned as being deceased in 1358¹⁰⁹ having two sons, Katerinos and Markos. The latter had at least one son called Petros.

After all, apart from the common Christian names used by both branches and the churches of Mouglinos and Manolitissa, the only clear evidence about a probable linkage between the two branches of the Ialinas family is the possession of land in the same area by a member of each branch. This area is located in the village of Bombadena, where both *dominus* Michael Ialinas, grandson of Michael head of the first branch, and Emmanuel Ialinas, son of Nikiforos head of the second branch, possessed land during the last years of the thirteenth century and the first decades of the fourteenth century¹¹⁰. This suggests a common ancestor owner of that land.

104. *Wills*, 598.

105. VAN GEMERT, Ο Στέφανος Σαχλίκης 37-39, where it is also mentioned that Stefanos's mother died before 1334. However, the late Maria Sachlikena mentioned in a document of 1334 (ASV, *Duca di Candia*, b. 10, q. 3, 46v) is not his mother but his great-grandmother Maria, wife of Georgios Sachlikis Katsomatas. For the latter see below p. 79-80.

106. For Eirene and the Constantinopolitan Theodoros Gemistos see Th. GANCHOU, Ιωάννης Αργυρόπουλος, Γεώργιος Τραπεζούντιος et le patron crèteois Γεώργιος Μαυρίκας, *Θησαυροίσματα* 36 (2008), 126; MCKEE, *Sailing from Byzantium*, 296-297. McKee wrongly considered Eirene to have been a member of a Catholic family and her father a member of the Candiate Great Council. Actually Eirene was a granddaughter of the Orthodox priest Nikiforos and her father had never been member of any local Venetian Council.

107. When he made his will. See *Wills*, 599-600.

108. *Wills*, 528-529.

109. In 1358, Eirene daughter of Emmanuel Ialinas appointed as executor of her will Katerinos son of the late Antonios Ialinas (*Wills*, 207).

110. For the land property of Michael and Emmanuel in the village of Bombadena see below p. 51-52. For the churches of Mouglinos and Manolitissa and their connection with the Ialinas family see below 59-63.

2.1.c. Other members

Apart from the two main branches mentioned above, there is also documentation relating to some other members of the Ialinas family, mainly from the fourteenth century. Although there is no clear evidence, we suggest that these individuals were linked, more or less close, with both the above-mentioned branches of the Ialinas family.

The priest Nikitas Ialinas, still alive in 1257 but already dead in 1267, remains rather obscure, thanks to poor documentation. He can be identified with *Nichitas humilis sacerdos et tabellio Sallinas*, one of the three witnesses who testify and subscribe to the agreement between the Venetian authorities and the Cretan rebels in 1236 about the castle of Aghios Nikolaos in the area of Apokoronas¹¹¹. This means that he was probably born during the last years of the twelfth century; he experienced the arrival of the Venetians in Crete and was a distinguished member of the Candiote society. In the “Cadastre of the churches and the monasteries of the Venetian state” (*Catasticum ecclesiarum et monasteriorum comunis*) Nikitas’s heirs are mentioned in the plural (*heredes papatis Nikete Ialinas*), but without their Christian names¹¹². In a contract of 1339 a certain Ioannis, son of the late priest Nikitas Ialinas, resident in Candia, signed as a guarantor¹¹³. It is quite probable that he is one of the Nikitas’s heirs, who in an old age (born before 1267) is still active. The fact that the priest Nikitas and the priest Nikiforos both had sons called Ioannis, who lived in the same period, means that probably they were brothers, who gave their father’s name, Ioannis, to their sons. Furthermore, both Nikitas and Michael, head of the first branch, are related to the monastery of Manolitissa¹¹⁴. After all, it is very likely that Michael, Nikiforos and Nikitas not only had common origins but they were also close relatives.

111. TAFEL – THOMAS, *Urkunden*, 335. The other two witnesses are the priest and notary Konstantinos Sachlikis and the also priest and notary Emmanuel Akalyptos.

112. TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, no. 118 (the year in not 1257 but 1267), 119 and 120.

113. *Franciscus de Cruce*, no. 202.

114. Ioannis, son of the priest Nikiforos, made his will in 1333 (*Wills*, 599-600), while Ioannis, son of the priest Nikitas, was still alive in 1339 (*Franciscus de Cruce*, no. 202). For the monastery of Manolitissa see below p. 59-61.

The name Petros is found in both branches of Ialinas family: a great grandson of Michael Ialinas and a grandson of Nikiforos Ialinas. Both lived mainly during the second half of the fourteenth century. In the first half of the same century we find two Ialinas named Petros, who however cannot be identified or linked so far with any branch or simple member of the Ialinas family. The first one, the priest Petros Ialinas, is mentioned in two documents. In his will, made in 1336, Giovanni de Rogerio, son of the late Emmanuele, left to his relative, the priest Petros Ialinas, a bequest of fifteen *yperpera*¹¹⁵. Three years later, according to a Candiote court decision of 1339, the priest Petros Ialinas was due to receive from Nicolo Lambardo, a soldier in Castro Novo, eighteen *yperpera* and four *grossi*¹¹⁶. It is quite probable that the priest Petros Ialinas is de Rogerio's uncle, i.e. a brother of his mother, born Ialinas and married to Emmanuele de Rogerio. As an Orthodox priest, Petros can be linked with that of Nikiforos, or even Nikitas. Finally, a second Petros Ialinas is also recorded in 1327. He was married to Agnes and had a son. In this year Petros received back, in the name of his minor son, the dowry of her late wife Agnes, worth 550 *yperpera*, that they were invested by the executor of her will¹¹⁷.

A certain Stefanos Ialinas flourished in the last quarter of the fourteenth century and the first years of the fifteenth century¹¹⁸. The only reason why we note this person is the absence of any further information about the older Stefanos Ialinas, who in 1318 testified about his antecedents and proved that he was not a state villein¹¹⁹. The Christian name Stefanos does not exist in any of the above-mentioned branches or single members of the Ialinas family. Therefore, the two Stefanos, i.e. that of the early fourteenth century and that of the end of the same century, could be linked maybe as grandfather and grandson.

115. *Wills*, 159. Cf. McKEE, *Uncommon dominion*, 73.

116. ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 5, 8v.

117. ASV, *Duca di Candia*, b. 10, q. 1, 3v.

118. In 1376, Stefanos Ialinas signs as witness in the will of Maria Sanudo (*Wills*, 702). In 1405, Stefanos was involved in the trade of fabrics, according to a letter sent by the doge of Venice to the duke of Crete [*Duca di Candia. Ducali e lettere ricevute. (1358-1360; 1401-1405)*], ed. F. THIRIET, Venice 1978, no. 175].

119. See above p. 37-38.

2.2. Land property

The Ialinas family is not included among the twelve “archontopoula” of Crete and therefore among the great Greek landowners with a long tradition on the island. Their position in Candia during the thirteenth century suggests that initially they were more active in the city than in the countryside. However, under the new circumstances, without abandoning urban activity, almost all members turned gradually to land exploitation for more profits and social prestige.

The land property of the Ialinas family was located in various regions, mainly in fertile areas of the district of Candia (*territorium Candide*), and partly in the district of Rethimno (*territorium Rethimi*). Initially, during the thirteenth century, it was generally a small sized property, which increased during the next century through purchases or dowries, but remained no more than medium-sized. That land was the first step for some members to gain access to the Councils of the Feudatories, the Great Council and the Senate of Candia.

We do not know if Michael Ialinas, the founder of the first branch of the family, possessed any land during the first half of the thirteenth century. The earliest information we have concerns his son Georgios, who in 1271 possessed a small fief equal to one *serventaria* in the villages of Amigdalos and Damania in western Monofatsi (*Bonifacium*). Georgios acquired his fief through concession by the Duke of Crete, who the next year granted also him a villein¹²⁰. We know also that his brother Antonios was a feudatory and possessed a fief in the district of Rethimno. The only evidence we have about the third son, Georgios junior, is that he had leased a vineyard in the state village of Metaxa, which was connected with his older brother Georgios and his heirs¹²¹.

Georgios senior, apart from the *serventaria* in Amigdalos and Damania, had also leased the state villages of Kato Thodoritsi and Metaxa, since at least the last decade of the thirteenth century. According to the

120. GASPARIS, *Catasticum Sexterii Dorsoduri*, no. 897, 899, 900, 903. See also below p. 65.

121. In 1303, the village of Metaxa, or part of it, was possessed by the brothers Giovanni and Lorenzo Barbarigo, who had leased a piece of land to Georgios Ialinas junior (*Stefano Bono*, no. 306).

testimony given by his son Katerinos in 1320, Georgios had constructed churches in those two villages more than twenty years before¹²². After the death of Georgios, in 1301 at the latest, the villages came to his sons. We know that Katerinos probably retained part of the village of Metaxa, at least until 1330¹²³. Georgios's sons also shared the paternal property, the extent of which remains unknown.

In 1314, the Venetian Senate granted the brothers Katerinos, Gabriel and Michael, sons of Georgios, the right to possess half a *cavallaria* each¹²⁴. In the same year, the two Councillors of Crete conceded to Katerinos, son of the late Georgios, the above-mentioned *serventaria* in Amigdalos and Damania, as one of the three *serventarie* that the latter had the right to possess¹²⁵. It seems that Katerinos never acquired more than one *serventaria*. According to his father's will, if he were to die without issue, his share from the paternal property would pass to his sister Thomasina after his death. In 1324, Katerinos appealed to the Cretan ducal court, claiming that the terms of his father's will were equal to disinheritance, since he had no right to manage and bequeath his property as he might wish, and he asked for

122. According to Katerinos, his father Georgios had constructed the church of Saint George in the village of Kato Thodoritsi about twenty-eight years before and the church of Saint John the Evangelist in the village of Metaxa about twenty-one years before. Katerinos himself restored the church of Saint Marina eight years before, probably after the earthquake of 1303. See TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, 218-219. A court decision from 1319 mentions that Xenos de Adelenda had leased a vineyard in the village of Kato Thodoritsi from the commissaries of the late Georgios Ialinas sixteen years previously, i.e. in 1303. See ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 1, 39r.

123. As evidenced by a contract of 1303, about two years after Georgios's death, the village of Metaxa, or part of it, was possessed by the brothers Giovanni and Lorenzo Barbarigo, who had leased a piece of land to Georgios junior, the younger brother of Georgios Ialinas (see *Stefano Bono*, no. 306). According to the later testimony of the priest Michael Andrinopolitis in 1320, Katerinos had appointed him priest of the village of Metaxa six years earlier, i.e. in 1314 (TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, 219). In 1329, Katerinos leased to Pietro Pantaleo a vineyard in the village of Metaxa for as long as he also kept the village from the state (ASV, *Notai di Candia*, b. 244, notaio Giorgio Similiante, 98v).

124. S. M. THEOTOKIS, *Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας. 1281-1385* [Μνημεία της Έλληνικής Ιστορίας, v. 2/1], Athens 1936, 61 no. 6. On the Ialinas family land property in the *territorio* of Candia, see also GASPARIS, *Έλληνες φεουδάρχες*, 215-219.

125. GASPARIS, *Catasticum sexterii Dorsoduri*, no. 901.

the terms to be annulled. The court accepted his arguments and Katerinos received his share with full rights¹²⁶. However, many years later, in 1341, probably after his marriage, he was forced to prove in the ducal court that he had actually received his share from his paternal property, something that had been questioned by his brother in law Nicoletto Cocco¹²⁷. In the event, Katerinos never had children and after his death his brother Gabriel, by a decision of the Cretan Senate issued in 1349, undertook the military obligations (*varnitio*) for three *serventarie* of Katerinos, although his late brother “possessed just one *serventaria*”¹²⁸. A few years later, in 1352, the two thirds of the same *serventaria* passed into the hands of Maria Querini, wife of Domenico Dono, who sold them in 1359 to Pietro Vido¹²⁹. A few months earlier, in the same year 1359, the other one third had been also sold by public auction to the same Pietro Vido, to pay Katerinos’s debts¹³⁰.

Gabriel Ialinas, the second son of Georgios, owned two *serventarie* in the village of Pendamodi in 1339 and he had land in the village of Varni in 1345, along with his brother Michael¹³¹. By the same decision of the Cretan Senate in 1349, mentioned above, we learn that his son Markos possessed one *serventaria* of the three he had the right to possess according to his father’s

126. ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 2, 16v, 18v-19v.

127. ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 6, 5r. Nicoletto Cocco was interested in Katerinos’s property because his sister’s dowry should be secured on her husband’s property. Katerinos also appealed to his other brothers in law Francesco and Zanachi Cocco as testators.

128. *Quaternus Consiliorum (1340-1350)*, no. 219.

129. The circumstances under which the land passed to Maria Querini are not clear enough. We only know (GASPARIS, *Catasticum Sexterii Dorsoduri*, no. 905) that this happened according to the will of Georgios Ialinas, which however is not preserved. Georgios Ialinas or his sons had probably some kind of kinship with Maria Querini that remains unknown so far. This is confirmed by a court decision of 1370, according to which Petros Ialinas son of Michael and Ioannis son of Gabriel had been appointed by a certain Sofia Querini widow of Andrea Querini as executors of her will, made in 1348, and after her death they claimed her property as the closest relatives. See SANTSCHI, *Régestes*, 61 no. 245.

130. GASPARIS, *Catasticum Sexterii Dorsoduri*, no. 904.

131. A court decision of 3 September 1339 states that Giacomina Zeno had sold two *serventarie* in the village of Pendamodi to Gabriel Ialinas (ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 5, 49v). In 1345 Gabriel and Michael leased to five peasants, residents in the villages of Aghios Miron and Bombadena, pieces of land in the village of Varni for the cultivation of vineyards (ASV, *Notai di Candia*, b. 10, notaio Angelo Bocontolo, 26r-v).

privilege of 1314, which Markos had probably inherited. However, Markos died in 1349 and his father Gabriel undertook the military obligations for three *serventarie* exactly as in the case of his brother Katerinos.

In the 1330's, Michael the third son of Georgios owned land equal at least to one *serventaria* in the fertile area of Malevisi in the villages of Kitharida, Bombadena, Mavromati and Koklifas. By a series of twenty contracts signed in 1337-1338 Michael conceded *imperpetuum* (i.e. *in gonico*) to more than twenty peasants an area of land in those villages equal to 254 *mensure*¹³². This meant that the peasants could seed a quantity of about 4.318 kilos of cereals on that land and Michael could receive an equal quantity every year. Furthermore, in the same villages he also owned vineyards and in Candia he had leased state land for cultivation¹³³. His son Petros inherited the *serventaria* in those villages during the decade of 1340, and many years later, some time before 1386, he also bought a second *serventaria* in the same area of Bombadena, as part of a *cavallaria* once possessed by Emmanuel Ialinas, son of Nikiforos¹³⁴. Petros, along with his uncle Gabriel and Andrea Correr, agreed by a contract signed in 1357 to share the military obligations for one *cavallaria* and two *serventarie* in the villages of Bombadena and Mavromati¹³⁵. The document does not mention the share of land owned by each of the three parties. Nevertheless, according to the terms of the agreement it seems that Petros and Gabriel possessed two thirds of the *cavallaria*, i.e. two *serventarie* each. During the decade of

132. Apart from land, Michael also sold cows to some of the same peasants for the cultivation of their land. See ASV, *Notai di Candia*, b. 244, notaio Giovanni Granella, 145r, 146r-v, 147v, 148r, 149r-v, 150r, 151r, 154r, 155v, 156v. Another document of 1339 concerning a land dispute reveals that the same Michael owned a *serventaria* in the village of Koklifas (ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 5, 47v).

133. The land in Candia was located in its suburb in the area of Mesambelitissa and according to the terms of the contract, the tenant could cultivate on it even cereals (wheat, barley or oat) (ASV, *Notai di Candia*, b. 244, notaio Giovanni Granella, 148r).

134. In 1349, Petros received 100 *mistata* (about 2000 litres) of must from Emmanuel Ialinas, resident in the village of Bombadena, who cultivated a vineyard in the same village (ASV, *Notai di Candia*, b. 10, notaio Angelo Bocontolo, 105r). In 1374, he conceded eternally in *gonico* to Vassilis Mouschopoulos, resident in the village of Bombadena, two houses in the same village (ASV, *Notai di Candia*, b. 13, notaio Egidio Valoso, 194v).

135. N. TSUGARAKIS, The documents of Dominicus Grimani notary in Candia (1356-1357), *DOP* 67 (2013), no. 109.

1360, Petros also owned land in the villages of Kourtes and Miliarissi in the plain of Messara in southern Crete and Voni in the area of Pediada¹³⁶. In 1386, the *serventaria* in Bombadena passed into the hands of Frankiskos, son of Petros, who in 1388 bought one more *serventaria*, as part of the same *cavallaria* of Bombadena, in the villages of Kousses and Kourtes where his father already possessed land. After the death of Frankiskos in circa 1407 his sons Georgios and Ioannis shared the two *serventarie* in Bombadena and between 1410 and 1415, Georgios bought his brother's share¹³⁷. That land, and eventually only a part of it, remained in the hands of Frankiskos and his sons until the middle of the fifteenth century¹³⁸. Thus the presence of the Ialinas family in the area of Bombadena was maintained, initially by a descendant of Nikiforos Ialinas and then by the descendants of Michael Ialinas, for at least one and a half centuries. Apart from his land in Bombadena, Kourtes, Kousses and Miliarissi, Frankiskos also possessed half a *serventaria* in the village of Voni in the area of Pediada¹³⁹. In 1390 Frankiskos passed the one and a half *serventaria* in Miliarissi to his son-in-law Giacomello Sagredo. In 1395 the land in Miliarissi was sold with the consent of Frankiskos to Nicolo Corner and a few days later Frankiskos also sold his half *serventaria* in Voni to the same Nicolo Corner¹⁴⁰.

Our evidence about the land property of Antonios Ialinas son of Michael and his descendants is very poor. Antonios, as already mentioned,

136. Petros leased land to peasants in the village of Miliarissi in 1366 and in the village of Kourtes in 1367 (GASPARIS, *H γη και οι αγρότες*, 386-387). In 1367 he also leased land located in the village of Voni (ASV, *Notai di Candia*, b. 11, notaio Antonio Bresciano, 103r). It is not thus a coincidence that a graffito, engraved in 11 October 1371 in the church of Saint Nikolaos and Saint Charalambos in Miliarissi, mentions the presence of *miser* Petros Ialinas in the village along with Marco Gradenigo and Thomas Kostomiris [D. TSOUGARAKIS - E. ANGELOMATI-TSOUGARAKI, *Σύνταγμα (Corpus) χαραγμάτων εκκλησιών και μονών της Κρήτης*, Athens 2015, 194]. In that year two Petros Ialinas were living: Petros Ialinas son of Michael and his grandson Petros Ialinas son of Antonios. It was probably the first one.

137. ASV, *Duca di Candia*, b. 19, q. VI, 119r-120v.

138. In 1446, for example, Ioannis Ialinas, son of Frankiskos, sold a piece of land located in the villages of Bombadena and Kitharida (ASV, *Duca di Candia*, b. 19, q. II, 54v).

139. Frankiskos son of Petros bought one and a half *serventaria* in the village of Miliarissi in 1366 for 725 *yperpera* (see ASV, *Duca di Candia*, b. 20, 544r). We do not know when he bought the half *serventaria* in the village of Voni.

140. ASV, *Duca di Candia*, b. 20, 542r.

possessed a fief in the district of Rethimno, according to a document of the fourteenth century. In 1364, the Duke of Crete and his Councillors decided that Antonios Ialinas, son of Michael, could be accepted as a member of the Great Council of Crete, because his grandfather Antonios was registered in the cadastre of Rethimno as the owner of a fief¹⁴¹. However, the size or the exact location of this fief remains unknown so far. In 1367, Petros Ialinas, son of Michael and second cousin of the aforementioned Antonios, commissioned his villein Emmanuel Theodosis, resident in the village of Ghena in the area of Amari, to collect from all his other villeins the usual contributions¹⁴². This means that Antonios's fief was probably located in this area. The cadastres of the district of Rethimno are not preserved and thus we do not know the history of Antonios's fief. We have some more information about the land property of Antonios's grandsons, Ioannis and Markos, sons of Gabriel. In 1377 the two brothers claimed Michalis Drouloukis as their own villein and they used as witnesses three peasants from villages located in the district of Candia¹⁴³. This means that they possessed land in the area. The same Ioannis had also received three quarter of a *serventaria* in the village of Kainourgio Chorio in the area of Mirabello as a dowry of his second wife Rosa Sagredo¹⁴⁴. In 1404, he also bought a small piece of land (equal to one *caratum*) in the village of Sueri in the district of Candia¹⁴⁵. Finally, Antonios, son of Markos and grandson of Gabriel, possessed also land in the district of Candia in the villages of Vrida, Aghios Thomas and Gadouriani¹⁴⁶.

In the end the land property of the grandsons of the first Michael Ialinas, despite their privileges granted in 1314, which allowed them to

141. ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 14, 25v. See a summary of the document in SANTSCHI, *Régestes*, 104 no. 49.

142. ASV, *Notai di Candia*, b. 11, notaio Antonio Bresciano, 91r.

143. SANTSCHI, *Régestes*, 194 no. 787.

144. SANTSCHI, *Régestes*, 250 no. 1145.

145. ASV, *Duca di Candia*, b. 19, q. IX, 164r.

146. In 1421, Antonios Ialinas son of Markos received one third of a *serventaria* in the village of Aghios Thomas near Candia as a dowry of his wife Maroula Cavallier. In 1434 he sold this land and mortgaged his fief in the village of Vrida for the dowry of his wife. In 1432, Thomas as a proxy of his brother Antonios sold houses in Candia, which were part of one *serventaria* in the village of Gadouriani. See ASV, *Duca di Candia*, b. 20, 16v; b. 19, q. II, 37r.

possess half a *cavallaria* each (i.e. three *serventarie*), remained rather small even in the next generations and never exceeded the two *serventarie*.

Our evidence about the land property of the members of Nikiforos Ialinas branch is rather poor and concerns only Nikiforos and his son Emmanuel. In 1281 the head of the branch, the priest and notary Nikiforos Ialinas lent the significant amount of 500 *yperpera* and took as a pledge two *serventarie* in the village of Mochos¹⁴⁷. The following year, he conceded the greatest part of the land of two *serventarie* in the same village, keeping only the necessary pastureland for his animals¹⁴⁸. We are not sure if these two *serventarie* were the above-mentioned pledge or his own property in the same area. In any case, Nikiforos kept the two *serventarie* in the village of Mochos and his son, Emmanuel, inherited a share of them, as well as houses near the Jewish quarter of Candia along with his brother Ioannis¹⁴⁹. In 1311, Emmanuel also owned part of a mountain in the fertile area of Messara in southern Crete, along with Marino Cavallier and Andreas Peripteras. All three owners leased the land to Marino Querini, who was going to build a tower and houses around it for “the cultivation and safety” of the area¹⁵⁰. According to the same agreement between the parties, Emmanuel Ialinas retained the right to settle twenty families in those houses. This special term in the agreement meant that Emmanuel most probably possessed a bigger part of the mountain than the other two co-owners did, and that activity was a serious investment. In the same period (1313-1315), he possessed a large fief of one *cavallaria* in the village of Bombadena¹⁵¹. Apart from those

147. ASV, *Duca di Candia*, b. 20, q. II, 321v.

148. ASV, *Notai di Candia*, b. 115, notaio Crescenzo Alessandrino, 29r. Nikiforos conceded to Leonardo Gradenigo a large piece of land equal to “three pairs of oxes”, all the houses that he possessed in the village, as well as all the pastureland, except that for his own animals and the animals of his villeins.

149. In 1334, Emmanuel Ialinas son of Nikiforos asked permission to rent his houses located near the Jewish quarter of Candia to Jewish people (THEOTOKIS, *Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας*, 143 no. 35). Sixty years later, in 1393, a dispute between Katerinos Ialinas son of Ioannis and grandson of Emmanuel and a Jewish neighbour confirms also that Nikiforos owned houses near the Jewish quarter of Candia (SANTSCHI, *Régestes*, 324 no. 1459). The Jewish possessed probably the share of Ioannis Ialinas, brother of Emmanuel, who had sold it in 1341.

150. ASV, *Duca di Candia*, b. 19, q. II, (19r) 265. Cf. GASPARIS, *Η γη και οι αγρότες*, 167.

151. During the term of the Duke of Crete Marino Badoer (1313-1315) they were

lands, Emmanuel had also leased state land in the villages of Ambroussa and Kinamo, as well as land in the area of Lidha owned by the Cretan archdiocese, with which his father Nikiforos used to keep contact many years before¹⁵². Emmanuel invested the profits from the exploitation of land and houses in various urban economic activities, like keeping a tavern in Candia¹⁵³. However, in 1333, he was forced to sell in public auction his *cavallaria* of Bombadena for 6.500 *yperpera* in order to pay his debts. The *cavallaria* was bought by Marco Correr and during the decade of 1380, as we have already seen, Correr's descendants sold part of it to Frankiskos Ialinas son of Petros. Thus, this part of land was returned to the Ialinas family, though to members of Michael Ialinas branch¹⁵⁴.

Finally, the only evidence we have so far about the land property of Ioannis's Ialinas, second son of Nikiforos, descendants concerns Markos Ialinas son of Antonios and grandson of Ioannis. In 1394, Markos asked the Venetian authorities permission for Ioannis Armenis, resident in the village of Archanes near Candia, to be ordained an Orthodox priest¹⁵⁵. This means

settled the boundaries between the land of one *cavallaria* possessed by Emmanuel Ialinas and the land possessed by the archbishopric of Crete in the village of Bombadena. These boundaries were determined between Emmanuel Ialinas on the one hand and on the other the archbishop of Crete, Alessandro, members of his *capitolo* and the *canonici* who possessed the land. See ASV, *Duca di Candia*, b. 19, q. VI, 119r.

152. In 1303, Emmanuel rent for 29 years to Stefano Promundino and his son Leonardo a vineyard in the village of Ambroussa, under the same terms that Emmanuel had also rent it from the state (*Stefano Bono*, no. 374). In 1344, Francesco Contarini, Giovanni Suriano and Emmanuel Ialinas leased the state village of Kinamo (ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 8, 117r) and three years later, in 1347, Emmanuel was invited by the two other tenants to contribute to the expenses for the restoration of ruined mills in the same village (ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 8c, 32r). Petros son of Emmanuel Ialinas kept the same village rent until 1388 (SANTSCHI, *Régestes*, 266 no. 1210). In 1332, the authorities forbade the forager in the area called Lidha, which the archbishop of Crete had rent to Emmanuel Ialinas (ASV, *Duca di Candia*, b. 14, 77v). For Nikiforos and his relations with the Latin archdiocese in Crete see also below p. 61-62.

153. In 1326, Maria Katena agreed to sell wine in the tavern of Emmanuel Ialinas in Candia (ASV, *Notai di Candia*, b. 244, notaio Giovanni Similiante, 17v). Cf. S. MCKEE, *Women under Venetian colonial rule in the early Renaissance: Observations on their economic activities*, *Renaissance Quarterly* 51 (1998), 43.

154. ASV, *Duca di Candia*, b. 19, q. VI, 119v. See also above p. 51.

155. SANTSCHI, *Régestes*, 342 no. 1590.

that probably Markos possessed the whole village or part of it, since the owner of the village used to ask for it.

2.3. Urban activity

The usual economic activities of local people in Candia and other cities on the island during the thirteenth and especially the fourteenth century were the small and medium bulk or retail trade of agricultural products, the trade of animals and various investments mainly in loans and sea or land trade through *colleganze*. The Ialinas as men of the city were involved in all these activities.

There is no information about the activity of Michael Ialinas, the head of the first branch, in the city of Candia until his death in around 1280. On the contrary, we know that his sons Georgios, Antonios and Georgios junior, as well as some of their descendants, were active in the market of Candia. Georgios was intensively involved in animal sales, loans and investments in land and sea trade. At the same time, as we have already seen, he possessed land to supply the necessary agricultural products for trade. During the year 1271, for example, when he obtained the fief of one *serventaria*, he also invested in a loan and two *colleganze* to various persons a total amount of 85 *yperpera*¹⁵⁶. Ten years later, between the years 1300 and 1301, Georgios, an already middle-aged man, was still very active in Candia. From the end of March until the middle of August 1300, he invested in land and sea trade the significant amount of 467 *yperpera*¹⁵⁷. That same year, he set as proxies for the management of all his affairs his brother Antonios Ialinas, his nephew Michael, son of Antonios, and his son-in-law Giovanni Gradenigo¹⁵⁸. This activity suggests that he had a good knowledge of the local market mechanisms¹⁵⁹. His office as a scribe

156. Pietro Scardon. *Imbreviature (1271). Documenti della colonia veneziana di Creta*, ed. A. LOMBARDO, Turin 1942, no. 260, 400, 446.

157. Pietro Pizolo, v. 1, no. 293, 316, 322, 363, 398, 403, 610, 709.

158. Pietro Pizolo, v. 1, no. 551.

159. In 1290, a certain Georgios Ialinas along with two other Greeks chartered a vessel in Black Sea in the area of Caffa, in order to transfer a big quantity of fishes from Copa to Trebizond. See *Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto. 1289-1290*, ed. M. BALARD, Paris 1973, no. 438. Georgios Ialinas of Trebizond cannot be identified with Georgios Ialinas of Crete, although both were involved in trade in the same period. The office of scribe and the economic activity of the latter in Candia, and the area and the bulk of trade

in the ducal chancellery and his occupation as a notary undoubtedly had much to do with that.

Antonios, the other son of Michael, was also active in the Cretan capital city during the first two decades of the fourteenth century. In 1303, he collaborated, as did his brother Georgios, with the brothers Georgios and Ioannis Sachlikis in animal trade or in *colleganze*¹⁶⁰. Eighteen contracts of 1321-1322, some years before his death, highlight his intense activity in various sectors of the local economy, such as the *colleganze* and the trade in agricultural products and leather¹⁶¹. The mention of his son Michael in three contracts during the same period means that he was already active alongside his father and probably continued his father's activity¹⁶². The intense activity of Antonios and his son Michael in local trade established a family tradition that probably was continued and strengthened by their descendants. More than a century later, in the mid-15th century, a certain Antonios Ialinas, probably a descendant of the homonymous one of the early 14th century, is characterized by the Venetian authorities as *notabilis homo maris*. Antonios had an important commercial activity in Constantinople, the fall of which to the Turks seriously damaged his interests, creating serious financial problems. As a result, he addressed the Venetian authorities for help in solving his problems. The relevant decision of the Venetian Senate, in 26 December 1453, offers us a small portrait of Antonios and his family. "Antonios Ialinas from Crete has always been a great sea man and owner of boats, and his daughters were married to noble men of the island. In Constantinople, he lost all his fortune and remained with great debts, mainly to Jews, but also to some Christians"¹⁶³. The Venetian Senate decided

of the first in Trebizond do not match.

160. *Stefano Bono*, no. 154, 158, 206, 326.

161. In a year time, namely between February 1321 and January 1322, Antonios invested 167 *yperpera* in eight different *colleganze*, and traded various products worth 247 *yperpera*. See ASV, *Notai di Candia*, b. 9, notaio Andrea de Bellamor, 20r, 34v, 35v, 46r, 47r, 57v, 58r, 62v, 63r, 65v, 67v, 69v, 73r, 76v, 78r.

162. In 1320 Michael pre-empted wine worth five *yperpera*, and in 1321 he bought a slave worth 25 *yperpera* and sold a cow. See ASV, *Notai di Candia*, b. 9, notaio Andrea de Bellamor, 26r, 61r, 73v.

163. According to the decision of the Venetian Senate: *Antonius Ialina de Creta semper fuit notabilis homo maris et patronus navium et suas filias in nobilibus Crete maritavit et*

to instruct the government of Crete to mediate for an agreement between Antonios and the creditors so that he remains on the island.

The third son of Michael, i.e. Georgios junior, was active in Candia during at least the first decades of the fourteenth century and it seems that he continued the activity of his homonymous older brother, and his brother Antonios as well. In 1303, he invested a total sum of 140 *yperpera* in three different *colleganze*, paid off rents for land and was commissioned by two different persons for their affairs in Candia¹⁶⁴. In 1304, Georgios kept a *statio*, which was the base of his various economic activities in Candia¹⁶⁵. Finally, in 1319, he sold thirteen pieces of cloth worth the significant amount of 250 *yperpera*, while he invested in wool and cheese¹⁶⁶.

Loans and investments in *colleganze* were a common practice among the wealthy residents of the Cretan cities. The descendants of Georgios and Antonios Ialinas would not have been exceptions, although we do not know to what extent. Michael and Gabriel, sons of Georgios, are recorded, for example, in 1336, among the creditors of Donato de Gribia¹⁶⁷. In that economic environment, the priest Nikiforos and his son Emmanuel Ialinas were also active in Candia during the second half of the thirteenth century and the first decades of the next century. In 1282, Nikiforos offered a loan of 15 *hyperpera*; in 1285, he paid off 40 of the 100 *yperpera* that he had borrowed in the previous year, and finally in 1300 he leased to a shepherd

tandem in Constantinopoli ammisit omnia bona sua et remansit debitor non nullis iudeis, quorum credita sunt quasi omnia ex usuris, et insuper etiam tenetur aliquibus cristianis Crete. See ASV, *Senato Mar, Deliberazioni*, reg. 5, 14v. See also a short summary of the document in F. THIRIET, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, v. 3, 1431-1463, Paris 1961, no. 2950.

164. *Stefano Bono*, no. 9, 134, 269, 297, 306, 312, 443, 497.

165. *Pietro Pizolo*, no. 1071. In 1301, Georgios pre-empted wool worth 24 *yperpera* and in 1305 sold a cow (*Benvenuto de Brixano*, no. 111; *The documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella Venetian notaries in fourteenth-century Crete*, ed. A. M. STAHL, Washington 2000, no. 255).

166. In 13 July 1319 Georgios sold the pieces of cloth and two days later he delivered 150 goats to two villeins in order to breed them and receive every year for the next two years wool and cheese worth ten *yperpera*. See ASV, *Notai di Candia*, b. 9, notaio Andrea de Bellamor, 3r, 7v.

167. ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 4, 27r-v.

100 goats for an annual rent in products¹⁶⁸. During the last years of the thirteenth and the first of the next century Emmanuel lent money to some Orthodox priests and claimed compensation of thirty *yperpera* for an escaped slave¹⁶⁹.

A particular profitable investment of the time was also the city churches and their estates, i.e. the cemetery and mainly the empty yard, on which houses for rent were constructed. Two common terms used in our documents are worth clarifying here: house (*domus*) and monastery (*monasterium*). A house in medieval Candia was usually just a room in a building complex with common facilities and yard. A monastery in the same city and its suburb was a church with a cemetery and a complex of houses around it, used as a hospice mainly by laymen and not necessarily by monks. Those houses used to cover the increased housing needs in the Cretan capital, especially from the second half of the thirteenth century onwards. Thus, some churches in Candia were transformed gradually into monasteries with the construction of houses on their adjacent land. These houses next to the churches multiplied even more after the great earthquake of 1303. The Ialinas family was connected with two such monasteries in the suburb of Candia near to the main street named “Platia Strata” (Strada Larga): Saint Mary Manolitissa and Saint George Mouglinos¹⁷⁰.

The Orthodox church of Saint Mary Manolitissa in the burg of Candia (built during the byzantine period) has a significant connection with the Ialinas family. According to the “Cadastre of the churches and monasteries of the Venetian state” in the area of Candia in 1320, “the church [of Manolitissa] was very old and possessed by the *ca Ialina*, and includes a cemetery and houses built on state land”. During the second half of the thirteenth century this church was linked with the priest Nikitas Ialinas, although his role is not very clear. According to a registration in the state treasury of Candia (*camera comunis*) in 1257, the priest Nikitas Ialinas “had a house next to

168. ASV, *Notai di Candia*, b. 115, notaio Crescenzo Alessandrino, 29v, 55v. *Pietro Pizolo*, v. 1, no. 708.

169. TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, no. 32, 36, 87.

170. For the churches of Saint Mary (Panagia) Manolitissa (nowadays Aghia Paraskevi) and Saint George Mouglinos and their location in the city of Candia see M. GEORGOPOULOU, *Venice's Mediterranean Colonies. Architecture and Urbanism*, Cambridge University Press 2001, 173-174, 180, 182-183, 267-268.

the church and its *balneum* (a place to bath and wash) for an annual rent of two *yperpera* paid to the state”. Nikitas died at the latest in 1267, when the church of Manolitissa is now referred to as a monastery belonging to Nikita’s heirs (*heredes papatis Nichite Ialina... habent in monasterio suo*)¹⁷¹. Nikitas was probably a priest and tenant of the church, which gradually became a monastery. The investigation of 1320, and the *Catasticum ecclesiarum* emerging from that, offers more evidence about Manolitissa. In the context of that investigation Georgios, Emmanuel and Katerinos Ialinas testify about the monastery of Manolitissa. Unfortunately, no father’s name is given for these three members of the Ialinas family, but they can be only identified with Georgios junior, son of Michael, Katerinos, son of Georgios, and Emmanuel, son of Nikiforos. The heirs of Nikitas, mentioned anonymously between the years 1267 and the last quarter of the thirteenth century, did not give evidence, although we know that his son Ioannis was still alive in 1339. The reason for their absence cannot be detected so far. All three above-mentioned Ialinas, i.e. Georgios, Emmanuel and Katerinos, testify that Manolitissa belonged to them and their antecedents of the Ialinas family as much as three hundred years before. This confirms the close kinship and common origin of the thirteenth- and fourteenth-century Ialinas. This also means that the monastery of Saint Mary Manolitissa was, together with that of Saint George Mouglinos, a place of importance for the Ialinas family.

In 1320, the monastery of Manolitissa included a cemetery of about 120 square meters and 42 houses that yielded the considerable sum of 65 *yperpera* per year. The main question of the Venetian authorities was who the owner of those houses was and who earned the rents. According to the testimonies of the three Ialinas, they paid an annual rent of four *yperpera* to the state treasury only for “the houses next to the *balneum* of the church” (i.e. old houses, the same ones that Nikitas had 60 years ago), but for the rest of the houses they paid no rent at all. The officials responsible for the investigation noted that they could not verify which of those houses were old and which new. The treasurers of the Cretan state treasury argued that at least a part of those houses were new and built on state land, which is why

171. TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, 209-212 no. 116-121. The year of the act no. 118, according to the indiction, is 1267 and not 1257.

they demanded an annual rent from the Ialinas family that possessed the “monastery”. On the other side, the Ialinas argued that the land on which the houses were built was always their own and they were not obliged to pay any rent. After all, the responsible officials recorded in the *Catasticum ecclesiarum* that the issue remained open until the final decision.

From all this evidence, we may conclude that the church of Saint Mary Manolitissa in the (old) burg of Candia was built by the Ialinas family before the arrival of the Venetians and was in the possession of the priest Nikitas Ialinas during the second half of the thirteenth century. In 1257, Nikitas also had a house built on state land next to the church, for which he paid an annual rent to the treasury. In 1320, the Ialinas continued to keep the same house probably with an expansion next to it. From 1257 and until 1320 Nikitas, his descendants or other members of Ialinas family constructed more houses around the church and thus Manolitissa became a “monastery”. The dispute between the Ialinas and the Venetian state in 1320 concerned the ownership of the land and consequently the houses that were constructed on it. As yet we do not know how that dispute ended.

The Orthodox church and monastery of Saint George Mouglinos in the burg of Candia was associated with the priest Nikiforos Ialinas and his descendants for about a century. In 1320, Mouglinos was an important complex that included the church, a cemetery of about a hundred square meters and 39 houses, 27 of which were old and 12 newly constructed after the great earthquake of 1303 in Candia. These houses yielded 55 and a half *yperpera* per year¹⁷². In 1320 and in the frame of the investigation about the churches and the monasteries of the Venetian state, Emmanuel Ialinas, son of Nikiforos, testified *pro parte ecclesie* (i.e. the Latin archbishopric) and confirmed that he did not have any documents from the Venetian authorities, but on the contrary had a contract for the houses of the church from the archbishop of Crete and paid an annual rent of eight *yperpera*. He added also that his father Nikiforos kept the church for his entire life, paying an annual

172. TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, no. 126. In 1323, the perimeter of the monastery complex is calculated at 120½ *passi*, i.e. 163 meters. See St. SPANAKIS, Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Κρήτης κατά τη βενετοκρατία, *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), 258.

rent to the archdiocese, and he died very old¹⁷³. On the other hand, three older deponents testified *pro parte comunis* and confirmed that the church was built on state land, and consequently belonged to the Venetian state¹⁷⁴. Two of them added that the church was very old and the priest Nikiforos Ialinas had retained it for a long time. One of them even said that he had seen Nikiforos take possession of the church forty years before. This meant that Nikiforos had leased the monastery in circa 1280. Mouglinos passed into the hands of the archbishop of Crete after the agreement of 1322-1323 between Venice and the Latin Church¹⁷⁵.

In 1320, Emmanuel appears to have been the only tenant of the monastery, but according to the will of his brother Ioannis, made in 1333, the monastery belonged to both of them, according to their father's will¹⁷⁶. In any case, in 1320, Emmanuel continued to pay the archdiocese of Crete an annual rent for the rent of the monastery, which was subleased to the priest Ioannis Fastafilis¹⁷⁷. About twenty years later, in 1339, Emmanuel Ialinas alone, because his brother and co-owner Ioannis was already dead, faced a serious problem¹⁷⁸. In contrast with the case of Manolitissa, the controversy now concerned the ownership not only of the houses but also of the whole Mouglinos complex. Furthermore, the dispute about Mouglinos was not between the state and the Ialinas family, but between them and the Latin archdiocese of Crete. In that year of 1339, the archbishop of Crete Egidio claimed that the concession of the monastery had expired and Emmanuel had to vacate it. Emmanuel tried to defend his *ius patronatus* on the monastery producing all the privileges granted by previous archbishops of Crete or Latin patriarchs of Constantinople and claiming that his father

173. TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, 217 no. 126.II.

174. TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, no. 126.

175. See the document of that agreement between Venice and the Latin Church of Crete in SPANAKIS, *Συμβολή*, 246-288, and especially about Saint George Mouglinos, 258.

176. In 1333, Ioannis Ialinas notes in his will: *Item dico et confiteor quod monasterium Sancti Georgii Muglinos cum omnibus domibus et terra est comune inter me et suprascriptum fratrem meum secundum quod continetur in testamento patris nostri* (*Wills*, 599).

177. TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, no. 126. The priest Ioannis Fastafilis was one of 130 orthodox priests under the jurisdiction of the Latin archbishop of Crete (SPANAKIS, *Συμβολή*, 250).

178. ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 5, 17v-20v.

had leased it for twenty-nine plus twenty-nine years, a period that had not expired¹⁷⁹. However, Emmanuel did not manage to convince the Duke of Crete Nicolo Priuli and his Councillors, who decided that he must return the monastery to the archbishop, although certain of his rights were recognized. Many years later, three other documents of 1392-1394 shed more light on the history of Mouglinos. The documents repeat that the archbishop of Crete Angelo Biacqua, during his term of office between 1294 and 1302¹⁸⁰, had conceded the monastery to the priest Nikiforos for twenty-nine plus twenty-nine years and mentioned the decision of the Duke Nicolo Priuli. We also learned that at some point the monastery came to Katerinos Ialinas, son of Antonios (and grandnephew of Emmanuel Ialinas and great grandson of the priest Nikiforos) and during the term of Duke Pietro Corner, i.e. 1370-1372, to the priest Georgios Gavalas, who bequeathed it in 1376 to his son Emmanuel Gavalas¹⁸¹.

Another Orthodox “monastery” in the suburb of Candia, that of Saint Simeon, owned by the monastery of Mount Sinai, was leased by Petros Ialinas, son of Emmanuel, and grandson of the priest Nikiforos. The only thing we know is that in 1346 the “monastery” had houses, two of which were leased by Petros to Kostas Tourkos for as long as he possessed them too¹⁸².

As evidenced by all the above-mentioned, the Ialinas or at least many of them, despite their land property, which offered them economic, social and political benefits and prestige, maintained after the arrival of the Venetians in the early 13th century in Crete their old urban tradition, which was strengthened in the 14th century. During the next century, it seems that

179. The ecclesiastical officials involved were: the archbishop of Crete Angelo Biacqua (1294-1302), the patriarchs of Constantinople and archbishops of Crete Leonardo Pantaleo (1302-1307) and Nicolo Correr (1308-1314) and the archbishop of Crete Alessandro (1314-1333).

180. For the term of Angelo Biacqua as archbishop of Crete see G. FEDALTO, *La chiesa latina in Oriente*, v. 2, Verona 1976, 105-106.

181. In 1392, Emmanuel Gavalas, sold his rights on the monastery to the notary Emmanuel Fokas. Two years later the monastery was sold by public auction to Maria widow of Nicolo Marcello. See SANTSCHI, *Régestes*, 342 no. 1587; TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, no. 127, 128.

182. ASV, *Notai di Candia*, b. 10, notaio Angelo Bocontolo, 36r.

they enjoyed greater prosperity, favored by the edge of Venetian trade at that time. We have seen above the case of Antonios Ialinas and his activity in Constantinople. Another characteristic example comes from 1430 and concerns a ship in the port of Venice ready for departure to Crete. In the relevant decision of the Venetian Senate the ship is noted as “Ialinas’s boat from Candia” (*navis del Ielina de Candida*) without unfortunately mentioning a Christian name. The Venetian authorities decided to take advantage of the forthcoming voyage of the vessel and use it for state affairs, i.e. sending money to Modon and oars to Candia, all for the equipment of galleys for the Gulf fleet¹⁸³. The value of this testimony, no matter who this Ialinas was, lies in the information he provides about the social position of the family, or at least some of its members, at that time. It is the ownership of a large boat, the commercial activity in the metropolitan harbor and, of course, the Venetian authorities’ confidence in that person.

2.4. Social status

It is usually quite difficult to conclude if the social status of a person or a family is a consequence of its economic wealth or the opposite. Given the political circumstances and the position of the Ialinas family in fourteenth century Crete, we can suggest that during the thirteenth century the Ialinas had an economic strength that helped them gradually to improve their social status in the new Greek-Venetian context and then to reach a prominent social position in fourteenth-century Candia. This is also confirmed by the titles that many members of the Ialinas family bore, mainly during the

183. To send money to Modon was urgent and thus the Venetian Senate initially decided to send them with another vessel, as the Ialinas’s boat was delayed to depart. On the same day, however, they decided to approve the request by the authorities of Crete, asking for oars to equip the local galleys. So the Senate eventually concluded that they would use the Ialinas’s boat to send both money and oars. Their argument was based on the fact that since the ship was empty and waited to load to leave, loading the oars it would depart immediately. As there was enough space available, it would load at least 1.000 wooden borads (*stelle*) for oars and 200 oars, or even more that could be loaded. See ASV, *Senato, Deliberazioni Miste*, reg. 58, 16v. See also a short summary of the document in NOIRET, *Documents inédits*, 346; F. THIRIET, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, v. 2, 1400-1430, Paris 1959, no. 2218. The unnamed Ialinas could be linked or identified with Antonios Ialinas active in Constantinople until 1453 (see above p. 57-58). The volume of cargo highlights also the size of the vessel.

fourteenth and the early fifteenth centuries. Many of them had the rather common title of *ser*, which however indicates a particular social status, while others had the more prestigious titles of *fidelis*, *dominus*, *dona* or *nobilis vir*. This general view of the Ialinas family as a prominent “noble” family changes slightly if we study each branch or each person of the family in greater detail. We can thus discern some interesting differences between the branches or members of the family.

Of Michael Ialinas, founder of the first branch of the family, we know very little. In contrast, we have more information about his son Georgios and his descendants. Georgios was a notary, probably in the Greek language and, at the same time, a scribe in the ducal chancellery (*scribanus curie cretensis*)¹⁸⁴; a modest but important public office for a Greek during the second half of the thirteenth century. It is exactly this office, which permitted him to have contact with Venetian officials and members of the local upper class, as well as the possibility of improving his economic and social position. We are not sure if this economic and social advance, documented in the early 1270's, was Georgios's personal achievement or whether he had simply maintained or even improved his father's already significant social and economic standing. An important step was undoubtedly that of 1271, when Georgios acquired a *serventaria* that formerly belonged to his fellow Greek Emmanuel Katsaras in the villages of Amigdalos and Damania, in the area of western Monofatsi (district of Candia)¹⁸⁵. Georgios did not buy this fief, but he acquired it by concession from the Venetian authorities. A year later, in 1272, Georgios registered in the local cadastre under the same *serventaria* a villein who was donated (*de gratia*) by the Duke of Crete¹⁸⁶. These two acts demonstrate his position and connections in the new political and social context and maybe imply a service to the local government and Venice. Georgios did not simply remain an owner of a *serventaria*, but, as already mentioned above, he also leased public and feudal land, probably in order to acquire more agricultural products¹⁸⁷.

Georgios's children improved their social position even more thanks to

184. See GASPARI, *Catasticum Sexterii Dorsoduri*, no. 897; IDEM, Έλληνες φεουδάρχες, 216.

185. GASPARI, *Catasticum Sexterii Dorsoduri*, no. 896, 897, 899, 900, 903.

186. GASPARI, *Catasticum Sexterii Dorsoduri*, no. 899.

187. For the urban activity of Georgios Ialinas see above p. 56-57.

new privileges granted by the Venetian authorities. Around the year 1314, the Venetian Senate permitted the brothers Michael, Gabriel and Katerinos to possess half a *cavallaria* each¹⁸⁸. By that privilege, the three sons of Georgios Ialinas became members of the middle stratum of the Cretan feudatories, thus having the chance to participate in the local administrative system alongside the Venetians.

Our documentation enables us to follow the rather interesting history of Georgios's descendants during the fourteenth century, until the second decade of the fifteenth century. We do not know when the three brothers became members of the local Councils, because the documentation is missing for the period up to 1341. We suppose that this had probably happened before this year. The first mention we have concerns the brothers Gabriel and Katerinos, who were elected members of the Cretan Senate in January 1341¹⁸⁹. Four years later, their brother Michael was also elected a member of the same Council¹⁹⁰. Between the years 1341 and 1363, and before the abolition of all these Councils after the revolt of Saint Titus in 1363, the three brothers were elected to the same Council several times: Gabriel twelve times (1341, 1346, 1348-1350, 1352, 1354, 1356-1359, 1361), Katerinos twice (1341, 1345) and Michael once (1345)¹⁹¹. The "political" career of Michael and Katerinos finished because of their deaths between 1347 and 1349. In the meantime, a new generation of Ialinas also entered the local administration system. Markos, son of Gabriel, was elected *rogatus* in 1347, but his career was soon ended by his death, which probably occurred during the following year¹⁹². His first cousin Petros, son of Michael, was elected member of the Cretan Senate for the first time in 1358 and then in 1359 and

188. On the Ialinas family land property in the *territorio* of Candia, see above p. 48-56. See also GASPARIS, Έλληνες φεουδάρχες, 215-219.

189. *Quaternus Consiliorum (1340-1350)*, no. 8.

190. *Quaternus Consiliorum (1340-1350)*, no. 17.

191. *Quaternus Consiliorum (1340-1350)*, no. 8, 17, 64, 67, 82, 188, 215, 244, 246; *Duca di Candia, Quaternus Consiliorum (1350-1363)*, ed. P. RATTI VIDULICH, Venice 2007, no. 37, 55, 56, 72, 93, 123, 136, 173, 199, 202, 225, 229, 260, 273, 277, 328, 378, 381.

192. Markos probably died in 1348 during the plague of Black Death in Crete. He was elected in January of that year, but his name along with six others is cancelled in the manuscript. See *Quaternus Consiliorum (1340-1350)*, no. 127, 188.

finally in 1362, in the penultimate elections before the last ones in 1363¹⁹³. In the end, every year between 1341 and 1362 at least one Ialinas was a member of the Cretan Senate.

To be a member of the Senate, the most powerful Council of the Venetian administration in Crete, it was necessary to be first a member of the local Council of Feudatories and probably of the Great Council of Candia as well. Indeed Gabriel is referred to as a member of the Council of Feudatories in 1352 and as a member of the Great Council from 1356 until 1361 after the “reformation” of 1356 for election to the Council¹⁹⁴. Petros, son of Michael, also passed the *proba* for the Great Council five times during the last six years of its existence in Crete¹⁹⁵. Furthermore, we find all three brothers and two of their sons elected to the usual temporary offices and committees in the context of the Council of Feudatories and the Great Council of Candia, which means that they were members of those Councils. As *partitor* or *suprapartitor*, Katerinos was elected by the members of the Great Council in 1345, Michael in 1346 and Gabriel in 1350, 1352, 1353, and 1355. In September 1345 Michael was elected by the Council of Feudatories of Candia to be a member of the committee of five *sapientes* in order to prepare an embassy to Venice. In 1352 in the same session of the Senate, Gabriel was elected *capitaneus* for a month in the village of Iofirakia near to Candia, while his nephew Petros, son of Michael, was elected to the same position in the village of Melissa, in the area of Messara. All three brothers, as well as Markos, son of Gabriel, were also elected guarantors (*plezii*) of members of committees in the Great Council¹⁹⁶. As *plezius* of a *partitor*, a certain Georgios Ialinas was

193. *Quaternus Consiliorum (1350-1363)*, no. 229, 433.

194. *Quaternus Consiliorum (1350-1363)*, no. 72, 199, 225, 273, 328, 378. For the procedure for the election of the members of the Great Council in Candia see Ch. GASPARI, Η αρχή της πλειοψηφίας στο βενετικό διοικητικό σύστημα του ύστερου Μεσαίωνα, in: «Η τῶν πλειόνων ψήφος κρατεῖται». Η τύχη της αρχής της πλειοψηφίας από τη μετακλασική περίοδο ὡς τους νεότερους χρόνους, Πρακτικά Ημερίδας στη μνήμη Κ. Γ. Πιτσάκη, Athens 2017, 160-161.

195. *Quaternus Consiliorum (1350-1363)*, no. 225 (1357), 273 (1358), 329 (1359), 378 (1360), 478 (1362).

196. *Quaternus Consiliorum (1340-1350)*, no. 33, 87, 110, 111, 142, 144, 163, 246; *Quaternus Consiliorum (1350-1363)*, no. 55, 56, 93, 136, 260.

also elected by the members of the Great Council in 1347¹⁹⁷. He could be identified, though very tentatively, with Georgios junior, the son of Michael, who was still alive in that year.

Finally, Antonios Ialinas son of Michael was accepted in the Great Council of Candia in 7 February 1364, according to a previous decision of 12 August 1363 and after submitting the necessary supporting document, namely the registration of his grandfather as feudatory in the cadastre of the district of Rethimno¹⁹⁸. Antonios's effort to enter the Cretan Great Council was made after the outbreak of the revolt of Saint Titus in early August 1363 and before the fall of the new revolutionary regime in April 1364. We cannot be sure if Antonios tried to take advantage of the new regime to gain access to Great Council or this was an older plan, since he fulfilled all the prerequisites. The participation of some of his relatives in the revolt made his effort undoubtedly easier. In any case, his "political" career ended very soon with the suppression of the revolt and the abolition of the Council.

The grandsons and great grandsons of Georgios, with the exception of Petros son of Michael and Markos son of Gabriel, did not have the opportunity to have a "political career" since the Cretan Councils, as already mentioned, were abolished after the revolt of Saint Titus in 1363. However, their social and marital relations confirm their elevated social status and their integration into local Venetian high society. In 1406, for example, Markos son of Gabriel, about two years before his death, was involved in the controversy between the archbishop of Crete and Nicolo Lambardo. We do not have information about this controversy. The only we know is that Markos had probably a key role, since he had commissioned Donato Michiel, an *ex auditor sententiarum* in Crete, who introduced the case in the Council of Forty in Venice during the last months of 1406 and the first months of 1407¹⁹⁹.

197. *Quaternus Consiliorum (1340-1350)*, no. 174.

198. See above p. 53 and note 141.

199. ASV, *Collegio Notatorio*, reg. 4, 8v [= F. THIRIET, *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Roumanie*, v. 2, (1364-1463), Paris 1971, no. 1065]. The Council of Forty postponed the discussion of the case several times from 15 November 1406 until at least 14 January 1407. We have no more evidence about the case. See ASV, *Collegio Notatorio*, reg. 4, 9r-v, 10v.

This all means that all the aforementioned descendants of Georgios Ialinas were active members of the Councils with an important social status among the Venetians. This is also confirmed by the titles mentioned in our sources. All three brothers, sons of Georgios, and two of their sons, as well as Georgios junior, son of Michael, bear the title of *ser*, which during the first half of the fourteenth century was rarely used in public documents, although later on this title was quite common among members of the rising middle stratum of the “bourgeois” of Candia, whether Latins or Greeks. In particular, we find Michael, son of Georgios, mentioned in 1343 and 1345, also as *dominus* and *nobilis vir*, two titles generally assigned to high class Venetians²⁰⁰. About ninety years later, in 1431, Michael’s grandson Frankiskos bears also the title of *dominus* and his great grandson and son of Frankiskos the title of *nobilis vir*, who had also his own coat of arms²⁰¹.

The *nobilitas* of the Ialinas family, or better say of certain of its members, remains as yet obscure. According to the lists of the patrician families of Venice, the Ialinas family was included among the families that entered the Great Council of Venice in 1326²⁰². Unfortunately, we miss

200. In a document of 1343, Michael Ialinas is mentioned as *dominus* (see ASV, *Duca di Candia*, b. 19, q. IV, 103v). In 1345, among the *nobiles viri* elected as *sapientes* in the Council of Feudatories was Michael Ialinas [see *Quaternus Consiliorum (1340-1350)*, no. 67].

201. In 1431, Giorgio Marcado commissioned Pietro Dellaporta to collect from the *nobilis vir* Ioannis or Zanino Ialinas son of the late *dominus* Frankiskos, who acted as proxy or guarantor of Ettore Marcello, 13 golden ducats. It is also noted that Ialinas had given to Marcado as a pledge a “golden ring with his coat of arms”. See M. I. MANOUSAKAS – A. VAN GEMERT, *Ανέκδοτα έγγραφα (1324-1435) για τον κρητικό ποιητή Λεονάρδο Ντελλαπόρτα και την οικογένειά του*, *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 163.

202. See the list of the patrician families of Venice, among them the Ialinas, in A. DA MOSTO, *L’Archivio di Stato di Venezia. Indice generale, storico, descrittivo ed analitico*, Rome 1937, 72; D. RAINES, *Cooptazione, aggregazione e presenza al Maggior Consiglio: le casate del patriziato veneziano. 1297-1797*, in: *Storia di Venezia – Rivista* 1 (2003), 59. The Ialinas family, however, is not included in the lists published by Stanley Chojnacki (S. CHOJNACKI, *In search of the Venetian Patriciate: Families and factions in the fourteenth century*, in: *Renaissance Venice*, ed. J. R. HALE, London 1973, 72-75; IDEM, *La formazione della nobiltà dopo la Serrata*, in: *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, v. III, *La formazione dello stato patrizio*, ed. G. ARNALDI – G. CRACCO – A. TENENTI, Rome 1997, 655-674). According to the list of Raines, the Ialinas family was present in the Venetian Great Council from an unknown date until 1326. This means that the only mention we have concerns this year.

a Christian name or any other evidence, and thus we cannot detect who was the Ialinas who entered the Great Council in that year. Was he from the Ialinas of Crete, or a member of another branch of the family from a long time resident in Venice? Why the presence of the family in the Great Council is recorded only in 1326? In this year, they had passed just three years from the law of 1323, by which the changes on the Venetian society, inaugurated by the *Serrata* of 1297, were accomplished²⁰³. After this, many Venetians from the city or the colonies rushed to apply for membership in the Great Council and nobility. For the Venetians of Crete the most important arguments to gain the title, apart from their origin from an old noble Venetian family, were the possession of a fief, the participation in a local Council and their social profile²⁰⁴. The same criteria applied to the few Greeks who tried to acquire the Venetian nobility. However, from this early period petitions for the nobility and consequently the appropriate investigations by the responsible authorities in Venice are not preserved: the earliest case we have of a Venetian from the city of Venice comes from 1342, while of a Venetian of Crete from the year 1355²⁰⁵. Therefore, the fact that both Michael Ialinas son of Georgios, in 1343, and his great grandson, Ioannis Ialinas son of Frankiskos, about a century later, are referred as *nobiles viri* makes us to turn our attention to the branch of Michael Ialinas of Crete. The three brothers Michael, Gabriel and Katerinos sons of Georgios Ialinas, had obtained, as noted above, the *gratia* from the Venetian Senate

203. For the *Serrata* of 1297 and the Venetian nobility during the fourteenth century see S. CHOJNACKI, In search of the Venetian patriciate, 47-58; IDEM, Social identity in Renaissance Venice: the second *Serrata*, *Renaissance Studies* 8/4 (1994), 341-358; IDEM, La formazione della nobiltà dopo la *Serrata*, 642-687. For the years between 1297 and 1323 see G. RÖSCH, The *Serrata* of the Great Council and Venetian society. 1286-1323, in: *Venice reconsidered. The history and civilization of an Italian city-state. 1297-1797*, ed. J. MARTIN – D. ROMANO, Baltimore-London 2000, 67-87.

204. For the Venetians of the colonies and their right to the Venetian nobility after the *Serrata* of 1297 see M. O'CONNELL, The Venetian patriciate in the Mediterranean: Legal identity and lineage in fifteenth-century Venetian Crete, *Renaissance Quarterly* 57 (2004), 466-493. See also the example of the Venetian Pietro Zeno from Crete to get the nobility in the early fifteenth century in Ch. GASPARIS, Un ramo della famiglia Zeno a Creta medievale (XIII-XV sec.), *Θησαυρίσματα* 45 (2015), 105-121 and especially 114-117.

205. O'CONNELL, The Venetian patriciate, 476 note 35.

in 1314 to acquire each one a fief equal to half a *cavallaria*²⁰⁶. This privilege, coupled with the conversion to Catholic doctrine, has been the springboard for their social and political recognition in Crete. The three sons of Georgios Ialinas fulfilled all the prerequisites for the nobility except the Venetian origin, which was partly replenished by their Catholic rite. Even so, our evidence does not help us to understand if the entrance of the Ialinas in the Cretan Councils was just a consequence of the possession of a fief and the Catholic rite, or their possible nobility helped as well. On the other side, their membership in the local Councils could be also a strong argument for the acquisition of the Venetian nobility. In the end, we can suggest that Michael Ialinas son of Georgios was the person who first got the *nobilitas* in 1326 and then returned to Crete keeping the title but not the membership in the Venetian Great Council²⁰⁷. However, the question about the nobility of members of the Ialinas family remains open.

We have enough information about the marriages of Georgios's sons and their descendants, and especially about those of Michael, as well as Antonios's descendants. We know that four of Georgios's six children were married to members of Venetian families: Katerinos to a daughter of the Cocco family who remained childless²⁰⁸; Thomasina to Andrea Querini; Eleni to Vitale Abramo, and an unnamed daughter to Giovanni Gradenigo. We know only the name of Michael's wife Maria and nothing of Gabriel's wife. From Michael's sons, Ioannis remained unmarried, Petros was married to a certain Agathia, who according to her Christian name was probably of Greek origin, and finally Nikolaos was married to a daughter of Ioannis and Maria Modinos²⁰⁹. On the other hand, we know that all three of Michael's daughters were married to members of Venetian families: Annitsa to Andrea Pantaleo,

206. See above p. 66.

207. A Venetian subject from the colonies that entered the Great Council, leaving Venice, could keep his title of *nobilis* in the colony, but not his membership in the Council. On the contrary, a resident of Venice could gain access to the Great Council and get the title of *nobilis*, and then to leave the city for an undefined period. In this case, he loose not only the membership to the Council but also his *nobilitas*. However, if he or one of his descendants returned to Venice, it was much easier to ask and get the *nobilitas*. See RAINES, Cooptazione, 3.

208. In 1341, land property was shared between Katerinos Ialinas and his *cognato*, Nicoletto Cocco (ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 6, 5r).

209. See page 41 and note 90.

Eleni to Pietro Mudazzo and Frangoula to Giovanni Ghisi. Michael's grandson Frankiskos, son of Petros, was married to Marula Sagredo and his granddaughter, Nicolotta Ghisi, to Pietro da Vigonza. Among all these sons or daughters-in-law of Michael's descendants, Giovanni Ghisi stand out from the others. Giovanni Ghisi was from a distinguished Venetian family and was lord of a quarter of the island of Amorgos²¹⁰. It is obvious that Michael Ialinas and his descendants had close relations not only with the Venetian authorities, but also with members of the Venetian upper class in Crete. Finally, as it concerns Antonios's descendants, we know that his grandson Ioannis, son of Gabriel, was first married to Marizzoli Abramo, and secondly to Rosa Sagredo. His homonymous great grandson Antonios, son of Markos and grandson of Gabriel, was married to Marula Cavallier.

Although it remains unclear how Georgios's sons were integrated into local Venetian society and managed to become members of the local Councils, which was generally forbidden for Greeks, we suggest that the major factor was their "Latinitas", a prerequisite for entering the Councils. The "Latins" in Venetian Crete were a social category based not only on the ancestry but also, and mainly, on devotion to Roman Catholic Church. Thus Latin was the equivalent of Catholic, exactly as Greek was that of Orthodox. To be Latin meant freedom and political and economic privileges²¹¹. The adherence to the Catholic Church was a prerequisite to gain access to Cretan Councils and other administrative offices, but it was not to acquire land.

210. For Frangoula Ialinas and Giovanni Ghisi see G. SAINT-GUILLAIN, Amorgos au XIVe siècle. Une seigneurie insulaire entre Cyclades féodal et Crète vénitienne, *BZ* 94/1 (2001), 134-135.

211. The prerequisite of the Catholic rite for the acceptance of a Greek into the administrative system in Crete is not made explicit in our documentation, although it was certainly a factor, even for minor offices. In 1341, for example, the Venetian Senate granted Michael Loureas the privilege of being appointed *preco* or *serviens* in Rethimno, because "although he was originally Orthodox, he was baptized in the Catholic rite and thereafter continued to live as a Catholic" (*non obstante quod traxerit ortum a Grecis, cum baptismum latinum susceperit et semper vixerit, ut dicit, secundum ritum et mores Latinorum*) [THEOTOKIS, *Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας*, 212 no. 3; *Venezia-Senato. Deliberazioni miste. Registro XX (1341-1342)*, v. 7, ed. F. GIRARDI, Venice 2004, no. 23]. For the topic of "Latinitas" as a social and political privilege and its connection to personal freedom, see MCKEE, *Uncommon dominion*, 102-115; EADEM, Inherited status and slavery in late medieval Italy and Crete, *Past and Present* 182 (2004), 31-53 and especially 38-39.

This means that not all Greek feudatories were Catholics. As it concerns the Ialinas, we do not know who converted first to the Catholic rite: Georgios's sons, their father, or even their grandfather Michael. Although it cannot be excluded that Georgios was a Catholic, it is most likely that his sons, Michael, Katerinos and Gabriel, sons of Georgios, were those who decided to convert in order to improve their social status even more. This probably is related to the *gratia* that they obtained from the Venetian Senate in 1314 to acquire half a *cavallaria* each. And indeed, as we have seen, they achieved their goal during the first half of the fourteenth century.

The Catholic rite of Michael Ialinas's descendants, or at least some of them, an affiliation that brought them still closer to the Venetian society of Crete, is more apparent. The will of Ioannis, son of Michael, made in 1348, is worth mentioning. It clearly proves not only his Catholic faith, but also his social and economic status²¹². Ioannis appointed as executors of his will five Venetians: the chancellor of Crete Andrea da Fermo, Pietro Querini from Venice, Ermolao Bianco and his brothers-in-law Andrea Pantaleo and Pietro Mudazzo. He chose as his place of burial the Catholic church of Saint Francis and desired his executors to buy a grave near the confessional of the same church, where he and the bones of his fathers, brothers and other relatives would be buried. He left donations to the Catholic convents of the Franciscans, Dominicans and Augustinians, to the convent of Saint Mary of the Crucifers, to the cathedral of Saint Titus in Candia and finally to the confraternity called the Verberati (*Scuola Verberatorum*) of Saint Marc in Candia. Donations were also left for the restoration or the construction of the churches of the Franciscans and the Augustinians. Furthermore, he wished the executors of his will to buy a plot in Candia in order to construct a church in honor of his "beloved" saint Giuliano. Nor did he forget his confessor, the monk Eremundo. It is also quite characteristic of his relations with the city of Venice, where he lived sometime during the decade of 1330²¹³. Among the bequests made in his will, we find the donation of a

212. *Wills*, 67-70. Cf. MCKEE, *Uncommon dominion*, 108-109; N. COUREAS, The Latin and Greek Churches in former Byzantine lands under Latin rule, in: *A companion to Latin Greece*, [as in n. 14], 173.

213. In 1335, Venetian Senate gave permission to a certain Ioannis Ialinas, who can be identified with Ioannis Ialinas son of Michael, to embark on the vessels of the fleet against the Turks or that of the Adriatic and travel from Venice to Modon and Coron with his servant

candle that he wished to remain lit for ten years in the church of Santa Maria Misericordia in Venice. He also pointed out the economic difference with Giovanni Stornado from Venice, which was pending “from the time when Ioannis used to live in his house”. His stay in Venice is also confirmed by a letter of Francesco Bartolomei, a merchant from Candia, written on 9 September 1348. In an attempt to prove that he had already been resident in Venice or in a Venetian possession for twenty-five years in order to obtain Venetian citizenship, Bartolomeo invoked his acquaintance with Gabriel²¹⁴ and Ioannis Ialinas for twenty-five and twenty-three years respectively, in Candia but also in Venice²¹⁵. The reason for which Ioannis, and probably his uncle Gabriel too, travelled to Venice remains unknown, but it probably had to do with his economic activity, as well as with an effort to join the Venetian nobility like his father Michael.

Ioannis’ will contains some more information worth mentioning. He wished his executors to offer money for the crusade against the “infidel” Turks and for the “support of the Christian faith, the Roman Church and the Holy Places”. He bequeathed 100 *yperpera* to his brother Petros “to be received after his ordination as a Franciscan monk”. As a Catholic, Petros had probably already expressed his will to be ordained monk and his brother had left this considerable bequest of money for the Franciscan Order, to which he was apparently devoted. Two more Ialinas are mentioned in Ioannis’s will: Nikitas and Andreas. The first inherited a small amount of money and the second signed as one of the witnesses. Both are as yet unidentified, because we lack more information about them. If Nikitas is a descendant of the thirteenth-century priest Nikitas, then it means that a relation between different branches, and the Orthodox and Catholic members, of the Ialinas family still existed. There is no doubt, therefore, that the will clearly illustrated the characteristics of Ioannis Ialinas.

and baggage [*Venezia-Senato. Deliberazioni miste. Registro XVII (1335-1339)*, v. 4, ed. F.-X. LEDUC, Venice 2007, no. 24]. From these two Peloponnesian ports Ioannis could easily travel to Candia, thanks to the frequent connections between those ports.

214. We are not sure who this Gabriel is, because a patronym is missing. In 1348, there were two first cousins with the same name: Gabriel son of Georgios and Gabriel son of Antonios.

215. *Lettere di mercanti a Pignol Zucchello (1336-1350)*, ed. R. MOROZZO DELLA ROCCA, Venice 1957, 113.

On the other hand, Nikolaos, another son of Michael, was between the two Christian rites. He was married to a daughter of the Greek family of Modinos, and even though he was a Catholic, his wife remained Orthodox. It is worth noting that in her will the nun Maria Modinos, Nikolaos's mother-in-law, named her relative Katafighi, another Orthodox nun, as advisor (*consultrix*) to her grandson Ioannis, probably out of a desire to keep him in an Orthodox environment.

As for Michael's daughters, who were married to Venetians, they probably retained the Orthodox rite, although they were at the same time close to the Catholic one. That "mixed" religious life is obvious in the will of Eleni Ialinas, widow of Pietro Mudazzo, which was made in 1360. She wished to be buried next to her husband in the Franciscan convent of Candia, but at the same time she left money for commemoration both in the same convent and in Orthodox churches. Furthermore, she bequeathed money to the same Franciscan convent and church, as well as to the nunnery of Saint Catherine in Candia and to the Orthodox churches of Saint Mary Ialini and Saint Mary Manolitissa in Candia, as well as to the church of Saint Mary in the village of Varvaroi²¹⁶.

We have already suggested that conversion to the Catholic rite was a conscious and probably well-planned decision by some members of the third generation of the Michael Ialinas branch, in order to achieve faster social promotion. Their true feelings about the Catholic rite cannot be proved, but their descendants seem to have been devout Catholics, fully integrated into the Venetian society of Crete. It is no exaggeration to say that they were now "Venetians" of Greek origin. It is worth remembering that Ioannis Ialinas, son of Frankiskos and grandson of Petros Ialinas, is referred to as a *nobilis vir* in 1431, like his great grandfather Michael almost a century before. This means that Ioannis was a Catholic like his grandfather and quite probably his father too.

The multiple religious identities of Michael's branch members was typical of the new mixed Cretan society, as was the characteristic balance of a family of Greek origin between the Orthodox and Catholic rite, as well as between the Greek-Byzantine and the Venetian-Latin tradition. This attitude is more obvious in the third generation of Michael's descendants,

216. *Wills*, 223-225.

who lived mainly in the first half of the fourteenth century and managed to be considered “veneti”. It is characteristic that the *dominus* and *nobilis vir* Michael Ialinas, son of Georgios, wrote his will before 1336 in Greek, while his brother *ser* Gabriel, a feudatory and member of the local Venetian Councils, was also referred to as Gavrili, the local Greek version of the name Gabriel²¹⁷.

The second branch of the Ialinas family, that of the Orthodox priest Nikiforos, shows some very different characteristics from Michael’s branch. The members of this branch lived in a Greek Orthodox environment and Nikiforos was the *protopapas* of Candia from the last decade of the thirteenth century (1296)²¹⁸. This means that he was considered loyal to Venice and maintained close relations with the Venetian authorities. Apart from being a priest and *protopapas*, Nikiforos was also a notary²¹⁹. The priest and notary Nikiforos Ialinas and Michael Ialinas’s children lived around the same years, during which time the members of both branches attained important positions in local society. The name of Nikiforos’s father remains unknown, and consequently we cannot determine his kinship with the previous branch. A common origin is quite probable, however, given the characteristic position of the members of both branches in the Candiote society and the possession of land in the same area²²⁰. The priest

217. For Michael’s will written in Greek, see GASPARIS, *Catasticum Sexterii Dorsoduri*, no. 453. For Gabriel Ialinas mentioned as Gavrili, see *Quaternus Consiliorum (1340-1350)*, no. 144; *Quaternus Consiliorum (1350-1363)*, no. 37.

218. The only evidence we have for Nikiforos as *protopapas* comes from a document of 1320, according to which the church of Saint George in the village of Pirathi had been built 24 years earlier, when Nikiforos Ialinas as the *protopapas* of Candia granted permission for its erection (TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, 267 no. 200). Cf. BORSARI, *Il dominio veneziano a Creta*, 123 note 69.

219. For the identification of the *protopapas* Nikiforos Ialinas with the notary Nikiforos Ialinas see P. TOPING, Co-existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete, in: *XVe Congrès International des Etudes Byzantines, Rapport et co-rapports*, Athens 1976 (= P. TOPING, *Studies on Latin Greece. A.d. 1205-1715*, Variorum Reprints, London 1977, no. 11), 18-19.

220. The fact that the *dominus* Michael Ialinas (of the first branch) and Emmanuel Ialinas son of Nikiforos (of the second branch) possessed land in the same village of Bombadena during the first decades of the fourteenth century suggests a common origin. See above p. 51.

Nikiforos is mentioned for the first time in a contract of 1271, where an older contract of his as a notary is mentioned²²¹. All the above-mentioned activities (the profession of notary, the office of *protopapas*, the possession of a fief, the lease of a monastery owned by the archdiocese of Crete and the urban economic activity) demonstrate the significant position of the priest Nikiforos Ialinas in local society. Nikiforos was still alive in 1301 and he died, very old, during the first or second decade of the fourteenth century²²².

Emmanuel and Ioannis, sons of Nikiforos, improved the social and economic position established by their father. Both of them were married to daughters of Greek families: Emmanuel to the daughter of Georgios Sachlikis and Ioannis to the daughter of Antonios Metachiristis. The Greek families of Sachlikis and Metachiristis belonged to the same social stratum and environment as the Ialinas family. Members of the Sachlikis and Metachiristis families are mentioned among the 130 priests under the Latin archbishop of Candia; they owned land and were active in trade and investments in Candia²²³. As we have already seen, the well-known poet

221. *Pietro Scardon*, no. 428. See also another contract of 1271, in which the priest Nikiforos Ialinas acts as proxy to Nikolaos Katakalos (*Pietro Scardon*, no. 444).

222. In a contract of 1301 *Hemanuel filius papatis Nichifori* is mentioned (*Benvenuto de Brixano*, no. 119), and in a document of 1320 the same Emmanuel Ialinas declares that his father, the priest Nikiforos, had died *in magna senectute* (TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, 217 no. 126.II).

223. The Sachlikis is a well known Candiote family, mainly because of the famous fourteenth-century poet Stefanos Sachlikis. On the land property of the Sachlikis family see VAN GEMERT, Ο Στέφανος Σαχλίκης 43-47; GASPARIS, *Catasticum Chanee*, 51-52. In 1268, among the 130 priests under the jurisdiction of the Latin archbishop of Candia, we find four members of the Sachlikis family: Stefanos and his sons, Georgios and Konstantinos, as well as Vassilis Sachlikis (TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, no. 7). A member also of the Sachlikis family, Ioannis, was elected in 1345, 1346 and 1347 to the Cretan Senate, and in 1346 as *partitor ponentis* [*Quaternus Consiliorum (1340-1350)*, no. 17, 82, 87, 127]. Although less well-known, the Metachiristis family is of particular interest. We find four members of this family among the above-mentioned 130 priests: Leos Metachiristis and his son Antonios, as well as Georgios and Michael Metachiristis, sons of the late priest Michael (TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, 142). In 1281, the “Greek notary” Antonios Metachiristis was exempted from paying the duty of the Small Gate (*Porta Parva*) in Candia and the *commercium, tamquam Venetus* (TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, no. 75). In 1310, Antonios Metachiristis is referred to as *vicarius sanctissimi patris domini Nicolai Corario patriarche Constantinopolis* in Crete (TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*,

Stefanos Sachlikis was a grandson of Emmanuel and great grandson of Nikiforos Ialinas. The Ialinas and the Sachlikis also collaborated in various urban economic activities²²⁴. It is thus not a coincidence that both daughters-in-law of *protopapas* Nikiforos belonged to those two families.

Emmanuel Ialinas, Nikiforos's son, is better documented than his brother Ioannis. He is mentioned as *dominus* and *fidelis noster*, two terms that highlight his social status and his relations with the Venetians²²⁵. In a court case from 1435 (about 80 years after his death) the late Emmanuel is referred to as an Orthodox priest and vicar of the Latin archbishop in order to “judge the Orthodox priests”²²⁶. Those two qualifications, i.e. priest and vicar, are not confirmed by any earlier document and consequently are questionable. If he was really a priest, this would certainly have been confirmed in all the documents we have about him. As concerns the office of vicar, this remains to be confirmed in any new documentation. In any case, this evidence proves a probable close relationship between Emmanuel and the local Latin archdiocese.

Emmanuel was undoubtedly a wealthy and educated man and in 1312-1313 he commissioned the scribe and priest Michael Louloudis a manuscript with the Chronicon by Manasses. Louloudis in his dedicatory poem to Emmanuel Ialinas sings “the great and happiest” Ialinas family and recalls

no. 160). Finally, in 1313, the rent that Antonios Metachiristis had to pay to the owner of the vineyard he cultivated was determined (TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, no. 86). Antonios Metachiristis also seems to have been active in local trade. In 1301, for example, in two contracts Antonios received from Leonardo Mazamano the significant amount of 800 *yperpera* to use in trade in Crete. In the same year Antonios borrowed from Michael Thalassinos 110 *yperpera*, but the reason for the loan remains unknown (*Benvenuto de Brixano*, no. 237, 421, 495).

224. See for example contracts of collaboration between Georgios and Ioannis Sachlikis and Antonios Ialinas in 1303 and 1304 (*Stefano Bono*, no. 154, 158, 206; *Pietro Pizolo*, no. 730).

225. In 1342, in his will Bartolomeo de Hengelardis bequeathed to his heirs the amount of money that *dominus Hemanuel Ialina* owed him (*Wills*, 412). In a decision of the Venetian Senate of 1334 Emmanuel Ialinas is mentioned as *noster fidelis de Candida* (THEOTOKIS, *Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας*, 143 no. 35).

226. According to the document of 1435, the priest Emmanuel Ialinas, son of the priest Nikiforos, was appointed, in 1304, by the Latin archbishop of Crete as *vicario a çudegar li preti e diaconi greci* (ASV, *Duca di Candia*, b. 26, q. 7, 11r-v).

to his commissioner as the “noblest lord ser Manuel Ialinas” (εὐγενέστατον ἄρχοντα κυρ Μανουήλ τὸν Ὑαλινᾶν), who was raised and educated with great care, and developed many interests²²⁷.

In his personal life Emmanuel had a serious disagreement with his mother-in-law and with his brother Ioannis as well. The will of the latter, made in 1333, reveals close cooperation between the two brothers, but also some disputes between them. Emmanuel had built part of the house next to the church of Saint Mary Ialini inside the walls of Candia, where his brother Ioannis lived. According to the will, Antonios, son and heir of Ioannis, would keep the whole house immediately after the reimbursement of the debt to his uncle. Apart from the houses that Ioannis had built at his own expense, he, along with his brother Emmanuel, also built two houses in the yard of the monastery of Saint George Mouglinos. According always to Ioannis’s will, Emmanuel kept these houses without his brother’s consent. The common activity of the two brothers included also state land located in Loutra, from which each brother earned an annual rent²²⁸.

In 1319, a dispute between Emmanuel Ialinas and his mother-in-law, Maria, widow of Georgios Sachlikis Katsomatas, about the property of Emmanuel’s late wife appeared in the ducal court²²⁹. Some years later, in 1330-1331, Maria’s will shed light on the dispute with her son-in-law Emmanuel Ialinas²³⁰. After the death of Emmanuel’s wife, Maria disagreed with her son-in-law about her daughter’s dowry. Eventually Maria was able to keep her daughter’s dowry and in her will Emmanuel was excluded from any involvement in the management of the property inherited by his children and Maria’s grandchildren. Maria appointed as executor of her will for the first six years her sister, Eleni widow of the *speciarius* Androcio, and then,

227. For the manuscript commissioned by Emmanuel Ialinas and the dedicatory poem see A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Συμπληρωματικά για τον Μιχαήλ Λουλούδη, in: *Πεπραγμένα του Δ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, v. 2, *Βυζαντινοί και Μέσοι Χρόνοι*, Athens 1981, 235-239.

228. In 1320, Ioannis and Emmanuel leased to a third person a piece of land in Loutra for as long as they had also leased it from the state (ASV, *Notai di Candia*, b. 9, notaio Andrea de Bellamor, 31v). In his will, made in 1333, Ioannis notes that the rent owed by the tenant for a piece of land in Loutra (*Wills*, 599).

229. ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 1, 33v.

230. *Wills*, 597.

maybe after her adulthood, her granddaughter Maria. All her movable and immovable property was divided between her grandchildren, some of whom were minors and unmarried. The legacies that Maria left to the churches and monasteries were tokens of her Orthodox faith; meanwhile the legacy left to her grandson Georgios would only be significant if he married a Greek wife²³¹. Maria actually died in the next few years and in September and October 1334 her grandchildren, children of Emmanuel Ialinas, received the legacies left by her will without the intervention of their father²³².

The two sons of Nikiforos, as already noticed, were married to Greek wives, but at least three of his grandchildren, as well as a great-granddaughter were married to members of Venetian families: Kali daughter of Ioannis to Arriano Contarini²³³, Petros son of Emmanuel to Cecilia, whose surname is unknown but whose Christian name indicates a possible Latin origin, Ioannis son also of Emmanuel to Anniza Sirigo and finally Thomasina daughter of the latter to Nicolò Matono²³⁴. Despite these marriages, especially of sons to

231. Maria, wife of Georgios Sachlikis and daughter of Konstantinos Verivos, left in her will a bequest to the church of Santa Lucia (Aghia Fotini), where she wished to be buried next to her husband, and to the churches of Saint Mary Ialini and Saint Mary Manolitissa. She also left to her grandson Georgios, who bears the name of his grandfather and Maria's husband, *par unum combothilica auri, si ipse acceperit uxorem grecam* (*Wills*, 597).

232. In 24 September 1334 Georgios and Petros Ialinas, sons of Emmanuel, received their share from the inheritance of their grandmother Maria Sachlikis Katsomatou (ASV, *Duca di Candia*, b. 10, q. 3, 43v). In 19 October 1334, Ioannis Sachlikis husband of Maria Ialinas, Petros Ialinas, Eleni wife of the *speciarius* Androcio and sister of Maria, and Andrea Querini received also their share of the inheritance (*ibid.*, 46v). Finally, in an act of 28 October 1334, Maria is mentioned as guarantor of her grandchildren Georgios and Petros Ialinas, sons of Emmanuel, for 68 *yperpera* that they had borrowed from Giovanni Fradello. Now, after Maria's death Fradello asked the money back from the property inherited by her grandchildren (*ibid.*, 47v).

233. The Contarini family was one of the most important Venetian families. In her testament (*Wills*, 528-529), Kali notes not only the origin of her husband from Venice, but also that the objects left to her son Francesco bore the family coat of arms and expressed the desire for her son Francesco to be cared for by her slave until he was 17 years old. All these suggest an elevated social environment.

234. The social and economic status of Ioannis seems to have been considerable, for he left a dowry worth 1.500 *yperpera* to his daughter Maritsoli, as well as to the other two younger daughters. He bequeathed the greater part of his property to his sons. The only mention about land property is a vineyard in the village of Plemenou, meanwhile a bequest

Latin daughters, the branch of the priest Nikiforos Ialinas remained close to the local Greek Orthodox environment of Candia. However, the members of the branch were maintaining close relations with the Venetian authorities and the Latin archdiocese of Crete at the same time. The balance between the local Greek and the Venetian element was exactly the means that helped the members of Nikiforos Ialinas family to improve their social and economic position.

2.5 An overview of the family

The information mentioned so far proves that the Ialinas family was undoubtedly one of the most active Greek families in Crete with close relations with the Venetians and the Catholic Church, and fully integrated into the new mixed Candiote society. It is worth mentioning that in some sources the Ialinas family is called *ca' Ialina*, a term commonly used by the great Venetian families. This means that the Ialinas family was a real clan with branches and members and with a significant prestige among the local society²³⁵. The only clear evidence about a probable common origin and close linkage between the two main branches of the Ialinas family is that both of them used certain Christian names, like Katerinos, Georgios Antonios and others, were closely linked with the churches of Saint George Mouglinos, Saint Mary Manolitissa and Saint Mary Ialini²³⁶ in Candia, and possessed land in the same area. This area was located in the village of Bombadena, where both *dominus* Michael Ialinas, grandson of Michael head of the first branch, and Emmanuel Ialinas, son of Nikiforos head of the second branch, possessed land during the last years of the thirteenth century and the first decades of the fourteenth century²³⁷. This suggests a common ancestor owner of that land. However, despite the probable common origin, these two branches of the family had an interesting and

to the church of Saint Apostles in the village of Pigaidoulia just outside the walls of Candia suggests that he possibly also owned land there (*Wills*, 228-229).

235. See, for example, TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, no. 121.V (1320: *...a predictis de Ca Ialina, qui tenent ecclesiam et domos predictas...*); *Wills*, 223 (1360: *... Mathei filii mei atque Agnetis, Zorzi et Chrussi de ca' Ialina...*).

236. For Saint Mary Ialini see below p. 83.

237. For the land property of Michael and Emmanuel in the village of Bombadena see above p. 54.

rather different course into the new Venetian environment in Crete. Both branches very soon came close to the local Venetian authorities (Georgios Ialinas son of Michael was a notary and ducal scribe – the priest Nikiforos Ialinas was a notary and *protopapas* of Candia) getting the opportunity to improve their social and economic position. From the last decades of the thirteenth century onwards, and especially during the fourteenth century, Michael's grandchildren acquired important fiefs, and several of them at least were married to members of Venetian families and were Catholics²³⁸. They penetrated the circle of powerful Latin feudatories and were elected in local Councils, where the entrance of the Orthodox Greeks was prohibited. Finally, some Ialinas family members, such as Nikolaos or Nikoletos son of Ioannis from the Nikiforos branch and Petros Ialinas son of Michael from the Michael branch, participated in the great revolt of Saint Titus at the side of the Venetian leaders, as did Michael Ialinas's two sons-in-law, i.e. Giovanni Ghisi and Andrea Pantaleo²³⁹. On the other hand, three of Michael Ialinas's grandsons, Giacomo, Francesco and Matteo Mudazzo, sons of his daughter Eleni and Pietro Mudazzo, were killed by the Greek monk Milletus, because they had soon abandoned the revolt and remained loyal to Venice²⁴⁰.

As he was considered loyal, the priest Nikiforos Ialinas was elected *protopapas* of Candia by the Venetian authorities on Crete. His children, although in close relation with the Venetian authorities and Latin society, remained Orthodox, in contrast with Michael Ialinas's Catholic grandchildren who lived in the same period. For the Nikiforos Ialinas branch, the Orthodox monastery of Saint George Mouglinos was a symbolic religious "centre". At the same time two Orthodox churches in Candia, Saint

238. M. O'CONNELL, *Men of Empire. Power and negotiation in Venice's maritime state*, Baltimore 2009, 69. According to the author, the Ialinas family stood out for the number of marriages contracted with Latins immediately after the Kallergis family.

239. We find Nikolaos Ialinas among the wanted rebels in the decree of the Venetian Inquisitors in 1364. See *Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res venetas, graecas atque Levantis illustrantia*, v. 2, 1351-1454, ed. G. M. THOMAS, Venice 1899, 409. In this document, there is no mention of Nicoletos Ialinas's father's name, but he can be identified with Nikolaos Ialinas, son of Ioannis and great grandson of Nikiforos, because he is the only one Nikolaos Ialinas alive in those years. For the rest of the rebels connected with Ialinas family see MCKEE, *Uncommon Dominion*, 148-149.

240. MCKEE, *Uncommon dominion*, 148.

Mary Manolitissa and especially Saint Mary Ialini, were linked with all the branches of the Ialinas family. In both churches many members of the family, mainly from the Nikiforos branch but also from the Michael branch, bequeathed small or large sums of money during the fourteenth century²⁴¹. The adjective Ialini for Saint Mary suggests the surname Ialinas, but we cannot be sure if the family “adopted” the existing church of Saint Mary Ialini (i.e. Saint Mary of the sea = γιαλός/ialos) because of a similar name or if they gave it their own name. In any case, it seems that the church was actually identified with the family, at least during the second half of the thirteenth century, as it suggests the mention of Saint Mary of the Ialinas (*Sancta Maria de Iallinathe*) in a contract of 1280²⁴². Although there is no clear evidence, the members of all branches seem always to have kept in mind a probable common origin going back to the twelfth century. At the end of the fifteenth century, a member of the Ialinas family, Nikolaos Ialinas, confirmed once again the new profile of a family of Greek origin: As a clergyman, Nikolaos was the representative of the Latin archbishop in Crete (*vicarius archiepiscopi cretensis*). Later on, and until 1502, we find him as bishop of Santorini (*Dei et apostolice sedis gratia episcopus Santurinensis et reverendissimi... archiepiscopi cretensis meritissimi vicarius generalis*) and from 1502 to 1514 as bishop of Ierapetra in Crete²⁴³. We are not sure with which of the two main branches of the Ialinas family Nikolaos was linked, but he could have been a member of the Michael Ialinas branch, whose Catholic faith was of long standing and sufficiently documented²⁴⁴.

A common characteristic of both main branches of the Ialinas family was their activity both in agriculture and urban economy of Crete (trade,

241. Donations to Saint Mary Ialini are bequeathed by Ioannis Ialinas son of Nikiforos, Ioannis Ialinas son of Emmanuel, his grandmother Maria widow of Georgios Sachlikis and his daughter Thomasina wife of Nicolo Matono, and Eleni daughter of Michael Ialinas and wife of Pietro Mudazzo. Similarly to Saint Mary Manolitissa by Maria widow of Georgios Sachlikis and Eleni wife of Pietro Mudazzo. See *Wills*, 223, 228, 231, 597, 599.

242. By this contract, they were leased five houses, three of which were located “just outside the courtyard and two near to the church of Saint Mary of the Ialinas inside the walls of Candia”. See *Leonardo Marcello*, no. 221.

243. TSIRPANLIS, *Κατάστιχο εκκλησιών*, no. 272, 273, 277, 281-286; FEDALTO, *La Chiesa Latina*, 132, 199.

244. See above p. 73-75.

loans and other investments). At the end of the thirteenth century, members of the Ialinas family owned hereditary land or land leased from the state. As far as the urban economy is concerned, the activity of the Ialinas family is remarkable, especially in the sectors of commerce and loans. This profitable activity offered them the opportunity to maintain close relations with Venetians.

The marriages of the Ialinas family members are also of great interest. Four cases of marriage between the Ialinas family and other Greek families are recorded. These are the Sachlikis, Metachiristis, Gemistos and Modinos families, with some of whom they also associated in their economic activities in Candia. On the other hand, we found many more marriages with members of Venetian families, as Querini, Cocco, Mudazzo, Ghisi, Pantaleo, Abramo, Contarini, Serigo, Sagredo, da Vigonza and Matono. In the fourteenth century, for example, all three daughters of Michael and Maria Ialinas were married to members of Venetian families (Mudazzo, Ghisi, Pantaleo). Some male members of the Ialinas family were also married to female members of Venetian families, like Frankiskos Ialinas, son of Petros, to Marula Sagredo, and Ioannis Ialinas, son of Gabriel, to Marizzoli Abramo in his first marriage and to Rosa Sagredo in his second marriage, and finally Ioannis Ialinas to Anniza Serigo. These are some of rare examples of marriage between Venetian daughters and Greek sons, a consequence of the hybrid identity of the Ialinas family. Finally, it is worth noting the particular position of the Sagredo family among the Ialinas. Three members of Michael Ialinas branch were married to members of Sagredo family during the second half of the fourteenth century and the first decades of the fifteenth century: Ioannis son of Gabriel to Rosa Sagredo, Frankiskos son of Petros to Marula Sagredo and his daughter to Giacomello Sagredo.

What really distinguished the Ialinas family from other Greek families was the participation of some of its members in various levels of the administrative system of Crete during the fourteenth century²⁴⁵. As already noticed, members of the Ialinas family were recorded as scribes and notaries

245. Another local Greek family, the Sachlikis, also produced members of local administrative Councils (see note 223). It is worth remembering the close relations between the Ialinas and Sachlikis families.

in the ducal chancellery of Candia, as well as scribe of a castle²⁴⁶, or as extra officials such as *partitores* or *suprapartitores*. But most important of all was their election to the Council of the Feudatories, the Senate and the Great Council of Crete, because of their Catholic faith. From 1296, when Nikiforos Ialinas was mentioned as *protopapas* in Candia, the Ialinas family was without doubt a Greek family that the Venetian authorities considered to be loyal to Venice and trustworthy. It is not a coincidence that the above-mentioned Stefanos Ialinas in his defence before the court in 1318 declared that the members of Ialinas family in Crete had been considered “as Venetians” (*pro Venetis*) for a long time already, denoting at the same time his non Venetian origin. Their elevated social position in conjunction with their prosperous economic situation helped the Ialinas family to appear among the prominent Greek families of the island, at least during the first two centuries of Venetian dominion in Crete. However, given their social status, participation in the local administrative system and the Catholic rite, one wonders about the identity of at least some members of the Ialinas family. They can without question be considered a characteristic case of a mixed identity, a bridge between the Venetian and the Greek elements, which formed in Crete as early as the thirteenth century and developed even more during the next centuries.

246. In 1344, for example, Titos Ialinas was appointed scribe in the castle of Milopotamos until the arrival of Giovanni Suriano (ASV, *Duca di Candia*, b. 29, reg. 7, 31r).

3. AN ASSESSMENT

Studying the Ialinas and Gavalas family together, the difference between them becomes obvious, even if the comparison is sometimes precarious, primarily because of we have less information about the Gavalas family. The Gavalas family was a powerful landowning family even before the arrival of the Venetians in Crete. In contrast, the Ialinas family must be classified among the members of a middle, “urban”, stratum of Byzantine Cretan society. During the thirteenth century, the Gavalas family stood against the new Venetian rulers, unlike the Ialinas family, which seems to have been constantly on the side of the Venetians and close to the Catholic hierarchy of the island. In the thirteenth and fourteenth centuries, the Gavalas family continued the old tradition of the Byzantine landowners, who were interested in keeping their role and prestige among the Greek population of the island, which explains why its members participated enthusiastically in some of the great revolts of the thirteenth century. The Gavalas family was open to the Latin element; however, it remained at the margin of the new economic activities in Venetian Crete. In contrast, the Ialinas family did not have the social prestige of the Gavalas family and did not take part in any revolt in the thirteenth century by which previous land had been recognized or new land had been offered to the participants. The Ialinas family remained always interested in commerce and profitable urban financial activities, but at the same time it became involved systematically with the exploitation of land; it aimed at close relations with Venetian families and with the Venetian authorities; it attained a significant position in the local mixed society of Candia, some of its members were granted the privilege of taking part in the administrative system of Crete and at least two of its members were referred to as *nobilis vir*. The main part of the Gavalas family lived in the western part of the island, far from the central power and the capital city of Candia, which had evolved into a significant Mediterranean port and an important trading centre as early as the thirteenth century. It is exactly during this period, that the Ialinas family gained its social and economic strength.

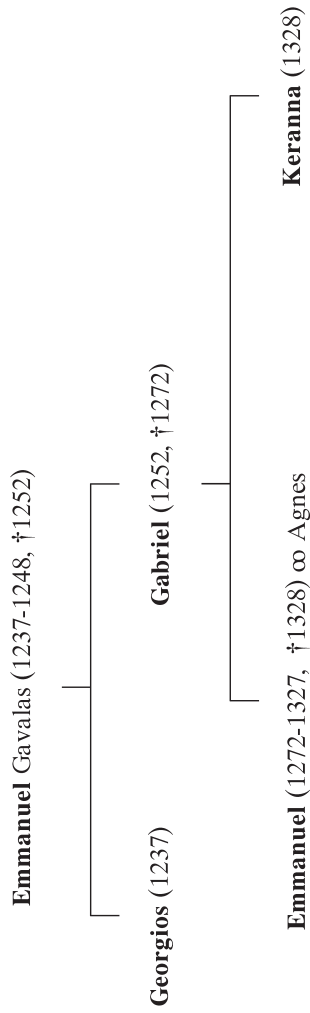
The Gavalas family did not have as many members living in Candia as the Ialinas family, and certainly the members living in Candia did not have the same social and economic influence as those in the region of Chania. The two families did not cross each other until the second half of the fourteenth century, at least according to the sources available, and this is perhaps a coincidence. As we have already seen, in 1370-1371 Katerinos Ialinas, son of Antonios, subleased the monastery of Saint George Mouglinos to the priest Georgios Gavalas, who later bequeathed his rights to the monastery to his son, Emmanuel²⁴⁷.

In conclusion, we may say that immediately after the arrival of the Venetians in Crete the prominent Byzantine families on the island tried to retain possession of their properties, forge a relationship with the new rulers and explore the new economic and social opportunities. Consequently, in the thirteenth and fourteenth centuries they proceeded either to mixed marriages or to new urban activities, which offered them new possibilities of wealth and social prestige. Some of them were more active than other families in following both strategies; others hesitated at first and adopted that strategy later. In fact, there was no single common strategy followed by all the prominent Greek families. It would be better to talk of the strategies followed by each family, by a branch of a family or even individually by only a member of a family. However, during the thirteenth century we can observe the attempts made by all of them to protect Greek property from coming into Venetian hands. On the other hand, despite the long-standing great revolts of the thirteenth century and the almost permanent disputes between the parties, the coexistence of Greeks and Latins and the integration of elements from both ethnic groups was in fact achieved quite soon. As a result, the new identity of the Cretan, whether Greek or Latin, began to be established as early as the fourteenth century.

247. Santschi, *Régestes*, 342 no. 1587. See also above p. 63.

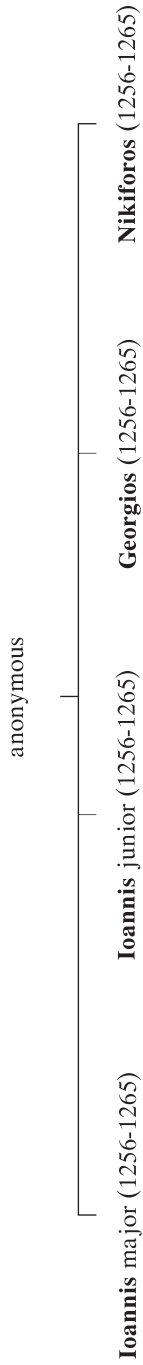
4. GENEALOGICAL TREES

Tree 1
EMMANUEL GAVALAS branch

1. In brackets: the year of the first and the last mention of a person still alive, and the year (†) of his first mention as late or of his death. The year of a will is considered as the year of death, although the two events do not always coincide.

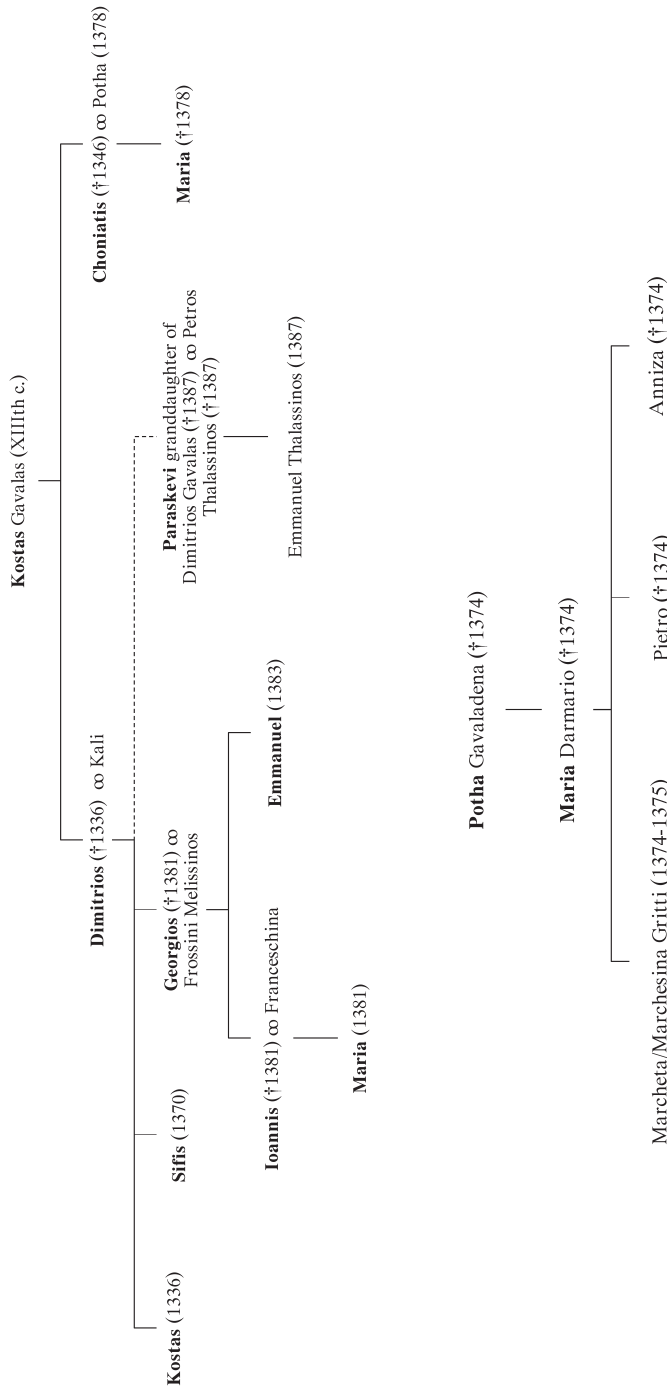
Tree 2
The brothers GAVALAS branch

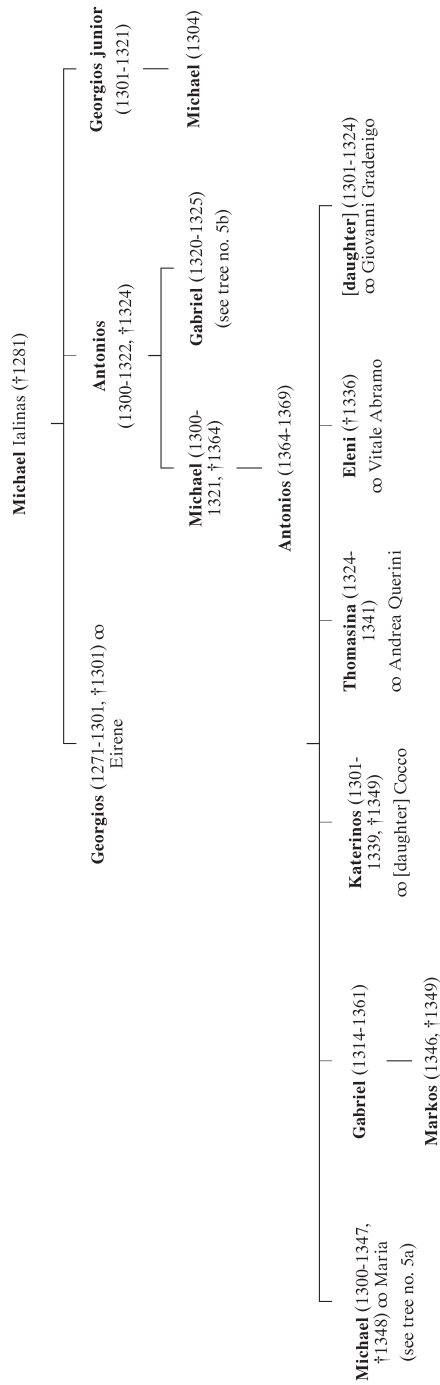
Tree 3
IAKOVOS GAVALAS

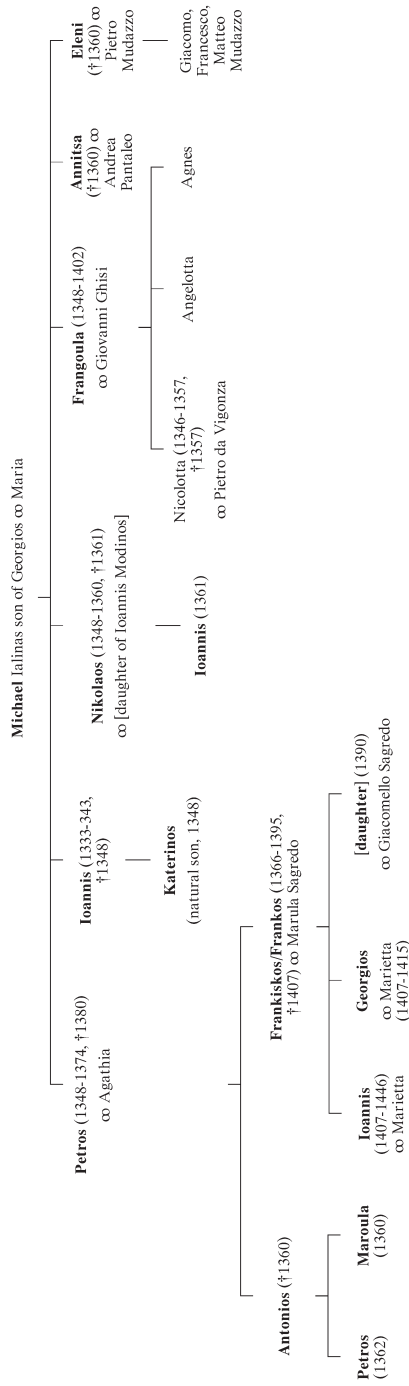
Tree 4
KOSTAS GAVALAS branch

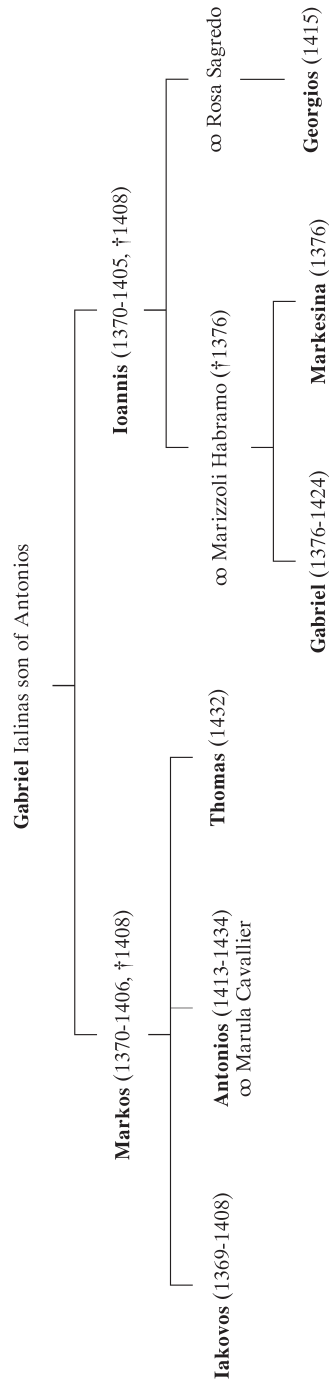
Tree 5
MICHAEL IALINAS branch

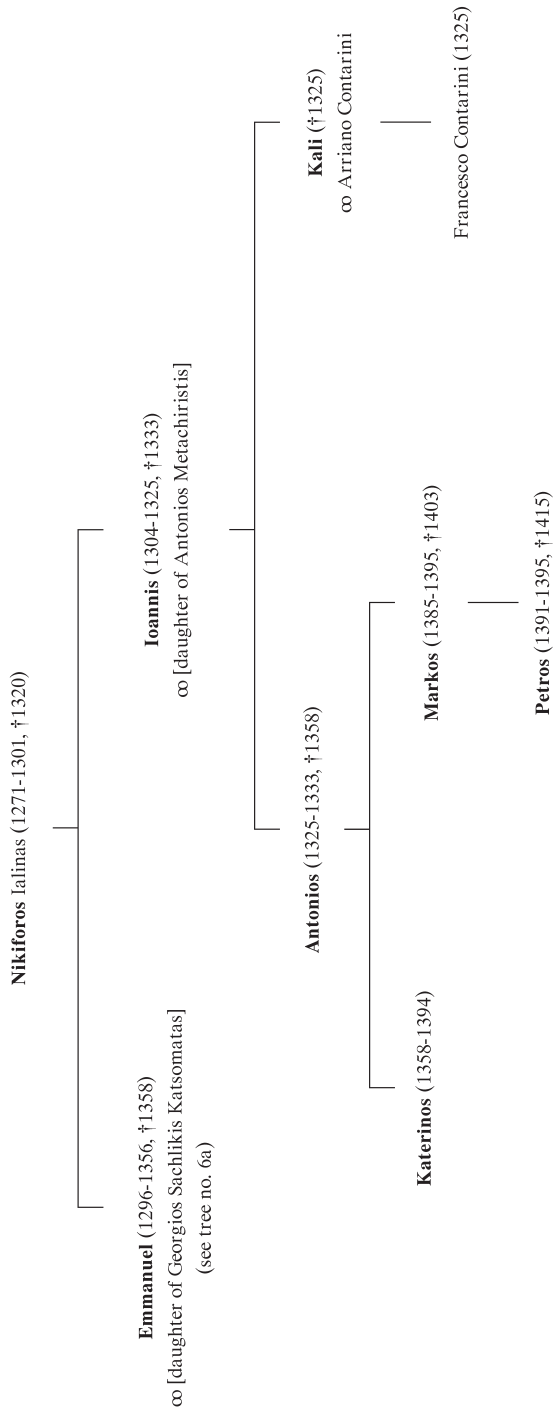
Tree 5a
MICHAEL IALINAS branch

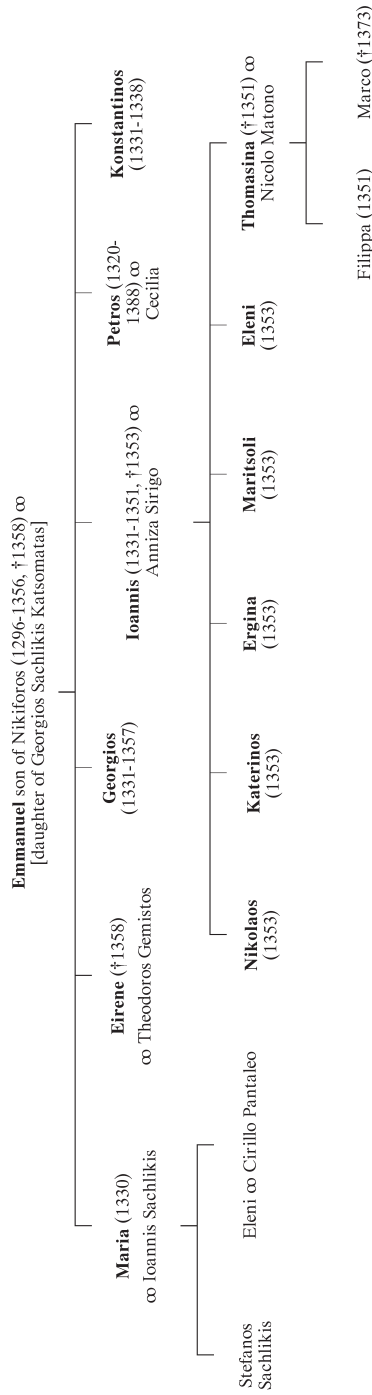
Tree 5b
MICHAEL IALINAS branch

Tree 6
papas NIKIFOROS IALINAS branch

Tree 6a
papas NIKIFOROS IALINAS branch

5. CHRONOLOGICAL TABLES

The Gavalas family

(s. = son, d. = daughter, grands. = grandson, grandd. = granddaughter)

GENERATIONS					FLORUIT	QUONDAM
Emmanuel					1237-1248	1252
Georgios s. of Emmanuel					1237	
Gabriel s. of Emmanuel					1252	1272
	Emmanuel s. of Gabriel				1272-1327	1328
Anonymous					13th c.	
Ioannis major s. of anonymous					1256-1265	
	Leos s. of Ioannis major				1301	
Ioannis junior s. of anonymous					1256-1265	
Georgios s. of anonymous					1256-1265	
Nikiforos s. of anonymous					1256-1265	
Kostas					13th c.	
	Dimitrios s. of Kostas					1336
		Kostas s. of Dimitrios			1336	
		Sifis s. of Dimitrios			1370	
		Georgios s. of Dimitrios				1381
			Ioannis s. of Georgios			1381
				Maria d. of Ioannis	1381	
			Manolis s. of Georgios			1383

		Choniatis s. of Kostas				1346
			Maria d. of Choniatis			1378
				Paraskevi Thalassinos grandd. of Dimitrios		1387
					Emmanuel s. of Paraskevi	1387
			Potha Gavaladena			1374
				Maria		1374
				Darmario d. of Potha	Marchesina Gritti d. of Maria	1374-1375
					Pietro Darmario s. of Maria	1374
					Anniza Darmario d. of Maria	1374
			Iakovos			1359
				Michael s. of Iakovos		1359
					Iakovos s. of Michael	1359
					Michele Zubano grands. of Michael	1359

The Ialinas family

(s. = son, d. = daughter, grands. = grandson, grandd. = granddaughter)

GENERATIONS		FLORUIT	QUONDAM
Michael			1281
Georgios s. of Michael		1271-1301	1301
Michael s. of Georgios		1300-1347	1348
Petros s. of Michael		1348-1374	1380
Antonios s. of Petros		1360	
Petros s. of Antonios		1362	
Maroula d. of Antonios		1360	
Frankiskos s. of Petros		1366-1395	1407
Ioannis s. of Frankiskos		1407-1446	
Georgios s. of Frankiskos		1407-1415	
[daughter] of Frankiskos		1390	
Ioannis s. of Michael		1333-1343	1348
Katerinos s. of Ioannis		1348	
Nikolaos s. of Michael		1348-1360	1361
Ioannis s. of Nikolaos		1361	
Frangoula Ghisi d. of Michael		1348-1402	
Nicolotta d. of Frangoula		1346-1357	1357
Angelotta d. of Frangoula			1357
Agnes d. of Frangoula			1357
Annitsa d. of Michael			1360

	Eleni Mudazzo d. of Michael				1360		
		Giacomo Mudazzo s. of Eleni			1360		
		Francesco Mudazzo s. of Eleni			1360		
		Matteo Mudazzo s. of Eleni			1360		
	Gabriel s. of Georgios					1314-1361	
		Markos s. of Gabriel				1346	1349
	Katerinos s. of Georgios					1301-1339	1349
	Thomasina d. of Georgios					1324-1341	
	Eleni d. of Georgios						1336
	[daughter] of Georgios					1301-1324	
	Antonios s. of Michael					1300-1322	1324
	Michael s. of Antonios					1300-1321	1364
		Antonios s. of Michael				1364-1369	
Gabriel s. of Antonios					1320-1325		
	Markos s. of Gabriel				1370-1406	1408	
		Iakovos s. of Markos			1369-1408		
		Antonios s. of Markos			1413 -1434		
		Thomas s. of Markos			1432		
	Ioannis s. of Gabriel				1370-1405	1408	
		Gabriel s. of Ioannis			1376-1424		
		Markesina d. of Ioannis			1376		
		Georgios s. of Ioannis			1415		

	Georgios junior s. of Michael				1301-1321	
	Michael s. of Georgios junior				1304	
Nikiforos					1271-1301	1320
	Emmanuel s. of Nikiforos				1296-1356	1358
	Georgios s. of Emmanuel				1331-1357	
	Ioannis s. of Emmanuel				1331-1351	1353
	Nikolaos s. of Ioannis				1353-1364	
	Katerinos s. of Ioannis				1353	
	Ergina d. of Ioannis				1353	
	Maritsoli d. of Ioannis				1353	
	Eleni d. of Ioannis				1353-1376	
	Thomasina Matono d. of Ioannis					1351
	Filippa Matono d. of Thomasina				1351	
	Marco Matono s. of Thomasina					1373
	Petros s. of Emmanuel				1320-1388	
	Konstantinos s. of Emmanuel				1331-1338	
	Maria Sachlikis d. of Emmanuel				1330	
	Stefanos Sachlikis s. of Maria				c. 1331	c. 1391
	Eleni Sachlikis d. of Maria					1348
	Eirene d. of Emmanuel					1358

	Ioannis s. of Nikiforos				1304-1325	1333
	Antonios s. of Ioannis				1325-1333	1358
		Katerinos s. of Antonios			1358-1394	
		Markos s. of Antonios			1385-1395	1403
	Kali Contarini d. of Ioannis	Petros s. of Markos			1391-1395	1415
						1325
		Francesco Contarini s. of Kali			1325	
Nikitas					1236	1257
	Ioannis s. of Nikitas				1320-1339	
	[son or sons] of Nikitas				1320	

6. DOCUMENTATION TABLES

Abbreviations of primary sources cited in the tables

Assemblées: F. Thiriet, *Délibérations des Assemblées vénitiennes concernant la Roumanie*, v. 2 (1364-1463), Paris 1971.

Bandi: *Duca di Candia. Bandi (1313-1329)*, ed. P. Ratti-Vidulich, Venice 1965.

Bandia: K. Bandia, Η βενετοκρητική συνθήκη του 1265. Διπλωματική έκδοση του κειμένου, *Κρητική Εστία* 2 (1988), 102-135.

Bono: *Stefano Bono. Notaio in Candia (1303-1304)*, ed. G. Pettenello – S. Rauch, Venice 2011.

Brixano: *Benvenuto de Brixano. Notaio in Candia. 1301-1302*, ed. R. Morozzo della Rocca, Venice 1950.

Chanea: Ch. Gasparis, *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Chanee. 1314-1396*, Athens 2008.

Cartura: *The documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella Venetian notaries in fourteenth-century Crete*, ed. A. M. Stahl, Washington 2000.

Cattapan: M. Cattapan, Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300 al 1500, *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 202-235.

Cruce: *Franciscus de Cruce. Νοτάριος στον Χάνδακα. 1338-1339*, ed. Ch. Gasparis, Venice 1999.

Diplomatarium: *Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res venetas, graecas atque Levantis illustrantia*, v. 2, 1351-1454, ed. R. Predelli, Venice 1899.

Dono: Johannes Dono. Νοτάριος Χάνδακα. 1416-1422, ed. Eir. G. Papadaki, Irakleio 2018.

Dorsoduro: Ch. Gasparis, *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Sexterii Dorsoduri. 1227-1418*, v. 2, Athens 2004.

Duca di Candia: Archivio di Stato di Venezia, *Duca di Candia*.

Fontanella: *The documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella Venetian notaries in fourteenth-century Crete*, ed. A. M. Stahl, Washington 2000.

Fredo: *Zaccaria de Fredo. Notaio in Candia (1352-1357)*, ed. A. Lombardo, Venice 1968.

Gasparis: Ch. Gasparis, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη. 13ος-14ος αι.*, Athens 1997.

- Grimani: The documents of Dominicus Grimani notary in Candia (1356-1357), *Dumbarton Oaks Papers* 67 (2013), 227-289.
- Manousakas and Van Gemert: M. I. Manousakas – A. Van Gemert, Ανέκδοτα έγγραφα (1324-1435) για τον κρητικό ποιητή Λεονάρδο Ντελλαπόρτα και την οικογένειά του, *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 86-176.
- Marcello: *Leonardo Marcello. Notaio in Candia. 1278-1281*, ed. M. Chiaudano – A. Lombardo, Venice 1960.
- McKee: S. McKee, *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the myth of ethnic purity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2000.
- Notai di Candia: Archivio di Stato di Venezia, *Notai di Candia*.
- Pizolo: *Pietro Pizolo. Notaio in Candia*, ed. S. Carbone, v. 1, 1300, Venice 1978; v. 2, 1304-1305, Venice 1985.
- Quaternus Consiliorum I: *Duca di Candia. Quaternus Consiliorum (1340-1350)*, ed. P. Ratti-Vidulich, Venice 1976.
- Quaternus Consiliorum II: *Duca di Candia. Quaternus Consiliorum (1350-1363)*, ed. P. Ratti-Vidulich, Venice 2007.
- Sambuceto: *Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto. 1289-1290*, ed. M. Balard, Paris 1973.
- Santschi: E. Santschi, *Régestes des Arrêts Civils et des Memoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976 [S for the Sentenze and M for the Memoriali].
- Scardon: *Pietro Scardon. Imbreviature (1271). Documenti della colonia veneziana di Creta*, ed. A. Lombardo, Turin 1942.
- Tafel-Thomas: G. L. Fr. Tafel – G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handelsund Staatsgeschichte der Republik Venedig*, v. 2, Vienna 1856 (Amsterdam 1964).
- Theotokis: S. M. Theotokis, *Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας 1281-1385*, v. B1, Athens 1936.
- Tsirpanlis: Z. N. Tsirpanlis, “Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινοῦ” (1248-1548), Ioannina 1985.
- Tsougarakis - Angelomati: D. Tsougarakis – E. Angelomati-Tsougarakis, *Σύνταγμα (Corpus) χαραγμάτων εκκλησιών και μονών της Κρήτης*, Athens 2015.
- Van Gemert: A. van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του, *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 36-130.
- Venezia-Senato: *Venezia-Senato. Deliberazioni miste. Registro XXII (1344-1345)*, ed. E. Demo, v. 9, Venice 2007.
- Wills: *Wills from the Late Medieval Venetian Crete. 1312-1420*, ed. S. McKee, Washington 1998.

The Gavalas family

	NAME ¹	FLORUIT	QUONDAM	SOURCE
1.	Hemanuel/Manuel	1237-1248	1252	Dorsoduro, no. 909; Tsirpanlis, no. 103, 105.IX
1.2.	<i>Georgius/Iorci f. Manuelis</i>	1237		Dorsoduro, no. 909
1.3.	<i>Gabriel f. Manuelis</i>	1252	1272	Dorsoduro, no. 909, 911
	<i>Hemanuel/Manuel f. Gabrielis</i>	1272-1327	1328	Bono, no. 106, 181, 631, 632; Wills, 315-317; Pizolo, no. 653; Dorsoduro, no. 909, 912, 913, 914; Notai di Candia, b. 142, Benedetto da Milano, 11v, 50r, 63r
	<i>Kerana f. Gabrielis</i>	1328		Wills, 316
2.	Anonymous			
2.1.	<i>Ioannis maior [f. anonymi]</i>	1256-1265		Bandia, 115, 124
	<i>Leo f. Iohannis [maioris]</i>	1301		Brixano, no. 436
2.2.	<i>Ioannis minor [f. anonymi]</i>	1256-1265		Bandia, 115, 124
2.3.	<i>Georgius/Zorzi [f. anonymi]</i>	1256-1265		Bandia, 115, 124
2.4.	<i>Nichiforo [f. anonymi]</i>	1256-1265		Bandia, 115
3.	Costa	13th c.		Chanea, no. 299
3.1.	<i>Dimitrius f. Coste</i>		1336	Chanea, no. 143, 197, 299, 350
3.1.1.	<i>Costa f. Dimitrii</i>	1336		Chanea, no. 143
3.1.2.	<i>Sifi f. Dimitrii</i>	1370		Chanea, no. 299
3.1.3.	<i>Georgius f. Dimitrii</i>		1381	Chanea, no. 350, 383
3.1.3.1.	<i>Iohannes f. Georgii</i>		1381	Chanea, no. 350
3.1.3.2.	<i>Maria f. Iohannis</i>	1381		Chanea, no. 350
	<i>Manoli f. Georgii</i>	1383		Chanea, no. 350, 383
3.1.4.	<i>Paraschevi Thalasio [neptis Dimitrii]</i>		1387	Chanea, no. 406

	<i>Hemanuel Thalasio f. Paraschevi</i>	1387		Chanea, no. 406
3.2.	<i>Cognatus/Choniati f. Coste</i>		1346	Chanea, no. 197, 331
	<i>Maria f. Cognati</i>		1378	Chanea, no. 331
4.	<i>Iacobus</i>		1359	Chanea, no. 263
4.1.	<i>Michael f. Iacobi</i>		1359	Chanea, no. 263
4.1.1.	<i>Iacobus f. Michaelis</i>		1359	Chanea, no. 263
	<i>Michael Zubano [nepos Michaelis]</i>	1359		Chanea, no. 263
5.	<i>Potha Gavaladena</i>		1374	Chanea, no. 314, 319
5.1.	<i>Maria Darmaro f. Pothe</i>		1374	Chanea, no. 314
	<i>Marchesina Griti f. Marie</i>	1374-1375		Chanea, no. 314, 319
	<i>Petrus Darmaro f. Marie</i>		1374	Chanea, no. 314
	<i>Anniza Darmaro f. Marie</i>		1374	Chanea, no. 314

1. In Latin, as it appears in the documents. Abbreviation: f. = *filius* or *filia*.

The Ialinas family

	NAME	FLORUIT	QUONDAM	SOURCE
A.	<i>Michael/Michali</i>		1281	Marcello, no. 485; Bono, no. 269, 497; Pizolo, no. 30, 85, 293, 316, 322, 345, 363, 398, 403, 417, 551, 610, 709, 1021; Notai di Candia, b. 115, Crescenzo Alessandrino, 38v, 44r, 57r, 63v.
A.a.	<i>Georgius f. Michaelis</i>	1271-1301	1301	Scardon, no. 98, 260, 400, 446; Marcello, no. 180, 255, 485, 506, et passim; Brixano, no. 473; Pizolo, no. 30, 85, 167, 293, 316, 320, 322, 345, 363, 398, 403, 417, 551, 610, 709; Tsirpanlis, 218, 219; Dorsoduro, no. 896, 897, 899, 901, 903, 905; Wills, 224; Notai di Candia, b. 115, Crescenzo Alessandrino, 38v, 44r, 57r, 63v; Duca di Candia, b. 29, reg. 1, 39r.
A.a.1.	<i>Michael f. Georgii</i>	1300-1347	1348	Wills, 67, 223; Θεσπίσματα, 61 no. 6; Brixano, no. 163, 478, 480; Pizolo, no. 551, 791 et passim; Fontanella, no. 45, 66; Cruce, no. 208, 209; Quaternus Consiliorum I, no. 17, 64, 67, 87, 163; Santschi, no. S245, M49; Gasparis, 386-387; Notai di Candia, b. 244, Giovanni Similiante, 98v; b. 244, Giovanni Granella, 145r, 146r-v, 147v, 148r, 149r-v, 150r, 151r, 154r, 155v, 156v; Duca di Candia, b. 19, q. IV, 103v; Duca di Candia, b. 29, reg. 5, 47r; Duca di Candia, b. 29, reg. 14, 25v (= Santschi, no. M49).

A.a.1.1.	<i>Petrus f. Michaelis</i>	1348-1374	1380	Wills, 69, 223; Grimani, no. 109; Santschi, no. S245, M1206, M1207; Quaternus Consiliorum II, 55, 225, 229, 273, 277, 329, 378, 433, 478; Gasparis, 320, 386-387; Notai di Candia, b. 10, A. Bocontolo, 91r, 105r; b. 13, Egidio Valoso, 194v; b. 11, Antonio Bresciano, 103r; Duca di Candia, b. 20, q. II, 542r, 544r; b. 19, q. VI, 119v, 120r-v; Tsougarakis - Angelomati, 194.
A.a.1.1.1.	<i>Antonius f. Petri</i>		1360	Wills, 223.
	<i>Petrus f. Antonii</i>	1362		Wills, 823.
	<i>Marula f. Antonii</i>	1360		Wills, 223.
A.a.1.1.2.	<i>Franciscus/ Francus f. Petri</i>	1366-1395	1407	Santschi, no. M667, M1206, M1207; Gasparis, 320; Duca di Candia, b. 19, q. II, 54v; b. 19, q. VI, 119v, 120r-v; Duca di Candia, b. 20, q. II, 542r, 544r; Manousakas - Van Gemert, 163.
	<i>Iohannes/ Zanachius f. Francisci</i>	1407-1446		Duca di Candia, b. 19, q. II, 54v; b. 19, q. VI, 120v; Manousakas-Van Gemert, 163.
	<i>Georgius f. Francisci</i>	1407-1415		Duca di Candia, b. 19, q. VI, 120v.
	<i>[filia] Francisci</i>	1390		Duca di Candia, b. 20, q. II, 544r.
A.a.1.2.	<i>Iohannes/ Zanachius/ Zanachi f. Michaelis</i>	1333-1343	1348	Wills, 67-70, 223; Duca di Candia, b. 19, q. IV, 103v; Duca di Candia, b. 10, q. 3, 9v.
	<i>Caterinus/ Katerinus f. naturalis Iohannis</i>	1348		Wills, 68.
A.a.1.3.	<i>Nicolaus f. Michaelis</i>	1348-1360	1361	Wills, 68, 69, 223, 797.

	<i>Iohannes f. Nicolai</i>	1361		Wills, 797-798.
A.a.1.4.	<i>Frangula Gisi f. Michaelis</i>	1348-1402		Wills, 68, 223, 397; Santschi, no. M1207.
	<i>Nicolotta Gisi f. Frangule</i>	1346-1357	1357	Dorsoduro, no. 282-284, 286, 288, 567; Wills, 209-210; McKee 150.
	<i>soror Angelotta Gisi f. Frangule</i>		1357	Wills, 210.
	<i>soror Agnes Gisi f. Frangule</i>		1357	Wills, 210.
A.a.1.5.	<i>Anniza f. Michaelis</i>		1360	Wills, 223, 224; Santschi, no. M1451.
A.a.1.6.	<i>Helena Mudacio f. Michaelis</i>		1360	Wills, 223-225.
	<i>Iacobus Mudacio f. Helene</i>	1360		Wills, 223-225.
	<i>Franciscus Mudacio f. Helene</i>	1360		Wills, 223-225.
	<i>Matheus Mudacio f. Helene</i>	1360		Wills, 223-225.
A.a.2.	<i>Gabriel/Gavrili f. Georgii</i>	1314-1361		Θεσπίσματα, 61 no. 6; Quaternus Consiliorum I, 8, 144, 219, 246; Quaternus Consiliorum II, 37, 55, 56, 72, 93, 123, 136, 173, 199, 202, 225, 273, 229, 260, 277 280, 328, 378, 381; Dorsoduro, 1128. [Grimani, 109; Duca di Candia, b. 10, q. 3, 2r, 47v; Duca di Candia, b. 29, reg. 5, 49v; Notai di Candia, b. 10, notaio Angelo Bocontolo, 26r-v.] ¹
	<i>Marcus f. Gabrielis</i>	1346	1349	Quaternus Consiliorum I, no. 87, 110, 127, 219.

1. These references may concern also Gabriel Ialinas son of Antonios.

A.a.3.	<i>Caterinus/ Katerinus f. Georgii</i>	1301-1339	1349	Quaternus Consiliorum I, no. 8, 17, 33, 111, 142, 219; Tsirpanlis, no. 121.IV, 218, 219; Θεσπίσματα, 61 no. 6; Brixano, no. 473; Pizolo, no. 810, 1035, 1066, 1205; Cartura, no. 53, 82, 131; Cruce, no. 185; Bandi, no. 336; Dorsoduro, no. 901, 904, 905; Notai di Candia, b. 244, Giovanni Similiante, 98v; b. 9, Andrea de Bellamor, 50v; Duca di Candia, b. 29, reg. 1, 6v; reg. 2, 16v, 18v-19v; reg. 6, 5r.
A.a.4.	<i>Thomasina f. Georgii</i>	1324-1341		Dorsoduro, no. 335; Duca di Candia, b. 29, reg. 2, 18v-19v.
A.a.5.	<i>Helena f. Georgii</i>		1336	Dorsoduro, no. 405, 453, 454.
A.a.6.	<i>[filia] Georgii</i>	1301-1324		Brixano, no. 473; Duca di Candia, b. 29, q. 2, 18v-19v.
A.b.	<i>Antonius f. Michaelis</i>	1300-1322	1324	Bono, no. 154, 158, 206, 326; Brixano, no. 177; Pizolo, no. 551, 555, 730, 797, 946, 818; Cartura, no. 17, 109-110, 115, 189, 232, 268, 354, 458, 461; Fontanella, no. 35, 40; Notai di Candia, b. 9, Andrea de Bellamor, 14v, 15r, 18v, 20r, 32v, 34v, 35v, 46r, 47r, 57v, 58r, 62v, 63r, 65v, 67v, 69v, 73r, 76v, 77v, 142v; Wills, 600.
A.b.1.	<i>Michael f. Antonii</i>	1300-1321	1364	Santschi, no. M49; Notai di Candia, b. 9, Andrea de Bellamor, 26r, 32v, 61r, 69v, 73r-v.
	<i>Antonius f. Michaelis</i>	1364-1369		Manousakas - Van Gemert, 135; Duca di Candia, b. 29, reg. 14, 25v (= Santschi, no. M49).

A.b.2.	<i>Gabriel f. Antonii</i>	1320-1325	1370	Santschi S245, M787, M1145; Notai di Candia, b. 9, Andrea de Bellamor, 32v, 142v. Duca Di Candia, b. 19, q. IX, 164r;
A.b.2.1.	<i>Marcus f. Gabrielis</i>	1370-1406	1408	Dorsoduro, no. 433; Wills, 963; Santschi, no. M787, M1272; Assemblées, 1065; Duca di Candia, b. 19, q. II, 37r (167).
	<i>Iacobus f. Marci</i>	1369-1408		Dorsoduro, no. 433; Wills, 694.
	<i>Antonius f. Marci</i>	1413-1434		Dorsoduro, no. 1084; Duca di Candia, b. 20, q. II, 16v; Duca di Candia, b. 19, q. II, 37r (167); Dono, no. 58.
	<i>Thomas f. Marci</i>	1432		Duca di Candia, b. 19, q. II, 37r (167).
A.b.2.2.	<i>Iohannes/Iana f. Gabrielis</i>	1370-1405	1408	Wills, 957, 963; Dorsoduro, no. 432, 433, 434; Santschi, no. S245, M787, M1145; Duca Di Candia, b. 19, q. IX, 164r; q. IX, 164r-v.
	<i>Gabriel f. Iohannis</i>	1376-1424		Assemblées, no. 1154; Wills, 958; Dorsoduro, no. 432, 433, 434; Duca di Candia, b. 19, q. IX, 164v.
	<i>Marchesina f. Iohannis</i>	1376		Wills, 958.
	<i>Georgius f. Iohannis</i>	1415		Gasparis, 320.
A.c.	<i>Georgius minor f. Michaelis</i>	1301-1321		Bono, no. 9, 134, 269, 297, 306, 312, 443, 497; Pizolo, no. 1021, 1071; Brixano, no. 111; Cartura, no. 255; Tsirpanlis, 88.I, 121.II; Notai di Candia, b. 9, Andrea de Bellamor, 3r, 7v, 42r.
	<i>Michael f. Georgii [minoris]</i>	1304		Pizolo, no. 996.

B.	<i>Nichiforus/ Nichiforo/ Nikiforus</i>	1271-1301	1320	Wills, 599; Santschi, no. M1459, M1587; Brixano, no. 119; Tsirpanlis, no. 126.II, 126. IIIa-b, 200; Scardon, no. 428, 444; Pizolo, no. 708; Duca di Candia, b. 20, q. II, 321v; Notai di Candia, b. 115, Crescenzo Alessandrino, 29r-v, 55v.
B.a.	<i>Hemanuel f. Nichifori</i>	1296-1356	1358	Wills, 207, 253, 412, 521, 538, 597, 599, 633; Santschi, no. S106, S283, M1210, M1459, M1587; Cruce, no. 140, 270-271; Venezia-Senato, no. 3.526; Brixano, no. 119; Tsirpanlis, no. 32, 36, 87, 121.III, 126.I-III; Cartura, no. 565, 569; Bono, no. 372-374; Grimani, no. 67, 109; Duca di Candia, b. 14, 77v; Duca di Candia, b. 10, q. 1, 2r; q. 3, 43v, 47v; Duca di Candia, b. 19, q. VI, 119r; q. II, 19v; Duca di Candia, b. 26, q. 7, 11r-v; Duca di Candia, b. 29, reg. 1, 16r, 33v; reg. 5, 16v-19v; q. 8c, 32r; Notai di Candia, b. 9, Andrea de Bellamor, 31v.
B.a.1.	<i>Georgius f. Hemanuelis</i>	1331-1357		Cruce, no. 140, 281; Fredo, no. 2 et passim; Wills, 597; Tsirpanlis, no. 88.I, 121.II; Duca di Candia, b. 10, q. 3, 43v, 47v.
B.a.2.	<i>Iohannes f. Hemanuelis</i>	1331-1351	1353	Wills, 228-229, 231, 597.
	<i>Nicolaus/ Nicolettus f. Iohannis</i>	1353-1364		Wills, 228-229; Diplomatarium, 409; Duca di Candia, b. 14bis/15, 45v.
	<i>Caterinus/ Katerinus f. Iohannis</i>	1353		Wills, 228-229.
	<i>Ergina f. Iohannis</i>	1353		Wills, 228-229.

	<i>Marizoli f. Iohannis</i>	1353		Wills, 228-229.
	<i>Helena f. Iohannis</i>	1353-1376		Wills, 228-229, 869; Santschi, no. S37, S48, S53.
	<i>Thomasina Matono f. Iohannis</i>		1351	Wills, 228-229, 231-232.
	<i>Philippa Matono f. Thomasine</i>	1351		Wills, 231-232.
	<i>Marcus Matono f. Thomasine</i>		1373	Santschi, no. S283
B.a.3.	<i>Petrus f. Hemanuelis</i>	1320-1388		Wills, 207, 253, 597; Cruce, no. 281, 428; Wills, 597; Santschi, no. S106, S283, M1210; Grimani, no. 67, 109; Tsirpanlis, no. 121.I; Cattapan, no. 27; Notai di Candia, b. 10, Angelo Bocontolo, 36r, 105r; Duca di Candia, b. 10, q. 3, 43v, 46v, 47v.
B.a.4.	<i>Constantinus f. Hemanuelis</i>	1331-1338		Wills, 597; Cruce, no. 55.
B.a.5.	<i>Maria Saclichi f. Hemanuelis</i>	1330		Wills, 597.
	<i>Stephanus Saclichi f. Marie</i>	1331	1391	Van Gemert
	<i>Helena Saclichi f. Marie</i>		1348	Van Gemert
B.a.6.	<i>Herini f. Hemanuelis</i>		1358	Wills, 207-208.
B.b.	<i>Iohannes f. Nichifori</i>	1304-1325	1333	Wills, 529, 599-600; Tsirpanlis, no. 58, 121.I, 126.I; Notai di Candia, b. 9, Andrea de Bellamor, 31v; Duca di Candia, b. 29, reg. 5, 16v-19v.
B.b.1.	<i>Antonius f. Iohannis</i>	1325-1333	1358	Wills, 207, 529, 599; Tsirpanlis, no. 127; Santschi, no. M1587, M1590.
	<i>Caterinus/ Katerinus f. Antonii</i>	1358-1394		Tsirpanlis, no. 127; Wills, 207-208; Santschi, no. M1587.

	<i>Marcus f. Antonii</i>	1385-1395	1403	Santschi, no. M1590, M1707, M1735; Duca di Candia, b. 11, q. 11/2, 57r; Notai di Candia, b. 273, Nicolo Tonisto, 2v, 8v.
	<i>Petrus f. Marci</i>	1391-1395	1415	Santschi, no. M1707; Duca di Candia, b. 11, q. 11/2, 57r; q. 13, 2r, 3r.
B.b.2.	<i>Cali Contareno f. Iohannis</i>		1325	Wills, 528-529.
	<i>Franciscus Contareno f. Cali</i>	1325		Wills, 529.
C.	<i>Nichita</i>	1236	1257	Tafel-Thomas, 335; Cruce, no. 202; Tsirpanlis, no. 119-120.
C.a.	<i>Iohannes f. Nichite</i>	1320-1339		Cruce, no. 25, 201, 202, 211, 396.
C.b.	<i>[filius/filii] Nichite</i>	1320		Tsirpanlis, no. 119-120.

INDEX

INDEX OF PERSONS AND PLACES

- Abendite village 29
Abramo Eleni wife of Vitale Abramo
and daughter of Georgios Ialinas 40,
42, 71
Abramo family 84
Abramo Marizzoli, see Ialinas Marizzoli
Abramo Vitale 42, 71
Aghios Miron village 50 n. 131
Aghios Nikolaos castle 46
Aghios Thomas village 42, 53
Akalyptos Emmanuel priest and notary
46 n. 111
Alessandro archbishop of Crete 55 n. 151,
63 n. 179
Amari area 33, 53
Ambroussa village 55
Amigdalos village 48, 49, 65
Amorgos island 72
Anaea port in Asia Minor 37, 38
Andrinopolitis Michael priest 49 n. 123
Androcio *speciarius* 29
Anemolea village 29
Apokoronas area 22, 25, 26, 28, 29, 30,
34, 46
Archanes village 56
archbishop of Crete, see Alessandro,
Biacqua Angelo, Correr Nicolo,
Egidio, Lambardo Nicolo, Pantaleo
Leonardo
area, see Amari, Apokoronas, Kissamos,
Malevisi, Milopotamos, Mirabello,
Monofatsi, Paracandia, Pediada,
Psichro
Armenis Ioannis 55
Armenoi village 23, 25, 28, 34
Armos village 29
Augustinian Order in Candia 73
Ayco village 29
Badoer Marino duke of Crete 55 n. 151
Barbarigo Giovanni 48 n. 121, 49 n. 123
Barbarigo Lorenzo 48 n. 121, 49 n. 123
Barbo Gabriel 28 n. 51
Bartolomei Francesco 74
Biacqua Angelo archbishop of Crete 63
Bianco Ermolao 73
Black Sea 56 n. 159
Bombadena village 45, 50 n. 131, 51, 52,
55, 76 n. 220, 81
Bonifacium/Bonifacio, see Monofatsi
Bono Bartolomeo 12 n. 2
Bono Gabriele 28
Borgognono Giacomo 31
Caffa 56 n. 159
Caffato Guarda/Varda 15 n. 10
Castro Novo castle 47
Cavallier Marino 54
Cavallier Maroula, see Ialinas Maroula
Cavrini Guglielmo 31
Chandakitis family 30, 35
Chandakitis Georgios 25
Chania city/district 15 n. 11, 16, 17, 21,
22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 35, 37, 88
Chortatzis family 17, 27 n. 41, 36, 38
Chortatzis Georgios 32
Chortatzis Iannoulis 36
Chrissopolis village 28
Cocco family 36, 42, 71, 84
Cocco Francesco 50 n. 127

- Cocco Nicoletto 50, 71 n. 208
 Cocco Zanachi 50 n. 127
 Constantinople 45, 57, 58, 64
 Contarini Arriano 43 n. 97, 45, 80
 Contarini family 84
 Contarini Francesco son of Arriano and Kali Contarini 45, 55 n. 152, 80 n. 231
 Contarini Kali daughter of Ioannis Ialinas and wife of Arriano Contarini 43 n. 97, 45, 80
 Copa in Black Sea 56 n. 159
 Coprana village 15 n. 10
 Corner Flordalisa 31 n. 54
 Corner Nicolo 52
 Corner Pietro duke of Crete 63
 Coron 31, 73 n. 213
 Correr Andrea 51
 Correr Marco 55
 Correr Nicolo patriarch of Constantinople and archbishop of Crete 63 n. 179, 77 n. 223
- Da Fermo** Andrea chancellor of Crete 73
 Da Porto Francesco 31
 Da Vigonza Andrea son of Pietro 41
 Da Vigonza Angelo son of Pietro 41
 Da Vigonza family 84
 Da Vigonza Filippo son of Pietro 41
 Da Vigonza Pietro 41, 72
 Dafnes village 12 n. 2
 Damania village 48, 49, 65
 Darmario Annitsa 24
 Darmario family 35
 Darmario Maria daughter of Potha Gavaladena 24, 33, 35
 Darmario Pietro 24
 De Adelenda Xenos 49 n. 122
 De Albaxiis family 36
 De Gribia Donato 58
 De Hengelardis Bartolomeo 78 n. 224
- De Lorenzo family 36
 De Rogerio Emmanuele 47
 De Rogerio Giovanni son of Emmanuele 47
 Deliana village 29
 Della Splaza Gualterono 32, 36
 Dellaporta Pietro 69 n. 201
 Dominican Order in Candia 73
 Dono Domenico 50, see also Querini Maria
 Dono family 36
 Doraki village 26
 Dorsoduro *sexterium* (Crete) 26
 Dracondopoulos Michalis 38 n. 79
 Drouloukis Michalis 53
- Egidio** archbishop of Crete 62
 Eleftherna village 34
 Eleni wife of *speciarius* Androcio 79
 Eremundo monk 73
 Evdokia mother of Katerinos Ialinas natural son of Ioannis Ialinas 41
- Falier** Marco 27
 Fastafilis Ioannis priest 62
 Fokas Emmanuel notary 32, 63 n. 181
 Fradello Giovanni 80 n. 231
 Franciscan Order in Canida 73, 74
- Gadouriani** village 53
 Gavaladena Maria 23 n. 32
 Gavaladena Potha 24, 33, 35
 Gavalas Agnes wife of Emmanuel 22, 23
 Gavalas Annitsa daughter of Georgios 12 n. 2
 Gavalas Antonios 21
 Gavalas Choniatis son of Kostas 24
 Gavalas Dimitrios son of Kostas 24, 30, 33, 35
 Gavalas Donato 25
 Gavalas Emmanuel (01) 22, 24, 26, 32 n. 62

- Gavalas Emmanuel (02) 15 n. 10, 26, 33, 34
 Gavalas Emmanuel son of Gabriel 22, 23, 26, 27, 32, 36
 Gavalas Emmanuel son of Georgios 24, 36, 88
 Gavalas Emmanuel son of the priest Georgios 32, 63
 Gavalas Filippos 21
 Gavalas Franceschina wife of Ioannis Gavalas 24
 Gavalas Frankiskos 12 n. 2
 Gavalas Frossini wife of Georgios Gavalas 24, 35, 36
 Gavalas Gabriel son of Emmanuel 22, 24, 26
 Gavalas Georgios (1) 22, 23, 28, 33
 Gavalas Georgios (2) 23, 31
 Gavalas Georgios (3) 23 n. 32
 Gavalas Georgios (4) 12 n. 2
 Gavalas Georgios (5) 21
 Gavalas Georgios (6) 35
 Gavalas Georgios priest 32, 63, 88
 Gavalas Georgios son of Dimitrios 24, 35, 36
 Gavalas Georgios son of Emmanuel 22, 23, 24, 26
 Gavalas Iakovos 25
 Gavalas Iakovos son of Michael 25, 35
 Gavalas Ioannis (1) 21
 Gavalas Ioannis (2) 23, 31
 Gavalas Ioannis (3) 23 n. 32
 Gavalas Ioannis (4) 35
 Gavalas Ioannis junior 22, 23, 28
 Gavalas Ioannis senior 22, 23, 28
 Gavalas Ioannis son of Filippos 21
 Gavalas Ioannis son of Georgios 24
 Gavalas Kali wife of Dimitrios 24
 Gavalas Kalogeros 12 n. 2
 Gavalas Keranna daughter of Gabriel 22, 23
 Gavalas Kostas (1) 22, 24, 25, 26, 29, 32 n. 62, 33
 Gavalas Kostas (2) 12 n. 2
 Gavalas Kostas (3) 12 n. 2
 Gavalas Kostas son of Dimitrios 24
 Gavalas Leos son of Ioannis major 23, 28
 Gavalas Magdalini wife of Michael Gavalas 25
 Gavalas Maria daughter of Choniatis 24
 Gavalas Maria daughter of Georgios 12 n. 2
 Gavalas Maria daughter of Ioannis 24
 Gavalas Marinos 21
 Gavalas Michael 25
 Gavalas Michael Chloros 25
 Gavalas Michael Lissiaris 25, 34
 Gavalas Michael son of Iakovos 25
 Gavalas Nikiforos 22, 23, 28
 Gavalas Nikolaos (1) 12 n. 2
 Gavalas Nikolaos (2) 23, 31
 Gavalas Petros 35
 Gavalas Potha wife of Choniatis Gavalas 24
 Gavalas Sifis (01) 21
 Gavalas Sifis (02) 26, 33, 34
 Gavalas Sifis son of Dimitrios 24, 30, 33
 Gavalas Vasilis son of Georgios 12 n. 2
 Gavalas Xenos 12 n. 2
 Gavalas Zoe 12 n. 2
 Gavalochori village 28, 30
 Gavaloudena Moschanna 25, 35
 Gemistos Eirene daughter of Emmanuel Ialinas and wife of Theodoros Gemistos 43, 44 n. 102, 45
 Gemistos family 84
 Gemistos Theodoros 45
 Georgios from Samos 32
 Ghena village 53
 Ghisi Agnes daughter of Giovanni and Frangoula 41
 Ghisi Angelotta daughter of Giovanni and Frangoula 41

- Ghisi family 84
 Ghisi Frangoula wife of Giovanni Ghisi and daughter of Michael Ialinas 40, 41, 72
 Ghisi Giovanni 41, 72, 82
 Ghisi Nicolotta daughter of Giovanni and Frangoula and wife of Pietro da Vigonza 41, 72
 Giovannino son-in-law of Flordalisa Corner 31 n. 54
 Giustinian Stefano 26
 Gorgoraptis family 30 n. 53
 Gradenigo Frasenda wife of Marco Gradenigo 41
 Gradenigo Giovanni 42, 56, 71
 Gradenigo Leonardo 54 n. 148
 Gradenigo Marco 52 n. 136
 Gritti family 35
 Gritti Marchesina/Marchetta daughter of Maria Darmario 24, 33, 35
- Ialinas Agathia wife of Petros Ialinas 40, 71
 Ialinas Agnes wife of Petros Ialinas 47
 Ialinas Andreas 74
 Ialinas Annitsa daughter of Michael
 Ialinas Anniza born Serigo wife of Ioannis Ialinas 44, 80, 84
 Ialinas Antonios 57, 58, 64, 78 n. 224
 Ialinas Antonios son of Markos 42, 53, 72
 Ialinas Antonios son of Michael (1) 42, 48, 53, 56, 57, 58, 68, 72
 Ialinas Antonios son of Michael (2) 42
 Ialinas Antonios son of Petros 40
 Ialinas Antonios son of Ioannis 45, 79
 Ialinas Cecilia wife of Petros Ialinas 44, 80
 Ialinas Eirene wife of Georgios Ialinas 40
 Ialinas Eleni daughter of Georgios, see Abramo Eleni
 Ialinas Eleni daughter of Ioannis 44
 Ialinas Emmanuel (1) 37
 Ialinas Emmanuel (2) 51 n. 134
 Ialinas Emmanuel son of Nikiforos 43, 45, 51, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 76 n. 220, 77, 78, 79, 80, 81
 Ialinas Emmanuel villein 12 n. 2
 Ialinas Ergina daughter of Ioannis 44
 Ialinas Frankiskos son of Petros 40, 52, 55, 69, 72, 84
 Ialinas Gabriel son of Antonios 42, 74 n. 214
 Ialinas Gabriel son of Georgios 40, 42, 49, 50, 58, 66, 67, 70, 71, 73, 76
 Ialinas Gabriel son of Ioannis 42
 Ialinas Georgios in Trebizond 56 n. 159
 Ialinas Georgios junior son of Michael 39, 43, 48, 49, 56, 58, 60, 67, 69
 Ialinas Georgios son of Emmanuel 43, 44, 80
 Ialinas Georgios son of Frankiskos 40, 52
 Ialinas Georgios son of Ioannis 42
 Ialinas Georgios villein 12 n. 2
 Ialinas Georgios son of Michael notary 39, 40, 48, 49 n. 122, 56, 57, 65, 68, 72, 73, 82
 Ialinas Iakovos son of Markos 42
 Ialinas Ianna 12 n. 2
 Ialinas Ioannis son of Emmanuel 43, 44, 83 n. 241, 84
 Ialinas Ioannis son of Frankiskos 40, 52, 69, 70, 75
 Ialinas Ioannis son of Gabriel 42, 50 n. 129, 53, 72, 84
 Ialinas Ioannis son of Michael 40, 41, 71, 73, 74
 Ialinas Ioannis son of Nikiforos 43, 45, 46 n. 111, 54, 55, 62, 77, 78, 79, 83 n. 241
 Ialinas Ioannis son of Nikitas 46, 60

- Ialinas Ioannis son of Nikolaos 41 49, 50, 51, 58, 66, 69, 70, 71, 73, 74,
75, 76, 81
- Ialinas Katerinos natural son of Ioannis
41, 54 n. 149
- Ialinas Katerinos son of Antonios 45,
63, 88
- Ialinas Katerinos son of Georgios 32, 40,
42, 49, 50, 51, 60, 66, 67, 70, 71, 73
- Ialinas Katerinos son of Ioannis 44
- Ialinas Keranna daughter (?) of Nikiforos
Ialinas and wife of Mizelino 43
- Ialinas Konstantinos son of Emmanuel
43, 44
- Ialinas Maria daughter of Emmanuel
Ialinas 43, 79-80
- Ialinas Maria wife of Michael Ialinas 40
- Ialinas Marietta wife of Georgios Ialinas
40 n. 87
- Ialinas Marietta wife of Ioannis Ialinas
40 n. 87
- Ialinas Maritsoli daughter of Ioannis
44, 80 n. 234
- Ialinas Marizzoli born Abramo wife of
Ioannis Ialinas 42, 72, 84
- Ialinas Markesina daughter of Ioannis
42
- Ialinas Markos son of Antonios 45, 55,
56
- Ialinas Markos son of Gabriel (1) 42, 50,
51, 53, 66, 67, 68
- Ialinas Markos son of Gabriel (2) 42
- Ialinas Maroula daughter of Antonios
41
- Ialinas Marula born Cavallier wife of
Antonios Ialinas 42, 53 n. 146, 72
- Ialinas Marula born Sagredo wife of
Frankiskos Ialinas 40, 72, 84
- Ialinas Michael 39, 45, 46, 47, 48, 52,
54, 56, 65, 70, 72, 73, 81
- Ialinas Michael son of Antonios 40, 41,
42, 56, 57
- Ialinas Michael son of Georgios 40, 45,
49, 50, 51, 58, 66, 69, 70, 71, 73, 74,
75, 76, 81
- Ialinas Michael son of Georgios junior
43
- Ialinas Nikiforos priest and notary 39,
43, 46, 47, 52, 54, 55, 58, 61, 62, 63,
76, 77, 78, 81, 82, 85
- Ialinas Nikitas priest 39, 46, 59, 60, 61
- Ialinas Nikitas 74
- Ialinas Nikolaos bishop 83
- Ialinas Nikolaos son of Ioannis 44, 82
- Ialinas Nikolaos son of Michael 40, 41,
71, 75
- Ialinas Petros 47
- Ialinas Petros priest 47
- Ialinas Petros son of Antonios 40, 52
n. 136
- Ialinas Petros son of Emmanuel 43, 44,
55 n. 152, 63, 80
- Ialinas Petros son of Markos 45, 47
- Ialinas Petros son of Michael 40, 50 n. 129,
51, 52, 53, 66, 67, 68, 71, 74, 75, 82
- Ialinas Rosa born Sagredo wife of
Ioannis Ialinas 42, 53, 72, 84
- Ialinas Stefanos 47
- Ialinas Stefanos son of Emmanuel 37,
38, 47, 85
- Ialinas Theodoros villein 12 n. 2
- Ialinas Thomas son of Markos 42, 53
n. 146
- Ialinas Thomasina daughter of Georgios
40, 42
- Ialinas Titos 85 n. 246
- Ialinas Vasilis villein 12 n. 2
- Ialini, see Saint Mary Ialini
- Ierapetra 31 n. 54, 83
- Iofirakia village 67
- Kaiafa village 12 n. 2
- Kaina village 28, 29
- Kainourgio Chorio village 53

- Kalamonas tourma 29
 Kalandares village 27
 Kallergi Margarita 41 n. 91
 Kallergi Potha 12 n. 2
 Kallergis Alexios (revolt/treaty) 14, 19, 34, 41 n. 91
 Kallergis Alexios son of Markos 41 n. 91
 Kallergis family 17, 30, 36, 82 n. 238
 Kallergis Ioannis 36
 Kallergis Markos 41 n. 91
 Kallergis Vassilis 36
 Kapsodasis Emmanuel 34
 Kapsodasis Leos son of Emmanuel 34
 Kapsokalivis Kostas 23 n. 32
 Katafighi orthodox nun 75
 Katakalos Nikolaos 77 n. 221
 Katalaktis family 30 n. 53
 Katalaktis Konstantinos 16
 Katena Maria 55 n. 153
 Katsambas village 12 n. 2
 Katsaras Emmanuel 65
 Katsomatas, see Sachlikis Georgios
 Kavodrepano village 28
 Kinamo village 55
 Kiriakopoulos family 30 n. 53, 36
 Kissamos area 22, 24, 25, 26, 28, 29, 30
 Kitharida village 51
 Koklifas village 51
 Kondeo village 12 n. 2
 Kontis family 30 n. 53
 Kostomiris Thomas 52 n. 136
 Kournas (Curuna) village 15 n. 11, 29
 Kourtes village 52
 Kousses village 52
 Krousonas village 27

 Lambardo Nicolo 47
 Lambardo Nicolo archbishop of Crete 68
 Lamnia village 29
 Lando Clemente 27, 36

 Lentakis 42
 Lidha village 55
 Louloudis Michael priest 79
 Loureas Michael 72 n. 211
 Loutra location 79

 Malevisi area 27, 51
 Manolitissa, see Saint Mary Manolitissa
 Mercado Giorgio 69 n. 201
 Marcello Ettore 69 n. 201
 Marcello Maria widow of Nicolo Marcello 63 n. 181
 Marcello Nicolo 63 n. 181
 Marino Marco 42
 Matono family 84
 Matono Filippa daughter of Nicolo and Thomasina Matono 44
 Matono Marco son of Nicolo and Thomasina Matono 44
 Matono Nicolo 44
 Matono Thomasina daughter of Ioannis Ialinas and wife of Nicolo Matono 43, 44, 80, 83 n. 241
 Mavromati village 51
 Maza village 29
 Mazamano Leonardo 78 n. 223
 Mazokopos family 30 n. 53
 Melissa village 67
 Melissinos family 35
 Melissinos Ioannis 15 n. 11
 Melissinos Kostas 35, 36
 Messambelitissa location in Candia 51 n. 133
 Messara plane 52, 54, 67
 Metachiristis Antonios priest and notary 43, 77, 77 n. 223
 Metachiristis family 84
 Metachiristis Georgios son of Michael priest 77 n. 223
 Metachiristis Leos priest 43 n. 97, 77 n. 223

- Metachiristis Michael priest 77 n. 223
- Metachiristis Michael son of Michael priest 77 n. 223
- Metavolinos family 30 n. 53
- Metaxa village 48, 49
- Michiel Donato 68
- Miliarissi village 52
- Milletus monk 82
- Milopotamos area/castle 15 n. 10, 27, 34, 85 n. 246
- Mirabello area 53
- Miriokéfala village 34
- Miriokéfalitis Ioannis 34
- Mizelino 43
- Mochos village 54
- Modinos family 84
- Modinos Ioannis 41, 71
- Modinos Maria wife of Ioannis Modinos 41, 71, 75
- Modon 64, 73 n. 213
- Monofatsi area 48, 65
- Mouglinos, see Saint George Mouglinos
- Mourouzos family 30 n. 53
- Mouschopoulos Vassilis 51 n. 134
- Mudazzo Eleni wife of Pietro Mudazzo and daughter of Michael Ialinas 40, 41, 72, 75, 82, 83 n. 241
- Mudazzo family 84
- Mudazzo Francesco son of Pietro 41, 82
- Mudazzo Giacomo son of Pietro 41, 82
- Mudazzo Matteo son of Pietro 41, 82
- Mudazzo Pietro 41, 72, 73, 74, 82
- Nigro Pietro 31
- Nigroponte (Euboea) 37, 38
- Nipos village 23, 25, 28, 29
- notary, see Akalyptos Emmanuel, Fokas Emmanuel, Ialinas Georgios son of Michael, Ialinas Nikiforos, Metachiristis Antonios, Sachlikis Konstantinos
- Orthes village 15 n. 10, 26, 34
- Palaiokastro village 29
- Pangalos Ioannis 28 n. 51
- Pantaleo Andrea 41, 71, 73, 82
- Pantaleo Annitsa wife of Andrea Pantaleo and daughter of Michael Ialinas 40, 41, 71
- Pantaleo Cirillo 44 n. 103
- Pantaleo family 41 n. 91, 84
- Pantaleo Leonardo patriarch of Constantinople and archbishop of Crete 63 n. 179
- Pantaleo Margarita 41
- Pantaleo Pietro 49 n. 123
- Paracandia area 22 n. 26
- Pediada area 52
- Pendamodi village 50
- Peripteras Andreas 54
- Pigaidoulia village 81 n. 234
- Pirathi village 76
- Pirgos village 26
- Plemenou village 80 n. 234
- priest, see Akalyptos Emmanuel, Andri-nopolitis Michael, Fastafilis Ioannis, Gavalas Emmanuel, Gavalas Georgios, Ialinas Nikiforos, Ialinas Nikitas, Ialinas Petros, Louloudis Michael, Metachiristis Antonios, Metachiristis Georgios son of Michael, Metachiristis Leos, Metachiristis Michael, Metachiristis Michael son of Michael, Sachlikis Konstantinos
- Priuli Nicolo duke of Crete 63
- Prodromos village 29
- Promundino Leonardo son of Stefano 55 n. 152
- Promundino Stefano 55 n. 152
- Psichro area/tourma 23, 24, 26, 29, 30

- Querini Andrea (1) 42, 71, 80 n. 231
 Querini Andrea (2) 50 n. 129
 Querini family 84
 Querini Maria wife of Domenico Dono 50
 Querini Marino 54
 Querini Pietro 73
 Querini Sofia wife of Andrea Querini 50 n. 129
 Querini Thomasina wife of Andrea Querini and daughter of Georgios Ialinas 40, 42, 49, 71

 Rethimno city/district 15 n. 10, 26, 29, 33, 35, 48, 53, 68, 72 n. 211
 Rhodes 31 n. 54
 Rosso Pietro 23
 Rovithou *papadia* 26

 Sachlikis Eleni 44
 Sachlikis family 84
 Sachlikis Georgios 32, 36, 57, 78 n. 224
 Sachlikis Georgios Katsomatas 43, 44, 45 n. 105, 77, 79
 Sachlikis Georgios son of Stefanos 77 n. 223
 Sachlikis Ioannis 32, 36, 57, 78 n. 224
 Sachlikis Ioannis/Tzanakis 44
 Sachlikis Konstantinos priest and notary 46 n. 111
 Sachlikis Konstantinos son of Stefanos 77 n. 223
 Sachlikis Maria daughter of Emmanuel Ialinas and wife of Ioannis/Tzanakis Sachlikis 43, 44, 80
 Sachlikis Maria Katsomatou daughter of Konstantinos Verivos and wife of Georgios Sachlikis Katsomatas 43, 79-80, 83 n. 241
 Sachlikis Stefanos (1) 44, 45, 45 n. 105, 77 n. 223, 78
 Sachlikis Stefanos (2) 77 n. 223
 Sachlikis Vassilis 77 n. 223
 Sagredo family 84
 Sagredo Giacomello 40, 52, 84
 Sagredo Marula, see Ialinas Marula
 Sagredo Rosa, see Ialinas Rosa
 Saint Apostles church in Pagaidoulia 81 n. 234
 Saint Catherine nunnery in Candia 75
 Saint Charalambos church in Miliarissi 52 n. 136
 Saint Fotini (Santa Lucia) church 80 n. 231
 Saint Francis church/monastery in Candia 73, 75
 Saint George church in Kato Thodoritsi 49 n. 122
 Saint George church in Pirathi 76
 Saint George Mouglinos church/monastery 32, 45, 59, 60, 61-63, 79, 81, 82, 88
 Saint Giuliano church in Candia 73
 Saint John the Evangelist church in Metaxa 49 n. 122
 Saint Marc church in Candia 73
 Saint Marina church in Metaxa 49 n. 122
 Saint Mary church in Varvaroi 75
 Saint Mary Ialini church 43, 75, 79, 80 n. 231, 81, 83
 Saint Mary Manolitissa church/monastery, 37, 45, 46, 59-61, 75, 80 n. 231, 81, 83
 Saint Mary Misericordia church in Venice 74
 Saint Mary of the Crucifers church in Candia 73
 Saint Nikolaos church in Miliarissi 52 n. 136
 Saint Simeon monastery in Candia 63

- Saint Titus cathedral church in Candia 73
- Santorini island 83
- Sanudo Maria 47
- Sarakinopoulos family 30 n. 53
- Saranda Leos 27
- Sclavo Pietro 27
- Selopoulos Georgios 32
- Serigo Anniza, see Ialinas Anniza
- Serigo family 84
- Serigo Moscholeos 44 n. 99
- Silamos village 12 n. 2
- Sinai Mount monastery 63
- Skordilis Emmanuel 28
- Skordilis family 30
- Skordilis Georgius Cazamumiri 15 n. 11
- Skordilis Malafaras Tzortzis 15 n. 11
- Skordilis Michael 32
- Stornado Giovanni 74
- Strada Larga (Platia Strata) in Candia 59
- Sueri village 53
- Suriano Giovanni 55 n. 152, 85 n. 246
- Thalassinos Emmanuel son of Petros and Paraskevi 24, 30
- Thalassinos family 35, 36
- Thalassinos Michael 78 n. 223
- Thalassinos Paraskevi wife of Petros Thalassinos 24, 30, 35
- Thalassinos Petros 24, 30, 35
- Theodosia Emmanuel 53
- Thessaloniki 31 n. 54
- Thodoritsi Kato village 48
- Tilissos village 27
- Topolia village 25, 29, 30 n. 52
- Tourkos Kostas 63
- Tourkos Petros 63
- Trebizond 56 n. 159
- Trivisano Guglielmo 27
- Tzitzifes village 25, 29
- Varni village 50
- Varvaroi village 75
- Vassiliki village 12 n. 2
- Verberati scuola in Candia 73
- Verivos Konstantinos 43, 80 n. 231
- Vido Pietro 50
- village, see Abendite, Aghios Miron, Aghios Thomas, Ambroussa, Amigdalos, Anemolea, Archanes, Armenoi, Armos, Ayco, Bombadena, Chrisopolis, Coprana, Dafnes, Damania, Deliana, Doraki, Eleftherna, Gadouriani, Gavalochori, Ghena, Iofirakia, Kaiafa, Kaina, Kainourgio Chorio, Kalandares, Katsambas, Kavodrepano, Kinamo, Kitharida, Koklifas, Kondeo, Kournas (Curuna), Kourtes, Kousses, Krousonas, Lamnia, Lidha, Mavromati, Maza, Melissa, Metaxa, Miliarissi, Miriokefala, Mochos, Nipos, Orthes, Palaiokastros, Pendamodi, Pigaidoulia, Pirathi, Pirgos, Plemenou, Prodromos, Silamos, Sueri, Thodoritsi Kato, Tilissos, Topolia, Tzitzifes, Varni, Varvaroi, Vassiliki, Voni, Voukolies, Vrida
- Vizemano family 36
- Vlastos family 30, 36
- Vlastos Sifis 35
- Voni village 52
- Voukolies village 29
- Vrida village 53
- Xamodis family 36
- Zeno Giacomina 50 n. 131
- Zeno Pietro 70 n. 204
- Zubano family 35, 36
- Zubano Michele grandson of Michael Gavalas 25

